VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

37. KÖTET

LEVELEK (1888—1890)

BUDAPEST 1977

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

37. KÖTET

LEVELEK (1888—1890)

BUDAPEST 1977

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 0355 5 (Sorozat)
ISBN 963 09 0799 2

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a harminchetedik kötethez

Marx és Engels műveinek harminchetedik kötete Engels 1888 januárja és 1890 decembere között írt leveleit tartalmazza.

Az az időszak ez, amelyben megkezdődött a szabadversenyes kapitalizmusnak monopolkapitalizmussá, imperializmussá való átalakulása. Erősödött az európai kapitalista államok gyarmati terjeszkedése és befolyási szférájuk kibővítéséért folyó harcuk, növekedett a nagyhatalmak háborús összeütközésének veszélye.

A munkásmozgalom nagy sikereket ért el a 80-as évek végén. A munkások összpontosulása nagyüzemekben, osztályöntudatuk erősödése a harcok során, a tudományos szocializmus eszméinek terjedése megteremtette a szocialista tömegpártok fejlődésének feltételeit. Németországban és Franciaországban egyre nőtt a proletariátus pártjának tömegbefolyása; Ausztria, Magyarország, az Egyesült Államok, Olaszország, Spanyolország, Belgium, Hollandia, Svájc és más országok szocialista pártjai és szervezetei megszilárdultak; az angol munkásmozgalomban is erősödött a szocializmus befolyása; az első orosz marxista szervezet, a Munka Felszabadítása csoport eredményesen terjesztette a tudományos szocializmus eszméit. A proletárpártok és szervezetek arra törekedtek, hogy a kapitalizmus elleni harcban nemzetközi összefogás jöjjön létre.

Engelsnek ebből az időszakból származó levelei betekintést nyújtanak abba a nagy elméleti és politikai munkába, amelyet a marxi elmélet további fejlesztéséért és terjesztéséért végzett, s megmutatják, milyen nagy segítséget adott az egyes országok munkásmozgalmi vezetőinek; visszatükrözik azt a harcot, amelyet Engels a tudományos szocializmus eszméinek tisztaságáért, a nemzetközi munkásmozgalomban jelentkező polgári és kispolgári befolyások, az opportunizmus és szektásság ellen vívott.

Engels tudományos munkája arra összpontosult, hogy sajtó alá rendezze a „Tőke" III. kötetét. Igen nehéz munka volt ez, mert Marx befejezetlen, hézagos fogalmazványt hagyott csak hátra, amely „gondos átnézés és részleges átrendezés nélkül" (lásd 367. old.) nem volt közzétehető; így például egy teljes fejezetet (lásd 25. köt. 70–76. old.) Engelsnek magának kellett kidolgoznia.

A „Tőke" I. kötetének új, negyedik német kiadásával is sok dolga volt Engelsnek: a francia kiadás és Marx feljegyzései alapján megtette a szükséges kiegészítéseket és változtatásokat, s előszót írt hozzá. Azóta is ez a kiadás az alapja az I. kötet újabb kiadásainak. Emellett élénk figyelemmel kísérte Engels a „Tőke" két megjelent kötetének hatását is.

Sok levelében rámutatott Engels a burzsoá politikai gazdaságtan további vulgarizálódására és tudománytalanná válására. Leleplezte a marxizmussal új felfedezésekként szembeállított divatos elméleteket, s bebizonyította, hogy a klasszikus polgári politikai gazdaságtannak a proletariátus politikai gazdaságtana az igazi örököse; a klasszikusok epigonjai „úgy vélik, biztonságosabb, ha egyáltalán *semmiféle* tudomány nincsen, legalábbis ezen a területen" (lásd 107. old.).

Hogy Marx hátrahagyott kéziratai hozzáférhetővé váljanak, Engels igyekezett megtanítani másokat a nehezen olvasható, rövidítésekkel teli írás kibetűzésére. Így vonta be 1889-ben Kautskyt az „Értéktöbblet-elméletek" lemásolásába. Ezekben az években Engels tovább fáradozott Marx és a maga írásainak újrakiadásán. Így átnézte Marx szabadkereskedelemről tartott beszédének angol fordítását és előszót írt hozzá (lásd 21. köt. 398–413. old.), valamint „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége" c. saját írásának különkiadásához (lásd uo. 253–254. old.), s megkezdte „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. műve negyedik német kiadásának előkészítését; ez utóbbihoz Morgan és Kovalevszkij újabb munkáit is áttanulmányozta (v. ö. 400. és 441. old.). Nagy figyelmet fordított a „Kommunista Párt kiáltványa" angol és negyedik német kiadására is; mindkettőhöz előszót írt (lásd 21. köt. 391–397., illetőleg 22. köt. 47–53. old.), amelyben elemzi a legutóbbi évek gazdasági és politikai jelenségeit s fontos útmutatásokat ad a munkásosztály pártjainak.

Újabb tervek is foglalkoztatták Engelst ebben az időszakban. Több levele mutatja, hogyan dolgozott „Az erőszak szerepe a történelemben" c., befejezetlenül maradt munkáján (lásd 21. köt. 335–386. old.), amelyet „az egész bismarcki politika bírálatának" szánt (lásd 17. old.). Néhány levele olyan kérdéseket is érint, amelyek „Az orosz cárizmus külpolitikája" c. művével (lásd 22. köt. 9–44. old.) függenek össze.

Igen fontosak Engelsnek a történelmi materializmusról és más elméleti kérdésekről szóló levelei (pl. P. Ernsthez írt 1890 június 5-i, K. Schmidthez írt 1890 augusztus 5-i és október 27-i, O. v. Boenigkhez írt 1890 augusztus 21-i, J. Blochhoz írt 1890 szeptember 21–22-i levél). Engels határozottan szembefordult azokkal a párthoz hozzácsapódott irodalmárokkal, akik megpróbálták a materialista történetfelfogást dogmává merevíteni, vulgáris

gazdasági materializmussal helyettesíteni. Ugyanebben az időben burzsoá ideológusok is igyekeztek úgy meghamisítani a marxizmust, hogy gazdasági materializmusnak tüntették fel a materialista történetfelfogást. Engels hangsúlyozta, hogy ez a történetfelfogás megköveteli a gazdasági társadalomformáció gondos és mélyreható tanulmányozását, s bírálta azokat, akik ezt a tanulmányozást rendszerkonstruálással akarják helyettesíteni. Így P. Ernstnek ezt írta: „Ami az Ön kísérletét illeti, hogy a kérdést materialista módon kezelje, mindenekelőtt meg kell mondanom, hogy a materialista módszer az ellenkezőjébe csap át, ha a történelem tanulmányozása során nem vezérfonalként, hanem kész sablonként alkalmazzák, amelyhez hozzászabják a történelmi tényeket." (Lásd 402. old.)

Említett leveleiben Engels ismételten hangsúlyozta, hogy rágalmazás a marxi elméletet a történeti fejlődés mechanisztikus felfogásának feltüntetni. A materialista történetfelfogás az idealizmus elleni kemény harcban született meg; ez okból mindenekelőtt azt igyekezett bizonyítani, hogy a történelemben az anyagi létfeltételek termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Azt azonban sem Marx, sem Engels nem állította, hogy a gazdasági tényező az *egyetlen* meghatározó tényező, s hogy minden egyéb társadalmi jelenség csupán passzív kihatása ennek a tényezőnek. Engels több levelében elemezte az eszmék, a politikai, jogi, filozófiai és vallási nézetek, valamint a felépítményhez tartozó különféle intézmények viszonylag önálló fejlődését és aktív szerepét. Felhívta a figyelmet mindezeknek a tényezőknek a kölcsönhatására, s kiemelte, hogy a gazdasági mozgás az, ami a *végső fokon* meghatározó a társadalmi fejlődés folyamatainak és jelenségeinek a sokaságában és sokféleségében. Rávilágított arra, hogy Marxnak a politikai hatalom és a politikai mozgás szerepével foglalkozó írásai különösen világosan cáfolják a materialista történetfelfogás vulgáris értelmezéseit. Kimutatta, hogy az államhatalom szembe is fordulhat a gazdasági fejlődés irányával, s ilyenkor „a gazdasági fejlődésnek nagy kárára lehet s tömeges erő- és anyagpocsékolást idézhet elő" (lásd 479. old.); ha azonban azzal egy irányban hat, akkor hatékony tényezője lehet a fejlődésnek. A társadalom szocialista átalakulásának idején különösen fontos ez a szerepe az államnak és általában a felépítménynek.

A jövő kommunista társadalmáról szólva Engels újra kiemelte azt az alapgondolatát, hogy már a kapitalizmus méhében megérnek az új társadalmi rend anyagi feltételei, s hogy a döntő dolog „a termelés szervezete, amely azon alapul, hogy az összes termelési eszközök mindenekelőtt a nemzet köztulajdonában vannak" (lásd 437. old.). Hangsúlyozta, hogy a szocialista és kommunista társadalmi rend nem valami „stabil, egyszer s min-

denkorra rögzített dolog" (lásd 426. old.), hanem olyan, amelyet „mint minden más társadalmi állapotot, folytonos változásban és átalakulásban levőként kell felfogni" (lásd 437. old.). Nem lehet tehát egyszer s mindenkorra megszabni az elosztás módját a szocialista társadalomban; nyilvánvaló – mondotta Engels –, „hogy az elosztás módja lényegében mégis attól függ, *mennyi* az elosztani való, s hogy ez nyilván a termelés és a társadalmi szervezet haladásával együtt változik". Így a szocialista átalakulás előtt „csak azt lehet tenni, hogy 1. megkíséreljük fölfedezni azt az elosztási módot, amellyel *elkezdik majd*, és 2. megkíséreljük *megtalálni azt az általános tendenciát*, amelyben a további fejlődés halad" (lásd 426. old.). Boenigkhez írt levelében a mezőgazdaság szocialista átalakításáról is írt Engels; megállapította, hogy a nagybirtokok „megfelelő technikai vezetés mellett nehézség nélkül bérbe adhatók a mostani napszámosoknak, ill. udvari cselédségnek, s társulásban művelhetők meg" (lásd 438. old.). Fontos gondolatokat fejtett ki Engels a polgári értelmiségnek a társadalom szocialista átalakításába való bevonásáról is.

A felépítmény különféle területeit és az ideológia szerepét vizsgálva Engels a művészi alkotó munka számára is nyújtott útmutatásokat: Margaret Harknesshoz intézett 1888 április eleji levele lényeges alkotórésze a szocialista realizmus elméletének.

Engels elméleti munkája szorosan összefüggött a munkásmozgalom támasztotta gyakorlati követelményekkel. Újra meg újra elmagyarázta levelező társainak a napi események lényegét, összefüggését a történelmi múlttal, és segítette őket a helyes forradalmi taktika kialakításában (így pl. K. Kautskyhoz írt 1889 szeptember 15-i, V. Adlerhez írt 1889 december 4-i, V. I. Zaszulicshoz írt 1890 április 3-i levelében). Ebben az összefüggésben említjük meg Bebelhez írt 1890 január 23-i, L. Lafargue-hoz írt 1889 október 8-i és 29-i, valamint 1890 február 26-i levelét is, amelyekben Németország, Franciaország, Anglia, az Egyesült Államok és más országok burzsoá pártjairól ad jellemzést.

Különösen érdekesek Engelsnek azok a német, francia, dán és egyéb munkásvezetőkhöz írt levelei, amelyekben továbbfejleszti a proletárpártról mint a munkásosztály politikai szervezetéről szóló tanítást. Engels hangsúlyozta: hogy a munkásosztály eredményesen vívja meg harcát, annak az a fő feltétele, hogy meglegyen a maga politikailag és ideológiailag önálló pártja. „Hogy a döntés napján a proletariátus elég erős legyen a győzelemre – írta –, ahhoz szükséges – s Marx meg én 1847 óta ezt a felfogást képviseltük –, hogy külön pártot, minden más párttól különálló és velük szembenálló, öntudatos osztálypártot képezzen." Hangsúlyozta ugyanakkor azt is,

hogy a proletárpárt más pártokat is támogathat „olyan intézkedésekben, amelyek akár közvetlenül előnyösek a proletariátus számára, akár a gazdasági fejlődés vagy a politikai szabadság irányába való haladást jelentenek" – de csak „azt feltételezve, hogy ez nem teszi kétségessé a párt proletár osztályjellegét" (lásd 316–317. old.). A pártélet és a pártfegyelem kérdésében is állást foglalt (különösen G. Trierhez írt 1889 december 18-i, F. A. Sorgéhoz írt 1890 augusztus 9-i, 1890 február 8-i, és W. Liebknechthez írt 1890 augusztus 10-i levelében); hangsúlyozta az elméleti tisztaság fontosságát a pártban, leszögezte, hogy fejleszteni kell a párton belüli bírálatot, s ugyanakkor a pártban szigorú, minden párttagra kötelező fegyelemnek kell uralkodnia. Természetesnek, sőt elkerülhetetlennek tartotta, hogy a proletár tömegpártban egymástól eltérő vélemények jelentkezzenek, a fő az, hogy ezeket alapos vitában tisztázzák és minden fontos kérdésben egységes felfogást dolgozzanak ki.

E levelek megírásában mindenekelőtt az a törekvés vezérelte Engelst, hogy a tudományos szocializmus szellemében befolyásolja a különböző országok szocialista pártjainak tevékenységét, erősítse e pártok nemzetközi egységét és proletár internacionalizmusra nevelje őket.

Fontos részei e kötetnek az új, a II. Internacionálé megalapításával kapcsolatos levelek. Engels felismerte, hogy kialakultak már a feltételei az új nemzetközi szervezet létrehozásának, de felismerte azt a veszélyt is, hogy az opportunisták kihasználják a proletárpártok és szervezetek egységtörekvését. Ezért félretéve minden mást, a „Tőke" III. kötetén való munkáját is, egész erejét az 1889. évi párizsi nemzetközi kongresszus előkészítésének szentelte. „Engels (aki akkor 68 éves volt) ifjúi hévvel veti harcba magát" – írta erről az időről Lenin (Összes Művei, 15. köt. 228. old.). Mindent megtett, hogy elősegítse a marxista erők győzelmét és meghiúsítsa az opportunisták (a francia posszibilisták és az angol Szociáldemokrata Föderáció) terveit.

Engels a nemzetközi szocialista szervezet létrehozása érdekében kiterjedt levelezést folytatott a legfontosabb országok marxista munkásvezetőivel, s az ő elvszerűsége és következetessége, hajlékonysága és tapintata sok nehézséget hárított el. A francia Munkáspárt vezetőitől Engels nagyobb mozgékonyságot kívánt a posszibilisták elleni küzdelemben, a német szociáldemokrácia vezetőit pedig nemzetközi felelősségükre és a passzív magatartás megengedhetetlen voltára figyelmeztette. Szinte naponta írt Paul és Laura Lafargue-nak meg W. Liebknechtnek, s leveleiben arra tanította őket, hogy szoros egységben cselekedjenek és ugyanakkor vegyék figyelembe az egyes munkáspártok érdekeit és nézeteit is. (V. ö. pl. P. Lafargue-hoz

írt 1889 március 21-i, 23-i, 25-i és W. Liebknechthez írt 1889 április 4-i, 5-i, 17-i levelét.)

Levelei megmutatják, mi mindent tett Engels az 1889. évi párizsi kongresszus előkészítéséért. Megszerkesztette azokat a füzeteket, amelyeket az ő kezdeményezésére Bernstein írt, s amelyek leleplezték a francia posszibilisták és angliai szövetségeseik intrikáit (v. ö. 21. köt. 468–476. és 481–495. old.), ugyanígy megszerkesztette a kongresszust összehívó felhívást is (lásd uo. 479–480. és 496–497. old.), amelyet ő fordított le németre. Fáradozásai eredményesek voltak; elégtétellel írhatta: „Kongresszusunk ülésezik és fényes siker." (Lásd 243. old.)

A párizsi nemzetközi szocialista munkáskongresszus a II. Internacionálé alapító kongresszusává lett. A kongresszus minden lényeges kérdésben a marxizmus álláspontjára helyezkedett; politikai munkáspártok és szakmai tömegszervezetek megalakítására és megerősítésére hívta fel minden ország dolgozóit, s a nyolcórás munkanapért való harc és a nemzetközi proletárszolidaritás nagy napjává tette május 1-ét.

Fontos szerepe volt Engelsnek a II. Internacionálé következő, 1891. évi kongresszusának előkészítésében is, s abban, hogy ott az opportunisták elszigetelődtek és a marxisták győzelmet arattak. (V. ö. pl. Paul Lafarguehoz írt 1890 szeptember 15-i és 19-i, F. A. Sorgéhoz írt 1890 szeptember 27-i, Frankel Leóhoz írt 1890 szeptember 25-i levelét.)

A nemzetközi munkásmozgalom egyik legfőbb feladata ebben az időszakban az európai nagyhatalmak közötti háború fenyegető veszélye elleni harc volt. Ezt a veszélyt a porosz–német militarizmus lázas fegyverkezése, valamint Franciaországnak Oroszországhoz való további közeledése idézte elő. Engels sok levelében elemezte az európai államok kapcsolatait, s tárta fel ellentéteiket és külpolitikájuknak belpolitikájukkal való összefüggését. Megvizsgálta, mik lennének a háború következményei Európa népeire és különösen munkásmozgalmára nézve. Megállapította: a proletariátusnak a kapitalizmus fölötti győzelme történelmi szükségszerűség, amelyet a háború sem akadályozhat meg, de egy európai méretű háború kimondhatatlan ínséget zúdítana a népekre, időlegesen megszilárdítaná a reakciós rendszereket és visszavetné a munkásmozgalom fejlődését (v. ö. pl. Paul Lafarguehoz írt 1889 március 25-i levelét). Engels hangsúlyozta: minthogy a bekövetkező háború mérhetetlen rombolással és áldozattal járna, a munkásosztálynak az az érdeke, hogy békés viszonyok között valósítsa meg céljait.

E kötet sok levelében a német munkásmozgalom problémáit tárgyalja Engels. Ezekben az években – mint már az előzőkben is – a német szociáldemokrácia a nemzetközi proletariátus harci frontjának első vonalában ál-

lott. Egyre jobban érvényre jutott a német munkásmozgalomban a marxizmus, s a szocialista-törvény megszigorítása ellenére is eredményesen fejlődött tovább a párt. Engels megelégedéssel állapította meg, hogy egyre több német munkás kapcsolódik be az osztályharcba, egyre nő soraikban a szociáldemokrata párt befolyása.

Engels szoros kapcsolatban állt a német párt vezetőivel, August Bebellel és Wilhelm Liebknechttel, s a pártlapokkal, a „Sozialdemokrat"-tal és a „Neue Zeit"-tal. Sok levelében adott konkrét tanácsot a pártnak ahhoz, hogy kidolgozza politikáját nehéz harci körülményei között. Helyeselte Bebelnek, Singernek és másoknak a Reichstagban a szocialista-törvény meghosszabbítása és megszigorítása ellen mondott beszédeit (v. ö. pl. P. Lafargue-hoz írt 1888 február 7-i, Nieuwenhuishöz írt 1888 február 23-i és L. Lafargue-hoz írt 1888 február 25-i levelét). Nagy örömmel fogadta Bismarcknak és a szocialista-törvénynek 1890-ben bekövetkezett bukását, a forradalmi német szociáldemokráciának ezt a fényes győzelmét; ennek fő tényezője a német munkásmozgalomnak a marxizmushoz való hűsége, a szociáldemokrácia tömegpárttá fejlődése, forradalmi parlamenti és azon kívüli politikája és taktikája s a tömegek bátor és önfeláldozó harca volt.

Büszkeség és a munkásosztály növekvő erejébe vetett hit töltötte el Engelst, mikor az 1890 február 20-i Reichstag-választáson a szociáldemokrácia lett Németország legerősebb pártjává.

Már a szocialista-törvény bukása előtt felhívta a német pártvezetők figyelmét arra, hogy dolgozzák ki az új harci feltételeknek megfelelő taktikát, kiaknázva a tőkésállam elleni harc új lehetőségeit is. A választási siker után óvta a német munkásokat attól, hogy elbizakodjanak: „ez csak a kezdet, még nehezebb harcok állnak előttünk" – írta (lásd 355. old.). A választási eredmények elemzéséből azt a következtetést vonta le, hogy erősíteni kell az agitációt a mezőgazdasági munkások között, különösen a keleti országrészeken. Azt tanácsolta, hogy a harci módszerek megválasztásakor a párt mérlegelje gondosan az osztály-erőviszonyok változását és a konkrét történeti feltételeket, fokozza a forradalmi kitartást és fegyelmet, gyűjtsön erőt, javítsa a nevelő munkát a tömegek és különösen az utóbbi években hozzá csatlakozott párttagok körében. (V. ö. L. Lafargue-hoz írt 1890 február 26-i, P. Lafargue-hoz írt 1890 március 7-i és Sorgéhoz írt 1890 április 12-i levelét.) „Nem szabad hagynunk – írta előbb idézett levelében –, hogy diadalutunk közben megtévesszenek bennünket, hogy elrontsuk saját játszmánkat, hogy megakadályozzuk ellenségeinket a mi munkánk elvégzésében ... *jelenleg* olyan békésen és törvényesen kell fellépnünk, ahogy csak lehet, és kerülnünk kell minden ürügyet az összeütközésekre." (Lásd

355–356. old.) Helyeselte tehát, hogy a párt úgy készítette elő május 1. megünneplését, hogy az ne adjon alkalmat semmiféle hatósági beavatkozásra.

A visszanyert legalitás körülményei között ismét felbukkantak a párt soraiban polgári és kispolgári áramlatok. Engelsnek is szembe kellett szállnia az „Ifjak" álbaloldali, szektás csoportjával. Ez a csoport arra használta ki a különféle opportunista jelenségeket és a párttagság velük szemben gyakorolt egészséges bírálatát, hogy politikai és személyi támadást intézzen a párt marxista vezető magva és különösen Bebel ellen. Engels a nyilvánosság előtt, valamint Bebelhez írt 1890 május 9-i, F. A. Sorgéhoz írt 1890 augusztus 9-i és 27-i, K. Schmidthez írt 1890 október 27-i levelében elítélte ezt a támadást. Úgy határozta meg az „Ifjak" nézeteit, mint „görcsösen eltorzított »marxizmust«, amelyet egyrészt az általa állítólagosan képviselt szemléletmód erős félreértése jellemez, másrészt az adott pillanatban döntő történelmi tények teljes nem-ismerése" (lásd 22. köt. 62. old.). Az „Ifjak" ellenzékiségével szembeni harc fő eszközéül a párttagok tömegeinek állandó nevelését, meggyőzését ajánlotta a német pártvezetőknek, óvta őket attól, hogy indokolatlanul rideg rendszabályokat alkalmazzanak párttagokkal szemben. „Ne csináljatok szükségtelenül mártírokat, mutassátok meg, hogy a bírálat szabadsága uralkodik, s *ha* ki kell dobni egyeseket, akkor csak olyan esetekben, amelyekben az aljasság és az árulás egészen kiáltó és teljességgel bizonyítható *tényei* ... forognak fenn" – írta (lásd 435. old.).

A szocialista-törvény hatályának lejárta után nagy segítséget nyújtott Engels a párt szervezeti megszilárdításában. Megbírálta a szervezeti szabályzat tervezetét, rámutatott annak „gyenge oldalaira", amelyeket az ellenzékieskedők „ösztönösen megszimatoltak" (lásd 434. old.). Így megengedhetetlennek tartotta, hogy a szabályzat a parlamenti frakció kezébe adja a pártvezetőség ellenőrzésének jogát. Ez annál inkább is helytelen lett volna, mert a frakcióban nagy volt az opportunisták súlya. A szabályzat végleges megfogalmazásakor érvényesült is Engelsnek ez a bírálata.

Sokat foglalkoznak Engels levelei a francia munkásmozgalom problémáival is. Mint a Lafargue házaspárral folytatott élénk levelezése is mutatja, Engels hathatósan támogatta a francia Munkáspárt vezetőit abban, hogy pártjukat igazi szocialista tömegpárttá tegyék, eszmeileg és szervezetileg megszilárdítsák, befolyását növeljék. Sürgősnek tartotta, hogy a „Socialiste" megszűnte után a párt újabb újságot adjon ki.

A posszibilisták elleni harcukban is támogatta Engels a francia párt forradalmi vezetőit, de egyben figyelmeztette őket hibáikra, arra, hogy szektásságra hajlamosak, s taktikájuk nem eléggé rugalmas.

Engels segítségükre volt a francia pártvezetőknek abban, hogy lényegében helyes álláspontot foglaljanak el a boulangista mozgalommal szemben. Kimutatta a boulangizmus soviniszta és reakciós jellegét, azt, hogy Boulanger győzelme személyi hatalmat, a monarchia helyreállítását, a revansizmus fokozódását és európai háborút jelentene. Hangsúlyozta, hogy nem szabad lebecsülni a boulangista veszélyt, s a Munkáspártnak világos és egyértelmű magatartást kell vele szemben tanúsítania. A francia szocialisták egy ideig nem ezt tették, amit Engels súlyos hibának tartott. A kamarai választások előkészületei idején Engels tanácsokat adott a francia Munkáspártnak a helyes választási taktikát illetően. A választás után figyelmeztette a pártot, hogy a szocialista frakcióba ne vonjon be olyan képviselőket, akik szocialistának nevezik ugyan magukat, de Boulanger zászlaja alatt szerezték mandátumukat; ez megrendítené a párt iránti bizalmat a választók nagy tömegeiben és a külföldi szocialista pártokban is. (V. ö. L. Lafargue-hoz írt 1889 október 29-i, Bebelhez írt 1889 november 15-i és P. Lafargue-hoz írt 1889 november 16-i levelét.)

Továbbra is nagy figyelemmel kísérte Engels az angol munkásmozgalom fejlődését. Több levelében is megállapította, hogy az angol munkásosztályban erősödik az érdeklődés a szocialista eszmék iránt, nő a szocialista mozgalom befolyása, élénkül a szakszervezetek tevékenysége és fokozódik a politikailag önálló munkáspárt megteremtésére irányuló törekvés.

Engels levelei gazdag anyagot nyújtanak az angol sztrájkmozgalom kibontakozásáról, főként az 1889. évi dokkmunkássztrájkról, amelynek során a proletariátus új rétegei kapcsolódtak be a harcba. Engels örömmel üdvözölte a 80-as évek végén megalakult új trade-unionokat, amelyek addig szervezetlen, rosszul fizetett és általában tanulatlan munkásokat egyesítettek soraikban. Ezek a tömegek még nem szocialisták – írta Engels –, „még maguk sem tudják, milyen végcél felé igyekeznek. De ez a homályos sejtelem eléggé mélyen él bennük ahhoz, hogy *csak* nyilvánvaló szocialistákat válasszanak vezetőikké." (Lásd 310. old.) E sztrájkharcok szervezésében kiemelkedő szerepe volt Eleanor Marx-Avelingnek, Edward Avelingnek, Tom Mann-nek és másoknak. Az angol munkástömegek mozgásba lendülése jellemezte az 1890. évi nagy májusi tüntetést is, amely a nyolcórás munkanap törvénybe iktatásáért folyt, és amelyet lelkesen írt le Engels.

Az angol munkásmozgalom fejlődése és eredményes küzdelme legfőbb feltételének Engels a független, valóban proletárpárt létrejöttét tekintette (v. ö. Nieuwenhuishöz írt 1888 február 23-i, Bebelhez írt 1890 január 23-i levelét). Hangsúlyozta, hogy csak ilyen párt lehet igazi vezetője a tömegeknek; csak ez vethet véget annak az állapotnak, amelyben „a régi rothadt

trade-unionok és a sok politikai és társadalmi szekta és szektácska főnökei meg azok a stréberek és pozícióhajhászók és tollnokok" a maguk javára kiaknázhatják a politikailag még éretlen munkásmozgalmat (lásd 393. old.). Élesen bírálta Engels a Szociáldemokrata Föderáció vezetőinek szektás és reformista politikáját is (v. ö. Florence Kelley-Wischnewetzkyhez írt 1888 május 2-i és Sorgéhoz írt 1889 december 7-i levelét). Ugyanígy elítélte a reformista Fábiánus Társaságot, amely az angol szocialista mozgalom szélső jobbszárnyán állt. „A fő céljuk az . . . – írta róluk Engels –, hogy a *polgárt* áttérítsék a szocializmusra, s így peacefully and constitutionally [békésen és alkotmányosan] vezessék be a dolgot" (lásd 344. old.).

Engels meg volt győződve arról, hogy az Egyesült Államokban az önálló, politikailag független munkáspárt megalakulása a legfőbb feltétele a munkásosztály eredményes harcának. Ismételten bírálta azoknak az Amerikában élő német szocialistáknak, az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt vezetőinek, a dogmatikus és szektás magatartását, akik arra is igényt tartottak, hogy az egész amerikai munkásmozgalom ideológiai és politikai vezetői legyenek (v. ö. pl. K. Schmidthez írt 1889 január 11-i levelét). Sorgénak és más amerikai levelező társainak írt leveleiben Engels hangsúlyozta, hogy az amerikai munkásmozgalom sorsa magának az amerikai munkásosztálynak a kezében van. „A tömegek rendbe teszik majd mindezt, mihelyt megmozdulnak" – írta (lásd 24. old.).

Az észak-amerikai munkásmozgalom további fejlődését illetően Engels rámutatott arra, hogy a burzsoá ideológiának különösen nagy hatása van az amerikai munkásosztályra „éppen *azért*, mert Amerika annyira merőben polgári, annyira nincsen semmi feudális múltja... De ha a polgári szemléleten túlmenő első lépés már megtörtént, akkor gyorsan megy majd a dolog..." (lásd 343. old.).

Változatlanul nagy érdeklődéssel figyelte Engels az oroszországi forradalmi mozgalom fejlődését is. A cárizmust úgy jellemezte, mint „az egész európai reakció nagy tartalékát" (lásd 4. old.), s leleplezte a cári kormányzat agresszív külpolitikáját. A cárizmus kezdődő bomlását is felismerte; előre látta, hogy egyre erősödni fog az oroszországi forradalmi hullám, s a cári politika reakciós nemzetközi befolyását is gyengíti majd. „Amióta van forradalmi mozgalom magában Oroszországban, semmi sem sikerül többé ennek a diplomáciának, amely hajdan legyőzhetetlen volt, – írta V. I. Zaszulicsnak –. S ez nagyon jól van így, mert ez a diplomácia a legveszedelmesebb ellenségünk, Önöknek éppúgy, mint nekünk." (Lásd 365. old.).

Engels meg volt győződve róla, hogy az érlelődő orosz forradalom igen kedvező távlatokat nyit meg az európai munkásmozgalom előtt. „...a jelen-

legi pillanatban egy oroszországi forradalom megmentené Európát az általános háború szerencsétlenségétől és kezdete lenne az egyetemes társadalmi forradalomnak" (lásd 6. old.). Mint Lenin megállapította, „Marx is, Engels is világosan látta, hogy a nyugat-európai munkásmozgalom számára ... óriási jelentősége lesz az oroszországi politikai forradalomnak." (Összes Művei, 2. köt. 13. old.) Engels állandó kapcsolatban és szoros baráti viszonyban volt V. I. Zaszuliccsal és G. V. Plehanovval, az első orosz marxista csoport, a Munka Felszabadítása tagjaival. Főként az ő kezdeményezésének köszönhető, hogy az orosz szocialisták részt vettek az 1889. évi párizsi kongresszuson és a II. Internacionálé megalakításában.

Engels nézete szerint ebben az időben az volt az orosz marxisták fő feladata, hogy átfogó tömegszervezetet teremtsenek. 1890 április 17-én azt írta V. I. Zaszulicsnak, hogy túl kell jutni a régi kereteken, a zárt tanulókörökön és konspiratív szervezeteken, amelyek már akadályozzák az oroszországi proletár forradalmi mozgalom fejlődését, s új harci formákat kell kialakítani. Megelégedéssel nyilatkozott arról, hogy az orosz marxisták megkezdték a narodnyikok nézeteinek bírálatát. Engels már az előző években úgy jellemezte a narodnyik ideológiát, mint az utópikus kispolgári szocializmus egyik válfaját; a tömegeknek meg kell magyarázni – mondta – ennek az ideológiának a tudománytalanságát, s közelebb kell vinni őket a tudományos forradalmi világnézethez. Felfigyelt arra is, hogy a 80-as években a liberális narodnyikok szemlélete és tevékenysége jobbratolódott, hogy lényegében lemondtak a cárizmus elleni harcról, s ellenségesen álltak szemben a marxizmussal. Egyetértett V. I. Zaszuliccsal abban, hogy „a народничество ellen – legyen az német, francia, angol vagy orosz – mindenütt harcolni kell" (lásd 364. old.).

Ugyanebben a levelében egy olyan problémát is érintett Engels, amelynek nemcsak az oroszországi forradalmi fejlődés szempontjából volt nagy jelentősége: a lengyel nemzeti felszabadulási mozgalom példáján rámutatott arra, hogy milyen magatartást kell tanúsítania a forradalmi pártnak területi kérdésekben és a nemzetek önrendelkezésének kérdésében. „... a szóban forgó népességnek magának kell döntenie sorsáról – írta a nyugat-oroszországi területek lakosságáról –, éppúgy, ahogyan az elzásziaknak maguknak kell választaniok Németország és Franciaország között" (lásd ugyanott).

Az osztrák, a dán, a holland és a belga munkásmozgalom kérdéseiről is véleményt mondott Engels. Magyar vonatkozású rész egy van ebben a kötetben (ha a magyar Frankel Leóhoz írt, de nem magyar tárgyú levelet nem számítjuk ide): amikor a német katolikus Centrumpárt várható felbomlásáról Engels azt írta Bebelnek: „ez kicsinyben ugyanaz Németország számára,

mint ami nagyobb méretben a nemzetiségi kiegyezés Ausztriában: a legutolsó nem tisztán gazdasági bázison nyugvó pártképződmény kiküszöbölése, tehát lényeges mozzanata a tisztázódásnak, eddig ideológiailag fogva tartott munkáselemek kiszabadulása" (lásd 347. old.).

Az ebben a kötetben foglalt Engels-levelek bő források a tudományos szocializmus megalapítói és a nemzetközi munkásmozgalom több kiváló vezetője életrajzának tanulmányozásához. E levelek (különösen a Laura Marx-Lafargue-hoz írottak) azt is megmutatják, hogy Engels milyen hű barátja és segítője volt Marx gyermekeinek és unokáinak. Mindenekelőtt azonban megmutatják Engels jellemének egész nagyságát. Engels idős korában is megőrizte bámulatos munkaképességét és ifjúi életkedvét, s önzetlenül teljesítette feladatait a nemzetközi munkásmozgalomban. Többször beszélt Engels arról, hogy milyen sokat jelent számára a különféle országbeli munkások iránta való bizalma. „Ami bizalom van irántam a munkásokban – írta –, az azon a feltételezésen alapul, hogy én minden kürülmények között az igazat és csak az igazat mondom nekik." (Lásd 334. old.) A hetvenedik születésnapja alkalmából hozzá intézett rengeteg jókívánságra a rá jellemző szerénységgel válaszolt és azzal a mélységes tisztelettel, amelyben Marx emlékét, a tudományos szocializmus kidolgozásában és a nemzetközi munkásmozgalom vezetésében szerzett hatalmas érdemeit tartotta.

*

A levelek közlésénél az előző kötetek szerkesztési elveit követtük, amelyeket a 27. kötet előszavában ismertettünk (VII–IX. old.).

ENGELS LEVELEI

1888 január eleje—1890 december vége

1888

1

Engels Ion Nădejdéhez

Iaşiba[1]

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1888 jan. 4.

Kedves Polgártárs,

K. Kautsky barátom, a „Neue Zeit" szerkesztője, eljuttatta hozzám a „Revista socială" és a „Contemporanul" számainak néhány évfolyamát, amelyek a többi között tartalmazzák néhány munkám, jelesül a „Család stb. eredete" Ön által készített fordítását[2]. Engedje meg, hogy őszinte köszönetet mondjak, amiért nem sajnálta a fáradságot, hogy a román olvasók számára hozzáférhetővé tegye ezeket az írásokat. Azon kívül, hogy ebben a megtiszteltetésben részesített, még azt a személyes szolgálatot is tette nekem, hogy módot nyújtott végre egy kicsit megtanulnom az Ön nyelvét. Végre, mondom, mert csaknem ötven esztendeje, hogy ezt megpróbáltam, de eredménytelenül, Diez „Grammatik der romanischen Sprachen" című munkájával. Nemrég megszereztem magamnak Cionca kis nyelvtanát; de olvasmányok nélkül és szótár nélkül nem sokra jutottam. Ám az Ön fordítása révén sikerült némi haladást elérnem; az eredeti szöveg, a latin és szláv etimológia helyettesítette számomra a szótárt, s hála Önnek, most elmondhatom, hogy a román többé nem teljesen ismeretlen nyelv nekem. De ha ajánlhatna egy tűrhető szótárt, akár román–németet, akár román–franciát vagy olaszt, újból nagy szolgálatot tenne nekem; ez módot nyújtana arra, hogy jobban megértsem az Ön eredeti cikkeit és a „Ce vor socialiştii românî?" és a „Karl Marx şi economiştii noştri"[3] című brosúrákat, amelyeket Kautsky szintén elküldött.

Nagy örömmel győződtem meg arról, hogy országa szocialistái programjukban elfogadják az alapelveit annak az elméletnek, amelynek sikerült a harcosok egyetlen osztagába tömörítenie az európai és az amerikai szocialisták óriási többségét – az elhunyt barátom, Karl Marx által megfogalmazott

elmélet alapelveit. E nagy gondolkodó halálakor valamennyi civilizált országban olyan volt a társadalmi és a politikai helyzet és pártunk olyan haladást ért el, hogy abban a biztos tudatban hunyhatta le szemét, hogy a két világ proletárjainak egyetlen nagy hadseregbe, egyazon lobogó köré való egyesítésére tett erőfeszítéseit a legteljesebb siker fogja koronázni. S ha még láthatta volna azt az óriási haladást, amelyet azóta mind Amerikában, mind Európában elértünk!

Ez a haladás olyan volt, legalábbis az európai pártot illetően, hogy szükségessé vált egy közös nemzetközi politika. E tekintetben újabb örömömre szolgál, hogy úgy látom, elvben Ön egyetért velünk és a nyugati szocialisták zömével. Elegendő bizonyságot nyújt erre az európai politikai helyzetről szóló cikkem fordítása, valamint az Ön levele a „Neue Zeit" szerkesztőségéhez.

Valóban mindnyájan egyazon nagy akadályba ütközünk, amely gátolja az összes nemzetek és külön minden egyes nemzet szabad fejlődését, márpedig e fejlődés nélkül nem kezdhetjük meg s még kevésbé vihetjük véghez, kölcsönösen együttműködve, a szociális forradalmat a különböző országokban. Ez az akadály Lengyelország három gyilkosának régi Szent Szövetsége*, melyet 1815 óta az orosz cárizmus irányít, és amely minden átmeneti családi perpatvar ellenére napjainkig fennáll. 1815-ben a francia nép forradalmi szelleme ellen hozták létre; 1871-ben megerősítette Elzász annexiója, amely Németországot a cárizmus rabszolgájává, a cárt pedig Európa döntőbírájává tette; 1888-ban abból a célból tartják fenn, hogy eltiporják a forradalmi szellemet a három birodalomban, a nemzeti törekvéseket éppúgy, mint a dolgozó osztályok politikai és társadalmi mozgalmait. Minthogy Oroszországnak csaknem bevehetetlen stratégiai helyzete van, az orosz cárizmus alkotja e szövetség magvát, az egész európai reakció nagy tartalé-

---

* *A vázlatban itt a következő, áthúzott rész következik*: Oroszországé, Ausztriáé és Poroszországé, az orosz cárizmus legfőbb irányítása mellett és tulajdonképpeni hasznára. Ez a szövetség továbbra is fennáll, még belső viszályok idején is, mert ezek csak családi perpatvarok. Fenn fog állni az esetben is, ha átmenetileg háború folyna a szövetségesek között; mert a háború célja az lenne, hogy ismét engedelmességre kényszerítse az ellenszegülő Poroszországot vagy Ausztriát. Ha a szövetség adva van, a cárizmus szupremáciája a másik kettővel szemben Oroszország uralkodó katonai helyzetéből kovetkezik; ez a helyzete hallatlanul megerősödött, amióta Bismarck őrültségében, Elzász elrablása révén, a cár rendelkezésére bocsátotta Franciaország erőit arra az esetre, ha Poroszország moccanni merne. Mi több, Oroszország csak Lengyelország felől támadható meg; vagyis csaknem megtámadhatatlan a másik két fél által, hacsak nem akarnak olyan háborút viselni, mely saját magukat csonkítaná meg. Mindezen okoknál fogva ma – akár 1815-ben – Oroszország a Szent Szövetség magva, az európai reakció nagy tartaléka. – *Szerk.*

kát. Megdönteni a cárizmust, megszüntetni ezt a lidércnyomást, amely egész Európára ránehezedik, véleményem szerint ez az első feltétele Közép-Európa és Kelet-Európa nemzetiségei felszabadulásának. Ha a cárizmust eltiporták, utána a ma Bismarck által képviselt baljós hatalom, megfosztva fő támaszától, össze fog omlani*, Ausztria darabokra fog széthullani, mert elveszti egyetlen létjogosultságát, azt, hogy puszta létezésével meggátolja a hódító cárizmust a Kárpátok és a Balkán szétszórt nemzeteinek bekebelezésében; Lengyelország újjászületik majd, Kisoroszország szabadon választja majd meg politikai helyzetét, a románok, a magyarok, a délszlávok minden idegen beavatkozástól menten rendezhetik egymás között ügyeiket és vonhatják meg új határaikat; végül a nemes nagyorosz nemzet nem kergeti majd többé a cárizmus javát szolgáló hódítások ábrándjait, hanem teljesíti igazi civilizátori küldetését Ázsia irányában és a Nyugattal való kölcsönhatásban kifejleszti roppant szellemi képességeit, ahelyett, hogy legjobb fiait a vérpadon és kényszermunkán áldozná fel.

Önök Romániában minden bizonnyal ismerik a cárizmust, elég tapasztalatot nyújtott Kiszeljov „Règlement organique"-ja, az 1848-as intervenció, Besszarábia kétszeri elrablása[4], a számtalan behatolás az Önök országába, amely egyszerű állomás volt az oroszoknak a Boszporusz felé vezető úton, az a bizonyosság, hogy az Önök független létezése megszűnik azon a napon, amelyen beteljesül a cárizmus álma, Konstantinápoly meghódítása. Addig a cárizmus ámítani fogja Önöket azzal, hogy rámutat a magyarok kezén levő román Erdélyre, pedig éppen a cárizmus tartja ezt Romániától elválasztva; ha holnap Pétervárott megbuknék a zsarnokság, holnapután Európában nem lenne többé Ausztria–Magyarország.**

Jelenleg úgy látszik, hogy a szövetség felbomlott, a háború küszöbön áll. De ha lesz is háború, csak azért, hogy ismét engedelmességre kényszerítse az ellenszegülő Poroszországot és Ausztriát. Remélem, hogy a béke fennmarad; ilyen háborúban egyik küzdő féllel sem rokonszenvezhetnénk, ellenkezőleg, mindegyiknek a vereségét kívánnók, ha ez lehetséges volna. Szörnyű háború lenne ez – de bármi történjék is, minden a szocialista mozgalom javára fog végződni, közelebb fogja hozni a munkásosztály hatalomra jutását.

Elnézését kérem ezért az irományért, de most képtelen voltam levelet írni egy románnak anélkül, hogy el ne mondjam neki véleményemet ezekről

---

* *A vázlatban itt ez következik*: és munkáspártunk óriási léptekkel fog haladni a forradalom felé. – *Szerk.*

** *A vázlatban az utolsó mondat nem szerepel.* – *Szerk.*

az égető kérdésekről. Véleményem ebben foglalható össze: a jelenlegi pillanatban egy oroszországi forradalom megmentené Európát az általános háború szerencsétlenségétől és kezdete lenne az egyetemes társadalmi forradalomnak.*

Ha a német szocialistákkal való kapcsolat, újságok cseréje stb. nem kielégítő, ebben a vonatkozásban segítségére lehetnék.

Fogadja testvéri üdvözletemet.

Fr. Engels

Eredeti nyelve: román és francia

* *A vázlat itt végződik. – Szerk.*

2

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1888 jan. 5.

Tisztelt Uram,

Elköltöztem és új címem: Mrs. Rosher, Cottesloe, Burton Road, Kilburn, London N.W. Szám nincsen, mert Cottesloe a háznak a neve.

Rögtön megrendeltem itteni könyvkereskedőmtől dr. Keussler művét. Még ha nem teljes anyagon alapulnak is az első kötetek, az Önök zemsztvóinak munkájából eleget ismerek ahhoz, hogy tudjam, összefoglalásuk feltétlenül tömérdek értékes anyagot tartalmaz, s németül lévén megírva, valóságos felfedezésnek fog bizonyulni nyugatiak számára. Lesz rá gondom, hogy ezek az anyagok felhasználásra kerüljenek.

Attól tartok, hogy az Önök nemesi földbankjának[5] körülbelül az lesz a hatása, mint a porosz földbankoknak volt. Ott a nemesség annak ürügyén vett fel kölcsönöket, hogy megjavítja birtokait, de valójában a pénz legnagyobb részét szokásos életmódjának fenntartására költötte, szerencsejátékra, Berlinbe meg a tartományi chefs-lieux-re* való utazásokra stb. Mert a nemesség azt tekintette első kötelességének, hogy standesgemäss** éljen, s az állam első kötelességének azt vélte, hogy képessé tegye őt erre. S így a porosz nemesek minden bank ellenére, az államtól kapott minden óriási közvetlen és közvetett pénzajándék ellenére, fülig el vannak adósodva a zsidóknál, s a mezőgazdasági termékek behozatali vámjának semmiféle emelése nem fogja megmenteni őket. S emlékszem egy közismert német-orosz származású férfira, aki törvénytelen gyermekként az orosz nemességhez tartozott, s aki ezeket a porosz nemeseket még túl fösvényeknek találta. Mikor от того к другому берегу*** érkezve, hazájukban látta őket, így kiáltott fel: Hiszen ezek az emberek igyekeznek pénzt megtakarítani, nálunk viszont az aljasság legaljának tekintenék azt, aki nem költ legalább másfélszer annyit, mint amennyi a jövedelme! Ha valóban ez az elve az orosz дворянство-nak°, akkor sok szerencsét kívánok nekik a bankjukhoz.

* – székhelyekre – *Szerk.*

** – rangjához illően – *Szerk.*

*** – az egyik partról a másikra[6] – *Szerk.*

° – nemességnek – *Szerk.*

A parasztbank is hasonlítani látszik a porosz parasztbankokhoz, és szinte érthetetlen, milyen nehezen látja be némely ember, hogy a földtulajdonosok (kicsinyek és nagyok) előtt megnyíló minden új hitelforrás végeredményben szükségképpen a győzelmes kapitalistának a rabszolgájává teszi őket.

Szemem még kímélésre szorul, de mindenesetre remélem, hogy rövid idő múlva, mondjuk a jövő hónapban folytathatom munkámat a III. köteten[7]; sajnos még semmi ígéretet nem tehetek arra, hogy mikor fejezem be.

Az angol fordítás* igen jól fogyott és fogy, a könyv terjedelmét és jellegét tekintve valóban meglepően jól; a kiadó el van ragadtatva, hogy menynyire bevált a spekulációja. A kritikák viszont nagyon-nagyon alatta maradnak az átlagos alacsony színvonalnak. Csak egy jó cikk volt, az „Athenaeum"-ban[8]; a többi vagy az előszót kivonatolja csupán, vagy ha megpróbál magával a könyvvel megbirkózni, kimondhatatlanul szegényes. Most éppen a Stanley Jevonsé itt a divatos elmélet[9], amely szerint az értéket a *hasznosság* határozza meg, vagyis csereérték = használati érték, és másfelől a kínálat határa (vagyis a termelési költség), ami csupán annak az állításnak a zavaros és nyakatekert kifejezése, hogy az értéket a kínálat és a kereslet határozza meg. Vulgáris gazdaságtan mindenütt! A második legnagyobb itteni irodalmi lap, az „Academy"[10], még nem nyilatkozott.

Az I. és II. kötet német kiadásának eladása igen jól halad. Nagyon sok cikket írtak a könyvről és elméleteiről, s egy kivonat, vagy inkább független tárgyalás, „Karl Marx's Ökonomische Lehren", K. Kautskytól, nem rossz, bár nem mindenütt teljesen kifogástalan, elküldöm majd Önnek. Aztán egy nyomorult hitehagyott zsidó, Georg Adler breslaui magántanár, írt egy vaskos könyvet, amelynek címét elfelejtettem, hogy megcáfolja M.-ot, de ez csupán mocskos és nevetséges pamflet, amellyel a szerző fel akarja hívni a figyelmet – a kormány és a burzsoázia figyelmét – önmagára és a maga fontosságára. Összes barátaimat megkértem, hogy *ne* vegyenek róla tudomást. Valóban: ha egy nyomorult impotens fickó reklámot akar csinálni magának, megtámadja szerzőnket.

Párizsi barátaim kétségbe vonták, hogy helytálló az Ön Mr. Mutualről szóló, igen szomorú híre[11]. Tudna-e Ön valamilyen úton-módon valami részletet közölni velem erről az eseményről?

Mellékelek egy néhány éve közzétett apróságot.

Őszinte híve
P. W. Rosher[12]

Eredeti nyelve: angol

*A „Tőke" I. kötetének angol fordítása. – *Szerk.*

3

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Rochesterbe

London, [18]88 jan. 7.

Először is boldog új évet kívánok, és remélem, hogy hamarosan megszokod új lakóhelyedet[13], s hogy teljesen felgyógyultál a nyári bajokból.

Remélhetőleg a háború fellegét[14] elfújja a szél – amúgy is olyan szépen kívánságaink szerint halad minden, hogy nagyon jól megvagyunk anélkül a zavar nélkül, amelyet egy általános háború, mégpedig soha nem látott méretű háború előidézne, jóllehet végül szükségképpen ez is a mi javunkra fordulna. Bismarck politikája tömegestül hajtja közénk a munkásokat és kispolgárokat; roppant erővel hat rájuk az oly pompázatosan meghirdetett szociális reform szánalmas volta[15], mert ez a reform merő ürügy a munkások elleni kényszerrendszabályokra (Puttkamer sztrájkrendeletére[16], a munkakönyvek indítványozott újra bevezetésére, a szakszervezeti és segélypénztárak ellopására). Az új szocialista-törvény[17] nem sokat fog ártani, a száműzetés *ezúttal* aligha megy keresztül, és ha keresztülmegy, kétséges, meddig marad érvényben. Mert ha – ami a legjobb lenne nekünk – az öreg Vilmos* hamarosan felfordulna, és utána akár csak hat hónapra is a trónörökös** kerülne uralomra[18], akkor valószínűleg teljes zűrzavar keletkeznék. Bismarck olyan erővel fáradozott azon, hogy a trónörököst teljesen félreállítsa és nyélbe üsse az *ifjú* Vilmos, egy pökhendi gárdahadnagy*** régensségét, hogy ebben az esetben nyilván félreállítanák és egy rövid, illúziókkal teli liberális rezsim váltaná fel őt. Ez elegendő lenne, hogy lerombolja a filiszternek a bismarcki vircsaft állandóságába vetett bizalmát; s ha azután a fiatal kölyökkel együtt Bismarck megint hatalomhoz jutna is, a filiszter hite mégiscsak oda volna, s az ifjú mégsem az, ami az öreg volt. Mert a mai ál-Bonaparte-ok semmit sem érnek, ha az emberek nem hisznek bennük és

* I. Vilmos császár. – *Szerk.*

** Frigyes Vilmos (a későbbi III. Frigyes császár). – *Szerk.*

*** Frigyes Vilmos fia (a későbbi II. Vilmos császár). *A gárdahadnagy szó a kéziratban berlini dialektusban*: Jardeleutnant. – *Szerk.*

legyőzhetetlenségükben. S ha azután az ifjú és mentora, Bismarck, pimasz módon még a mostaniaknál is pökhendibb rendszabályokkal hozakodnék elő, akkor hamar eljutnának a dolgok a kritikus pontra.

Egy háború viszont esztendőkkel vetne vissza bennünket. A sovinizmus mindent elárasztana, mert ez létért való harc lenne. Németország mintegy 5 millió fegyverest állítana, vagyis a népesség 10%-át, a többi ország körülbelül 4–5%-ot, Oroszország viszonylag kevesebbet. De 10–15 millió lenne a harcolók száma. Szeretném látni, hogyan élelmeznék őket; olyan pusztulás lenne, mint a harmincéves háborúban. S nem lehetne gyorsan elintézni, az óriási haderők ellenére sem. Franciaország ugyanis az északnyugati és délkeleti határon levő igen kiterjedt erődítések által védve van, s Párizs új létesítményei mintaszerűek. Ez tehát sokáig tart, és éppígy Oroszországot sem lehet rohammal legyűrni. Még ha Bismarck kívánsága szerint megy is tehát minden, olyan igényeket fognak támasztani a nemzettel szemben, mint még soha, s könnyen lehetséges, hogy a döntő győzelem elhúzódása és a részleges kudarcok belső fordulatot idéznek majd elő. Ha pedig a németeket már az elején megverik vagy tartós védekezésre kényszerítik, akkor biztosan megindul ez. Ha belső mozgalmak nélkül végigharcolják a háborút, akkor olyan kimerülés következik be, amilyet 200 év óta nem ért meg Európa. Az amerikai ipar akkor az egész vonalon győzne és mindannyiunkat ez elé a választút elé állítana: vagy visszaesés a pusztán *saját szükségletre* termelő mezőgazdaságba (minden egyebet lehetetlenné tesz az amerikai gabona), vagy – társadalmi átalakulás. Ezért azt gyanítom, hogy nem szándékoznak a végsőkig, valami látszatháborúnál messzibbre vinni a dolgot. De ha eldördül az első lövés, akkor megszűnik az ellenőrzés, s a ló megbokrosodhatik.

Így hát minden a döntést sürgeti, háború vagy béke, és sietnem kell. hogy elkészüljek a III. kötettel[7]. De az események megkövetelik, hogy állandóan tájékozódva legyek, s ez sok időt vesz el, kivált a katonai részt tekintve; s mégiscsak kímélnem kell a szemem. Igen, ha visszavonulhatnék tisztára szobatudósnak! De hát mennie kell a dolognak, legkésőbb a jövő hónapban nekiállok.

Schorlemmer, aki itt van, szívélyesen üdvözöl.

A párizsi elnökválságot közvetlenül a mieink döntötték el[19]. A blanquisták álltak az élre. Vaillant magával ragadta a városi tanács irodáját. Ha hamarosan megindul a dolog, Vaillant lesz a lelke a következő ideiglenes kormánynak. Könnyű neki, blanquista lévén nem kell gazdasági elméletet képviselnie, távol maradhat hát jó néhány veszekedéstől. A posszibilisták[20] teljesen felsültek, a *minden akciótól* való tartózkodás mellett voltak, a városi tanácsban a reakciósokkal együtt feddő határozatot akartak hozni a városi

tanács irodája ellen, amely olyan derekasan viselkedett, ahogyan csak elvárható az ilyen radikálisoktól, de megbuktak vele.

A „Commonweal"-t, a „Gleichheit"-et, a „Today"-t[21] remélhetőleg rendszeresen megkaptad.

Öreg barátod

F. E.

4

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]88 jan. 10.

Kedves Liebknecht,

Az állampolgárságtól való megfosztás nyilván nem megy majd olyan hamar[17]; akármilyen hitványak is a német burzsoák, ekkora gyávasághoz mégiscsak bizonyos bátorság kell, s azt hiszem, Bismarcknak egy évre lesz szüksége, míg ezt beléjük veri. Egy év alatt pedig sok minden történhetik. Monsieur Bismarck csúnyán elgáncsolta magát a trónörökös* elleni intrikájával. S ha most az öreg** elpatkolása után csak hat hónapra is sor kerül a trónörökösre[18], ennyi elég ahhoz, hogy minden összekavarodjék, s alaposan megrendüljön a filiszter bizalma a bismarcki vircsaft örökkévalóságában. Akkor már sor kerülhet Vilmosra***, a pökhendi kölyökre, akkor összehasonlíthatatlanul többet használ, mint amennyit árthat. Ennélfogva azt remélem, hogy csak időlegesen mész a jövő évben Amerikába[22], és így oda- és visszautazásodkor találkozunk majd itt veled. Amerikában munkát találsz majd eleget, az ottaniak, mint mondod, csúnyán elrontották a dolgot[23]. Maguk az amerikaiak még túlságosan újoncok és túlságosan idegenek az egész mozgalomban ahhoz, hogy el ne kövessenek még egy csomó roppant baklövést. De segíteni is lehet nekik, s nagyon hasznos lenne ott az olyan ember, mint te, aki ismeri az angol mozgalmat és tud bánni angol közönséggel.

Itt nincsen semmi újság. A régi kommunista egylet[21] egyre jobban lezüllik; most a semmirekellő Gilles kezén van és egyre inkább testvériesül az anarchistákkal, akiknek most London a főhadiszállásuk. A Trafalgar Square-i história[25] utójátéka a tüntetés résztvevőinek tömeges elítélése – II. és I. fokon –. Grahamre és Burnsre a napokban kerül sor. Ha őket is elítélik, akkor ezzel a londoni esküdtszék köszönetet szavazott meg War-

* Frigyes Vilmos (a későbbi III. Frigyes császár). – *Szerk.*

** I. Vilmos császár. – *Szerk.*

*** Frigyes Vilmos fia (a későbbi II. Vilmos császár). – *Szerk.*

rennak és a rendőrségnek, s ez csak fokozni fogja az osztályok közötti szakadást. A munkások gyűlölete a rendőrséggel szemben óriási, s a következő választáson az ostoba toryk megemlegetik majd ezt.

Utólagosan boldog új évet, s bár megmaradna a belső és a külső béke, nem szeretnék most sem háborút, sem puccsokat, ahhoz túlságosan pompásan megy minden.

Barátod

F. Engels

5

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, [18]88 jan. 10.

Kedves Schlüter Úr,

Semmi kifogásom az ellen, hogy Ede kinyomassa a „Mordspatrioten" előszavának végét[26].

Kérem, közölje velem, körülbelül mikor kezdődhetik meg az „Erőszakelmélet" nyomása[27]. Írok hozzá ugyanis egy negyedik fejezetet, amelyben megvizsgálom Bismarck erőszakgyakorlatát és időleges sikerének okait. Most írom, de közvetlenül a nyomás előtt át kell néznem és ki kell egészítenem a legújabb tények alapján. Természetesen ezt a fejezetet is szívesen rendelkezésére bocsátom Edének, ha minden meglesz.

Nemsokára hozzájutok majd könyveim rendezéséhez. Lehet, hogy akad ott még egy példány a „Szent család"-ból; ha igen, legyen az archívumé[28]. Közbevetőleg, a „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"-gal kapcsolatban további óvatosságot kérek – az egyes cikkek csak végső szükség esetén lennének használhatók[29].

A Bruhn által elferdített história meg van említve a *„Vogt úr"*-ban, *124. old., jegyzet.* – Bangya egy Berlinben üzletet kezdő könyvkereskedő képviselőjének adta ki magát – Eisenmann-nak vagy így valahogy nevezte a fickót –, s ajánlkozott rá, hogy ez kinyomatja a kéziratot[30]. Az utóbbit Marx és én írtuk, s eredetije itt van nálam. A másolat tulajdonképpeni vásárlója azonban Stieber, aki elég ostoba volt ahhoz, hogy azt higgye, egy *általunk nyomtatásra szánt* kéziratban a porosz rendőrség *titkos* leleplezéseket talál majd, nem pedig puszta kigúnyolását a számkivetés nagyjainak, mert egyéb természetesen semmi sem volt benne. Bennünket becsaptak a *megjelentetést illetően*, de az igazi becsapott a porosz rendőrség lett, amely persze óvakodott attól, hogy valaha is hencegjen a dologgal, s mellesleg Kossuth úr, akit csak ez az eset világosított fel arról, hogy micsoda jómadarat protezsált, jóllehet még ekkor is igyekezett tartani őt.

Szívélyesen viszonozva kedves újévi jókívánságait, maradok

híve

F. E.

6

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1888 január 10.

Kedves Barátom,

Már régen írtam volna Önnek, de azt kellett gondolnom, hogy nincs már Beneventóban, mert az egyik folyóiraton, amelyet volt szíves elküldeni nekem, másik cím volt, számomra ismeretlen lakhellyel. Tehát vártam, amíg újabb hírt nem kapok Öntől.

Az Ön ellen emelt nevetséges vádat, hogy 15 000 lírát elsikkasztott, mindennél jobban cáfolja az a tény, hogy a kormány által kinevezett prefektus maga foglalkoztatja Önt. Remélhetőleg összeomlik az egész intrika, még mielőtt nyilvános tárgyalásra kerül sor.

Nem tudom, hogyan folytatódott a hamburgi ügy, nem hallottam róla többet Weddétől[31]. De jó, hogy nem lett belőle semmi. A porosz kormánynak végül sikerült engedelmességre kényszerítenie Hamburg „köztársaság" kormányát. Ottani lapunk* be van tiltva, Wedde szerkesztőt, noha hamburgi polgár, száműzték szülővárosából, Altonában (szomszédos porosz város) mintegy húsz szocialista van elítélve, s szabadulásukkor ki fogják utasítani őket Hamburgból. Ilyen körülmények közt Önt szintén kiutasították volna onnan és – mint külföldit – az egész német birodalomból, s a családdal való kétszeres költözködés költségei tönkretették volna.

Köszönöm Önnek azt a fáradságot, amelyet életrajzomnak szentel, és szívesen átnézem majd fordítását[33]. De kétlem, hogy érdemes lesz ezt brosúraként kinyomatni. Hiszen én úgyszólván ismeretlen vagyok Olaszországban, azok között pedig, akik valamennyire ismernek, sok az anarchista, s ezek inkább gyűlölnek, mint szeretnek. De ezt Önre bízom.

Most néhány héten belül az Ön kéziratát is elővehetem[34] és aztán rögtön elküldöm Önnek. Sajnos a szemem még mindig kímélésre szorul.

Őszinte üdvözlettel

híve

F. Engels

A „Mefistofele" I. ma este elmegy.

* „Bürgerzeitung"[32]. – *Szerk.*

7

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

[London, 18]88 jan. 23.

Kedves Schlüter Úr,

Az „Erőszakelmélet"-et[27] febr. 20-ig meg fogja kapni; már előbb megkapta volna, de akkor közbejött a „Kiáltvány" angol fordítása, amelyet Sam Moore-ral, a „Tőke" fordítójával együtt, aki itt van, gyorsan el kell készítenem; nem akarok elszalasztani egy ragyogó alkalmat.[35]

Mihelyt ez – a hét végére – készen van, ismét sorra kerül az „Erőszakelmélet" befejezése, amely rövid áttekintést ad 1848–88 történelméről, már amennyire ez ide tartozik. Ezúttal még jobban fel fogom bosszantani Bismarckot, mint a „Pálinká"-val[36].

Szíves üdvözlet.

Híve

F. E.

Az egyetlen, ami esetleg közbejöhet, a szemem, amelyet gyógykezeltetek, hogy végre megszabaduljak ettől a vacakolástól – de akkor írok.

8

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]88 febr. 7.

Kedves Lafargue-om,

Íme a 15 £-ről szóló csekk.

El vagyok halmozva munkával. Az angol „Kiáltvány" ügye végre elintéződött, s néhány nap múlva várom a levonatokat. Számítok Laurára, hogy javításokat eszközöl a fordításban – nekem eléggé sebtében kellett átnéznem –, s újabb kiadás esetére ez igen hasznos lenne számomra.

Ezenkívül dolgozom az egész bismarcki politika bírálatán, – ez mint az „*Anti-Dühring*" „*erőszakelméletének*" kiegészítése vagy inkább gyakorlati alkalmazása jelennék meg.[27] A kéziratot f. hó 20-ra ígértem, s gondolhatja, hogy mindent újból és újból mérlegelni kell. Bizony jó lett volna ez a „Socialiste"-nak, ha maguk éppen most meg nem szüntették volna.

A „Socialiste" letűnése azt jelenti, hogy Önök mint párt letűnnek a párizsi látóhatárról.[37] A posszibilisták bizony fenntartják a „Proletariat"-t; ha Önök ilyesmire képtelenek, akkor erejük csökken, ahelyett, hogy nőne; ez nem azon múlik, hogy az újság *hetilap*, hetilap a másik is. Amellett kötve hiszem, hogy a párizsi munkások végleg a hanyatlás időszakába léptek. A franciák kiszámíthatatlanok és a legváratlanabb dolgokra képesek. Így hát várok.

Ami Bismarckot illeti, ő, akár az orosz pánszlávisták és a francia soviniszták, játszik a tűzzel. A jelenlegi helyzet ínyére való, amíg az öreg Lehmann (ismeri Vilmosnak* ezt a gúnynevét) még életben van. Bismarcknak minden oka megvan arra, hogy nélkülözhetetlenné tegye magát az öreg Halálának napjára. A fiatal Vilmossal** egész összeesküvést szőtt a trónörökös*** ellen, rá akarta bírni egy gégeműtétre, vagyis arra, hogy átvágassa a torkát.

* I. Vilmos. – *Szerk.*

** Frigyes Vilmos fia (a későbbi II. Vilmos). – *Szerk.*

*** Frigyes Vilmos (a későbbi III. Frigyes). – *Szerk.*

A trónörökös meg a felesége* tud minderről, úgyhogy Bismarck szinte lehetetlenné tette magát az ő szemükben. És ez az egyik oka annak, hogy az új szocialistaellenes törvény[38] a Reichstagban megbukott. Egy kölni katolikus** az ülés nyilvánossága előtt azt mondta, könnyen meglehet, hogy szept. 30. (a jelenlegi törvény hatályának lejárta) előtt más emberek lesznek a kormányban.

Ez a vita a szocialista-törvényről nagy diadal volt számunkra. A Singer és Bebel ismertette tények csapást mértek a kormányra, s főképp Bebel beszéde igazi remekmű. Embereink most először arattak teljes győzelmet a Reichstagban. A törvényt két évre meghosszabbítják, valószínűleg utoljára. Ám a világ összes érvei és összes tényei sem lettek volna elegendők a kormány követeléseinek elutasításához, ha feltehető lett volna a fiatal Vilmos közvetlen utódlása, aki igazi porosz, olyan pimasz és önhitt, mint az 1806-os berlini tisztek, akik kardjukat a francia nagykövetség nyitott lépcsőfeljáratán élesítették, hogy két hónappal később mint legyőzöttek átadják Napóleon katonáinak.

A háború lehetősége újból belevetett katonai tanulmányokba. Ha nincs háború, annál jobb. De ha kitör – ez mindenféle kiszámíthatatlan eseménytől függ –, remélem, hogy az oroszokat jól megverik és hogy a francia határon semmi valóban döntő dolog nem történik – akkor lenne esély a megegyezésre. Amikor 5 millió német van fegyverben azért, hogy olyasmikért verekedjen, amikhez semmi köze, Bismarck nem lenne már ura a helyzetnek.

Közben gyógyítom a szememet, amelyen szakorvosom kezelése javított, pedig nem esett késsel a könnycsatornámnak. De azért kímélnem kell. Adja át üdvözletem Laurának.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* Viktória. – *Szerk.*
** Peter Franz Reichensperger. – *Szerk.*

9

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, [18]88 febr. 12.

Kedves Schlüter Úr,

Sajnos, nem tudom f. hó 20-ig elküldeni Önnek az ígért kéziratot[27]. Az ok mindenféle zavarás és a „Kiáltvány" jövő héten befutó korrektúrája, valamint szemem különleges kímélése, amit éppen most a kúra alatt elrendeltek.

Szíveskedne a lehető legpontosabban megmondani nekem, hogy mikor kellene megkezdődnie a nyomásnak? Az eredeti „Erőszakelmélet" 3 fejezete nyomdakész, de az új szakasz még az első, nekem egyáltalán nem tetsző vázlatban sincs meg egészen, szokás szerint hosszabb lesz, mint terveztem. Amellett ez a téma olyan, hogy vagy csattanósan kell tárgyalni, vagy sehogy.

Mihelyt megadja nekem a pontos határidőt, megmondhatom, hogy megleszek-e vele addigra, vagy nem. Az utóbbi esetben aztán az lenne a legjobb, ha Ön közben kinyomatna valami kisebb dolgot, mert legföljebb 3-4 hétről lehet szó.

Hogy a kézirat alkalmas lesz-e a „Sozialdemokrat"-ban[39] való kinyomatásra, azt ott tudják legjobban megítélni, ha majd beérkezik.

A mostani kritikus politikai helyzetben amúgy is szinte ajánlatos valami haladékot kapnom az események kivárására.

Szívélyes üdvözlettel.

Híve
F. Engels

10

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, [18]88 febr. 19.

Kedves Schlüter Úr,

Nem leszek készen. Legjobban teszi tehát, ha közben kinyomat valamit, s ha lehet, 2 héttel, 3 héttel előbb tudatja, mikor van meg vele és mikorra kell a kézirat[27]. Most minden egyszerre szakad a nyakamba. Ezt a hetet pl. szinte teljesen arra fogom használni, hogy következetesen félretett levelezésem elintézzem.

Mihelyt lehetséges, elküldöm Önnek az angol „Kiáltvány"-t az archívum részére[28].

Szívélyesen üdvözlöm mindnyájukat.

Híve

F. Engels

11

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Rochesterbe

London, [18]88 febr. 22.

Kedves Sorge,

Őszintén megvallva, kezdettől fogva alig tartottam lehetségesnek, hogy kibírod abban a kis vidéki városkában[13]. Nem ismerek nagyobb balszerencsét civilizált ember számára, aki egy nagy mozgalomban öregedett meg, mint hogy efféle isten háta mögötti porfészekbe legyen száműzve, miután évekig világvárosban élt. Nos, örülök, hogy elhatározásra jutottál. Ez elviselhetőbbé fogja tenni neked ezt a néhány hónapot.

Gyógykezeltetem a szememet – a szemorvos azt mondja, there was nothing the matter with them*, de a kúra alatt kímélésre van szükség. Ő könnyen beszél, de itt van mintegy tucatnyi ember, aki ide-oda ráncigál, német, angol, olasz stb. munkát követel tőlem – mindet sürgősen! –, s emellett unszolnak, hogy adjam ki a „Tőke" III. kötetét[7]. Mindez nagyon szép, de éppen ezek az emberek akadályoznak benne.

Egy régi kívánságod mindenesetre néhány nap múlva teljesül: Reevesnél megjelenik itt a „Kiáltvány" angolul, S. Moore fordításában, kettőnk által ellenőrizve, az én előszavammal. Az első korrektúra már meg van olvasva. Mihelyt kapok példányt, küldök neked kettőt, az egyiket Wischnewetzkyéknek. Reeves ugyanis *fizet* szerzői jogdíjat S. Moore-nak, s minthogy *én* kötöttem meg a szerződést, közvetlenül nem járulhatok hozzá, hogy Amerikában utánnyomják. Különben Reeves kijelenthetné, hogy ezzel megszegtem a szerződést, és szegény Sam Moore nem kapna semmit sem. De világos, hogy semmit sem tehetek és semmit sem fogok tenni egy utánnyomás ellen. Hiszen Reeves is utánnyomta a „Condition of the Working Class"-hoz írt előszavamat[40].

Aveling színre viszi néhány darabját, ha jól megy a dolog, kikerül az újságíró-nyomorból. Ő meg Tussy mindjárt itt lesz, itt vacsoráznak, mert A.-nek itt a közelben van egy gyűlése. Lafargue-ék karácsonykor Le Perreux-

* – nincs semmi baj vele – *Szerk.*

be költöztek, Vincennes-en túl, vasúton 20 percnyire Párizstól, s mezőgazdasági munkákkal szórakoznak. A „Socialiste" ismét meghalt. A párizsi munkások nem akarnak hetilapot olvasni. Vaillant pompásan viselkedik a községtanácsban; az elnökválság idején[19], amikor a munkások fenyegető magatartása meggátolta Ferry megválasztását, nagyon kitűnt. A legközelebbi ideiglenes kormánynak, ha *hamarosan* megalakul, ő lesz a lelke.

Bebel és Singer iszonyú vereséget mért a poroszokra a szocialista-törvény kapcsán[38]. Először kellett egész Európának felfigyelnie Reichstag-beli embereinkre. Bizonyára olvastad a „Gleichheit"-ben Bebel beszédét – olyan mestermű, amelyben felülmúlta önmagát.

Remélem, nem kerül sor háborúra, bár így fölöslegesen végeztem katonai tanulmányaimat, amelyeket most éppen a harci zaj miatt újra folytatnom kellett. Az esélyek így állnak: Németország, a régen meglevő általános hadkötelezettség és iskolai oktatás eredményeképpen, $2^1/_2$–3 millió kiképzett embert állíthat ki és láthat el tisztekkel meg altisztekkel. Franciaország nem többet, mint $1^1/_4$–$1^1/_2$ milliót. Olaszország alig 1 milliót. A legroszszabb esetben Németország mind a kettővel szemben meg tudja védeni magát. Olaszország 300 000 embert állíthat ki és tarthat fegyverben. Ausztria kb. 1 milliót. A szárazföldi háborúban tehát jók a német–osztrák–olasz esélyek, a tengeri háborút pedig Anglia magatartása dönti el. Isteni dolog lenne, ha Bismarcknak kellene megdöntenie saját fő támaszát, az orosz cárizmust!

Akár lesz háború, akár nem, válsághoz közeledik minden. Az oroszországi história nem tarthat már sokáig. A Hohenzollernoknak végük, a trónörökös* halálos beteg[18], a fia** nyomorék, egy pökhendi gárdahadnagy. Franciaországban egyre közeledik a kizsákmányolók burzsoá köztársaságának bukása; a botrányok, mint 1847-ben, révolution du mépris-vel*** fenyegetnek. Itt pedig egyre inkább úrrá lesz a tömegeken valami ösztönös szocializmus, amely szerencsére még ellene szegül az egyik vagy másik szocialista szervezet dogmája szerinti minden határozott megfogalmazásnak, annál könnyebben fogadja tehát majd el ezt a meghatározást valamilyen döntő eseménytől. Csak meg kell indulnia valahol a dolognak, s a burzsoák csodálkozni fognak a rejtett szocializmuson, amely akkor kitör majd és nyilvánvalóvá válik.

A te öreg
F. Engelsed

* Frigyes Vilmos (a későbbi III. Frigyes). – *Szerk.*
** A későbbi II. Vilmos császár. – *Szerk.*
*** – a megvetés forradalmával[41] – *Szerk.*

12

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]88 febr. 22.

Tisztelt Wischnewetzkyné,

Rendben megkaptam dec. 21-i és jan. 8-i levelét és köszönettel visszaküldöm Lovell levelét.

Nem csodálkozom Grönlund eljárásán, inkább örültem, hogy nem látogatott meg itt. Abból ítélve, amit hallok, tele van hiúsággal és önhittséggel, olyan mértékben, amilyent még német ember sem érhet el, amilyenre csak skandináv juthat el, de olyan naiv is, amilyen csak egy skandináv lehet – németnél ez megütközést keltene. Ilyen csodabogaraknak is kell lenniök. Mindezek az önmagukat reklámozó nagyemberek Amerikában, ugyanúgy mint Angliában, akkor találják meg majd a maguk helyét, amikor mozgásba kezdenek jönni a tömegek – s akkor olyan gyorsan az őket megillető helyre tevődnek majd, hogy elcsodálkoznak rajta. Láttuk mi mindezt Németországban és Franciaországban és az Internacionálében is.

Hallottam közben a szegény öreg Sorgéról olyasmit, ami teljesen megerősíti mindazt, amit Ön mond. Kezdettől fogva biztosra vettem, hogy nem lesz képes abban a magányban és azon az elhagyatott helyen élni. *Remélem, Hobokenba való visszatérése szerencsésnek bizonyul.*

Elküldtem Önnek Bradlaugh „National Reformer"-ének egy számát, benne az 1. sz. cikk könyvemről[40]. Példányokat küldtem a következő lapoknak: „National Reformer", „Weekly Dispatch", „Reynolds's Newspaper", „Club Journal", „Our Corner" (Mrs. Besant), „Today" (H. Bland), „Christian Socialist", „Pall Mall Gazette".[42] Megkértem barátaimat, figyeljék ezeket az újságokat és folyóiratokat, s értesítsenek, ha megjelenik valami, akkor Ön megkapja.

Reeves is elküldött az 1000 brosúráért*, majd meglátjuk, hogy ez nem

* „A munkásosztály helyzete Angliában" amerikai kiadása előszavának különnyomatáért. – *Szerk.*

csupán a konkurrencia kikapcsolására irányuló csel-e. A dolog, úgy látszik, rendkívül jól fogy.

A „*Justice*"[43] Öntől kapott egy példányt a könyvből, a „*Commonweal*"-nak nem volt szüksége rá, mert Morrisnak személyesen küldtem egyet.

A „*Justice*" ismét közölte a „Kommunista Kiáltvány" régi amerikai fordítását[44]. Ez *jóváhagyott* fordítás iránti érdeklődésre késztette Reevest. Volt nekem egy S. Moore-tól való, és Sam történetesen itt volt. Így átnéztük ezt és eladtuk R.-nek – a múlt héten megkapta a korrektúrát, s mihelyt megjelenik, küldök Önnek egy példányt. Sam Moore a legjobb fordító, akit ismerek, de nincs abban a helyzetben, hogy dolgozzon anélkül, hogy kapna érte valamit.

Nem egészen értem azt a megjegyzését, hogy itt 1 sh.-gel drágábban árulják a könyvet. Tudtommal 1,25 $ egyenlő 5 sh.-gel, s ennyi az itteni eladási ár.

Mrs. Campbell eddig még nem látogatott meg.

Az Ön megjegyzése arról, hogy a New York-i hivatalos német szocialisták bojkottálják könyveimet,[45] teljesen helytálló, de hozzászoktam az effélékhez, s így csak mulattatnak ezeknek az uraknak az erőlködései. Jobb így, mint ha gyámkodásukat kellene tűrnöm. Nekik a mozgalom üzlet, s „az üzlet – üzlet". Az ilyesmi nem tart nagyon soká, erőlködésüknek, hogy ők parancsoljanak az amerikai mozgalomban, mint ahogyan a német-amerikaiban tették, nyomorultul el kell buknia. A tömegek rendbe teszik majd mindezt, mihelyt megmozdulnak.

Itt lassan haladnak a dolgok, de jól. A különféle kis szervezetek megtalálták a maguk helyét és hajlandók civakodás nélkül együttműködni. A Trafalgar Square-i rendőrségi brutalitások[25] csodát műveltek azzal, hogy hozzájárultak a munkás radikálisok és a burzsoá liberálisok meg radikálisok közti szakadék kiszélesedéséhez, ez utóbbiak a parlament falain belül és kívül is gyáván viselkedtek. A Törvény és Szabadság Liga – ez a napról napra tért hódító testület –[46] az első olyan szervezet, amelyben szocialista küldöttek *mint ilyenek* ott ülnek radikális küldöttek mellett. Elképesztő a jelenlegi tory-kormány ostobasága – ha élne még az öreg Disraeli, fültövön vágná őket jobbról-balról. Ámde ez az ostobaság csodálatosan segíti a dolgokat. Home rule-t[47] Írországnak *és Londonnak*! – ez most a jelszó itt; az utóbbi olyasmi, amitől a liberálisok még jobban félnek, mint a toryk. A munkás elem az ostoba tory provokációktól egyre inkább felbőszül, napról napra jobban tudatára ébred annak, hogy mekkora ereje van a választási urnánál, s mindinkább áthatja a szocialista kovász. Az amerikai példa felnyitotta a szemüket[48], s ha ősszel valamelyik nagy amerikai városban megismétlőd-

nék az 1886. évi New York-i választási kampány, ennek azonnali hatása lenne itt. A két nagy angolszász nemzet bizonyára versenyre kel a szocializmus területén, ahogy más dolgokban is, és akkor ez egyre gyorsuló sebességű versenyfutás lesz.

Megszerezhetné nekem az amerikai vámtarifát és az amerikai ipari meg egyéb termékek belföldi adóinak listáját? és ha lehet, némi tájékoztatást arról, hogy ez utóbbiakat mennyire egyensúlyozza ki az előbbi termelési költségek tekintetében? vagyis, például, ha a szivar belföldi adója 20%, akkor egy 20%-os behozatali vám kiegyensúlyozná ezt a külföldi konkurrencia tekintetében. Ez az, amiről némi tájékoztatást szeretnék kapni, mielőtt megírom előszavamat a „*Szabadkereskedelem*"-hez[49].

Szívélyes jókívánságait viszonozva, maradok

őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

13

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]88 febr. 23.

Kedves Liebknecht,

A szocialista-törvény körüli vita[38] volt a legnagyobb diadal, amelyet eddig parlamentáris területen kivívtunk, és sajnálom, hogy nem lehettél jelen. Ez most már bizonyára nem tart sokáig, hiszen legközelebb Hasenclever helyébe lépsz majd[50].

Nekünk is van itt Puttkamerünk – Balfour, Írország ügyeivel megbízott államtitkár. Ahogyan Puttkamer unokatestvére Bismarcknak, úgy Balfour unokaöccse Salisburynek. Pontosan olyan pökhendien kotnyeles, junkeresen gőgös, mint Puttkamer. Ugyanúgy el is agyabugyálják, s a múlt héten ugyanúgy összecsuklott O'Brien csapásai alatt[51], mint P. a mieink csapása alatt. Az íreknek is ugyanannyira hasznos, mint Puttkamer nekünk. Egyébként abból a nyavalyás „Saturday Review"-ból[52], ha kapod még, *semmit sem* tudsz meg az itteni helyzetről; minden fontos dologban a conspiration du silence* uralkodik benne.

Bismarck beszéde egyenest Sándor cárhoz volt címezve, hogy a gatcsinai fogoly végre megtudja az igazságot[53]. Kérdés, hogy segít-e ez valamelyest. Az oroszok határozatlanságukban egyre inkább belelovalják magukat és a végén már nem tudnak tisztességgel visszakozni. Ez a veszély. Különben a legnagyobb szamarak, ha háborút csinálnak. Megint áll ez:

*Κροῖσος, Ἅλὺν διάβας, μεγάλην δύναμιν διαλύσει.***

Még egymillió katonát sem visznek a határra és többhöz nincs is elég tisztjük. Franciaország $1^1/_4$ milliót állít ki, *nagyon jó* csapatokat, de több kiképzett embere nincsen és még kevésbé van tisztje többhöz. Bismarck $2^1/_2$ milliós, kiképzett, tisztekkel meg tisztesekkel kielégítően ellátott csapatban még túl alacsonyan is adja meg csak magának Németországnak az erejét. Jó is, hogy ez így van. Mielőtt Oroszországban megindul a forra-

* – a hallgatás összeesküvése; tudatos elhallgatás – *Szerk.*

** – Ha Kroiszosz átlépi a Halüszt, nagy birodalmat tesz tönkre.[54] – *Szerk.*

dalom, nem szabad, hogy *külső* vereség folytán megbukjék Bismarck. Ez csak ismét népszerűvé tenné.

De hogy miként üt ki a dolog, ha csakugyan háborúra kerül sor, azt nem lehet tudni. Bizonyára megkísérelnek látszatháborút csinálni belőle, de ez nem olyan könnyű. Ha aszerint megy a dolog, ami *nekünk* a legjobb és aminek sok esélye van, akkor a francia határon állóháború lesz váltakozó sikerrel, az orosz határon támadó háború a lengyel erődök bevételével, és Pétervárott forradalom, amely egyszeriben mindent egészen más színben mutat meg a hadviselő uraknak. Annyi bizonyos: nincsenek többé gyors döntések és diadalmenetek sem Berlinbe, sem Párizsba. Franciaország nagyon jól és nagyon ügyesen van megerősítve, s a Párizs körüli létesítmények, ami elosztásukat illeti, mesteriek.

A múlt hétfőn, azon a gyűlésen, amely Cunninghame-Grahamet (kommunista, marxiánus, az összes termelési eszközök nacionalizálását követelte ott) és Burnst üdvözölte[55], ott szaladgált Schack mama, s a „*Freedom*"-ot, ezt a legszélsőségesebben ordítozó itteni anarchista lapot[56] árulta. Tévedésből mások közt Lessnernek is kínálta. Úgy látszik, a kielégítetlen tettvágytól tisztára megbolondult.

Reuss bepörölte a „Commonweal"-t (Morrist), mert ez kémnek nyilvánítja[57]. A porosz követség itt nyilván vissza akarja nyerni azt a terepet, amelyet Berlinben elveszítettek. De pokolian pórul járhat. Reuss úrnak be kell ülnie a tanúk padjába, s itt a hamis tanúzás nem tréfadolog, itt nem segít semmiféle Puttkamer!

Megjelenik angolul a „Kiáltvány", az én kiadásomban[35]. Küldök neked egyet, mihelyt kapok.

Barátod
F. E.

Apropó, Pfänder özvegye a legnagyobb nyomorban él itt. Én megteszem, amit tudok, éppen most küldtem neki megint néhány £-et. A mesterlegényegylet[24] hangversenyt rendezett a javára, a bevétel kb. 5 £. Ő maga beteg, a lánya fest, mind a ketten kis kézimunkákat készítenek, de mindez nyomorúság. Nem adhat a párt negyedévenként valami csekélységet? Az orvos azt mondja, az asszony aligha éli túl a telet. Nézz utána, hogy mit tehetsz, özvegyi nyugdíjról is kell gondoskodnunk veteránjainknál.

14

Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz

Hágába

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]88 febr. 23.

Kedves Nieuwenhuis Barátom,

Rögtön levelének vétele után közöltem Kautskyval ennek tartalmát, s ő, azt hiszem, azóta mindent elintézett kívánsága szerint.

Innen egészében véve igen jó híreket jelenthetek Önnek. A különféle szocialista szervezetek letettek róla, hogy erőszakkal hajtsák előre az angol munkásosztály természetes, normális és ezért szükségképpen kissé lassú fejlődésmenetét, ennélfogva kevesebb a lárma, kevesebb a hősködés, de kevesebb a csalódás is. Meg is férnek egymással. Hogy a tömegek mozgásba jöjjenek, arról a kormány felfoghatatlan ostobasága és a liberális ellenzék rendíthetetlen gyávasága gondoskodik. A Trafalgar Square-i ügy[25] nemcsak hogy életet vitt a munkásokba; a liberálisok vezetői akkor és azután olyan nyomorultul viselkedtek, hogy ez egyre inkább a szocialistákhoz hajtja a radikális munkásokat, annál is inkább, mert ezek éppen ez alkalommal nagyon jól viselkedtek, mindenütt az első sorban állottak. Cunninghame-Graham marxistának vallja magát, s a múlt hétfői gyűlésen[55] egyenesen az *összes termelési eszközöknek* a nemzet által való elkobzását követelte. Itt is képviselve vagyunk tehát a parlamentben.

Hogy itt mennyire halad a dolog a munkások közt, annak legjobb bizonyítékai az East End-i munkások radikális klubjai[58]. Ezekre hatott először az 1886 novemberi New York-i választási hadjárat[48] példája; mert amit Amerika tesz, az erősebben hat itt, mint amit az egész európai kontinens tesz. A New York-i példa világossá tette az emberek számára, hogy a munkások végül mégis a legjobban tennék, ha megalakítanák saját pártjukat. Mikor Avelingék visszatértek[59], felhasználták ezt a hangulatot, s azóta nagyon tevékenyen működnek ezekben a klubokban, az egyedüli jelentős itteni politikai munkásszervezetekben. Mind Aveling, mind felesége hetenként többször tart ott előadást, s nagy befolyásuk van, határozottan ők most a legnépszerűbb szónokok a munkások körében. A fődolog persze a klubok

kiszabadítása a nagy liberális párttól való függőségből, a munkások saját pártjának előkészítése, az emberek fokozatos megnyerése a tudatos szocializmusnak. Ebben segített hát rendkívüli módon bennünket, mint mondtam, a liberális vezetők és a legtöbb londoni liberális meg radikális parlamenti tag gyávasága. Azok, akiket 3, 4 éve munkások képviselőiként választottak meg, a Cremerek, Howellek, Potterek stb., ma már teljesen levitézlett emberek. Ha bevezetnék itt a második fordulót, ahelyett, hogy mint most, a választás első menetében megszervezett relatív többség dönt, akkor hat hónap alatt meg lenne szervezve a munkáspárt; a jelenlegi választási rendszer mellett nagyon meg van nehezítve egy újabb, harmadik párt kialakulása. De ez majd meglesz, s addig azzal nyugtathatjuk meg magunkat, hogy az egész vonalon előremenetelünk.

Egy-két héten belül megjelenik a „Kommunista Kiáltvány"-nak egy általam átnézett angol kiadása[35]; elküldöm Önnek – itt nagy az igény rá, s ez is jó jel.

Bizonyára Önnek is örömet szerzett a berlini Reichstagban aratott ragyogó győzelmünk[38]. Bebel felülmúlta önmagát. Az ősszel nálam volt, s azt kívánnám, hogy Önnek is tegyen olyan jót a börtön, mint neki, azt mondja, utána mindig sokkal jobban érzi magát (ideges, s a börtönben csillapul az idegessége!).

Nem jön át újra ide a jövő nyáron?

Szívélyes üdvözlettel.

Híve

F. Engels

15

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1888. febr. 25.

Kedves Laurám,

Elküldtem a „*Kiáltvány*" utolsó korrektúráit[35], s most éppen egy fél órám van még postazártáig, hogy életjelet adjak neked magamról. Remélem, jobb időtök van, mint itt nekünk: mindig csak éles keleti szél, fagy, hózápor, néhány órás olvadással váltakozva. A kandallók angol rendszere mellett ez igen kedélytelen, de végül is ez az időjárás nem tarthat örökké.

Régóta nem küldtem „*Pall Mall Gazette*"-et, mert a szó szoros értelmében semmi sincs benne. Kizárólag londoni helyi lap, s ennélfogva halálosan unalmas, ha Londonban nem történik semmi.

Bebel és Singer fényes győzelmet aratott a Reichstagban[38] nemcsak a törvénytervezet első, hanem harmadik olvasásakor is. Éppen olyan volt ez, mint O'Brien győzelme Balfouron[51] (aki ízig-vérig Puttkamer skótban). Legtöbb emberünk ott volt múlt hétfőn azon a gyűlésen, ahol üdvözölték C.-Grahamet és Burnst[55]; O'Brien ott ismét beszélt, mégpedig nagyon jól. Cunninghame-Graham, aki már előbb, Glasgow-ban nyilvánosan kijelentette, hogy „teljesen és tökéletesen" K. Marx alapján áll, itt ismét meghirdette az *összes termelési eszközök* nacionalizálását. Így hát a brit parlamentben is képviselve vagyunk. Hyndman, akit nem kértek fel beszédre, kihívatta magát néhány embere által, s birtokába vette a pódiumot, de csak azért, hogy hevesen és személyeskedve megtámadjon néhány jelenlevő radikális parlamenti képviselőt – meghívott vendégeket –, akik egyébként már előtte másoktól éppen eleget hallhattak fogyatékosságaikról. Hyndmannek ez a támadása azonban annyira fölösleges és nem helyénvaló volt, hogy lehurrogták.

Bizonyára hallottad, hogy Reuss rágalmazási pert indított Morris ellen, mert az kémnek nevezte őt a „Commonweal"-ban[57]. Nyilván a Bismarck-féle nagykövetség műve ez. Morris először nagyon be volt gyulladva, mert nem voltak kéznél bizonyítékok, de azóta, azt hiszem, szereztünk neki elegendőt ahhoz, hogy vereséget mérjen Puttkamer és Tsaira, ha nem tágítanak,

amit kétlek. Nem hiszem, hogy Reuss oda merészkedik ülni a tanúk padjára; a hamis tanúzás csak reguláris brit rendőrbiztosoknak van megengedve.

Nim kívánságára ismét kérlek, figyelmeztesd Longuet-t arra, hogy jól tenné, ha kezdene visszafizetni valamennyit abból a pénzből. Úgy látszik, Nim nagyon érzékeny ebben.

Lesz-e háború? Ha igen, akkor ez lenne a legostobább dolog, amelyet a cár és a francia soviniszták elkövethetnek. Tanulmányoztam mostanában a katonai esélyeket. Amit Bismarck mond, hogy Németország $2^1/_2$–3 millió kiképzett és tisztekkel jól ellátott embert tud kiállítani, inkább kevesebb, mint több a valóságnál. Oroszországnak ténylegesen sohasem lesz egymilliónyi katonája a hadszíntéren, Franciaország pedig $1^1/_4$–$1^1/_2$ millió kiképzett és tisztekkel jól ellátott embert tud kiállítani; ennél többhöz nem elegendők vagy nem megfelelők a tisztjei és tisztesei. Németország tehát egyedül is képes lesz, legalábbis egy ideig, ellenállni két oldalról egyszerre folyó támadásnak. Az a nagy előnye Németországnak, hogy több a kiképzett embere, s különösen a tisztese és a tisztje. Ami a minőséget illeti, a *sorkatonaság* tekintetében a franciák teljesen egyenrangúak lesznek a németekkel; de ezen túl a német *Landwehr*[60] sokkal jobb, mint a francia „territorial"-ok*. Az oroszokat én rosszabbnak tartom, mint amilyenek lenni szoktak; olyan általános hadkötelezettségi rendszert vezettek be, amelyhez nem eléggé civilizáltak és amelyhez bizonyára a jó tisztjük is nagyon kevés. S a korrupció ma is úgy virágzik ott, mint valaha – és ha a wilsoniádákból[19] és más botrányokból ítélhetünk, valószínűleg a francia oldalon is játszik majd ez bizonyos szerepet.

Jollymeier nagyon mélabús, hogy egy sort sem írtál még neki azzal az aranytollal. Nem sajnálod őt? Körülbelül 4 hét múlva, húsvétra ismét itt lesz, az idén ez Bismarck születésnapjára esik, vagyis a bolondok napjára**. Nagyon rendjén is van így, lévén az emberek 1800 év óta elég bolondok ahhoz, hogy ilyen fantasztikus ünnepet megüljenek.

Úgy rémlik, bizonyos csengettyű hangját hallom, amely arra hív, hogy elfogyasszam a – feltehetően – borjúszeletet. Mára tehát ég veled, s bár veszítené el Paul bricseszsznadrágja túlzott hosszúságával együtt savanyú csirizszagát is – ezt a régi manchesteri számára, sajnos, nagyon is jól ismert illatot!

Örökké híved
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* – „népfelkelők" – *Szerk.*
** Április 1. – *Szerk.*

16

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]88 febr. 29.

Kedves Liebknecht,

Ha negyedévenként 100 márkát adtok Pfändernének*, akkor én is ugyanezt teszem, így lesz évi 40 £-je, s ez megóvja a végszükségtől.

Pfänder halála után volt valamennyi pénze, penziót nyitott, de nagyon másodrendű környékre kellett szorítkoznia, egyébként is balszerencséje volt (pl. néhány pederaszta került a házába, s ezeket elcsípték), egyszóval nem ment a dolog. Azután egy kis boltot nyitott, akkor meghalt az egyik leánya, az egyetlen, aki értett ilyen üzletecske vezetéséhez, egy szó mint száz, elolvadt a pénze. Pf. fivére, akit annak idején kiváltott a katonaságtól és állandóan támogatott, Neu-Ulmban, Minnesotában él, s ragaszkodott hozzá, hogy az asszony menjen oda a másik leányával. Mikor az megérkezett, állítólag „szegény rokonokként" bánt, cselédmunkát végeztetett velük. Pfänderné gyors elhatározással rögtön hazatért, alig két hétig volt ott. Ez utolsó pénzüket is fölemésztette. Ami lehetséges, az megtörtént itt azóta érte, de állandó segítséget csak én tudok adni, s a sok más igény miatt nem elegendőt. De mint mondtam, ha javaslatodat elfogadják, akkor a legnagyobb baj elhárul. Sokáig úgysem tart.

Reggel a „Daily News"-t olvasom, este az „Evening Standard"-et[61] meg a „Pall Mall Gazette"-et, vasárnap a „Weekly Dispatch"-et. Mármint pillanatnyilag, ez néha változik. De ha van bennük valami érdekes, akkor elküldöm Laurának Párizsba, s ezen nemigen változtathatok. De majd meglátom, hogy neked mit küldhetek. Ha az irodalmi anyag nem fontosabb neked, mint a politika, akkor a „Weekly Dispatch" mindenesetre jobb a „Saturday Review"-nál. Tulajdonosa Mrs. Ashton Dilke, szerkesztője dr. A. Hunter, Aberdeen képviselője. Korlátoltan polgári radikális, de angliai hírekben tökéletes, az ülésszak idején sok parlamenti pletyka, nagyon jó

* *V. ö. 27. old. – Szerk.*

párizsi tudósítás (Mrs. Crawford a „Daily News"-tól, aki itt sokkal szabadabban beszélhet). Egyszer majd elküldöm neked.

Az általad említett ír háromszínű lobogóról sohasem hallottam. Az ír zászlók Írországban és itt is egyszerűen zöldek, arany hárfával, amelyen *nincsen korona* (a brit birodalmi címerben korona van a hárfán). Az 1865–67-es féni időkben sok zászló zöld-narancsszínű volt, hogy megmutassák Észak orangeistáinak[62]: nem agyonütni akarják őket, hanem testvérükül fogadni. Erről azonban most már nincs szó.

Olyan ostobának mégsem tartom Bismarckot, hogy azt hiszi, az oroszok hajlandók segíteni neki Franciaország szétmorzsolásában. Hiszen a Franciaország és Németország közötti örökös torzsalkodás az Európa fölötti uralom fő eszköze számukra, s ehhez az kell, hogy ezek egyensúlyban legyenek. Az persze bizonyos, hogy Bismarcknak nincs hőbb vágya, mint Franciaországot lehetőleg a tenger fenekére süllyeszteni. De ez nem olyan egyszerű. Az új francia erődítmények – a Maas- és a Moselle-vonal, a két erődcsoport, északon és délkeleten (Belfort, Besançon, Lyon, Dijon, Langres, Épinal) és végül a Párizs körüli csodaszép új erődcsoportok – gátat emeltek ez elé; a dolgok mai állása szerint sem Németország nem bánhat el Franciaországgal, sem Franciaország Németországgal. S ez nagyon jó. Ha bekövetkezik a legrosszabb, akkor azon a határon valószínűleg állóháború folyik majd, váltakozó szerencsével, amely az ellenfél iránti tiszteletet kelti mindkét hadseregben, és elviselhető békét tesz lehetővé. Az oroszok viszont irgalmatlan verésben részesülhetnek, s ez lenne a legjobb.

Most éppen megint havazik – 3 hete csak hó, fagy és keleti szél, közbenközben egy kis olvadás. Úgy látszik, nektek ott szintén nagyon ronda időtök van.

Sokszor üdvözöl

barátod
F. E.

Ismersz egy Karl August Nitzer nevű lindenaui munkást, akit állítása szerint (3 havi vizsgálati fogság után) kiutasítottak Lipcséből, de utána még 3 hónapig agitált Viereck mellett és akkor elmenekült (ezért nem is tud felmutatni kiutasító parancsot)? A fickó kétszer-háromszor járt nálam támogatásért, de hétpróbás csavargó és tarhás benyomását kelti.

17

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, [18]88 márc. 17.

Kedves Schlüter Úr,

Az Ön által kitűzött határidőre megint semmi sem lesz a brosúrából[27]. Nagyon sajnálom, hogy így félrevezettem, de nem tehetek róla. Pontosan meg kell tartanom szemorvosom előírásait; ha végre vissza akarok zökkenni a rendes kerékvágásba, akkor 2 óránál többet nem írhatok, vagyis akkor kell abbahagynom, amikor éppen belelendülök, s a levelezés kényszere miatt gyakran még csak el sem kezdhetem. Ezért jobb, ha rászánom az időt és rendesen csinálom meg a dolgot. Azonkívül egy csomó szükséges anyagot csak a napokban kaptam meg, s át kell tanulmányoznom. Egyszóval, a legjobb, ha úgy tesz, ahogyan leginkább megfelel Önnek, s ha elkészülök, írok Önnek.

Az ifjabb Lehmann* valami utálatosan affektált német nyelven ír. Minden oka megvan rá, hogy óvjon a félműveltségtől, amelynek ő maga oly elriasztó példáját adja zavaros liberális-konzervatív-manchesteriánus proklamációjában[63]. Persze nehéz, ha császárt kell játszania annak, aki már a végét járja[18]. Mindenesetre ha még 6 hónapig kihúzza, akkor valami ingadozást és bizonytalanságot visz a gazdaságba, s egyébre nincs is szükségünk. Mihelyt a filiszter megsejti, hogy az eddigi vircsaft nem tart örökké, hanem ellenkezőleg, cudarul inog, akkor itt is van a vég kezdete. I. Lehmann** volt az épület záróköve, ez letörött, s hamarosan kitűnik, milyen korhadt az egész tákolmány. Ez pillanatnyi megkönnyebbülést jelenthet számunkra, de bizonyos körülmények közt pillanatnyi rosszabbodást vagy akár háborút is. Mindenesetre ismét némi mozgás támad.

Szívélyes üdvözlet Edének és Liebknechtnek, ha, mint sejtem, ott van.

Híve
F. E.

* III. Frigyes. – *Szerk.*
** I. Vilmos. – *Szerk.*

18

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]88 március 19.

Kedves Lafargue-om,

Küldök Önnek egy „Weekly Dispatch"-et, amely fel fogja világosítani azon okokról, amelyek folytán „Fritz barátunk"* olyan keményen dolgozik.[63] Bismarck két évet adna életéből, ha sikerülne neki őt – Fritzet – odáig juttatni, hogy kénytelen legyen beismerni a kormányzásra való képtelenségét. Ezért dolgoztatják meg, és ezért kell Fritznek verítékeznie. A mesterkedés régóta folyik, az volt a cél, hogy Fritzet az öreg** halála előtt teljesen eltávolítsák; minthogy ez nem sikerült, most megpróbálják munkával, reprezentációkkal stb. megölni. Mindennek nyílt szakításhoz kell vezetnie, amennyiben Fritz nem adja be a kulcsot túl korán; ha nyáron egy kicsit erőre kap és kormányátalakítást hajt végre, sokat nyertünk. A fődolog, hogy a belpolitika stabilitása megrendüljön, hogy a filiszter elveszítse hitét a Bismarck-rezsim tartósságában, hogy olyan helyzettel kerüljön szembe, amelyben neki, a filiszternek, határoznia és cselekednie kell ahelyett, hogy mindezt a kormányra hagyná. Az öreg Vilmos volt a zárókő, ez letörött, s az egész épület összeomlással fenyeget. Legalább hat hónapig szükségünk van Fritzre, hogy az épületet még jobban megingassa, hogy a filiszterek meg a tisztviselők bizonytalanná váljanak a jövőt illetően, hogy felmerüljön egy más belpolitika lehetősége. Fritz még akkor is puha, amikor jó az egészsége, annak a véleményén van, akivel utoljára beszélt, s ez többnyire a felesége***. Csak Bismarcknak és a tulajdon fiának a mesterkedései fogják tettre kényszeríteni. Mihelyt az arcvonalváltoztatás megtörtént, nem sokat számít, hosszabb vagy rövidebb ideig tart-e; II. Vilmos mindenképpen ránk nézve kedvező körülmények közt fog uralomra kerülni.

Másfelől, ha Fritz előbb hal meg, II. Vilmos nem lesz már I. Vilmos,

* III. Frigyes. – *Szerk.*

** I. Vilmos. – *Szerk.*

*** Viktória. – *Szerk.*

s akkor is a polgári közvélemény fordulatát fogjuk tapasztalni. Biztos, hogy ez a fiatalember ostobaságokat fog elkövetni, s ezeket neki nem fogják megbocsátani, mint az öregnek. Ha az orvosok átvágják az apja torkát, őt, a fiút, hasonló sors érheti, de más kezektől. Egyébként nem béna. Születésekor eltörött a karja; nem vették észre idejében, s ez az oka karja sorvadtságának.

Mindenesetre megtört a jég; megszakad a belpolitikában a folytonosság, s mozgás lesz tespedés helyett. Nekünk csak erre van szükségünk.

Boulanger kétségkívül sarlatán egy kissé, de ez nem bizonyítja azt, hogy nulla. Katonai józanészről tanúságot tett, a sarlatánság hasznára lehet a francia hadseregben, Napóleonnak is jókora adag volt belőle. De politikai téren tehetségtelennek látszik, talán mértéktelen becsvágya miatt. Ha a franciák azt akarják, hogy minden esélyük odavesszen elvesztett tartományaik visszaszerzésére, kétségkívül csak Boulanger barátait kell követniök, s főképp Rochefort-t, aki úgy látszik teljesen megbolondult. Csak egy sikertelen revánsháborúra van szükség ahhoz, hogy azokat a hólyag elzásziakat kibékítsék Németországgal, a parasztok zsoldosok, akik mindig szívesebben fognak szolgálni a győztes hadseregében, a burzsoák pedig a német tarifa mellett éppúgy biztosítva látják majd nyereségüket, mint a francia tarifa mellett. Ami az oroszokat illeti, biztosan meg fogják verni őket, most tanulmányoztam 1877–78. évi törökországi hadjáratukat, 2 tűrhető tábornokra 98 tehetségtelen jut, rettenetesen rosszul szervezett hadsereg ez, a tisztek kritikán aluliak, a katonák bátrak és rendkívüli fáradalmakhoz edzettek (*tíz fok Réaumur hidegben* gázoltak át folyókon, hónaljukig érő vízben), nagyon engedelmesek, de nagyon ostobák is a napjainkban egyedül lehetséges küzdelemhez, a csatárláncban való harchoz. Erősségük a zárt sorokban való harc volt; ez már nem létezik, s aki ezt fel akarja eleveníteni, azt elsöpri a modern fegyverek tüze.

De ha Boulanger megszabadítja magukat a lajstromos szavazástól,[64] megszavazunk neki egy Vendôme-oszlopot[65], nem kell kiérdemelnie a csatamezőn.

Tussy és Edward csütörtökön elutaznak stratford-on-avoni kastélyukba, Kautskyék követik majd őket. Remek lehet egy labourer's cottage* a mostani hidegben, szélfúvásban és időnkénti havazásban. Mi többiek itt nagyon jól átvészeltük a telet, mígnem, egy hete, volt egy ragyogó és meleg tavaszi napunk, amelyet fagy, északkeleti szél és havazás követett. Emiatt Nim megkapta a mumszot, más szóval fültőmirigygyulladást, én meg egy influ-

* – mezőgazdasági munkás kunyhója – *Szerk.*

enza jellegű náthát; ezek a dolgok nehezen gyógyulnak ilyen időben. De nem okoz túl sok kellemetlenséget.

Mellékelten küldöm a 15 £-es csekket.

Adja át üdvözletem Laurának. Hogy vannak Longuet meg a gyerekek? Nim mindig érdeklődik nálam felőlük, mihelyt Párizsból levél érkezik.

Híve

F. E.

Eredeti nyelve: francia

19

Engels Margaret Harknesshoz

Londonba

(Fogalmazvány)

[London, 1888 április eleje]

Kedves Miss Harkness,

Nagyon köszönöm, hogy Vizetelly úrék útján elküldte nekem „City Girl"-jét. Nagy élvezettel és mohón olvastam el. Valóban egy kis műalkotás ez, ahogyan Eichhoff barátom, az Ön fordítója nevezi, amihez hozzáfűzi – s ez megelégedésére fog szolgálni Önnek –, hogy ezért fordításának csaknem szó szerintinek kell lennie, mert bármilyen kihagyás vagy változtatási kísérlet csak csorbíthatná az eredeti értékét.

Ami a legjobban megkap az Ön elbeszélésében – realisztikus hűségén kívül –, az az igazi művész merészsége. Nemcsak az a mód, ahogyan az Üdvhadsereget[66] tárgyalja, fittyet hányva az önhitt tiszteletreméltóságnak, amely talán az Ön elbeszéléséből fogja először megtudni, *miért* van az Üdvhadseregnek akkora befolyása a néptömegekre. De főként az az egyszerű és kendőzetlen modor, ahogyan Ön a középosztálybeli férfi által elcsábított proletárlány réges-régi történetét az egész könyv sarkpontjává teszi. A középszerű író kötelességének érezte volna, hogy a cselekménynek ezt a neki közhelyszerű jellegét egy csomó mesterséges bonyodalom és sallang mögé rejtse, s mégsem kerülhette volna el azt a sorsot, hogy rajtakapják. Ön úgy érezte, megteheti, hogy régi történetet mondjon el, mert újjá tudta alkotni egyszerűen azzal, hogy híven mondotta el.

Az Ön Mr. Arthur Grantja mesteri.

Ha valamit bírálhatok, az talán csak az, hogy az elbeszélés végeredményben mégsem elég realisztikus. A realizmus felfogásom szerint magában foglalja a részletek hűségén kívül tipikus jellemek tipikus körülmények közötti hű ábrázolását. Nos, ami az Ön jellemeit illeti, ezek eléggé tipikusak, de a körülmények, amelyek körülveszik és cselekvésre késztetik őket, talán nem annyira. A „City Girl"-ben a munkásosztály úgy szerepel mint passzív tömeg, mely képtelen magán segíteni és még csak meg sem kísérli, hogy segítsen magán. Minden kísérlet, hogy fásult nyomorából kihúzzák,

kívülről, felülről jön. Nos, ha ez pontos ábrázolás volt is 1800 vagy 1810 körül, Saint-Simon és Robert Owen napjaiban, nem tarthatja annak 1887-ben valaki, akinek csaknem ötven éven át szerencséje volt részt venni a harcos proletariátus legtöbb küzdelmében. A munkásosztály lázadó reagálása az őt körülvevő elnyomásra, görcsös, félig vagy egészen tudatos kísérletei arra, hogy visszaszerezzék emberi lényt megillető helyzetüket, hozzátartoznak a történelemhez és ezért helyet kell követelniök maguknak a realizmus birodalmában.

Korántsem hibáztatom, amiért nem nyíltan és közvetlenül szocialista regényt írt, nem „Tendenzroman"-t*, ahogy mi németek nevezzük, a saját társadalmi és politikai nézeteinek magasztalására. Egyáltalában nem erre gondolok. Minél inkább rejtve maradnak a szerző véleményei, annál jobb a műnek. Sőt az a realizmus, amelyre célzok, még a szerző véleményei ellenére is megnyilatkozhat. Engedje meg, hogy egy példára hivatkozzam. Balzac, akit a realizmus sokkal nagyobb mesterének tartok, mint a múlt, jelen és jövő valamennyi Zoláját, a „Comédie humaine"-ben a francia „társaság" csodálatosan realisztikus történetét adja nekünk, amikor krónikaszerűen, szinte évről évre, 1816-tól 1848-ig leírja a felemelkedő burzsoázia fokozódó támadásait a nemesi társadalom ellen, amely 1815 után restaurálódott és, amennyire tudta, újra kitűzte la vieille politesse française** zászlaját. Leírja, hogy ennek az ő szemében mintaszerű társadalomnak végső maradványai hogyan engedtek lassanként a közönséges, gazdag felkapaszkodott behatolásának vagy hogyan korrumpálódtak tőle; hogy a nagyúri hölgy, akinél a hitvesi hűtlenség csak önmaga érvényesítésének módja volt, tökéletes összhangban azzal, ahogyan vele a házasságban rendelkeztek, hogyan adta át helyét a burzsoá nőnek, aki készpénzért vagy cicomáért szarvazta fel férjét; és e központi kép köré a francia társadalom teljes történetét csoportosítja, melyből még a gazdasági részleteket illetően is (például az ingatlan és ingó tulajdon forradalom utáni újraelosztásáról) többet tanultam, mint a korszak összes hivatásos történészeitől, közgazdászaitól és statisztikusaitól együttvéve. Nos, Balzac politikailag legitimista[67] volt; nagy műve állandó sirám a jó társaság elkerülhetetlen hanyatlásáról; minden rokonszenve az eltűnésre ítélt osztályé. De mindezek ellenére szatírája sohasem élesebb, iróniája sohasem keserűbb, mint amikor éppen azokat a férfiakat és nőket mozgatja a színen, akikkel a legmélyebben rokonszenvez — a nemeseket. És az egyetlenek, akikről mindig leplezetlen csodá-

* — „irányregényt" — *Szerk.*

** — a régi francia úri modor — *Szerk.*

lattal beszél, azok legádázabb politikai ellenfelei, a Saint-Méry kolostor republikánus hősei[68], azok a férfiak, akik akkoriban (1830–36) valóban a néptömegek képviselői voltak. Hogy Balzac ily módon arra kényszerült, hogy szembehelyezkedjék saját osztályrokonszenvével és politikai előítéleteivel, hogy *látta* kedvelt nemesei elbukásának szükségességét, s különb sorsra érdemtelen embereknek írja le őket; és hogy a jövő valódi embereit ott *látta*, ahol az akkori időkben kizárólag találhatók voltak – ezt a realizmus egyik legnagyobb diadalának és az öreg Balzac egyik legnagyszerűbb vonásának tekintem.

El kell ismernem az Ön védelmére, hogy sehol a civilizált világon nem tanúsít a munkásság kevesebb aktív ellenállást, nem hajlik meg passzívabban a sors előtt, nem eltompultabb, mint a londoni East Endben. És nem tudhatom, nem voltak-e Önnek igen alapos okai arra, hogy ezúttal megelégedjék a munkásosztály élete passzív oldalának ábrázolásával, az aktív oldalt egy másik mű számára tartva fenn?

Eredeti nyelve: angol

20

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]88 április 10.

Kedves Laurám,

Schorlemmer tegnap visszament Manchesterbe, úgyhogy ma leülhetek és írhatok néhány sort, azaz, ha nem túl korán toppan be Edward és Tussy, akik visszatérnek *kastélyukból* és 5 körül itt lesznek.

Mindenekelőtt gratulálnom kell Paulnak ragyogó etimológiai fölfedezéseihez, amelyek igazán bámulatosak.[69] Már az is valami, hogy igen sok olyan francia szó, amelyet a latin *bos*-ból szoktunk származtatni, a görög *boûs*-ból ered*. De hogy a *bouillon*** a boûs-ból ered, nem pedig a bullire-ből (főzni), az nagy fölfedezés, s csak az a kár, hogy Paul nem ment ezen a nyomon még egy kicsit tovább. Így nyilván *Bou*-strapa[70] ugyanilyen eredetű, s *Buo*-naparte (*Boû*-naparte helyett) szintén; s mert ily módon a bonapartizmus az ökörrel kapcsolatos, *Bou*-langer-t a boûs-ból kell származtatni, s akkor angol megfelelőjét, *Bakert**** is, ami teljesen új fényt vet Baker ezredes kalandjára a vasúti kocsiban[71]: mit is tehetett volna egyebet, mint hogy ráront Europa-Robinsonra, hiszen boûs-Jupitertől származik? Ezenkívül kétségtelen, hogy a *mou*-tarde-ban° az m helyén eredetileg b volt, s ezzel biztosítva van a boûs-ból való származtatása – micsoda éles fényt vet ez arra a tényre, hogy csak marhahúshoz esznek mustárt, ürühúshoz nem!

Egy másik nagy haladás az, hogy a szanszkritot ugyanolyan színvonalon tárgyalja, mint a koponyatant, s fölfedezett olyan német és angol nyelvészeket, akik azt mondják, hogy a finn több analógiát mutat az árja nyelvekkel, mint a szanszkrit. Én csak néhány olyanról hallottam, aki minthogy ázsiai

---

* *Mind a latin, mind a görög szó (magyar átírása busz) jelentése*: tehén, ökör, marha – *Szerk.*

** – húsleves – *Szerk.*

*** *Mindkét személynév jelentése*: pék – *Szerk.*

° – mustárban – *Szerk.*

helyett *európai* eredetet tulajdonít az árja nemzeteknek, abba a fonák helyzetbe került, hogy el kell fogadnia az árja nyelvek finn eredetét, holott eddig a kettő közti összefüggésnek a legcsekélyebb nyomát sem tudta kimutatni. Ha Paul megpróbálta volna a franciát a görög helyett a japánból leszármaztatni, akkor azt tette volna, amit állítása szerint ezek a német és angol szegény ördögök tettek. Amúgy is elég bajban vannak. Másod- és harmadrangú *epigonok* ők – mármint a németek, némelyek közülük pedig pláne csehek –, akik a szenzáció kedvéért felállítottak egy paradox elméletet – vagy inkább (egész sor hiba révén) erre lyukadtak ki –, s ez zsákutcába vitte őket; az angolok ezt mint valami divatot felkapták, amint várható is volt kezdőktől, akik mesterként akarnak tündökölni – sületlenségüket a British Association[72] legutóbbi gyűlésén, teljesen családi körben szellőztették –, de amit Paul tulajdonít nekik – annak fölfedezését, hogy kapcsolat van az árja és a finn között, olyan kapcsolat, amely még szorosabb is, mint a többi árja nyelv és testvérnyelvük, a szanszkrit között – az olyan dolog, amelyre még sóvárognak, s remélhető, hogy nem olvassák a „Nouvelle Revue"-t[73], mert különben valóban tudni akarnák, ki az a Fergus, akinek kezében van a varázspálca, amely az árját finné alakítja át és viszont. Ám ha megtudják, Fergus rámutathat ír nevére, hogy igazolja „ír bikáit"* vagy boûs-ait.

De félre a tréfát, a cikkek nagyon jók, s mit számít az a párizsiaknak, akiknek egyre megy, ha mond is nekik Fergus néhány ostobaságot az etimológiáról. Sokkal fontosabb, hogy saját nyelvükről megtudjanak valami keveset, s ezt megtalálják bennük. Csak nem tartom szükségesnek a párizsiak szórakoztatásához, hogy ilyen állításokkal kompromittálja magát egy szerző. De hát mindnyájunkban megvan az a hajlam, hogy azzal kérkedjünk leginkább, amit a legkevésbé tudunk; bennem legalábbis, tudom, megvan.

Április 11. Pontosan úgy történt, ahogy vártam. Éppen amikor befejeztem az előző oldalt, betoppant a két éhes lélek, tojást, vajat, sertéspástétomot, kolbászt hozva magával igazi falusi menedékükből, no meg jó étvágyat. Ma az amerikai postám napja volt, s most megpróbálom befejezni ezt a levelet.

Úgy látom, hogy Franciaországban nagyon jól haladnak a dolgok. A boulangizmus[14] annak a gyávaságnak a jogos és megérdemelt büntetése, amelyet minden párt tanúsított a burzsoá sovinizmussal szemben, amely azt hiszi, megállíthatja az egyetemes történelem óráját, amíg Franciaország vissza nem hódította Elzászt. Szerencsére Boulanger maga bizonyítja be

* „Bull" angolul bika, „Irish bull" önellentmondás, baklövés – *Szerk.*

egyre jobban, hogy politikai szamár, s szerintem önmagára nézve sokkal veszélyesebb, mint bárki másra nézve. Az az ember, akinek olyan terve van, mint Trochunek,[74] eltemettetheti magát.

Egyébként az opportunisták[75] egyre inkább lejáratják magukat, s megint a monarchistákkal való szövetségre, vagyis politikai öngyilkosságra kényszerülnek. A francia közvélemény nagy fejlődése ez: elismeri, hogy a köztársaság az egyetlen lehetséges kormányzat, s a monarchia egyet jelent a polgárháborúval és a külső háborúval. Az opportunisták tevékenysége (kiáltó korruptságuk mellett) egyre inkább bal felé hajtja a közvéleményt és egyre radikálisabb kormányok kinevezését kényszeríti ki. Mindez szoros összhangban van azzal a szabályos fejlődéssel, amely 1875 óta folyik. Nem kívánhatunk többet, mint hogy ez folytatódjék, s ha Boulanger akaratlanul segíti ezt a mozgást, annál jobb. Az az érzék, amely anélkül, hogy maguk tudnának róla, megvan a franciákban – szükségszerű logikus örröksége egy nagy, öntudatlanul logikus történelemnek –, erősebbnek fog bizonyulni, remélem, mint mindaz az esztelenség, amelyet tudatosan és szándékosan elkövetnek.

A német filiszter egyre inkább meggyőződik arról, hogy az öreg Vilmossal* oda lett a jelenlegi rendszer clef de voûte-ja**, s hogy fokozatosan az egész épület követi majd. Csak azt remélem, nem teszik ki a szűrét Bismarcknak, pusztán azért, hogy diadalmasan visszatérjen. Akkor inkább maradjon.

Milyen bolond ez a Rochefort. Katolikus müncheni lapokat idéz annak bebizonyítására, hogy a németek csak a franciáknak Németországba való újabb behatolására várnak, hogy egyesüljenek velük, megbuktassák Bismarckot és visszaállítsák a francia uralmat Németországban! Hát nem látja ez az idióta, hogy semmi sem erősítené meg jobban Bismarckot, mint ilyen francia kísérlet Németország „felszabadítására", és hogy mi magunk szándékszunk rendezni belső ügyeinket!

Örökké híved

– akit ebédhez szólít a csengő

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* I. Vilmos. – *Szerk.*

** – sarkköve – *Szerk.*

21

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

London, [18]88 április 11.

Kedves Wischnewetzkyné,

Az a kérése, hogy küldjem el a kéziratot[49], nagyon hirtelenül jött, és attól tartok, hogy nem lehetek szolgálatára. Naponta két órát szabad írnom, nem többet; kiterjedt levelezést kell folytatnom; a két óra végén éppen kezdek belelendülni, és akkor, éppen akkor abba kell hagynom. Ilyen körülmények közt teljesen képtelen vagyok rendelésre *article de saisonokat** készíteni, főleg egy távoli piac számára, s nem látok módot arra, hogy május 15-re kéziratban elkészítsem a pamfletet, még sokkal kevésbé arra, hogy addigra New Yorkban kinyomassam. Mégis rögtön nekiülök, mihelyt sürgős leveleket elintéztem, s megteszem, ami tőlem telik. Fontos munkát** szakítok meg, hogy elintézzem ezt a dolgot.

Mindamellett véleményem szerint nem kell attól félnie, hogy elmulasztja az alkalmat. A szabadkereskedelem kérdése nem tűnik le az amerikai horizontról, míg nem rendeződött. Biztos vagyok benne, hogy a védővám már megtette kötelességét az Egyesült Államok számára és most csak akadály, s bármi lesz is a sorsa a Mills-törvényjavaslatnak[76], addig nem fejeződik be a küzdelem, amíg vagy a szabadkereskedelem képessé nem teszi az Egyesült Államok gyárosait, hogy átvegyék a vezetést a világpiacon – és erre sok üzletágban jogosultak –, vagy amíg mind a védővámosokat, mind a szabadkereskedőket félre nem tolják azok, akik mögöttük állnak. Nem csodálkoznék, ha a következő néhány évben az amerikai gyárosok egyik csoportja a másik után menne át a szabadkereskedők oldalára – ha felismerik érdekeiket, *kénytelenek* erre.

Köszönöm a hivatalos kiadványokat*** – azt hiszem, éppen ezekre van szükségem.

---

* – *időnycikkeket, időszerű cikkeket – Szerk.*

** A „Tőke" III. kötetének szerkesztését. – *Szerk.*

*** *V. ö. 25. old. – Szerk.*

Örülök a végrehajtó bizottsággal szemben elért sikerüknek, már amennyire erről beszélhetünk[77] – a „Volkszeitung" március 31-i heti mellékletéből úgy látom, hogy ez még nem akar engedni –, ebből láthatják, milyen előny ott lenni a helyszínen. Azt a petyhüdt gyöngeséget, amely Avelingéknek egyenesen ellenük fordult, minthogy távol voltak – ezt a gyöngeséget Önök a maguk javára fordíthatták, mert nem voltak távol; s így az Önökkel szembeni ellenségesség merőben helyi pletykává csökkent, amelyet kitartással bizonyára leküzdenek és túljutnak rajta.

Nagy örömmel olvastam, hogy Sorge a régi lakásában ismét jobban érzi magát; remélem, így is marad ez. Az öreg Sorge éppúgy nem tudott élni olyan zugban, mint Rochester, ahogy én nem tudnék Németországban egy isten háta mögötti fészekben, illetve lancashire-i megfelelőjében.*

Mellékelve visszaküldöm az ellenőrző bizottság leveleit.

Nagy sietségben

őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *A kéziratban ez a bekezdés ceruzával át van húzva. – Szerk.*

22

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, [18]88 április 12.

Kedves Bebel,

Március 8-i leveled után egy kicsit figyelni akartam a dolgok menetét[78]; úgy látszik, most tisztázódnak annyira, hogy lassanként véleményt lehet mondani. Az a politikátok, hogy azt mondjátok: minden a régiben marad, taktikailag, tömeghasználatra egészen helyes; de nézetem szerint ez korántsem meríti ki a történelmi helyzetet.

Fritzet* proklamációi[63] észbelileg igen középszerű embernek mutatják. Aki ennyi évi trónörökösség után semmi egyebet nem tud javasolni, mint apró egyéni adótörléseket és katonailag a 3. sor megszüntetését – aminek nincs semmi jelentősége, mert a harcrendben már rég megszűnt –, az nem fogja kifordítani a világot sarkaiból. Az átkos félműveltségre való panaszkodás közismerten éppen maguknak a félművelteknek a monopóliuma – amint a példa mutatja. Ennyit az eszéről.

Jellemét – egészségi állapota miatt[18] – igen elnézően kell megítélnünk. Aki minden pillanatban azt kockáztatja, hogy torka elvágására ítélik az orvosok, az bárminemű energiakifejtés alól föl van mentve; csak javulás esetén lenne helye ilyesminek. Érthető hát, hogy Bismarcknak és Puttkamernek szabadabb a kezük a belügyekben, mint valaha.

De azért mégsem maradt minden a régiben. Vilmossal** kitörött az épület sarkköve, s az ingás erősen érezhető. A belpolitika Bismarck és Tsainak a pozíciójukba való görcsös kapaszkodását mutatja. A ti pozíciótok nem maradt ugyanaz, *rosszabbodott*, éppen mert Bismarck be akarja bizonyítani, hogy minden a régi. A szociáldemokraták tüntető kirekesztése az amnesztiából, a tömeges házkutatások és üldözések, a görcsös erőfeszítések arra, hogy a „Sozialdemokrat"-ot Svájcban megöljék[79] – mindez azt bizonyítja, hogy Bismarck és Tsai érzik, hogy mozog alattuk a föld, mint ahogy ezt

* III. Frigyes. – *Szerk.*

** I. Vilmos császár. – *Szerk.*

bizonyítják a kartell tagjainak[80] azok az erőfeszítései, hogy Fritzcel megértessék, milyen is a monarchia.

Igazi monarchikus dolog ez: minden politikai kérdésben beadja a derekát, de egy udvari intrika a napvilágra hozza a konfliktust. Az ügy egészen nevetséges: Bismarck szerint a cárnak* joga van rá, hogy megtiltsa a házasodást Battenbergnek[81], Fritz és Viktória** szerint pedig ebben a különleges esetben egyszerre érvényteleníteni kell mindazokat a kifürkészhetetlenül mélységes államelveket, amelyekhez egész életükben igazodtak!

Fritznek a maga tehetetlen állapotában nyilván itt is engednie kell majd – ha csak jobban nem lesz, és képes nem lesz *valóban* végigvinni egy kormányválságot. Nekünk egyáltalán nem érdekünk, hogy Bismarck duzzogva elvonuljon és 4 hét múlva diadalmenetben és a kartell filiszterei által istenítve ismét bevonuljon. Már azzal is beérhetjük, hogy a kartell filisztere kételkedni kezd egyáltalában a Bismarck-rezsim állandóságában. S amíg Fritz él, addig ez az állandóság nem áll helyre.

Minthogy a betegség természetéről egyáltalán semmit sem tesznek már közzé, Waldeyer jelentését sem, amelyet pedig, ha kedvező, rögtön közzétettek volna, aligha lehet már kétség az iránt, hogy rákról van szó. S haladópártijaink[82] itt újra megmutatják, milyen fickók. Virchow, akinek éppen mint orvosnak – mégpedig olyannak, akit már régebben konzultáltak – most a helyszínen kellene lennie, ásatásokat végez Egyiptomban! Nyilván azt akarja, hogy hivatalosan hívják meg!

Nincs empire empereur nélkül***, nincs bonapartizmus Bonaparte nélkül. A rendszer az emberre rá van szabva, vele áll és bukik. A mi Bonaparte-unknak három feje volt, mint Triglavnak, az ősi szláv-pomerániai bálványnak; a középső feje oda, a másik kettő közül Moltke szintén túlérett, Bismarck pedig inog. Viktóriával nem boldogul, az megtanulta az anyjától°, hogyan kell bánni miniszterekkel, mindenhatóakkal is. A régi biztonságnak vége. A talaj bizonytalansága a politikában is meg fog mutatkozni; kifelé baklövések, befelé lökésszerűen erőszakos akciók. És meg fog mutatkozni abban, hogy a filiszter kételkedni kezd saját bálványaiban, hogy lankad a merszük és az ügybuzgalmuk a hivatalnokoknak, akik a változás lehetőségére és a maguk akkor megváltozó jövőjére gondolnak. Mindez akkor, ha Bismarck marad, ami valószínű. Ha pedig Fritz jobban lesz és Bismarck pozí-

* III. Sándor orosz cár. – *Szerk.*

** III. Frigyes és felesége (Victoria Adelaide Mary Louisa). – *Szerk.*

*** – császárság császár nélkül – *Szerk.*

° Viktória angol királynő. – *Szerk.*

ciója komolyan veszélybe kerül, akkor, mint Lenchen mondja, *lőni fognak Fritzre*. Ez már akkor is megtörténhetik, ha csak Puttkamer meg az ő Ihringjei-Naporrái kerülnek veszélybe.

Tehát ez mindenesetre interregnum, amelyben Bismarck sóvárogva reméli Fritz elmenetelét és az új Vilmos* megjövetelét. De akkor aztán igazán nem marad semmi a régiben. Akkor kezdődik a tánc. A mi bonapartizmusunk most nagyjából a maga mexikói időszakába érkezett el[83]. Ha *ez* jön, akkor jön a mi 1866-unk és hamarosan 1870-ünk; mármint belül, egy *belső* Sedan[84]. Felőlem!

Franciaországban teljesen logikus a további fejlődés: a jobboldali republikánusok rákényszerültek a monarchistákkal való szövetségre, amely tönkreteszi őket, a lehetséges kormányokat egyre baloldalibbakból kell megalakítani. Boulanger politikailag nyilván hatökör; a kamarában valószínűleg hamarosan lejáratja magát. A francia vidéki filiszternek csak *egy* hittétele van: A köztársaság nélkülözhetetlen, a monarchia a polgárháborút és a külső háborút jelenti.

Pfänderné nyugtáját a 100 M-ról** majd legközelebbi levelemben; elfelejtettem elkérni. Addig is hálás köszönet az adományért; én megteszem majd a magamét az asszony megélhetéséért, de bátorkodom majd ismét jelentkezni nálatok.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet és leányodat és Singert.

Barátod
F. E.

* II. Vilmos. – *Szerk.*
** *V. ö. 32. old.* – *Szerk.*

23

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]88 április 16.

Kedves Liebknecht,

Már éppen válaszolni akartam 4-i leveledre, amikor megérkezett második leveled a K. Kautskynak szóló melléklettel, s megértette velem, hogy válaszaim, akárcsak a te kérdéseid, már egy elmúlt időszakra vonatkoznak.

Csak azt akarom még elmondani neked, hogyan függ ez össze a Szociáldemokrata Föderáció körlevelével[85].

1. A Szociáldemokrata Föderáció még mindig úgy viselkedik, mintha Anglia *egyetlen* szocialista szervezete volna és az *egyetlen* arra jogosult, hogy az itteni egész mozgalom nevében cselekedjék és szóljon. Most tehát, a kongresszus előkészítésekor, hangsúlyoznia kellett ezt az álláspontot. Annál is inkább, mert a Szocialista Liga[86] a mostani formájában alighanem hamarosan elszenderül, s a disjecta membrát* a Szociáldemokrata Föderáció szeretné elnyelni. De szerencsére ez nem fog sikerülni, mert akkor nyomban újra kezdődnék a régi személyi civakodás.

2. A Szociáldemokrata Föderáció a legszorosabb kartellben van a párizsi posszibilistákkal[20], s mert ezek viszont Broadhurst és Tsaival vannak kartellben[88], a Szociáldemokrata Föderációnak lavíroznia kell. Ez a második ok a döntő. Hyndman és Tsai olyan messzire mentek a posszibilistákkal, hogy még ha akarnának, sem visszakozhatnának.

Hogy mi a véleményem az egész kongresszusi históriáról? Aligha lehet véleményem, hiszen nem is tudom, mit tárgyaltak, s azonkívül a te nézeteid is kaleidoszkópszerűen változnak. Általában minden ilyen kongresszust, ha eleve nem teljesen bizonyos az ember a sikere felől, nagyon kockázatosnak, s ha nincs valami meghatározott és elérhető teendő, meglehetősen fölöslegesnek tartok. A vezérszólamot a kicsinyek, nevezetesen a belgák viszik, és minthogy Belgiumban a külügyeket nem flamandok intézik, hanem a régi brüsszeli klikk, a Brismée család[89], mindig ugyanazt a régi nótát fújják. De

* – szétszórt testrészeit[87] – *Szerk.*

egy héttel a trade-unionok kongresszusa *után* tartani a ti kongresszusotokat, *itt*[90] – ez tiszta csőd lenne. Felemésztené a pénzt, embereitek szétszéledné-nek, s menthetetlenül a londoni főkolomposok karmai közé kerülnétek – ad majorem gloriam Hyndmanni*!

A franciákkal – mindegy, melyik fajtájukkal – biztosan nem tudjátok megértetni, hogy olyan kongresszust, amelyet az 1789. évi francia forradalom jubileumára és a párizsi kiállítás** alkalmából hívnak össze, *Genfben* kellene megtartaniok.

Ha tehát nem jön is létre a kongresszusotok, ez véleményem szerint nem világszerencsétlenség. Amúgy is szükségtelenül korlátozott a napirendje. Hiszen olyan kongresszusra, amelyet a Reichstag-frakciónk hív össze, csak szocialisták és *anarchisták* jönnek el, a csak trade-unionisták közül senki. Az anarchistákat egy *szociáldemokrata* kongresszus kipenderíthette volna, általános munkáskongresszus ezt nem teheti meg, s ők nagyon szemtelenek tudnak lenni.

Fritznek*** nagyon sietnie kell, hogy megjavuljon – az egészsége; különben Bismarck teljesen a fejére nő. Remélem, Bismarck túlzásokra ragadtatja magát, repül, feloszlatás és új választás lesz, valamilyen átmeneti kormány alatt. Ez szép kis kiábrándulás lenne a filiszternek. De persze annak, akit az orvosok bármelyik nap torokelvágásra ítélhetnek, aligha van mersze komoly harcra. Hogy pedig Bismarck foggal és körömmel védekezik, azt már most megmutatja.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod
F. E.

Azt kívántad tőlünk, amit szombaton elküldtünk? Ha nem, akkor nem értünk. A német szöveg Eccariustól való.

* –Hyndman nagyobb dicsőségére – *Szerk.*
** Az 1889. évi párizsi világkiállítás. – *Szerk.*
*** III. Frigyes.[18] – *Szerk.*

24

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

122, Regent's Park Road
London, 1888 április 20.

Kedves Barátom,

Örülök neki, hogy a jelek szerint új kilátás nyílik Ön előtt, s remélem, sikerül majd felkészülnie a vizsgára.

Sajnos, nem áll módomban olyan könyveket megjelölni Önnek, amelyekből erre tanulhatna. Német könyvek egy olaszországi vizsgához részben túl sokat, részben túl keveset nyújtanának; azonkívül az újabb rövid kézikönyveket nem ismerem. Céljának megfelelő olasz könyveket meg pláne nem ismerek; legfeljebb Carlo Botta „Storia dei Popoli d'Italiá"-ját ajánlhatnám, amely Nagy Constantinusszal kezdődik cirka időszámításunk szerint 300-ban. Talán még Pietro Colletta „Storia del Reame di Napoli"-ját is, amely 1735-től 1825-ig terjed, ez klasszikus könyv. De valószínűleg a középfokú (a francia líceumoknak és kollégiumoknak, a mi gimnáziumainknak megfelelő) tanintézetek ott használatos tankönyvei lesznek a leghasznosabbak Önnek, hiszen a levéltári tisztségekre jelentkezők legtöbbje nyilván ezekben az intézetekben tanult, s ezért ezeknek az iskoláknak a tantervéhez kell majd igazodniok a vizsgáztatóknak.

De mivel jelenlegi szorult helyzetében lehetetlen lesz Önnek az ilyen könyvek beszerzése, kötelességemnek tartom, hogy felajánljam ehhez támogatásomat. Bátorkodtam tehát feladni nevére a mellékelt, négy font sterlingre, azaz 100 fr. 80 centesimóra szóló postautalványt, s remélem, nem fog neheztelni, amiért anélkül, hogy előzőleg engedélyét kértem volna, elküldöm Önnek ezt a kis összeget. Csak azt remélem, futja belőle arra, hogy beszerezze a szükséges segédanyagokat s szerencsésen letegye a vizsgát.

Bizonyára olvasott zürichi barátainknak Svájcból való kiutasításáról[79].

A fordítást[33] a napokban – mihelyt befejeztem egy Amerika részére ké-

szülő fontos munkát[49] – átnézem és visszaküldöm. Kevesebb a munkám, ha egyszerre nézem át a lap több számát.

Baráti üdvözlettel.

Híve
F. Engels

Keresztnevem *angol* formában van megadva a postán: „Frederick".

25

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

[London, 1888 április 29. körül]

Kedves Liebknecht,

A mellékelt írást[91] ma reggel kaptam.

Jó, hogy Fritz* valamivel jobban van. Ha a fiatal Vilmos sorra kerül, éppen most, akkor ő meg Bismarck – ha nem csal minden jel – megegyeznék Oroszországgal, hogy engedélyt kapjanak egy Franciaország elleni háborúra. Úgy látszik, már most megkötöttek bizonyos esetleges megegyezéseket. Ezáltal, és kizárólag ezáltal, Boulanger veszéllyé válnék mind Franciaországra, mind Németországra nézve. A franciák vereséget szenvednének, de a háború az erős francia erődítmények következtében hosszú lenne, s mások is beavatkoznának. Ausztria és Olaszország valószínűleg Németország *ellen*, mert ilyesmihez Oroszország engedélyét megkapni nem lehet anélkül, hogy e kettőt fel ne áldoznák az oroszoknak. Ez tehát azt jelentené, hogy Bismarck segít az oroszoknak Konstantinápoly meghódításában, s ez a világháborút jelentené olyan feltételekkel, amelyek között mi végül *egészen biztosan* alul maradunk: Oroszországgal szövetségben az egész világ ellen! Remélem, ez a veszély elmúlik.

Barátod

F. E.

* III. Frigyes.[18] – *Szerk.*

26

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

London, 1888 május 2.

Kedves Wischnewetzkyné,

Ezzel a postával *ajánlva* elküldöm Önnek a kéziratot[49], vagyis a másolatot, amelyet Avelingné készített róla, mikor úgy látta, hogy az Ön sűrű kézírása és a margó hiánya miatt lehetetlen ceruzával olvashatóan beírni a javasolt változtatásokat. Sok ilyen volt, abból a tényből kifolyólag, hogy Ön német fordításból fordított, nekünk pedig az eredetivel kellett dolgoznunk. Ezért sok változtatásnak nincs más célja, mint hogy közelebb vigye az angol szöveget a francia eredetihez. Más esetekben a világosság kedvéért engedtem meg magamnak több szabadságot.

Az előszó nyersfogalmazványban csaknem készen van, de mert Önnek szüksége lesz német fordításra, e célból valamivel tovább kell majd itt tartanom. Mindenesetre sietni fogok vele, amennyire a napi két óra megengedi – orvosom a múlt héten ismét szigorúan ennyire korlátozott.

Szíveskedjék megmondani Sorgénak, hogy a jelenlegi tervek szerint a „Sozialdemokrat" átköltözik Londonba[79]. De jó lesz egyelőre hallgatni erről, amikor barátainknak az lesz a szándékuk, hogy beszéljenek róla és kivigyék az újdonsághajhászó sajtóba, kétségtelenül elintézik ezt majd saját maguk.

Engem itt majdnem ugyanannyira bojkottálnak, mint Önt New Yorkban[77] – az itteni különféle szocialista klikkek elégedetlenek, amiért tökéletesen semleges vagyok velük szemben, s mert e tekintetben valamennyien egyetértenek, úgy próbálnak bosszút állni rajtam, hogy egyetlen írásomat sem említik meg. Sem az „Our Corner" (Mrs. Besant), sem a „Today", sem a „Christian Socialist" (bár ez utóbbi havilapról nem tudom egészen biztosan) nem említette meg a „Munkásosztály helyzeté"-t[40], pedig magam küldtem nekik példányokat. Erre teljesen el voltam készülve, de nem akartam szólni Önnek róla, amíg nem volt rá bizonyíték. Nem veszem rossz néven tőlük, mert súlyosan megsértettem őket, amikor azt mondtam, hogy itt egyelőre nincs igazi munkásmozgalom, s hogy mihelyt lesz, mindazok a

nagy férfiak és nők, akik most egy közkatonák nélküli hadsereg tisztjeiként nyüzsögnek, a maguk szintjére kerülnek majd, mégpedig jóval alacsonyabb szintre, mint amilyent várnak[92]. De ha azt hiszik, hogy tűszúrásaik átlyukaszthatják az én öreg cserzett és vastag bőrömet, tévednek.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

27

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]88 május 9.

Kedves Laurám,

Épp most fejeztem be, sok megszakítás után, egy hosszabb előszót Szerecsennek a szabadkereskedelemről szóló beszéde (Brüsszel 1848) angol kiadásához[49], amely New Yorkban fog megjelenni, és minthogy ez az utolsó olyan munka, amelyet meghatározott időn belül kellett elvégeznem, visszanyert szabadságomat felhasználom arra, hogy mindjárt írjak neked. És van is eléggé fontos témám, amelyről írjak, nevezetesen az, hogy szükségünk van rád itt, Londonban. Ahogy Schorlemmertől hallom, ültettél a kertedben némi szagos mügét, s mert teljesen lehetetlen lesz, hogy átmenjünk és ott használjuk fel, nem marad más hátra, mint hogy te gyere át és hozd ide, ahol a többi kellék megfelelően és gyorsan fellelhető[93]. Az idő szép; szombaton, Szerecsen születésnapján, Nim meg én kimentünk Highgate-be*, ma pedig a Hampstead Heathen voltunk; miközben írok, mindkét ablakom nyitva van, s mire jössz, ami – remélem – jövő héten megtörténik, fogadásodra lesz orgonánk és aranyesőnk. Csak feleld azt, hogy hajlandó vagy jönni, a többiről gondoskodom. Azonkívül akkorra bizonyára olyan tökéletes állapotba hoztad vidéki házatokat és kerteteket, hogy Paul gondjaira bízhatod, aki most már nyilván kész kertész. Nim már egy ideje vágyakozik Löhr után, és persze jelen kell lenned Edward nagy drámai sikerén, június 5-én, amikor egy matinén az ő dramatizálásában színre kerül N. Hawthorne „Scarlet Letter"-je. S nem is kell hozzátennem, hogy én is ugyanúgy szeretném, ha itt lennél, mint bárki más. Ráadásul olyan sok más ok is van idejöveteledre, hogy le kell mondanom felsorolásukról, mert félek, hogy elszalasztom a postát és halálra untatlak. Határozd hát el magad nyomban, s mondd, hogy jössz.

Bizonyára hallottad, milyen figyelemre méltó *előzetes* sikereket ért el

* Marx sírjához. – *Szerk.*

Edward a dráma területén. Mintegy fél tucat, vagy még több színdarabot adott el, amelyeket szép csöndesen készített; némelyiküket sikerrel játszották vidéken, másokat maga adott elő itt Tussyval kis rendezvényeken, s ezek nagyon tetszettek azoknak, akik a leginkább érdekeltek bennük, nevezetesen azoknak a színészeknek és impresszárióknak, akik előadják majd őket. Ha most egyetlen jelentős sikere lesz Londonban, akkor beérkezett ember lesz ezen a területen és hamarosan kilábal minden nehézségből. S nem tudom, miért ne lenne így, úgy látszik, figyelemre méltó képessége van ahhoz, hogy megadja Londonnak, amit London kíván.

Paulnak az „Intransigeant"-ba írt levele igazán nagyon jó volt.[94] Sikerült úgy ütnie egyet a radikálisokon, hogy a legcsekélyebb engedményt sem tette a boulangizmusnak[14], s az általános felfegyverzés követelésével mindkettőnek a terveit meghiúsította. Nagyon taktikusan csinálta.

Hallottad, hogy Fritz Beust eljegyezte magát – egy olasz-svájci lánnyal, aki a közvetlenül a lombardiai határnál levő Castasegnából való? Nem tudom, ki az; nemsokára megtudjuk zürichi barátainktól, akiket két héten belül ide várunk.[79] Lehet, hogy Párizsban találkozol útja közben Bernsteinnel; bármelyik nap odaérkezhet. Kíváncsian várom, hogyan boldogulnak majd itt az újsággal. London több oknál fogva nem a legjobb hely erre, bár most talán az egyetlen. Mindenesetre majd meglátjuk, s általában a dolgok megállapodnak a maguk természetes szintjén.

Paul „Victor Hugó"-ja a „Neue Zeit"-ban nagyon jó. Kíváncsi vagyok, mit szólnának hozzá Franciaországban, ha olvashatnák.

A nagy *Stead* Pétervárra utazott, hogy meginterjúvolja a cárt* és elmondassa vele az igazat a béke vagy háború felől. Elküldtem neked párizsi interjúit[95]; a mélyenszántó férfiú ugyanolyan bölcsen hagyta el Párizst, mint ahogy odaérkezett. Az oroszok kedve szerint hízelegnek majd neki; attól tartok, Pétervárról még nagyobb szamárként fog visszatérni, mint amekkora most. A ma esti újságban talán azt olvashatjuk majd, hogy kifürkészte Bismarckot.

Furcsa emberek a románok. Levelet írtam Nădejdének Iaşiba**, s ebben megpróbáltam oroszellenes irányba terelni őket. A iaşi marxisták most veszekszenek a bukaresti anarchistákkal az Oroszország által szított parasztlázadás[96] miatt, s ezért nyomban lefordítják és kinyomatják az én levelemet! Ezúttal nem bánom, de ez megmutatja, milyen indiszkrét fickók ezek.

---

* III. Sándor. – *Szerk.*

** *Lásd 3–6. old.* – *Szerk.*

Nemcsak a papírom van fogytán, hanem az időm is – délután 5 óra 20 van és rögtön becsönget Nim, tíz perc múlva pedig zár a posta. Ég veled hát mára, s mondd, hogy jössz!

Szeretettel
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

28

Engels Eleanor Marx-Avelinghez

Londonba

[London, 18]88 május 10.

Kedves Tussym,

Nagyon köszönöm, de nem mehetünk. Nimnek el kell intéznie bevásárlásait, különben nem kaptok vasárnap ebédet, nekem pedig szombaton az amerikai postával el kell küldenem a kéziratot[49], s még koránt sincs készen (a kézirat, nem a posta).

Mondd meg Mahonnak, hogy vasárnap *személyes barátaimat* fogadom, és vasárnapokon itt nincs lehetőség hivatalos ügyek megbeszélésére. Ha meg akar látogatni, a hét bármely estéjén szívesen látom, s ha azt akarja, hogy Edward jelen legyen, megbeszélhetik, hogy együtt jönnek valamelyik este – talán te is eljöhetnél?

Nim üdvözöl.

A régi barátsággal

F. E.

Eredeti nyelve: angol

29

Engels Hermann Schlüterhez

Hottingen-Zürichbe

London, [18]88 május 10.

Kedves Schlüter Úr,

Hogy áll az idejövetele? Edétől csak annyit hallottunk, hogy ő Párizson keresztül utazik és egy kicsit ott fog időzni. A többiekről semmi határozottat nem ír.[79] Így hát itt bizonytalanságban vagyunk és semmit sem tehetünk.

Legyen szíves tehát, lépjen érintkezésbe a többiekkel és tudassa velünk, mikor jönnek mindnyájan – úgy gondoljuk, Ön, Motteler és Tauscher – és tehetünk-e itt közben valamit Önökért. Azt is okvetlenül tudassa velünk, hogy *itt melyik pályaudvarra* érkeznek és melyik útvonalon, hogy fogadni lehessen Önöket. Máskülönben iszonyú zűrzavar keletkezhetik, miközben elég sok pénz elpocsékolódhat.

Mindnyájukat szívélyesen üdvözli

híve

F. Engels

30

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

London, 1888 május 16.

Kedves Wischnewetzkyné,

A mai postával ajánlva elmegy az előszó[49] hátralevő része.

Reeves hajlandó vállalni a füzet bizományosságát ugyanannyi százalékért, mint azelőtt, s azt kívánja, hogy neve szerepeljen a címlapon, a New York-i kiadóé alatt, a következőképpen:

London,
William Reeves, 185 Fleet Street, E.C.

Ez legalább *némi* biztosíték az ellen, hogy jogbitorlást követ el, s ő a legveszélyesebb ebben a tekintetben. Ha Ön elküldi nekem a neki szánt példányokat, *nyugta ellenében* eljuttatom őket hozzá, kezdetnek 3–500 elég lesz.

A német fordítást küldöm, mihelyt Kautskyné lemásolta. Ez elhúzódhatik néhány napig, mert mindennap várjuk itt a Zürichből kiutasítottakat[79], s eleinte elég sok dolgunk lesz velük.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

31

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1888 június 3.

Kedves Laurám,

Nagyon sajnálom, hogy nem látsz módot arra, hogy éppen most elgyere[97]; nem számított volna, hogy kertetekben nem sikerült a szagos müge, mert Nim kapott valamennyit, és ma este elfogyasztjuk; nagyon jó lett volna, ha itt vagy és kiveszed a részed belőle. 6 palack moselink van, hogy ma este feláldozzuk.

Zürichi barátaink[79] kezdik már egy kicsit megszokni a londoni viszonyokat, s ideje is, mert elképzeléseik az itteni letelepedés lehetőségeiről rendkívül kisvárosiasak voltak. Remélem, a jövő héten elintéződnek a fő kérdések, mint helyiség stb., s akkor kevesebb lesz a nehézség és vita.

Paulnak Boulanger-ra vonatkozó érvei[14] meglehetősen sértők a francia jellemre nézve. Először is azt mondja, ez *népi* mozgalom, de nem veszélyes, mert Boulanger szamár. De mit gondoljunk az olyan népről, amely népi mozgalomra képes egy szamár érdekében? Ezt ő így magyarázza: Franciaországban az emberek egy ideig elpacskolnak a látszatparlamentarizmusban, azután megmentőt, személyi uralmat kívánnak . . . ebben a pillanatban megmentőt kívánnak, s Boulanger megjelenik. Ez ennyit tesz: a franciák olyanok, hogy *valóságos szükségleteik* bonapartista rezsimet kívánnak meg, jóllehet *idealista illúzióik* republikánusak és nem mennek túl a parlamentarizmuson. Nos, ha a franciák nem látnak más kiutat, mint *vagy* személyi uralmat, *vagy* parlamentáris uralmat, akkor akár abba is hagyhatják a kiút keresését. Én azt várom a mieinktől, hogy megmutassák, van reális *harmadik* kiút ezen az állítólagos dilemmán kívül, amely csak a közönséges filiszter számára dilemma, s hogy ne nézzék igazi népi mozgalomnak a zavarosan filiszteri és alapjaiban soviniszta boulangista mozgalmat. Az előtt a soviniszta igény előtt, hogy az egész világtörténelem Elzásznak Franciaország által való visszaszerzésére redukálódjék és addig semmi ne történhessék, ezen igény előtt nagyon is meghajoltak a mi franciaországi barátaink, gyakorlatilag mindnyájan, s íme az eredmény. Boulanger testesíti meg ezt

az igényt, amelyet hallgatólag az összes pártok jóváhagytak, s ezért Boulanger erős. Ellenfelei, a Clemenceauk és Tsaik ennek az igénynek nem mondanak ellent, nem mernek ellentmondani, de túl gyávák ahhoz, hogy nyíltan hirdessék, s ezért gyöngék. S mert ez a mozgalom alapjában soviniszta és semmi egyéb, ezért kezére játszik Bismarcknak, aki csak örülne, ha ezt a szegény ördög Fritzet* háborúba keverhetné. S mindez olyan időben, amikor már a német filiszterek körében is feldereng az a felismerés, hogy minél előbb szabadulnak meg Elzásztól, annál jobb, s amikor Bismarck ostoba útlevél-rendelkezései[98] nyílt bevallását jelentik annak, hogy Elzász franciábbb, mint valaha!

Végre megtörtént háztartásunkban az a forradalom, amelyet több mint egy éve próbálok előidézni. Tegnap este elment Annie, akinek felmondtam, s most új lányunk van. Nimnek végre módjában lesz, hogy ne dolgozzék többet, mint amennyire csakugyan kedve van, s reggelenként kialudja magát.

Mellékelten a csekk, amelyről Paul írt. Vasárnap lévén, be kell fejeznem, mielőtt jönnek a vendégek.

Mindig szerető barátod
F. Engels

Ne felejtsd el, hogy a nyáron vagy legkésőbb ősszel el *kell* jönnöd!

Eredeti nyelve: angol

* III. Frigyes.[18] – *Szerk.*

32

Engels Hermann Schlüterhez

Londonba

122, Regent's Park Road
[London, 18]88 június 15.

Kedves Schlüter,

Megtennéd-e te és megtenné-e Tauscher nekem azt a szívességet, hogy vasárnap délben *fél háromkor* nálam ebédeltek?

Barátotok
F. Engels

Friedrich Engels
(1888)

33

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]88 június 30.

Kedves Lafargue-om,

A kis MacDonnel a Főtanácsból, aki szerkesztője egy munkásújságnak* Patersonban (New Jersey), küldött hozzám egy fiatalembert, R. Blockot, egy régi New York-i szocialista fiát – az apa a pékek német lapjának** a szerkesztője és trade-unionjuk titkára. Minthogy a fiatalember néhány napot Párizsban fog tölteni, adtam neki egy ajánlólevelet Önhöz – Párizsban csak Delahayehez van ajánlása! – és azt mondtam neki, hogy mivel Ön vidéken él, nemigen lehet szolgálatára, legfeljebb talán némi tájékoztatást adhat. A fiatalember nem foglalkozik politikával vagy szocializmussal és nem óhajt mást, mint Európát látni in the most approved fashion***. Ha tehát Perreux-be vezetne útja, lekötelezne, ha segítené jó tanácsaival, amilyeneket olyan utasnak ad az ember, aki a lehető legrövidebb idő alatt a lehető legtöbbet szeretné látni. Jól tudja, hogy Önnek nincs módjában megmutatni neki Párizst.

Aveling ismét Londonban van egy ma este színre kerülő darab miatt – ez az ötödik – és egy hatodikat valószínűleg a jövő héten fognak játszani. Kétségtelen, hogy amikor a dráma felé fordult, „olajra bukkant", ahogy a jenkik mondják.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* „Paterson Labor Standard"[99]. – *Szerk.*
** „Deutsch-Amerikanische Bäckerzeitung"[100]. – *Szerk.*
*** – a leginkább bevált módon – *Szerk.*

34

Engels Karl Kautskyhoz

St. Gilgenbe

[London, 1888 július 6. előtt]

Kedves Báró,

Miután alaposan kistieberoltalak[101], s megállapítottam a hosszúságot és szélességet, és eközben felfedeztem, hogy a vidék nagyon szép lehet, gyorsan válaszolni akarok még neked Shelley tárgyában[102]. Szívesen kész vagyok megcsinálni a dolgot, de az összefüggés végett szükségem van egy Shelley-példányra, csakhogy nincsen és sebtében nem is tudok előkeríteni. E. Aveling tegnap, amikor itt volt, el akarta hozni nekem a magáét, de anélkül, hogy szavát megtartotta volna, elutazott. Ha nálam volnának az idézetek, azért megszerezném valahogy a Shelleyt.

Remélem, a taenia mediocanellatát* most szerencsésen mégis ad absurdum** viszik.[103] Pumpséknál kanyarót kapott a fiú, eddig nagyon kedvező lefolyású; Lili*** ezért nálunk van, Schlüterné és Edéné° itt van, a Tantét még várják, nem tudni, mikorra. Vasárnap mindnyájan itt voltak. A zűrzavar még nincs [...]°° intézve. E. Avelingnek nagy szerencséje van [...]°°-jaival – kb. 10 nappal ezelőtt egyhangúlag [...]°°-ták. Sok üdvözlet a papának, a mamának, [...]°° Louisénak, ha mint remélem, ott van.

[...]°°
Generális

[Lábad]°° remélhetőleg ismét rendben van.

---

* – galandférget (bélférget) – *Szerk.*
** – képtelenségig (*itt*: megszűnésig) – *Szerk.*
*** Lilian Rosher. – *Szerk.*
° Regina Bernstein. – *Szerk.*
°° *A kézirat sérült.* – *Szerk.*

35

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1888 július* 6.

Kedves Laurám,

Ma gyakorlati kérdésekről írok, s ezért röviden és, remélem, kellemesen. Jollymeier tegnap este jött és jövő héten, valószínűleg szerdán, Németországba utazik. Nem lesz ideje rá, hogy Párizson keresztül térjen vissza, de a jelenlegi terv az, hogy Nim Koblenzig vele megy, s azután St. Wendelbe, meglátogatni barátait, és az a szándéka, hogy Párizson át jön visza, feltéve, hogy te meg a gyerekek** ott vagytok. Légy szíves tehát tudatni velünk egy lehetőleg vasárnap, de legkésőbb hétfőn írandó levélben, hogy 1. te otthon leszel-e és 2. a gyerekek Asnières-ben lesznek-e július 26. vagy 28. körül.

Majdnem biztos, hogy ugyanakkor Pumps is meglátogatott volna, mert azt remélte, ő is Jollymeierrel mehet, de múlt vasárnap azzal a hírrel állított be, hogy a fia kanyarós, s ez itt fogja tartani őt.

Tussy és Edward még kastélyukban vannak és valamikor augusztusban Amerikába szándékoznak hajózni, ahol Edward ellenőrizni fogja három színdarabjának színre vitelét, ezeket egyszerre játsszák majd New Yorkban, Chicagóban és isten tudja még hol. Nem hiszem, hogy összesen 8–10 hétnél tovább lesznek el. Ha ilyen arányban növekszenek Edward drámai sikerei, lehet, hogy jövőre Ausztráliába kell mennie, valami színházi impresszárió költségén.

Zürichi barátaink[79] még nem telepedtek meg – de úton vannak e felé. Igen meghökkentő, mennyi bosszúságot, késedelmet és talpkoptatást okoz a monopolista háztulajdonosok londoni rendszere, akik rákényszerítik bérlőikre saját feltételeiket, úgyhogy ha az ember egy üzlethelyiséget akar kivenni egyiküktől – márpedig erre kénytelen –, meg kell várnia, míg a nagy háztulajdonos kegyeskedik engedélyezni a szükséges gépezet megindí-

* *A kéziratban tévesen*: augusztus – *Szerk.*

** Jean, Edgar, Marcel és Jenny Longuet. – *Szerk.*

tását. Ehhez képest a francia vagy a porosz bürokratikus beavatkozás semmi. És a londoniak évszázadok óta tűrik ezt és még most is alig mernek lázongani ellene!

Szívélyes üdvözlet Paulnak.

Szeretettel

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

36

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]88 július 11.

Kedves Sorge,

Sietve közlök valamit, amit azonban *teljesen titokban* kell tartanod. Ne csodálkozz, ha augusztus közepén vagy néhány nappal később megjelenek nálad – talán teszek egy kis kiruccanást az óceánon túlra. Légy szíves, *postafordultával* írd meg, hol lakol – hogy felkereshesselek –, és, ha abban az időpontban nem lennél ott, *hol* találhatlak meg. Azt is, hogy abban az időben Wischnewetzkyék New Yorkban lesznek-e. Senki mással nem fogok találkozni megérkezésem után, mert nem kívánok a német szocialista urak kezébe kerülni – ezért kell titokban tartani a dolgot. Ha megyek, nem egyedül megyek – Avelingékkel, akiknek ott dolguk van. Legközelebb többet.

Barátod

F. E.

37

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1888 július 15.

Kedves Laurám,

Azt kérded, miért nem mehet Schorlemmer is, s azt reméled, Pumpsszal is találkozol odaát, Le Perreux-ben. Nos, attól tartok, kívánságod teljesülni fog és bőséges feleletet kapsz kérdésedre.

Minthogy Pumps fia rendkívül gyorsan felépült, múlt hétfőn hirtelen elhatározások születtek, és kedden Jollymeier, Nim és Pumps mindhárman elindultak Németországba. Pumps Pauliékhoz, Nim St. Wendelbe. S azután, itteni megbeszélésük szerint, Pumps és Schorlemmer fölveszi St. Wendelben Nimet, és mind a hárman Párizsba indulnak, ahová valamikor július 29. vagy 30. körül érkeznek meg – de tudatni fogják veled. Nimnek és Schorlemmernek augusztus 4-én, szombaton újra itt kell lennie; Pumps arról beszélt, hogy Párizsból St. Malóba és Jerseyre megy, Percy oda szándékozik vinni a gyerekeket.

Hogy miképp tudod majd mindnyájukat elszállásolni, az meghaladja képzeletemet. De Nim úgy gondolta, majd csak megbirkózol ezzel a nehézséggel. Mindenesetre ez alkalomból szükséged lesz némi pénzre, amelyet nem mulasztok el idejében elküldeni.

Tegnap este megérkezett a leveled Longuet dokumentumával – ugyanakkor, mint Edward, akit ismét Londonba hozott drámaírói tevékenysége. Ma két színművet fog felolvasni vállalkozó kedvű színészeknek (az egyik Alma Murray), akik pénzt akarnak befektetni valami új dologba. Longuet persze megint gazda nélkül csinálja számításait, mert Edward és Tussy legalább két hónapra elmegy Amerikába, én pedig rögtön kiveszem a szabadságomat, mihelyt Nim hazajött – ha helyettem Nimmel akarja hagyni Jeant, rendben van, és Nim örülni fog társaságának; de ez-e az, amit Longuet tervez? Mindenesetre Tussy visszaküldi majd neked a periratot és ír, a többit pedig te és Nim elrendezhetitek.

Milyen szép kavarodás az, amit a napokban Boulanger és Floquet egymás között támasztott: Boulanger színpadi fogása, amely minden részletében

elő volt készítve és mégsem sikerült, mert nem tudta végigjátszani szerepét – Floquet dühe és szitkozódása ott, ahol hűvös válaszra lett volna szükség – a sértések, a párbaj és le beau, le brave général*, akit egy ügyvéd legyőz![104] Kétségtelen, ha a második császárság az elsőnek a karikatúrája volt, a harmadik köztársaság még csak nem is az elsőnek válik karikatúrájává, hanem a másodiknak. Mindenesetre reméljük, hogy ezzel vége Boulanger-nak; mert ha tovább tart ennek a bolondnak a népszerűsége, akkor ez *Bismarck karjaiba kergetné a cárt***, s ezt éppúgy nem akarjuk, mint az orosz–francia revánsháborút. Ha Franciaországban a néptömegeknek feltétlenül egy személyes istenre van szükségük, akkor jobb volna, ha másvalakit keresnének, ez az ember nevetségessé teszi őket. De ráadásul világos, hogy ez a társadalom-megmentő utáni vágy, ha csakugyan megvan a tömegekben, csak egy másik formája a bonapartizmusnak, s ezért igazán nem tudom elhitetni magammal, hogy ez olyan mélyen gyökerező és valóban népi, ahogyan némelyek mondják. Hogy a mieink küzdenek a radikálisok ellen[105], az jó és helyes, ez az ő dolguk, de a saját zászlajuk alatt küzdjenek ellenük. S mert a journée*** – ameddig a nép nincsen felfegyverezve – csak a radikálisok segítségével lehetséges (mint Carnot megválasztásakor), a mieink jelenleg csak a szavazóurnára számíthatnak, s nem látom előnyét annak, hogy ez a népszavazásos boulangizmus[106] megzavarja a választók fejét. Nekünk nem az a dolgunk, hogy a köztünk és a radikálisok közt levő vitakérdéseket bonyolulttá, hanem hogy egyszerűvé és világossá tegyük. Azt a kevés jót, amit *tehetett* Boulanger, már megtette, s a legfőbb jó, amit tett, a radikálisok hatalomra juttatása volt. Egy házfeloszlatás [dissolution] jó dolog lenne – amíg radikális kormány van uralmon, amelyre nyomást gyakorolhatunk; de úgy látom, Boulanger a legkevésbé alkalmas személy arra, hogy ezt a feloszlatást véghezvigye.

Két szép nap után itt ma reggel óta újra úgy esik, mintha öntenék. Ez valóban olyan megoldás [solution] – a nyár záporesőben oldódott fel [dissolved] –, amely kicsapongóvá [dissolute] teszi és ivásra készteti az embert. Csakugyan megyek és felnyitok egy palack pilsenit s iszom az egészségedre. Ölellek.

Híved
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* – a szép, a vitéz tábornok – *Szerk.*
** *III. Sándor.* – *Szerk.*
*** – nevezetes nap, csata napja – *Szerk.*

38

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1888 július 23.

Kedves Laurám,

Tussy nekem küldi vissza Longuet levelét, ahelyett hogy egyenesen neked küldené, ezért mellékelten küldöm. Tussy azt mondta, ír neki. A múlt héten Edward tegnapra mondta, hogy újból itt lesznek, de neki olyan képessége van a kívánságaival ellentétes tények figyelmen kívül hagyására, amely ifjabb korhoz méltó. A hét vége előtt tehát nem lesznek itt.

Pumps és Nim természetesen alhatik a te szobádban, és ha Schorlemmer részére találsz ágyat valahol Le Perreux-ben, ő jól meglesz.[107] Mellékelek egy 15 £-es csekket – nehogy gondod legyen az utakat és módokat illetően.

Zürichijeink[79] végre a berendezkedés egyenes útján vannak. Megérkeztek a feleségek, kaptak irodahelyiséget – vagyis szerződést egy üres és nem egészen kész házra – és lakást maguknak, úgyhogy egy héten vagy 10 napon belül mind fedél alá kerülnek. A „Sozialdemokrat" női része nem éppen elbájoló. Eduard Bernstein felesége látszik a legkellemesebbnek, éles eszű kis zsidó nő, de szörnyen bandzsít; Schlüteré rendkívül jóindulatú és tartózkodó kis drezdai, de roppant puha; ami pedig a Tantét, vagyis Mottelernét illeti, kérj Nimtől leírást erről a méltóságteljes ötvenes (úgy mondják) fiatalkorúról, erről a sváb kisvárosi nőről, aki a társasági hölgyet játssza – azt hallom, hogy egyébként nagyon derék asszony, de nem hiszem, hogy a mi méltóság nélküli társaságunkban otthon érzi magát, s előre látok kedves kis szóváltásokat, ha Tussy meg ő találkoznak. De Nim és Pumps megadja majd róla a kedvedre való leírást. Tegnap mindnyájan itt voltak nálam vacsorán, mert új lányunk (azt hiszem, már megírtam neked, hogy Annie-t elküldtem*) egészen tűrhetően főz és meglehetősen büszke rá, hogy vendégeknek főz, s Mottelerné sietett közölni velem, hogy a tejsodó oda van kozmásodva (mint ahogy Pumpsnak ezt mondta: Sie sind aber mal fett!**

---

* *V. ö. 63. old. – Szerk.*

** – De hogy maga milyen kövér! – *Szerk.*

– képzelheted Pumps megrökönyödését!). Remélem, hogy ha már berendezkedtek saját otthonukban – mind a Junction Road és a Boston körül van –, akkor a távolság megnyitja majd azt az elbűvölő kilátást, hogy lényegesen csökkennek ennek a társaságnak a látogatásai – semmiképpen nem akarom, hogy a német elem mindent elárasszon a 122. sz. alatt*.

Lefényképeztettem magam, mielőtt egészen megőszülök, s mellékelem azt a képet, amelyikről azt mondják, hogy a legjobb.

Itt a posta ideje és az ebéd ideje, ezért abbahagyom.

Szeretettel

öreg barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* Regent's Park Road 122. sz. alatt, Engels lakásán. – *Szerk.*

39

Engels Hermann Schlüterhez

Londonba

[London,] szombat [1888 július 21. vagy 28.]

Kedves Schlüter,

Grover nálam volt a Kentish Town-i ház ügyében, az egész ügyet elmagyaráztam neki, s ha megint meg nem változtatja a véleményét, a ház a tiétek.

Barátod
F. E.

Gondoskodj róla, hogy közben *ne menjenek megint* Salto Rex & Co.-hoz (hacsak Grover vagy S. Rex & Co. erre *fel nem szólít* benneteket; mert azt természetesen nem tudom, hogy Grover közvetlenül vagy azokon keresztül fogja-e bérbe adni).

40

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]88 július 30.

Kedves Laurám,

Remélem, most már ott vannak nálad az utazók*.

Ma reggel levelet kaptam Schorlemmertől. Mikor megérkezett Bonnba, barátai azt tanácsolták neki, hogy ott kezeltesse sebét[108], bement hát az egyetemi klinikára, s onnan szombaton gyógyultan elbocsátották, de még gyomorhurutban [Magenkatarrh] szenved, vagy – ahogyan vele levő és neki titkárul szolgáló fivére** találóbban mondja – a gyomrára húzódott a macskajaj [Magenkater], s egy időre pihenést rendeltek el neki – fél is, hogy későbbi terveink, amelyeket egy hosszabb tengeri útra csináltunk, az ő részéről kútba esnek. Ezt azonban még meglátjuk majd. Mindenesetre tegnap Darmstadtba szándékozott menni, és onnan ismét írni fog.

Nim tájékoztatására: tegnap roastbeef volt nálunk zöldborsóval, nagyon jól elkészítve; csak Edward és Tussy volt itt, Percy a gyerekekkel Sandhurst Lodge-ban étkezett, mert anyjának a születésnapja volt. Ebéd után átjött (Charley*** is, akinek a felesége előző vasárnap itt volt vacsorán, s csak azt sajnálom, hogy most nem jött) és később a négy zürichi° Bernsteinnével és Schlüternével – a Tante szerencsére gyöngélkedett –, s nagyon vígan voltunk. A szolgálólánnyal nagyjából elégedett vagyok, csak az édesség, amit készít, nem egészen az, aminek lennie kellene; a tésztája elképesztő szívós és a tejsodónál az egyéb hibákat azzal ellensúlyozza, hogy körülbelül ugyanannyi keserűmandula-eszenciát tesz bele, mint amennyi cukrot – de ennek végét vetettem. Elég rendes lány, de szüksége van arra, hogy Nim még egy kicsit tanítsa; arra még nem alkalmas, hogy három hétnél tovább többékevésbé önállóan gazdálkodjék, mert hozott magával egy csomó magasabb

* Helene Demuth és Mary Ellen Rosher *(v. ö. 70. old.)*. – *Szerk.*

** Ludwig Schorlemmer. – *Szerk.*

*** *Valószínűleg*: Charles Roesgen. – *Szerk.*

° Bernstein, Motteler, Tauscher, Schlüter. – *Szerk.*

rendű fogalmat az East End-i penzióból, ahol „ladyship"-eket* szolgált ki. De mert ezek főleg a főzésre korlátozódnak, Nim gyorsan le fogja szoktatni őt róluk, s egészében véve nincs okom panaszra, bár nevetésre van néha.

Remélem, nektek jobb időtök van. Két óra körül bementem a városba, 3 előtt elkezdett esni, és még mindig esik.

Szeretettel üdvözöllek mindnyájatokat.

Örökké híved
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* – „nagyságákat" – *Szerk.*

41

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]88 aug. 4.

Kedves Sorge,

Két leveledet köszönettel megkaptam és nagyon köszönöm a felajánlott vendéglátást. De hogy élhetek-e vele, az meglehetősen kérdéses, mint a következőkből látni fogod.

Ugyanis, ha minden rendben, Schorlemmer is jön – ő Németországban van és nem érzi magát egészen jól, de azt táviratozza, hogy hétfőn érkezik. Minthogy hát együtt kell maradnunk – legalábbis Schorlemmernek meg nekem –, Aveling már előre rendelt mindnyájunknak szobákat egy szállodában, s így nekem előbb mindenesetre oda kell mennem. Aztán majd elválik, mi lesz a továbbiakban. Mindenesetre Schorlemmer meg én csak egypár napig maradunk a városban, s mihelyt lehet, megnézzük az országot, mert neki okt. elején ismét előadásokat kell tartania, s persze lehetőleg sokat szeretnénk látni.

Hogy a kis Cuno leselkedni fog rám, arra el vagyok készülve, de azt hiszem, van egy varázsigém, amellyel kezessé tehetem. Ha nem sokkal elutazásom előtt visszatérek oda, mégiscsak találkoznom kell majd ezzel-azzal a „Volkszeitung"-tól, ez elkerülhetetlen és nem is árt, csak az elején akarok nyugalmat.

A „Stadt Berlin"-nel utazunk, f. hó 8-án. Aveling sikerrel vetette rá magát a drámai szakra, s 4 városban 4 darabot fog ott betanítani (ebből $3^1/_2$ tőle való).

Minthogy hétfőn bankszünnap van[109], amikor semmit sem lehet csinálni, mert minden üzlet zárva, kedden* pedig indulnunk kell innen, még mindenfélét el kell intéznem – azonkívül 5.40-kor el kell mennem a Charing Crossra a Németországból, ill. Párizsból visszaérkező Lenchenért meg Pumpsért (7 éve férjnél van és 2 gyereke van), s ezért be kell fejeznem. Én is roppantul örülök a viszontlátásnak. Tehát minden egyebet szóban.

Barátod

F. E.

* Augusztus 7. – *Szerk.*

42

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]88 aug. 6.

Kedves Laurám,

Amikor ezt a levelet megkapod, én Tussyval, Edwarddal és Schorlemmerrel a „City of Berlin"-en az Újvilág partjai felé fogok hajózni. Elég régi keletű ez a tervünk, csakhogy folyton keresztezte mindenféle akadály, utoljára, de nem utolsósorban Schorlemmer balesete[108] – ám ma estére itt lesz (hacsak újabb balesetek nem érik), s holnap, reméljük, elindulunk, és szerdán* délután ötkör elhagyjuk a liverpooli mólót. Titokban kellett tartani a dolgot, először is azért, mert valóban akadályok egész sora fenyegette meghiúsulással, és másodszor azért, hogy megérkezésünkkor lehetőleg megmeneküljek a „New Yorker Volkszeitung" interjúvolóitól és másoktól (akik közül, mint Sorge írja, a kis *Cuno* most az egyik legfélelmetesebb), meg a New York-i német szocialisták végrehajtó bizottságának[23] stb. gyengéd figyelmességétől, mert ez elrontaná az út egész örömét és meghiúsítaná egész célját. Látni akarok, nem pedig prédikálni, főleg pedig teljes levegőváltozást stb., hogy leküzdjem végre szemem gyengeségét és a krónikus kötőhártyagyulladást, amely mint dr. Reeves, Edward barátja mondja, teljes egészében izomtónus-elégtelenségnek tudható be és amely egy hosszú tengeri utazás stb. révén valószínűleg elmúlik. Amikor javasoltam az utazást Schorlemmernek, ő rögtön belement, de persze október elejére vissza kell érkeznie, úgyhogy ez a vlissingeni baleset nagyon rosszkor történt. De úgy látszik, rendben van már, s ma estére várjuk.

Edward és Tussy, amennyire előre láthatjuk, nem jön velünk vissza; biztosak benne, hogy még legalább két hétre ott fogják őket.

Utazóink** szombaton rendben hazaérkeztek, bár egy fél óra késéssel, s amint levelezőlapunkból bizonyára tudjátok már, ribiszkétek – a nyers is, meg a Helen, azaz Nim által belőle készített szörp is – a legteljesebb és

---

* Augusztus 8. – *Szerk.*

** Helene Demuth és Mary Ellen Rosher *(v. ö. 70. old.)*. – *Szerk.*

legáltalánosabb méltánylásra talált; a kertetektől való elragadtatás szinte vadul tör ki belőlük, s azt hiszem, mindketten, Pumps is, Nim is, álmodnak róla. Bár elég viharos időben keltek át, egyikük sem lett tengeribeteg, okosan azonnal lefeküdtek.

Mellékelek egy 25 £-ről szóló csekket, hogy amíg távol vagyok, legyen. Megérkezésemkor újra hírt adok majd magamról, s beszámolok kalandokról, tengeri szörnyekről, jéghegyekről meg a tenger többi csodájáról, hacsak foglyul nem ejt az ír flotta, amelynek szombat este sikerült áttörnie az angolok blokádját, most dúlja a brit kereskedelmet, skót parti városokat foglal el stb.[110] – remek előjeleként annak a valóságos politikai győzelemnek, amelyet a legközelebbi általános választás bizonyára meghoz az íreknek a brit filiszter fölött.

Addig hát élj boldogul. Nagyon büszkén hallottam Nimtől, hogy igen jó színben vagy és fiatalabbnak látszol, mint valaha. Remélem, ilyen maradsz legközelebbi örömteli találkozásunkig.

Szívélyesen üdvözölve Pault vagyok szerető barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

43

Engels Eduard Bernsteinhez

Londonba[111]

Kedves Ede,

Sosem láttam Berlint olyan szépnek, mint ezen a „City of Berlin"-en. Ha a gárdahadnagyok tudnák, milyen jót és milyen sokat lehet itt enni, rögtön felcserélnék a szárazföldi (vagy homoki) Berlint a vízivel. $2^1/_2$ óra múlva Queenstownban* leszünk, azután pedig ki, az óceánra. Szívélyesen üdvözlöm feleségedet, Schlüteréket, Motteleréket meg Tauschert.

Öreg barátod
Generális

[„City of Berlin" 18]88. VIII. 9.

* *Mai neve:* Cóbh (Dél-Írország). – *Szerk.*

44

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

„City of Berlin" gőzös, Liverpool
és Queenstown között, 1888 augusztus 9.

Kedves Hermann,

Tegnap óta úton vagyok, egy kis kiruccanáson Amerikába, s ezt még közölni akartam veled, mielőtt az utolsó európai kikötőt elhagyjuk. 4 főnyi vidám társaság vagyunk – jómagam, Schorlemmer professzor Manchesterből, dr. Aveling Londonból és a felesége, Marx legkisebb leánya. Schorlemmer meg én szeptember végén indulunk vissza és okt. 2–3-án szándékszunk újra Angliában lenni. Nagyon kedvezően úgy adódott, hogy ezen a nyáron meg tudtam valósítani ezt a régi tervemet, s orvosilag is nagyon ajánlották, hogy vállalkozzam erre a két hosszabb tengeri útra és a teljes levegőváltozásra.

Hajónk sokkal szebb, mint a szárazföldi Berlin, csaknem 6000 tonnás, Avelingék $1^1/_2$ éve ezen jöttek vissza New Yorkból, és ismerik a kapitányt, a tisztviselőket és a legénységet, ami nagyon kellemes. Csinos kajütjeink vannak, a konyha kitűnő, hozzá amerikai ászoksör, amely igazán nem rossz, hosszú fedélzet, amelyen lehet kószálni, nem túl sok utas – ha Queenstownban nem jön hozzá még sok –, egyszóval minden nagyon kellemesnek ígérkezik. Nagyon kíváncsi vagyok az odaáti világra, 3–4 hét időnk lesz ott, s ez, azt hiszem, éppen elég.

Közeledünk Queenstownhoz, úgyhogy legjobb, ha befejezem. Legyetek mind egészségesek, a túlsó partról újra hírt adok majd. Üdvözlöm feleségedet és gyerekeidet és a többi rokont mind.

Őszinte szeretettel öreg
Friedriched

45

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[112]

[Postai bélyegző: Boston, 1888 augusztus 28.]

Kedves Öregem,

Tegnap reggel megérkeztem ide, ma reggel megkaptam Schorlemmerhez és hozzám intézett leveleidet – hálás köszönet! A köhögést otthagytam Hobokenban, és Schorlemmer is kigyógyult bajaiból. Éppen most voltunk Harneynénál, azt mondja, Harney októberben Londonba utazik, ott tehát találkozni fogok vele. Unokaöcsémet* még nem tudtam felkutatni, azt hiszem, holnap itt, a szállodában, vagy Roxburyben találkozom vele. Ez a fészek, Boston, szörnyen szétterül, de emberibb New York Citynél, sőt Cambridge nagyon csinos is, egészen európai-kontinentális benyomást kelt. Szívélyes üdvözlet neked meg feleségednek; nélkületek még nem volnánk egészségesek! Szombatig** itt maradunk. Levelek péntek estig bizonyosan elérnek bennünket.

Barátod
F. E.

* Willie Burns. – *Szerk.*
** Szeptember 1. – *Szerk.*

46

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[113]

Boston, 1888 aug. 31.

Kedves Sorge,

Tegnapelőtt megkaptam az újságot* és ma leveledet. Köszönet! De sajnálom, hogy a torkod még nincs rendben, sőt, úgy látszik, átvetted köhögésemet. Ha nálad tett látogatásaink minket egészségessé, téged pedig beteggé tesznek, akkor ez nagyon sajnálatos dolog.

Tegnap Concordban voltunk, a reformatoryban** és a városban. Mind a kettő nagyon tetszett nekünk. Olyan fogházat, ahol a foglyok regényeket és tudományos könyveket olvasnak, klubokat alakítanak, felügyelők jelenléte nélkül összegyűlnek és tanácskoznak, naponta kétszer esznek húst és halat, s hozzá ad libitum*** kenyeret, jégbe hűtött víz van minden munkateremben, friss folyó víz minden zárkában, a zárkák képekkel stb. vannak díszítve, ahol az emberek, közönséges munkásnak öltözve, egyenesen néznek az ember szemébe, nem a szokásos bűnöző-foglyok akasztófavirág-tekintetével, ilyent egész Európában nem látni, ehhez az európaiak, mint az igazgatónak mondtam, not bold enough°. S ő igazi amerikai módra válaszolt, well, we try to make it pay, and it does pay°°. Nagy tisztelet fogott el ott az amerikaiak iránt.

Concord csodaszép, ízléses, olyan, amilyent New York után, sőt még Boston után sem várhattunk, pompás hely arra, hogy ott legyen eltemetve az ember, de nem elevenen! én ott négy hét alatt elpusztulnék vagy megbolondulnék.

Unokaöcsém, Willie Burns pompás fickó, okos, erélyes, szívvel-lélekkel benne van a mozgalomban. Jól megy sora, a Boston and Providence R.R.°°°-

---

* A „New Yorker Volkszeitung" 1888 aug. 28-i számát. – *Szerk.*

** Büntető-nevelő intézet. – *Szerk.*

*** – tetszés szerint – *Szerk.*

° – nem elég bátrak – *Szerk.*

°° – nos, megpróbáljuk kifizetődővé tenni, s ki is fizetődik – *Szerk.*

°°° – vasúttársaság – *Szerk.*

nél (most Old Colony) dolgozik, heti 12 $-ja van, helyes felesége (Manchesterből hozta magával) és három gyereke. Semmi pénzért vissza nem menne Angliába, ő éppen a megfelelő fickó az olyan országba, mint Amerika.

Rosenberg távozása és a „Sozialist"-ról folyó furcsa vita a „*Volkszeitung*"-ban, az összeomlás tüneteinek látszanak.[114]

Európáról itt csak keveset és ritkán hallunk, csak a „New York World" és a „Herald"[115] útján.

Aveling ma készen lesz egész amerikai munkájával, s a többi ideje szabad. Hogy elmegyünk-e Chicagóba, az még bizonytalan, az egyéb programra van bőven időnk.

Szívélyes üdvözlet feleségednek meg neked mindnyájunktól, kivált pedig

barátodtól

F. Engelstől

47

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba[113]

Boston, 1888 aug. 31.

Kedves Liebknecht,

Éppen most, reggel 9.30-kor olvassuk a „Boston Herald"-ban, hogy tobb mint 10 000 szavazattal, abszolút többséggel megválasztottak Berlinben[50]. és szívből gratulálunk neked hozzá – én, Schorlemmer és a két Aveling.

Mi egy hétig New Yorkban, ill. Hobokenban voltunk (Sorgénál), hétfő* óta itt vagyunk, holnap megyünk a Niagarához, ha lehet Chicagóba, máskülönben az olajvidékre, és Torontón, Montrealon, a Lake Champlainen, az Adirondacken, Albanyn keresztül, le a Hudsonon vissza New Yorkba, ahonnan szept. 18–19-én a „City of New York"-on visszautazunk Liverpoolba. Nagyon szép utazás, sokat tanultam, jól meg is izzadtam végre, ami odaát ezen a nyáron nem fordult elő velünk. Add át üdvözletemet feleségednek, Bebelnek és Singernek.

Barátod
F. E.

* Augusztus 27. – *Szerk.*

48

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[116]

[Niagara Falls, 18]88 szept. 4.

Kedves Sorge,

Vasárnap* reggel óta itt vagyunk és nagyon jól szórakozunk, nagyon szép itt a természet, kitűnő a levegő, pompás az étel, mulatságosak a néger felszolgálók – szép időben mit kívánhatunk még? Eddig moszkitók sem voltak, a sok víz ellenére sem. Az olajvidékre teendő útról lemondtunk, hogy eljutunk-e Chicagóba, az valószínűleg ma eldől – nem hiszem. Ha nem megyünk oda, akkor szigorúan betartjuk a te útiprogramodat.

Ha Jonas átlátott cselfogásaimon, akkor ez újabb ok arra, hogy minél tovább halogassuk a New Yorkba való visszatérést. De ha *most* elküldi is hozzám Cunóját, ez igazán nem tesz semmit, az utazás már mögöttem van, s legfeljebb egy fél óráig nyúzhat.

Szívélyes üdvözlet mindnyájunktól feleségednek és neked magadnak.

Barátod
F. E.

* Szeptember 2. – *Szerk.*

The Spencer House is the only First-Class Hotel at Niagara Falls open summer and winter, and combines all the elegance of a modern hotel with the quietness and comfort of a home. Its table has always been distinguished for its excellence, and its apartments are the best ventilated and most commodious at Niagara.

Spencer House, Niagara Falls, N. Y.

Lieber Sorge

Wir sind seit Sonntag Morgen hier & amüsiren uns sehr gut, die Natur ist sehr schön hier, die Luft ausgezeichnet, das Essen vortrefflich, die Nigger weiter erheiternd – was will man bei dem schönen Wetter noch mehr? Moskitos gibts auch bis jetzt nicht, trotz dem vielen Wasser. Die Tour nach den Oil Regions ist aufgegeben – ob wir nach Chicago kommen wird sich wohl heute entscheiden – ich glaube nicht. Jahn wir nicht hin so wird Dein Riesenprogramm strikt befolgt.

Daß Jonas hinter meine Schliche gekommen ist ein Grund mehr die Rückkehr nach Ny. solange wir möglich aufzuschieben, Jedoch wenn er mir jetzt auch seinen Cuno zuschickt so macht das gar nichts aus, ich hab' die Riese hinter mir & er kann mich höchstens ½ Stunde schinden.

Herzliche Grüße von uns Allen an Deine Frau & Dich selbst

Dein F. E.

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz írt

1888 szeptember 4-i levele

49

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[117]

Montreal, 1888 szept. 10.

Kedves Sorge,

Tegnap megérkeztünk ide, miután Toronto és Kingston között a vihar miatt (egészen ronda szél volt) vissza kellett fordulnunk és Port Hope-ban meghálnunk. Így két napból *három* lett az út Torontótól idáig. A Lőrinc-folyó és a zuhogók nagyon szépek. Kanada gazdagabb roskatag házakban, mint Írországon kívül bármely ország. Itt igyekszünk megérteni a kanadai franciát, ez a nyelv a jenki-angolt messze fölülmúlja. Ma este indulunk Plattsburgbe és aztán az Adirondack-hegységbe és ha lehet, a Catskillbe is, úgyhogy vasárnap* előtt aligha érünk vissza New Yorkba. Minthogy kedden este hajóra kell szállnunk és még New Yorkban különféle néznivalónk van, s éppen ezekben az utolsó napokban többet is kell együtt lennünk mindnyájunknak, mint különben szükséges, ezúttal Schorlemmer meg én nem költözhetünk Hobokenba hozzád, bármennyire sajnáljuk is, hanem Avelingékkel a St. Nicholasba kell mennünk. Mindenesetre elmegyünk hozzád látogatóba, mihelyt ott leszünk. Furcsa az átmenet az Államokból Kanadába. Először úgy tűnik fel az embernek, mintha ismét Európában volna, aztán úgy véli, hogy határozottan visszafejlődő és pusztuló országban van. Megmutatkozik itt, milyen nagy szükség van egy új ország gyors fejlődéséhez az amerikaiak lázas spekulációs szellemére (a tőkés termelést mint bázist feltételezve) – és tíz év múlva ez az álmos Kanada megérik az annexióra –, a manitobai stb. farmerek akkor maguk fogják ezt követelni. Társadalmi tekintetben amúgy is félig annektálva van már ez az ország – a szállodák, az újságok, a reklámok stb., mind az amerikai mintát követik. És akárhogy berzenkednek, a jenki-vér átömlesztésének gazdasági szükségessége érvényre fog jutni, s eltörli ezt a nevetséges határvonalat – s ha eljön az idő, John Bull igent és ámen fog mondani rá.

Barátod

F. E.

* Szeptember 16. – *Szerk.*

50

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[118]

[Plattsburg, N. Y.,] 1888 szeptember 11., kedd

Kedves Sorge,

Szerencsésen kikötöttünk itt. Mindjárt déli 1 órakor megyünk az Adirondackbe és utána a tavakon át a Hudsonhoz. Szombat* este New Yorkban leszünk remélhetőleg.

Ha nekem szóló leveleket kapnál, kérlek, küldd utánam Albanyba, Hotel Narragansatt, de csak ha legkésőbb péntek estig ott vannak.

Remélhetőleg megkaptad Montrealból küldött levelemet. Rendbe jött-e a torkod?

Találkozunk elutazásunk előtt New Yorkban a fiaddal?**

Minden jól és vidáman megy. Szívélyes üdvözlet mindnyájunktól neked és feleségednek.

Barátod

F. Engels

* Szeptember 15. – *Szerk.*

** Adolph Sorge. – *Szerk.*

51

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[118]

Plattsburg, N. Y., 1888 szept. 12., szerda

Kedves Sorge,

Ma este visszaérkeztünk a Lake Placidtől, holnap lemegyünk a Lake Champlainen.

Azt hiszem, legutóbbi levelemben elfelejtettelek megkérni arra, hogy szerezz be nekünk még 150 darabot az ismert szivarból, egészen kifogytunk belőle.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod

F. Engels

52

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba[119]

New York, 1888 szept. 18.

Kedves Wischnewetzkyné,

Szombat* este tértünk vissza kirándulásunkról – Boston, a Niagara, a Szt. Lőrinc-folyó, az Adirondack, Lake Champlain és Lake George, a Hudsonon lefelé – New York Citybe, nagyon jól éreztük magunkat és mindegyikünk akkora készlet megerősödött egészséget hozott vissza magával, amennyi, remélem, segít jól átvészelni a telet. Holnap délután a „City of New York"-kal elutazunk, s némi izgalomnak, géphibáknak és hasonlóknak nézünk elébe, de reméljük, mindezek ellenére 8–10 nap múlva megérkezünk Londonba. Nem hagyhatom el Amerikát anélkül, hogy ismét ki ne fejezzem sajnálkozásomat, amiért szerencsétlen körülmények megakadályoztak abban, hogy ne csak egyszer és csak néhány percre találkozzam Önnel. Annyi mindenről kellett volna beszélnünk egymással, de ezen nem lehet változtatni, s anélkül kell majd hajóra szállnom, hogy személyesen elbúcsúzhattam volna Öntől. Remélem azonban, hogy a bajok, amelyek az utóbbi időben érték[77], az utolsók voltak, hogy az Ön, a dr. Wischnewetzky és a gyerekek egészsége olyan lesz, amilyennek Ön kívánja. Örülnék, ha hamarosan újra hallanék Önről, s igyekezni fogok minden kívánságát tőlem *telhetőleg teljesíteni.*

Sorgénétól megkaptam a brosúra[49] néhány példányát, nagyon jó a kiállítása, és eddig csak két sajtóhibát fedeztem fel benne. Kérem, közölje, hány példányt küld nekem Angliába és mennyit oszthatok szét a sajtónak; azt hiszem, London *összes* fő napi- és hetilapjainak meg kellene küldeni, és néhányat vidékre, valamint a havi folyóiratoknak. Természetes, hogy ha ellenkező utasítást nem kapok, Reevesre bízom az árusítást. Minthogy ő az Ön amerikai kiadványának bizományosságát általánosan elfogadta, nevét ki lehetett volna írni a címlapra; így új címlapot kell majd nyomatnia és számlát küldenie erről.

* Szeptember 15. – *Szerk.*

Remélve, hogy hazautazásakor találkozom Londonban dr. Wischnewetzkyvel, maradok, kedves Wischnewetzkyné

mindig kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

53

Engels a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőségéhez

(Fogalmazvány)[120]

336, Washington Street
Hoboken, [18]88. IX. 18.

Magánközlés
A „N. Y. V." („Der Sozialist") szerk.-nek.

Egy rövid amerikai út befejeztével személyesen szándékoztam látogatást tenni irodájukban. New York-i tartózkodásom ideje azonban a „City of New York"-kal való elutazásomig olyan rövidre volt szabva, hogy sajnálatomra lehetetlen volt megvalósítanom ezt a szándékomat. Kérem ezért szíves elnézésüket.

Őszinte tisztelettel hívük
F. E.

54

Engels a „Chicagoer Arbeiterzeitung" szerkesztőségéhez[121]

(Fogalmazvány)[120]

[Hoboken, 1888 szeptember 18.]

Magánközlés
„Chicagoer Arbeiterzeitung"

Rövid amerikai utamon, sajnos, nem állt módomban Chicagóba menni, és személyesen felkeresni Önöket irodájukban. Bátorkodom sajnálkozásomat kifejezni emiatt, s maradok

őszinte tisztelettel hívük

55

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

„City of New York" gőzhajó
1888 szept. 27[–28]., csütörtök

Kedves Hermann,

Nehézségek közepette írok neked, mert hajónk szörnyen imbolyog, s az emberek fele még mindig tengeribeteg. Rendkívül kellemes, érdekes és tanulságos utazásunk volt, sima átkelés után – csupán egy finom kis viharral – aug. 17-én érkeztünk meg New Yorkba, kb. 8 napot ott töltöttünk, utána egy hetet Bostonban, azután öt napot a Niagara-vízesésnél, utána az Ontario-tavon a Lőrinc-folyóhoz, ezen gőzhajón le Montrealba, innen vissza az Államokba, Plattsburgbe, azután egy kitérő az Adirondack-hegységbe, amely nagyon szép, tovább gőzhajón a Lake Champlainen és a Lake George-on át (egy darabka Comói-tó kicsinyben, de teljesen vad) Albanyba és végül gőzhajón a Hudsonon lefelé ismét New Yorkba. A balszerencse úgy hozta, hogy a „City of New York" nevű új hajóra foglaltunk le helyeket, ez a legnagyobb személyhajó az óceánon, 10 500 tonnás, és 500 tengeri mérföldet kellene megtennie naponta. De ez csak a negyedik út, amelyet tesz, gépei megtagadják a szolgálatot, az egyik maródi és alig fele erővel működik, a másikat erősen igénybe kell venni, és ezért minden pillanatban javításra szorul. Szerencsére a gépek minden különösebb balesete nélkül eljutottunk idáig, körülbelül az északi szélesség 51. és a nyugati hosszúság 21. fokáig, Greenwichtől, s reméljük, holnap délután Queenstownban leszünk, szombat este pedig Londonban. Az út meglehetősen zord volt, két kiadós vihar és az első két napot kivéve állandóan háborgó tenger. Kis társaságunkból senkinek a legcsekélyebb dolga sem volt a tengeribetegséggel, szakadatlanul ettünk, ittunk és dohányoztunk, s most délelőtt 11 órakor – éppen a reggeli söröskancsóhoz vezényelnek.

Csodálatosan jót tett nekem az utazás, legalább 5 évvel fiatalabbnak érzem magam, minden apró bajom a háttérbe szorult, szemem is javult, s ajánlom mindenkinek, aki nagyon nyamvadt vagy törődött, hogy tegyen utazást az óceánon túlra, s töltsön két-három hetet a Niagaránál és ugyanennyit

az Adirondackben, 2000 lábnyira a tenger színe fölött. A levegő ott egészen kiváló, lombardiai augusztusi napfény és mellette a mi rajnai októberünk friss fuvallata. Már most kedvem van rá, hogy jövőre újra átmenjek, ha ismét találok társaságot. Fontold csak meg, neked és Rudolfnak* egészen biztosan jót tenne ilyen erősítés. Az út egyáltalán nem fárasztó, az étkezés jó szállodákban mindenütt igen jó, a német, azaz német módra főzött sör mindenhol nagyon jó, csak a bor drága, de 1 dollárért, 1 dollár 50 c.-ért mindenütt kapni egy palack jó rajnait, s az amerikai bor igazán nem rossz, de sajnos a szállodákban többnyire nem kapható. 24 palackunk van a hajón, s élvezettel isszuk – ohiói bor (rizling és habzóbor) meg kaliforniai rizling, amely nagyon jóízű, de nincs bukéja.

Szívélyes üdvözlet Emmának** és a gyerekeknek, valamint az összes testvéreknek.

A te öreg
Friedriched

Péntek reggel 10 órakor

Ma reggel óta az ír partnál vagyunk, 12-kor Queenstownban leszünk, ahol föladom ezt, holnap reggel Liverpoolban, este Londonban.

Még egyszer sok üdvözlet!

* Rudolf Engels. – *Szerk.*
** Emma Engels. – *Szerk.*

56

Engels Konrad Schmidthez

Berlinbe

London, [18]88 okt. 8.

Igen Tisztelt Doktor Úr,

Febr. 2-i levelére már régen válaszoltam volna, ha tudom, hova; naponta vártam Öntől a hírt arról, hogy megtörtént a habilitációja Svájcban, s ennek megfelelően átköltözött Zürichbe vagy Bernbe. Végül a levelet magammal vittem Amerikába, ahol az idei augusztust és szeptembert töltöttem dr. Aveling és neje meg Schorlemmer társaságában, de az úton sem jutottam hozzá, hogy válaszoljak, s most visszatértemkor itt találom az Ön újabb, augusztus 23-i sorait (amely napon én New Yorkban a moszkitókkal küszködtem, amelyek sokkal veszélyesebb ellenfelek, mint az összes német gazdaságtan-professzorok).

Habilitációs kalandjainak elbeszélése ismét nagyon élénken felidézte szemem előtt a német egyetemek nyomorúságát. Ezt nevezik a tudomány szabadságának. Ugyanaz a régi história ez, mint Bruno Baueré a negyvenes években,[122] csakhogy most már messzebb tartunk, s nemcsak teológiai és politikai, hanem gazdaságtani eretnekek is vannak. Nos, szeretném remélni, hogy van emberi érzés Thuküdidészben, és nem támaszt Önnek komoly nehézségeket Lipcsében[123].

Nagyon érdekes volt megtudnom, hogy Németországban még „felekezeti" egyetem is van[124]. Micsoda furcsa dolgokat rejt az „újjászületett" haza!

Munkájára nagyon kíváncsi vagyok. Önön kívül Lexis is megkísérelte megoldani a kérdést, amelyre a „Tőke" III. kötetének előszavában köteles vagyok visszatérni.[125] Hogy Ön tanulmányai során végül a marxi álláspontra jutott, azon semmiképpen sem csodálkozom, úgy gondolom, mindenki így jár ezzel, aki elfogulatlanul és alaposan fogja meg a dolgot. Hisz még ma is elég fáradságába kerül némely professzornak, hogy miközben szokása szerint kiaknázza Marxot, valamelyest illedelmesen távoltartsa magától az eltulajdonítottakkal szükségképpen összekapcsolódó végkövetkeztetéseket, mások pedig, mint a mi Thuküdidészünknek Ön által kivonatolt

helye bizonyítja[126], kénytelenek tisztára gyerekmesékbe kezdeni, csak hogy valamit válaszolni tudjanak!

Ha szemem megengedi, amit remélek – amerikai kiruccanásom rendkívül jót tett nekem –, akkor a III. kötet ezen a télen nyomdakész lesz[7], és jövőre bombaként csap bele ebbe a társaságba. Minden egyéb munkát félbeszakítottam vagy elhalasztottam, hogy ezzel végre elkészüljek, már nagyon a körmömre ég. Legnagyobb része csaknem nyomdakész, de a hét közül két-három szakasz sok további megmunkálásra szorul, különösen az első, amelyből két feldolgozás van.

Amerika nagyon érdekelt, valóban a saját szemünkkel kell látnunk ezt az országot, amelynek története nem nyúlik vissza messzebb az árutermelésnél, és amely a kapitalista termelés ígéretföldje. Szokásos elképzeléseink róla olyan hamisak, mint egy német iskolásfiúéi Franciaországról. Sok természeti szépséget is élveztünk a Niagaránál, a Lőrinc-folyón, az Adirondackben és az ottani kisebb tavaknál.

Olvastam Platter bírálatát G. Cohnról; az eleje nagyon szellemes és jó, később gyengül a derék Platter.

Itt minden a régi, csak megszaporodtunk a négy zürichi kiutasítottal[79], s Aveling most színdarabokat ír, amelyeket nagyon jól fogadnak a színházak urai; elküldték őt Amerikába, hogy ott betanítsa 3 darabját.

Még egész halom levélre kell válaszolnom, s ha ezt a postát elszalasztom, attól tartok, hogy félbeszakítanak; ezért inkább mindjárt befejezem. Ég Önnel, s hallasson mihamarabb ismét magáról, remélhetőleg mint jó stallummal rendelkező magántanár!

Őszinte híve
F. Engels

57

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1888 okt. 10.

Kedves Sorge,

Az előző szombaton* végre megérkeztünk ide, s azóta küldtem neked 2 „Today"-t, egy csomó „Commonweal"-t és ma egy csomó „Gleichheit"-et, 2 további „Commonweal"-lal. Egy „Gleichheit" hiányzik, Ede Bernstein elvitte, s még nem kaptam vissza.

Itt kevés a változás, a „Sozialdemokrat" következő számát itt nyomják[79]. Különben, úgy látszik, nem történt semmi.

A „City of New York" – csalás: nyugodt vízen persze nyugodtan úszik, de ha aztán himbálózni kezd, egyhamar senki meg nem állítja. Emellett a gépezet nyomorúságos állapotban van, az egyik gép alig fele erővel működött, és a másik a túlterhelés miatt szintén minden pillanatban akadozott. Egyetlen napon sem tettünk meg többet 370 csomónál, egyik napon pedig csak 313-at.

Amennyire a politikai helyzet áttekinthető, odaát egészen helyesen ítéltük meg. Bismarck addig mondogatta Vilmosnak,** az ostoba ifjoncnak, hogy nagyobb ember, mint az öreg Fritz***, hogy a kölyök most komolyan veszi ezt, s „császár és kancellár egy személyben" akar lenni. Bismarck most ráhagyja, hogy jól felsüljön, s akkor ő mentőszellemként beavatkozhassék; közben Herbertjét° kémként és őrizetlenül odaállította a pökhendi kölyök mellé. A kettejük közti viszály nem sokáig fog váratni magára, s akkor aztán elkezdődik a tánc.

Franciaországban a kormányon levő radikálisok[105] jobban lejáratják magukat, mint remélhető volt. A munkásokkal szemben megtagadják egész saját régi programjukat és tiszta opportunistákként[75] lépnek fel, kikaparják

---

* Szeptember 29. – *Szerk.*

** II. Vilmos. – *Szerk.*

*** II. („Nagy") Frigyes. – *Szerk.*

° Herbert von Bismarck. – *Szerk.*

a gesztenyét a tűzből az opportunistáknak, elvégzik helyettük a piszkos munkát. Ez egészen pompás volna, ha Boulanger nem lenne és nem kergetnék szinte kényszerítőleg az ő karjaiba a tömegeket. Személy szerint nem nagyon veszedelmes ez az ember, de ez a tömegnépszerűség teljesen hozzá hajtja a hadsereget, s ebben komoly veszély rejlik – ennek a kalandornak időleges fölemelkedése és, zavarából való menekvésként, a háború.

Jonas tehát mégis egészen ügyesen kimászott a csávából s olyan módon koholt egy interjút, hogy nem egykönnyen cáfolhatom meg.[127]

Wischnewetzky mama dühöng, hogy én „10 napig New Yorkban voltam, de nem találtam időt arra, hogy megtegyem a két órányi könnyű vasúti utat, pedig annyi mindenről kellett volna beszélnie velem". Igen, ha nem lettem volna megfázva és nem kínoztak volna emésztési zavarok és ha egyáltalán New Yorkban 10 napig egyfolytában lettem volna!

Szívélyes üdvözlet feleségednek.

Öreg barátod

F. Engels

58

Engels Louise Kautskyhoz

Bécsbe

(Fogalmazvány)

London, [18]88. X. 11.

Kedves, kedves Louisém,

Levele nyomban visszatérésünk után Tussy kezébe került és azután Schorlemmerhez vándorolt, akitől csak ma kaptam vissza. Ezért késett a válaszom.

A hír, amelyet Ede már közölt Nimmie-vel, úgy ért mindnyájunkat, mint derült égből a villámcsapás.[128] De csak amikor a levelét olvastam, akkor állt meg igazán az eszem. Ön tudja, hogy amióta ismerem, mindig nagyra és egyre nagyobbra becsültem s mindig, egyre jobban szerettem. De mi mindez ahhoz a csodálathoz képest, amelyet az Ön hősies és kimondhatatlanul nagylelkű levele kelt – nemcsak bennem, hanem mindenkiben, aki olvasta, Nimben, Tussyban, Schorlemmerben. Abban a pillanatban, amikor a legnehezebb csapás sújtja, amely asszonyt egyáltalában sújthat, ugyanabban a pillanatban megvan Önben az önuralom, hogy felmentse azt a férfit, akinek keze ezt a csapást Önre mérte. S ilyen nemes szívű nőről öt év után lemondani – megáll az eszem.

Ön azt mondja, szó sem lehet Karl* vétkességéről. Jó, ebben Ön a legfőbb bíró. De minket többieket ez nem jogosít fel arra, hogy igazságtalanok legyünk Önnel szemben. Ön úgy beszél a válásról, mint az Önök jellemeit tekintve az egyetlen helyes megoldásról. De ha valóban összeférhetetlenek lettek volna az Önök jellemei, akkor ezt nekünk is észre kellett volna vennünk, akkor a válást, mint természetes, elkerülhetetlen dolgot, régóta vártuk volna. De tegyük fel, valóban összeférhetetlenség esete áll fenn. Karl a saját és az Ön családjával vívott harcok árán szerezte meg Önt, tudta, milyen áldozatot hozott Ön neki, öt éven át, amint tudjuk, boldogan élt Önnel. Akkor nem lett volna szabad, hogy egy pillanatnyi rosszérzés, hogy az Ön saját

* Karl Kautsky. – *Szerk.*

kifejezését használjam, megzavarja. És ha egy új, hirtelen fellángolt szenvedély a végső lépésre sarkallta, nem lett volna szabad elhamarkodottan megtennie ezt a lépést, s mindenekelőtt még a leghalványabb látszatát is kerülnie kellett volna annak, hogy olyan emberek befolyására teszi ezt, akik nem akarták az ő Önnel való kapcsolatát, és akik talán még ma sem bocsátották meg teljesen Önnek, hogy az ő felesége volt.

Azt mondja Karlról: Szerelem nélkül, szenvedély nélkül tönkremegy a természete. Ha abban nyilvánul meg ez a természet, hogy minden pár évben új szerelemre van szüksége, akkor nyilván ő maga is azt fogja mondani magában, hogy a mostani viszonyok között az ilyen természetet vagy le kell küzdeni, vagy vég nélküli tragikus konfliktusokba kell hogy ez bonyolítsa őt és másokat.

Ezt, kedves Louise, kötelességemnek tartottam megmondani Önnek. Egyébként a mi társadalmi viszonyaink olyanfajták, hogy a férfinak valóban könnyűvé teszik, hogy súlyos igazságtalanságot kövessen el egy nővel szemben, s hány férfi van, aki teljesen felmenthető az ilyen bűn alól? Bizony, nem érdemlitek meg a nőket! – mondta a legnagyobbak egyike, aki ezt saját tapasztalatából nagyon jól tudta. És ezt kellett ismét mondanom magamban, amikor az Ön levelét olvastam.

S nem ment ki a dolog a fejünkből. Nim és én mindig újra úgy beszélünk róla, mint valami felfoghatatlanról, lehetetlenről. Azt mondtam neki: Karl egy reggel felébred majd, mintha mély álomban lett volna, és rájön, hogy élete legnagyobb balgaságát követte el. S úgy látszik, ez hamarosan beteljesül, ha – amint ő Edének írja – új szerelme elhagyta és már az első öt nap alatt beleszeretett öccsébe, Hansba és vele jegyezte el magát.

Úgy örültünk mindnyájan, hogy megint itt láthatjuk Önt és annyira sajnáltuk már, amikor New Yorkban Percy révén azt a hírt kaptuk, hogy Ön és Karl Bécsben maradnak a télen. De hogy egyáltalán ne lássuk újra itt nálunk az Ön kedves arcát, az Nimnek és nekem semmiképp nem fér a fejünkbe. És ki tudja, mi történik, ki tudja, nem ül-e Ön egy napon mégis újra a régi székben, amelyben oly gyakran üldögélt. De bármi történik is, afelől bizonyos vagyok, hogy hősiessége győzelmesen átsegíti Önt minden nehézségen, minden küzdelmen. A magam és Nim legszívélyesebb jókívánságai kísérik. Ha bármit tehetünk Önért, örömmel megtesszük – fenntartás nélkül rendelkezzék velünk, és ha valaha megint ide vezérli a sors, házunkat minden körülmények között tekintse a magáénak.

Teljes szívvel az Ön barátai

59

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]88 okt. 13.

Kedves Laurám,

Végre. Az a halom levél, amelyről Paul előre látta, hogy vár majd itt, és amely valóban ijesztő volt, jórészt el van takarítva, s leülhetek, hogy írjak neked néhány sort.

S elöljáróban egy kis pletyka. Amikor megérkeztünk, az első hír, amelyet Nim elmondott nekünk, az volt, hogy Kautsky és felesége válófélben vannak, hogy K. a salzburgi Alpokban beleszeretett egy lányba, közölte ezt a tényt feleségével, s Louise a maga részéről visszaadta szabadságát. Mindnyájunkat mintha villám sújtott volna. Ám Louisénak egy hozzám intézett levele – egy valóban hősies levél – megerősítette a hírt és felülmúlhatatlan nagylelkűséggel még fel is mentette Kautskyt minden vád alól. Mi itt mindnyájan nagyon szeretjük Louisét, s nem értettük, hogyan lehetett Kautsky ilyen ostoba – és ilyen aljas; hacsak nem rejlik mögötte valami intrika, amelyet anyja és húga szőtt (akik mindketten gyűlölték Louisét), ő pedig beleesett a csapdába. Mindabból, amit megtudhattunk, úgy látszik, hogy valóban ez történt. A lány egy járásbíró lánya, aki nyilván férjre vágyik, s főleg olyanra, aki fölviszi őt Bécsbe; Kautsky, miközben felesége Bécsben volt, hogy beteg édesanyját ápolja, flörtölt vele, s egy szép napon fölfedezték, hogy egyikük sem élhet a másik nélkül – Kautsky húga persze a kulisszák mögül rángatta a két bábut, anyja pedig azt *színlelte*, hogy nem lát semmit. Nos hát, Kautsky idejött, elmondta a dolgot Bernsteinnek, eladta bútorát, magával vitte könyveit, és öccsével, Hansszal együtt visszatért a Salzburg melletti St. Gilgenbe, a fenti dráma színhelyére. Amikor az ifjú Bella (ez a lány neve) meglátta a hasonlóképp ifjú Hansot, ezt a talpraesett, jóvágású fickót, egyszeriben fölfedezte, hogy Karlban ő valójában csak Hansot szerette, Hans pedig viszonozta ezt a szerelmet, bécsi ifjúhoz illő gyorsasággal; öt napon belül jegyesek voltak, s Karl a két maga állította szék közt a pad alá esett. Nemeslelkűségében Karl megbocsátott mindkettőnek, de az öreg mama tajtékzik és azzal fenyegetőzik, hogy kitiltja házából a fiatalasszonyt – s ez furcsa fényt, vagy inkább árnyékot vet a mamának az ügyben való állítólagos ártatlanságára.

Persze, Kautsky most egyszerre fölfedezi, hogy boldogtalan volt Louiséval az utóbbi 12 hónapban (vagyis amióta anyja és húga itt volt, s egy hónapot velük töltött Wight szigetén), és Ede Bernstein is azt mondja, hogy észrevett valami diszharmóniát, mikor megjött Svájcból. Ez annál furcsább, mert abban az időben, amikor Kautsky nem tudott megférni Louiséval, mi itt mind annál jobban szerettük az utóbbit, minél hosszabb ideje ismertük; ez azt bizonyítja, hogy nemcsak hősies asszony – mert kétségtelenül az (s házi használatra bizonyára nem mindig az ilyen a legjobb) –, hanem olyan asszony is, akivel értelmes emberek meg tudnak lenni. Nos, azt hiszem, azt mondtam Nimnek: ez a legnagyobb ostobaság, amelyet Kautsky valaha is elkövetett életében, s nem irigylem azért az erkölcsi másnaposságért, amely mindennek a folyománya lesz (szójáték nélkül!).

Eddig titokban maradt a dolog. Itt csak Ede Bernstein és felesége, Nim és Schorlemmer tud róla, valamint Tussy és Edward, s valószínűleg Louise és Tussy egy-két közös barátnője. Nem tudom, hogy fog végződni, de úgy sejtem, Kautsky szeretné, ha csak álom lett volna mindez.

Most beszéljünk anyagiakról. Mellékelten az utóbbi 12 hónap elszámolása a „Tőké"-ről, amely szerint 2.8.9 £-gel tartozom neked, és minthogy jelenleg bizonyára meglehetős pénzszűkében vagy, hozzáteszek 15 £-et, úgyhogy összesen 17.8.9 £-re rúg a csekk.

Nim közli, hogy mindjárt kész az ebéd, s így máris befejezem, az elszámolásra használva fel az oldal hátralevő részét. Szeretettel üdvözöl Nim és

a te öreg
Generálisod

S. Sonnenschein & Co.-tól
az 1887 júliusi–88 júniusi tiszteletdíj fejében kaptam
12.3.9 £

$^1/_5$ Longuet gyermekeinek	2.8.9 £	
$^1/_5$ Laura Lafargue-nak	2.8.9 £	
$^1/_5$ Tussynak	2.8.9 £	
	7.6.3 £	
Maradék $^2/_5$ a fordítónak	4.17.6 £	12.3.9 £
ebből Sam Moore-nak $^3/_5$	2.18.6 £	
E. Avelingnek $^2/_5$	1.19 £	
	4.17.6 £.	

Meissner elszámolását még nem kaptam meg.

Eredeti nyelve: angol

60

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1888 okt. 15.

Tisztelt Uram,

Abban, hogy január 8(20.)-i és június 3(15.)-i kedves levelére – miként igen sok más levélre is – válaszoljak, megakadályozott először szemem gyengesége, amely lehetetlenné tette, hogy napi két óránál többet töltsek íróasztalomnál, s így a munka és a levelezés majdnem teljes elhanyagolására kényszerített, másodszor pedig az, hogy augusztusban és szeptemberben utazást tettem Amerikában, s csak most tértem vissza onnan. Szemem jobb, de minthogy most munkába veszem és be akarom fejezni a III. kötetet[7], még vigyáznom kell, hogy meg ne erőltessem, s barátaimnak ezért meg kell bocsátaniok, hogy leveleim nem túl hosszúak és nem túl gyakoriak.

Első levelében az értéktöbbletráta és profitráta közti viszonyra vonatkozó vizsgálódások nagyon érdekesek és kétségkívül igen értékesek a statisztikai csoportosítás szempontjából; szerzőnk* azonban nem ezen a módon nyúl hozzá a kérdéshez. Ön feltételezi formulájában, hogy minden gyáros megtartja az egész értéktöbbletet, amelyet első kézből elsajátít. Nos, e feltételezés szerint nem létezhetnék kereskedőtőke és banktőke, mert nem hozna semmi profitot. A gyáros profitja ezért nem képviselheti az *egész* értéktöbbletet, amelyet munkásaiból kipréselt.

Másrészt az Ön formulája alkalmas *lehet* arra, hogy megközelítőleg kiszámítsuk vele különféle tőkék összetételét különféle iparágakban, közös és egyenlő profitráta esetén. Azt mondom: *lehet*, mert e pillanatban nincs a kezem ügyében olyan anyag, amelyen ellenőrizhetném az Ön által felállított elméleti formulát.

Ön csodálkozik, miért van ilyen siralmas állapotban a politikai gazdaságtan Angliában. Az ok mindenütt ugyanaz; még a klasszikus közgazdaságtanra is, sőt még a legvulgárisabb szabadkereskedelmi házalókra is meg-

* Marx. – *Szerk.*

vetéssel néznek azok a még vulgárisabb „felsőbbrendű" lények, akik az egyetemek közgazdaságtani katedráit betöltik. Ez nagymértékben szerzőnk bűne; ő tanította meg az embereket arra, hogy lássák a klasszikus közgazdaságtan veszélyes következményeit; úgy vélik, biztonságosabb, ha egyáltalán *semmiféle* tudomány nincsen, legalábbis ezen a területen. És sikerült is olyan alaposan elvakítaniok a közönséges filisztereket, hogy e pillanatban négy, magát „szocialistának" nevező ember[129] van Londonban, aki azt állítja, hogy teljesen megcáfolta szerzőnket, szembeállítva elméletével – Stanley Jevonsét[9]!

Párizsi barátaim továbbra is azt állítják, hogy Mr. Mutual nem halt meg[11]; nincs módom rá, hogy információjukat ellenőrizzem.

Nagy érdeklődéssel olvastam az Ön fiziológiai megfigyeléseit a meghosszabbított munkaidő okozta kimerültségről és a potenciális energiának arról a mennyiségéről, amely a kimerültség megszüntetésére táplálék formájában szükséges. Ranke Ön által idézett megállapításával szemben egy kis ellenvetést kell tennem: ha az 1 000 000 méterkilogramm táplálék csupán a hő és a végzett mechanikai munka mennyiségét pótolja, akkor még nem elegendő, mert nem pótolja az izmok és idegek elhasználódását; ez utóbbihoz ugyanis nemcsak hőtermelő táplálék szükséges, hanem *fehérje* is, ez pedig nem mérhető csupán méterkilogrammokban, mert az állati test nem képes ezt az elemekből felépíteni.

Nem ismerem a két könyvet, Ed. Youngét és Phil. Bevanét de valami tévedésnek kell lennie abban a megállapításban, hogy az amerikai pamutiparban évi 90–120 $-t keresnek a fonók és szövők. Ez heti 2 $ = 8 shilling, de valójában, vásárlóerejét tekintve, kevesebb mint Angliában 5 shilling. Értesüléseim szerint Amerikában névlegesen magasabb a fonók és szövők bére, mint Angliában, valójában azonban teljesen egyenlő vele, körülbelül heti 5–6 $, ami Angliában 12–16 shillingnek felel meg. Ne felejtse el, hogy a fonók és szövők mostanában valamennyien nők vagy 15–18 éves fiúk. Ami Kautsky megállapítását illeti, ő azt a hibát követte el, hogy úgy tekintette a dollárt, mintha font sterling volna; hogy márkára átszámítsa, 20-szal szorozta meg 5 helyett, és így a helyes összeg négyszeresét kapta. A cenzusból vett adatok („Compendium of the 10th census of the U.S., 1880", Washington 1883[130], 1125. oldal: Specific Cotton Manufactures) a következők:

Munkások és alkalmazottak	174 659
Ebből levonva: tisztviselők, ügyvezetők stb.	2 115
	172 544 munkás

Férfiak (16 éven felüliek)	59 685
fiúk (16 éven aluliak)	15 107
nők (15 éven felüliek)	84 539
lányok (15 éven aluliak)	13 213
	172 544,

összes bér 42 040 510 dollár, vagyis fejenként évi 243,06 dollár, ami egyezik fenti becslésemmel, mert amennyivel a férfiak többet kapnak, azt kiegyenlíti az, amennyivel a lányok és fiúk kevesebbet kapnak.

Hogy bebizonyítsam Önnek, milyen mélyre süllyedt a közgazdaságtudomány: Lujo Brentano közzétett egy előadást „Die klassische Nationalökonomie" címmel (Lipcse 1888), amelyben kijelenti: az általános vagy elméleti közgazdaságtan semmit sem ér, de a speciális vagy gyakorlati közgazdaságtan minden. Mint a természettudománynak (!) nekünk is tények *leírására* kell szorítkoznunk; az ilyen leírások összehasonlíthatatlanul értékesebbek minden a priori dedukciónál. „Mint a természettudománynak"! Ez *utolérhetetlen* – Darwin, Mayer, Joule és Clausius, az evolúció és az energiaátalakítás századában!

Köszönöm a „Русские Ведомости"[131] számát, benne a zemsztvók* statisztikai munkájába való beavatkozásról szóló érdekes cikkel. Nagy kár lesz, ha abbamarad ez az értékes munka.

Őszinte híve
P. W. Rosher[12]

Eredeti nyelve: angol

* – helyi önkormányzati szervek – *Szerk.*

61

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, 1888 október 17.

Kedves Kautsky,

Válaszomat leveledre csak azzal kezdhetem, amit Louisénak is írtam*: megáll az eszem attól, ami közöttetek történt. Ha komoly zavar állt fenn, akkor mégiscsak meg kellett volna annak mutatkoznia itt előttünk, ha még oly kis mértékben is, kiváltképpen amikor Avelingékkel Dodwellben voltatok. De senki nem vett észre semmit – Ede kivételével.

Magad mondod, hogy Louise sem akarja ezt elismerni, s látva azt a bámulatra méltó nagylelkűséget, amelyet ő ebben az egész dologban tanúsít, feltétlenül elfogadom, hogy ő azt mondja, amit érez és hisz. De meglehet, hogy mindkettőtöknek igazatok van. Te több mint egy évvel ezelőttről keltezed elégületlenségedet. Ez körülbelül Ventnorba visz vissza benneteket. Rokonaid nem szívesen látták házasságtokat. A magam családjában szerzett tapasztalatokból tudom, milyen nehéz és olykor lehetetlen a szülők számára, hogy igazságosak legyenek azzal a menyükkel vagy vejükkel, aki akaratuk ellenére került a családba. A szülők mindamellett azt hiszik, hogy a legjobb a szándékuk, de ezeknek a legjobb szándékoknak többnyire csak az a következményük, hogy a pokol útját kövezik ki menyük vagy vejük és közvetve saját gyermekük számára is. Minden férj talál a feleségén valami kivetnivalót és megfordítva; ez a dolgok rendje. De harmadik személyek jóakaratú beavatkozása ezt a kritikai magatartást rosszérzéssé és tartós zavarrá fokozhatja. Ha ez történt nálatok, akkor mindkettőtöknek igazatok van: Louisénak abban, hogy kettőtök között nincs ok zavarra; neked abban, hogy ténylegesen meg van zavarva a viszony.

Ha most a zavar olyan jelentős volt – mindegy, milyen okból –, hogy te komolyan válásra szántad el magad, akkor véleményem szerint mindenekelőtt azt kellett volna mérlegelned, hogy milyen különböző a mai viszonyok

* *V. ö. 102. old. – Szerk.*

között a nő és a férfi helyzete. A férfinak társadalmilag egyáltalán semmit sem árt a válás, ő egész társadalmi helyzetét megtartja, csak újra agglegénnyé lesz. A nő elveszti egész helyzetét, újra elölről kell kezdenie, mégpedig nehezebb körülmények között. Ezért ha a nő beszél válásról, a férfi mindent megtehet, kérhet és könyöröghet, anélkül, hogy megalázná magát; ha viszont a férfi csak halványan céloz is a válásra, akkor a nő, ha ad magára, szinte kénytelen azonnal szaván fogni. Ebből az következik, hogy a férfinak csak a legvégső esetben, csak érett megfontolás után, csak a dolog szükségességének legteljesebb tudatában szabad megtennie ezt a végső lépést, és akkor is csak a legkíméletesebb formában.

Továbbá: mély zavar nem következhet be úgy, hogy mindkét fél ne érezné. És te eléggé ismered Louisét ahhoz, hogy tudd, ebben az esetben ő lett volna az első, aki szabaddá teszi magát és téged. De ha mégis te akartad megtenni az első lépést, akkor Louise azért igazán megérdemelte volna tőled, hogy ezt világos elmével tedd, nem pedig abban a kábulatban, amelyben St. Gilgenben voltál és amelynek oly gyorsan szét kellett foszlania.

Elég. Mint mondtam, Ede kivételével mindnyájunknak tisztára felfoghatatlan a dolog. Mialatt te elégedetlen lettél Louiséval, ő itt sorra szerzett magának barátokat, s mi mindnyájan egyre jobban megkedveltük őt, irigyeltünk téged érte. S kitartok amellett, hogy életed legostobább cselekedetét követted el.

Azt mondod, úgy gondolod, hogy Bécsben kell maradnod. Ezt természetesen neked kell a legjobban tudnod. Én a te helyedben szükségét érezném annak, hogy először is viszonylagos magányban, az összes érdekeltektől távol, tisztába jöjjek önmagammal a történtek jellegét és horderejét illetően.

S ezzel elég erről. Az ausztriai párthelyzetről szóló híreid nem valami épületesek, bár aligha váratlanok.[132] A nemzetiségi viszály a munkások zömének is túl mélyen benne van még a vérében, semhogy általános fellendülést megengedne; ehhez idő kell. Az általad említett három csoport közül az alpesi tartományok aligha jönnek tekintetbe, Bécset kivéve, amelyet én nem számítok ide. A brünnieknek megvan az a nagy előnyük, hogy nemzetközi csoportot alkotnak. Végül a vezetésért való viszálykodások – éppúgy, mint itt – mégiscsak azt bizonyítják, hogy a nagy tömegek még nem indultak meg a párt felé, hogy a dolog túl lassan megy, s így mindenki a másikra hárítja a felelősséget és az egyik vagy másik varázsszertől várja a jobb eredményt. Itt csak a türelem segíthet, és örülök, hogy nem kell beavatkoznom.

Most erőteljesen a III. köteten kell dolgoznom.[7] Különben írtam volna neked a „Neue Zeit" számára egyet-mást amerikai tapasztalataimról[133], de aligha fogok időt találni rá – már több mint két hetem elment levelezéssel,

a beérkezettek elolvasásával stb. Szemem pillanatnyilag jobb, de meg kell várnom, miként lesz, ha megint be kell fognom magamat. Holnap megint elmegyek a szemorvoshoz.

A te

F. Engelsed

62

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]88 okt. 25.

Kedves Bebel,

Schlüter útján elküldtem neked a „Der Hülferuf der deutschen Jugend"-et és folytatását, a „Die junge Generation"-t, Weitling folyóiratát a negyvenes évekből. A többi megvan Schlüternek és elküldte neked: a „Garantien"-t és az „Evangelium des armen Sünders"-t stb.[134]

Nézetem szerint jobb külön-külön tárgyalni a negyvenes évek német mozgalmának 3 irányzatát. Ezek csak kevéssé keresztezik egymást, kiváltképpen a Weitling-féle kommunizmus[135] maradt különálló, amíg ki nem halt vagy hívei át nem álltak hozzánk – addig a szakaszáig, amely az irodalomban nincs képviselve. Az „igazi szocializmus"[136] történetéhez (részben Hess, Grün és számos más szépíró) korántsem elég teljes az archívum[28] anyaga, s ezenkívül fel kellene használni Marx és a magam régi kéziratait, de ezeket semmi körülmények között nem adhatom ki a kezemből. Elkerülhetetlen itt egy s más olyan dolog is, ami a kulisszák mögött történt, nevezetesen az elidegenedés Hess és mi közöttünk, s amit nem lehet csak úgy egyszerűen néhány sorban közölni – ehhez magamnak kellene újra átnéznem az egész régi limlomot. Ami végül a harmadik irányzatot, a miénket illeti, ennek fejlődésmenete szintén csak a régi kéziratokban tanulmányozható, s *külső* történetét megadtam a „Kommunista-per" bevezetésében[137]. A Weitling-féle kommunizmus viszont magában véve lezárt és nyomtatásban meglevő dolog.

Közben eszembe jut, hogy talán a Kuhlmann-könyv is kell neked – az a próféta-vallás, amely Svájcban Weitling után következett és Weitling sok hívét elhódította[138]. Egészen elfeledkeztem arról, hogy odaadjam Schlüternek.

Mellékelem neked Weitlingnek egy Hesshez intézett levelét (az archívumból).[139] A közelibb elvtársak kis egyletének az ülése volt az, amelyen sor került a szakításra Weitling és mi közöttünk. (Ugyanezt az ülést a jelenvolt orosz Annyenkov is leírta, a „Neue Zeit"-ban jelent meg néhány éve.[140])

Az eset a következő volt: Hess Vesztfáliában (Bielefeld stb.) járt; s azt mondta, hogy az ottaniak – Lüning, Rempel és mások – elő akarják teremteni a pénzt írásaink kiadására.[141] Jött erre Weitling, s rögtön el akarta helyezni ott a maga utópista rendszer-kidolgozásait és egyéb nagy műveit (köztük egy új nyelvtant, amelyben a dativus mint az arisztokraták találmánya el volt törölve[142]) – olyan dolgokat, amelyeket éppen abban a pillanatban bírálnunk és támadnunk kellett, ha a terv megvalósul. A levél megmutatja, mennyire eltorzítva tükröződtek érveink Weitling fejében. Mindenütt csak kenyéririgységet látott, csak arra irányuló kísérletet, hogy lángelméjét elnyomják, hogy őt „elszakítsák a pénzforrásoktól". Összefoglalójának 5. és 6. pontjából azonban mégis eléggé világosan kitűnik a közte és köztünk levő elvi ellentét[143], s ez a fődolog.

3. old., 10–12. sor: ez arra vonatkozik, hogy mi fordításban és *kritikus bevezetésekkel és jegyzetekkel* ki akartuk adni németül a nagy utópistákat – szemben Lorenz Stein, Grün és mások locsogó beszámolóival[144]. A szerencsétlen Weitling ebben csak az *ő* rendszere ellen irányuló igazságtalan konkurrenciát látja.

3. old., alul: E. – a párizsi Ewerbeck.

Nota bene*: végül kiderült, hogy Moses** elhallgatta előttünk a fődolgot, nevezetesen azt, hogy a vesztfáliaiak csak arra ajánlkoztak, hogy *más kiadókkal szemben garanciát vállalnak* a dolgainkból adódó esetleges *veszteségekért*; Moses azzal áltatott minket, hogy ők, a vesztfáliaiak, *maguk* akarják átvenni a kiadást. Mihelyt megtudtuk, hogyan áll ez, természetesen rögtön megszakítottunk mindent; eszünk ágában sem volt, hogy vesztfáliaiak által garantált írókká legyünk.

A Kautskyékkal való história*** mindnyájunkat meglepett. Louise az egész ügyben ritka hősiességgel viselkedett. Kautsky teljes kábulatban volt, de keservesen kijózanodott, amikor új szerelme 5 napon belül faképnél hagyta és eljegyezte magát öccsével, Hansszal. Most mindketten meg akarják várni, mi lesz ebből; a legfurcsább azonban az, hogy Louise most azt panaszolja, hogy mi mind igazságtalanok vagyunk Karllal szemben! Én azt írtam Kautskynak, hogy ez volt életének legostobább cselekedete, de ha Louise túl keménynek találja ezt, akkor persze szegre kell akasztanom a kardot.

Most a „Tőke" III. kötetén dolgozom.[7] Szememet még nagyon kímélnem

* – Megjegyzendő, jól jegyezzük meg – *Szerk.*

** Moses Hess. – *Szerk.*

*** *V. ö. 102–103., 104–105., 109–110. old.* – *Szerk.*

kell, napi 2 óránál többet nem írhatok, és csak nappali világításban. Így nagyon meg kell nyirbálnom levelezésemet.

Üdvözlet Singernek.

Barátod

F. E.

63

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]88 nov. 24.

Kedves Laurám,

Éppen készültem írni Paulnak két sort, amikor leveled megérkezett. A „Tőke" III. könyvének egy nagyon fontos fejezetével voltam elfoglalva, amelyet teljesen át kellett írnom, a Szerecsen által hátrahagyott anyag mind kidolgozatlan, s minthogy ez matematikai fejezet, sok figyelmet kívánt.[145] S ha az orvos csak napi két $1^1/_2$ órás töredéket engedélyez az embernek munkára, akkor az olyasmi, amit különben két hét alatt el lehetne intézni, több mint 6 hetet vesz igénybe – és így elhatároztam, hogy nem engedélyezek magamnak semmi megszakítást levelezésre, amíg az egészet meg nem csinálom. Nos, java része ma elkészült, így hát most küldhetek egy sort, hogy megkérjem Pault, hogy szokás szerint tudassa velem, mikor van szüksége pénzre, s megteszem majd, amit tehetek.

Mihelyt végleg megszabadultam fejezetemtől, újra írok – akkora tömeg levéladósságom van! Közben remélem, ma este megkapom a „Figaró"-t[146], eddig nem jött meg. A franciaországi helyzet csakugyan nagyon furcsának látszik – a radikálisok[105] iránt táplált gyűlöletükben barátaink megengedték maguknak azt, hogy túl kevéssé vegyék komolyan Boulanger-t[14], s most azt tapasztalják, hogy ő igazi veszély – mindenesetre az alacsonyabb rangúak a hadseregben az ő oldalán állnak, s ez nem lebecsülendő erő. S mindenesetre az, ahogy ez a fickó nemcsak hogy elfogadja, hanem keresi is a monarchisták támogatását, az én szememben még a radikálisoknál is megvetendőbbé teszi. Reméljük, hogy a francia történelem öntudatlan logikája felülkerekedik a logikának azokon a tudatos megsértésein, amelyeket az összes pártok elkövettek – de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy minden öntudatlan fejlődésnek a formája a tagadás tagadása, az ellentétek révén való mozgás, s hogy Franciaországban ez republikanizmust (illetve szocializmust) és bonapartizmust (vagy boulangizmust) jelent, márpedig Boulanger

hatalomra kerülése európai háború lenne – éppen az, amitől a leginkább kell félnünk.

Örökké híved
F. Engels

Pumps fiát a múlt szerdán zsidóvá kellett változtatni – adja áldását Paul az ő kedvelt műtétjéhez[147]! A fiú jobban van. Nim nagyon megfázott, majdnem 3 hete nem mehetett el hazulról.

Eredeti nyelve: angol

64

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1888 dec. 4.

Kedves Lafargue-om,

Most fejeztem be a szerkesztését a III. kötet egy igen fontos fejezetének[145], egy olyan fejezetnek, amelyet Marx bevégezetlenül hagyott, – s amely ráadásul matematikai; hogy elkészüljek vele, kénytelen voltam mellőzni minden más foglalatosságot, főképp minden levelezést. Ez az oka hallgatásomnak.

Bernstein elküldte az Ön cikkét Bebelnek, hogy megtudja, miként vélekedik róla.[148] A magam részéről azt tanácsolnám Önnek, hogy vegye vissza. Amit történeti bevezetésében mond, az ismeretes, s e tekintetben mindannyian egyetértünk. De amikor elérkezik a posszibilistákhoz[20], Ön a legcsekélyebb bizonyíték, egyetlen részlet említése nélkül csak azt állítja, hogy eladták magukat a kormánynak. Ha más mondanivalója nincs róluk, jobb lenne semmit sem mondani. Ha ismertette volna mindazokat a disznóságokat, amelyeket, mint mondja, a községtanácsban műveltek, valamint a munkaközvetítő hivatal ügyeit,[149] s végül tényeket és érveket sorolt volna fel annak az állításnak az alátámasztására, hogy eladták magukat, az jobb lett volna. De az egyszerű állítás, hogy eladták magukat, semmiféle hatást nem kelt.

Ne felejtse el, hogy ezek az urak azt válaszolnák, hogy Önök a boulangistáknak adták el magukat. Tagadhatatlan, hogy a boulangizmussal szemben tanúsított magatartásuk hallatlanul ártott Önöknek a Franciaország határain túli szocialisták szemében. Önök kacérkodtak, flörtöltek a boulangistákkal a radikálisok[105] iránti gyűlöletből, holott könnyűszerrel támadhatták volna ezeket is, amazokat is, elkerülve azt, hogy bármiféle kétség merüljön fel a két párttól független álláspontjukat illetően. Nem voltak kényszerítve arra, hogy válasszanak e két ostobaság között, fittyet hányhattak volna az egyikre is, a másikra is. Ehelyett dédelgették a boulangistákat, sőt arról beszéltek, hogy a legközelebbi választáson közös listán indulnak velük, olyan emberekkel, akik a bonapartistákkal és a royalistákkal szövetkeztek és aligha

különbek Brousse úr radikális szövetségeseinél! Ha a blanquisták magatartása tévesztette meg, akik – ők, a tiszták – szintén kesztyűs kézzel bánnak Boulanger-val a Rochefort-tól kapott pénz miatt, Önnek ismernie kellett volna a „tisztákat"[150], hiszen volt velük dolgunk Londonban.

Ön azt mondja, hogy a népnek meg kell személyesítenie törekvéseit – ha ez igaz, akkor a franciák született bonapartisták, s akkor zárjuk be a boltot Párizsban. De még ha így vélekednék is, ok-e ez arra, hogy védelmébe vegye a bonapartizmust?

Boulanger, mondja Ön, nem akar majd háborút. Mintha arról volna szó, hogy mit akar szegény feje! Azt kell tennie, amire a helyzet kényszeríti, akár akarja, akár nem. Mihelyt hatalomra jut, rabszolgájává válik soviniszta programjának, s ez az egyetlen programja azon kívül, hogy hatalomra jusson. Hat hét sem kell hozzá, s Bismarck bele fogja keverni bonyodalmak, provokációk, határincidensek stb. sorozatába, mire Boulanger *kénytelen lesz* hadat üzenni, vagy pedig beadni lemondását; csak nem kételkedik abban, hogy mi mellett fog dönteni? Boulanger a háborút jelenti, ez csaknem teljesen bizonyosra vehető. És milyen háborút? Franciaország szövetségese Oroszországnak, ennélfogva nem csinálhat forradalmat; mihelyt Párizsban a legkisebb megmozdulás lenne, a cár* megállapodnék Bismarckkal, hogy egyszer s mindenkorra elfojtják a forradalmi gócot; sőt mi több, ha kitör a háború, a cár abszolút urává válik Franciaországnak és olyan kormányt kényszerít Önökre, amilyet akar. Így hát a radikálisok iránt táplált gyűlöletből a boulangisták karjaiba vetniök magukat pontosan annyi, mint ha Bismarck iránt táplált gyűlöletükből a cár karjaiba vetnék magukat. Hát olyan nehéz megmondani, hogy mind a kettő szörnyen bűzlik, ahogy Blanka királyné mondja Heinénél[151]?

Nem tudom, hogy Liebknecht mit csinálhatott a posszibilistákat illetően. Mindenesetre biztos vagyok benne, hogy pártunk Németországban csak nagyon nehezen szánná rá magát arra, hogy elmenjen a posszibilisták kongresszusára[152], s ha megtenné, ez csak az Önök által elkövetett súlyos hibák következménye lehetne. De ne felejtsék el, hogy a posszibilisták elérték, hogy a francia szocializmus hivatalos képviselőiként szerepelhessenek; hogy ezeknek ismerték el őket az angolok, az amerikaiak, a belgák; hogy a londoni kongresszuson[153] barátkoztak a hollandokkal és a dánokkal, mert Önök nem voltak képviselve, Önök lemondtak. Ha Önök nem tesznek semmit annak érdekében, hogy 1889-es kongresszusukat bejelentsék és előkészítsék,[154] mindenki a broussisták kongresszusára fog menni, mert senki sem

* III. Sándor. – *Szerk.*

fut azok után, akik lemondanak. Jelentsék hát be kongresszusukat, csapjanak egy kis lármát valamennyi ország szocialista sajtójában, hogy észrevegyék a többiek, hogy Önök még a világon vannak. S ha troyes-i kongresszusuk[155] sikeres lesz – kell, hogy sikeres legyen, különben vége a pártjuknak –, verjék nagydobra, alakítsanak központi bizottságot, amely tevékeny és amelyhez fordulni lehet, s ha van rá mód, szervezzenek egy kis hetilapot, amellyel bizonyítják a világ előtt létezésüket. *És félreérthetetlenül határolják el magukat a boulangistáktól, különben senki sem megy oda.*

Liebknechtnek meglesz a kongresszusa, ha mód lesz rá, s mindegy, milyen kongresszus, feltéve hogy ő ott van. S ha úgy látja, hogy az Önök kongresszusa kevés eshetőséget nyújt neki a sikerre, a posszibilistákhoz fog menni. Minden tőlem telhetőt meg fogok tenni, hogy a többieket figyelmeztessem erre; Bebelnél ezt már megtette Bernstein, aki maga fog írni a „Sozialdemokrat"-ba a posszibilistákról. De Bernsteinnek nincs felhatalmazása arra, hogy elkötelezze a pártot.

Liebknecht fordult-e Önhöz és Ön válaszolt-e neki? Ezt kellene tudnom ahhoz, hogy a tények ismeretében cselekedhessek.

Múlt vasárnap Anseele és Van Beveren meglátogatott, s ki kísérte el őket? Adolphe Smith Headingley*! Természetesen nagyon hamar ajtót mutattam neki. Képzelje el ezt a pimaszságot!

Percy ügyei itt elég rosszul állnak; az év vége előtt nem fogom tudni megállapítani, hogyan fog ez végződni, de az 1889-es év igen forradalmi lehet pénzügyeimre nézve. Addig is küldök Önnek egy 15 £-es csekket, hogy a felszínen tartsam.

Sok üdvözlet Laurának. Nimnek légcsőhurutja volt, de 3 hét után végre elmúlt.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 131–132. old. – Szerk.*

65

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

Sietve: Mondd meg Speyernek, hogy sógornőjét Lessner megtalálta. Még a régi házban laknak, az asszony megígérte, hogy rögtön ír Speyeréknek, de nem akartam elmulasztani ezt az értesítést.

A III. kötet[7] több munkát ad, mint gondoltam. Az egyik fejezetet az anyag alapján teljesen át kellett dolgoznom, egy másikat, amelynek csak a címe van meg, magamnak kell megfabrikálnom.[156] De halad a dolog és nagy ámulatba fogja ejteni a közgazdász urakat. A szemem jobb, s még mindig 5 évvel fiatalabb vagyok, mint júliusban*. Üdvözlöm a feleségedet.

Barátod
F. E.

[London, 18]88 dec. 15.

* Az amerikai utazás előtt. – *Szerk.*

66

Engels F. Walterhez

Londonba

(Fogalmazvány)

[London, 18]88 dec. 21.

F. Walter Úrnak,
47, Marshallst., Golden Sq., W.

Tisztelt Walter Úr,

Amikor Ön először írt nekem, teljesen ismeretlen volt előttem, nem fordíthattam tehát több figyelmet levelére, mint arra a sok hasonló tartalmú levélre, amely ismeretlenektől érkezik hozzám.

Most Ön Mostra hivatkozik, amiből arra kell következtetnem, hogy Ön az anarchistákhoz tartozik. De mindaddig, amíg az anarchisták sokkal inkább a mi Németországban harcoló pártunk ellen harcolnak, mint a közös ellenség ellen, anyagi eszközeim a német kormányok üldözésének áldozatait illetik meg, s nem kívánható, hogy olyanokat támogassak, akik Németországban és másutt levő barátaimmal és elvtársaimmal ellenségesen szembenállnak.

Semmi körülmények között sem áll módomban, hogy megszabadítsam a végrehajtótól.

De ha tévednék pártállását illetően, akkor Ön könnyen igazolhatja magát régi barátomnál, Lessnernél, 12, Fitzroyst., s akkor szívesen tennék valamit egy *igazi* elvtárs érdekében, bár akkora adósságnak a kifizetése, mint az Öné, messze meghaladja erőimet.

Teljes tisztelettel

1889

67

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 jan. 2.

Kedves Laurám,

Legmelegebb jókívánságaink teneked és Paulnak az új évre! Mi ebbe furcsa módon léptünk be – szokás szerint Pumpsékhoz mentünk kocsin; a köd egyre sűrűsödött – a Belsize Roadon elakadtunk –, a kocsisnak vezetnie kellett a lovat; lassanként ez nem volt elég; egy lámpás ember fogta meg a lovat és vezette; egy teljes órát kocsiztunk sötétben és hidegben, amíg megérkeztünk Pumpsékhoz, s ott találtuk Sam Moore-t, Tussyt és Schlütereket (Edward végig nem került elő), meg Tauschert is. Kalandunk következtében persze egy órával később volt az estebéd. Nos, egyre sötétebb és sötétebb lett, s mire eljött az új esztendő, olyan sűrű volt a levegő, mint a borsóleves. Az elmenésre semmi lehetőség; kocsisunk, aki egy órára volt odarendelve, nem érkezett meg, s így az egész társaságnak ott kellett maradnia, ahol volt. Folytattuk hát az ivást, éneklést, kártyázást és nevetést fél hatig, ekkor Samet és Tussyt Percy kikísérte az állomásra, s felszálltak az első vonatra; hét körül elmentek a többiek, s egy kicsit világosabb lett; Nim Pumpsszal aludt, Schorlemmer meg én a tartalékágyon, Percy a gyerekszobában (hét elmúlt, amikor aludni tértünk), s 12 vagy 1 órakor keltünk fel, hogy visszatérjünk a pilsenihez stb.; a nap ragyogóan sütött a gyönyörűen megfagyott talaj fölött. Mindnyájan meglepően jól bírtuk a dorbézolást, s egyikünk sem érezte rosszul magát az italozástól. A többiek kávéztak fél öt felé, de én hétig megmaradtam a vörösbornál.

Örömmel hallom, hogy a boulangitisz[14] Paul egyéni betegsége volt, bár a „Parti Ouvrier" azt állítja, hogy Paul Guesde-re és Deville-re is befolyással volt.[157] Amit a posszibilistákról mondasz, abban teljesen egyetértünk, de köteles voltam előtted és Paul előtt feltárni, hogy Liebknecht és mások

– például a belgák – milyen mentségeket meríthetnek abból, hogy mi a boulangistákat kétségtelenül elnézően kezeltük. Amihez én kezdettől fogva ragaszkodtam és amit Paul megtagadott, mindössze az, hogy világos és félreérthetetlen biztosítékom legyen arra, hogy a boulangistákat ugyanúgy burzsoá ellenségekként kezelik, mint a cadettistákat[158]. Mert semmi körülmények között nem buzdíthatnám német barátainkat arra, hogy vegyenek részt olyan kongresszuson[159], amelynek összehívói annyira megfeledkeztek a proletariátus régi hagyományos politikájáról, hogy burzsoá párttal kacérkodnak, et encore un parti tel que les boulangistes*.

Nos, a küszöbönálló párizsi választásnak észre kell térítenie a mieinket – ez volt első gondolatom Hude halála után[160], s a troyes-i kongresszus valóban tett is legalább egy lépést a helyes irányban, amikor proklamálta egy független szocialista jelölt állításának szükségességét[161]. (Remélem, Vaillant-ét, mert úgy látom, jelenleg ő az egyetlen, aki bizonyos számú szavazatot egyesíthet, minthogy saját embereik e pillanatban nyilván nem jönnek számításba.) De egyetlen újság sem beszél arról, hogy milyen egyéb határozatokat hozott a kongresszus; voltak egyéni antiboulangista pronunciamentók** (bár Paul részéről nem láttam ilyet), de hivatalosan a kongresszus részéről semmi egyéb, mint a fenti határozat.

Liebknecht január közepe tájt Párizsba megy[162], s nekem néhány napon belül írnom kell Bebelnek. Ezért, ha Paul azt kívánja, hogy kongresszusuk érdekében cselekedjem, lehetővé kell ezt tennie számomra egy világos és egyértelmű nyilatkozattal arra vonatkozóan, hogy mit várhatnak a mieink tőle és a többiektől a Boulanger-mániát illetően. S minél előbb, annál jobb; nincs sok veszteni való idő.

Sosem vontam kétségbe a marxisták[37] valóban sovinisztaellenes jellegét, de éppen ez az oka annak, hogy nem tudom megérteni, miképpen gondolhatnak nyílt vagy álcázott szövetségre azzal a párttal, amely szinte kizárólag sovinizmusból él. Sosem kívántam többet, mint annak a nyílt elismerését, hogy cadettisták és boulangisták – mind a kettő szörnyen bűzlik[154]; ilyen magától értetődő dolgot minden bizonnyal már régen meg kellett volna kapnom! A Troyes-ban elfogadott határozatokra is szükségem volna.

Ha volt olyan ötlet, hogy úgy juttassuk be néhány emberünket a kamarába, hogy a boulangista listán szerepelnek, ez sokkal rosszabb lenne, mint ha egyáltalán nem jutnak be a kamarába. Végül is, azt hiszem, jobban áll-

---

* – s ráadásul olyan párttal, mint a boulangisták – *Szerk.*

** – kijelentések, megnyilatkozások – *Szerk.*

nánk, ha így vagy úgy, sikerült volna életben tartani a szegény öreg „Socialiste"-ot.

Múlt vasárnap itt volt Cunninghame-Graham – kedves fickó, de mindig szüksége van valakire, aki irányítja, egyébként a vakmerőségig bátor, egészben véve sok tekintetben afféle angol blanquista.

Szívélyes üdvözlet Nimtől, Schorlemmertől és tőlem.

Mindig szerető barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

68

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]89 jan. 5.

Kedves Bebel,

Először is szívből viszonozom kedves újévi jókívánságaitokat!

Ha a köd megengedi, két kényes dologról kell ma írnom neked, fölszólításra. Mindkettőnél attól tartanak, hogy ide és Párizsba teendő, bejelentett utazása során[162] Liebknecht (ha ugyanis *egyedül* jön) nemkívánatos irányban kötelezheti el a pártot, s tekintve, hogy ő mennyire függ pillanatnyi hangulatoktól (ami viszont gyakran önámításon alapszik), nem mondhatom, hogy egyáltalán nincs igazuk ezeknek az embereknek.

Párizsban a kongresszusról van szó vagy a két kongresszusról – a posszibilistáról[152] és a mieinkéről, a novemberi bordeaux-i szakszervezeti kongresszuson[163] és most a troyes-i szocialista kongresszuson megint elhatározott nemzetközi kongresszusról. Lafargue attól tart, hogy Liebknecht szóba állt a posszibilistákkal, s ti esetleg *az ő* kongresszusukon képviseltetitek magatokat. Megírtam Lafargue-nak*, hogy nézetem szerint ez teljesen lehetetlen számotokra. A posszibilisták életre-halálra harcoltak a mieink, az ún. marxisták ellen[37], egyedül üdvözítő egyházzá tolták fel magukat, amely a többiekkel – marxistákkal és blanquistákkal – szigorúan megtilt minden érintkezést, minden együttműködést, s az itteni egyedül üdvözítő egyházzal (a Social Democratic Federationnel[85]) szövetséget kötöttek, amelynek nem utolsó célja az, hogy a német pártot mindenben gáncsolja, amíg az nem csatlakozik ehhez a takaros szövetséghez és meg nem tagad minden közösséget egyéb franciákkal és angolokkal. Emellett a posszibilisták eladták magukat a mostani kormánynak, útipénzeiket, kongresszusi költségeiket, újságjaikat a titkos alapokból fedezik, mindezt azzal az ürüggyel, hogy harcolnak Boulanger[14] ellen és védelmezik a köztársaságot, tehát egyszersmind Franciaország opportunista[75] kizsákmányolóit, a Ferryket, jelenlegi szövetségeseiket. És védelmezik a mostani radikális kormányt, amelynek hogy hivatal-

* *V. ö. 118–119. old. – Szerk.*

ban maradhasson, mindenféle mocskos szolgálatot kell tennie az opportunistáknak, amely Eudes temetésén szétverette a népet[164], s Bordeaux-ban és Troyes-ban, akárcsak Párizsban, dühödtebben támadt a vörös zászló ellen, mint bármelyik kormány őelőtte. Ezzel a bandával együtt menni, ez egész eddigi külpolitikátok megtagadása lenne. Két évvel ezelőtt Párizsban ez a társaság a megvásárolt angol trade-unionokkal egy húron pendült a szocialista követelések ellen,[165] s ha novemberben itt másként léptek föl[153], akkor csak azért, mert mást nem tehettek. Emellett csupán Párizsban erősek, a vidéken nullák. Bizonyíték: Párizsban nem tarthatnak kongresszust, mert a vidékiek erről vagy távol maradnának, vagy ellenségesen viselkednének. Vidéken szintén nem tarthatnak. Két évvel ezelőtt az Ardennek egy eldugott zugába mentek[166], az idén Troyes-ban véltek helyet találni maguknak, ahol néhány munkás községtanácsos a választás után elárulta osztályát és hozzájuk csatlakozott. Ezeket azonban nem választották meg újra, s a bizottság – az ő saját bizottságuk – az *összes* francia szocialistákat meghívta. Emiatt felháborodás a párizsi táborban; hiábavaló kísérlet ennek visszavonására. És így nem mentek el saját kongresszusukra, ezt a mi marxistáink vették birtokukba és fényesen lefolytatták. Hogy miként vélekednek róluk a vidéki szakszervezetek, azt a novemberi bordeaux-i szakszervezeti kongresszus mellékelt határozata mutatja. – Párizsban 9 emberük van a városi tanácsban, s ezeknek az a fő céljuk, hogy mindenféle ürüggyel gáncsolják Vaillant szocialista tevékenységét, elárulják a munkásokat és ennek fejében maguknak és híveiknek pénzt szavaztassanak meg, s egyeduralmat kapjanak a munkatőzsde fölött[149].

A marxisták, akik uralkodnak a vidéken, az *egyetlen* sovinisztaellenes párt Franciaországban, a német munkásmozgalom melletti kiállásukkal népszerűtlenné tették magukat Párizsban, s ha a velük szemben ellenséges kongresszuson Párizsban részt vennétek, ezzel önmagatokat csapnátok arcul. Nekik megvan a helyes módszerük arra is, hogyan harcoljanak Boulanger ellen, aki a franciaországi általános elégedetlenség kifejezője. Mikor Boulanger bankettet akart tartani Montluçonban, a mieink megvettek 300 belépőjegyet, hogy Dormoy útján – aki igen ügyes kis legény – nagyon kategorikus kérdéseket tegyenek föl neki arra vonatkozóan, mi az álláspontja a munkásmozgalomról stb. Amikor a vitéz tábornok megtudta ezt, az egész bankettet lefújta!

A köd megakadályoz abban, hogy ma folytassam. Majd néhány nap múlva.

Barátod
F. E.

69

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, [18]89 jan. 10.

Kedves Kugelmann,

Én is szívélyes újévi jókívánságaimat küldöm neked, feleségednek és leányodnak!

A Soetbeer-féle bölcsesség[167] fel fog vidítani, ha leszel olyan szíves és elküldöd; a széljegyzeteket az *itteni* posta nem kifogásolhatja, ez csupán olyasmit tilt, ami levél jellegű.

A francia parasztok története cum grano salis* veendő. Ami a *terület nagyságát* illeti, Franciaországban, mint Németországban és Kelet-Európában is, a parcella-*művelés* volt a szabály, a robotmunkával való nagybani földművelés viszonylag kivétel. A forradalom révén a paraszt *lassanként* tulajdonosává lett parcellájának, miután gyakran egy ideig még bérlő volt, legalábbis névleg (de többnyire nem fizette meg a bért). Hogy mi lett a nemzeti birtokokból (amelyekből Napóleon és a restauráció sokat visszaadott a nemességnek, másokat 1826 után az emigráns-milliárdból[168] a nemesség felvásárolt) és hogyan jutott el a kisparaszti birtoklás 1830-ig fejlődése tetőpontjára, arról lásd Avenel „Lundis révolutionnaires"-jét és Balzac „Les Paysans" című regényét. Taine nem sokat ér. Schweichel cikkét nem olvastam.

A III. kötet[7] lassan halad.

Amerikai kiruccanásom pompásan megjavította egészségemet, de a szemem még nincs egészen rendben – krónikus enyhe kötőhártyagyulladásom van és a bal szememen fokozódó rövidlátás, az ínhártya hátsó falának túlerőltetés miatti hátrahúzódása következtében. Nyugalom a polgár legfőbb kötelessége.[169]

Barátod
F. Engels

---

* – némi fenntartással, megszorítással, kritikával (*szó szerint*: egy csipetnyi sóval) – *Szerk.*

70

Engels Konrad Schmidthez

Zürichbe

London, [18]89 január 11.

Igen Tisztelt Uram,

Két levelét, a nov. 5-it és a dec. 28–31-it megkaptam és nagy érdeklődéssel követtem a német egyetemekkel folytatott kísérleteinek menetét.[170] A szövetkezett junkerek és burzsoák uralma csak abban különbözik a szövetkezett junkerek és bürokraták 48 előtti uralmától, hogy szélesebb az alapzata. Akkoriban a Bruno Bauerral való bánásmód[122] általános felháborodást keltett a filiszterségben, ma Dühringgel ugyanígy bánnak[171], Ön előtt minden egyetem ajtaját becsapják, s ugyanez a filiszterség ezt teljesen rendben levőnek találja.

Most valóban nem marad más hátra az Ön számára, mint hogy írásra adja a fejét, s erre természetesen Berlin a legjobb hely a birodalomban. Örülök, hogy nem beszél már amerikai terveiről (második levelében), odaát nagy csalódás érte volna. Hogy a kivételes törvény uralma alatt[17] jónak találja valaki az amerikai német szocialista sajtót, főleg az újságíró szemszögéből nézve, azt megértem. A valóságban ez a sajtó sem elméleti, sem helyi amerikai szemszögből nem sokat ér. A legjobb a „Philadelphia Tageblatt"; jó szándékú, de gyönge a „St. Louis Tageblatt"[172]; a „New Yorker Volkszeitung" üzletileg jól van irányítva, de mindenekelőtt üzleti vállalkozás; a „Sozialist" (New York), a német párt[23] hivatalos lapja, igen rossz. Elméleti koponyák számára egyelőre kevés a hely Amerikában. A németek – legalábbis hivatalos szervezetükben – ragaszkodnak ahhoz, hogy megmaradjanak a németországi párt fiókjának; igazi lassalleánus önhittséggel néznek le a „tudatlan" amerikaiakra, azt kívánják, hogy ezek csatlakozzanak az ő német pártjukhoz, egyszóval, szektásan szűk látókörű és kicsinyes módon viselkednek. Az ország belsejében jobb a helyzet, de mégis a New York-iak vannak túlsúlyban. A „Chicagoer Arbeiterzeitung"-ot (amelyet most Christensen szerkeszt) csak ritkán látom. Egyszóval, Amerikában csak a napisajtóban lehet dolgozni, s legalább egy évig odaát kell lenni ahhoz, hogy a szükséges emberismeretet és biztonságot megszerezze valaki;

továbbá alkalmazkodni kell az ottani nézetekhez, s ezek gyakran annál is inkább korlátoltak, mert a mesterlegény-szellemnek, amelyet Németországban már kiirtott a nagyipar, ott még vannak képviselői a németek között. (Amerikában az a furcsa, hogy a legújabb és legforradalmibb mellett a legósdibb és legelavultabb is szépen továbbtengődik.) Néhány év múlva a helyzet javulhat és alighanem javulni is fog, de aki a tudományos oldal továbbfejlesztésében akar segíteni, az itt, Európában, sokkal jobban felkészült közönségre talál.

Egyébként az írói pályán is talál elegendő teret értékes munkák számára. Hiszen Braun „Archiv"-ja, Conrad „Jahrbücher etc."-ja és a Schmoller-féle tanulmánygyűjtemény[173] bizonyára nyitva áll majd Ön előtt. Biztosan nagyon hasznos lenne pl. egy munka a konfekció-szakmában közvetítők révén megvalósuló kizsákmányolási rendszerről („sweating system") – amely Berlinben legalább annyira uralkodik mint Londonban – párhuzamként az angol felsőházi bizottság jelentéséhez[174]; szívesen elküldöm Önnek ezt a jelentést, ha kívánja. Ugyanígy még számos más németországi gazdasági állapotot is meg kellene vizsgálni és le kellene írni, nem is szólva a közvetlenül elméleti munkákról, amelyek időlegesen kiemelnék Önt a napi publicisztikából. Erről majd még beszélgethetünk, ha Ön már Berlinben lesz és nekikezd a munkának.

Ha az Ön élményei (amelyek alkalmasint érdemesek volnának a közlésre) IV. Frigyes Vilmos idejére, akkor Hoch tapasztalatai egyenest a demagógszaglászás[175] legcudarabb idejére emlékeztetnek. Hiszen 1835 óta nem fordult elő olyasmi, hogy politikai nézetei miatt megtagadják valakitől az egyetemi beiktatást.

A III. kötetből[7] az I. szakasz (hét közül) nyomdakész, a II.-on és a III.-on dolgozom, és remélem, nemsokára elkészülök velük. Ez a munka több időmbe kerül, mint gondoltam, s nagyon vigyáznom kell a szememre. A decemberi iszonyú ködök átmenetileg rontottak állapotomon, most azonban megint javult. Újévre virradó éjszaka Pumpsnál voltunk, mi, Schorlemmer, Sam Moore, Tussy és néhányan a „Sozialdemokrat"-tól. 2 angol mérföld az út, s a köd miatt több mint egy óráig tartott, míg odaértünk. Aztán olyan köd volt, hogy senki sem mehetett haza. Így hát az egész társaságnak, nolens volens*, át kellett mulatnia az éjszakát, világos (vagy inkább vaksötét) reggelig, s ez nagy vidámság közepette ment végbe; öt óra felé néhányan be tudtak menni az első vonattal a városba, mi többiek hét óra

* – akarva, nem akarva – *Szerk.*

körül lefeküdtünk hamarjában rögtönzött ágyakra és az új év első deléig aludtunk. Íme, a londoni élet.

Szívélyesen üdvözli

őszinte híve

F. Engels

71

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]89 jan. 12.

Kedves Sorge,

Teljes szívemből boldog új évet kívánok neked és feleségednek!

Dec. 29-i leveledet megkaptam. Sajnálattal olvasom, hogy kezd nehezedre esni a munka, s feleségednek is. De remélem, ez csak időleges, s ha beleszoktál, elmúlik. Én jól vagyok, de a borzasztó decemberi ködben megint romlott valamit a szemem. Ennek nagyjából véget vetettem azzal, hogy többet mozgok és tartózkodom a szabadban.

Az európai szocializmust jellemző vonás pillanatnyilag: a viszálykodás. Franciaországban a posszibilisták[20] eladták magukat a kormánynak és vevőre nem találó lapjaikat a titkos alapokból támogatják; a 27-i választáson a burzsoá Jacques-ra szavaznak, a mieink és a blanquisták viszont Boulét jelölték[176], aki Lafargue véleménye szerint csak 16–20 000 szavazatot fog kapni, s ebben vereséget látnak. Vidéken ellenben jobb a helyzet. A posszibilisták meghirdették a *maguk* kongresszusát Troyes-ban, de elejtették, amikor az ottani szervezők az *összes* szocialistákat meghívták[155]. Így hát csak a mieink mentek el, s ők ott bebizonyították, hogy ha Párizsban a posszibilisták uralkodnak is, a vidék az övék. Az idén két kongresszus (nemzetközi) lesz tehát Párizsban: a miénk és a posszibilistáké. A németek bizonyára egyikre sem mennek el.

Itt, Londonban tovább folyik a katonák nélküli tisztek hadseregének marakodása. Akárcsak az 1849-es Robert Blum-hadoszlop: egy ezredes, 11 tiszt, egy kürtös és egy közlegény. A nyilvánosság előtt látszólag megférnek egymással, de titokban annál nagyobb a klikkezés. Időnként azonban a nyílt civakodás is kiújul. Így Championt kidobták a Szociáldemokrata Föderációból[85], ő lapot alapított[177] (ennek 1. számát ezen a héten küldöm neked) és most Hyndmant támadja, különösen pedig ennek szövetségesét, Adolphe Smith Headingleyt, egy francia-angolt, aki esküszik a posszibilistákra és fő közvetítője Hyndman és a posszibilisták szövetségének. Ez a fickó a Kommün utáni időben a Branche française[178] léhűtőinek egyike

volt, amely szidott és rágalmazott minket, aztán meg Jung, Hales és Tsaik ál-Főtanácsáé[179], s még most is hazudozik rólunk, amiről bizonyítékaim vannak. Ez a gazember – tolmács az itteni nemzetközi Trades Congressnél – volt olyan szemérmetlen, hogy Anseele és Van Beveren oltalma alatt egy vasárnap a házamba jöjjön*, Schlüter, ha megérkezik, elmesélheti neked, hogyan tettem ki a szűrét.

Mihelyt igazán mozgásba jön itt a most még csak meg-megránduló munkásosztály, ezek az urak mind a maguk szintjére és helyére tevődnek majd – részint a mozgalomban, részint rajta kívül. A gyermekbetegségek stádiumában vagyunk.

A „Sozialdemokrat" szerkesztőségében is viszálykodás dúl. Erről Schlüter beszámolhat neked. Egyébként ő is hozzátartozik valamelyik párthoz és tud hallgatni arról, ami nincs ínyére. Mikor látom, milyen fonákul ügyködnek itt, a lap központjában, annál jobban csodálom munkásainkat, akik mindezt képesek ellensúlyozni és semlegesíteni.

Wischnewetzky mama nagyon meg van sértve, amiért nem látogattam meg Long Branchban, ahelyett, hogy nálad bajomat kúráltam és összeszedtem magamat az utazáshoz. Úgy látszik, az etikett megszegése és a hölgyek iránti udvariasság hiánya miatt van megbántva. De nem engedem a women's rights**-hölgyecskéknek, hogy udvariasságot követeljenek meg tőlünk: ha férfijogokat akarnak, akkor viseljék is el, hogy úgy bánnak velük, mint a férfiakkal. De bizonyára megnyugszik majd.

Újévre virradó éjjel Pumpsnál voltunk és a köd miatt az egész éjszakát ott kellett átmulatnunk. Tussy csak reggel 5 órakor, az első vonattal ment el, most néhány hétre Cornwallban van.

Bismarck két pofont kapott Geffckentől és Morier-től.[180] Az viszont, hogy a birodalmi törvényszék még mindig nem hajlandó elfogadni Bismarck diákegyleti szellemű büntető törvénykönyv-értelmezését, annak a következménye, hogy a fiatal Vilmos*** nemrég Lipcsében különös megvetésével tüntette ki ezeket az urakat.

A diplomáciai mesterkedések a tetőpontra hágtak. Az oroszok 20 millió fontot kaptak[181], a poroszok áprilisban megkapják 8 mm-es új táras puskájukat (a 11 mm-es – átalakított mauser – egyáltalán nem volt alkalmas háborúra), az osztrákok veszettül kérkednek, hogy ők készen, nagyon is készen állnak, ami azt mutatja, hogy megint verést akarnak kapni, s Francia-

* *V. ö. 119. old. – Szerk.*

** – női jogok; női egyenjogúság – *Szerk.*

*** II. Vilmos. – *Szerk.*

országban *lehet*, hogy Boulanger kerül kormányra. Bismarck kelet-afrikai manővereinek Salisburyvel[182] csak az a céljuk, hogy annyira belebonyolítsák Angliát Németországgal közös ténykedésbe, hogy Gladstone alatt se visszakozhassék. A Morier-históriát tehát határozottan Bismarck akarata ellenére rendezte meg Vilmos, de az ő hátán csattan az ostor. Egyszóval, éleződik a helyzet, és *lehet*, hogy tavasszal háborúra vezet.

Barátod
F. E.

A III. kötetből[7] az I. szakasz kész, a II. és III. munkában. Összesen hét szakasz.

72

Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez

New Yorkba

London, 1889 jan. 12.

Kedves Wischnewetzkyné,

Ön kétségtelenül csalódást érez, amiért úgy hagytam el Amerikát, hogy nem látogattam meg tengerparti menedékében. De New York-i tartózkodásom idején valóban túlságos rosszul éreztem magam ahhoz, hogy bármilyen kirándulást is megkíséreljek – mint tudja, erős megfázással érkeztem meg, amelyről dr. Wischnewetzky azt mondta, hogy hörghurut. Ez nem javult, hanem rosszabbodott, ráadásul nagyon elrontottam a gyomromat és ettől a szárazföldön átéltem a tengeribetegséget, amelyet az óceánon nem kaptam meg. Ilyen körülmények között, és minthogy ismeretlen területen teendő, hosszú utazás állt előttem, úgy éreztem, azonnal ki kell kúrálnom magam, s minden egyebet alárendelnem ennek a megfontolásnak – ezért Sorgéné anyai gondozására bíztam magam, napokig el sem hagytam Hobokent, s végül megint rendbe jöttem – körülbelül arra az időre, amikor el kellett hagynunk New Yorkot. Ha nem így lett volna, feltétlenül Önnél töltök egy napot; de így választanom kellett a hobokeni teljes nyugalom és egy olyan kirándulás között, amelynek következtében majdnem biztos, hogy gyöngélkedtem volna az egész utazás alatt és esetleg messze az ország belsejében ágynak dőltem volna.

Az 500 példány megérkezett Lee and Shepardtől[49] – de túl későn ahhoz, hogy ki lehessen küldeni a karácsonyi ünnepek előtt, amikor semmi más nem kelt figyelmet, mint ünnepi írások – ezért mostanáig visszatartottam. Hétfőn ki fognak menni a sajtóhoz a példányok, s a többit átadom Reevesnek. Minthogy úgy látszik, még érvényben van a londoni szocialistáknak Marx ellen és ellenem szervezett bojkottja* (éppenúgy, mint az angol prehisztorikus vén vaskalaposoké Morgan ellen [183]), kíváncsi vagyok a hatásra.

A legjobb kívánságokkal az új évre maradok

őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 54–55. old. – Szerk.*

73

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London [18]89 jan. 14.

Kedves Lafargue-om,

Liebknecht és Bebel válasza kettejük tanácskozása után.[184] Úgy látszik, sohasem állt szándékukban egyszerűen elmenni a posszibilisták kongresszusára[152], Önöket mellőzve. De

1. minthogy a londoni kongresszus[153] elhatározta, hogy összehív egy kongresszust Párizsba és ennek megszervezésével a posszibilistákat bízta meg, ez bizonyos jogot ad nekik, főképpen a Londonban képviselt nemzetiségekkel szemben, amelyek ennek a határozatnak a meghozatalában közreműködtek. (De miért mondtak le Önök teljesen és adták át a teret a posszibilistáknak?);

2. a hollandok egyenesen követelik, hogy a posszibilistákat meghívják a kongresszusra, s ehhez a feltételhez kötik az ő részvételüket (a hollandokét);

3. s ebben igaza van Liebknechtnek, a németek nem tehetik ki magukat annak, hogy Párizsban francia *munkások* megtámadják őket – e kockázat ellen, mondja, Önök semmiféle biztosítékot nem adhatnak.

Tehát a jelek szerint úgy határoztak, hogy előzetes konferenciát hívnak össze Nancyba[185] – egy küldött minden külföldi nemzetiség részéről és egy küldött a három francia párt mindegyike: Önök, a blanquisták, a posszibilisták részéről –, s hogy azt javasolják, hogy a kongresszuson vonják meg a szót minden olyan szónoktól, aki e három párt belső ügyeiről és viszályairól beszél, úgyhogy egyetlen kongresszus legyen, amelyen mindenki részt vesz.

Nem hiszem, hogy Önök ezt elutasíthatják. Ha aztán megállapítják, hogy Önök készek az együttműködésre valamennyiükkel, s hogy a posszibilisták ki akarják zárni Önöket, ez elegendő lesz ahhoz, hogy a posszibilisták bizonyuljanak vétkeseknek még a hollandok és a belgák szemében is (a flamandok jók, de külpolitikájuk tekintetében a brüsszeli álnok testvérek irányítása alatt állnak, akiket Ön jól ismer); ha viszont a posszibilisták elfogadják ezt,

akkor az Önök hibája lesz, ha nem tudják bebizonyítani ország-világ előtt, hogy a francia szocializmust Önök képviselik, nem pedig ők.

Liebknecht szó szerint ezt írja: „Jan. 8-án, kedden, tehát Bebellel való megbeszélés után hivatalos meghívást intéztem a laphoz (a posszibilistákéhoz)*. Ha *nem* jön küldöttük (a konferenciára), akkor szabad kezünk van. Ha egy jön vagy többen jönnek, akkor majd csak elbánunk velük. Ha alkalmazkodnak, akkor jó. Ha nem alkalmazkodnak, akkor elszigetelődnek és elpusztítjuk őket... A konferencia minden esetben biztosítja a kongresszus sikerét és a broussisták megbénítását."

Ha mindez így van, nem hiszem, hogy Önök panaszkodhatnak, ellenkezőleg, ez jó alkalom lesz a posszibilisták sarokba szorítására. Ám mielőtt válaszolnék, szeretném ellenőrizni a tényeket és hallani az Ön nézetét. Írja meg hát, barátaival való tanácskozás után, s miután megtudta a blanquisták véleményét, hogyan gondolkodik minderről; mégpedig gyorsan, mert sürgős.

Ölelje meg Laurát Nim és a magam nevében.

Híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* „Le Parti Ouvrier". – *Szerk.*

74

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

A tervezett tanácskozás Tussyval és Edwarddal még nem jöhet létre, mert mind a ketten Cornwallban vannak és csak a jövő héten vagy később szándékoznak visszajönni. Időközben Tussy már előzőleg megírta feleségednek a szóban forgó kérdésről azt, amit ő maga tudott. De bárhogyan alakul is ez, kell hogy megint itt legyetek velünk, és tavaszig ez így vagy amúgy bizonyára nyélbe is üthető. Most újra hozzá kell fognom kéziratainkhoz[7], amelyeknek egy hónapja pihenniök kellett – a köd és a párizsi meg londoni veszekedésekről való mindenféle levelezés miatt. Szívélyesen üdvözlöm Louisét.

Öreg

Generálisod

London, [18]89 jan. 18.

75

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, [18]89 jan. 28.

Kedves Kautsky,

Egy javaslatot akarok ma tenni neked, amelyet Ede, Gina* és Tussy helyesel.

Előre látom, hogy a legkedvezőbb esetben is még nagyon sokáig kímélnem kell a szememet, hogy megint rendbe jöjjek. Ezzel legalább néhány évre ki van zárva annak a lehetősége, hogy magam mondjam tollba valakinek a „Tőke" IV. könyvének[186] kéziratát.

Másrészt gondolnom kell arra, hogy nemcsak ez, hanem Marx többi kézirata is felhasználható maradjon, nélkülem is. Ez csak úgy lehetséges, hogy betanítok ennek a hieroglif írásnak az olvasására olyan embereket, akik szükség esetén a helyembe léphetnek és mindenesetre addig is segíthetnek nekem a kiadásban. Erre pedig csak téged és Edét használhatlak. Mindenekelőtt azt javasolom hát, hogy mi hárman csináljuk meg ezt.

Mármost a IV. könyv az első, amelyhez hozzá kell kezdeni, és Edét túlságosan igénybe veszi a „Sozialdemokrat" szerkesztése, meg az itteni ügyekkel járó sok elfoglaltság és viszálykodás. De azt hiszem, neked van annyi szabad időd, hogy némi betanítás és gyakorlat után s feleséged segítségével mondjuk két év alatt olvasható kézírásba ültesd át a kb. 750 oldalas eredeti szöveget (amelyből valószínűleg jókora adag lemegy majd, mert benne van a III. könyvben). Ha már valamennyire tudod olvasni a kézírást, tollba mondhatod a feleségednek, s akkor szaporán megy.

Mármost én így számolok: Ha úgy, mint azelőtt, napi 5 órát diktálhatnék Eisengartennek, akkor ez – beleszámítva a megszakításokat is – mintegy egy évet venne igénybe. Ezért hetenként 2 £-et = 100 £-et kellene fizetnem Eisengartennek. Ebbe az összegbe tehát minden körülmények között belekerülne nekem, s ha te ennyiért hajlandó vagy elvállalni a munkát, akkor ezt neked fizetem. Két évre elosztva ez évi 50 £ pótfizetés lenne; ha gyorsabban megy, akkor rövidebb idő alatt történik a pótfizetés folyósítása. Nos, mi itt úgy véljük, hogy talán ilyen körülmények közt nem lesz

* Regina Bernstein. – *Szerk.*

aggályotok megint idejönni. Azt javasolnám, hogy negyedévi 12 £ 10 sh.-es részletekben előre fizetem a pénzt, hiszen minthogy kezdetben lassan, később gyorsabban megy majd, nem lenne értelme, ha kezdettől fogva az elvégzett munka szerint akarnánk mérni.

Ede is ég a vágytól, hogy beavattassék a hieroglifákba, vannak egyéb kéziratai is számára, és őt szintén betanítom majd, de természetesen megmondtam neki, hogy csak egynek tudok fizetni, és ő ezzel nagyon egyetért.

Végső fokon arról is szó van itt, hogy valamikor később – az én életemben talán már nem lesz lehetőség erre – meg kell csinálni Marx és a magam dolgainak teljes kiadását, és éppen erről szeretnék megfelelően gondoskodni ezzel. Tussynak is megemlítettem ezt, és az ő részéről is számíthatunk minden lehető támogatásra. Mihelyt elértem kettőtökkel, hogy jól tudjátok olvasni Marx kézírását, nagy kő esik le a szívemről, s akkor kímélhetem a szemem anélkül, hogy egy fontos kötelességet elmulasszak, mert akkor a kéziratok, legalábbis két ember számára, nem hétpecsétes könyvek többé.

Eddig Lenchenen kívül csak Edéék és Avelingék tudnak tervemről, s ha elvállalod, akkor sem kell rajtatok kívül senkinek tudnia az ügy részleteiről. Talán Louisénak is akad valami neki megfelelő tevékenysége ezzel kapcsolatban.

Tehát fontoljátok meg a dolgot, és ha beleegyeztek, akkor mihelyt lehet, gyertek ide. Schlüter bútorát olcsón megkapjátok és egyúttal kaptok egy csinos lakást, legalábbis ideigleneset. Louise előbb bizonyára be akarja majd fejezni tanfolyamát és vizsgáit[187], hogy ez hogyan illeszthető bele, azt ti jobban meg tudjátok ítélni, mint mi itt.

Boulanger megválasztása[176] válságossá teszi a franciaországi helyzetet. A radikálisok[105], abbeli sietségükben, hogy kormányra jussanak, az opportunizmus[75] és a korrupció szolgáivá szegődtek, s ezzel valósággal tenyésztették a boulangizmust. De Párizsra nézve nem jó tünet, hogy ezen feldühödve egy alig álcázott bonapartizmus karjába vetette magát. Én ebben egyelőre nem láthatok egyebet, mint azt, hogy Párizs lemond hagyományos forradalmi küldetéséről. Szerencsére a vidék jobb. A legnagyobb baj az, hogy jelentősen növekszik a háborús veszély és hogy Bismarck most akkor kaphatja meg a háborút, amikor akarja. Csak valamilyen schnäbeleskedést[188] kell provokálnia – Boulanger ezt nem nyelheti le úgy, mint Ferry.

Nim és a magam nevében szívélyes üdvözlet Louisénak.

Barátod
F. E.

Üdvözlöm hűséges újévi jókívánság-küldőimet, kivált Frankelt. Úgy látszik, megint jól nekilendültök ott.

76

Engels Hermann Schlüterhez

Londonba

[London, 18]89 jan. 31.

Kedves Schlüter,

Azt reméltem tegnap, hogy te és feleséged eljöttök hozzám. Bernsteinné is megérkezett? Ha igen, akkor remélem, hogy őt meg benneteket vendégül láthatlak valamelyik este, legkésőbb vasárnap.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod

F. Engels

77

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 febr. 4.

Kedves Laurám,

A hír az „Égalité"-ról (ominózus cím, remélem, nem „égalité devant la mort"*!) valóban jó hír, s kíváncsian várom az eredményeket.[189] Hogy a blanquisták zsurnalisztikai képességeik méreteit illetően észre fognak térni, az meglehetősen világos volt – de hogy ez a szükséges tapasztalat fölemészti majd azt az anyagi alapot, amely egy laphoz szükséges, az még világosabb volt. Így hát jó, hogy felbukkant egy újabb vállalkozó kedvű bailleur de fonds**. Hogy sikerre tudnak vinni egy újságot, azt megmutatták a mieink a „Citoyen"-nel és a „Cri"-vel[190], ahol mindkét esetben mások, befurakodók próbáltak tőkét kovácsolni maguknak a mieink sikeréből és belebuktak. S a bizottság összetétele a mieinknek kedvez; a blanquisták biztosítják számukra a többséget gazdasági kérdésekben, és a Hovelacque-féle elemek segítenek majd sakkban tartani a hóbortos blanquista nézeteket. De meddig tartanak majd össze ezek a különféle elemek? Mindenesetre várjuk meg, amíg rendeződik minden.

Boulanger megválasztását nem tekinthetem másképpen, mint hogy határozottan újraéled a párizsi jellemben a bonapartista elem. 1799***-ben, 1848-ban és 1889-ben egyaránt a burzsoá köztársasággal való elégedetlenségből eredt ez az újraéledés, de ezt a sajátos irányt – valami társadalommegmentőhöz folyamodást – kizárólag egy soviniszta áramlat következtében vette fel. S ami még rosszabb: 1799-ben Napóleonnak államcsínyt kellett végrehajtania, hogy meghódítsa azokat a párizsiakat, akikre vendémiaireben lövetett[191]; 1889-ben a párizsiak maguk választják meg a Kommün egyik lemészárlóját. Enyhén szólva, Párizs, legalábbis ideiglenesen, lemondott arról, hogy forradalmi város legyen; lemondott, nem egy győzelmes

* – „egyenlőség a halál előtt, a halálban" – *Szerk.*

** – finanszírozó (Jules Roques) – *Szerk.*

*** *A kéziratban végig:* 1798 – *Szerk.*

államcsínnyel szemben és háború közepette, mint 1799-ben; nem hat hónappal egy megsemmisítő vereség után, mint 1848 decemberében[192]; hanem a béke közepette, 18 évvel a Kommün után és *egy valószínű forradalom előestéjén*. És ha Bebel azt írja a bécsi „Gleichheit"-ben: „a párizsi munkások többségükben *egyszerűen siralmasan* viselkedtek – nagyon szomorúan állhat a dolog szocialista és osztálytudatos gondolkodásukkal, ha egy szocialista jelöltre csak 17 000 szavazat esik, olyan paprikajancsi és demagóg pedig, mint Boulanger, 244 000 szavazatot kap" –, akkor senki sem mondhatja, hogy nincs igaza. A pártunkra tett hatás mindenütt azt a benyomást keltette, hogy ha Floquet megsemmisítő vereséget szenvedett, *akkor mi szintén*. Levágni az orrunkat, hogy bosszantsuk az arcunkat – politika ez is, kétségtelenül, de miféle?

Nos hát most bizonyos, hogy Boulanger Franciaország ura lesz, hacsak valami égbekiáltó baklövést el nem követ és a párizsiak meg nem csömörlenek tőle. Ha megússzuk háború nélkül, az már tisza haszon – de a veszély nagy. Bismarcknak minden oka megvan rá, hogy siettesse a háborút, mert Vilmos* minden tőle telhetőt megtesz, hogy tönkretegye a német hadsereget, kedvenceit állítva a régi tábornokok helyébe, s ha hagyják, hogy így folytassa, öt év múlva csupa tökfilkó és öntelt hülye vezeti a németeket. És hogy Boulanger, ha már hatalomra került, hogyan élheti túl háború megindítása nélkül a következményét annak az általános kiábrándultságnak, amelyet keltenie kell – az felülmúlja képzeletemet.

Mindebben a felfordulásban csak sovány vigasz az, hogy a posszibilisták[20] valamivel hamarabb lejáratták magukat, mint ahogy különben tették volna. De ha így van, örüljünk neki. Küldök neked két „Recht voor Allen"-t, amelyből láthatod, hogyan bánik velük az a tömeg, amely ragaszkodott a kongresszuson való részvételükhöz.[193] Bernstein is jól megadta nekik e héten a „Sozialdemokrat"-ban, és még Hyndman sem mer kiállni mellettük a „Justice"-ban. Hogy bosszút álljon, egy levelében azt írja Baxnek, hogy Paul Boulanger-nak dolgozott. Paul írhatna Baxnek (5, Canning Road, Croydon) és megkérdezhetné, mi az, amit ő, Bax, a „Sozialdemokrat" irodájában mondott erről, s amit tegnap *Joos* (az egyik ottani ember) elismételt nekem. Annál inkább örülnék ennek, mert tegnap Bax is itt volt és *nekem* egy szót sem szólt róla – csak akkor derült ki, amikor ő már elment. Paul megmondhatja Baxnek, hogy én mondtam meg neki.

Nos, remélem, hogy az új lap megjelenik; úgy kell elfogadnunk a helyzetet, amilyen, s alkalmazkodnunk hozzá. Ha Paul ismét lapnál fog dolgozni,

* II. Vilmos. – *Szerk.*

nekigyűrkőzik majd a harcnak és nem mondja majd többé csüggedten: il n'y a pas à aller contre le courant*. Senki sem kívánja tőle, hogy *megállítsa* az árt, de ha nem kell a nép pillanatnyi bárgyúságának árjával *szembefordulnunk*, akkor az ördögbe is, *mi a dolgunk*? A Fény Városának lakosai cáfolhatatlanul bebizonyították, hogy 2 milliónyian vannak, „jórészt bolondok", mint Carlyle mondja, de ez nem ok arra, hogy mi is bolondok legyünk. Ám legyenek a párizsiak reakcióssá, ha ez kell a boldogságukhoz – a szociális forradalom őellenükre is tovább fog menetelni, s ha beteljesült, felkiálthatnak: Ah tiens! c'est fait – et sans nous – qui l'aurait imaginé!**

Nim szeretettel üdvözöl.

Mindig barátsággal
F. E.

Paulnak nincs szüksége pénzre?

Eredeti nyelve: angol

* – nem lehet az ár ellen úszni – *Szerk.*

** Nohát! megtörtént – s nélkülünk – ki hitte volna! – *Szerk.*

78

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

A kézirat* *egyáltalán nem sürgős*. Rendezkedjetek be tehát egészen úgy, ahogyan nektek a legalkalmasabb. Én egyelőre még teljesen el vagyok foglalva a III. kötettel[7] (eddig kb. $^1/_3$-a van készen). Ma megjelenik Párizsban az „Égalité" mint a „Cri du Peuple" utóda, *naponta*; Vaillant-on és frakcióján kívül Lafargue, Guesde, Deville, talán még mások is. Malont valószínűleg szintén át kell venniök.[189] Minden egyébről legközelebb, ma csak az általad föltett fő kérdést akartam rögtön elintézni. Szívélyes üdvözlet Louisénak, Nimtől is.

Barátod
F. E.

[London, 18]89 febr. 7.

* *V. ö. 138–139. old. – Szerk.*

79

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 febr. 11.

Kedves Laurám,

Nos, ez az „Égalité" mindenesetre valóságos megkönnyebbülés a kedves, halálosan álmosító „Cri du Peuple" (ennuyeux)* után. Ennek az elhunyt lapnak az utolsó néhány száma igazán lesújtó volt. Szegény Vaillant, tud igen jó cikket írni, mikor kritikus pillanathoz érkezünk, de a világon a legalkalmatlanabb arra, hogy napról napra kiagyaljon valamit – magad is láttad izzadni napi feladatán, s elkedvetlenítő látvány volt. Longuet csűrés-csavarásai, fejtegetései és köntörfalazásai [involutions, evolutions and circumvolutions], miközben megkísérli, hogy jó (és egyúttal hamis) színben tüntesse fel magát radikális[105] exbarátai szemében, legalább szórakoztatók és művészien vannak megírva.[194] Paul „Éjszakai munká"-ja[195] igazán jó; de egy kicsit keményebb kézzel nyúlhatott volna Boulanger-hoz. Ma nem kaptam „Égalité"-t – talán a hó késlelteti. Mi itt hat hüvelyknyire vagyunk benne.

Felolvastam tegnap intelmedet Tussynak, s ő beismeri vétkességét. Hogy mennyire fogja megfogadni, az nem tartozik a hatáskörömbe.

Nim a múlt héten eléggé gyöngén érezte magát, valami bélbántalma volt, de most már jól van.

A „Tőke" III. kötetéből[7] tegnap befejeztem a IV. szakaszt – a kézirat egész térfogatának kb. $^1/_3$-át.

Abban a „Dispatch"-ben, amelyet küldök, olvasd el, kérlek, A. Smitht a 2. oldalon – szokás szerint tele van hazugsággal, de megmutatja, mit akarnak a posszibilisták[20]. Hogy a németek elmennek az ő kongresszusukra[152], az arcátlan hazugság, s hogy a dánok, hollandok stb. is, valószínűleg szintén az. Bax elmondta Tussynak, hogy Hyndman puhatolózott nála, mit szándékoznak tenni a németek ebben a tekintetben, s Bax megkérdezte tőle: tehát Ön a posszibilisták londoni képviselője? – amire Hyndman azt

* „A nép (unalmas) kiáltása". – *Szerk.*

mondta, hogy *az*, s ebben a minőségében van szüksége az információra. Erre Bax azt mondta: akkor jobb, ha ír nekem egy levelet, amelyet bemutathatok Engelsnek és Bernsteinnek. Egyelőre ennyiben maradt a dolog. De láthatod, mennyire igyekeznek.

Elmegy Paul Hágába f. hó 28-án (a konferenciára)?[196] Bebel és Liebknecht elmegy, innen talán Bernstein, én unszolom, hogy menjen.

Ami a pénzt illeti, íme egy 20 £-es csekk – remélem, ez le fogja csillapítani M. Vautourt*.

Mindig barátsággal
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* – keselyűt, uzsorás urat – *Szerk.*

80

Engels John Lincoln Mahonhoz

Londonba

Tudomásom szerint G. J. Harney még Angliában van, mihelyt módomban lesz, pontos felvilágosítást fogok adni Önnek, rögtön megpróbálok írni neki, hogy kiderítsem hollétét. Ha segítségére lehetek valamiben Atherley Jones úrnak, örülni fogok látogatásának, majd minden este itthon vagyok.[197]

Még nem volt időm eléggé tanulmányoznom az Ön programját[198] ahhoz, hogy véleményt nyilvánítsak róla, orvosi előírások nagyon tiltják, hogy gázvilágításnál olvassak.

Őszinte híve
F. Engels

[London, 18]89. II. 14.

Eredeti nyelve: angol

81

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, [18]89 február 20.

Kedves Kautsky,

Egyidejűleg mellékelve visszaküldöm a „Neue Zeit"-cikkeket[199] néhány futólagos széljegyzettel. A fő hiba a jó anyag hiánya – a filiszter által istenített Taine és Tocqueville[200] ehhez nem elég. Ha *itt* csináltad volna meg ezt a munkát, milyen egészen más anyagot találtál volna, jobb *másodkézből* és tengernyi *elsőkézből* valót. Nem is szólva arról, hogy a parasztokról szóló legjobb munka, Karejevé, orosz.[201] De ha ott meg tudod szerezni:

Moreau de Jonnès művét, „État économique et social de la France depuis Henri IV jusqu'à Louis XIV", Párizs 1867, akkor ezt haszonnal fogod olvasni.

II. rész 3. old. Itt hiányzik annak a világos kifejtése, *hogyan* keletkezik az abszolút monarchia mint a nemesség és burzsoázia közötti természetszerűen létrejött kompromisszum, s hogyan kénytelen ezért mindkét fél érdekeit oltalmazni és mindkét félnek kegyeket osztogatni. Emellett a – politikailag nyugállományba helyezett – nemességnek a parasztok és az államkincstár fosztogatása s az udvar, a hadsereg, az egyház és a felsőbb közigazgatás révén a közvetett politikai befolyás jut, a burzsoáziának pedig a vámok és monopóliumok által való védelem, s *viszonylag* rendezett közigazgatás és törvénykezés. Ha ebből indulsz ki, sok minden világosabbá és érthetőbbé lesz.

Hiányzik ebből a fejezetből a hivatali nemességnek (noblesse de robe) és egyáltalában a jogászoknak (la robe) a megemlítése, ezek ténylegesen szintén kiváltságos rendet alkottak és a parlamentekben nagy hatalommal rendelkeztek – a Koronával szemben *politikai* minőségükben úgy léptek fel, mint a Koronát korlátozó intézmények védelmezői, tehát a népi oldalhoz tartoztak, bírói minőségükben azonban a korrupció megtestesítői voltak (v. ö. Beaumarchais „Mémoires"-jával). Amit később mondasz erről a bandáról, nem elegendő.

III. 49. old. Lásd a Karejevből vett és mellékelt I. megjegyzést.

Az 50. oldalon a „burzsoának *ez a fajtája*" hirtelen átváltozik „*a*" par

excellence burzsoává, ami homlokegyenest ellentmond a polgári osztály rétegeződésének, amelyről szó van. Egyáltalában túl sokat általánosítasz, s ezáltal gyakran abszolúttá válsz ott, ahol pedig a legnagyobb fokú relativitásra van szükség.

IV. 54. old. Itt valamelyest mégis meg kellene említeni, hogy a forradalom folyamán *hogyan* jutottak el fokozatosan ezek a rendi szervezeten *kívül* álló, ezért viszonylag jogtalan, törvényen kívül álló plebejusok ahhoz, amit „sansculottizmusnak" nevezel (megint egy izmus!), milyen szerepet játszottak. Akkor majd sikerül leküzdened azokat a nehézségeket, amelyeket az 53. old.-on új termelési módokról szóló homályos kijelentésekkel és titokzatos utalásokkal ostromolsz. Akkor világosan kitűnik majd, hogy a burzsoák ezúttal is, mint mindig, túl gyávák voltak ahhoz, hogy kiálljanak saját érdekeiért, hogy a Bastille-tól kezdve minden munkát a plebsnek kellett elvégeznie helyettük, hogy a plebs július 14-i, október 5–6-i, aug. 10-i, szept. 2-i stb. beavatkozása nélkül[202] a burzsoázia mindannyiszor alul maradt volna az ancien régime-mel* szemben, a koalíció az udvarral szövetkezve elfojtotta volna a forradalmat, hogy tehát csak ezek a plebejusok hajtották végre a forradalmat; de ez nem történhetett meg anélkül, hogy ezek a plebejusok ne tulajdonítsanak a burzsoázia forradalmi követeléseinek olyan értelmet, amely nem volt meg bennük, hogy ne hajtsák az egyenlőséget és testvériséget végső következtetésekig, amelyek teljesen fejük tetejére állították e jelszavak polgári értelmét, mert ez az értelem, a végletekig hajtva, épp a maga ellentétébe csapott át; hogy ennek a *plebejusi* egyenlőségnek és testvériségnek merő ábrándnak kellett maradnia abban az időben, amikor az volt napirenden, hogy ennek az *egyenes ellentétét* alkossák meg, s mint mindannyiszor – a történelem iróniája – a forradalmi jelszavaknak ez a *plebejusi* értelmezése lett a leghatalmasabb emeltyűjévé annak, hogy megvalósítsák ezt az ellentétet, a *polgári* – törvény előtti – egyenlőséget és a – kizsákmányolásban való – testvériséget.

Sokkal kevesebbet beszélnék az új termelési módról. Mindenütt óriási távolság választja el ezt azoktól a *tényektől*, amelyekről beszélsz, s *ilyen* közvetlen módon *merő absztrakciónak* tűnik, amely nem megvilágítja, hanem inkább elhomályosítja a dolgot.

Ami a terrort illeti, ez lényegében *háborús rendszabály* volt mindaddig, amíg volt értelme. Az egyetlen osztály, illetve osztály-töredékcsoport, amely képes volt biztosítani a forradalom győzelmét, nemcsak hatalmon maradt a

* – a régi rendszerrel (*itt*: a királysággal) – *Szerk.*

terror által (a felkelések legyőzése után ez nem volt nehéz), hanem cselekvési szabadságot is biztosított magának, mozgásteret, lehetőséget arra, hogy az erőket a döntő pontra, a határra összpontosítsa. 1793 végén a határok már meglehetősen biztosítva voltak, 1794 jól kezdődött, a francia seregek majdnem mindenütt sikereket arattak. A kommün[203] a maga szélsőséges irányzatával feleslegessé vált, forradalmi propagandája akadállyá vált mind Robespierre, mind Danton számára, akik mindketten – de más-más módon – a békét kívánták. Három elemnek ebben az összecsapásában Robespierre győzött, de *számára most a terror az önfenntartás eszközévé* s ezzel abszurddá *vált*: Jourdan június 26-án Fleurus-nél egész Belgiumot a köztársaság lába elé helyezte[204], a terror ezzel tarthatatlanná vált; július 27-én elbukott Robespierre, s megkezdődött a burzsoá orgia.

„Jólét mindenkinek a munka alapján" – ez még túlságosan határozottan fejezi ki az akkori plebejusi *testvériség* törekvéseit. Hogy mit akartak, egyikük sem tudta megmondani, amíg Babeuf, hosszú idővel a kommün bukása után, határozott formába nem foglalta a dolgot. A kommün túl korán jött a maga testvériség-törekvéseivel, Babeuf viszont túl későn jött.

100. old. Koldusok – lásd a II. megjegyzést a Karejevből.

A parasztokról szóló fejezetnek legnagyobb baja az, hogy minden forrás hiányzik belőle, kivéve a legsilányabbakat.

A Ranke baklövéseiről szóló rész jó! Sajnos, Sybelnél nem használtad fel az osztrák elleniratokat, pedig még egyet-mást át lehetett volna venni onnan Lengyelország második felosztására vonatkozóan[205] stb., s minthogy ezek a művek *levéltári anyagon* alapulnak, erre feltétlenül felhasználhatók.

Ami Rudolfot illeti[206], ez a história azt bizonyítja, hogy a *feudális* feslettség, amikor is a fejedelem és családja *megtiszteli* alattvalónőit azzal, ha testi kegyet gyakorol velük, Ausztriában is át kell hogy adja helyét a *polgári* feslettségnek, amikor is a kegyosztónak párbajban vagy a válóperes bíróság előtt felelnie kell a kegyben részesített nő férjével vagy fivérével stb. szemben.

Szívélyesen üdvözlöm Louisét, valamint Frankelt, Adlert* stb. Mit csinál Bardorf? róla semmit sem lehet már hallani.

Hyndman Bax útján kísérleteket tesz, hogy Edét becsalogassa valami szövetségbe vele és a posszibilistákkal[20]. Azt képzeli a szamár, hogy nálunk is úgy megy minden, mint az itteni irodalmár-klikkben, ahol tetszésük szerint

---

* Viktor Adler. – *Szerk.*

kötnek és bontanak fel szövetségeket az emberek, éppen mert senki nem áll mögöttük.

Hogy tetszik neked az „*Égalité*"-nak a Rudolfról szóló regénye?

Barátod
F. E.

I. megjegyzés. – Negyedik rend.

Egy negyedik rend fogalma az első, második és harmadik rend mellett igen korán jelentkezett a forradalomban. Rögtön a kezdetén megjelent Dufaurny de Villiers műve „Cahier du 4e ordre, celui des pauvres journaliers, des infirmes, des indigents etc., l'ordre des infortunés – 25 avril 1789". De negyedik renden többnyire a *parasztokét* értik. Pl. Noilliac „Le plus fort des pamphlets. L'ordre des paysans aux États-généraux. 26 février 1789", 9. old.: „Vegyük át a svéd alkotmányból a négy rendet." Vartout: „Lettre d'un paysan à son curé, sur une nouvelle manière de tenir les États-généraux", Sartrouville 1789, 7. old.: „Úgy hallottam, hogy valamely északi országban... a paraszti rend részt vehet a rendek gyűlésén." Más értelmezései is akadnak a negyedik rendnek: egy röpirat a *kereskedőket* érti negyedik renden, egy másik a *bírói kart* stb.

Karejev „Parasztok és parasztkérdés Franciaországban a XVIII. század utolsó negyedében" című műve alapján, Moszkva 1879, 327. old.

II. megjegyzés. – Koldusok.

„Figyelemre méltó, hogy azokban a tartományokban volt a legnagyobb a nincstelenek (nyiscsih, nyiscsij annyi, mint kolduszegény) száma, amelyek a legtermékenyebbeknek számítottak, ennek az a magyarázata, hogy ezeken a vidékeken igen kevés volt a birtokkal rendelkező paraszt.

De beszéljenek a számok: Argentréban (Bretagne) 2300 nem iparból és kereskedelemből élő lakosnak több mint a fele csak éppen hogy elvergődik, s több mint 500 ember koldusbotra jutott. Dainville-ben (Artois) 130 család közül 60 elszegényedett. Normandia: Saint-Patrice 1500 lakosa közül 400, Saint-Laurent 500 lakosának háromnegyed része könyöradományokból él (Taine). A douai-i bírósági kerület panaszfüzeteiből[207] megtudjuk, hogy például egy 332 családból álló falunak a fele könyöradományokból él (Bouvignies egyházközség), egy másikban 143 családra 65 szegény jut (Aix egyházközség), egy harmadikban 413 közül körülbelül 100 teljesen nincstelen (Landus egyházközség) stb. A puy-en-velayi sénéchaussée*-ban az

* Királyi bíró hatásköre alá eső terület. – *Szerk.*

ottani papság panaszfüzetének szavai szerint a 120 000 lakosból 58 897 képtelen bármiféle adót is fizetni (»Archives Parlamentaires de 1787 à 1860« V. köt., 467. old.). Carhaix kerület falvaiban a következő volt a helyzet: Frerogan: 10 tehetős (dosztatocsnij) család, 10 elszegényedett, 10 koldusszegény. Motref: 47 jómódú család, 74 kevésbé tehetős, 64 szegény és napszámos. – Paule: 200 gazdaság, legnagyobb részük joggal megérdemli a koldustanya nevet. (Archives Nationales, B^A, IV. 17.) – Marboeuf egyházközség füzete felpanaszolja, hogy 500 lakosa közül körülbelül 100 a koldus. (Boivin-Champeaux: »Notice historique sur la Révolution dans le département de l'Eure«, 1872, 83. old.) Harville falu parasztjai azt mondják, hogy munka híján teljes egyharmaduk koldusszegénységben él (Requête des habitants de le Commune d'Harville, Archives Nationales).

A városokban sem volt jobb a helyzet. Lyonban 1787-ben 30 000 munkás volt pauperizálódott. Párizsban 650 000 lakosra 118 784 szűkölködő jutott (Taine, I. 507.). Rennes-ben a lakosok egyharmada könyöradományból élt, másik harmada pedig állandóan abban a veszélyben forgott, hogy pauperizálódik. (Duchatellier: »L'agriculture en Bretagne«, Párizs 1863, 178. old.) Lons-le-Saunier jurai városka annyira pauperizálódott, hogy amikor az alkotmányozó nemzetgyűlés[208] bevezette a választói cenzust, 6518 lakos közül csak 728-at lehetett felvenni az aktív választók közé. (Sommier: »Histoire de la révolution dans le Jura«, Párizs 1846, 33. old.) Érthető, hogy a forradalom idején milliószámra voltak könyöradományból élő emberek. Így egy 1791-es klerikális brosúra azt mondja, hogy Franciaországban 6 millió pauper (indigents) él (»Avis aux Pauvres sur la révolution présente et sur les biens du clergé«, 15. old.), ami mégis egy kissé túlzott szám, de az 1774. évre megadott szám, az 1 200 000 pauper talán nincs a tényleges alatt. (Duval: »Cahiers de la Marche«, Párizs 1873, 116.)"

(Gondoltam, örülni fogsz néhány *valóságos* példának.)

Karejev, 211–213. old.

(Megjegyzéseim rövidre fogottságát annak rovására írd, kérlek, hogy kevés az időm és keskeny a papír margója. Nem jutott időm arra sem, hogy összehasonlítsam a forrásokat, mindent emlékezetből kellett írnom, ezért egy és más nem olyan pontos, mint ahogy szeretném.)

82

Engels John Lincoln Mahonhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London, 18]89 febr. 21.

Kedves Mahon,

Kaptam egy levelet Harneytól. Még Macclesfieldben van (58, Bridge st.) és régi betegségében, reumás köszvényben szenved, olyan cudarul, hogy *diktálnia* kellett levelét. Azt mondja, hogy jelenlegi állapotában „nincs kedvem találkozni emberekkel, s mint látja, alig tudok írni, akár csak röviden is. De nem hiszem, hogy bármily módon segítségére lehetnék Atherley Jones úrnak azon dicséretes szándéka és illő fiúi kötelessége teljesítésében, hogy újrakiadás céljából összegyűjtse atyja írásait."[197]

Így hát azt kell mondanom Önnek és A. Jones úrnak, hogy Harneyt illetően érjék be ezzel.

Lehet, hogy van néhány egyedi számom a „People's Paper"-ből[209], de ha van is, nem keríthetem elő őket, amíg nem lesz időm arra, hogy újrarendezzem régi újságjaim, röpirataim stb. gyűjteményét.

Őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

83

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]89 febr. 23.

Kedves Sorge,

Megkaptam jan. 19-i levelezőlapod és febr. 10-i leveled. A „Labor Standard"-et[210] kapom és Wischnewetzkyné cikkeit odaadom Tussynak, aki felhasználja majd őket a „Labour Movement" esetleges új kiadásához. Van bennük Amerikára jellemző anyag. A tűzbiztonság stb. ilyen mérvű elhanyagolása Európában egyszerűen nem fizetődnék ki. De nálatok ezzel is úgy van, mint a vasutakkal és minden egyébbel: elég, ha egyáltalán *megvannak*, mindegy, hogyan.

Köszönöm az Appleton-közleményt.[211] Kérdésemre Sonnenschein megmagyarázza, hogy az olcsó kiadásból 500 példányt eladott Appletonnak.

Az „Armer Teufel"-t[212] nem láttam. Mottelernek kedvenc olvasmánya, és senki emberfia nem irigyli érte. Amit Avelingről mond, egyszerűen hazugság, bármi is az.

Kautskynak megírom majd, amit Rappaportról mondasz.[213] Anyaghiány és a sokoldalúságra való törekvés folytán bekerülnek oda némelyek, akiknek nem ott a helyük. Kautsky július óta Bécsben van és július előtt nem jön vissza ide.

Küldtem neked *ajánlva* egy könyvcsomagot, amely néhány francia dolgon kívül a „Szent család"-ot is tartalmazza. *De nem szabad Schlüternek megmondanod, hogy elküldtem* neked; még mielőtt Amerikába mentem, félig-meddig odaígértem neki az archívum számára[28] a tartalékpéldányomat, de te előbbre való vagy. Ő bizonyára márciusban vagy áprilisban érkezik meg.

Továbbá küldtem – mindezt a mai postával – „Commonweal"-on és „Gleichheit"-en kívül még egy csomag francia dolgot, Lafargue és Deville előadásai[214] már nem kaphatók itt, a szerzőktől pedig nem kap választ az ember. De folyton újra zaklatom érte őket.

Az „Égalité"-számokat minden bizonnyal megkaptad. A blanquistáknak nem volt szerencséjük „Cri du Peuple"-jükkel, halálosan unalmasak voltak,

s így arra kényszerültek (Vaillant eleve ezt akarta, de leszavazták), hogy együtthaladjanak Guesde-del, Lafargue-gal stb. Csatlakozott hozzájuk néhány elégedetlen radikális is[105]. Eddig jól megfér egymással a társaság – reméljük, ez így is marad. Legközelebb ismét küldök néhány számot.

A legutóbbi párizsi választáson a posszibilisták[20] szégyenletesen lejáratták magukat, és az opportunista Jacques kezére dolgoztak.[176] Most a munkások kezdenek elpártolni tőlük. A vidéken, amely sokkal jobb Párizsnál, minden hívüket elvesztették. Szégyenletesen meghiúsulóban van az a kísérletük, hogy az angol trade-unionok és Hyndman, itteni hű szövetségesük segítségével nemzetközi kongresszust üssenek nyélbe Párizsban[152] a mi franciáink *nélkül*, de a belgákkal, dánokkal, hollandokkal és mint remélték, még a németekkel is. A németek kijelentik, hogy ha két kongresszus lesz Párizsban, *egyikre sem* mennek el. És mindkét pártállás meg van híva f. hó 28-ra Hágába, egy konferenciára[196], amelyen a németektől Liebknecht, Bebel és Bernstein, aztán a hollandok és a belgák lesznek ott. Lafargue odamegy. Ott a posszibilisták vagy alább adják egy kicsit, vagy mindenki ellenük fog fordulni.

Németországban egyre cifrább a helyzet. Amióta az öreg Vilmos* meghalt és Bismarck inog, a filiszter nem bízik már a hatalom birtokosaiban. A fiatal hiú bolond**, a második számú és nagyobb „öreg Fritz"*** (pour rire)°, egymaga akar császár és kancellár is lenni, az udvar ősreakciósai, papjai és junkerei mindent megtesznek, hogy Bismarck ellen uszítsák őt és konfliktust idézzenek elő – és közben Vilmoska az összes régi tábornokokat nyugdíjazza és kegyenceit ülteti a helyükbe. Még három év, és a parancsnoki tisztségek mind pökhendi ficsúrok kezében lesznek, s a hadsereg megérett Jénára[215]. Bismarck látja ezt, s ez késztetheti arra, hogy hamarosan háborút indítson, főként, ha ez az ostoba Boulanger felülkerekedik. Az aztán szép lesz: Franciaország szövetsége Oroszországgal, amely *minden forradalmat megtilt* a franciáknak, mert különben Oroszország szembefordul vele. De remélem, megússzuk enélkül.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet.

Barátod
F. E.

* I. Vilmos. – *Szerk.*
** II. Vilmos. – *Szerk.*
*** II. Frigyes. – *Szerk.*
° – (nevetni való) – *Szerk.*

84

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 március 12

Kedves Lafargue-om,

A posszibilisták[20] úgy viselkedtek, ahogy kell – nekik meg nekünk.[216] Attól tartottam, hogy elfogadják – látszólag jelentéktelen fenntartásokkal, amelyek azonban elegendők lettek volna számukra ahhoz, hogy az egész ügyet összezavarják. Szerencsére, úgy látszik, túlságosan elkötelezték magukat a már választott úton, a községtanácsban elfoglalt pozíciójuk pénzügyi kihasználásának az útján. Ezúttal megadták maguknak a kegyelemdöfést.

Ami a községtanács 50 000 frankját illeti, a posszibilisták valószínűleg megkapják, Önök nem fogják ezt megakadályozni. Ám csinálják meg ebből a pénzből a kongresszusukat[152], sebaj, a párizsi községtanács egész pénze nem lesz elég ahhoz, hogy olyan szocialista kongresszust tákoljanak össze, amely ne nevetség tárgya lenne.

A németek elég sok engedményt tettek, többet aligha fognak tenni. A hollandok ellen a posszibilisták közvetlen támadást intéztek, a svájciak és a dánok a németekkel tartanak, a belgák pedig meg vannak osztva, mert a brüsszeliek, amint Ön mondja, a lelkük mélyén posszibilisták, de a flamandok sokkal különbek, csak ki kell vonni őket a brüsszeli befolyás köréből. Eddig külpolitikájukat teljesen a brüsszeliekre hagyták, de ezúttal ez esetleg megváltozik.

Nagy baj, hogy ebben a döntő pillanatban Önöknek nincs lapjuk. Roques úr tökfilkó, s kidobja a pénzét az ablakon. Jelenlegi szerkesztősége tízszer annyiba fog neki kerülni, mint az a napi 35 frank, amely miatt elengedte az egyetlen szerkesztőséget, amely lapját sikerre vihette volna.[217] De ez mit sem változtat azon, hogy ez a dolog a legalkalmatlanabb pillanatban történt.

Ha a konferenciára[196] Önök meghívták a ligát[86], de az itteni föderációt[85] nem – leveléből erre kell következtetnem –, ez hiba. Vagy mellőzni kellett volna mindkettőt, vagy meg kellett volna hívni mindkettőt. Először is a föderáció minden bizonnyal jelentősebb, mint a liga, azután meg ez ürügyet ad nekik arra, hogy azt mondják, az egész konferenciát tudtukon kívül ren-

dezték. Hyndman, szemtől szemben Önökkel valamennyiükkel, nem okozott volna kárt, ellenkezőleg; jóllehet azt mondja magáról, hogy a posszibilisták itteni megbízottja *a kongresszus ügyeiben*, a lapjában legutóbb nem merte védelmébe venni, sőt meg is szidta őket, ha csak egész szelíden is[218], s Bernstein, aki mindezt tudja, a megfelelő korlátok közé szorította volna őt. De a konferencia összehívása a németek dolga volt, s Liebknecht – mint mindig – most is egy pillanatnyi impulzus hatása alatt cselekedett – vagy mulasztotta el a cselekvést.

Elküldöm levelét Bernsteinnek, hogy felhasználja a lap* csütörtökön megjelenő számához. Még a mai postával írnom kell Liebknechtnek – így hát zárom levelem. Mellékelten küldök Önnek egy 20 £-es csekket, – remélem, ez pillanatnyilag kisegíti a zavarból.

Ölelje meg Laurát nevemben. Remélem, már nincs meghűlve.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* „Der Sozialdemokrat". – *Szerk.*

85

Engels Konrad Schmidthez

Berlinbe

122, Regent's Park Road, N. W·
London, [18]89 március 12·

Kedves Doktor Úr,

Bocsásson meg, hogy f. hó 5-i soraira csak ma válaszolhatok. Volt nálam látogatóban egy család Németországból, s egy pillanatig sem voltam szabad.

Tehát az egyetemi kalandok után a sajtókalandok[219]. Egészen olyan ez, mint 1842–45-ben, s most fogalmat alkothat magának arról, hogyan éltünk mi akkor. De ma mégiscsak előbbre vagyunk valamivel, s a hivatalos világ mesterkedései, ha éppolyan rosszindulatúak is még, mint akkor, mégsem érnek el már olyan messzire.

Ha Meissnerhez fordul, hivatkozzék csak közvetlenül rám, s ha ő érdeklődik nálam, szívesen megteszem majd, amit tehetek. De tudom, hogy általában ő elvből elutasítja a brosúrákat, s nem csodálkoznék, ha érvényesítené ezt a szempontot.

De teszek Önnek egy másik javaslatot is: Írjon Karl Kautskynak, hiszen ismeri őt innen – Igelgasse 13/I., Wien IV. –, nem tudna-e közvetíteni, hogy Dietz, Stuttgartban, elfogadja az írást. Vagy azonkívül dr. H. Braunnak, Münchenbe, hogy nem tud-e megnevezni Önnek egy kiadót.

Ha Ön a Reichstag-ülésszak alatt ajánlást kíván tőlem Bebelhez, Liebknechthez vagy Singerhez, szívesen rendelkezésére bocsátom.

Ha az írás nem túl hosszú, akkor Kautsky talán átvenné a „Neue Zeit" számára.

Tehát Ön szintén a Dorotheenstrasséban lakik – én is laktam ott 1841-ben[220], a déli oldalán, egy kissé keletre a Friedrichstrassétól –, nagyon megváltozhatott ott most minden.

Annak idején volt szerencsém megkapni az Ön jan. 18-i sorait is. Remélem, megvalósulnak az Ön azokban jelzett irodalmi tevékenységre vonatkozó tervei. Először természetesen valamelyest el kell igazodnia abban az új világban, s ha ott is olyanfajták a sajtó emberei, mint itt, akkor aligha fogja

megúszni néhány elkerülhetetlen, de nem éppen kívánatos ismeretség nélkül.

Megnéztem a sweating-bizottság jelentését[174] – két vaskos fóliáns (a tanúvallomásokkal), s aligha hiszem, hogy Ön hivatásának érzi majd, hogy átrágja magát rajtuk. De ha előzetesen meg akar ismerkedni vele, megtalálja a Reichstag könyvtárában, valamelyik képviselő megszerezheti Önnek, s ha aztán kedvet érez ahhoz, hogy tüzetesebben tanulmányozza, akkor szívesen megküldöm Önnek.

Addig is őszintén üdvözlöm és kérem, hogy alkalmilag adjon további híreket magáról,

hive

F. Engels

86

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[London, 18]89 március 21.

Kedves Lafargue-om,

Igazuk van mindkettőjüknek, Önnek meg Bebelnek, s a dolog igen egyszerű.

Hágában[196] azt a határozatot hozták, hogy az esetben, ha a posszibilisták[20] nem fogadnák el a megszabott feltételeket, a belgák és a svájciak *kezdeményeznék* egy kongresszus összehívását Párizsban, s hogy *közös nyilatkozatot* adnak ki a posszibilisták ellen; ez a kongresszus szeptember végén ülne össze.

Ezt a határozatot – ha Ön távol volt – Bonnier jelenlétében hozták, aki az Ön német tolmácsa volt és akinek tudnia kell róla. A belgák kifejezetten hozzájárultak.

Mármost, ha a belgák és a svájciak kezdeményezik is, *az Önök szervezete lesz megbízva a szervezéssel és minden előkészülettel*, így hát meg fogják kapni mindazt, amit kívánnak, de legyenek már egy kis türelemmel.

Ha az Önök csoportjai éppolyan oktalanok, mint a posszibilisták, akkor saját maguknak köszönhetik majd, ha az egész a posszibilisták sikerével fog végződni.

Arról van szó, hogy a posszibilisták kongresszusa[152] meghiúsuljon. Ehhez a legjobb úton vagyunk, hacsak az Önök türelmetlensége el nem ront mindent.

A posszibilisták ország-világ előtt vétkesnek bizonyultak. Most ügyeljenek arra, hogy ne bizonyuljanak Önök is vétkesnek azáltal, hogy azt a látszatot keltik, mintha parancsolgatni akarnának más nemzetek szocialistáinak.

A belgáknak vagy rá kell állniok erre, vagy ők is vétkesnek fognak bizonyulni. Kérem Önöket, *ne* szolgáltassanak nekik elfogadható ürügyet ahhoz, hogy kimásszanak a csávából.

Ha a belgák nem állnak rá, az utolsó szó még nincs kimondva, én legalábbis ezt hiszem; feltéve, hogy Önök nem rontják el saját dolgukat azzal, hogy meggondolatlanul járnak el.

Kongresszusuk nem tartható július 14-én, ez bizonyos, vagy akkor egészen egyedül fogják tartani. Nem vitatkozom az egyik vagy másik dátum megfelelő voltáról, de végül is, úgy látszik, ezt Hágában elhatározták, és ezen Önök nem változtathatnak, bármit tesznek is.

Tárgyalásokon nem érhet el az ember mindent, amit szeretne. A németeknek szintén engedniök kellett jó néhány pontban, hogy biztosítsák a közös akciót. Vegyék hát, amit felajánlanak Önöknek, ez lényegében minden, amit joguk van követelni, s ez, hacsak Önök hibát nem követnek el, a posszibilisták nemzetközi kizárását fogja eredményezni és az Önök elismerését az egyedüli francia szocialistáknak, akikkel kapcsolatot tartanak fenn.

Az volt a hiba, hogy nem adták át Önnek hivatalosan a Hágában erről hozott határozat másolatát. De hiszen tudja, hogy nem ez az első eset, amikor ilyen hanyagul járnak el nemzetközi konferenciákon.

Híve
F. E.

Mellékelve „*Justice*".

Előkészítünk egy választ, amely feltárja az angolok előtt a posszibilisták intrikáit.[221] Mint látja, mi megteszünk minden tőlünk telhetőt, de mindez eredménytelen lesz, ha Önök ugyanolyan csökönyösek, mint a posszibilisták.

Eredeti nyelve: francia

87

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 március 23.

Kedves Lafargue-om,

Kétségtelen tény, hogy Hágában[196] megállapodtak: abban az esetben, ha a posszibilisták[20] nem állnak rá, a belgák és a svájciak, a két semleges nemzet, hívják össze a kongresszust; *közös nyilatkozatot adnak ki a posszibilisták ellen*; és a kongresszust szeptember végére Párizsba hívják össze.

Bernstein azt mondta nekem, hogy ő ezt megmondta Önnek, s egyébként is lehetetlennek tartom, hogy ilyen fontos esemény végbemehetett úgy, *hogy Önnek sejtelme sincs róla. S ha Ön nem volt is jelen, Bonnier jelen* volt, mondta nekem Bernstein.

Mármost, ha a dolgot sikerre akarjuk vinni, feltétlenül szükséges, hogy *mindenki* alávesse magát annak, amit elhatároztak.

Az összehívás kezdeményezését nyugodtan a belgákra és a svájciakra hagyhatják, egy *nemzetközi* kongresszus igenis összeülhet úgy, hogy nem *annak a helynek a szocialistái* hívták össze, ahol tartják. Bizonyos, hogy az igazi munka, a szervezés és az előkészítés, az Önök kezében lesz, s ezzel be kell érniök. Ha többet kívánnak, egyáltalán nem lesz kongresszusuk, s a posszibilisták győztesen kerülnek ki majd a küzdelemből, egész Európa szeme láttára meglesz az *ő* kongresszusuk[152], s akkor ez lesz *az év egyetlen nemzetközi munkáskongresszusa*.

Ha a kérdés még vita tárgya volna, akkor hajlanék az Ön nézetére, hogy a kongresszust a posszibilistáké mellett tartsuk meg, kockáztatva a velük való harcot is. De a vélemény az volt, hogy szeptemberben kell tartani, s ezt határozatilag kimondták. Erre nem lehet visszatérni, s ha Önök ragaszkodnak hozzá, egyedül fognak kongresszust tartani – Európa ezen jót nevet majd, a posszibilistáknak pedig nagy örömet szereznek vele.

Másrészt megírtam Bebelnek[222], hogy nincs joga ultimátumot intézni Önökhöz és azt mondani: ha a belgák nem tartják meg adott szavukat, mi szabadok vagyunk és nem fogunk elmenni a kongresszusra; megírtam, hogy ők, a németek is túlságosan elkötelezték magukat ahhoz, hogy ilyen módon

visszavonuljanak, s hogy a belgák visszavonulása, *ha megtörténnék*, amiről nem tudunk, nem mentené fel a többieket kölcsönösen vállalt kötelezettségeik alól. Bebel igen józan gondolkodású ember, s minden okom megvan annak feltételezésére, hogy meg fogja gondolni magát, hacsak Önök nem támasztanak újabb nehézségeket és nem kísérlik meg a Hágában már meghozott határozatok megmásítását.

A dolog a legjobb úton halad, és *csakis Önök ronthatják el.*

Még ha feltételezzük is, hogy a belgák visszavonulnak; akkor a svájciak egymaguk intéznék az összehívást, s minthogy a többi nemzetiség szerveként cselekednének, a siker biztosítva lenne.

De csak egy mód van a belgák felmentésére, illetve arra, hogy ürügyet adjunk nekik ígéretük megszegésére, mégpedig az, ha Önök, franciák, a hágai határozatokkal ellentétben járnak el és az elsők lesznek, akik megszegik őket. Ha Önök alkalmazkodnak e határozatokhoz, csaknem bizonyos vagyok benne, hogy a belgák alávetik magukat nekik, s akkor *a posszibilisták el vannak szigetelve* – s végül is ez a nagy cél, amelynek elérésére törekszünk.

Válaszunk a „*Justice*" támadásaira[221] (amelyre azóta szükség van, hogy a „*Sozialdemokrat*" Londonban rendezkedett be) ki van nyomva, ugyanezzel a postával küldök Önnek 6 példányt keresztkötésben, ebből egyet-egyet Laurának, Longuet-nak és Vaillant-nak. Hétfőn a dolgot London egész területén elterjesztik és minden szocialista gyűlésen szétosztják, s elküldik vidékre. A posszibilista urak meg Hyndman úr megemlegetik ezt, remélem.

A „*Justice*" támadása bizonyára megvan Önnek, azt hiszem, legutóbbi levelemmel elküldtem.

Ismétlem hát: legyenek okosak, hajtsák végre pontosan azt, amiről már határozat született, ne tegyék lehetetlenné legjobb barátaiknak, hogy támogassák Önöket, give and take*, a Hágában megszerzett hadállást tekintsék kiindulópontnak, az ellenségtől elhódított első hadállásnak és a jövendő siker bázisának. But do not force down the throat of the other nationalities things which they certainly will not swallow.** Mondom, félig már megnyerték az ütközetet, ha most elveszítik, akkor az csakis az Önök hibája.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* – tegyenek kölcsönös engedményeket – *Szerk.*

** – De ne próbáljanak megetetni más nemzetiségekkel olyan dolgokat, amelyeket ők bizonyára nem fognak lenyelni. – *Szerk.*

88

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 március 25.

Kedves Lafargue-om,

Ön *augusztusi* kongresszusról beszél. De hiszen tudja, hogy a konferencia[196] úgy határozott, hogy a kongresszust *szeptember végén* tartják. Ismétlem: ha Önök csak egy milliomod milliméternyit is eltérnek attól, amiben Hágában mindannyian megállapodtak, ürügyet adnak a belgáknak a visszavonulásra, akkor pedig, amint ezt Bebel megmondta Önnek, minden veszélyeztetve van. Szívesen megpróbálom rávenni a németeket arra, hogy nyomást gyakoroljanak a belgákra, de csak akkor fogok cselekedni, amikor bizonyosan tudom, hogy Önök, franciák, éppúgy őszintén elfogadják a konferencia határozatait, mint a többiek. Különben azt fogják mondani nekem, mégpedig joggal: hogyan kívánhatod tőlünk, hogy elkötelezzük magunkat olyan emberek érdekében, akik nem tartják tiszteletben a vállalt kötelezettségeket?

Ennélfogva: vagy úgy lesz meg a kongresszusuk, ahogyan Hágában elhatározták, vagy egyáltalán nem lesz kongresszusuk. S azon a napon, amelyben biztos leszek abban, hogy Önök, párizsiak, őszintén és fenntartás nélkül elfogadják a hozott határozatokat, azon a napon módom lesz cselekedni és cselekedni is fogok.

Nem az a kérdés, hogy mi lenne jobb, augusztus-e vagy szeptember – a kérdés el van döntve, s újabb felvetésével a posszibilistáknak[20] nyert ügyük lenne.

Ami Boulanger-t illeti, jómagam csaknem biztos vagyok abban, hogy Önöknek el kell majd szenvedniök, s hogy ez a tökkelütött Rochefort – hacsak nem züllik le teljesen – szolgálatainak elismeréseképpen újból Kaledóniába kerülhet. A franciáknak hellyel-közzel vannak bonapartista időszakaik, s a jelenlegi még szégyenletesebb, mint a legutóbbi. Viselniök kell majd tetteik következményeit, ez a történelem törvénye, s valószínűleg nagy forradalmuk centenáriumán fogják viselni őket. Ilyen a történelem iróniája. Szép színjátékra csődítik össze a világot: Franciaország úgy ünnepli a forradalom jubileumát, hogy térdre borul e kalandor előtt!

Boulanger kétségkívül eret vág majd a pénzarisztokrácián, de csak azért, hogy kifizesse a diktátori hatalomért folytatott kampányából származó adósságokat és megjutalmazza bandáját. És a pénzarisztokrácia pénze nem lesz elegendő. Ahogy Marx Boustrapáról[70] mondja, egész Franciaország pénzét el kell majd lopnia, hogy ezen a pénzen egész Franciaországot megvásárolja.[223] Önöket pedig el fogja tiporni.

Ami a háborút illeti, számomra ez a legszörnyűbb eshetőség. Különben igazán fütyülnék Franciaország őnagysága szeszélyeire. De egy háború — 10—15 millió harcoló, szörnyű pusztítás, már csak ezek élelmezése végett is, mozgalmunk fokozott és általános elnyomása, a sovinizmus kiújulása minden országban, s végül tízszerte rosszabb elgyöngülés, mint 1815 után, egy reakciós időszak az iszonyú érvágást szenvedett valamennyi nép kimerültsége bázisán, mindez azzal a csekélyke eséllyel szemben, hogy ebből az ádáz háborúból forradalom születik — borzadállyal tölt el. Főképpen a mi németországi mozgalmunk miatt, amelyet legyűrnének, eltipornának, erőszakkal megsemmisítenének, holott a béke csaknem biztos győzelemmel kecsegtet bennünket.

És Franciaország ez alatt a háború alatt nem hajthat végre forradalmat anélkül, hogy egyetlen szövetségesét, Oroszországot, Bismarck karjaiba ne kergetné és hogy őt magát el ne tiporná egy koalíció. A legcsekélyebb forradalmi megmozdulás is hazaárulás lenne.

Mekkorát nevetne az orosz diplomácia!

Híve

F. E.

Eredeti nyelve: francia

89

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 március 27.

Kedves Lafargue-om,

Tudja, mit mond Hegel: Mindent, amit elrontottak, jó alapon rontották el.[224] S az Önök párizsiai igen sokat fáradoznak ennek bebizonyításán.

A helyzet a következő:

A „*Socialiste*" halála után az Önök pártja eltűnt a nemzetközi porondról.[37] Önök leköszöntek, meghaltak a többi, külföldi szocialista párt számára. Ez teljességgel az Önök munkásainak a hibájából történt, akik nem akarták olvasni és támogatni az egyik legjobb orgánumot, amellyel a párt valaha is rendelkezett. De miután tönkretették a többi szocialistával való érintkezést szolgáló orgánumukat, óhatatlanul viselniök kell majd eljárásmódjuk természetes következményeit.

A posszibilisták, miután a csatamező egyedüli birtokosai maradtak, kihasználták azt a helyzetet, amelyet Önök teremtettek nekik; akadtak barátaik – brüsszeliek és londoniak –, akiknek a segítségével a francia szocialisták egyedüli képviselőinek tüntették fel magukat a világ előtt. Sikerült megnyerniök kongresszusuknak a dánokat, a hollandokat, a flamandokat. S Ön tudja, milyen fáradságunkba került, hogy az általuk elért sikereket semmivé tegyük. Most a németek alkalmat kínálnak Önöknek nemcsak arra, hogy diadalmasan újból a porondra lépjenek, hanem arra is, hogy *Európa valamennyi szervezett pártja* elismerje Önöket az egyedüli olyan francia szocialistáknak, akikkel testvéri kapcsolatot akarnak. Alkalmat kínálnak Önöknek arra, hogy egy csapásra eltöröljék a hatását az összes elkövetett hibáknak, az összes elszenvedett vereségeknek, s hogy ismét elfoglalják azt a helyet, amelyet elméleti tudásuk megérdemel, de amelyet téves taktikájuk folytán elvesztettek, felkínálnak Önöknek egy olyan kongresszust, amelyen meg fognak jelenni az összes igazi munkáspártok, *még a belgák is*; lehetőséget kínálnak Önöknek arra, hogy *elszigeteljék a posszibilistákat*, akiknek ilyenformán egy látszatkongresszusra kell majd szorítkozniok. Egyszóval sokkal többet kínálnak fel Önöknek, mint amennyit a maguk teremtette helyzetben joguk

volt remélni. Nos! kapva kapnak rajta? Szó sincs róla, elkényeztetett gyermek módjára viselkednek, alkudoznak, többet kívánnak, s amikor végül sikerül elfogadtatni Önökkel azt, amiben mindannyian megállapodtak, Önök újabb követelésekkel lépnek fel, amelyek veszélyeztetnek mindent, amit sikerült elérni az Önök javára.

Önök számára az a fontos, hogy *legyen egy kongresszus* – méghozzá Párizsban –, amelyen mindenki elismeri Önöket az egyetlen nemzetközileg elfogadott francia szocialista pártnak; és hogy, ezzel szemben, a posszibilisták kongresszusa „látszatkongresszus" legyen, bármilyen fényt kölcsönöz is neki július 14.[225] és a titkos alap*. Minden egyéb másod-, sőt sokadrangú.

Ahhoz, hogy Önök talpra álljanak, össze kell ülnie kongresszusuknak, s nem számít, ha a burzsoá közvélemény szemében ez felsülés. Hogy visszaszerezzék pozíciójukat Franciaországban, elsősorban a nemzetközi elismerésre és a posszibilisták nemzetközi elítélésére van szükségük. Ezt felkínálják Önöknek – Önök pedig felhúzzák az orrukat!

Mint már mondottam Önnek, azt hiszem, a *Franciaországban* gyakorlandó hatás szempontjából az Önök javasolta időpont jobb. Csakhogy akkor ezt ki kellett volna fejteni Hágában[196]. Nem a többiek hibája, ha a döntő pillanatban Ön a szomszéd szobába ment, s minden Ön nélkül zajlott le.

Én lelkiismeretesen ismertettem Bebellel az Ön érvelését, kérve őt, hogy vegye komolyan fontolóra; de hozzá kellett tennem, hogy véleményem szerint a kongresszus egybegyűlésének, mindegy milyen időpontra, biztosítva kell lennie, s hogy minden lépés, mely ezt az egybegyűlést veszélyeztetné, hiba volna. Ön tudja, hogy az időpontok kérdésének újbóli felvetésével vég nélküli vitákba és nézeteltérésekbe fognak bonyolódni, s hogy valószínűleg október végére lehetne remélni az összes szavazatok egyesítését a július 14-i dátumban – ha ugyan megegyzés jönne létre bármilyen új időpontot illetően újabb konferencia nélkül, amelyre bizonyára sohasem kerül sor.

S akkor Ön igazi párizsi naivitással ezt mondja nekem: Mi türelmetlenül várjuk a nemzetközi kongresszus *időpontjának megállapítását*! De hiszen az időpontot *megállapították* szeptember végében, és ugyanaz a „mi" (aki „vár" stb.) – ugyanaz a „mi" meg akarja változtatni ezt az időpontot és új vitát akar indítani! „Mi" kénytelenek leszünk várni, amíg a többiek tudomást szereztek ugyanezen „mi" újabb javaslatairól, megvitatták őket és megegyezésre jutottak ezeket illetően, ha egyáltalán lehetséges lesz ilyen megegyezés!

---

* *V. ö. 156. old. – Szerk.*

„Várjuk a belgák tiltakozását is." De nem egyedül a belgák tiltakoznak, valamennyien azt a határozatot hozták, hogy együttesen tiltakoznak*. Ez a tiltakozás valószínűleg már útban volna, ha Önök nem tesznek újból kérdésessé mindent az időpont módosítására vonatkozó kéréssel. S amíg e tekintetben nincs megegyezés, semmi sem fog történni.

Fogadják hát el, amit kínálnak Önöknek, hiszen ez a döntő kérdés: a posszibilisták feletti győzelem. Ne veszélyeztessék a kongresszus egybegyűlését, ne adjanak ürügyet a brüsszelieknek arra, hogy visszakozzanak, köntörfalazzanak és intrikáljanak: ne zavarják össze megint mindazt, ami már meg van nyerve az Önök számára. Nem kaphatnak meg mindent, amit kívánnak, de megkaphatják a győzelmet. Ne vigyék odáig a dolgot, hogy a németek, akik mindent megtesznek az Önök érdekében, elveszítsék a reményt, hogy együttműködhetnek Önökkel. Vonják vissza az időpont módosítására vonatkozó kérésüket, cselekedjenek úgy, mint férfiak, nem pedig mint elkényeztetett gyermekek, *who want to eat their cake and to have it*** – különben attól tartok, nem lesz kongresszus, és a posszibilisták ki fogják nevetni Önöket, mégpedig joggal.

Híve
F. E.

Természetesen megírtam Bebelnek, hogy Önök *az összes hágai határozatokat elfogadják*, de ő azt fogja mondani, hogy Önök végeredményben újból mindent kérdésessé tesznek.

Nem találtam otthon Bernsteint, így hát a svájci címeket csak holnap küldhetem el Önnek.

Pamfletünk[221] kezdi itt megtenni a hatását.

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 160–161. old. – Szerk.*

** *– akik azt szeretnék, ha meg is ehetnék a süteményüket, s meg is maradna nekik – Szerk.*

90

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1889 április 1.
(Szent Bismarck napján)

Kedves Lafargue-om,

Ha ez a kongresszus-ügy egyéb hasznot nem hajt, nekem kitűnő lecke türelemből – ezzel az erénnyel ugyanis nem nagyon tündöklök. Alighogy sikerült kiküszöbölni az egyik nehézséget, Ön máris újabbat támaszt, s megsértődik semmiségek miatt. Ismét megkérdeztem Bernsteint, akinek a szavában teljesen megbízhatom, s ismét biztosít arról, hogy semmiféle határozathozatal nem történt *suttyomban* az Ön távollétében. Képtelenség feltételezni, hogy valamit el akartak titkolni Ön előtt. Ha Ön véletlenül távol volt, ott volt Bonnier, aki ráadásul mindent értett, ami németül hangzott el. S amíg ezt meg nem cáfolják, fel kell tennem, hogy elég jól értesült volt ahhoz, hogy Önt tájékoztathassa, különben mi az ördögöt keresett ott? Különösen mert nemegyszer felhívtam az Ön figyelmét arra, hogy Bonnier tökéletesen tájékozott, illetve annak kell lennie, s Ön erre sohasem válaszolt, nemhogy ellentmondott volna.

Mire fognak vezetni ezek a mondvacsinált kötekedések, ha nem arra, hogy minden kongresszust lehetetlenné tegyenek és ország-világ előtt Brousse úr és Tsaik vonulhassanak fel győztesekként?

Hogy a németeknek nincs kedvük kitenni magukat egy kézitusának a rendőrség által védelmezett és támogatott posszibilistákkal[20], s poroszokként és bismarckistákként agyonüttetni magukat a hiszékeny párizsi által, aki, mint minden nagyvárosi, bátor, ha tízen vannak egy ellen – azt megértem. A lassalleánusok idejéből tapasztalatból tudjuk, milyen kevéssé előnyös a dulakodás egy riválisi párttal, ha ez a párt szövetkezett a rendőrséggel és a kormánnyal – pedig ez saját terepünkön játszódott le. Semmiképpen sem veheti hát rossz néven tőlük, hogy haboznak, mielőtt ilyen küzdelembe bocsátkoznak olyan terepen, ahol elegendő porosznak vagy Bismarck ügynökének nevezni valakit ahhoz, hogy ráuszítsák a tudatlan tömeget, amely ég a vágytól, hogy olcsón bizonyságot tegyen hazafiságáról. S bár

jómagam azon a véleményen vagyok, hogy a kongresszusnak *júliusban* sokkal nagyobb hatása lenne, mint bármely más időpontban, nincs jogom azt mondani Liebknechtnek vagy Bebelnek, hogy ha ehhez hozzájárulnak, nem teszik ki magukat ennek a veszélynek.

Mindenesetre láthatják, hogy kongresszusuk júliusban lehetetlenség. Minél jobban erőltetik, annál kevésbé fogják elérni. A többség Önök ellen van, s ha együtt akarnak működni vele, alá kell vetniök magukat. Önök mindent akarnak, s nem fognak kapni semmit. Aki sokat markol, keveset fog. Gondoljanak hát arra, hogy a németek, a hollandok, a dánok igen könnyen lemondhatnak egy kongresszusról, de *Önök* nem. Önöknek szükségük van erre a kongresszusra, mert különben évekre letűnhetnek a nemzetközi porondról.

Ha lenne egy orgánumuk, bármilyen kicsi is, amellyel életjelt adhatnának magukról! Más országokban a leggyöngébb pártnak is megvan a hetilapja, Önöknek pedig nincs semmijük sem, ami létezésüket tanúsíthatná, ami rendszeres kapcsolatban tartaná Önöket a többiekkel. Mert Önöknek vagy napilap kellett, vagy semmi. Ugyanezt a hibát akarják megismételni a kongresszussal kapcsolatban? Mindent vagy semmit? nos, akkor nem lesz semmijük, senki sem fog többé beszélni Önökről, és hat hónap múlva Boulanger gondoskodik a többiről és eltiporja mindannyiukat, Önöket meg a posszibilistákat.

Tudtommal Antoine a Reichstagban sohasem tett mást, csak tiltakozott. A maga szempontjából nem tehetett egyebet.

A radikálisok[105] megőrültek, Boulanger-t egy pörrel[226] megsemmisíteni próbálni, azt hinni, hogy az általános választójog irányzata (akármilyen ostoba is) egy politikai ítélet következtében megváltozik, az ostobaság teteje. Önök mégis meg fogják kapni azt a derék Boulanger-t, akire szükségük van, s a szocialisták lesznek az első áldozatok. Mert egy első konzulnak pártatlannak kell lennie, s a pénzeszacskón végzett minden érvágás fejében tovább zabolázza a proletariátust, hogy tartsa az egyensúlyt. Ha nem állna fenn a háború veszélye, ez az új szakasz igen mulatságos lenne, nem tartana sokáig, s volna min nevetni.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

91

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]89 április 4.

Kedves Liebknecht,

Hozzám intézett leveleiden[227] kívül a Bonnier-hoz és Edéhez intézettek is itt vannak előttem.

Látom ebből, hogy mint rendesen, mihelyt cselekvésre kerül a sor, milyen jelentősen eltérnek nézeteink.

Az angolok most post festum* „udvariasságod" miatt csak kinevetnének.

Az a franciáknak adott tanácsod, hogy esetleg „d'arriver à un arrangement quelconque avec les Broussistes"**, vagyis hogy menjenek külön hozzájuk és tartsák oda a feneküket, hadd rúgjanak bele, érthető módon feldühítette az embereket. Ez a tanács és az azon való mérgelődésed, hogy mi – mert a pamfletet az én kezdeményezésemre csinálták és majdnem teljesen én szerkesztettem[221] – annak tüntettük fel a posszibilistákat, amik – az opportunisták[75], azaz az haute finance*** hüllő-alapja[228] támogatottjainak –, s hogy ezzel az angolok egy nagy részének felnyitottuk a szemét előttük szándékosan eltitkolt dolgokra, ez csak akkor magyarázható meg, ha nyitva akartál hagyni magadnak egy kiskaput arra, hogy – még azután is, hogy a posszibilisták belétek rúgtak – nyélbe üss valami kis üzletecskét a német párt számlájára és veszélyére. Ha ez így van, akkor egyáltalán nem bánom, hogy némileg gáncsot vetettem ennek.

Mindez, valamint az a véleményed, amely szerint Ede szerkesztőségi úton kellett volna hogy válaszoljon a „Justice"-nak, vagyis a „Sozialdemokrat"-ban, vagyis németül, ami az angolok számára nem érthető és nem hozzáférhető, azt bizonyítja, hogy teljesen kiestél a francia és az angol viszonyok ismeretéből, elavult adatokra és elképzelt helyzetekre alapozod számításodat. Nem is várható más, hiszen ott nem kapod meg a megfelelő

---

* – utólag (*szó szerint*: ünnep után) – *Szerk.*

** – „jussanak megállapodásra a broussistákkal"[20] – *Szerk.*

*** – pénzarisztokrácia – *Szerk.*

lapokat és nem állasz rendszeres levelezésben egyetlen valamelyest jelentős angliai vagy franciaországi személyiséggel sem (úgy gondolom persze, hogy a szocialista pártokból). Mindezekről a dolgokról Ede sokkal tájékozottabb nálad, s jobban tennéd, ha tájékoztatást kérnél tőle, mint hogy lehordd őt olyan dolgokért, amelyekben messze fölötted áll és kell is hogy álljon.

Hogy a pamflet nemcsak a legnagyobb szolgálat volt, amelyet tehettünk nektek, hanem föltétlenül szükséges dolog is, azt remélem, meg tudom majd magyarázni, ha nem neked, hát Singernek, ha idejöttök.

Annyi bizonyos, hogy a következő kongresszust egyedül csinálhatjátok, én többé nem foglalkozom ezzel.

A hágai határozatot kifejezetten közzététel céljából küldte be nekem Lafargue, és az után a pimasz elutasítás után, amelyet a posszibilistáktól kaptatok, erre föltétlenül szükség volt.[229] Én itt fütyülök az etikettre és teljesen hidegen hagy, ha rajtad kívül másvalaki is panaszkodik emiatt.

Ami a kongresszus időpontját illeti[230], valamely elhatározásnak minden megváltoztatása újabb nehézséget támaszt a megegyezés előtt, mert mindenki más időpontot fog javasolni, s például augusztus 10-ben majd csak október 10-én fognak megállapodni. Javaslatokat tenni erre, az semmit sem fog használni, csak azt remélem, hogy e sok vesződség után – e miatt az átkozott história miatt 4 hete hozzá sem nyúlhattam a III. kötethez[7] – mégiscsak kisül még valami reális.

Add át szívélyes üdvözletemet feleségednek és a többieknek, ha találkozol velük.

Barátod
F. E.

Hogy el akarjátok kerülni a posszibilistákkal való verekedést, amely nota bene* még felsőbb hatósági jóváhagyással és a posszibilisták rendőri oltalmazásával történnék, amelyben tehát a franciák – köszönetképpen a Franciaország iránt 1870 óta tanúsított magatartástokért – mint „poroszokat" elpáholnának benneteket, azt tökéletesen megértem és elég világosan meg is írtam Lafargue-nak**.

---

* – jól jegyezzük meg – *Szerk.*
** *V. ö. 169–170. old.* – *Szerk.*

92

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]89 április 5.

Kedves Liebknecht,

Amikor tegnap írtam neked, nem számítottam rá, hogy már ma bizonyítékot szolgáltathatok állításomra.

Pamfletünk[221] – amelyet Londonban 2000, a vidéken 1000 példányban terjesztettek el, és, hála Tussynak, a megfelelő helyekre – bombaként csapott le és hatalmas rést ütött a Hyndman–Brousse-féle intrika-szövedéken, mégpedig a döntő ponton. Az itteniek, akik előtt egyszerre megvilágosodott a valódi tényállás, úgy vélekednek, hogy Hyndman gyalázatosan hazudozott nekik a kongresszusról[230], a francia szocialista pártokról, a németekről és a hágai históriáról[196], s a legfontosabb dolgokat eltitkolta előttük. A tradeunionok lázadó, haladó elemei[231], akiket Hyndman már éppen kezdett magához csalogatni, most Edéhez fordulnak, s mindnyájan további felvilágosítást akarnak kapni. Saját táborában, a Szociáldemokrata Föderációban[85], szintén ellenzéke támadt Hyndmannak, úgyhogy pamfletünk megingatta a posszibilisták[20] egyedüli biztos szövetségeseit, a Szociáldemokrata Föderációt. A következménye Hyndmannek a „Justice"-ban megjelent visszavonuló, az előző pökhendi beszédmódjával ellentétben egyenesen *beszart* válasza, amelyet mellékelek[232]. Hyndman még soha ilyen szégyenletes visszavonulásba nem kezdett, s a cikk újabb sikereket hoz majd nekünk. A „Sozialdemokrat" egy csapásra tiszteletet parancsoló pozíciót vívott ki Londonban, amihez különben évekre lett volna szüksége. S nem hogy szidnának, hanem valósággal *kérnek* most bennünket, ne engedjünk két kongresszust létrehozni.

Nos tehát. Ede azt fogja válaszolni, hogy ő csak a maga nevében beszélhet, de azt hiszi, annyit mondhat, hogy ha a posszibilisták most, de haladéktalanul, feltétel nélkül elfogadják még a hágai határozatokat, akkor talán még nincs késő a megegyezésre, s ő szívesen fog odahatni.

Minthogy a posszibilisták Spanyolországból is rossz híreket kapnak, mert Madridban, ahol mindent mi tartunk a kezünkben, Gélyt, ügynöküket,

egyszerűen elutasították, s különben is csak Barcelonában, egy szakszervezetben vannak valamiféle kilátásai, s minthogy, úgy látszik, a belgák is szívósabban tartják magukat, mint ahogyan ezt ők, a posszibilisták várták, azért nagyon könnyen lehetséges, hogy ez a legutóbbi csapás – amely fő tartalékukat ingatja meg – megpuhítja őket. Ahhoz, hogy most üssük a vasat, amíg meleg, jó lenne, ha a mellékelt, Edének szóló levelet *lehetőleg szó szerint leírnád* és *postafordultával* elküldenéd neki.[233] Ugyanezt elküldöm Bebelnek is, ugyanezzel a kéréssel.[234] De *lehetőleg szó szerint* írd, mert egyetlen, az itteni helyzetben nem megfelelő kifejezés is lehetetlenné tenné nekünk a fölhasználását. Lehetséges, hogy azután közzé is tesszük a leveleket. Arról van szó, hogy rábírjuk Hyndmant, hogy a mi szellemünkben hasson a posszibilistákra; ha ez megtörténik, akkor azok bizonyára beadják a derekukat és megmentettük az *egy* kongresszust.

Mindezt Ede és én ma megbeszéltük egymással.

Most pedig, tekintettel tegnapi levelemre is, megint mondhatod, hogy én vagyok a leggorombább ember Európában.

Barátod
F. E.

Kedves Ede,

Nagy örömmel hallom, hogy a Szociáldemokrata Föderáció békülékenyebbnek mutatkozik. De a hágai határozatoknak a posszibilisták részéről való elutasítása miatt kénytelenek vagyunk önállóan eljárni és összehívni egy olyan kongresszust, amely mindenki előtt nyitva áll és szuverén módon dönt a saját ügyeiben. Ennek előkészületei folyamatban vannak és nem szakíthatók meg.

Ha a Szociáldemokrata Föderáció komolyan akarja a megegyezést, akkor most talán még előmozdíthatja. Talán még nincs késő. Esetleg még létrejöhet az a megegyezés, ha a posszibilisták *purement et simplement** *elfogadják* a hágai határozatokat – de azonnal, mert az egyszer már bekövetkezett elutasítás után nem engedhetjük, hogy még tovább hitegessenek minket.

Én nem beszélhetek itt a német párt nevében, mert a frakció nem ült össze, még kevésbé a Hágában képviselt többi csoport nevében. De ezt szívesen megígérem: ha a posszibilisták a hágai határozatoknak, amelyekből egy hajszálnyit sem engedhetünk, feltétel nélküli elfogadását legkésőbb f. évi április 20-ig írásban letétbe helyezik Volders és Anseele belga küldöttek

* – *egész egyszerűen; fenntartás nélkül – Szerk.*

kezébe, akkor én mindent megteszek azért, hogy lehetővé váljék a megegyezés és mindenkinek a megjelenése a posszibilisták által a hágai határozatok betartásával összehívandó kongresszuson.

Barátod
W. L.

Az ápr. 20-i dátum azért fontos, mert a döntésnek a 21-i *belga országos kongresszus előtt*[235] meg kell történnie.

Mellékelem a „Sozialist"-ot is[236] – ebben az amerikaiak teljesen Ede oldalán állnak.

Minden egyébnél nagyobb hatást tett itt éppen a hágai határozat közlése[229], amelyről Hyndman csupa hazugságot terjesztett, s amely azzal, hogy tulajdonképpen maguktól értetődő dolgok követelésére szorítkozik, hatalmas benyomást keltett.

93

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 április 10.

Kedves Lafargue-om,

Most jártam Bonnier-nál, megtárgyaltuk a helyzetet.

Amint erre el voltam készülve, kívánságuk, hogy változtassák meg a kongresszus időpontját, mindenütt zűrzavart keltett. Liebknecht a berlini sajtóban kijelenti: nem sok remény van arra, hogy a kongresszus összeül az idén Párizsban, s ajánlatos, hogy jövőre Svájcban tartsák meg. A svájci sajtó lelkesen fogadja ezt az ötletet. Bebel, úgy látszik, elkedvetlenedett ennyi nehézségtől és kész mindent Liebknechtre hagyni. A belgák pedig nem válaszolnak nekik, sem Bebelnek, sem Liebknechtnek.

Szerencsére ismerjük a belgák titkát. Anseele, aki tisztességes, megírta Bernsteinnek: a hágai határozatokat[196] április 22-én Jolimont-ban tartandó országos kongresszusuk elé fogják terjeszteni, és országos tanácsuk csak a kongresszus meghatalmazása után fog cselekedni.[235] Így fogják fel a nemzetközi cselekvést a derék brüsszeliek.

Az ügy átlátszó. A brüsszeli posszibilisták ilyenformán egy teljes hónapot nyernek arra, hogy a párizsi posszibilistákkal[20] kiegyezzenek és intrikáljanak; a jolimont-i kongresszuson be fogják nyújtani Brousse és Tsainak egy javaslatát, amely felajánl majd (a pillanatnyi helyzettől függően) néhány többé-kevésbé nevetséges engedményt, a belgák el fogják ezt fogadni és a többieknek azt javasolják majd, hogy elégedjenek meg e nagy és nemes lelkű engedményekkel. S minthogy a tömeg mindig a békülés mellett van, s minthogy a kis nemzetiségek bolondulnak a kongresszusokért, a hollandok, a dánok, maguk a svájciak, az amerikaiak, s ki tudja? talán Liebknecht is az egység és az 1889-es párizsi kongresszus mellett fognak nyilatkozni, azzal a kikötéssel, hogy 1890-ben Svájcban ismét megmámorosodnak. Mert egy bizonyos: ha tért hódít az a gondolat, hogy az 1889-es párizsi antiposzszibilista kongresszus el van vetve, akkor a posszibilistáknak nyert ügyük van, s mindenki el fog menni hozzájuk, talán csak a németek kivételével.

Ezt mondtam Önnek kezdettől fogva. Önök mindent akartak, s azt kockáztatják, hogy semmit sem kapnak.

Van még egy lehetőség a helyzet megmentésére, s ezt mi habozás nélkül megragadtuk.

Brosúránk[221] óriási hatást keltett, amint azt megmondottam Önnek. Minden bizonnyal kapott levelet a rebellis trade-unionisták[231] bizottságától, akik Bernsteint és másokat is megkerestek. Jóllehet hajlanak a posszibilista kongresszus felé, még bizonytalanok. És a Szociáldemokrata Föderációban[35] vannak rebellis elemek, különben Hyndman nem írta volna meg a múlt szombati cikket[232]. Megingattuk tehát a posszibilisták tartalékát, most az a dolgunk, hogy kihasználjuk az előnyt.

Így hát Bernstein írt a „Justice"-nak, hogy tekintettel e lap békülékenyebb hangnemére kijelenti – csakis a maga nevében –, hogy talán még nincs késő egy megegyezés elérésére; hogy ha a „Justice" annyira óhajtja ezt a megegyezést, csak nyomást kell gyakorolnia a posszibilistákra, hogy *purement et simplement** elfogadják a hágai határozatokat, de *haladéktalanul*; hogy semmiféle alkudozás nem lehetséges erről a két pontról: mindenkinek egyenjogú részvétele, fenntartva, hogy a kongresszus ratifikálja, *és* a kongresszus szuverenitása; ezt vagy elfogadják, vagy elutasítják; de ha a posszibilisták azonnal elfogadják, ő minden tőle telhetőt meg fog tenni az általános megegyezés megkönnyítéséért.

Ő meg Tussy hétfőn este felkereste Hyndmant, hogy átadják neki ezt a választ, amely publikálásra fog kerülni. Felhasználták az alkalmat arra, hogy értésére adják, hogy a külföldi helyzetet jobban ismerik, mint ő, az angliait éppen olyan jól, mint ő, és hogy nincs esélye arrá, hogy szokásos fogásaival lóvá tegye őket. Megmondták neki, hogy ha két kongresszus lesz, akkor a miénkre jönnek a németeken, hollandokon, belgákon, svájciakon kívül az osztrákok, dánok, svédek, norvégok, románok, amerikaiak is, valamint a nyugaton élő oroszok és lengyelek. Megmagyarázták neki, hogy jól tudják, mennyire alá van ásva tulajdon itteni pozíciója azáltal, hogy lelepleztük a franciaországi helyzetről stb. terjesztett hazugságait. Az volt a benyomásuk, hogy barátai, a posszibilisták őt magát is több kérdésben félrevezették, s azzal a meggyőződéssel távoztak, hogy Hyndman minden tőle telhetőt meg fog tenni, hogy a posszibilistákat engedékenységre bírja.

Liebknechttől is van egy levelünk**, amelyben kötelezettséget vállal a kibékülés előmozdítására, ha a posszibilisták purement et simplement elfo-

* – *egész egyszerűen; fenntartás nélkül* – Szerk.

** *V. ö. 174–175. old.* – Szerk.

gadják a hágai határozatokat április 20-ig. Várok egy másik levelet Bebeltől, s akkor fel fogjuk ezeket használni. Ezek leszögezik, hogy a két fő pontban semmi esetre sem fogunk engedni egy milliméternyit sem.

Hyndman azt mondta, a posszibilisták attól tartanak, hogy saját kongresszusukon kiteszik a szűrüket, hinc illae lacrimae!*

Így kijátsszuk a brüsszeli mesterkedést: eleve értésükre adjuk, hogy alkudozás nem lehetséges. Vagy igent mondanak a posszibilisták, s akkor a legteljesebb győzelmet arattuk felettük, elfoglaltuk hadállásukat, meghunyászkodásra kényszerítettük őket, s az az igényük, hogy ők legyenek a kizárólagos és egyedül elismert francia szocialista párt, végérvényesen semmivé vált; Önöknek megvan mindenük, ami kell, s a kongresszus megteszi a többit, ha – mint Bonnier mondja – el tudják árasztani vidéki küldöttekkel. Vagy pedig nemet mondanak a posszibilisták, s akkor meglesz az az előnyünk, hogy ország-világ előtt a végsőkig elmentünk a békülés érdekében; az összes határozatlanok mellettünk lesznek, megtartjuk a kongresszust ősszel Párizsban, Liebknecht ellenére, mert akkor már senki sem fog habozni.

Küldök Önnek két újságot a kongresszusra vonatkozó cikkekkel, amelyekből látni fogja, milyen tevékenyek vagyunk.

Végeredményben a legjobb az lesz, ha saját kongresszusuk által sikerül tönkretennünk a posszibilistákat.

Liebknecht azt képzelte, hogy meg tudja nyerni magának a posszibilistákat Brousse ellenére, Brousse-szal szemben és Brousse feje fölött! Micsoda gondolat, kormányozni a világot Borsdorfból mint fővárosból!

Ölelje meg nevemben Laurát, mit csinál, csak nem beteg?

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* – innét hát e könnyek![237] – *Szerk.*

94

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]89 április 17.

Kedves Liebknecht,

Sosem kételkedtem abban, hogy ti, borsdorfi vadak, mégiscsak jobb emberek vagytok – majdnem azt mondhatnám, a javíthatatlanságig jobbak.[238]

Hágai konferenciátok[196] egyre komikusabbá válik. Az egyik határozatról – hogy mi történjék a posszibilisták[20] által való elutasítás után – Lafargue és Bonnier (aki itt van) nem tud semmit, a másikról meg, a titoktartásra vonatkozóról, Lafargue, Bonnier és Ede nem tud semmit. Sajátságos elnökség és fura titkárság lehetett az, ahol ilyesmi megtörténhetik. Tehát, amiről nem tudtunk, azt nem is tarthattuk meg.

Hogy a posszibilisták által való elutasításig be kell fognunk a szájunkat, az magától értetődött és meg is történt. Utána azonban rögtön oda kellett volna csapni. S ha veled közben a szokásos módon az a balszerencse történt, hogy előre nem látható körülmények által akadályoztatva voltál, és tőletek senki más nem állt a gátra, Lafargue pedig elküldte nekem a határozatot[229], éppen nyilvánosságra hozás céljából, akkor nekünk kutya kötelességünk volt – különösen az itteni körülményeket figyelembe véve – magunkra vállalni ezt a felelősséget és elkövetni az etikettnek ezt a szörnyű megsértését.

Közös tiltakozástok* persze egészen másképpen hatott volna, mint a mi brosúránk[221] – igen ám, ha egyáltalán valaha is megjelent volna. Hát miért nincs még meg? Ki a fene akadályoz benneteket? Te ugyanolyan jól tudod, mint én, hogy soha nem jön létre, vagy csak post festum** hat hónappal.

Az a tervecskéd, hogy erkölcsi intelmekkel Borsdorfból szétrobbantod a posszibilistákat és Brousse feje fölött megállapodásra jutsz velük, gyermekded fantázia, amelynek végrehajtásában egyébként nem akadályozhatnak a mi posszibilistákra szórt „szitkaink". Hiszen te teljes erődből bizonygathatod

---

* *V. ö. 160. old. – Szerk.*

** – utólag (*szó szerint*: ünnep után) – *Szerk.*

azoknak az uraknak ártatlanságodat. Amíg azok az urak, akikkel levelezel, Brousse zászlaja alatt vitorláznak, addig ők is felelősek Brousse klikkezéséért, s azt gondolná az ember, hogy ha ezt helyes megvilágításba helyezzük, neked ez csak segítségedre lehet. Hiszen ha mindaz jó és szép, amit Brousse velük végeztet, akkor nincs is semmi okuk arra, hogy szembeszálljanak vele.

Ha Ede, aki a pamfletben teljesen a saját nevében beszél és nem viselkedik másképpen, mint magában a lapban*, ezzel egész vízeséseket hajt az államügyészek malmára, akkor maga a lap sokkal veszélyesebb rátok nézve, mint a pamflet. Akkor pedig, mindenre kérlek, írjátok meg az ittenieknek, hogy vagy támadjanak benneteket, ahelyett, hogy védenének, vagy még jobb, ha becsukják a boltot. És ha ennyire bizonytalan talajon álltok, akkor mindenekelőtt ne foglalkozzatok semmiféle nemzetközi kongresszussal stb.

Ami a Schlesingerrel való históriát illeti[239], erről majd személyesen beszéljünk tovább. Még nem láttam a dolgot, de *így* nem maradhat, hogy ilyesmi a te égiszed alatt megjelenik – még ha csak reklámközlemény is –, tiltakozásod nélkül. Hogy mit leszek kénytelen tenni ebben az ügyben, az persze magától a tákolmány tartalmától függ.

Szombat óta itt van Schorlemmer. Ő és Lenchen üdvözöl.

Barátod
F. E.

Edének írt leveled** *nem használjuk fel.* Ha Leenek írsz ugyanebben az értelemben, az sokkal jobb.

Hogy derülj: a múlt pénteken Ede ott volt az itteni „művelt" szocialisták[240] egy szocialista estélyén. Ott azt mondta neki Sidney Webb úr, a politikai gazdaságtan tanára a Dolgozók Kollégiumában, aki szintén megcáfolta Marx értékelméletét: We are only 2000 socialists in England but we are doing more then all the 700 000 socialists in Germany.***

* „Der Sozialdemokrat". – *Szerk.*

** *V. ö. 174–175. old.* – *Szerk.*

*** – Mi, angliai szocialisták, csupán 2000-en vagyunk, de többet teszünk, mint a 700 000 németországi szocialista együttvéve. – *Szerk.*

95

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, [18]89 április 20.

Kedves Kautsky,

Schlesinger miatt[239] beszélek majd Liebknechttel, ha – kb. két héten belül – idejön. A legfontosabbat már jeleztem neki. De légy szíves, küldd el nekem a dolgot – itt semmi ilyesmit nem lehet megkapni, s nem szeretnék abba a helyzetbe kerülni, hogy ellenvetés nélkül el kelljen fogadnom minden állítást.

Ami Schmidtet illeti, azt a tanácsot adtam neki, hogy küldje el neked a a kéziratot* és tudja meg, nem helyezheted-e el. Schmidt szép csöndben marxistává fejlődött, s ennek következtében elveszítette egyetemi karrierre való minden kilátását, miután Hallében mint disszidenst[124] – ez a nemes egyetem felekezeti intézmény! –, Lipcsében pedig mint szocialistát elutasították[170], a svájciak pedig az isten szerelmére kérték, hogy kímélje meg őket. Most igyekszik kinyomatni magántanári disszertációját, a katedraszocialisták[241] azt mondják rá, hogy mégiscsak túlságosan marxista, ez nem járja, s ilyenkor csak kevés a kiadó. Schmidt egészen magától csatlakozott hozzánk, mindenféle biztatás nélkül, sőt sok közvetett figyelmeztetésem ellenére, s egyszerűen azért, mert nem tudott szembehelyezkedni az igazsággal. A mai körülmények közt ezt nagyra kell becsülni benne, s emellett nagyon derekasan is viselkedett.

Mármost az a helyzet, hogy a kéziratot éppen nekem nem *szabad* elolvasnom és megbírálnom. Ő megkísérel válaszolni az általam a II. kötet előszavában feltett kérdésre[125]. De nekem nem szabad kotnyeleskedve kikottyantanom a III. kötet tartalmát, s ez megakadályoz abban, hogy közvetlenül tegyek valamit ebben az ügyben. Ezúttal tehát nem lehetek segítségedre.

Ő – Schmidt – Berlinben az újságírásra vetette magát, hogyan megy majd ez, nem tudom. Mindenesetre értelmesebben és határozottabban visel-

* *V. ö. 158–159. old. – Szerk.*

kedett, mint vártam tőle. Újságírónak páratlanul nehézkes, de végül is Németországban ez nem sokat árt.

Remélhetőleg Louise szerencsésen túljut utolsó hat hetén és azután kipiheni magát.[187] Nekem az átkozott párizsi kongresszussal[230] tömérdek vesződségem van. Ez aztán a zűrzavar! Ede segít nekem, én meg neki, ahol tudunk, Tussy pedig mindkettőnknek, egyébként minden a feje tetején áll.

Főhadnagyod* még nem volt itt. Ezzel szemben Schorlemmer itt van. Az idő csodálatos. Nim meg én ma fenn voltunk a Highgate-en – három óra csavargás. De most ebédidő van és 5.30-kor postazárta.

Mindnyájunktól szívélyes üdvözlet Louisénak és neked.

Barátod
F. E.

* Fritz Kautsky. – *Szerk.*

96

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 április 30.

Kedves Lafargue-om,

Úgy látom, Duchesne papa[242] fenemód dühös ma reggel és mindenkit nyomorult fráternak minősít még azért is, amit el sem követett. A derék férfiú jól tenné, ha tüzetesebben körülnézne a saját portáján és feltenné magának a kérdést, milyen nevet érdemelnek azok az emberek, akik engedtek meghalni három „Égalité"-t és egy „Socialiste"-ot, s ilyenképpen megszüntették az Önök pártjának a nemzetközi létét, mert az olyan párt, amelynek nem áll módjában szólni a többi párthoz, sem pedig megjelenni, nem létezik többé számukra.

De hagyjuk ezt. Hát nem látják, hogy a belgák eljárása[235] visszaadja Önöknek cselekvési szabadságukat? Hogy most, ha ez annyira fontos Önöknek, összehívhatják kongresszusukat amilyen időpontra jónak tartják, július 1-re, július 14-re vagy augusztus 1-re? Hogy egyáltalán nincs késő ahhoz, hogy így cselekedjenek, ha azonnal cselekszenek, s ha, amint ez magától értetődik, áll Önök mellett egy párt, amely kész összeadni a szükséges költségeket?

Megírtam Bebelnek, hogy nem vagyok hajlandó tovább tétlenséget tanácsolni Önöknek, hogy Önök joggal panaszkodtak, mert minden részről történtek hibák.[222] Ez tegnap volt; ma Bebel azt írja nekem, hogy a hollandok követni akarják a belgák példáját és mindkét kongresszuson képviseltetni akarják magukat. Hogy a németek nem fognak elmenni a posszibilisták kongresszusára Auer és Schippel szava ellenére, akik az ellenkező értelemben nyilatkoztak (Bonnier válaszolt mindkettőjüknek[243]); hogy ő, Bebel, amellett van, hogy az Önök kongresszusára menjen delegáció, s a kongresszus megtartását augusztusra javasolja; de a végleges határozathoz a képviselőknek egybe kell gyűlniök[244], ez pedig nem történhetik meg a Reichstag ülése, május 7. előtt.

Önök most már elég sokáig vártak és nem várhatják meg május 7-ét, amelynek eredménye bizonytalan. Megírom hát Bebelnek, hogy Önök most

valószínűleg saját belátásuk szerint fognak cselekedni, s kérni fogom, hogy gátolja meg az elhamarkodott határozatokat az esetben, ha az Önök által választott időpont nem egészen felel meg nekik.

A németek tartózkodásának igen lényeges oka van. Néhány nap múlva monstre per kezdődik 128 barmen-elberfeldi szocialista ellen[245], és az ügyész a vádiratban bejelenti, hogy a 128-nak az elítélése után és a Reichstag berekesztése után vádat fog emelni a párt összes képviselői ellen azzal, hogy ők alkotják a kiterjedt németországi szocialista titkos társaság központi bizottságát. Ez a legveszedelmesebb csapás, amelyet ez ideig kigondoltak ellenünk. Az egyik bizonyíték a wydeni[246] és a St. Gallen-i[247] kongresszus összehívása. Ezt öt vagy hat hete tudtuk, s az attól való félelem, hogy újabb anyagot szolgáltat ehhez a vádhoz, megbénította Bebel cselekvőképességét.

Ami a hollandok eljárását illeti, ezt Nieuwenhuis hágai magatartása óta[248] egy kissé kétesnek látom.

Bernstein úgy véli, hogy ha két kongresszus ülésezik egyidejűleg, ez elegendő lenne ahhoz, hogy – főképpen a külföldi küldöttekben – az a felfogás alakuljon ki, hogy a kettőt egyesülésre kell bírni. Ítéljék meg, helyes-e ez a nézet; mindenesetre, ha ez bekövetkezik, az Önök kongresszusa bízvást egyesülhetne a másikkal *az egész kongresszus meghívására és miután mindkét kongresszus külön megvizsgálta a mandátumokat*. Amennyiben a nemzetek szerinti szavazáshoz Önök korlátozás nélkül hozzájárulnak, a kongresszus szuverenitása meg lenne mentve.

Bernstein ezenkívül azt mondja nekem, hogy az Önök kongresszusának a propagálására a „Sozialdemokrat" minden tőle telhetőt meg fog tenni, a képviselő urak ellenére; azt mondja: oly gyakran kívánták, hogy független politikát folytassak, amely a képviselőknek lehetővé tenné, hogy az ő orgánumuknak tekintett „Sozialdemokrat"-ot dezavuálják, ezúttal tehát megteszem nekik ezt a szívességet. Ez persze oda vezethet, hogy a képviselők hivatalos rendelkezést adnak ki, de attól még messze vagyunk!

Véleményem tehát ez: üljön össze a bizottságuk[249], hívják össze a kongresszust, állapítsák meg azt az időpontot, amelyet ezek közt a körülmények közt a legjobbnak tartanak, fogalmazzák meg az összehívó körlevelet, amelyet Laura lefordít majd angolra, én meg készséggel lefordítom németre. Mindez eltart majd a jövő hét elejéig; ha közben újabb híreket kapunk, amelyek valamely részletkérdésen változást idéznének elő, még lesz idő. Úgyhogy körlevelük franciául a jövő hét végére ki lesz nyomva és azon nyomban szétosztják. El fogom küldeni Önöknek a szükséges címeket. Angol és német nyelven itt nyomatjuk ki. Mihelyt kongresszusukat egy

meghatározott időpontra egybehívták, a vita újból fel fog lángolni, s mi szítani fogjuk.

Összehívó körlevelükben ki kellene domborítaniok a kongresszus szuverenitását és az Önök által készített ügyrend merőben ideiglenes jellegét. Javasolni kellene egy képviseleti alapot is, mondjuk helyi csoportonként egy küldöttet – természetesen a kongresszus jóváhagyásának fenntartásával. Amazok ezt nyitva hagyták, hogy minden párizsi csoportnak három vagy négy küldötte legyen az esetben, ha Önöket vidéki csoportonként egy küldött képviseli. Ha végleges alapot javasolnak, állásfoglalásra kényszerítik a többieket.

Munkára hát! jó két hónapjuk van még, s ennek elegendőnek kell lennie mindenre. Összehívó körlevelük pedig legyen békülékeny – a posszibilisták nem takarékoskodnak a mézzel, s minél többet fognak belőle használni Önök, annál jobb lesz. Teljes joggal mondhatják, hogy engedtek a többiek minden követelésének, amíg volt remény, de hogy most joguk van a kezdeményezéshez. De lehetőleg enyhén kezeljék a belgák árulását – hogy ne szolgáltassanak a posszibilistáknak alkalmat az örömujjongásra. Egyébként az az egy bizonyos, hogy a belgák ezúttal tönkretették magukat. A jövőben senkit sem fognak többé rászedni.

Híve

F. E.

Eredeti nyelve: francia

97

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 május 1.

Kedves Lafargue-om,

Tegnapi levelem óta Bernstein a következő levelet kapta Liebknechttől[222]:

„A jelenlegi körülmények közt a kongresszus csak akkor menthető meg, ha a franciák olyan lépést tesznek, amely kész helyzetet teremt; hívjanak hát ők össze egy kongresszust – azon belga határozat[235] folyományaként, amely lehetetlenné teszi a hágai konferencia[196] résztvevőinek közös akcióját, s azzal a fenntartással, hogy a németek, osztrákok, svájciak (dánok stb.) hozzájárulnak, amely hozzájárulás az idő előrehaladott volta folytán már nem biztosítható előre.

A kongresszust pontosan arra a napra kell összehívni, amelyen a posszibilistáké megnyílik (július 14.), a Hágában pontosan lerögzített formák közt, s a július 14-i időpontot annak kifejezett hangsúlyozásával indokolva, hogy jóllehet nem akarnak versengeni a másik kongresszussal, bizton remélik, hogy a szolidaritás érzése a két kongresszust arra fogja késztetni, hogy együtt ülésezzen." (Ez butaság lenne, mi is reméljük, hogy ez lesz az eredmény, de ha kimondjuk, ezzel nyert ügyük van a posszibilistáknak, s akkor ők diktálnák a feltételeket. Talán azt mondhatnák, hogy a két egymás mellett ülésező kongresszus alighanem maga eldönthetné az összes nézeteltéréseket.)

„Ugyanakkor természetesen röviden ismertetni kellene a helyzetet, a legutóbbi eseményeket (troyes-i kongresszus[155], bordeaux-i kongresszus[163], az egység elérését célzó tárgyalások, konferencia stb.) – de a posszibilisták elleni minden polémia nélkül.

Azután meg kell mondani: kérjük a többi ország munkás- és szocialista csoportjait, hogy aláírásukkal járuljanak hozzá összehívó üzenetünkhöz, mert idő híján nem szerezhettük meg előre a hozzájárulásokat.

Ha nem lesz kész helyzet, akkor nem lesz kongresszus, s a belga szavazás visszaadta francia barátainknak kezdeményezési szabadságukat. Mihelyt kész helyzet lesz, el fognak menni a kongresszusra."

Íme! Ez hamisítatlan Liebknecht. Képes hősies elhatározásra, de csak

miután ő maga annyira összezavarta az ügyet, hogy másként nem lehet kievickélni belőle.

Egyébként helyeslem, amit ír – a fent jelzett kivétellel. Meghívásukban nem lehetnek eléggé mézesmázosak, de ez nem akadályozhatja meg annak kimondását, hogy az Önök kongresszusát azért hívják össze, mert a posszibilisták nem hajlandók elismerni a kongresszus teljes és osztatlan szuverenitását.

Liebknecht e levele után a legcsekélyebb ok sincs többé a habozásra. Cselekedjenek hát, tartsák meg nemzeti kongresszusaikat és lehetőleg érjék el, hogy az ott egybegyűlt összes küldöttek jelen legyenek a nemzetközi kongresszuson, amelynek ezeket követnie kell.

Mihelyt körlevelük[250] megjelent, megkezdjük az agitációt először is kongresszusuk mellett, azután azért, hogy azok a küldöttek, akiket nem gátolhatunk meg abban, hogy elmenjenek a posszibilisták kongresszusára – belgák stb. –, utasítást kapjanak arra, hogy ragaszkodjanak a két kongresszus egyesüléséhez.

De most, hogy szabad kezük van, ne habozzanak, ne veszítsenek egyetlen napot sem, ha megkapjuk a körlevelüket hétfőn vagy akár kedden délelőtt, akkor megjelenik a „Sozialdemokrat"-ban és hírt ad róla a „Labour Elector". Mihelyt kongresszusuk időpontja meg lesz állapítva, talán lesz még némi tennivaló itt, noha a belgák becstelensége rengeteget ártott nekünk.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

98

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 május 2.

Kedves Lafargue-om,

Most halad a dolog. Bebel azt írja nekem:

„Liebknecht és én megállapodtunk abban, hogy felkérjük Lafargue-ot és barátait, hívják össze haladéktalanul a kongresszust július 14-re. Ezt abban a meggyőződésben tesszük, hogy ha a két kongresszus ugyanazon a napon ül össze, külön üléseik lehetetlenné válnak és a posszibilisták feje fölött egyesülni fognak.

Azt hiszem, most meg lesztek elégedve. Mihelyt a franciák közzéteszik az összehívó körlevelet, nyilvános felhívást fogunk intézni a németekhez, hogy válasszanak kongresszusi küldötteket, s meg fogjuk jelölni azokat a formákat, amelyek közt ez lehetséges" (a német törvények szerint). „Ugyanebben az értelemben írtam az osztrákoknak, s a dánok és a svájciak is értesítést fognak kapni. Ilyenformán, remélem, sikerülni fog a posszibilistákat expropriálnunk – mindenesetre jól keresztülhúzzuk a tervüket."

Délután 4 óra 30. Most jövök Bernsteintől, akit nem találtam otthon. Kapott Liebknechttől egy levelezőlapot, amelyben azt írja, hogy Önök felhasználhatják a „nevüket" mint akik jóváhagyják a kongresszusukat. A „nevükön" valószínűleg Bebel és Liebknecht értendő, mert *hivatalosan* még nincs joguk ahhoz, hogy elkötelezzék a német pártot. Nem láttam a levelezőlapot, de Bonnier, aki távollétemben itt járt, ugyanezt mondotta Nimnek.

Remélem, holnap reggel kapok néhány sort Öntől, hogy módom legyen ismét feltüzelni Bebelt, beszámolva neki arról, hogy Önök már cselekednek.

Erről jut eszembe, ne felejtse el visszaküldeni nekem – kibetűzve – a lyoni levelet[251]. Nem hagyhatom válasz nélkül az ottani munkásokat.

Most hogy több vidéki lap a rendelkezésükre áll, válasszanak ki egyet Moniteurjükül a kongresszusi időszakra[252] és gondoskodjanak arról, hogy összes publikációikkal megküldjék a különféle pártoknak. Lejjebb megadok néhány címet, a többi majd következik.

Ölelje meg Laurát nevemben, írok neki, mihelyt az átkozott kongresszus jobb kezemet szabadon hagyja.

Híve
F. E.

A. Bebel, Hohe Strasse 22, Drezda-Plauen, Németország.
W. Liebknecht, Borsdorf-Lipcse, Németország.
A „Social-Demokraten" szerkesztősége, Römersgade 22, Koppenhága, Dánia.
F. Domela Nieuwenhuis, 96 Malakkastraat, Hága, Hollandia.
A „Recht voor Allen" szerkesztősége, Roggeveenstraat 54, Hága,
Az „Arbejderen" szerkesztősége, Nansensgade 28 A, Koppenhága, Dánia.
A „Gleichheit" szerkesztősége, Gumpendorferstrasse 79, Bécs VI., Ausztria.
A „Muncitorul" szerkesztője[253], 38 Strada Sarariei, Iași, Románia.
A „Justice" szerkesztője, 181, Queen Victoria st., E.C., London.
A „Labour Elector" szerkesztője, 13, Paternoster Row, E.C., London,
A „Commonweal" szerkesztője, 13, Farrington Road, E.C., London.
A. Reichel, ügyvéd, Bern, Svájc } A két hágai[196]
Henri Scherrer, ügyvéd, St. Gallen, Svájc } küldött.
A „Sozialdemokrat" szerkesztősége, 114, Kentish Town Road, N.W., London.
A „Volkszeitung" szerkesztősége, Box 3560, New York City, U.S.A.
A „Sozialist" szerkesztősége, 25 East 4th st., New York City, U.S.A.
(Folyt. köv.)

Az amerikaiak (németek)[23], jóllehet a posszibilisták és Hyndman igyekeztek megdolgozni őket, mindig Önök mellett és a posszibilisták ellen foglaltak állást. Ha az Önök körlevele idejében érkezik hozzájuk, nem kételkedem csatlakozásukban, de *bármelyik kongresszusra* el fognak menni.

Az „Arbejderen" Petersennek (aki ismerte Párizsban Rouanet-t meg Malont, de azóta nagyon megváltozott) és Triernek, „A család eredete" című munkám fordítójának radikális ellenzéki lapja. Taktikai okokból jól tennék, ha semmi olyat nem küldenének nekik, amit egyidejűleg nem küldenek el a „Social-Demokraten" címére, amely a mérsékelt többség orgánuma.[254]

P. Christensen, londoni[153] küldött (jó), címe: 9, Römersgade, Koppenhága.

Belgák: „Vooruit" (szerkesztőség), Marché au fil, Gand*.[255] Ugyanez a címe (E.) Anseelének. A gentiek a jolimont-i kongresszuson[235] kijelentették, hogy nem mennek el a posszibilisták kongresszusára, amíg ezek ragaszkodnak követeléseikhez. A „Prolétariat"[256] beszámolója tele van posszibilista hazugságokkal.

Eredeti nyelve: francia

* Gent vallon neve. – *Szerk.*

99

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1889 május 7.

Kedves Laurám,

Nagyon örültem, hogy ma reggel megkaptam az összehívó levelet[250]. Amint mondod, nincs elvesztegetni való idő, és Paul, aki úgy látszik, forr a nemes méltatlankodástól, a bürokratikus nehézségek és huzavonák végeláthatatlan sorát helyezte nekem kilátásba. Most, hogy ilyen gyors és határozott intézkedés történt, minden rendben van. Az összehívó levél rövid és jó hangvételű, ami szükséges, benne van, de semmi több, s csak azt a hibát találhatom benne, hogy jobb lett volna *ebben* közölni, hogy követi majd egy másik körlevél, a külföldiek aláírásaival, amelyeket idő hiánya miatt nem lehetett megszerezni. Remélem továbbá, az a közlés, hogy a Szocialista Liga[86] előzetesen csatlakozott a hágai határozatokhoz[196], tényeken alapul, nem pedig félreértésen, mert kínos lenne, ha ők cáfolnák. Ami aláírásuk megszerzését illeti, ahhoz ismernünk kellene Morris Paulhoz intézett válaszának tartalmát, nehogy teljesen a sötétben tapogatózzunk.

Megcsinálnád most az angol fordítást, az aljára pedig odaírná Paul: „Az angol fordítás hiteléért: Paul Lafargue" – s felhatalmazna engem, hogy ugyanezt tegyem az általam készítendő német fordítással? Akkor ezeket rögtön kinyomatjuk itt és ezrével terjesztjük; nektek is küldünk annyi példányt, amennyire szükségetek lehet.

Az időveszteség kizárólag Liebknechtnek tulajdonítható, aki a nemzetközi mozgalom középpontjának tekinti magát, illetve ilyenként szeretne szerepelni, s aki holtbiztos lévén abban, hogy létrehozza a megegyezést, hagyta, hogy a belgák hat-nyolc hétig orránál fogva vezessék. Még most is biztos benne, hogy mihelyt *ő* megjelenik a színen Párizsban, megvalósul a megegyezés. De minthogy most még nincs késő, az elveszett idő voltaképpen nem ment veszendőbe. A franciák által kívánt időpont köré tömörítette a külföldiek zömét, akik eleinte ellenezték azt és bizonyára tartózkodók is maradtak volna, ha ezek nélkül az előzmények nélkül és az ő kívánságuk ellenére állapítják meg az időpontot. Voltaképpen senki más nem sínyli meg

Liebknecht tevékenységét, csak mi, itteniek, akiknek, miután szokatlanul nagy sikerrel kezdtük meg kampányunkat, teljesen a magunk erejére kellett hagyatkoznunk, mert a dánok, hollandok, belgák és németek igen bizonytalanul és határozatlanul válaszoltak mindazokra a levelekre, amelyeket az itteni, általunk a posszibilista kongresszus ellen feltüzelt munkások küldtek; és senki semmit sem tudott mondani nekik a másik kongresszusról, aminek következtében ők Smith Headingley és Hyndman karmaiba kerültek. De hagyjuk, mihelyt megjelenik az angol nyelvű összehívás, elölről kell kezdenünk, s remélem, nagyobb sikerrel.

De ha Paul azt hiszi, hogy mi itt Angliában beadhatjuk az embereknek azt a fictio jurist*, hogy a posszibilisták nem szocialisták, hogy következésképpen kongresszusuk nem létezik vagy nem számít, akkor nagyon téved.[257] Azt mondja: Bonnier-nak a „Labour Elector"-hoz intézett levele[258] ostobaság volt, mert nem ebből a szempontból indult ki. Nos, ezért az ostobaságért én vagyok a felelős, mert én írtam a levelet, és Bonnier csak aláírta. Lehet, hogy a posszibilisták olyanok, amilyennek Paul mondja őket, s én hiszek neki, de ha azt akarja, hogy mi ezt nyilvánosan proklamáljuk, akkor előbb nyilvánosan be kellett volna bizonyítania, mégpedig *mielőtt* kongresszusról szó lett volna. Ehelyett a mieink a conspiration du silence-ot** szőtték önmaguk ellen, széles e világ közvéleményét átengedték a posszibilistáknak, akiket mindenesetre a belgák, hollandok, dánok és az angolok közül is némelyek tavaly ősszel Londonban szocialistának ismertek el; azt a kiátkozó dekrétumot pedig, amelyet olyan párt ad ki, amelynek még most sincs újságja Párizsban, hogy hallassa benne a szavát, további bizonyítékok nélkül nem fogadhatja el és nem is fogja elfogadni a világ többi része. Nekünk itt azon a nyelven kell beszélnünk az emberekkel, amelyet megértenek, mert ha úgy beszélnénk, ahogy Paul kívánja tőlünk, nevetségessé tennők magunkat és minden londoni lap szerkesztőségében ajtót mutatnának nekünk. Paul nagyon is jól tudja, hogy a posszibilisták Párizsban hatalom, és bár *párizsi* barátainknak nagyon jó lehet az, hogy nem vesznek tudomást róluk, mi nem tehetjük ugyanezt, s nem tagadhatjuk le azt a tényt sem, hogy *két egymással versengő* kongresszus lesz július 14-én. S ha mi azt mondanók az itteniekneк, hogy a *mi kongresszusunkon* „ce sont les *ouvriers* et les socialistes de France *sans distinction de parti* qui convoquent le congrès"***, akkor

* – jogi fikciót – *Szerk.*

** – hallgatás összeesküvését, szándékos elhallgatást – *Szerk.*

*** – „a kongresszus összehívói a franciaországi *munkások* és szocialisták, *pártkülönbség nélkül*" – *Szerk.*

ez nemcsak ostobaság lenne, hanem vaskos hazugság is, hiszen Paul elég jól tudja, hogy a párizsi *munkások*, már amennyire egyáltalán szocialisták, többségükben posszibilisták.

Mi mindenesetre tovább fogunk dolgozni a kongresszusért *a magunk módján* és nem törődünk a gáncsoskodással. Egy lépést sem tettem még ebben az ügyben úgy, hogy valaki már ne talált volna benne valami hibát. Eléggé hozzá vagyok hát szokva az ilyesmihez, s továbbra is úgy cselekszem, ahogy helyesnek tartom.

A legszebb az egészben az, hogy három hónappal e két kongresszus után Boulanger minden valószínűség szerint Franciaország diktátora lesz, eltörli a parlamentarizmust, korrupció ürügyén tisztogatást rendez a bírák közt, vaskezű kormányt és nevetni való kamarát teremt s a marxistákat, blanquistákat és posszibilistákat együtt szétzúzza. És akkor, ma belle France* – „tu l'as voulu!"[259]

Egy fél évvel ezután *talán* háború tör ki – ez teljesen Oroszországtól függ; most hitelének helyreállítása végett nagyszabású pénzügyi műveletekkel van elfoglalva[260], s amíg ezek be nincsenek fejezve, nemigen bocsátkozhatik harcba. Ebben a háborúban először is Belgium és Svájc semlegessége fog összeomlani, s ha igazán komollyá válik a háború, akkor egyetlen reményünk, hogy az *oroszok* vereséget szenvednek és azután forradalmat csinálnak. A franciák nem csinálhatnak forradalmat, amíg a cárral szövetségben vannak – ez hazaárulás volna. De ha semmiféle forradalom nem szakítja meg a háborút, ha szabad folyást engednek neki, akkor az a fél győz majd, amelyikhez Anglia csatlakozott, ha ugyan Anglia egyáltalán belép a háborúba. Mert akkor ez a fél Anglia segítségével kiheztetheti a másikat, elvágva a külföldi gabonaszállítmányoktól, amelyekre manapság egész Nyugat-Európa rászorul.

Holnap egy küldöttség (Bax, Tussy, Edward) megy a „Star"-hoz, hogy tiltakozzék a kongresszusról szóló múlt szombati cikke ellen[261], amelyet valószínűleg Hyndman és Smith Headingley csempészett be Massingham távollétében.

Szeretettel üdvözöl Nim és

hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* – szép Franciaországom – *Szerk.*

100

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]89 május 11.

Kedves Sorge,

Az irkálások és szaladgálások az átkozott kongresszus miatt[230] alig hagynak nekem időt valami másra. Pokoli vesződség ez, csupa félreértés, veszekedés és bosszúság mindenfelől, s amellett a végén nem is sül ki semmi az egész dologból.

A hágai konferenciások[196] engedték, hogy a belgák bolonddá tegyék őket. Ahelyett, hogy – amint határozat volt rá – a posszibilisták elutasító válasza után nyomban tiltakoztak volna és összehívták volna az ellenkongresszust (amit a svájciaknak és a belgáknak együtt kellett volna csinálniok), a belgák semmit sem tettek, minden levélre makacs hallgatással válaszoltak, végül pedig ezzel a gyenge kifogással hozakodtak elő: országos kongresszusuk[235] – ápr. 21–22-én – elé kell terjeszteniök az ügyet! Erre a többiek pláne nem tettek semmit (mert Liebknecht a svájciak útján némely posszibilistákkal intrikált, hiszen *ő* az a férfiú, akinek feltétlenül sikerül a megegyezés), így aztán a posszibilisták lefoglalták kiáltványaikkal az egész nyilvánosságot, miközben a mieink nemcsak hogy hallgattak, hanem azoknak az angoloknak is, akik még ingadoztak, csupán semmitmondó feleleteket adtak arra a kérdésükre, hogy mi a helyzet az ellenkongresszussal. Ez a ravasz politika végül oda vezetett, hogy még Németországban is fellázadtak az emberek, s Auer és Schippel azt követelte, hogy a posszibilista kongresszusra menjenek.[243] Ez végre felnyitotta a szemét Liebknechtnek, s ekkor – miután én és Ede Bernstein megmondtuk a franciáknak, hogy most már szabadok és július 14-re is összehívhatják a kongresszust, eredeti szándékuknak megfelelően* – pontosan ugyanezt megírta a franciáknak. Így hát teljesült a franciák akarata, de joggal szidják Liebknecht késlekedését és intrikálását, amelyért az összes németeket felelőssé teszik.

Itt azonban nekünk kell leginkább megsínylenünk Liebknecht fene nagy

* *V. ö. 183. old. – Szerk.*

bölcsességét. Pamfletünk[221] villámként csapott le, bebizonyította Hyndman & Tsairól, hogy hazugok és csalók, minden nekünk kedvezett, s ha Liebknecht – ahogyan ez kutya kötelessége lett volna – a belgákat gyors cselekvésre készteti vagy pedig fütyül rájuk és *maga tárgyal* a többiekkel, összehívja vagy a franciákkal összehívatja valamilyen időpontra a kongresszust, akkor itt az emberek zöme hozzánk állt volna és a Szociáldemokrata Föderáció[85] elpártolt volna Hyndmantől. Így azonban nem kaptunk egyebet, mint biztatásokat, hogy várjunk, s minthogy itt a trade-unionokban folyt a fő vita, akörül, hogy – mint a vezetők akarták – ne képviseltessék magukat a kongresszuson, vagy pedig mégiscsak képviseltessék, a vezetők ellenére – miközben az, hogy a kongresszus milyen, egészen másodrendű kérdés, és arról volt szó, hogy belépjenek-e a nemzetközi mozgalomba vagy ne lépjenek be –, világos volt hát, hogy az emberek azokhoz csatlakoznak, akik tudják, mit akarnak, nem pedig azokhoz, akik nem tudják. S így elveszítettünk egy pompás, az imént meghódított pozíciót, s hacsak csoda nem történik, egyetlen említésre méltó angol sem jön el kongresszusunkra.

Éppen itt volt Bernstein, postazártáig föltartott, be kell hát fejeznem. Wischnewetzky* nem volt nálam, nem tudom, mit akarnak.

Barátod
F. E.

* Lazar Wischnewetzky. – *Szerk.*

101

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 május 11.

Kedves Lafargue-om,

Mi sohasem neveztük Önöket másképp, mint „the *so-called* Marxists"*, s nem tudom, hogyan jelölhetnénk meg Önöket másképpen. Ha tud egy másik ugyanilyen rövid nevet, mondja meg, és szíves-örömest, annak rendje és módja szerint használni fogjuk. De nem mondhatjuk ezt: agglomération[262], amit itt senki sem ért meg, sem azt, hogy antiposszibilisták, ami Önöknek éppen olyan visszatetsző volna és ami nem volna pontos, mert túlságosan tág.

Tussy tegnap bizonyára visszaküldte Önnek a „*Star*"-hoz intézett levelét. Minthogy a „Star" már előző nap megkapta a Tussy által lefordított összehívó levelet, semmi remény sem volt arra, hogy e dokumentumnak Ön által készített parafrázisa megjelenjék.

Párizsi levelekre van szükségünk, *közvetlenül a „Star"-hoz intézett levelekre*, párizsi postabélyegzővel ellátva, *amelyek megcáfolják a posszibilistáknak a szombati és a keddi számban közölt rágalmait*[263], *amelyek szerint Boulé választása*[176] *boulangista pénz segítségével történt, hogy Vaillant a boulangisták szövetségeseként cselekedett stb.* Úgy vélem, Önök ezt nagyon könnyen megtehetik anélkül, hogy csorba esnék új méltóságukon – hogy Önök a francia szocializmus egyetemes és kizárólagos egyháza.

A „Star" az a napilap, amelyet a munkások a leginkább olvasnak, az egyetlen, amely valamelyest nyitva áll előttünk. Massinghamnek Párizsban Adolph Smith volt a szárazdajkája és a tolmácsa, s ez átadta őt Brousse és Tsainak, akik megragadták, nem engedték el többé, elbódították abszinttal és vermuttal, s így sikerült megnyerniök a *maguk* kongresszusának a „Star"-t és beadni neki hazugságaikat. Ha azt kívánják, hogy mi itt támogassuk Önöket, legyenek segítségünkre abban, hogy újból némi befolyást gyakoroljunk a „*Star*"-ra, bizonyítsák be neki, hogy veszélyes útra terelték, hogy Brousse

* – „az *úgynevezett* marxisták" – *Szerk.*

és Tsai valójában hazugságokat tétettek közzé vele. S erre nincs más mód, mint hogy *közvetlenül Párizsból* e cikkek ellen tiltakozó leveleket írnak hozzá. Különben nekünk mindig azt fogja mondani: Párizsban senki sem tiltakozott, ez tehát nyilván igaz.

A „Star"-on kívül csak a „Labour Elector" jön számításba, egy nagyon kevéssé ismert és nagyon kétes lap, amely bevallhatatlan forrásokból származó pénzből tartja fenn magát, s ennélfogva igen gyanús. Persze Önöknek fontos, hogy legyen itt Angliában némi publicitásuk, bombázzák hát a „Star"-t tiltakozásokkal – Ön, Vaillant, Longuet, Deville, Guesde és tutti quanti*. De ha segítség nélkül hagynak bennünket, akkor ne panaszkodjanak, hogy egyetlen lap sem beszél a kongresszusukról és hogy itt a posszibilistákat tekintik az egyedüli francia szocialistáknak, Önöket pedig cselszövők és mamlaszok jelentéktelen klikkjének.

Három hónapja Tussy és én alig foglalkoztunk mással, mint hogy az Önök érdekében dolgozunk, az első csatát megnyertük Bernstein pamfletjével[221], amikor Liebknecht tétlensége és tétovázása miatt az összes meghódított pozíciókat sorra elvesztettük. Most, hogy defenzívába szorultunk és fennáll az a veszély, hogy még előbbi pozícióinkat is elveszítjük, igen rosszul esik nekünk, hogy azt látjuk, a franciák is cserbenhagynak minket, holott egypár – néhány soros – levél, az alkalmas pillanatban, olyan nagy hatást gyakorolhatna. De ha Önök ragaszkodnak ahhoz, hogy itt Angliában elveszítsék a publicitás minden lehetőségét éppen akkor, amikor ez a legfontosabb volna az Önök számára, akkor mi nem tehetünk semmit; ez bizonyára jó lecke lesz számomra, vissza fogok térni a III. kötetemhez[7], melyet három hónapja elhanyagolok, s ha a kongresszus nem vezet eredményre, el fogom viselni.

Nagyon jó, hogy foglalkoznak a küldöttek szállásával és étkezőhelyeivel – Bebel írt nekem erről, s minthogy júliusban Párizs valóságos hangyaboly lesz, ez rendkívül fontos.

Laura angol fordítását ki fogjuk nyomatni. Ami a német fordítást illeti, van egy a „Sozialdemokrat"-ban[250], ahol Bernstein módosított a vége felé egy mondatot (összehívójuk 3. pontját), amely a németek számára túlságosan veszélyes. Küldjék el a *mindenki által* aláírandó összehívó levél *francia szövegét* Bebelnek és Liebknechtnek, hogy megjelöljék azokat a részeket, amelyeknek aláírása rájuk nézve büntetőjogi következményekkel járna – különben Önök azt kockáztatják, hogy nem kapják meg a német aláírásokat.

* – mindahányan – *Szerk.*

Értesítést várok Bebeltől, mielőtt itt kinyomatok egy német fordítást, s előre közlöm Önökkel az általa javasolt változtatásokat.

Egy idő óta nem látni a posszibilista újságokban Labusquière nevét – talán ő is az elégedetlenek[264] között van? A bomlás kezdete a posszibilisták soraiban kétségtelenül kellemes tény számunkra, de a mi támadásaink és a kongresszus kedvezhet az egység helyreállásának. Mindenesetre a szétesés nem olyan fokú még, hogy hatással lehetne a posszibilisták külföldi szövetségeseire.

Mellékelek egy 20 £-es csekket. – Ami Ferry államcsínyét illeti[265], könnyen meghiúsulhat, mert a közlegény 1889-ben nagyobb mértékben boulangista, mint amennyire republikánus volt akkor, amikor meghiúsította Mac-Mahon államcsínyét[266]. A derék Boulanger nem olyan ostoba, hogy a legfelsőbb bírósággal való ügy miatt fegyverekhez folyamodást provokáljon, de ez nem bizonyít semmit az alkotmány közvetlen megsértésének fennforgására vonatkozóan. Hogy Ferry nem fogja harc nélkül kiengedni a kezéből a közvetlen vagy a közvetett hatalmat, azt elhiszem. De ez kockázatos.

Híve

F. E.

Eredeti nyelve: francia

102

Engels Eleanor Marx-Avelinghez

Londonba

[London, 1889 május 13. körül][267]

Minthogy Laura *nyitott* borítékban küldte neked szóló levelét, mellékelem ezt a levelet. Ma este találkozunk Samnél.

Eredeti nyelve: angol

103

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 május 14.

Kedves Laurám,

Vajon most, hogy javulnak és simán haladnak a dolgok, nem nézhetnék-e párizsi híveitek egy kissé kevésbé idegesen azt, amit mi megkísérlünk megtenni, hogy segítsük őket? Senki sem kérte őket, hogy vitába bocsátkozzanak a „Star"-ral, sem azt, hogy hosszú cáfolatokat írjanak. De tegyük fel, hogy Vaillant ezt írja a „Star"-nak: „Lapjuk ... számában azt állítják, a posszibilisták[20] Önöknek tett kijelentései alapján, hogy én ... (ezt és ezt tettem, »Star«, máj. 7.*). Sem nekem időm, sem Önöknek helyük nincs arra, hogy részletesen cáfoljam az ilyen sületlenséget. Csupán arra kérem Önöket, engedjék meg, hogy következő számukban kijelentsem, hogy ez aljas rágalom" (vagy valami effélét).

És tegyük fel, hogy a Boulé-bizottság pénztárosa, elnöke vagy titkára ezt írja: „Lapjuk ... számában Önök azt mondják, hogy Boulét a választáson[176] boulangista pénzekkel támogatták*. Mint a Boulé-bizottság elnöke (vagy ami a címe), tudom, honnan eredt az a nagyon csekély összegű pénz, amelylyel rendelkezhettünk – kizárólag munkások adakozásából. Ezért kijelentem, hogy a fenti állítás, amely posszibilistáktól származik, aljas hazugság" stb.

És még néhány ilyesmit, különféle emberektől. Ez nagyon megerősítené befolyásunkat a „Star"-ra.

Különösen ebben a pillanatban. A ma reggeli „Star" közölte *Paul* meghívását[268] – attól tartok – azért, hogy legyen kifogása, amiért a hivatalos összehívást az *összes aláírásokkal* nem közli. Mindamellett Bernstein egy-két nap múlva újból kísérletet tesz nála** ezzel (másolat kíséretében). És ma reggel felkereste őt Edward meg Bonnier, s ekkor megígérte, hogy holnap

---

* *V. ö. 196–197. old. – Szerk.*

** Henry William Massingham. – *Szerk.*

közli Bonnier levelét, és hétfőre meghívta Bonnier-t vacsorára, Bonniernak meg kell majd ott próbálnia megdolgozni őt. Amint látod, még mindig meleg egy kicsit a vas, s lehetne ütni, ha Párizsból segítenének minket némileg. Ha most nem ütjük, hamarosan már késő lesz.

Azt mondod, hogy a párizsi bizottság[249] a maga számos kiáltványával fog hatni, s ez jobb, mint a szerkesztőnek küldött levelek.[269] Kétségtelenül: de a szerkesztőhöz küldött levelek pontosan arra a célra szükségesek, hogy *rábírjuk a kiáltványok közlésére, amikor azok megérkeznek*. Mit érnek itt az összes kiáltványok, ha nem tudjuk betenni őket semmilyen lapba, kivéve a „Labour Elector"-t, márpedig talán többet árt, mint használ, ha ez az *egyetlen* lap, amely tudomást vesz róluk.

Minthogy a Massinghammel való beszélgetés egy része angolul folyt és Bonnier nem értette, még nem mindenről tudok, ami történt. Mindenesetre remélem, látod, hogy a mi haditervünk – az, hogy tartsuk fogva elfoglalt hadállásainkat és nyitva tartsuk a „Star"-t közleményeink számára – az egyetlen lehetséges haditerv volt, és korántsem olyan képtelenség, amilyennek, úgy látszik, párizsi barátaink vélik. *Mint tudjuk*, a „Star" szerkesztőségében nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy ilyen módon levelekkel bombázza őket a külső közönség, s ebben az esetben ez annál fontosabb, mert, mint magad is tudod, a posszibilisták, Smith Headingley és Hyndman kórusban telekiabálják Massingham fülét azzal, hogy az egész ügy a Marx család személyi ügye és semmi egyéb.

Megírtam Bebelnek[222], hogy írja meg a dánoknak és az osztrákoknak, siessenek az aláírással, s a dánok útján hasson a svédekre és a norvégokra, azonkívül megnyugtattam, ne féljen, hogy a küszöbönálló ünnepségek miatt nem kapnak szállást és kosztot Párizsban. Bebel, aki még soha nem látott nagyobb várost Berlinnél (mert itt csak néhány napig volt, és jó védőszárnyak alatt), egy kissé kleinstädtisch* ezekben a dolgokban. Minél előbb jelenik meg a körlevél az *összes* aláírásokkal ellátva, annál jobb; az beszél majd a legékesszólóbban az itteniekhez.

Biztos vagyok benne, hogy párizsi embereiteknek minden okuk megvan az elégedettségre. Elérték, amit akartak, és bőven van idejük mindenre. Miért kellene hát olyan aggályosan arra törekedniök, hogy bosszút álljanak baráton és ellenségen egyaránt, miért kellene mogorván fogadniok minden nekik tett javaslatot, nehézségeket keresniök ott, ahol nincsenek, és dörmögniök John Bull módjára? Bizonyára nem tűnt még el minden francia derű

* – kisvárosias – *Szerk*

– váljanak tehát ismét franciává, nyitva áll előttük az út a győzelemhez; mi, itteniek szenvedtünk vereséget, de nem ez a döntő hadállás, és mint látod, mi harcolunk tovább, ahogy erőnkből telik.

Hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

104

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 május 16.

Kedves Lafargue-om,

Íme megjegyzéseim az Önök felhívástervezetéhez[270], melyet megbeszéltem Bernsteinnel. – Egyébként, ha Önök azt mondják, hogy a troyes-i kongresszus[155] a francia munkásosztály *egészét* képviselte, kirívó ellentmondásba kerülnek a tényekkel, s kiteszik magukat annak, hogy a külföldiek részéről tiltakozások és cáfolatok hangzanak el – erre pedig semmi szükség sincs. Az Önök dekrétumai nem tüntetik el a föld színéről a posszibilistákat és párizsi többségüket.

Elküldtem az angol körlevelet a hetilapoknak, holnap elmegy a napilapoknak, a londoni radikális kluboknak[58], a szocialista szervezeteknek és olyan befolyásos személyiségeknek, akik érdeklődnek eziránt. Ez körülbelül 1000 példány, Tussy rendelkezik majd további 500-ról, s Keir Hardie Skóciában ugyancsak 500-ról. A címek és a keresztkötések készen állnak, minden elmegy holnap, úgyhogy szombaton este – a klubok, trade-unionok stb. esti összejövetelein – szét fogják osztani.

A „Star"-ban megjelent Bonnier levele.

Clara Zetkin remek cikket írt a „Berliner [Volks-]tribüné"-be[271] – ha három hónappal ezelőtt valaki ilyen pontosan ismertette volna a tényeket, az sokat ért volna nekünk. Bernstein holnap felkeresi Massinghamet és ezt megfelelően hasznosítani fogja. Ugyanígy a XIII. kerületi ügyet[264], melynek jelentősége az „Égalité" cikkéből nem tűnt ki, Zetkin azonban minden részletet közölt Bernsteinnel.

Nagyon helyes, hogy az országos tanács nem Párizsban lesz – minthogy a vidék jelenti az Önök erejét, a hivatalos vezetésnek is ott kell lennie, nem pedig Párizsban. Egyébként kitűnő előjel, hogy a vidék jobb, mint Párizs.

Holnap lesz a bemutatója Aveling egy új színdarabjának – jóllehet nem hódította meg a közönséget egy csapásra, a kritika foglalkozik vele, még azok is, akik eddig agyonhallgatták.

A bányászsztrájk énfelém (a szénvidék Barmentól két-három mérföld-

nyire kezdődik) igen nagy jelentőségű esemény.[272] Akárhogy végződjék is, eddig elzárt területet nyit meg előttünk, s máris 40–50 000-rel több szavazatot jelent nekünk a választásokon. A kormány szörnyen fél, mert minden kísérlete az erélyes fellépésre vagy, mint ma Poroszországban mondják, a „snájdig cselekvésre" (a szó egyébként osztrák) olyan véres hetet provokálhat, mint a párizsi volt 71-ben.[273] Ezentúl egész Németország bányászai a mi embereink – márpedig ez erő.

Ami Boulanger-t illeti, remélem, hogy Önnek igaza van, s a hordópolitikus elvesztette a játszmát. De...

Post-time*!

Híve
F. E.

Danyielszonnak írni fogok.**

Nemzetközi Szocialista Munkáskongresszus
1889 július 14-től 21-ig

Európa és Amerika munkásai és szocialistái!

A bordeaux-i kongresszus, melyen Franciaország munkásközpontjaiban székelő több mint 200 *francia**** szindikátusi kamara[274] küldöttei vettek részt, és a troyes-i kongresszus, amelyen 300 munkás *és*° szocialista csoport küldöttei vettek részt, akik *Franciaország* munkásosztályának és forradalmi szocializmusának egészét képviselték, azt a határozatot hozták, hogy a kiállítás idejére nemzetközi kongresszust hívnak össze Párizsba, amely az egész világ proletariátusa előtt nyitva áll.

Ezt a határozatot Európa és Amerika szocialistái örömmel üdvözölték, megelégedéssel töltötte őket el, hogy összegyűlhetnek és szót érthetnek egymással a civilizált nemzeteket fenyegető nagy események előestéjén.

A tőkésosztály meghívja a gazdagokat és a hatalmasokat, hogy jöjjenek el megtekinteni és megcsodálni a világkiállításon a munkások műveit, azokét, akik a legkolosszálisabb gazdagság közepette, amelyet emberi társadalom valaha birtokolt, nyomorúságra vannak kárhoztatva. Mi, szocialisták, akik a munka felszabadítására, a bérrabszolgaság eltörlésére és a dolgok olyan rendjének megteremtésére törekszünk, amelyben nemre és nemzetiségre

* – Postazárás ideje – *Szerk.*
** *Lásd 237–238. old.* – *Szerk.*
*** *Engels betoldása, kérdőjellel.* – *Szerk.*
° *Engels aláhúzása, kérdőjellel.* – *Szerk.*

való tekintet nélkül mindenkinek joga lesz a közös munkából fakadó gazdagságra, a termelőknek adunk találkozót Párizsban július 14-én.

Meghívjuk őket, hogy *megpecsételjék** a testvériség *szerződését**, amely egyesítve a világ proletariátusának erőfeszítéseit, siettetni fogja az új világ eljövetelét.

Világ proletárjai, egyesüljetek!

pecsételjétek meg a szerződést, nehézségeket támaszthat. A németeknek tiltva van, hogy bármiféle szervezetük legyen, s ha a törvény ellenére van szervezetük, azt titkos társaságként kezelik. El kell tehát kerülni minden olyan kifejezést, amely egy hivatalos szervezet gondolatát foglalja magában. Hívják meg őket szolidaritási ünnepre, a testvériség nyilvános manifesztációjára, bármire, csak arra ne hívják fel őket, hogy hivatalos szervezetet alkossanak vagy words to that effect**, amint ezt az angol jogtudósok mondják.

Még az a benyomásom, hogy egy-két jó befejező mondat hiányzik.

És tudathatná az aláíró nemzetközi szocialistákkal, hogy a helyiségre stb. vonatkozó részleteket a párizsi bizottság később fogja közölni. Egy kis próza nem árt ennyi retorika után. Így inkább businesslike***.

Eredeti nyelve: francia

* *Engels aláhúzása.* – *Szerk.*

** – ilyen értelmű szavakra – *Szerk.*

*** – üzleti, szakszerű, hivatalos – *Szerk.*

105

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 május 17.

Kedves Lafargue-om,

Mellékelve 25 angol körlevél.[250]

Mikor küldi vissza nekem a lyoni levelet – kibetűzve?[251] Nem szeretnék hanyagnak és udvariatlannak feltűnni francia munkások előtt.

Minthogy a „Sozialdemokrat" és a berlini „Volksblatt"[275] közöltek német fordításokat, nincs már szükség arra, hogy itt külön kiadást nyomassunk. Azonkívül – melyik szöveget kellene venni:

1. Francia szöveg: Az angliai *Socialist League*[86] *és a dán szocialisták* ... eleve csatlakoztak az elfogadásra kerülő határozatokhoz.

2. Angol szöveg: *W. Morris a Socialist League-től és a dánok* stb. stb.

3. Német szöveg a berlini fordításban (valószínűleg Liebknecht): a Socialist League és a dánok kimentették magukat és **a Socialist League** előre csatlakozott a határozatokhoz stb. (e változat szerint a dánok *nem csatlakoztak*).

Minthogy a posszibilistáknak vannak Párizsban német, itt pedig angol barátaik, nem lehetetlen, hogy tudomást szereztek ezekről az eltérésekről. Ez igen kellemetlen volna, reméljük, hogy nem fog megtörténni – de Ön is láthatja, mire vezetne egy újabb körlevél[270], amelyben Önök „a francia munkásosztály egészének" jelölnék meg magukat –, a fordítások megint eltérnének egymástól, mert biztos lehet benne, hogy Liebknecht ezt a németben megváltoztatná.

Holnap 100 angol körlevél elmegy Amerikába.

A „Star" még nem tette közzé a körlevelet. Bernstein tegnap nem találta bent Massinghamet.

Aveling darabjának kedvezőbb fogadtatása volt, mint reméltem – nagyon jól megcsinált vázlat, de – à la Ibsen – megoldás nélkül végződik, s az itteni közönség ehhez nem szokott hozzá. Ezt a darabot egy másik követte – szerzője Baby Rose és még valaki – Echegaray „Conflicto entre dos deberes"

című darabjának nagyon szabad angol változata.[276] Ez utóbbi, amelyet erősen fűszereztek szenzációkkal, nagyon jó fogadtatásban részesült, pedig nehézkes és durva az angol ízlésnek is.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

106

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 május 20.

Kedves Lafargue-om,

Küldök Önnek két lapot: 1. „Reynolds's"-ot, amely Tussy kérésére leközölte a körlevelet[250], de az *aláírások nélkül*. Ez kitűnő alkalmat nyújt arra, hogy Ön ezt írja neki: The Commission of organization is very much obliged to you for publishing in your paper our circular of convocation for the International Working Men's and Socialist's Congress at Paris to be opened on July 14th, but as you have not given any address, will you allow us to state, through your columns that all communications from abroad are to be sent to the undersigned Foreign Secretary to the Commission. Yours etc. P. Lafargue.*

Le Perreux, Paris Banlieue, május – stb. vagy valami ilyesmit.

2. A „*Sun*"-t, egy új radikális hetilapot[277], amelyben egy rövid jegyzet van, ami ugyancsak Tussy befolyásának köszönhető. Meglátjuk, lesz-e mód arra, hogy továbbra is felhasználjuk ezt a lapot, de a „*Star*" befolyása árthat nekünk.

A „*Justice*"-ban, amelyet elküldök Önnek, mihelyt lesznek példányaim, Hyndman diadalkiáltásban tör ki[278], mert azt hiszi, hogy a „*Star*"-ral a publicitás minden lehetőségét elzárta előlünk Londonban. Azt mondja, hogy Ön, bár szeretetre és tiszteletre méltó férfiú, nevetségessé tette magát, s Bebel, Liebknecht meg Bernstein szintúgy; s azt reméli, hogy végre abbahagyjuk hasztalan üzelmeinket stb.

Olvasta a „Prolétariat" (vagy „Parti Ouvrier"?) című lapot, amelyben a posszibilisták azt mondják, hogy biztosak a dánokban?[279] Bernstein írt Németországba, hogy megtudja, mi igaz ebből.

---

* A szervező bizottság nagyon le van kotelezve Önoknek, amiért lapjukban közölték a július 14-én Párizsban megnyíló Nemzetkozi Munkás és Szocialista Kongresszust összehívó korlevelunket, de minthogy nem adtak meg semmilyen címet, engedjék meg hasábjaikon kozolnunk, hogy minden értesítés kulfoldről a bizottság alulírott kulugyi titkárának küldendő. Hívuk stb. P. Lafargue. – *Szerk.*

Rochefort, mihelyt nem érzi lába alatt a bulvárok talaját, mindenképpen igyekszik nevetségessé tenni magát – Genfben az öreg Beckerrel való veszekedésével, itt azzal, hogy a Regent's Streeten revolvert rántott azután, hogy kapott egy nyaklevest[280]. Az esetet ma tárgyalja a Police Court*, elküldöm Önnek a lapot.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* – rendőrbíróság – *Szerk.*

107

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, [18]89 május 21·

Kedves Kautsky,

Végre van néhányy percem, hogy írjak neked. Ez az átkozott kongresszus[230] és ami vele jár, 3 hónapja minden időmet elveszi; pokoli ide-oda írogatás, szaladgálás, vesződség, s amellett lépten-nyomon csupa méreg, bosszúság és veszekedés. A derék németek St. Gallenban és azóta[247] azt képzelték, hogy csak össze kell hívniok egy kongresszust, és már itt is van: jehi ôr, vajehi ôr!* (ezt magyaráztasd meg magadnak Adlerral).

Azt képzelték, hogy amióta *ők* leküzdötték belviszályukat, az egész szocialista világban szeretet és barátság, béke és egyetértés uralkodik, és sejtelmük sem volt arról, hogy egy kongresszus összehívása ezt jelenti: vagy behódolás a Brousse–Hyndman-szövetségnek, vagy pedig harc ellene. Bár most már elegendő tapasztalatot szereztek, még mindig nem egészen világos ez előttük, olyan álmokban ringatóznak, hogy a *két* kongresszus, mihelyt összeül, egyesül, s amellett visszariadnak az egyetlen harci eszköztől, amellyel ez véghezvihető: nevezetesen attól, hogy megmutassuk a karmainkat Brousse–Hyndmanéknak. Aki valamelyest ismeri ezeket az embereket, az tudja jól, hogy csak a hatalom előtt hátrálnak meg, s minden engedményt a gyengeség jelének tekintenek. Ehelyett Liebknecht azt kívánja, hogy kíméljük őket, nemcsak glaszékesztyűben nyúljunk hozzájuk, hanem szinte a tenyerünkön hordjuk őket. Liebknecht kátyúba vitte az egész dolgot. A hágai konferencia[196] – amelyet Hyndman itt caucusnak nevezett[282], mert *ő* nem volt meghíva rá (már ez is ostobaság), csak akkor tehetett volna szert jelentőségre, akkor lehetett volna más, mint „caucus", a posszibilisták[20] távolmaradása után, ha utólag megszerzik mások aláírásait, az osztrákokét, a skandinávokét stb. Ez a belgákra is nyomást gyakorolt volna. De ebből semmi sem történt meg – egyáltalán semmi sem történt, a hágai história, amely jó kezdet volt, egyszersmind a *vég* is lett már. A belgák, a posszibilisták elutasító válasza

* – legyen világosság, és lőn világosság![281] – *Szerk.*

után, húzzák-halasztják a dolgot, nem válaszolnak, végül azt mondják, hogy döntsön az *ő saját* kongresszusuk április 21-én[235]. Ahelyett, hogy odaküldenének valakit, aki kényszeríti a belgákat, hogy mondjanak azonnal igent vagy nemet, s aki aztán eszerint elindítja a többiek akcióját, mindent hagynak menni a maga útján. Liebknecht ünnepi beszédeket tart Svájcban[283], s amikor mi itt – egy itteni szempontból döntő pillanatban – nekilátunk, ő szitkozódni kezd, hogy megszegtük a hágai határozatok titokban tartására vonatkozó megállapodást[229] (a posszibilisták elutasító válasza *után* merő őrültség volt ez a titoktartás, és ráadásul *nem is tudtunk* róla), hogy mi keresztezzük az ő akcióját, azt, hogy Brousse stb. feje fölött (!) áthozza a mi oldalunkra a posszibilistákat stb. S amikor aztán az *általunk* feltüzelt angolok – elégedetlen trade-unionisták[231] – Belgiumban, Hollandiában, Németországban, Dániában érdeklődnek, mi a helyzet a *mi* kongresszusunkkal, csak semmitmondó, bizonytalan válaszokat kapnak, és persze azok mellett döntenek, akik tudták, mit akarnak, a posszibilisták mellett. Így hát hónapokon át bizonytalankodtak és tétováztak, miközben a posszibilisták elárasztották a világot körleveleikkel, míg végül magában a német táborban is elvesztették a türelmüket az emberek és követelték a részvételt a posszibilista kongresszuson[243]. Ennek megvolt a hatása, és 24 órával azután, hogy mi itt megmondtuk a franciáknak, hogy a belga kongresszusi határozatok következményeképpen szabadon tehetnek, amit akarnak, és július 14-re is összehívhatják a kongresszusukat*, 24 órával ezután Liebknecht is ezzel az eddig olyan hevesen ellenzett tervvel állt elő. Neki ugyanis nyakig bele kell másznia a dologba, mielőtt merész elhatározásra tud jutni.

De most már sok mindenre késő van. *Itt* az egész vonalon elveszett a csata, mert a döntő pillanatban cserbenhagytak bennünket. Olyan emberek, akik velünk rokonszenveznek, gratulálhattak maguknak ahhoz, hogy megválasztották őket – a *másik*, a posszibilista kongresszusra. Belgiumban, a brüsszeli intrikusok jóvoltából a posszibilisták ténylegesen győztek: Anseele, aki különben tisztességes volt, úgy látszik, nem akarja törésre vinni a dolgot a brüsszeliekkel. És úgy látszik, még a dánok is ingadoznak, s őket követik a svédek és a norvégok, akiknek nincs még nagy jelentőségük, de mégiscsak 2 nemzet. Meg kell őrülnie az embernek, amikor látja, hogy Liebknecht a németek pompás nemzetközi pozícióját teljesen kompromittálta és részben talán tönkre is tette.

Szilárd szövetség az osztrákokkal, az amerikaiak egyelőre csak a német párt bujtványai, a dánok, a svédek, a norvégok, a svájciak úgyszólván a né-

* *V. ö. 186. old. – Szerk.*

metek sarjai; a hollandok megbízható közbenső láncszemek a Nyugat felé; ráadásul mindenütt német kolóniák meg a nem posszibilista franciák, akik szinte közvetlenül rá vannak utalva a német szövetségre; Nyugaton a szláv kolóniák és emigránsok, akik az anarchizmus felsülése óta szintén a németek felé gravitálnak – micsoda pompás pozíció! És mindezt megingatta Liebknechtnek az az illúziója, hogy csak a száját kell kinyitnia, s egész Európa úgy táncol, ahogy ő fütyül, s ha ő nem ad ki menetparancsot, az ellenség sem csinál semmit. És minthogy – érthető, de nagyon sajnálatos módon – Bebel járatlan a külföldi dolgokban, Liebknechtnek meglehetősen szabad keze volt. Ha az ügy rossz fordulatot vesz, őt terheli a felelősség, mert semmit sem tett (csak klikkezett) és nem állt ki a nyilvánosság elé a március elejétől, a posszibilista elutasítástól az április 22-i belga kongresszus utánig terjedő időszakban.

Ám azt gondolom, hogy még jól mehet minden, ha mindnyájan összefogunk. Ha a dánokat meggyőzzük, nyert ügyünk van – de rájuk éppen csak Németországból, azaz Liebknecht útján lehet hatni. De hát mégiscsak őrjítő, hogy egyáltalán ilyen kétes helyzetbe kerültünk, holott a márciusi és április eleji gyors cselekvés egész Európát mellénk állította volna. A posszibilisták cselekedtek, amiközben Liebknecht nemcsak hogy nem tett semmit, hanem mindenki másnak is lehetetlenné tette a cselekvést: hiszen a franciáknak nem volt szabad moccanniok sem, semmiféle határozatot hozniok, semmiféle körlevelet kibocsátaniok, semmiféle kongresszust összehívniok, amíg Liebknecht végre észre nem vette, hogy a brüsszeliek hat hétig az orránál fogva vezették, s hogy a posszibilista tevékenység hatása – ellentétben az ő mesteri tétlenségével – végül saját németjeit is elfordította tőle. Ehhez járul még a csirkefogó Schlesingerrel való história.[239] Ő, Liebknecht az érzelemre apellál: a legcsekélyebb nyilvános lépés is tönkreteheti őt, 6000 M adóssággal terhelheti meg, arra kényszerítheti, hogy kivándoroljon Amerikába. Ilyen körülmények között megvárom majd – most legalábbis így gondolom –, amíg az egész dolog megjelenik, s aztán meglátom, mi a teendő. De őrá nézve nagyon szégyenletes ez a história, s téved, ha azt képzeli, olyan könnyen túlteheti magát azon, hogy a neve ott szerepel az ilyen disznóságon. Légy szíves, küldd el nekem a következő folytatásokat. Ennek a fickónak* a pökhendi pimaszságával csak lapos tudatlansága ér fel. Teljesen igazad van: ha nem állna rajta Liebknecht neve, nevetnivaló volna.

Mit csinál Louise? Még mindig olyan szorgosan foglalkozik az emberiség

* Maximilian Schlesinger. – *Szerk.*

szaporodásával[187]? Remélem, jól van, vidám, és túl van utolsó vizsgáján. Szívélyesen üdvözlöm Nim és a magam nevében, most aztán bizonyára pihenhet is egy kicsit.

Abba kellett hagynom a dohányzást az idegeimre és különösen a szívemre tett hatása miatt, bár az utóbbi egyébként teljesen egészséges. Az ivást szintén nagyon korlátoznom kellett, mert ebben a zaklatott idegállapotban ez is erősebben hat, mint máskor. Az alváshoz szulfonált szedek és sok friss levegőt fönn Hampsteaden meg Highgate-en. Ez is időt vesz el. Csak túl volnánk már ezen az átkozott kongresszuson, hogy ne kellene olyan sok újságot átböngésznem, már nem jutok hozzá semmihez, mikor végre hozzájutok egy értelmes könyvhöz, fáradt a szemem, és mással kell foglalkoznom. Azt mondja az orvos, teljesen sohasem fog meggyógyulni a szemem, de komoly baj nincs vele, csak állandó kellemetlenség — vagyis az olvasás és írás idejét korlátozni kell.

Tussy most írógépen ír.

Szívélyesen üdvözöl Nim és

barátod

F. E.

108

Engels A. F. Robinsonhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1889 május 21.

A. F. Robinson Úrnak
47, Little George St., Hampstead Rd.

Uram,

Mivel értesültem arról, hogy Önnek most jó állása van és minden bizonnyal módjában áll fokozatosan visszafizetni azt a 25 sh.-et, amelyet előlegeztem Önnek, Lahr úr pedig, az Ön szomszédja, munka nélkül van, felkérem, hogy neki fizesse meg a fenti összeget, olyan heti részletekben, amilyenekben megegyeznek egymással és amelyek ésszerűek, a pénzről szóló nyugtájukat pedig – Lahr úrét és nejéét – úgy fogom tekinteni, mint a magamét.

Maradok, Uram,

teljes tisztelettel
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

109

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 május 24.

Kedves Lafargue-om,

Az ég szerelmére, siettesse a külföldi aláírásokkal ellátott körlevelet![270] Itt és mindenütt a legnagyobb jelentősége lesz számunkra. Mit számít a tartalma, még ha színtelen is és nincsenek benne hangzatos frázisok – a lényeg az *aláírások*. Ha megkapjuk 8–10 napon belül, akkor itt megnyertük, ha nem, másodszor is elveszítjük a csatát, és ezúttal a párizsiak miatt. Hát olyan nehéz megfogalmazni egy körlevelet úgy, hogy valamennyien aláírhassák?!

Mellékelem a „*Justice*"-t egy olyan kiáltvánnyal[284], amelynek dühe és szemérmetlen hazugságai nagyon is megmutatják, milyen hatást gyakorolt itt az összehívás[250] még most is. Amint látja, a Social Democratic Federation[85] vagy inkább Hyndman nagyon jól tudja, hogy éppúgy szó van az ő itteni pozíciójukról, mint a posszibilisták franciaországi pozíciójáról. Természetesen válaszolni fogunk. De ha röplapunk végéhez hozzáfüggeszthetnők az aláírásokkal ellátott összehívást, a hatás óriási lenne.

Az összehívást a „Commonweal" leközölte, s Morris nyíltan a mi kongresszusunk mellett foglal állást. A „Labour Elector"-ban W. Parnell, a londoni kongresszus[153] küldötte, egy nagyon derék és jó képességű fiú – munkás – kijelenti, hogy az összehívásból rendelkezésükre bocsáthat példányokat azoknak, akik kívánják. Ez az ember nagy nyereség számunkra. Holnapra Tussy szervezett egy összejövetelt, ahol Bernstein (mi itt *Edé*nek hívjuk, ha ez csúszna a tollamra, tudni fogja, kiről van szó) találkozni fog Burnsszel, Tom Mann-nel és más befolyásos munkásokkal. Burnst a szekciója megválasztotta a posszibilista kongresszusra, nagyon jó, ha lesznek ilyen emberek a posszibilista kongresszuson, ha nem érhetjük el, hogy a miénken legyenek.

A „Star" nem hozta még Okecki levelét*, hanem *Baxét* Vaillant-ról.

---

* *V. ö. 200. old. – Szerk.*

Majd emlékeztetjük őt* a másik levélre. Mivel azt akarja, hogy lapjából több példány keljen el Párizsban, össze fogjuk hozni községtanácsi radikál-szocialistákkal: Longuet-val, Daumas-val stb. Mit tartalmaz Okecki levele? Kereken tagadja azt a vádat, hogy Boulé pénzt kapott a boulangistáktól? Ön nem is tudja, mennyire fontos számunkra – és az Önök számára – ez az itteni napilap, s mennyire megérné a fáradságot, hogy kiragadjuk Hyndman befolyása alól.

A „Justice" kiáltványa szerint *Farjat a posszibilista kongresszusra szavazott (a londoni kongresszuson)*. Ez nem lehet igaz! A mai postával kérek tőle egy levelet, amelyet közzétehetnénk.[285] De nem, nincs meg a címe, akire gondoltam, az Fréjac Commentryból, nem pedig Farjat. Ön tehát nagy szolgálatot tesz nekünk, ha megszerzi ezt a levelet, mégpedig gyorsan, mert itt nem szabad időt veszíteni, különben elveszítjük a közönségünket.

Írtam Dániába, hogy megtudjam az ottani késlekedés okát[286] – de levelező társam** a radikális ellenzékhez tartozik, nem pedig a pártot irányító mérsékelt irányzathoz. Ezért megírtuk Bebelnek, hogy igen fontos, hogy a dánok mellettünk legyenek, őket aztán követni fogják a svédek meg a norvégok, s azt javasoltuk neki, hogy ha nem megy a dolog, a németek közül valaki személyesen utazzék oda.

Most tehát, kedves Lafargue-om, sürgesse a mindenki által aláírt összehívó levelet. Ez az egyetlen hatékony eszköz amazok összes rágalmainak és hazugságainak az elfojtására, s a még határozatlan országok miatt nagyon fontos, hogy megérkezzék még mielőtt határoznának. Liebknecht határozatlansága és késlekedése miatt sok pozíciónk elveszett; ne kövesse a példáját, mert, erről biztosíthatom, ha az Önök késlekedése folytán – amely mindenki előtt érthetetlen – még egy csatát vesztenénk, akkor mi itt joggal vesztenők el a türelmünket és hagynók Önöket shift for yourselves***. Lehetetlen segíteni olyanokon, akik nem segítenek egy kicsit önmagukon. Küldjenek hát további késlekedés nélkül a külföldi pártoknak valamilyen körlevelet, a fő, hogy ne keltsen ellenvetéseket, gyűjtsék össze az aláírásokat és nyomassák ki vagy küldjék el nekünk ebből a célból – Laura által készítendő angol fordítással együtt, hogy ne veszítsünk időt. Az esélyek nagyon jók, ha Önök valamennyien hajlandók arra, hogy a legfőbb és legfontosabb dolgot előbbre helyezzék és minden kicsinyes versengést és részletkérdést

* Henry William Massingham. – *Szerk.*

** Gerson Trier. – *Szerk.*

*** – hogy saját erejükből boldoguljanak – *Szerk.*

figyelmen kívül hagyjanak. Ne rontsák el maguknak a saját kongresszusukat, ne legyenek németebbek maguknál a németeknél.

Baráti üdvözlettel Önnek és Laurának

híve

F. E.

Küldöm Önnek a „Justice"-t és a „Commonweal"-t.

Eredeti nyelve: francia

110

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 május 25.

Kedves Lafargue-om,

Guesde-nek egy Bonnier-hoz intézett leveléből tudom, hogy a külföldi aláírásokkal ellátott összehívás[270] sajtó alatt van. Hozzáveheti:

R. Cunninghame-Graham, az angol parlament tagja, és, ha *hétfőn* nem kap visszavonó táviratot, ezenkívül:

W. Parnell
Tom Mann } az 1888-as londoni kongresszus[153] küldöttei.

Az utóbbiak *hivatalos* hozzájárulásával nem rendelkezünk. Bernstein ma délelőtt találkozott velük, valamint Grahammel és Burnsszel, ez utóbbi azt mondja, hogy végleg el akar szakadni a Szociáldemokrata Föderációtól[85], hogy torkig van Hyndman mesterkedéseivel, aki tönkretette a szövetséget, hogy a „Justice" példányszáma 4000-ről 1400-ra esett vissza stb. Jóllehet szekciója megválasztotta a posszibilista kongresszusra, a mi szellemünkben fog eljárni, s a tárgyalások arra vonatkozóan, hogy ezt miképpen teheti meg, még folyamatban vannak.

Küldjön példányt az összehívásból, mihelyt lehet.

Híve
F. E.

Később valószínűleg még további aláírásokat is fogunk kapni.

Eredeti nyelve: francia

111

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[London, 18]89 május 27.

Kedves Lafargue-om,

Ezzel a postával elküldöm Önnek az *Alliance*-ról szóló jelentést. Akarja az „*Állítólagos szakadások*"-at is[287]?

Küldje el nekem az orosz folyóiratnak szánt cikket[288], el fogom küldeni Danyielszonnak.*

Minthogy Lavrov kéreti magát, forduljon

N. Akszelrodhoz, Kephir-Anstalt,

Hirschengraben, Zürich,

és kérje meg, hogy szerezze meg Önöknek Vera Zaszulics aláírását (akinek a címe nincs meg Önnek), valamint a sajátját, G. Plehanovét és más orosz marxistákét. Derék eklektikusunkat ez meg fogja lepni.

Az angol összehívás[270] már a nyomdász kezében van; holnap megkapom a kefelevonatokat, holnapután szétosztják.

Parnell megtagadja tőlünk egyéni aláírását, de megadja mint a Labour Electoral Association[289] tiszteletbeli titkára.

Minthogy ezt az aláírást nyilván megkapta a többi tagéval (Champion, Mann, Bateman) együtt, nem táviratoztam, hiszen az aláírásokat természetesen úgy vette át, ahogyan közvetlenül küldték Önnek őket, s nem az én levelem szerint.

A dolognak az az oka, hogy Parnellt az ő trade-union szekciója (műasztalosok) a posszibilisták[20] kongresszusára fogja küldeni, ahol ő meg Burns a mi szellemünkben fognak ténykedni. Még az is lehetséges, hogy ha a posszibilisták szembehelyezkednek az ő egyesülési javaslatukkal, otthagyják őket és átjönnek hozzánk. De ez még a jövő zenéje.

Azért sürgettem Önt, mert Párizsból ellentmondásos hírek érkeztek, s mert nem tudtam, megegyeztek-e vagy sem az összehívás szövegét illetően. Most már itt is menni fog a dolog. Ez villámcsapás lesz.

---

* *V. ö. 237 - 238. old.– Szerk.*

Az Önök taktikája a legjobb, főleg mert nincs orgánumuk és mert Franciaországban már mindenki állást foglalt. Itt, ahol nemcsak hogy elég sok a határozatlan elem, hanem még az a feladat, hogy megingassuk azokat, akik már átálltak az ellenséghez – és ez lehetséges –, támadni kell.

Holnap remélhetőleg dolgozhatom végre egy kicsit Hyndman ellen[290], ma az angol összehívás elintézése és az utánjárások egész napomat igénybe vették.

A lyoni levél a borítékban volt, azért küldtem el Önnek, hogy kibetűzze nekem a címet és az aláíró nevét.[251] Példányokat kértek az írásaimból. Ön közben megkapta a kísérőlevelemet, amelyben ezeket a magyarázatokat kértem Öntől.

Nagy sietségben

híve

F. E.

Feltétlenül tudnunk kell, hogy Farjat igent vagy nemet mondott-e – talán e szavazás előtt utazott el?[285]

Eredeti nyelve: francia

27 mai 89

Mon cher Lafargue

Par ce Courrier je vous adresse le rapport sur l'Alliance. Voulez-vous aussi les prétendues scissions?

Envoyez moi l'article pour la revue russe, je l'enverrai à D.

Puisque Lavroff fait des minouderies, adressez-vous à

N. Axelrod, Kephir-Anstalt
Hirschengraben Zürich

et priez le de vous procurer les signatures de Véra Zassoulitch (dont vous n'avez pas l'adresse), avec la sienne propre, celle de G. Plechanoff et autres marxistes russes, cela étonnera notre brave eclecticien.

La convocation anglaise est déjà entre les mains de l'imprimeur; demain j'aurai les épreuves, après demain distribution.

Parnell nous refuse sa signature ~~comme homme pure~~ individuelle, mais il la donne comme Hon. Sec. de la Labour El. Assoc.

Engels Paul Lafargue-hoz írt
1889 május 27-i levelének első oldala

112

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]89 június 8.

Kedves Sorge,

Szinte sajnálom, hogy annyira komolyan vetted Wischnewetzkyéket, hogy szakítottál velük. Szívesen meghagytam volna nekik azt az elégtételt, hogy *kettejük* legmagasabb nemtetszését a *férfi* távolmaradásával fejezzék ki; mindamellett fel kell tételeznem, hogy veled szemben tanúsított faragatlan viselkedésével kényszerített erre.

Március közepétől csaknem május közepéig a kongresszus miatt rajtam is az a hangulat uralkodott, amelyben a te leveled íródott. Csodálatosképpen most már minden meg van mentve, amint ezt a neked elküldött, csaknem egész Európa aláírásaival ellátott második összehívó körlevél[270] mutatja (kiegészítve a II. sz. Bernstein függelékében[290], amelyet ma küldtem el).

Az első, Bernstein által aláírt brosúrát[221] én szerkesztettem, mint mindent, ami ebben az ügyben *angolul* megjelent. Ami kifogásolnivalót találhatsz rajta, az itteni szempontból szükséges volt. Nevezetesen a posszibilistákra[20] vonatkozó felvilágosítások, amelyeket te támadásnak látsz. A legszükségesebb azonban a hágai határozatok közlése volt[229], amelyekről úgy döntöttek Hágában a bölcsek, hogy *titokban* tartják őket, mégpedig in infinitum*. Szerencsére sem itt, sem Párizsban nem tudott senki erről az okos döntésről, s így nekiláttunk, mert a posszibilisták és itteni híveik éppen ezeket a határozatokat lovagolták meg napról napra, a legnagyobb hazugságokat mesélték róluk stb.

Természetesen ekkor, a posszibilisták elutasító válasza után, gyorsan kellett cselekedni. De a belgák, akiknek pedig a svájciakkal együtt össze kellett volna hívniok a kongresszust, nem mozdultak – a maguk húsvéti, jolimont-i kongresszusáig[235] akarták húzni a dolgot, s az ott hozandó határozatok fedezéke mögé bújni. A svájciak közül pedig Scherrer szintén egy kicsit lusta volt, azzal az ürüggyel, hogy Liebknecht beleegyezésével a

* – a végtelenségig – *Szerk.*

posszibilisták zömét „Brousse és Tsai feje fölött" a mi oldalunkra való átállásra csábítja!! De Liebknecht ünnepi beszédeket tartott Svájcban[283], Bebel pedig túl kevéssé ismerte a terepet ahhoz, hogy az *ő* távollétében önállóan járjon el.

A tulajdonképpeni harctér *itt* volt. Bernstein I. sz. brosúrája úgy csapott le itt, mint a mennykő. Az emberek látták, hogy Hyndman & Tsai csúful hazudtak nekik. Ha rögtön összehívtuk volna a mi kongresszusunkat, mindnyájan mellettünk lettek volna, s Hyndman meg Brousse egyedül marad. Az itteni trade-unionok elégedetlen tagjai[231] hozzánk fordultak, a németekhez, hollandokhoz, belgákhoz, dánokhoz. De senkitől sem kaptak tájékoztatást a *mi* kongresszusunkról, hogy mikor, hol és hogyan lesz. Nekik azonban az volt a fődolog, hogy részt vegyenek egy kongresszuson, mindegy, hogy melyiken, Broadhurst, Shipton & Tsai ellenzékeként, s ezért amellett döntöttek, amelyik *össze* volt *híva*.

Így itt lépésről lépésre talajt veszítettünk, az itteni radikális sajtóban is nagyon ingott a pozíciónk, s végül jött még a belga kongresszusi határozat: *mindkét* kongresszusra elküldik egy-egy képviselőjüket. S még a német pártsajtóban is amellett szállt síkra Auer és Schippel, hogy el kell menni a posszibilistákhoz[243], már annak bebizonyításául is, hogy nem vagyunk francia-ellenesek és soviniszták. Egyszóval, én már elveszettnek tartottam az ügyet, legalábbis Angliát illetően.

De mindjárt megírtam a franciáknak* (akik kezdettől fogva erősködtek, hogy a kongresszust július 14-től 21-ig, a *posszibilistáké mellett* kell megtartani, különben nem éri meg a fáradságot), hogy a belga határozat visszaadja nekik szabadságukat, s most rögtön hívják össze a kongresszust erre az időpontra. És monsieur Liebknecht – akinek Auer és Schippel cikkei taplót dugtak a fenekébe, most hirtelen úgy látta, hogy már elég sokáig halogatta a dolgot és hogy most gyorsan cselekedni kell – ugyanezt a tanácsot adta a franciáknak**. Megtörtént az összehívás – a hatása minden várakozást felülmúlóan jó volt, áradtak hozzánk a csatlakozási nyilatkozatok és még mindig jönnek. És még itt is többet értünk el, mint erkölcsi sikert, s az aláírások közlésének még van utóhatása. Még itt is mellettünk vannak mindazok, akik kívül állanak a (nagyot hanyatlott) Szociáldemokrata Föderáción[85], s erkölcsileg azoknak egy része is, akik még benne vannak. Hiszen John Burns, a London County Council[291] szocialista tagja az egész battersea-i szervezettel együtt[292] valószínűleg elszakad vagy már meg is

* *Lásd 183–185. old. – Szerk.*

** *V. ö. 188. old. – Szerk.*

tette ezt. Ő és Parnell (aki aláírta körlevelünket) már meg van választva küldöttnek a posszibilista kongresszusra és ott *a mi érdekünkben* fog tevékenykedni.

A posszibilisták mellett a Szociáldemokrata Föderáción kívül *egyetlen szocialista szervezet sem áll egész Európában.* Ráfanyalodnak a nem szocialista trade-unionokra és mindent odaadnának azért, ha megszerezhetnék maguknak akár csak az itteni régi trade-unionokat is, Broadhurstöt és Tsait, de ezeknek elegük volt novemberben itt Londonban[153]. Amerikából csupán egy küldött érkezik hozzájuk, a Munka Lovagjaitól[293].

Az a lényeg itt – és ez volt az oka annak, hogy így belevetettem magam a munkába –, hogy újra az Internacionálé régi hasadása mutatkozik meg itt, a régi hágai harc[294]. Az ellenfelek ugyanazok, csak az anarchista zászló fel van cserélve a posszibilistával: az elv eladása a burzsoáziának részletengedményekért, főleg pedig a vezéreknek juttatott jól fizetett állásokért (a városi tanácsban, a munkatőzsdén[149] stb.). És a taktika teljesen ugyanaz. A Szociáldemokrata Föderáció kiáltványa[285], amelyet nyilván Brousse írt, a sonvillier-i körlevél[295] új kiadása. És ezt Brousse is tudja: még mindig ugyanazokkal a hazugságokkal és rágalmakkal támadja a „tekintélyelvű marxizmust", Hyndman pedig utánozza – fő forrásai az Internacionálét és Marx politikai tevékenységét illetően a Főtanács itteni elégedetlenjei, Eccarius, Jung & Tsaik.

A posszibilisták és a Szociáldemokrata Föderáció szövetsége lett volna a magva annak az új Internacionálénak, amelyet Párizsban meg akartak alapítani: ha a németek beilleszkednek harmadikként a szövetségbe[296], akkor velük, ha nem, ellenük. Ezért egymás után a sok kicsiny, egyre növekvő számú kongresszus, ezért az a kizárólagosság, amellyel a két szövetséges nemlétezőként kezelt minden más francia és angol irányzatot, ezért a klikkezés, főként a kis nemzetecskékkel, amelyekre Bakunyin is támaszkodott. De a sürgölődők kezdték kényelmetlenül érezni magukat, amikor a németek a St. Gallen-i határozattal[90] egészen naivul – teljes tudatlanságban afelől, ami odakint folyt – szintén beléptek a kongresszus-mozgalomba. És minthogy ezek az emberkék szívesebben dolgoztak a németek ellen, mint velük – hiszen a németek nagyon elmarxosodottnak számítottak –, elkerülhetetlenné vált a harc. De a németek naivitásáról fogalmad sincs. Még Bebellel is csak hallatlan fáradsággal tudtam megértetni, hogy tulajdonképpen miről van szó, noha a posszibilisták nagyon jól tudják és naponta proklamálják. És mind e tévelygések miatt kevés reményem volt arra, hogy jól halad majd a dolog, hogy az immanens ész, amely ebben a történetben lassanként eljut önmaga tudatához, már most győzni fog. Annál jobban örülök a bizonyság-

nak, hogy ma mégsem lehetségesek többé olyan dolgok, mint 1873-ban és 74-ben. Az intrikusok már most vereséget szenvedtek, s a kongresszus jelentősége – akár magához vonzza a másik kongresszust, akár nem – abban áll, hogy az egész világ előtt nyilvánvalóvá lesz Európa szocialista pártjainak egyetértése, s a néhány klikkező, ha be nem adja a derekát, hoppon marad.

Máskülönben a kongresszusnak nincs nagy jelentősége. Én persze nem megyek el rá, nem vethetem huzamos ideig újra az agitációba magamat. De hát az emberek *akarnak* megint kongresszusokat játszani, s akkor már jobb, ha nem Brousse és Hyndman dirigálja őket. Éppen ideje volt, hogy véget vessünk mesterkedésüknek.

A II. sz. Bernstein hatására kíváncsi vagyok. Remélhetőleg ez az utolsó ügyirat ebben a dologban.

Egyébként itt megvagyunk valahogy. A dohányzásról le kellett mondanom az idegeimre tett hatása miatt, s ez meglepően kevés erőfeszítésembe kerül, 2–3 naponként még elszívok egyharmad cigarettányit, de úgy gondolom, hogy jövőre mégis újra elkezdem. Sam Moore mint főbíró a Niger vidékére megy, Afrikába. A jövő szombaton indul Liverpoolból, 18 hónap múlva $^1/_2$ évre visszajön, ott fordítja majd a III. kötetet[7]. Szívélyes üdvözlet feleségednek.

Barátod

F. Engels

113

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 június 11.

Kedves Laurám,

Végre akad néhány percem, hogy nyugodtan elbeszélgessek veled. S először is hadd köszönjem meg kedves meghívásodat Le Perreux-be a kongresszus idejére[230]. De attól tartok, elfogadását egyelőre el kell halasztanom. Két dolog van, aminek látogatását elvből kerülöm és ahová csak akkor megyek el, ha kényszerítenek: kongresszusok és kiállítások. „World's faireteknek"* – hogy a tiszteletre méltó brit tolvajnyelvén beszéljek – ricsaja és tolongása számomra minden, csak nem vonzó, a kongresszustól pedig mindenesetre távol kell tartanom magam; ez egy újabb agitációs kampányba hajszolna, s tömérdek, a legkülönfélébb nemzetiségek érdekében elvégzendő feladattal térnék vissza ide, ami jó néhány évre elfoglalna. Az ilyesmit egy kongresszuson nem lehet elhárítani, márpedig kénytelen vagyok, ha azt akarom, hogy napvilágot lásson a III. kötet[7]. Több mint három hónapja rá sem tudtam nézni, s most már késő van ahhoz, hogy belekezdjek tervbe vett üdülésem előtt; abban sem vagyok bizonyos, hogy teljesen túljutottam már kongresszusi gondjaimon. Így hát ha az idén nem megyek is át Le Perreux-be, aufgeschoben ist nicht aufgehoben**, de ezen a nyáron egy csöndes tengerparti helyen pihenni fogok egy kicsit, s megpróbálom olyan állapotba hozni magam, hogy ismét elszívhassak egy szivart, amit már több mint két hónapja nem tettem, mert másodnaponként körülbelül egy gramm dohányt bírok el – de újra tudok aludni, és a mértékletes ivás már nem hat rosszul rám.

Íme néhány hír Paulnak: Sam Moore ma este búcsúvacsorát ad számunkra; szombaton elhajózik a Niger vidékére, ahol Aszabában, Afrika belsejében a Royal Niger Company, Chartered and Limited*** területeinek

* – „Világkiállításotoknak" – *Szerk.*

** – az elhalasztás nem elszalasztás – *Szerk.*

*** – Királyi Niger Társaság, szabadalmazott korlátolt felelősségű társaság – *Szerk.*

főbírája lesz, kétévenként egy féléves európai szabadsággal, jó fizetéssel és azzal a kilátással, hogy mintegy 8 év múlva független emberként térhet vissza. Főleg Paul tiszteletére[297] állt rá arra, hogy a nigeri négereknek, a nigritiai* niger négerség színe-virágának a főbírája legyen. Mindannyian nagyon sajnáljuk, hogy elveszítjük őt, de már több mint egy éve keresett ilyesmit, s ez kitűnő állás. Nemcsak jogi képzettségének köszönheti kinevezését, hanem nagyrészt annak is, hogy kitűnő geológus és botanikus, továbbá volt önkéntes tiszt – egy új országban ezek nagyon értékes tulajdonságok. Lesz egy füvészkertje és felállít egy meteorológiai állomást; bírói funkciói főleg abból állnak majd, hogy megbünteti a háromcsillagos Bismarck-féle krumplipálinkának, a fegyvereknek és lőszernek német csempészeit. Az éghajlat sokkal jobb, mint amilyen a híre, s az orvosi vizsgálat eredménye nagyon kielégítő volt, mert az orvos azt mondta neki, hogy jobbak az esélyei, mint azoknak a fiataloknak, akik merő unalomból megölik magukat – whiskyvel és fekete háremmel. Így ha a III. kötet megjelenik, fordításának legalább egy része Afrikában készül majd, mert elküldöm neki a korrektúraíveket.

Térjünk vissza szeretett kongresszusunkra. Ezeket a kongresszusokat úgy tekintem, mint elkerülhetetlen rosszat a mozgalomban; az emberek ragaszkodnak ahhoz, hogy kongresszusosdit játsszanak, s bár ezeknek megvan a hasznos demonstratív oldaluk is, és jók arra, hogy összehozzanak különböző országokból való embereket, kétséges, vajon le jeu vaut la chandelle**, ha komoly nézeteltérések vannak. De a posszibilistáknak[20] és a hyndmanitáknak[85] azok a szakadatlan erőfeszítései, hogy kongresszusaik útján belopódzzanak egy új Internacionálé vezetésébe, elkerülhetetlenné tették számunkra a harcot, s ez az egyetlen pont, amelyben egyetértek Brousse-szal: hogy megint csak az Internacionálé régi szakadása az, ami most két szembenálló táborba hajtja az embereket. Az egyik oldalon Bakunyin tanítványai, más zászlóval, de a teljes régi fegyverzettel és taktikával, az intrikusok és szélhámosok bandája, amely saját magáncéljaihoz próbálja idomítani a munkásosztály mozgalmát; a másik oldalon a munkásosztály igazi mozgalma. És ez, csakis ez volt az oka annak, hogy ennyire komolyan vettem a dolgot. A törvényhozás részletkérdéseire vonatkozó vitáik nem érdekelnek ilyen mértékben. De azt a pozíciót, amelyet 1873 után elhódítottunk az anarchistáktól, utódaik most megtámadták, s így nem volt más választásom. Nos, győztünk; bebizonyítottuk a világnak, hogy Európában csaknem minden szocialista

* Nigritia – Nyugat-Szudán régi neve. – *Szerk.*

** – megéri-e a fáradságot (*szó szerint*: megéri-e a gyertyát a játék) – *Szerk.*

„marxista" (hogy fognak dühöngeni, amiért ezt a nevet adták nekünk!), ők pedig magukra maradtak Hyndmannel, az majd vigasztalja őket. S most azt remélem, szolgálataimra nincs már szükség.

Minthogy senki sincs, aki hozzájuk menne, ráfanyalodnak nem-szocialista vagy félig szocialista trade-unionokra, s ilyen módon *kongresszusuk jellege a mienkétől teljesen eltérő lesz*. Ez az egyesülés kérdését másodrendűvé teszi; két *ilyen* kongresszus *ülésezhet* egymás mellett botrány nélkül.

Kedves Laurám, még sok egyébről akartam írni, de alig látok, olyan nagy a köd, s ezért félbe kellett szakítanom világosabb időközökre várva; most pedig már postazárta van. Így még csak mellékelem azt a 20 £-es csekket, amelyről Paul ír.

A kongresszushoz szükséges pénz ügyében a németeknek kellene tenniök valamit – ha tudok, írok holnap Paulnak erről.*

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *Lásd 232. old. – Szerk.*

114

Engels Konrad Schmidthez

Berlinbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1889 június 12.

Igen Tisztelt Uram,

Ezer bocsánatot kérek, hogy az április 15-i becses levelében föltett kérdést egészen válasz nélkül hagytam. Szándékom ellenére belesodródtam a nemzetközi kongresszus[230] körüli vitába, s ezáltal magamra kellett vennem egy csomó munkát, levelezést, szaladgálást stb., amely miatt sajnos, tömérdek más ügyet elhanyagoltam. Köztük egy halom levelet is, amely megválaszolatlanul hever.

Hogy most már egy pillanatig se várassam tovább, közlöm, hogy én a szóban forgó brosúrát[298], amióta megjelent Kölnben, nem láttam többé, és tudtommal Marx hagyatékában sincs példány belőle. Ez a brosúra kevéssel a per megindulása előtt jelent meg, és második füzetéről soha nem hallottam. Nyilván a „Neue Rheinische Zeitung"[299] is hirdette volna, de ott csak magát az egyszerű brosúrát hirdetik, I. füzetként legelőször 48 július 9-én, aug. 5-én pedig megkezdődött a tárgyalás; a közbenső számokban nem hirdetnek második füzetet, s ez bizonyára nem is jelent meg. A fölmentés *után* Lassalle-nak nem volt oka folytatni azt a kritikát, amelyet éppen e fölmentés elérésének előmozdítására szánt csak.[300]

Nagyon kíváncsi vagyok az Ön írására, amely most végre szerencsésen révbe ért. A „Vossische"[301] Kantról szóló cikkét csak a mai postazárta után tudom olvasni, egyelőre tehát csak hálás köszönetet mondhatok Önnek érte.

Arra az esetre, ha belép a „Vossische"-hoz és ott a Kelet szidalmazását bízzák Önre, felhívom figyelmét a „*Standard*"-re[302], amelynek az összes londoni és talán az összes európai lapok közül (kivéve néhány magyar lapot) a legjobb hírszolgáltatása van a Keletről, amennyiben ez utóbbi *Oroszországot* érdekli. Így néhány napja elsőként hozta l. azt a hírt, hogy most újra felbukkant a montenegrói fejedelem uralma alatt álló nagyszerb birodalomra vonatkozó orosz tervecske, amelynek előmozdítását az orosz kormány egye-

lőre a pánszláv bizottságra bízza, hogy azután a körülményektől függően maga vegye át vagy egy időre félretegye; 2. a hírt a cár* és a sah** titkos megállapodásáról, amelynek értelmében Oroszország hozzájárulása nélkül Perzsia nem ad ki semmiféle vasúti, hajózási stb. koncessziót, háború esetén pedig rendelkezésükre bocsátja az oroszoknak Khorasszánt (vagyis lehetővé teszi számukra Afganisztán stratégiai átkarolását). Néha hónapok is elmúlnak anélkül, hogy ilyesmi megjelennék a „Standard"-ben, de aztán többnyire seregestül jönnek a leleplezések. A konzervatív párt, a hadsereg és az indiai bürokrácia oroszellenes elemei látják el ezzel a „Standard"-et.

Attól félek, hogy mihelyt Oroszország elintézte adóssága konvertálását[260] és ezzel olyan hitelhelyzetbe került, mint eddig még soha, háborúba fogja belehajtani az orosz kormányt egyrészt a pánszláv párt, másrészt annak a szükségessége, hogy a hadsereget (amelynek fiatalabb *művelt* tisztjei egytől egyig alkotmánypártiak[303], tehát jóval különbek a poroszoknál) foglalkoztassa és ezzel eltérítse a politikai összeesküvésektől. Hogy akkor mi lesz, azt senki előre meg nem mondhatja, ez olyan, mint a régi delphoi jóslat:

*Κροῖσος, ἐ Ἅλυν διάβας, μεγάλην δύναμιν διαλύσει·****

Ennek során mindenesetre igen sok minden megy tönkre, s talán a német hadsereg is, ha egy bizonyos öntelt fiatal suhancnak° időt adnak rá, hogy szétzüllessze.

Közben a szénbányászsztrájk[272] is nagyon szép esemény volt, s villámként világított rá az egész helyzetre. Három hadtest ez, amely átjön a mi oldalunkra.

Tehát egyelőre ennyit!

Szívélyes üdvözlettel.

Őszinte híve
F. Engels

* III. Sándor. – *Szerk.*

** Naszr-ed-Din. – *Szerk.*

*** Ha Kroiszosz átlépi a Halüszt, nagy birodalmat tesz tönkre.[51] – *Szerk.*

° II. Vilmos. – *Szerk.*

115

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 június 15.

Kedves Lafargue-om,

Megírtam Bebelnek[304], hogy tagdíjaik elég lassan folynak be, és hogy a kongresszushoz szükséges anyagi eszközökkel kapcsolatban stb. Önök meg vannak szorulva, megmagyaráztam ennek okát (számszerű gyöngeségük Párizsban, az, hogy a vidékieknek a küldöttségek részére kell összekaparniok anyagi eszközeiket, a franciák szokásos lassúsága a tagdíjfizetés terén stb. ...) és felvetettem azt a gondolatot, hogy célszerű volna, ha a német párt támogatást nyújtana *as a good international investment**. Ön jól tenné, ha megkísérelné egy kicsit megnyerni Liebknechtet e támogatásnak, Ön nálam jobban ismertetheti vele helyzetüket és megmondhatja, hogy az én tanácsomra ír neki ebben az ügyben.

Elküldöm Önnek a „Justice"-t Hyndman válaszával. Az olyan ember tehetetlen dühének a kitörése ez, aki érzi, hogy teljesen tönkreverték. Amit Parnellről meg Sztyepnyakról mond, az közönséges hazugság. Nálam van Sztyepnyaknak egy levele, amelyet tegnap írt Tussynak, mihelyt kezébe került a „Justice", s amelyben kijelenti, hogy ez nem igaz és hogy nyomban írni fog a „Justice"-nak.[305] Ami Parnellt illeti, nevét *hivatalosan* kaptuk a Labour Electoral Associationtől[289] s ha nem mond le ezen egyesület titkári tisztségéről, nem vitathatja el az aláírás** érvényét. Nem volt hajlandó aláírni *egyénileg*, s mi tiszteletben tartottuk erre vonatkozó meggondolásait.

Ezt a Fieldet, aki olyan hévvel veti bele magát kongresszusunk védelmébe, senki sem ismeri.

Trier és Petersen dán lapja*** nyíltan mellénk áll, de igazuk van, ha ennél tovább nem mennek. Ha azt javasolnák, hogy menesszenek küldöttséget a mi kongresszusunkra, a hivatalos dánokat a posszibilizmus karjaiba kerget-

* – *jó nemzetközi befektetésként* – *Szerk.*

** *V. ö. 219. old.* – *Szerk.*

*** „Arbejderen". – *Szerk.*

nék. Megvan az az elégtételünk, hogy ezek a kripto-posszibilisták nem mernek elmenni a másik kongresszusra.

Minthogy a két kongresszus most egészen különböző jellegű – a miénk az egyesült szocialisták kongresszusa, a másik olyan embereké, akik nem mennek túl a trade-unionizmuson (mert a posszibilistákon[20] és a Szociáldemokrata Föderáción[85] kívül mások nem lesznek ott), kétségessé válik, meg fog-e történni az egyesülés. És ha nem történik meg, nem lesz botrány. Hiszen közismert tény, hogy a szocializmus még nem tömörítette zászlaja alatt Európa egész munkásosztályát, és a két kongresszus egymás melletti ülésezése csak ezt az ismert tényt támasztaná alá.

Másfelől, minthogy a mi kongresszusunk haladóbb a másiknál, most már kötelességek hárulnak ránk. Ha mindkét kongresszus nyíltan szocialista volna, a forma tekintetében számos engedményt tehetnénk a botrány elkerülése végett. De mert a két táborba és két különböző zászló alatt való csoportosulás nélkülünk létrejött, meg kell óvnunk a szocialista zászló becsületét; az egyesülés, ha megtörténik, nem *egyesülés* lesz, hanem inkább *szövetség*, s ebben az esetben ennek a szövetségnek a feltételeit pontosan meg kell tárgyalni.

Mindenképpen látnunk kell majd, hogyan fejlődnek a dolgok, s nem szabad eleve megkötnünk a magunk kezét visszavonhatatlan döntésekkel. A lényeg mindig az, hogy ellenfelünket elmarasztalják; úgy intézzük, hogy szakítás esetén ő viselje a felelősséget érte. Ön meg lehet győződve arról, hogy a történtek után sem a posszibilistákat, sem a Szociáldemokrata Föderációt nem az egyesülés vad vágya fűti, hanem inkább az a heves kívánság, hogy ránk hárítsák a felelősséget a szakításért, amelyet titokban óhajtanak, hiszen csak ez adhatja meg nekik a további létezés látszatát. Ha megtennők nekik azt a szívességet, hogy *provokáljuk* a szakítást, ezzel új életre keltenők őket. Csakis a mi hibáink következtében heverhetik ki vereségüket, márpedig fogunk elkövetni hibákat, ha a szenvedély vagy bármilyen érzelem befolyása alatt cselekszünk. Ez egyszerű számítás dolga – semmi egyéb.

Ölelje meg Laurát a magam és Nim nevében. Ma reggel Sam Moore Liverpoolból elindult az Ön afrikai hazája felé[297].

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

116

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 június 28.

Kedves Laurám,

Ami az általam használt „aufgeschoben" stb. mondás* „szabad és könnyed" fordítását illeti, attól félek, ebben a trópusi hőségben csak annyi az energiám, hogy teljesen rád hárítsam a felelősséget ennek lefordításáért, mégpedig mint az ügyvédek mondják, „kötelezettség nélkül". Csak annyit tudok, hogy ha tovább tart ez az idő, nem irigylem tőled a kongresszust[230]; az egyetlen kongresszus amely érdekel, az a Nimmel való kongresszus egy palack jól hűtött sör mellett.

Ami ezt a ti kongresszusotokat illeti, Maggie Harknesshoz intézett leveledből úgy látom, hogy az adminisztratív jellegű üléseket nem szándékoztok nyilvánosan tartani. Nos, nekem szilárd meggyőződésem, hogy ezt a kérdést csak maga a kongresszus döntheti el, mégpedig miután meghallgatta a németeket, osztrákokat stb. A napirendi kérdéseket tekintve azonban semmi szükségét nem látom a zárt ülésekhez való ragaszkodásnak, s azt hiszem, maguk a németek is szívesebben vennék a nyílt üléseket mindvégig – hacsak itt bizonyos körök nem áhítoznak az Internacionálénak valamilyen formában való helyreállítására, ezt pedig a németek teljes erejükből ellenezznék és kell is hogy ellenezzék. Honfitársaink és az osztrákok az egyedüliek, akiknek igazi harcot kell vívniok, igazi áldozatokat hozniok, száz egynéhány emberük ül mindig börtönben, s nem engedhetik meg maguknak, hogy nemzetközi szervezetekkel játszadozzanak, amelyek jelenleg éppen annyira megvalósíthatatlanok, mint amennyire haszontalanok.

Másrészt a posszibilisták[20] és Tsaik mindent meg fognak tenni, hogy kongresszusuknak visszhangja legyen, s a mandátumok megvizsgálása után valószínűleg egyáltalán nem tartanak majd zárt üléseket, s talán még emiatt sem, minthogy pedig a francia és az itteni burzsoá sajtóval való kapcsolataik folytán nekik kedveznek az esélyek, előnybe kerülnek velünk szemben –

* *Lásd 227. old. – Szerk.*

hiszen mi súlyos handikappel indulunk –, hacsak bátran nem cselekszünk és be nem engedjük a sajtót, amilyen gyakran csak lehet.

Mindebből azt a következtetést vonom le, hogy a legjobb, ha nem alakítunk ki magunknak előre véleményt erről, vagy a kongresszussal összefüggő más kérdésekről, hanem megvárjuk, amíg a többiek nyilatkoztak, s akkor döntünk. Ezt vonatkoztatnám arra is, amit Paul a két kongresszus egyesülésének meggátlásáról ír.[306] Úgy vélem, ha ez a kérdés felmerül, annyi lesz a gyakorlati nehézség, hogy valószínűleg semmi sem sül ki belőle, hacsak a posszibilisták minden ponton nem engednek. De a posszibilisták nem fognak engedni, és mert biztosak abban, hogy a trade-unionokkal ellensúlyozzák szocialistákban való hiányukat, s mert elég szép számmal vonultathatnak fel franciákat és angolokat (mint tudod, az ő véleményük szerint ez a két nemzet alkotja az egész civilizált világot), és mert lesz egy Knight of Labor-juk[293], aki saját állítása szerint legalább 500 000 embert képvisel, meg egy American Federation of Labor-juk[307], aki 600 000-et képvisel, papíron óriási számú munkást fognak képviselni, s azt várják majd, hogy mi, szegény szocialisták, engedünk. Csak attól tartok, hogy csalárd manőverrel kedvezőtlen színben tüntetnek fel bennünket a nyilvánosság előtt (ők értenek az ilyen fogásokhoz), s hogy Liebknecht beleesik a csapdába. Ebben az esetben különösen terád, Tussyra és D. Nieuwenhuisre számítok, hogy felnyitjátok Bebel szemét és meggátoljátok, hogy Liebknecht egyesülési mániájának sikere legyen.

Tussy válaszolt Paulnak Lavyról feltett kérdésére; én nem voltam ott, Tussy mindent tud erről.

Véleményem szerint a két kongresszus minden baj nélkül ülésezhetik egymás mellett – lényegileg különböző jellegűek: az egyik szocialisták kongresszusa, a másik pedig főleg olyanoké, akik a „szocialista" névre *igényt tartanak*, s nem hiszem, hogy ilyen körülmények között Bebel kész lenne bármi áron beleegyezni az egyesülésbe. Azt írta nekem, hogy az egyesülés csak a teljes egyenlőség alapján történhetik meg, s ez kétségtelenül a minimuma lesz feltételeinek. De ő sohasem élt másutt, mint Németországban, és nem tudja megítélni az angol vagy a francia életkörülményeket és eszméket – s e tekintetben Liebknecht veszélyessé lehet, különösen azért, mert jobban tájékozott ember híján sajnos ő a németek külügyminisztere. Arra nyomatékosan fel kell hívnod Bebel figyelmét, hogy a posszibilisták és a Szociáldemokrata Föderáció[85] az Internacionálé helyreállításának eszközéül akarja felhasználni a kongresszust, ezt pedig a németek nem támogathatják anélkül, hogy megszámlálhatatlan üldöztetést ne zúdítsanak magukra; s hogy ezért a németek jobban tennék, ha távol tartanák magukat az ilyen kongresszustól.

Gratulálok Paulnak kettős jelöltségéhez – Avignonban biztosan győz, c'est la ville de Laure![*308] Ilyen feliratú névjegyet kellene csináltatnia: „P. L., candidat, successeur (plus heureux) de Pétrarque"**. De föltételezem, hogy efféle rossz szóvicceket Párizsban nélkülem is régóta és elég gyakran hallasz.

Remélem, párizsi barátaink készítenek a kongresszusra egy ügyrendtervezetet? Ez okvetlenül szükséges, időnyerés céljából, és fontos, hogy igen rövid legyen és a részletek szabályozását az elnökre hagyja.

Ha lesz időm, küldök Paulnak néhány sort a nemzet felfegyverezésének és az állandó hadseregek megszüntetésének kérdéséről.

Sam*** most Szenegálban vagy Gambiában lehet, arra számítunk, hogy egy-két napon belül kapunk néhány sort Madeirából.

Schorlemmertől egyetlen szót sem kaptam. Megpróbálom egy kissé felrázni. De neked talán írt; M. Harknessnak azt mondta, hogy ott akar lenni a párizsi kongresszuson.

Parnell közöltette a „Labour Elector"-ban egy levelét, amelyet *úgy* írt alá, mint a Labour Electoral Association[289] tiszteletbeli titkára – e ció basta°.

Nim üdvözöl.

Hű barátod
F. E.

Délután 5 óra. Most kaptam meg Tussynak írt leveledet és az ő válaszát; a zárt ülések tárgyában a mellékelt sorokat írja, amelyeket teljes mértékben helyeselek. Holnap Bebelnek is írok ugyanebben a tárgyban.

Eredeti nyelve: angol

* – ez Laura városa! – *Szerk.*
** – „P. L., képviselőjelölt, Petrarca (szerencsésebb) utóda" – *Szerk.*
*** Sam Moore. – *Szerk.*
° – és ez elég – *Szerk.*

117

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1889 július 4.

Tisztelt Uram,

Közöltem Lafargue úrral és Kautsky úrral[222], amit Ön az „Északi Hírnök"-ben megjelent cikkeikről[309] volt szíves írni. Ennek folytán Lafargue úr küldött nekem egy cikket a tulajdon fejlődéséről, s szeretné, ha továbbítanám Önhöz és felkérném, hogy szíveskedjék felajánlani az „Északi Hírnök" szerkesztőjének*, a szokásos feltételekkel a tiszteletdíjat stb. illetően.[310] Ma elküldöm Önnek nyomtatványként, *ajánlva*.

Azok a hírek, amelyeket Ön Mutual úr egészségi állapotáról adhatott[311], nagyon örvendetesek és teljesen megegyeznek azzal, amit más forrásokból hallottunk. Aki ilyen robusztus alkatú, az bizonyosan talpra áll, s remélhetjük, hogy egy szép napon viszontlátjuk itt ifjúi egészségét teljesen visszanyerve.

A III. kötethez[7] az utóbbi három hónapban különböző elkerülhetetlen akadályok miatt nem nyúltam hozzá, és minthogy a nyár mindig nagyon a restség időszaka, attól tartok, hogy szeptember vagy október előtt nem is sokat tudok dolgozni rajta. A bankokról és a hitelről szóló szakasz jelentős nehézségeket okoz. Az alapelvek eléggé világosan ki vannak mondva, de az egész összefüggés feltételezi, hogy az olvasó jól ismeri az e témáról szóló irodalom fő műveit, pl. Tooke-ot és Fullartont, és mivel általában ez nem így van, sok magyarázó jegyzetre stb. lesz szükség.

Egyébként van még egy példányom Fullarton „Regulation of Currencies" című művéből, amely a legfőbb munka erről a kérdésről; ha nincs meg Önnek ez a könyv, nagyon örülnék, ha megengedné, hogy elküldjem.

Az utolsó, „a földjáradékról" szóló szakaszt emlékezetem szerint csak formai szempontból kell átnéznem, úgyhogy ha befejeztem a bankról és a hitelről szóló szakaszt (ez $^1/_3$-a az egésznek), az utolsó harmad (a járadék, valamint a jövedelem különböző osztályai) nem vesz majd sok időt igénybe.

---

* Anna Mihajlovna Jevreinova. – *Szerk.*

De mert ez a befejező kötet annyira ragyogó és teljességgel megtámadhatatlan munka, kötelességemnek tartom, hogy olyan formában tegyem közzé, amelyben világosan és plasztikusan kidomborodik az érvelés egész vonala. És a kézirat állapotát tekintve – csak első, gyakran félbeszakított és befejezetlenül hagyott vázlat – ez nem olyan nagyon könnyű.

Megpróbálok megállapodni két erre alkalmas úrral*, hogy lemásolják nekem a negyedik kötet kéziratának azokat a részeit, amelyeknek tollbamondását szemem állapota aligha teszi lehetővé nekem. Ha ez sikerül, akkor begyakoroltatom őket e kéziratok kibetűzésébe is, amelyek jelenleg hétpecsétes titkok mindenki számára, csak nekem nem, aki megszoktam a kézírást és a rövidítéseket, s így a szerző többi kézirata is hozzáférhető lesz, teljesen függetlenül attól, hogy én élek-e vagy halok. Remélem, hogy ősszel ezeket a megállapodásokat is megkötjük.

Őszinte híve
P. W. R[osher][12]

Az I. kötet nagyobbik részének angol fordítója, Moore úr, nemrég elutazott Afrikába, mert kinevezték a Niger Társaság területeinek főbírájává. Így a III. kötet fordítása, legalábbis részben, a Niger partjain készül majd!

Eredeti nyelve: angol

* K. Kautsky és E. Bernstein. – *Szerk.*

118

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 július 5.

Kedves Lafargue-om,

Tökéletesen megértem, hogy egy szövetség küldöttkongresszusának vannak zárt ülései azoknak az ügyeknek a megvitatására, amelyek csupán a tagokra tartoznak, s ez általában alighanem kötelező is. De hogy munkás- és szocialista küldöttek kongresszusa, amelyet olyan általános kérdések megvitatására hívtak egybe, mint a nyolcórás munkanap, a női és gyermekmunkára vonatkozó törvényhozás, az állandó hadseregek megszüntetése stb. – hogy az ilyen kongresszus kirekessze a közönséget és zárt ajtók mögött tárgyaljon, ez véleményem szerint indokolatlan. Hogy a párizsi közönség odamegy-e vagy sem, annak nincs nagy jelentősége; jóllehet az az érdeklődés, amelyet az Önök pártjának e kongresszus iránt tanúsítania kell, elegendő lehetne ahhoz, hogy bizonyos hallgatóságot biztosítson neki. De a nyilvános üléseknek, nézetem szerint, semmit sem fog ártani, ha az együgyűek távollétükkel tündökölnek. Számunkra a sajtóvisszhang a fontos, s ehhez nyilvánosságra van szükség; a sajtó csak olyan eseményekkel foglalkozhatik, amelyeknél jelen lehet. És a szónokias esti ülések, amelyeken a francia nyelv kötelező, mert a közönség csak ezt érti meg, nem nagy vonzerőt fognak gyakorolni azokra a küldöttekre, akik nem beszélnek franciául. Egy hosszú délutáni vagy délelőtti ülés után meg akarják majd tekinteni Párizst ahelyett, hogy olyan beszédeket hallgassanak, amelyeket nem értenek. Ez nem akadálya annak, hogy Önök egy vagy két esti gyűlést tartsanak egy nagyteremben; de ha bezárják az ajtókat attól való félelmükben, hogy azt mondják, a terem csak félig telt meg, akkor véleményem szerint nagyon is eltúlozzák a párizsi közönség jelentőségét. A kongresszust az egész világ érdekében rendezik és az, hogy egy-két párizsival több vagy kevesebb van-e jelen, nem számít. Önök, akik mindig azt mondják, hogy a posszibilisták[20] nem jelentenek erőt, hogy Önök képviselik a francia proletariátust, most attól félnek, hogy azoknak nagyobb lesz a hallgatóságuk, mint az Önöké!

Egyébként Bebel azt írta nekem, hogy *számukra* zárt ülések nem jöhetnek

szóba, hogy a németek számára a nyilvánosság nyújtja az egyetlen biztosítékot az ellen, hogy újból titkos társaságokban való részvétellel vádolják meg őket. Ez olyan érv, amely mellett a párizsi közönségre és esetleges távolmaradására vonatkozó kevésbé fontos meggondolások alighanem elhalványodnak.

Bebel egyébként azt mondja, hogy valószínűleg 60 német küldött jön. Németországban, úgy látszik, határtalan a lelkesedés.

A Szociáldemokrata Föderáció[85] jól benne van a sz...ban. Mit gondol, ki siet a segítségére? A szegény H. Jung, aki ezen a héten egy levélben kijelenti, hogy a mi kongresszusunk egyáltalán semmit sem jelent, hogy ellenségekből álló *boldog család* ez, hogy Longuet nem szocialista, hogy Jaclard nem szocialista, hogy Liebknecht Bismarck gyarmatpolitikája mellett szavazott (ami hazugság) stb. Szegény flótások, az utolsókat rúgják.

Bizonyára tudja, hogy D. Nieuwenhuis javasolni fogja az egyesülést „tekintve, hogy a két kongresszus napirendje ugyanaz". Minthogy a napirend nem ugyanaz, nem tudom, ki szavazhatná meg ezt a javaslatot. Mindenesetre írtam Bebelnek[222], s felhívtam a figyelmét arra, hogy a dolgok már nem úgy állnak, mint Hágában[196]; hogy azóta ők felhatalmazták Önöket kongresszusuk összehívására; hogy ehhez az egész szocialista Európa hozzájárult, s ennélfogva Önöknek joguk van új feltételeket szabni egy esetleges egyesüléshez; hogy az egyesülési mánia az unionistákat olyan útra térítheti, amelynek végén együtt lesznek ellenségeikkel és el lesznek választva barátaiktól és szövetségeseiktől; végül, hogy tömérdek kisebb nehézség is fel fog merülni. Véleményem szerint csakugyan nem lesz semmi esélye egy hasznos egyesülésnek, kivéve ha a két kongresszus bizottságai részletesen megvitatnák ennek feltételeit és ezeket a két kongresszus elfogadná. Enélkül az egyesítés csak néhány óráig tartana. S ahhoz, hogy megoldást találjanak, idő kell, így hát az egyesülés csak a vége felé jöhetne létre, ha ugyan létrejön.

Cikke tegnap elment Oroszországba*, *registered***.

Amit a champagne-i szőlőtermelőkről mond, roppant érdekes – a paraszt tönkremenetele most gyorsan folyik a fejlett kapitalizmus jóvoltából!

Nagyon szerencsés dolog, hogy Liebknecht Vaillant-nál fog lakni, erős a gyanúm, hogy még mindig szeretné az egyesülést a posszibilisták „jó elemeivel", mégpedig „Brousse feje fölött", mint márciusban és áprilisban.

Ölelje meg Laurát a magam és Nim nevében.

Híve

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 237. old. – Szerk.*

** *– ajánlva – Szerk.*

119

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1889 július 9.

Kedves Barátom,

Amikor megkaptam június 10-i levelét, arra kellett következtetnem belőle, hogy Ön talán már nem lesz szabadon, mire válaszom odaérkezik. Nehogy levelem illetéktelen kezekbe kerüljön és a végén újabb bajokat okozzon Önnek, inkább nem is írtam. F. hó 6-i levele megnyugtatott efelől.

Teljesen és őszintén együttérzek Önnel, amiért – nem kétlem, *meg nem érdemelten* – ilyen kemény sorscsapás érte Önt*. Engedje meg, hogy egy olyan pillanatban, amikor egész eddigi egzisztenciája megsemmisült, további csekély kölcsönt ajánljak fel Önnek, a mellékelt, öt font sterlingre szóló postautalvány formájában.

A *jelenlegi* körülményeket tekintve mindenesetre azt hiszem, hogy az Ön családjának igaza van Buenos Airest illetően, s rögtön hozzá kellene kezdeni e terv megvalósításához.

De a dolgok mostani állásában a legcsekélyebb, akár önkéntelen indiszkréció részemről kárára lenne Önnek. A posta sehol sem megbízható. Ezért inkább nem is írok többet mindaddig, amíg ismét teljes biztonsággal nem levelezhetünk egymással.

Szívből jövő együttérzéssel

híve
F. E.

* *V. ö. 334–335. old. – Szerk.*

120

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1889 július 15.

Tisztelt Uram,

Bocsássa meg nevetséges feledékenységemet, hogy nem adtam meg Önnek Lafargue úr címét. A cím

P. Lafargue,
60, Avenue des Champs Elysées,
Le Perreux,
Seine-France.

A könyvet és az ugyanarról a kérdésről szóló másik, fontos írást, amelynek a szerzője Tooke[312] és amelyből véletlenül szintén van másodpéldányom, holnap elküldöm Önnek.

Őszinte híve
P. W. R[osher][12]

Eredeti nyelve: angol

121

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]89 július 17.

Kedves Sorge,

Kongresszusunk ülésezik és fényes siker.[313] Tegnapelőttig 358 küldött jött meg és még mindig érkeznek újabbak. Több mint a fele külföldi, köztük 81 német, az összes államokból, államocskákból és tartományokból, Posent kivéve. Az első helyiség már az első napon túl kicsinek bizonyult, a második már a másodikon, harmadikat kerestek. Az ülések – egyes francia ellenvetések ellenére (azt gondolták, hogy Párizsban a posszibilistáknak[20] nagyobb közönségük lesz, s ezért jobb zárt üléseket tartani) – a németek egyhangú követelésére, végig nyilvánosak – ez az egyetlen biztosíték a besúgókkal szemben. Egész Európa képviselve van. A legközelebbi postával elviszi a „Sozialdemokrat" a számadatokat Amerikába. A szénvidékek skót és német bányászai ott jönnek először össze közös tanácskozásra.[314]

A posszibilistáknak 80 külföldijük van (42 brit, ebből 15 a Social Democratic Federation[85], 17 a trade-unionok), 7 Ausztria–Magyarország (ez aligha lehet egyéb, mint csalás, ott az egész valóságos mozgalom velünk van), 7 spanyol, 7 olasz (hárman *külföldi* olasz társaságok képviselői), 7 belga, 4 amerikai (közülük 2, Bowen és Georgei, Washington DC, volt nálam), 2 portugál, 1 svájci (nommé par lui-même*), 1 lengyel. Csaknem mindnyájan trade-unionisták. Ezenkívül 477 francia, de ezek csak 136 szindikátusi kamarát[274] és 77 szocialista tanulókört képviselnek, ugyanis minden kis klikk 3 küldöttel képviseltetheti magát, ezzel szemben a mi 180 franciánk mindegyike *egy-egy* különálló társaságot képvisel.

Persze, az egybeolvadási szédület mindkét kongresszuson igen erős; az idegenek egybeolvadást akarnak, a franciák mindkét esetben visszahúznak. Ésszerű feltételek között az egybeolvadás egész jó, de a szédület a mieink némelyike részéről abban áll, hogy mindenáron való egybeolvadást sürgetnek.

Éppen most tudtam meg a „Sozialdemokrat"-ból, hogy Liebknecht

* – önmaga jelölte magát, önjelölt – *Szerk.*

egybeolvadási javaslatát valóban nagy többséggel elfogadták. Hogy miben áll ez a javaslat, bizalmas tárgyalások alapján történő valódi egybeolvadást jelent-e, vagy csak elvont óhajt, amelynek ilyen tárgyalásokhoz kellene vezetnie, az sajnos, a levélből nem látható. A német kedélyesség fölülemelkedik efféle csekélységeken, de az a tény, hogy a franciák a javaslatot elfogadták, véleményem szerint elegendő kezesség arra, hogy nem a posszibilistákkal szembeni felsüléssel van dolgunk. Többet csak a posta elmenetele után fogok tudni, alighanem csak holnap.

Egyébként ami lényeges, azt te valószínűleg ugyanolyan hamar megtudod, mint én, mert Avelingék erre vonatkozóan megállapodásokat kötöttek a „New York Herald"[315] párizsi emberével távirati hírközlés tárgyában. Ma elküldöm neked a szombati „Reynolds's"-ot és a hétfői „Start"-t – ez minden, ami lényeges az itteni sajtóban eddig megjelent. A továbbit szombaton.

Mindenesetre teljes kudarcba fulladt a posszibilistáknak és a Szociáldemokrata Föderációnak az a mesterkedése, hogy Franciaországban, illetve Angliában fondorlattal megszerezzék maguknak a vezető szerepet, a nemzetközi vezetésre támasztott igényük pedig még inkább. Ha a két egymás melletti kongresszus csak azt a célt érte el, hogy felvonultassa a haderőket – egyfelől a posszibilistákét és a londoni klikkezőkét, másfelől az európai szocialistákét (akik amazok jóvoltából mint *marxisták* szerepelnek) –, s ezzel megmutassa a világnak, hol összpontosul az igazi mozgalom és hol van a szédelgés, ez már elegendő. Persze a valódi egybeolvadás, ha létrejön, semmiképpen sem fogja megakadályozni a civódás folytatódását Angliában és Franciaországban, ellenkezőleg. Csupán impozáns demonstráció lesz a nagy burzsoá közönségnek, egy munkáskongresszus, több mint 900 küldött, mégpedig a legszelídebb trade-unionoktól a legforradalmibb kommunistákig. S a következő kongresszusokat illetően egyszer s mindenkorra véget vet a klikkezők mesterkedéseinek, mert ezúttal láthatták, hol a valóságos hatalom, hogy Franciaországban álljuk a sarat velük szemben, az egész kontinensen fölényben vagyunk, s hogy Angliában is nagyon inog a helyzetük.

Schlüter levelét megkaptam és legközelebb válaszolok rá. Remélem, hogy jól megy dolga, s hogy az amerikai éghajlat jót tesz feleségének.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet. Schorlemmer ma este érkezik. A jövő héten átjön Párizsból a bécsi Adler*.

Barátod
F. E.

* Viktor Adler. – *Szerk.*

122

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Mount Desertbe

London, [18]89 július 20.

Kedves Sorge,

Legutóbbi levelemben elfelejtettelek megkérni arra, hogy lehetőleg kérdezd meg Hartmannt az „Evening News and Post" cikke felől[316]. Nekünk itt fontos lenne, hogy kapjunk két sort a keze írásával arról, hogy hazugság az egész, és ő nem volt Európában. Ugyanis,

1. Bismarck megkísérli, hogy magához kösse a cárt*, annak élete ellen irányuló állítólagos összeesküvések felfedésével.

2. Eddig Svájcban űzték ezt a játékot, de minthogy Svájc az összes lehetséges összeesküvőket kiutasította, Londonba kell áttenni a székhelyet.

3. Erre a célra szolgál a Karl Theodor Reuss nevű besúgó[57], aki már régebben szállított az „Evening News"-nak dinamit-hazugságokat.

4. Ezt a legújabb reussiádát *Berlinből* táviratozták meg az összes német lapoknak.

Ha közvetlenül leleplezhetnők a históriát, csinos kis botrány törne ki itt.

Tegnap este megkaptam f. hó 7-i leveledet. Én nem követelek Wischnewetzkytől külön elégtételt azért, mert nem látogatott meg – ez nem fáj nekem. Ha tehát *nálad* elnézést kér, akkor az nekem elég. Én nem voltam a feleségénél**, az sértve érzi magát, ezért a *férj* nem látogat meg engem, s ezzel ki van egyenlítve a dolog. Ha ők is így tekintik ezt, szívesen belenyugszom. Persze, ha *többet* kívánnak, azzal nem szolgálhatok nekik. De minthogy hivatalos elintéznivalóim lesznek az asszonnyal, mégis jobb, ha legalábbis beszélő viszonyban vagyunk, közelebb amúgy sem engedem őt egyhamar magamhoz, annyira már megismertem őket. Két hiú bolond ez.

Uff! A kibékülés buboréka szétpukkadt Párizsban. Micsoda szerencse, hogy a posszibilisták[20] és a Szociáldemokrata Föderáció[85], helyesen ismerve föl helyzetüket, jobbnak tartották, hogy belerúgjanak a mieinkbe, s ez véget

* III. Sándor. – *Szerk.*

** *V. ö. 92. old.* – *Szerk.*

vetett a szédelgésnek. A dolog régen elő volt készítve, amint bizonyítja ezt ezeknek az uraknak egy egész csomó, két hónap óta tett, most érthetővé vált manővere és megnyilatkozása. A régi bakunyinista rágalom ez a hágai kongresszus[294] stb. ellen, hogy mi mindig hamis megbízólevelekkel dolgozunk. Ezt a Brousse által 1883 óta mindig újra fölmelegített rágalmat kellett itt megint előszedniök, mihelyt látták, hogy az összes szocialisták otthagyták őket és hogy csak a trade-unionok által menthetik meg magukat.[317] Hogy az *ő* megbízóleveleik mifélék, az is nyilván kitűnik majd a most fellángoló dühös vitában. Sajnos ez a régi lom, amely már 1873-ban sem vált be, ma már aztán éppenséggel nem válik be; de találniok kellett valamit, amivel palástolhatják azt az óriási felsülést, amely az urakat érte. A mi szentimentális békülékeny testvéreink azonban megérdemelték, hogy minden barátság-bizonygatásukért ezt a durva rúgást kapják legbecsesebb felükre. Egy időre ez bizonyára kigyógyítja őket.

Csak a következő postával tudok újabb lapokat küldeni neked (hetilapokat, amelyekbe Aveling ír, de amelyek csak ma este és holnap jönnek meg), Párizsból kedd óta egyetlen levelet sem kaptam.

Gratulálok, hogy megszabadultál a Lingenau-ügyben[318] rád rótt szereptől. Ebben csak Liebknecht volt vétkes, Bebel ilyen dolgokban rendes és pontos. Jót fog tenni neked Mount Desert, most nemsokára én is víz mellé utazom.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet és Schlüterét.

Barátod
F. E.

Schorlemmer, aki tegnapelőtt óta itt van, mindkettőtöket szívélyesen üdvözöl.

123

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1889 július 20.

Kedves Martignetti Barátom,

E hó 14-i levelére csak azt válaszolhatom Önnek, hogy anyagi eszközeim csak korlátozottak és amellett igen sok oldalról vannak igénybe véve. Ezért, ha megvalósul Buenos Aires-i terve, képtelen vagyok vállalni azt a kötelezettséget, hogy biztosítsam megélhetését addig, amíg Ön új megélhetést nem teremt magának. Őszintén meg akarom mondani Önnek, mit tehetek még. Rendelkezésére bocsáthatok még öt font sterlinget, s ha valami *nagyon fontos* dologról van szó, megkísérlem, hogy még további öt, vagyis *összesen tíz* fontot küldjek Önnek. De ezzel aztán az én eszközeim is hosszabb időre kimerülnének, s képtelen lennék arra, hogy többet tegyek Önért.

Remélem, hogy a fellebbezési fórum igazságot szolgáltat Önnek és maradok

őszinte tisztelettel

F. Engels

124

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Mount Desertbe

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]89 augusztus 17.

Kedves Sorge,

Az aug. 1-i leveleket megkaptam. Mind a ketten nyaralunk hát, s itt a nyaralás elég sok hűvös esőből áll.

Lapokat nem küldhetek, ilyesmit csak rendszertelenül küldenek utánam Londonból. Csak a „Labour Elector"-t. Ez a lap most fontossá válik. Ugyanis Champion alapította Hyndman ellen, de gyanús pénzekből tartották fönn (liberális-unionista[319] részről), s ezért erősen tory-barát is és ostobán írellenes volt, úgyhogy nagyon vigyáznia kellett vele az embernek, de gyanús volt és mint tory-szocialista[320], már olyan hírhedt, hogy senki sem vette. Ez azután kirobbantotta a forradalmat. Úgy látszott, a tory-pénzek megszűntek, s így Champion – aki alapjában véve ugyanolyan megbízhatatlan fickó, mint Hyndman – arra kényszerült – hosszú ellenkezés után –, hogy elfogadja egy bizottságnak (Burns, Bateman (nyomdász), Mann (gépész), Cunninghame-Grahamnek) azt az ajánlatát, hogy ez a bizottság lesz a tulajdonos, Champion pedig leváltható szerkesztője. A bizottság tagjainak neve kezeskedik arról, hogy megszakad minden kapcsolat más pártokkal és ezek pénzeivel, és a lap láthatóan javul, állítólag már csaknem fedezi a költségeit. A tory-barát és írellenes hülyeség megszűnt, ezzel szemben a lap kiváló szolgálatokat tett nekünk a kongresszusi história[313] során.

Hyndman és Tsai bandájának az volt a terve, hogy a marxista kongresszus megbízóleveleit meggyanúsítja, hogy hamisítva vannak – ebből származott elfogadhatatlan egyesülési feltételük.[317] A régi, özönvíz előtti bakunyinista taktika volt ez, speciálisan Angliára szabva. Hogy a kontinensen nem válik be a dolog, az világos volt, de közömbös is számukra; ha csak itt, Angliában beválik, akkor ők egy időre biztosítva vannak pozíciójukban – itt pedig minden esélyük megvolt erre. Erélyes offenzívánk azonban gyors véget vetett a dolognak – Burns cikke meg az enyém[321] (az ausztriai megbízólevelekről) a „Labour Elector"-ban, úgy gondolom, minden kedvüket elvették

attól, hogy továbbra is megbízólevelek kétségbevonásához folyamodjanak, hiszen maguk a posszibilisták olyan eszeveszetten űzték ezt a játékot, hogy itt annyiban kell hagyni a dolgot.

Most van kilátás rá, hogy itt olyan életképes szocialista szervezet alakul, amely lassanként kihúzza a talajt a Szociáldemokrata Föderáció[85] lába alól vagy felszívja ezt. A ligával[86] semmit sem lehet kezdeni, csupa anarchistából áll, Morris pedig a bábjuk. A terv: a demokrata és a radikális klubokban[58] – ez a mi toborzóterületünk – a nyolc óra mellett agitálni és megszervezni az 1890 május 1-i tüntetést. Mivelhogy ez utóbbit a *mi* kongresszusunk határozta el, a Szociáldemokrata Föderációnak vagy csatlakoznia kell hozzá – vagyis alávetnie magát a *mi* határozatainknak –, vagy szembehelyezkednie vele és ezzel tönkretennie magát. Mint a „Labour Elector"-ból láthatod, végre megindult a mozgás a trade-unionokban, s Broadhurstnek, Shiptonnak és Tsaiknak, úgy látszik, gyorsan végük lesz. Azt hiszem, a jövő tavaszig igen nagy haladást érünk el itt.

Az oroszok folyton erősen ármánykodnak. Előbb az örményországi atrocitások, azután a szerb határon elkövetett atrocitások. Azután a szerbeknek a laterna magicával megmutatott nagyszerb birodalom és az utalás az Oroszországgal megkötendő szerb katonai egyezmény szükségességére. Most a krétai csetepaték, amelyek furcsa módon azzal kezdődtek, hogy a krétai *keresztények* egymást öldösték, mígnem az orosz konzulnak sikerült a törökök mészárlására össze- és egy nevezőre hoznia őket. S az ostoba török kormány Sakir pasát küldi Krétába, aki 8 évig török követ volt Pétervárott és akit az oroszok ott megvásároltak! Ennek az egész krétai históriának egyebek között az a célja, hogy megakadályozza az angolokat a Poroszországgal való szövetség megkötésében[182]. Ezért éppen akkor indították meg, amikor *Vilmos idejött*[322] – hogy Gladstone ismét görögbarátságban kereskedhessék és a liberálisok lelkesedhessenek a krétai birkatolvajokért. Vilmoska az oroszok „fölé" akart kerekedni és nővére móringjaként[323] Krétát a görögöknek átjátszani, jelenléte varázsával a szultánt* Kréta átengedésére bírva; de az oroszok újra megmutatták neki, hogy hozzájuk képest ő csak ostoba kölyök: ha Görögország megkapja Krétát, akkor *Oroszország* kegyelméből kapja.

Köszönöm a Hartmannról szóló közlést**. Nagyon kívánatosak lennének részletek; szeretnék véget vetni az „Evening News" e porosz hazugságlerakatának.

---

* II. Abd ul Hamid. – *Szerk.*

** *V. ö. 245. old. és 316. jegyz.* – *Szerk.*

Nagyon okos dolog, hogy fiad* állást akar vállalni, bár unokaöcsémet, Roshert** is rá lehetne venni erre. Ezek a fiatalurak mind azt hiszik, hogy a pénz az utcán hever, csak mi öregek buták vagyunk ahhoz, hogy fölszedjük. Amíg azután a valódi tényállást megértik, az egy csomó pénzbe kerül.

Szívélyesen üdvözöllek téged és feleségedet. Schorlemmer szerdán Németországba utazott innen.

Barátod
F. E.

* Adolph Sorge. – *Szerk.*
** Percy Rosher. – *Szerk.*

125

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

4, Cavendish Place, Eastbourne
[18]89 augusztus 17.

Kedves Liebknecht,

A kongresszus utánra halasztottam IV. 19-i leveled megválaszolását, hiszen előbb semmiféle megértésre nem lehetett számítani; útjaink mind-untalan eltértek egymástól. Most is átsiklok mindazokon a kísérleteiden, hogy mások nyakába varrd mulasztási vétkedet[324].

Azt mondod: az a szemrehányás, hogy én* „a szokásos módon" a kongresszus ügyében is „előre nem látható körülmények által" voltam akadályoztatva kötelességem teljesítésében, több mint gorombaság – súlyos sértés stb.

Szavaimból sértést csak akkor csinálhatsz, ha elferdíted értelmüket, a szenvedő alakból, hogy nagyon szokásosan történik meg veled bizonyos dolog, cselekvő alakot csinálsz, hogy te szándékosan megszoktad azt a bizonyos dolgot. Akkor a gyöngeség miatti szemrehányást rosszakarat miattivá változtatod át és szerencsésen nyélbe ütötted a sértést.

De végtére magadnak is észre kellett volna venned, hogy nagyon szokásosan megtörténik veled, hogy nem vagy otthon, amikor szavadon akarnak fogni, vagy valami tulajdonképpen magától értetődő dolgot akarnak tőled. Hogyan is volt Amerikában az Aveling-féle história[59]? Kezdetben, a New York-i végrehajtó bizottság által elkövetett aljasság közvetlen hatása alatt, ezt írtad: „A New York-iak bocsánatkéréssel tartoznak Avelingnek, követelni fogom ezt tőlük, s ha berzenkednek, nyilvánosan lépek föl ellenük." Később azonban, amikor sor került arra, hogy beváltsd ezt a szavadat, egészen másképp festett a dolog: írtál egy se hideg, se meleg nyilatkozatot, amely Avelingnek nem használt és a New York-iaknak nem ártott – előre nem látott körülmények! És csak az általam gyakorolt enyhe nyomás bírt rá olyan nyilatkozatra, amely az ígérteknek legalább egy részét tartalmazta.

* *Ti.* Liebknecht. – *Szerk.*

Maga IV. 19-i leveled is újabb bizonyítékul szolgálhat. Vőd* a te neved fedezete alatt kiadóként megjelentet egy sorozatot. Te, aki pedig ismered őt, rábízod a válogatást, a szerkesztést, egyszóval az egész irányítást. Az elkerülhetetlen bekövetkezik. Megjelenik, a *te neved fedezetével*, egy nem is kétes gazember szennyirata, egy igazi disznóság, amelyben ez a tudatlan gazember Marx helyesbítőjévé tolja föl magát. A címlapon a *te neved* szerepel kiadóként, így hát ezt a disznóságot a német munkásoknak, mint pártunk szellemében oktató olvasmányt ajánlják. Hogy megjelenik valahol ilyen disznóság, az persze teljesen közömbös és nem érdemelné meg, hogy beszéljünk róla. De hogy *a te* kiadásodban, a *te* égiszed alatt, mint *általad* jóváhagyott és ajánlott mű jelenik meg (mert mi egyebet jelent a neved rajta?) – ez az elviselhetetlen. Persze vőd becsapott, szándékosan ezt sosem tetted volna meg. De most – amikor legelső kötelességed, hogy lerázd magadról ezt a disznóságot, hogy kijelentsed, gyalázatosan rászedtek és a te neveddel többé egyetlen ív sem jelenik meg belőle –, most mi történik? Egy teljes oldalt írsz nekem az előre nem látott körülményekről, amelyek ebben akadályoznak.

Mire való hát az erkölcsi felháborodás azon, hogy egyszer már nevén nevezem ezt a megszokott dolgot? Egyébként sem én vagyok az egyetlen, aki ezt észrevette. És ha valakit sértés ért itt, akkor az sokkal inkább én vagyok, mint te.

Hogy milyen további lépéseket tettél a Schlesinger-ügyben, arról eddig semmit sem tudok. De egyet tudok: Ha beszünteted a Schlesinger-féle disznóság kiadását, akkor hagyom elaludni az ügyet. De ha a *te neveddel* megjelenik a folytatása, ill. a vége, akkor tartozom Marxnak azzal, hogy nyilvánosan tiltakozzam ellene. Remélhetőleg nem hagyod, hogy idáig jusson a dolog, meggyőződésem, hogy neked is éppen eléggé megfekszi a gyomrod ez a rád erőszakolt boszorkányfattyú. S nyilván magad is belátod, hogy nem engedheted meg Geiser úrnak, hogy egy tál lencséért elkótyavetyélje egész pártpozícióidat, negyvenévi munka gyümölcsét.

Két hete vagyok itt és valószínűleg szeptember első hetében még itt maradok – ugyanabban a házban, amelyben akkor laktam, amikor te Amerikába utaztál.

Szívélyesen üdvözöllek.

Barátod
F. E.

* Bruno Geiser. – *Szerk.*

126

Engels Eduard Bernsteinhez

Londonba[325]

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]89 augusztus 22.

Kedves Ede,

Ki az a Paul Fischer? Le akarja fordítani a „Berliner Volkstribüne" számára régi cikkemet a „Progress"-ből[326]. Minthogy ehhez jegyzeteket kellene készítenem, tehát a „V[olks]tr[ibüne]" közvetlen munkatársaként szerepelnem, vannak aggályaim, s halogató válaszommal visszatértemig függőben tartom őket.

A következő számban* elő kellene venned a dokkmunkássztrájkot[327]. Az ügy itteni szempontból igen fontos. Az East End** eddig passzívan belesüppedt a nyomor mocsarába – jellemzője az éhségtől megtörtek, a teljesen reménytelenek ellenállásnélkülisége volt. Aki ide került, az fizikailag és erkölcsileg veszve volt. Akkor jön tavaly a gyufáslányok győzelmes sztrájkja.[328] Most pedig a lesüllyedtek leglesüllyedtebbjeinek, a dokkmunkásoknak ez az óriás sztrájkja, nem az állandó, erős, gyakorlott, viszonylag jól fizetett és rendszeresen foglalkoztatott munkásoké, hanem azoké, akik véletlenül vetődtek a dokkokba, a szerencsétlen flótásoké, akik minden más ágban hajótörést szenvedtek, a hivatásos éhezőké, a letört, a teljes romlás felé sodródó egzisztenciáknak a tömegéé, amelynek számára fel lehetne írni a dokkok kapuira Dante szavait: lasciate ogni speranza, voi, che entrate!*** S ez a tompa kétségbeesésben élő tömeg, amely a dokkok kapuinak megnyitásakor minden reggel a szó szoros értelmében csatákat vív, hogy előbb kerüljön az elé a fickó elé, aki felveszi a munkásokat – a létszám fölötti munkások egymás közti konkurrenciaharcának a szó szoros értelmében vett csatáit –, ez a véletlenül összeverődött, naponta változó tömeg képes 40 000 főnyi erővé tömörülni, fegyelmet tartani, és rémületet kelteni a hatalmas

* „Der Sozialdemokrat". – *Szerk.*

** London munkáslakta keleti része, ahol a dokkok is vannak. – *Szerk.*

*** – ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel![329] – *Szerk.*

dokktársaságokban. Örülök, hogy megérhettem ezt. Ha *ez* a réteg képes a szervezkedésre, akkor ez nagy fontosságú tény. Bárhogy végződjék is a sztrájk – ilyesmiben soha sincsenek előre vérmes reményeim –, a dokkmunkásokkal az East End munkásainak legalsó rétege belép a mozgalomba, s a följebb álló rétegeknek követniök kell ezt a példát. Az East Enden van Angliában az egyszerű munkások legnagyobb tömege, az olyanoké, akiknek a munkája semmi vagy majdnem semmi készséget nem igényel. Ha Londonban megszerveződnek a proletariátusnak ezek a rétegei, amelyeket a trade-unionok *szak*munkásai eddig megvetéssel kezeltek, akkor adva van a példa a vidék számára.

Mi több: A szervezettség hiánya következtében, az East End igazi munkásainak passzív tengődése következtében ott eddig a lumpenproletariátus vitte a szót, az East End millió éhezőjének típusaként és képviselőjeként lépett fel *és annak számított*. Ez most meg fog szűnni. Háttérbe fog szorulni a zsibárus és a többi hozzá hasonló, az East End munkása kibontakoztathatja és szervezettséggel érvényre juttathatja a saját típusát, s ez igen sokat ér a mozgalomnak. Akkor majd lehetetlenek lesznek az olyan jelenetek, amilyenek annak idején Hyndmannek a Pall Mallen és a Piccadillyn rendezett felvonulásakor játszódtak le[330], azt a gazembert, aki csak a mérgét akarja kitölteni, egyszerűen agyonverik.

Egyszóval ez esemény. És hogyan tárgyalja a dolgot még a nyavalyás „Daily News" is! Ezen is látszik villámcsapásszerű hatása. Olyan ez, mint nálunk a bányászsztrájk volt[272]: egy új réteg lépett be a mozgalomba, egy új hadtest. S a burzsoá, aki 5 évvel ezelőtt még káromkodott és szitkozódott volna, most csüggedt tapssal tetszését kénytelen nyilvánítani, miközben és mert be van rezelve. Hurrá!

Amit az anarchistákról szóló cikkben a parlamentarizmusról és hanyatlásáról mondasz[331], az a kizárólag helyes álláspont. Nagyon örültem neki.

Itt valahogy megvolnánk – az idő változékony –, a túl sok járás következtében megint gyengélkedem egy kicsit, s ezért teetotal* vagyok, Julius** ellenére – de este teát sem szabad innom az idegeim miatt, úgyhogy tea helyett *mégis* megiszom egy üveg sört – teetotallizmusból!

Üdvözlet feleségednek és gyermekeidnek és valamennyi barátunknak.

Barátod
F. E.

---

* – antialkoholista, absztinens (*szó szerint*: kizárólag teát ivó) – *Szerk.*

** *Valószínűleg*: Julius Motteler. – *Szerk.*

127

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

4, Cavendish Place
Eastbourne, 1889 aug. 22.

Kedves Hermann,

A folyószámlát köszönettel megkaptam, bizonyára rendben van.

Légy oly szíves, küldd el a mellékelt sorokat az ifjabb vagy most már bizonyára öreg Casparnak*, nem tudom, hol lakik, Krefeldben vagy Barmenban. R. Blanktól, akivel egy hete itt találkoztam, azt hallom, anyagi helyzetük nem valami jó, ezt sajnálnám.

Két hete vagyok itt, de sajnos több az eső, mint amennyire szükségem van. Amióta az angolok augusztusban flottagyakorlatokat tartanak, teljesen elromlott ennek a hónapnak az időjárása, s tegnap igaz lett itt az, amit a régi dal mond:

Am *21. August* soeben
Kam ein Spion *bei Sturm und Regen*,
Schwur's dem Prinzen und zeigt's ihm an** stb.

Ennélfogva ma reggel három nagy hadihajó haladt el itt előttünk, de még mindig várjuk a híres tengeri csatát, amely állítólag a szemünk előtt fog lejátszódni a Csatornán.

Valószínűleg még két-három hétig itt maradok, ha nem ömlik túlságosan az eső, mert

Nach Hause kann ich auch nicht hin,***

ott vannak ugyanis a meszelők, tapétázók, mázolók meg egyéb népség és a szobák háromnegyedét lakhatatlanná teszik, s ha már benn vannak a házban, senki sem tudja, mikor szabadulunk meg tőlük. Azért van ez, mert Angliában a nagyipar tönkretette a kézművességet, de nem tudott semmit a

---

* Caspar Engels. – *Szerk.*

** *Augusztus 21-én* éppen / Jött egy kém *viharban és esőben*, / Felesküdt a hercegnek s jelentett[332] – *Szerk.*

*** Haza szintén nem mehetek, – *Szerk.*

helyébe állítani. Már régóta nem a németek privilégiuma az, hogy jó pénzért rossz árut szállítsanak, a londoniak egészen remekül értenek ehhez. Amerikában ez egészen másként van. Azt hiszem, a szokásos, mindennapos üzleti érintkezés szempontjából, amelyben a spekuláció nem játszik szerepet, Amerika a világ legmegbízhatóbb országa, az egyetlen, ahol még „jó munkát" lehet kapni.

Remélhetőleg mindnyájan jól vagytok. Szívélyesen üdvözlöm Emmát* és a gyerekeket és a gyerekek gyerekeit és egész Engelskirchent.

öreg
Friedriched

* Emma Engels. – *Szerk.*

128

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

4, Cavendish Place
Eastbourne, [18]89 augusztus 27.

Kedves Laurám,

Hogy a tengerparton a levélírás szinte lehetetlenség, azt, úgy hittem, régóta tudod. És amikor, mint az én esetemben, mintha csak összeesküdött volna egy sereg ember, akiket sohasem láttam, hogy eláraszt levelekkel, látogatásokkal, kérdésekkel, mindenféle kéréssel, akkor a lehetetlenség befejezett ténnyé válik. Osztrák diákklubok, egy bécsi „igazságkereső", aki tudni szeretné, ne inkább Hegelt falja-e fel (inkább ne, válaszoltam neki), egy román szocialista in propria persona*, egy ismeretlen berlini férfiú, aki most Londonban van stb. stb. – ezek mind egyszerre estek nekem, és mindegyik elvárja, hogy rögtön foglalkozzam vele. Így, hat emberrel magam körül egy szobában, ahova nagyon is gyakran bekergeti őket az eső, nem marad számomra más hátra, mint hogy időnként visszavonuljak hálószobámba és „irodámmá" tegyem.

Neked Séraphine-nal voltak kalandjaid, Nimnek Ellennel. Mint azt a hozzáértők már rég gyanították, Ellenről egy reggel az orvos bejelentette, hogy nála hat hónapja valami azon az úton van, amelyen minden halandó a világra jön, s ennélfogva el kellett mennie – körülbelül egy hónappal azelőtt, hogy idejöttünk. Ha hazamegyünk, megint fel kell venni valakit – talán rosszabbat.

Örülök, hogy Paul választási körútján van[333], mégpedig az anyjától kapott pénzből. A három közül, akiket Marseille-ben jelöltek, egy vagy talán kettő bejuthat; remélem, Paul lesz az egyik. De mindenesetre határozott lépés előre az, hogy a párt jelöltje lett, s ez megkönnyíti a további haladást; különösen egy felemelkedőben levő pártban, márpedig a mi franciaországi pártunk e pillanatban kétségtelenül az, ha egyszer jelölt valaki, akkor ez általában azt jelenti, hogy mindig jelölt.

* – saját személyében – *Szerk.*

Remélem, a boulangizmus a következő választáson kudarcot vall. Roszszabb nem is történhetik velünk, mint ha akár csak erkölcsi sikert is elér ez a szédelgés, amely legalábbis meghosszabbíthatná a látszólagos dilemmát: vagy Boulanger, vagy Ferry – csupán ez a dilemma teszi életképessé mindkét gazfickót. Ha jól elcsépelnék Boulanger-t, és követői többékevésbé a bonapartistákra olvadnának le, akkor ez bebizonyítaná, hogy az a bonapartista hajlam, amely a nagy forradalom örökségével magyarázható, lassanként kivész a francia jellemből. S ennek a közjátéknak a befejeződésével ismét tovább folyna a francia köztársasági fejlődés szabályos haladása; a radikálisok[105] új megtestesülésükkel, Millerand-nal fokozatosan ugyanúgy hitelüket vesztenék, mint amikor Clemenceau volt a megtestesülésük, s közülük a jobb elemek átállnának hozzánk; az opportunisták[75] elveszítenék utolsó ürügyüket is a politikai létezésre, azt, hogy legalább védelmezik a köztársaságot a trónkövetelőkkel szemben; a szocialisták által kivívott szabadságjogok nemcsak fennmaradnának, hanem fokozatosan ki is bővülnének, úgyhogy pártunk jobb helyzetben lenne harca megvívására, mint bárhol másutt a kontinensen; s megszűnnék a legnagyobb háborús veszély. Akik *azt hiszik, mint a boulangista-blanquisták*[334], *hogy Boulanger támogatásával szerezhetnek maguknak néhány parlamenti helyet, azok a tudatlan tisztákhoz*[150] hasonlítanak, akik fölégetnének egy falut, hogy kisüssenek egy szelet húst. Remélhetőleg Vaillant-nak jót tesz majd ez a tapasztalat. Ő pontosan tudja, miféle fickó ezeknek a blanquistáknak a zöme, s bizonyára súlyosan megrendültek az abban a tekintetben táplált illúziói, hogy mit lehet ebből az anyagból kihozni.

Hyndmannak olyan célból indított kampánya, hogy lerontsa a marxista megbízólevelek hitelét,[317] úgy látszik, teljes kudarcba fulladt. Burns leleplezései gyors csapást mértek rá, s további közléseink, főként az ausztriai posszibilista megbízólevelekről szólók[321], megtették a többit. Ezek az emberek egyáltalán nem tudják, milyen üvegházi életet élnek. Minthogy pedig Franciaországban a posszibilisták e kérdésben, úgy látszik, nyugton maradtak (ezek a fickók a maguk kis méreteiben jóval eszesebbek, mint Hyndman & Co.), már nem lesz szükség arra, hogy tovább vigyük a győzelmet, hacsak újabb kísérleteket nem tesznek. Az egész trükk az angol piacra volt szabva, s ott megbukott – cela suffit*. Itt van aztán a május 1-i tüntetésről szóló határozat. Ez a legjobb, amit kongresszusunk véghezvitt. Ez mérhetetlenül sokat jelent majd itt, Angliában, s a Hyndman-banda *nem mer szembeszállni*

* – ez elég – *Szerk.*

vele; ha megteszik, tönkreteszik magukat; ha nem teszik, a mi nyomunkat kell követniök; választhatnak.

Egy másik nagy esemény a dokkmunkások sztrájkja[327]. Tudod, ők az East End összes misérable-jai* közül a legnyomorultabbak, az összes szakmák lecsúszott elemei, a lumpenproletariátus fölötti legalsó réteg. Hogy ezek a szegény kiéhezett, lecsúszott teremtmények, akik minden reggel a szó szoros értelmében verekszenek egymással a munkához jutásért, megszerveződnek az ellenállásra, 40–50 000 főnyi erővé válnak, magukkal vonják a sztrájkba az East Endnek a hajózással valamiképpen összefüggő összes szakmáit, több mint egy hétig kitartanak és megrémítik a gazdag és erős dokktársaságokat – ez megújhodás, s büszke vagyok, hogy megérhettem. S még burzsoá vélemények is állnak mellettük: a kereskedők, akik súlyosan megsínylik a forgalom e megszakadását, nem a munkásokat szidják, hanem a konok dokktársaságokat. Így hát ha még egy hétig kitartanak, szinte biztos a győzelmük.

És ezt az egész sztrájkot a *mieink* szervezték és vezették, Burns és Mann, a hyndmaniták pedig sehol sincsenek benne.

Kedves Laurám, szinte biztosra veszem, hogy szükséged van némi pénzre, s küldenék is mellékelve egy csekket, ha nem volnék magam is szűkiben. Bankegyenlegem az apály mélypontján áll; egy kb. 33 £ összegű osztalékot, amely általában augusztus 18. táján esedékes, még nem fizettek ki, s Edward 15 £-et kért kölcsön a hónap végéig, mert nagyon megszorult. Így alig tudok mozogni, de mihelyt kapok pénzt, küldök; legkésőbb a jövő hétfőn, de remélem, előbb.

Domela** kezd egészen érthetetlenné válni. Végül talán nem is Jézus Krisztus ő, hanem Jan van Leiden[336]? Meyerbeer „Le prophète"-je? Úgy látszik, a huzamos vegetarianizmus és magánzárka furcsa eredményeket hozhat.

Edward és Tussy Dundeeba készül, hogy tudósítsanak a trade-unionok kongresszusáról[337], és a fiúk*** addig itt lesznek nálunk.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* – nyomorultjai[335] – *Szerk.*
** Domela Nieuwenhuis. – *Szerk.*
*** Jean és Edgar Longuet. – *Szerk.*

129

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[Eastbourne,] 1889 szept. 1., vasárnap

Kedves Laurám,

Tegnap késő este kaptam meg bankomtól a hírt, hogy kifizették a rég várt 36 £ osztalékot és ezért sietve küldök neked egy 30 £-es csekket, ebből tíz annak a pénznek a második fele, amelyet választási költségeire[333] ígértem Paulnak, s amely felől ő Cette*-ből érdeklődött múlt pénteken érkezett levelében. Úgy látszik, a városban jók az esélyei, de Cette nagyon kicsiny, s a vidék szavazatai döntenek majd – remélem, néhány nap múlva többet hallok róla. Reméljük a legjobbat.

Nem írhatok sokat, mert vasárnap van és a mieink folyton ki-be járkálnak; azonkívül írnom kell Tussynak a sztrájkról[327], amely tegnap komoly válságban volt. Minthogy a dokkigazgatók továbbra is makacsok, embereink teljesen meggondolatlan elhatározásra jutottak. Segélyalapjaikat már kimerítették, s be kellett jelenteniök, hogy szombaton nem oszthatnak ki segélyt a sztrájkolóknak. Hogy ezt elfogadhatóvá tegyék – legalábbis így képzelem a dolgot –, kijelentették, hogyha szombat délig nem adják be derekukat a dokkigazgatók, akkor hétfőn általános sztrájk lesz – miközben főleg abból a feltevésből indultak ki, hogy a gázművek szén vagy munkások, vagy mindkettő hiányában leállnak és London sötétben marad, s arra számítottak, hogy ez a fenyegetés annyira megrémít mindenkit, hogy engedjenek a munkások követeléseinek.

Nos, ez hazárdjáték volt, olyan, mint 1000 £-et kockára tenni azért, hogy esetleg 10 £-et nyerjenek; nagyobb volt a fenyegetés, mint amennyit végrehajthattak; több millió embert kárhoztattak volna éhezésre csak azért, mert tíz–húszezret nem tudtak táplálni; könnyelműen eljátszották volna a boltosok minden rokonszenvét, sőt a burzsoázia zömét is, akik mind gyűlölték a dokkok monopolistáit, de akik most egyszeriben a munkások ellen fordultak volna; valójában az elkeseredettségnek olyan megnyilvánulása és

* *Mostani írása*: Sète (Hérault département). – *Szerk.*

olyan kétségbeesett játék volt ez, hogy rögtön írtam Tussynak[222]; ha ragaszkodnak ehhez, akkor a dokktársaságoknak csak szerdáig kell kitartaniok, s győztesek lesznek.

Szerencsére meggondolták magukat. Nemcsak hogy „ideiglenesen" visszavonták fenyegetésüket, hanem teljesítették is a rakodóhelybirtokosok követelését (akik bizonyos tekintetben versenytársai a dokkoknak), csökkentették béremelési követeléseiket, s *ezt újra elutasították* a dokktársaságok. Azt hiszem, ez biztosítja majd győzelmüket. Az általános sztrájkkal való fenyegetésnek most üdvös hatása lesz, s a munkásoknak az a nagylelkűsége, hogy visszavonták a fenyegetést és kompromisszumba is belementek, újabb rokonszenvet és támogatást szerez majd nekik.

Pénteken visszamegyünk Londonba. Schorlemmer körülbelül két hete Németországba utazott és most ott van; hogy mit csinál és mik a szándékai, azt nem tudom.

Ami Boulanger-t illeti, gyengesége megmutatkozik választási taktikájában: Párizst választja ki magának és az egész vidéket a monarchistáknak hagyja. Ennek ki kellene józanítania legmakacsabb követőit is, ha republikánusnak nevezik magukat. Paul azt írta nekem, hogy egy marseille-i boulangista bevallotta neki, hogy Boulanger 15 milliót kapott az orosz kormánytól. Ez megmagyarázza az egész mesterkedést. Az orosz dinasztia, amely most Dánia révén rokonságba került az Orléans-okkal[338], egy Orléans-restaurációt kíván, mégpedig olyat, *amelyet Oroszország hoz létre*, mert akkor az Orléans-ok az ő rabszolgái lennének. S a cár* csak monarchikus Franciaországgal lehet őszinte szövetségben, olyanban, amilyenre egy kétes kimenetelű hosszú háborúhoz szüksége van. Ennek létrehozására Boulanger-t tolja előtérbe eszközül. Ha ez utóbbi beválik mint ugródeszka a monarchiához, akkor a megfelelő időben kifizetik majd vagy szükség esetén félreteszik az útból, mert ebben az esetben az orosz kormánynak nem lesznek olyan skrupulusai, mint a mi szocialistáinknak vannak, az ő jelszava: „denn die abzumurksen, ist uns Wurscht"**. Millerand-t illetően azt hiszem, igazad van. Lapjából***, a radikalizmusra való minden szándék ellenére, kicsendül a gyöngeség, a csüggeteg hang, főleg pedig annyira „túl sok benne a jóság teje"[340] (s ez bármilyen állott is, híján van annak az anyagnak, amelytől megsavanyodhatnék), hogy még a „Justice"-szel[341] összehasonlítva is –

* III. Sándor. – *Szerk.*

** – „mert ezeket elintézni, mit számít nekünk" – *Szerk.*

*** „La Voix"[339]. – *Szerk.*

amennyire ismertem valamikor ezt a lapot – szánalmat kelt, melybe egy csöpp megvetés keveredik. S ezek volnának a régi francia republikánusok utódai, les fils des héros de la rue Saint-Méry*[68]!

Hű barátod
F. E.

Nim és az egész itteni társaság szívélyes üdvözletét küldi.

Eredeti nyelve: angol

* – a rue Saint-Méry hőseinek fiai – *Szerk.*

130

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 szept. 9.

Kedves Laurám,

Ma az a kellemes feladatom van, hogy elküldjek neked egy 14 £ 6 sh. 8 d.-ről szóló csekket, egyharmad részét Meissner 43 £-es átutalásának, – az elszámolás majd jön. Küszöbönáll az I. kötet negyedik kiadása, lehet, hogy újév előtt elkezdjük a nyomását.

Tegnap itt volt Tussy Liebknechttel, Liebknecht fiával és Gertrud nevű lányával, Singerrel, Bernsteinnel, Fischerrel* stb. stb. Tussyt még teljesen leköti a sztrájk[327]. A lord mayor**, Manning bíboros és a londoni püspök*** javaslatai nevetségesen a dokktársaságoknak kedveztek és semmi esélyük sem volt arra, hogy elfogadják őket. Ez a legforgalmasabb időszak; karácsonytól áprilisig szinte semmi munka sincs a dokkokban, úgyhogy az emelésnek januárra való elhalasztása voltaképpen áprilisig való elhalasztást jelentett volna.

Körülbelül egy hét múlva Liebknecht ott lesz nálad Párizsban, ha ugyan még ott leszel. S vele a felesége is és még egy-két családtagja.

Úgy látszik, Domela° és hollandusai ragaszkodnak új irányvonalukhoz. Újabb bizonyítéka ez annak, hogy a kis nemzetek csak másodrendű szerepet játszhatnak a szocialista fejlődésben, bár ők azt várják, hogy majd vezethetnek. A belgák sohasem fognak letenni arról a gondolatról, hogy központi fekvésük és semlegességük folytán nyilvánvaló rendeltetésük, hogy a jövendő Internacionálé központi székhelyévé legyenek. A svájciak filiszterek és kispolgárok és mindig is azok voltak, a dánok is ezzé lettek, s majd meglátjuk, vajon Trier, Petersen és Tsaik ki tudják-e mozdítani őket ebből a jelenlegi tespedésükből. És most a hollandok is elkezdik ugyanezt. Egyikük

* Richard Fischer. – *Szerk.*

** Henry Aaron Isaacs. – *Szerk.*

*** John Lubbock. – *Szerk.*

° Domela Nieuwenhuis. – *Szerk.*

sem tudja és fogja elfelejteni, hogy Párizsban[313] a németek és a franciák vitték a vezető szerepet, s nem engedték meg nekik, hogy lefoglalják a kongresszust kicsinyes gondjaikkal. De semmi baj, most nagyobb a remény a franciák, németek és angolok együttműködésére, s ha a kisbabák nyűgösködnek, odaajándékozzuk őket a posszibilistáknak[20].

Liebknecht most szörnyen antiposszibilista, azt mondja, ezek gazembereknek és árulóknak bizonyultak, és lehetetlen velük együtt dolgozni. Erre azt mondtam neki, hogy mi már hat hónappal ezelőtt tudtuk ezt és meg is mondtuk nekik – neki és pártjának –, de ők jobban tudták. Szó nélkül zsebre vágta. Korántsem annyira biztos saját csalhatatlanságában, mint volt – vagy ha nem így van, legalábbis nem mutatja. Egyébként személyesen éppen az ellenkezője annak, ami a leveleiben – az öreg, joviális, könnyen barátkozó Liebknecht ő.

De be kell fejeznem. Itt van nálam a két fiú*, akik el voltak ragadtatva a kis Marcel** levelétől. Voltak az állatkertben és levelet akarnak írni kedves papájuknak***, így hát le kell rakodnom az asztalról.

Sikert kívánok Paulnak Cherben – teljesen fel voltam készülve cette-i sorsára, mert a város túl kicsiny ahhoz, hogy a választókerületet alkotó 74 kis faluval szemben kisebbségben ne maradjon.[333]

Nim üdvözöl.

Szeretettel

F. E.

Eredeti nyelve: angol

* Jean és Edgar Longuet. – *Szerk.*

** Marcel Longuet. – *Szerk.*

*** Charles Longuet. – *Szerk.*

131

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, [18]89 szept. 15.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Kautsky,

Felhasználom a vasárnap reggelt, hogy írjak neked, amit rég meg kellett volna tennem – de mindig közbejött valami! Előbb a kongresszus[313] és utórezgései, azután Eastbourne, ahova mindenféle levelek formájában követtek a kongresszus utófájdalmai, emellett hatan laktunk egy szobában, nem volt nyugalmam és nem volt lehetőségem elgondolkodni. Aztán idejöttem, s itt találtam Pault* és a Katonát, 2 gyermekével**, jött a dokksztrájk[327] stb. Ma reggel végre van egy órácska nyugalmam, a két Longuet fiú***, aki nálam van, nem zavar.

Mi valamennyien, Nim, Tussy, Edward, én, végtelenül sajnáltuk, hogy Louiséhoz való viszonyod ilyen negatívan végződött°. De ezen már nem lehet változtatni. Kizárólag ti ketten vagytok illetékesek ebben, s amit ti helyesnek tartotok, azt nekünk, többieknek el kell fogadnunk. De amit nem értek – egyáltalán semmit sem értek ebből a históriából –, az az, hogy te egyfolytában „részvétről" beszélsz, hogy te már csak „részvétet" érzel Louise iránt. Louise ebben az egész dologban olyan hősiesen és olyan nőiesen viselkedett, hogy mi mindnyájan nem győzzük csodálni. Ha egyáltalán valaki sajnálatra méltó ebben az ügyben, akkor bizonyosan nem Louise az. Én kitartok amellett, hogy te olyan ballépést követtél el, melyet egy napon meg fogsz bánni.

Mint már Adlernak°° mondtam, ez a viszonyotokban beállott fordulat mit sem változtathat azon, amit a IV. kötet kéziratával kapcsolatban javasol-

---

* Paul Singer. – *Szerk.*
** Wilhelm Liebknecht, Gertrud és Theodor Liebknecht. – *Szerk.*
*** Jean és Edgar Longuet. – *Szerk.*
° *V. ö. 109–110. old.* – *Szerk.*
°° Viktor Adler. – *Szerk.*

tam neked*. Ezt a munkát el kell végezni, s te meg Ede vagytok az egyetlenek, akikre rábízhatom. Mint Paul mondja, most az archívum-história[28] is rendeződött, s így a télen nyilván ismét ide jössz, akkor majd megbeszélhetjük a továbbiakat és elindíthatjuk. Az átkozott kongresszus miatt február óta semmit sem dolgozhattam a III. köteten[7], és most még az is közbejön, hogy szükségessé vált az I. kötet 4. kiadása, s előbb ezt kell elintéznem. Nem nagy munka, de ha az embernek csak napi 3 órát szabad az íróasztalnál dolgoznia, mégis meglehetősen elhúzódik. Aztán meg jön a 2 hónapon át tartó éjszaka és köd.

Pétervárról azt írták nekem, hogy a „Revue du Nord" („Sjevernoje obozrenie"?**) lefordította „Osztályellentétek Franciaországban" című cikkedet, és ez nagy feltűnést keltett Oroszországban. Ha idejössz, adok majd neked néhány tanácsot, hogy miként juthatsz esetleg pénzhez Oroszországban cikkekért.

A türingiai bányamunkásokról szóló cikksorozatod a legjobb, amit eddig írtál, igazi, a döntő pontokat kimerítő tanulmány, mégpedig olyan, amely a tények egyszerű kikutatására irányul, nem valami előre megalkotott vélemény igazolására, mint a népesedés-história és az őscsalád-história. Ezért aztán ki is kerekedik belőle valami igazi. Ez a munka megvilágítja a német történelem egy lényeges részét, itt-ott van ugyan néhány kisebb hézag a kifejtés láncában, de ez nem lényeges. Csak ebből vált igazán világossá számomra (amit Soetbeerből[342] csak homályosan és bizonytalanul tudtam meg), hogy mennyire Németország arany- és ezüsttermelése (és Magyarországé, amelynek nemesfémét Németországon át közvetítették az egész Nyugatnak) volt az a végső fontos mozzanat, amely Németországot 1470 és 1530 között gazdaságilag Európa élére állította, és ezzel az ún. reformáció vallási mezében az első polgári forradalom középpontjává tette. *Végső* mozzanat abban az értelemben volt, hogy a céhes kézművességnek és a közvetítő kereskedelemnek viszonylag magas fejlettségéhez járult, és ezzel Németország javára billentette a mérleget Itáliával, Franciaországgal, Angliával szemben.

Liebknecht *most* látta be, hogy a posszibilistákkal[20] semmit sem lehet kezdeni, ha beszél vele az ember, már korántsem annyira magabiztos, mint máskor és kiváltképp mint amikor ír. Szerencse, hogy a posszibilisták elutasították a két kongresszus egyesülését[317], mert az verekedésre és gyilkos hajcihőre vezetett volna és ez roppant nagy szégyen lett volna. A posszibilistáknak és a Szociáldemokrata Föderációnak[85] az a kampánya, hogy meg-

* *V. ö. 138–139. old. – Szerk.*

** – Szevernij Vesztnyik – *Szerk.*

gyanúsították a mieink megbízóleveleit, csúfos kudarcba fulladt. Nemcsak hogy Adlernak a posszibilista osztrákokról szóló leleplezései (az itteni „Labour Elector"-ban)[343] megsemmisítőek voltak, hanem – ami itt még nagyobb hatást tett – ezek a szamarak beengedték Burnst a mandátumvizsgáló bizottságba, s ő a „Labour Elector"-ban irgalmatlanul szerteszaggatta a Szociáldemokrata Föderáció megbízóleveleit[321]. Hyndman 28 főt képviselt! Az egész föderáció állítólag csak 1925 főt, valójában még a felét sem!

A trade-unionok kongresszusa[337] Broadhurst utolsó győzelme volt. A dokksztrájk itt tartotta Burnst, Mannt és Batemant, az egyedülieket, akik pontosan ismerték a Broadhurst elleni vádakat, s ez kedvező volt Broadhurstre nézve; de a kongresszust megfelelően előkészítették, mindent megtettek azért, hogy csak régi fajta trade-unionisták legyenek ott, s ez ezúttal még lehetséges volt. Ennek ellenére erős jelei vannak a régi felbomlásának.

Dániában a régi pártvezetés csúnyán szégyenben maradt a kongresszus ügyében, s az ellenzék, Trier, Petersen stb., nagymértékben tért hódít[254]. Az „Arbeiterzeitung"[344] számára tudósítóként szerződtetnetek kellene Triert: Gerson Trier, Ahlefeltsgade 16, Koppenhága.

A dokksztrájk[327] győzött. Ez a legnagyobb esemény Angliában a legutóbbi reformtörvények óta[345], kezdete az East End teljes forradalmának. A sajtónak, sőt a filiszternek az általános rokonszenvét megmagyarázza 1. a gyűlölet a dokkok monopolistái ellen, akik ahelyett, hogy leírnák elherdált, nem létező tőkéjüket, nyúzzák a hajótulajdonosokat, kereskedőket és munkásokat, hogy így osztalékhoz jussanak; 2. az a tudat, *hogy a dokkmunkások választók*, s dédelgetni kell őket ahhoz, hogy az East End 16–18 liberális és konzervatív veretű képviselőjét újra megválasszák (ami nem sikerül nekik, ezúttal munkásképviselők lesznek). A győzelmet az Ausztráliából kapott 14 000 £ döntötte el: az ausztráliai munkások ezzel hárítják el a fejük felől angol munkások hirtelen tömeges importálását. Burns, Champion, Mann, Tillett babérokat szerzett magának, a Szociáldemokrata Föderáció was nowhere*. Ez a sztrájk Angliának az, ami a szénbányászsztrájk[272] volt Németországnak: egy új rétegnek, egy óriási hadseregnek a belépése a munkásmozgalomba. Ha most elkerüljük a háborút, akkor talán hamarosan megkezdődhet a tánc.

Guesde Marseille-ben jelölt, Lafargue Saint-Amand-ban (Cher).

Szívélyes üdvözlet Adlernak.

Barátod

F. Engels

* – nem volt sehol – *Szerk.*

Minthogy nem tudom, megvan-e még sündisznó-lakod[346], Adlernak küldöm ezt a levelet, az ő címe biztos. Az „Arbeiterzeitung"-nak csak az 1. és 4. számát kaptam meg. Él még? Kapjátok a „Labour Elector"-t? Küldök neked egy számot.

132

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[347]

Köszönet a „Volkszeitung"-ért stb. Az a forradalom egy pohár vízben, amely nálatok lejátszódott, nagyon tréfás dolog.[348] Lehet, hogy a javulás kezdete. A nemezis lassan halad, de biztosan, s a történelem iróniája folytán ugyanazokat az embereket, akik a párt zömével, különösen a nyugati részével szemben mindig a New York-iakra támaszkodtak, éppen a New York-iak buktatják meg.

Az oroszról egy szót sem hallottam. Levelezőlapját a következő postával visszaküldöm.[316]

Hogy csak levelezőlapon írok, annak oka a sok munka. Eastbourne-ból visszatérve itt az a hír fogadott, hogy a „Tőke" I. kötetéből 4. kiadásra van szükség. Csak kevés változtatás és kiegészítő jegyzet lesz szükséges hozzá, de ezeket annál gondosabban kell kikeresni és megmunkálni, s a kinyomott szöveget pontosan átnézni, nehogy valami értelemzavaró hiba becsússzon. A III. könyvre vonatkozó utalásokat is pontosítani kell most.

A dokksztrájk[327] grandiózus volt. Tussy kemény munkát végzett ezzel kapcsolatban, s itt-ott már megnyilvánul az irigység a miatt a pozíció miatt, amelyet ezzel kivívott magának. Elküldöm neked Harney cikkét, amelyet a „Labour Elector" idéz.[349] Az öreg fickó innen 12 mérföldnyire lakik, augusztusban majd elpatkolt, de most jobban van. Lenchen köszöni a „Kalender"-t* és üdvözletét küldi. Franciaországban Guesde-nek van esélye a pótválasztáson[333]. Sajnos, még nincsenek pontos híreim a választásokról. Sok üdvözlet feleségednek és Schlüteréknek.

Barátod

F. E.

[London, 18]89. IX. 26.

Köszönettel megkaptam a bostoni nemzeti újságot** (1–5. sz.). Ezek az itteni „fábiánusok".[352]

---

* „Pionier. Illustrierter Volkskalender"[350]. – *Szerk.*

** „Nationalist"[351]. – *Szerk.*

133

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 okt. 3.

Kedves Lafargue-om,

Végeredményben az egyetlen párt, amely a választásokon[333] ereje növekedését könyvelheti el, a mi pártunk. Számításunk szerint – és értesüléseink igen hiányosak – 60 000 szavazat esett jelöltjeinkre, vagyis a kongresszusunkon[313] képviselt csoportok jelöltjeire, s további 19 000 szavazat valószínűleg a miénk (mivel a jelöltek nem posszibilisták[20] és nem is „radikál-szocialisták"[105]), de ezeket újabb értesítés nélkül nem merjük magunkénak mondani.

De miként lehetséges, hogy mi itt semmi tájékoztatást nem kapunk a választási statisztikáról, s csak a polgári lapokra vagyunk utalva, ezekből pedig lehetetlen eligazodni mindezeknek az ismeretlen jelölteknek az állásfoglalásában? Honnan tudhatjuk szavazataink számát, amikor az újságok a jelölteket csak a leghomályosabban osztályozzák? Márpedig úgy vélem, hogy a német és az angol szocialisták igazán megérik azt a fáradságot, hogy állandóan tájékoztassuk őket tevékenységünkről, mivel Önöknek nincs lapjuk, amely ezt ismertetné velük. S önök tudják, hogy mi itt mindnyájan készséggel munkálkodunk pártjuk érdekében, s hogy ezt mindig és minden erőnk latbavetésével megtettük; de ha a francia urak sajnálják a fáradságot, hogy tájékoztassanak minket a franciaországi ügyekről, tehetetlenek vagyunk, s többeknek közülünk elmegy a kedve az olyan munkától, amelyet ennyire nem becsülnek azok, akikért végezzük.

Küldje el hát nekünk, mihelyt lehet, a pótválasztások után azoknak a szocialista jelölteknek a teljes listáját, akik a kongresszusunkon képviselt csoportokhoz tartoznak, és a többi szocialistáét is (ha van), akik nem posszibilisták és nem radikál-szocialisták, közölve mindegyikükről, hogy hány szavazatot szerzett az 1. menetben és a 2. menetben. Nem tehetjük ki itt magunkat annak, hogy Hyndman és Tsai kétségbe vonják adatainkat, márpedig ez történnék, ha ismét saját hírforrásainkra kellene szorítkoznunk.

Önök a kongresszuson országos tanácsot[353] alakítottak, s ez bizonyos

határozatokat hozott. Önök közül senki sem tartotta szükségesnek, hogy nekünk erről csak egy szót is szóljon; ha véletlenül nem olvastam volna a madridi „Socialistá"[354]-ban, akkor ezt sem a német „Sozialdemokrat", sem a „Labour Elector" nem közölte volna, s ráadásul így is két hónap késéssel.

Önöknek is látniok kell, hogy ha így járnak el, nagyon megkönnyítik a posszibilisták és itteni barátaik dolgát.

Írtam Bebelnek, hogy küldjenek valami pénzt Guesde megválasztásához, amelynek fontosságát teljes mértékben elismerem.[355] Remélem, ezt megszavazzák, de figyelembe kell venni, hogy a németek adtak már 500 frankot a kongresszusra, 1000 frankot Saint-Étienne-re[356], 900-at a kongresszusi beszámolóra[357] (melyből az első szállítmány nem válik éppen becsületére azoknak, akik készítették, s akik, mondhatni, igen nagy fáradságot fordítottak a nevek elferdítésére), 2500-at a svájci lapra*, amelynek, ezenkívül, további 3500 frankot tartalékolnak. Ez 8400 frank, amelyet nemzetközi célokra szavaztak meg, mégpedig saját általános választásuk[359] előestéjén! S mindezen áldozatok után Jaclard úr minden ok nélkül megsérti őket a „Voix"-ban, parancsra szavazó gépeknek nevezve őket![360] Mintha a németek tehetnének arról, hogy a párizsi munkások vagy posszibilisták, vagy radikális cadettisták[158], vagy boulangisták, vagy semmik sem! Úgy látszik, Jaclard úr szemében a németeknek az a képessége, hogy elfogadjanak egy többségi határozatot és közösen cselekedjenek, már önmagában is sértés a párizsi urakra nézve, s ha Párizs egy helyben topog, a többieknek tilos előrenyomulniok!

De ha jól emlékszem, Jaclard úr blanquista, s ennélfogva Párizst szent városnak kell tekintenie, Jeruzsálemnek és Rómának egyszerre.

Ám térjünk vissza a választásokra. Ha igaz, hogy Guesde-nek és Thivriernek vannak esélyei, s ha bekerülnek, sokkal jobb helyzetünk lesz a kamarában, mint a posszibilistáknak. — Baudin biztosnak látszik, azután itt van Cluseret, Boyer, Basly, akik közül egyik-másik be fog kerülni, s négyükkel vagy ötükkel Guesde egy csoportot alkothat majd, ez pedig nemcsak hogy megteszi a hatását a kamarára meg a közönségre, hanem furcsa helyzetbe hozza a posszibilistákat. Éppen a mi képviselőinknek és a lassalleánusokénak a Reichstagban való együttélése volt az, ami minden egyéb körülménynél inkább kikényszerítette a két csoport egyesülését, vagyis a lassalleánusok kapitulációját.[361] Hasonlóképpen a mi csoportunk a legerősebb lenne, s

* „Arbeitstag: Der achtstündige Arbeitstag"[358]. — *Szerk.*

végül vonzási szférájába kényszerítené a Dumayket és a Joffrineket, úgyhogy a posszibilista vezetők csak a kapituláció és a lemondás között választhatnának.

Ez egyelőre a jövő zenéje. De annyi bizonyos, hogy a boulangizmus *in extremis* van*. S ezt igen fontosnak tartom. Ez volt a bonapartista láz harmadik rohama; az első egy igazi és nagy Bonaparte-tal; a második egy talmi Bonaparte-tal**; a harmadik egy olyan emberrel, aki nemhogy talmi Bonaparte, hanem egyszerűen talmi hős, talmi tábornok, mindenben talmi, s akinek a legfontosabb része fekete paripája volt. S még ez a szélhámos iparlovag is veszélyes helyzetet teremtett, Ön jobban tudja ezt, mint én; de az akut rohamon, a válságon túl vagyunk, s remélhetjük, hogy a francia népnek nem lesz többé ilyen cézár-láza. Ez azt bizonyítja, hogy konstitúciója jó, sokkal robusztusabb, mint 1848-ban. De a kamarát a boulangizmus ellen választották meg és ezt megérzi; e negatív jelleg rányomja bélyegét, s kétlem, életképes lesz-e természetes végéig. Ha maga a többség meg nem győződik a konstitúció revíziójának szükségességéről, hamarosan fel fogja váltani egy új kamara, amelynek többsége revizionista, de antiboulangista lesz. Ön, aki természetesen jobban ismeri nálam az új többség összetételét, megmondhatja nekem, tévedek-e. De azt hiszem, hogy a boulangista közjáték nélkül már most is revizionista republikánus többség vagy legalábbis erős kisebbség volna.

Mindez akkor, ha nincs háború. A Portland Place-i szélhámos[362] veresége a háborút legalábbis elodázza; másfelől, az összes hatalmak fokozódó fegyverkezése a másik irányba visz. S ha háború van, akkor egy időre ég veled, szocialista mozgalom. Mindenütt eltipornak, dezorganizálnak majd bennünket, megfosztanak mozgásszabadságunktól. Az Oroszország szekerébe fogott Franciaország moccanni sem tud majd, minden forradalmi igényről le kell mondania, mert különben szövetségese átáll a másik táborba; a két oldalon az erők nagyjából egyenlők, s Anglia arra az oldalra billenthetné a mérleget, amelyre helyezkedik. Ez érvényes a most következő két-három évre; de ha a háború később tör ki, fogadok, hogy a németeket tönkreverik, mert 3–4 év alatt a fiatal Vilmos*** valamennyi jó tábornok helyébe kegyenceit fogja állítani, olyan hülyéket vagy álzseniket, amilyenek az osztrákokat meg az oroszokat vezették Austerlitznél[363], és akik zsebükben hordják

* – *a halál pillanatában – Szerk.*

** III. Napóleon. – *Szerk.*

*** II. Vilmos. – *Szerk.*

katonai csodák receptjeit. És ez a népség most ott nyüzsög Berlinben, és sok esélyük van a befutásra, mert a fiatal Vilmos maga is közéjük tartozik.

Nim meg én csókoltatjuk Laurát. Nemsokára írni fogok neki.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

134

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

(Fogalmazvány)

[London, 18]89 okt. 3.

Kedves Liebknecht,

Bebelnek rögtön, mihelyt bizonyságot szereztem afelől, hogy Guesde bejutott a második menetbe[333], vagyis tegnap egy hete, nagyon sürgősen írtam.[364] Hogy mit határoztak, azt nem tudom.

Ami párizsi leveledet illeti, a kongresszussal kapcsolatos márciusi és áprilisi magatartásodra vonatkozóan* én ugyanolyan szilárdan megmaradok a magam véleménye mellett, mint te a tied mellett. Tehát nincs értelme elmúlt dolgokon veszekedni.

Ami a schlesingeriádát[239] illeti, *nagyon* fogok örülni, ha szerencsésen megszabadulsz tőle. Közben láthattad, hogy mégsem lehet úgy eltussolni a dolgot, s nyilatkozatot kellett kiadnod, amelynek nagyon örülök[365]. Ha mindjárt kiadtad volna, mindketten megtakaríthattuk volna ezt a kellemetlen levelezést. Én éppolyan jól tudom, mint te, és te éppolyan jól tudod, mint én, hogy korántsem csupán Kautsky meg én tekintettük botránynak, hogy neved ilyen hitvány fickó ilyen írásához fedezékül szolgált.

Nyilatkozatod mindenesetre fölment annak szükségessége alól, hogy magam bíráljam azt a tákolmányt. Jellemzése azonban meg kell és meg is fog történni, éppen *azért*, mert szerencsétlen módon felkerült rá a neved, mégpedig nemcsak mint kiadóé, hanem mint *szerkesztőé*.

Guesde megválasztását én is rendkívül fontosnak tartom. A választások a szavazatok számát tekintve nagyon kedvezően ütöttek ki ránk nézve, számításom szerint 60 000 biztosan a miénk (a kongresszusunkon képviselteké), és további 18 000 *valószínűleg* a miénk. Egész Franciaország mintegy 43 000 posszibilista[20] szavazatával szemben. Baudin biztosnak látszik, továbbá Boyer, Cluseret és Ferroul is, mellettük még néhánynak jók a kilátásai. Ha Guesde is bekerül, meglesz a képessége arra, hogy maga köré

* *V. ö. 173–175., 179–180. old. – Szerk.*

tömörítse mindnyájukat. Akkor a posszibilista Joffrin és Dumay olyan helyzetbe kerül, mint 1874-ben a lassalleánusok voltak a Reichstagban*, s *akkor*, de *csak* akkor, szó lehet arról, hogy úgy járjanak el velük, mint a lassalleánusokkal jártak el Németországban; s feltétele a sikernek, hogy addig ellenségként kezeljék és üssék őket, hadd tanulják meg tisztelni a mieink *erejét*.

Mindenesetre a boulangizmusnak vége és a pótválasztásokon valószínűleg még több pofont kap, hacsak a montmartre-i szavazatok otromba érvénytelenítése[366] újabb híveket nem szerez neki, legalábbis Párizsban. Ha aztán az orosz pénzek elmaradnak, akkor a derék tábornoknak a Portland Placeről a Sohóba kell költöznie[362] vagy Lessnertől kell bérelnie néhány szobát.

Üdvözlöm feleségedet és Theodort**.

Barátod

* *V. ö. 271. old. – Szerk.*

** Theodor Liebknecht. – *Szerk.*

135

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 okt. 8.

Kedves Laurám,

Micsoda mélabús társaság ezek a mi francia barátaink! Azért, mert Paul és Guesde nem győzött[333], teljesen kétségbeesettnek látszanak, s Paul azt hiszi, minél kevesebb szó esik ezekről a választásokról, annál jobb! Nos, én a választások eredményét nem tekintem vereségnek, hanem viszonylagos sikernek, amelyet érdemes regisztrálni mind Angliában, mind Németországban. Az első menetben 60 és 80 000 közötti szavazatot kaptunk, ami teljesen elegendő annak bizonyítására, hogy mi csaknem kétszer olyan erősek vagyunk, mint a posszibilisták[20], s míg nekik csak két emberüket választották meg (akik közül az egyik haldoklik)[367], nekünk itt van Baudin, Thivrier, Lachize, meg aztán Cluseret és Ferroul, akiknek vállalniok kell a közösséget az előző hárommal; ez öt a kettőhöz, s megfelelő irányítással elegendő lesz arra, hogy teljesen lehetetlen helyzetbe hozza a két posszibilistát. De sem Angliában, sem Németországban nem a szerzett mandátumok száma kelti majd a hatást, hanem a *leadott szavazatok* száma. Ezért arra kérnélek, gondoskodj arról, hogy mihelyt lehet, mondjuk *legkésőbb* jövő hétfő reggelig, de lehetőleg korábban megkapjuk a „Labour Elector" és a „Sozialdemokrat" számára az első és a második menetben a mi jelöltjeinkre leadott szavazatok listáját. Paul bizonyára nem viszi odáig a droit à la paresse-t*, hogy ezt az apró munkát megtagadja nekem.

Guesde veresége persze balszerencse, de én bár szükségesnek tartottam, hogy mindent megtegyünk ennek elkerülésére, az első menet 1445 szavazata után már nem nagyon bíztam sikerében. Amin nem segíthetünk, abba bele kell nyugodnunk. Sokkal nagyobb előny számunkra, hogy megszabadultunk a boulangizmustól. A boulangizmus Franciaországban és az ír kérdés Angliában – ez a két nagy akadály utunkon, a két mellékkérdés, amely megakadályozza egy független munkáspárt megalakulását. Boulanger

* – a lustaság jogát[368] – *Szerk.*

most szét van zúzva, s szabad az út Franciaországban. Ugyanakkor kudarcot vallott a monarchistáknak a köztársaság elleni támadása. Ez azt jelenti, hogy a monarchizmus a gyakorlati politika talajáról fokozatosan rátér az érzelmiére, a monarchisták közelednek az opportunizmushoz[75], kettejükből egy új konzervatív párt alakul, és megindul ennek a konzervatív-burzsoá pártnak a harca a kispolgárok és a parasztok (a radikálisok[105]) meg a munkásosztály ellen; ebben a harcban a munkásosztály szocialistái hamarosan a radikálisok fölé kerekednek, kivált miután ezek ilyen módon lejáratták magukat. Nem várom, hogy minden ilyen egyszerű, klasszikus formában történjék, de a francia fejlődés vele született logikája bizonyosan úrrá lesz minden mellékkérdésen és akadályon, főként miután az elavult (nem egyszerűen burzsoá) reakciónak mindkét formája – boulangizmus és monarchizmus – olyan nagy vereséget szenvedett. S nem is kívánhatunk egyebet, mint hogy kiküszöböltessenek mindezek a mellékkérdések és szabad legyen a terep ahhoz a harchoz, amelyet a francia társadalom három nagy része vív: burzsoák, kispolgárok meg parasztok, munkások. Ezt pedig, azt hiszem, elérjük.

Ferrytől most megszabadultunk, s azt hiszem, Crawford mamának igaza van, ha úgy tekinti őt, mint aki még a saját pártja számára is akadály.[369] Gyarmati kalandok nem fogják többé eltorlaszolni az utat, sem az nem gátolja majd az új burzsoá párt megalakulását, hogy tisztelni kell a ferryzmus hagyományait.

Ezért egyáltalán nem esem kétségbe, ellenkezőleg; nyilvánvaló haladást látok a választások eredményében, a helyzet igen határozott tisztázódását. Persze, kezdetben konzervatív kormányotok lesz; de nem olyan, amilyen volt – csak a burzsoázia egy *meghatározott csoportjának* a kormánya. Az opportunisták ugyanúgy csak egyik csoportja voltak a francia burzsoáziának, mint Lajos Fülöp és Guizot „elégedettjei"[370]: ezek voltak a finánccarisztokrácia, amazok pedig az a csoport, amely finánccarisztokráciává akar lenni. Most első ízben kapjátok meg, az *egész* burzsoázia igazi kormányát. A Thiers vezette rue de Poitiers 1849–51-ben[371] szintén az egész burzsoá osztály kormányát alkotta; ez azonban a két szembenálló monarchista klikk közötti fegyverszünetből folyt és természeténél fogva *átmeneti* volt. Most olyat kaptok, amely azon alapul, hogy reménytelen a köztársaság megdöntése, hogy elismerése elkerülhetetlen pis aller*, olyan burzsoá kormányt tehát, amely képes arra, hogy a burzsoázia végső összeomlásáig fennmaradjon.

A francia burzsoáziának olyan sok csoportra, frakcióra és klikkre való

* – szükségmegoldás, kényszermegoldás – *Szerk.*

szétforgácsoltsága volt az, ami gyakran megtévesztette a népet. Ha az egyik csoportot megdöntötték, mondjuk a finánc*arisztokráciát*, azt hitték, az egész burzsoáziát megdöntötték; pedig csak egy másik csoportot juttattak hatalomra. Ott vannak 1. a legitimista vagy általában monarchista földbirtokosok, 2. a Lajos Fülöp korabeli *régi* finánc*arisztokrácia*, 3. a második császárság korabeli második finánc*arisztokrata* garnitúra, 4. az opportunisták, akiknek nagyrészt még ezután kell vagyont szerezniök, 5. az ipari és kereskedelmi burzsoázia, főleg a vidéki, amely minthogy maga szétszórt és nincs közös centruma, általában követője gyakorlatilag bármely csoportnak, amely éppen hatalmon van. Nos, ezeknek most mind egyesülniök kell „mérsékeltekként" és „konzervatívokként", le kell mondaniok régi tanaikról és pártjelszavaikról, amelyek megosztották őket, és – ezúttal először – egységes és oszthatatlan burzsoáziaként kell cselekedniök. És ez a burzsoá koncentráció lesz az igazi értelme mindazoknak a republikánus és egyéb koncentrációknak, amelyekről olyan sok szó esik mostanában, s ez nagy haladás lesz, amely fokozatosan a radikálisok szétszóródásához és a szocialisták igazi koncentrációjához fog vezetni.

Uff! ennyi most elég ebből az átkozott témából. Ma estére várom ide Longuet-t és az ő ajkáról bölcsességet merítek majd. Sajnálom, hogy megbukott, mert számára nagyon fontos személyi kérdés volt ez.

Sam Moore-ról nincs hír, mióta átkelt a Sierra Leonén. Tussy megpróbálta fölkeresni a fivérét, de sohasem találja otthon. Így nem tudjuk, hogy családja hallott-e róla.

Nim egész nyáron a kertetekről meg a benne levő zöldségről és gyümölcsről áradozott; most azt a különmegbízást adta nekem, mondjam meg: hogy türelmetlenül várja az ő részét a körtéből, szőlőből és egyéb most érő jókból.

Kérlek, add át Paulnak a mellékelt 20 £-es csekket.

Hűséges öreg barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

136

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[347]

Szokás szerint mellékelten a „Labour Elector" és „Commonweal". Az „International Review"[372] állítólag már kimúlt, Hyndman ilyen gyorsan csődbe juttatta. Bax viszont egy másik folyóiratról* tárgyal; ha megkapja, akkor valószínűleg Aveling lesz a helyettes szerkesztője. A New York-i forradalom[348] egyre mulatságosabb, Rosenberg és Tsa kísérletei, hogy tout prix** felül maradjanak, derűt keltők, de szerencsére hasztalanok is. Örültem a nacionalistákkal folytatott levelezésednek a „Workman's Advocate"-ben[374], először, mert 10 mérföldről felismerni benne a régi Sorgét, és másodszor, mert ismét *nyilvános* életjel tőled.

Nem tudom, megírtam-e neked, hogy Sam Moore júniusban elutazott a Niger melletti Aszabába (Afrika), az angol Niger Társaság területe főbírájának. Tegnap kaptam meg onnan az első levelet, nagyon jónak és szemmel láthatóan egészségesnek találja az éghajlatot, nem nagy a hőség, reggel 75 °F, délután 81–83***. New Yorkhoz képest tehát hűvös. Eszerint a „Tőke" III. kötetének angol fordítása alighanem Afrikában készül majd. Én az I. kötet 4. kiadásán dolgozom, az összes idézeteket felül kell vizsgálni az angol kiadás alapján, mert hát másképp ez nem megy. Azután teljes erővel neki a III.-nak.[7]

Tegnap megérkezett Longuet, két legidősebb fiáért°, akik Tussynál vannak. Az opportunistáknak[75] a szavazástól való tartózkodása folytán 800 szavazattal kisebbségben maradt[333]. A mieink közül kb. hatot választottak meg; sajnos, Guesde-et nem.°°

Barátod
F. E.

[London, 18]89 okt. 12.

---

* „Time"[373]. – *Szerk.*
** – mindenáron – *Szerk.*
*** – 23,5, illetve 27–28 °C – *Szerk.*
° Jean és Edgar Longuet. – *Szerk.*
°° *V. ö. 276–278. old.* – *Szerk.*

137

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 okt. 17.

Kedves Laurám,

Nim és én nagyon köszönjük a láda pompás gyümölcsöt, amely kitűnő állapotban érkezett meg, és amelybe már tekintélyes nagyságú lyukat ettünk. Én kitartok a mellett az amerikai szokásom mellett, hogy reggelenként gyümölcsöt eszem reggeli előtt, képzelheted hát, hogy kerted termékeinek eltűnési tempója nem éppen lassú. Tussy és Pumps is kikéri majd a részét – már félre is van téve.

A dokkmunkássztrájk[327] óta Tussy teljesen East End-ivé lett, trade-unionokat szervez és sztrájkokat támogat – a múlt vasárnap egyáltalán nem láttuk, mert reggel is, este is beszédet kellett tartania. Ezek a tanulatlan férfiakból és nőkből álló új trade-unionok teljesen mások, mint a munkásosztály arisztokráciájának régi szervezetei és nem tévedhetnek ugyanazokra a konzervatív utakra; ezek túl szegények, túl ingatagok és túlságosan kevéssé stabil elemekből állnak, mert e tanulatlan emberek mindegyike bármely napon megváltoztathatja szakmáját. És egészen más körülmények közt vannak megszervezve – a vezetők, férfiak és nők, mind szocialisták, s egyúttal szocialista agitátorok. Bennük látom az itteni mozgalom *igazi* kezdetét.

A föderáció[85] ez idő szerint halódik – a „Justice"-nak Champion, Burns stb. elleni heves támadásai hirtelen megszűntek; helyükbe valamiféle általános testvériségre való valamilyen rejtett, szégyenlős sóvárgás lépett – például a francia választásokról szóló legutóbbi beszámoló[375] a *mi* eredményeinket is közli, mégpedig undorító célzások vagy megjegyzések nélkül; úgy látszik, mintha a tagság tömege fellázadt volna. Ha itteni embereink – különösen Championra gondolok – nem követnek el hibákat, akkor hamarosan érvényesíthetik akaratukat. De megvallom, hogy nem tudok teljes bizalommal lenni ez iránt az ember iránt – túlságosan ravasz. Egyházi összejövetelekre jár és ott szocializmust prédikál, most pedig az East End asszonyainak megszervezésére bizottságot alakított egy csomó polgári emberbaráttal, akik Bedford püspökének elnökletével gyűlést tartottak – és

persze gondjuk volt arra, hogy Tussyt kizárják ebből a dologból! Nos, nem szeretem az ilyesmit, s ha így folytatják tovább, hamarosan otthagyom őket. Burns túlságosan szereti a népszerűséget ahhoz, hogy képes legyen ellenállni ilyen dolgoknak, s együtt halad Championnal – ha egyszer egyedül találkozom vele, beszélek majd vele erről.

Mint Longuet elmondta nekünk, te úgy mondtad, hogy karácsonykor átjössz. Nagyon fogunk örülni itt neked és minden kényelmet biztosítunk, hacsak nem akarsz inkább a jobb évszakban jönni, ahogyan Nimnek a jövőre vonatkozóan mondtad. De hát *melyik* is a jobb évszak itt? Miután rendkívül szép nyarunk volt (és még van is, mert most szabályos rajnai vénasszonyok nyara van), lehet, hogy egy teljes éven át eső lesz!

Sam Moore megérkezett Aszabába és rögtön miután afrikai földre lépett, kilenchavi kényszermunkára ítélte el egy gőzhajó néger kapitányát, megerőszakolásra tett kísérlet miatt. Azt írja, hogy az éghajlat nagyon jó, reggel 23 °C, délután 3-kor 26–29° (júliusban és augusztusban!), és minden jel szerint egészséges. Ígért nekünk részletesebb híreket is, de sajnos, Akassza és Aszaba között (mindkettő a Niger mellett van) úgy látszik nincs rendszeres postajárat, s Akasszában a Niger Társaság bélyegzője a postabélyeg, tintával van ráírva a dátum!

Nim szeretettel üdvözöl.

Hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

138

Engels Konrad Schmidthez

Berlinbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]89 okt. 17.

Kedves Schmidt,

Írása révén, amelynek szíves elküldését nagyon köszönöm Önnek, annyival közelebb kerültünk egymáshoz, hogy nem tudom rászánni magam a hagyományos ünnepélyes megszólítások használatára Önnel szemben, s ha szívességet akar tenni nekem, kezeljen engem hasonlóképpen.

Ha azt nem is mondhatom, hogy Ön megoldotta a kérdéses problémát[125], néhány ponton, mégpedig fontos pontokon, az Ön gondolatmenete és a „Tőke" III. kötetének a gondolatmenete oly módon érintkezik egymással, hogy ennek a III. kötetnek az olvasása egészen különös örömet fog szerezni Önnek. Kézenfekvő okok most nem engedik meg nekem az Ön munkájának beható bírálatát; ez a III. kötet előszavában fog megtörténni[376]; ott különös megelégedésemre fog szolgálni, hogy azzal a teljes elismeréssel adózzam az Ön írásának, amely megilleti. Addig tehát kérem, legyen türelemmel. Annyi azonban már most is bizonyos, hogy Ön ezzel a munkával olyan helyet vívott ki a gazdaságtani irodalomban, amelyért az összes professzor urak megirigyelhetik.

Nekem személy szerint egészen különös örömet szerzett ez az írás, mert bizonyítja, hogy ismét van itt valaki, aki képes elméletileg gondolkodni. Németországban a fiatalabb nemzedékben feltűnően csekély az ilyeneknek a száma. Bebelt, aki pompás elméleti koponya, a gyakorlati pártmunka akadályozza abban, hogy ezt a legjobb tulajdonságát másra használja, mint az elméletnek gyakorlati esetekre való alkalmazására. Így hát eddig Bernstein és Kautsky voltak az egyedüliek, s Bernsteint is túlságosan igénybe veszi a gyakorlati tevékenység ahhoz, hogy úgy tevékenykedjék és képezze tovább magát elméletileg, ahogyan bizonyára szeretné és tudná. Pedig annyi még a tennivaló az elméletben, kiváltképpen a gazdaságtörténet és ennek a politikai, jog-, vallás-, irodalom- és általában művelődéstörténettel való összefüggése területén, ahol csak az elméleti tisztánlátás képes a tények útvesztő-

jében megmutatni a helyes utat. Elképzelheti tehát, mennyire örültem az új munkatársnak.

Nagyon helyes, hogy feldolgozza a „Neue Zeit" számára Knapp „Bauernbefreiung"-ját. Kiváló anyag ehhez Wolff „Schlesische Milliardé"-ja az 1849-es „Neue Rheinische Zeitung"-ban, újranyomva a „Sozialdemokratische Bibliothek" I. kötetének VI. számaként. Elküldöm Önnek, angol újságokba téve be az egyes íveket; ez egészen biztos útnak látszik. Kautsky szintén örülni fog, hogy megint talált egy rátermett munkatársat – elég szemetet kell elfogadnia.

A III. köteten február óta egy vonást sem tudtam tenni.[7] Az az átkozott párizsi kongresszus[313] olyan tömegű, a világ minden tájára irányuló levelezést rakott rám, hogy minden egyébnek a háttérbe kellett szorulnia. Az emberek mindenütt elveszítették a nemzetközi érintkezést és ennek következtében a legképtelenebb terveket kotorták elő – merő jóakaratból meg a személyek, dolgok és viszonyok kölcsönös ismeretének hiányából a legszebb marakodás keletkezett volna, mindenki összeveszett volna barátaival, anélkül hogy kibéküljön ellenségeivel. Ezen szerencsésen túljutottunk – akkor érkezik az a hír, hogy szükség van az I. kötet 4. kiadására. S mert közben megjelent az angol kiadás és Avelingné az összes idézeteket egybevetette az eredetiekkel – ennek során itt-ott *formai* eltérések tűntek ki, de még nagyobb számban írás- és nyomdahibák a bizonyító anyagokban –, lehetetlen a 4. kiadást ezek kiigazítása nélkül megjelentetnem. Mindez időt vesz el, utána a korrektúra – de kb. két héten belül visszatérek a III. kötethez, s akkor semmi, de semmi megszakítást nem tűrök már. Azt hiszem, a legnehezebb részeken túl vagyok.

Szívélyesen üdvözli kész híve

F. Engels

139

Engels Max Hildebrandhoz

Berlinbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]89 okt. 22.

Igen Tisztelt Uram,

Válaszolva 19-i soraira,[377] Stirnerrel 1842 eleje táján Berlinben[220], E. Meyen, Buhl, Edgar és később Bruno Bauer stb. társaságában ismerkedtem meg. Hogy Schmidtnek hívták, az igaz, a „Stirner" gúnynevet feltűnően magas homlokáról [Stirn] kapta. Nyilván nem nagyon régóta forgott ebben a társaságban, mert nem ismerte Marxot, aki, azt hiszem, nem egészen egy évvel azelőtt hagyta el Berlint[378], és aki nagy tekintélynek örvendett ezeknek az embereknek a körében. Stirner, azt hiszem, már nem volt gimnáziumi tanár, vagy pedig már nem sokáig volt az. A fent nevezetteken kívül megfordult társaságukban még egy bizonyos von Leitner, osztrák, K. F. Köppen, gimnáziumi tanár és Marx jó barátja, Mussak, Köppen kollégája, a könyvkereskedő Cornelius (aki Fritz Reuter „Festungstid"-jében szerepel), Mügge, dr. J. Klein, a színműíró és színikritikus, egy bizonyos Wachenhusen, dr. Zabel, később a „Nationalzeitung" szerkesztője, Rutenberg, aki azonban nemsokára Kölnbe ment az első „Rheinische Zeitung"-hoz[379], egy bizonyos Waldeck (nem a jogász és legfelsőbb bírósági tanácsos*) és mások, akik nem jutnak eszembe; tulajdonképpen több csoport volt ez, amelyek időnként és alkalmanként összejöttek és összekeveredtek. Jungnitz, Szeliga, Faucher csak azután került közéjük, hogy én 42 novemberében bevégeztem katonaévemet és elhagytam Berlint. Stehelynél volt a találkozóhely, esténként a Friedrichsstadt** különféle bajor sörözőiben, és ha pénz csörgött a zsebünkben, egy poststrassei borozóban, amely Köppen törzshelye volt. Jól ismertem Stirnert, tegeződtünk, rendes cimbora volt, korántsem olyan komisz, amilyennek „*Egyetlen*"-jében mutatja magát, a pedantériának az oktatói időszakából megmaradt halvány nyoma érződött rajta. Sokat vitat-

* Julius Waldeck, nem pedig Benedikt Waldeck. – *Szerk.*

** Berlin egyik kerülete. – *Szerk.*

koztunk a hegeli filozófiáról, ő akkoriban felfedezte, hogy Hegel „Logiká"-ja egy hibával kezdődik: A *lét*, amely *semminek* bizonyul és így ellentétbe kerül önmagával, nem lehet a kezdet; kezdetnek valami olyasmit kell megtenni, ami már maga is a lét és semmi közvetlen, természetadta egysége, és csak belőle fejlődik ki azután ez az ellentét. Ez pedig – Stirner szerint – az „Es" (*es* schneit, *es* regnet[380]), valami, ami van és egyben semmi is. – Később, úgy látszik, mégis rájött, hogy az Es-ből legalább annyira nem jön ki semmi sem, mint a létből és a semmiből.

Berlini tartózkodásom utolsó időszakában ritkábban láttam Stirnert, valószínűleg már akkor kifejlődtek nála azok a gondolatmenetek, amelyek azután fő művéhez vezettek. Amikor ez megjelent, útjaink már nagyon szétváltak; az a két év, amelyet Manchesterben töltöttem, megtette a hatását rám[381]. Amikor azután Marx és én Brüsszelben szükségesnek éreztük, hogy vitába szálljunk a hegeli iskola epigonjaival[382], többek között Stirnert is megbíráltuk – a bírálat olyan vaskos, mint maga a könyv. A soha ki nem nyomott kézirat még nálam hever, amennyiben az egerek meg nem rágták.

Stirner újjászületett Bakunyin révén, aki egyébként akkoriban szintén Berlinben volt és Werder logikai kollégiumán további 4–5 orosszal együtt az előttem levő padban ült (1841–42). Proudhon ártalmatlan, csupán etimológiai anarchiája (vagyis az államhatalom hiánya) sohasem vezetett volna a mostani anarchista tanokhoz, ha Bakunyin belé nem önt egy jó adag Stirner-féle „felzúdulást".[383] Ennek következtében azután az anarchistákból csupa „Egyetlen" lett, annyira, hogy nincs köztük kettő, aki megférne egymással.

Mást semmit sem tudok Stirnerről, későbbi sorsáról nem hallottam többé azon kívül, hogy Marx is elmondta nekem, hogy szinte a szó szoros értelmében éhen halt; hogy ő honnan hallotta, ezt nem tudom.

Feleségét* láttam itt egyszer, viszonyt kezdett itt – ah que j'aime le militaire!** – Techow volt hadnaggyal és elment vele, ha nem tévedek, Ausztráliába.

Ha később egyszer lesz időm, lehetséges, hogy feljegyzek valamit erről a maga módján nagyon érdekes időszakról.

Mély tisztelettel híve
F. Engels

* Marie Dähnhardt. – *Szerk.*

** – ó, de szeretem a katonaságot! – *Szerk.*

140

Engels O. A. Ellissenhez

Einbeckbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]89 okt. 22.

Igen Tisztelt Uram,

Tiszteletteljesen válaszolva körlevelére[384], sajnálattal kell közölnöm, hogy a birtokomban levő levelezések 20 év óta nem voltak rendezve, s ezért F. A. Lange csekély számú levelét nem tudom kikeresni ebből a halomból, amíg 3–4 hét szabad időt nem szakíthatok az egésznek a rendezésére. Mihelyt Marx „Tőké"-je III. kötetének végső szerkesztésével készen vagyok – a tavasz folyamán –, hozzá kell látnom ehhez a tovább nem halasztható munkához, s akkor örömmel rendelkezésére bocsátom a fenti leveleket.

Az én Langéhoz intézett leveleimet, a körülményektől függően, Ön teljes egészükben vagy részben közölheti, az utóbbi esetben azonban arra kérem, hogy az illető részeket teljes *összefüggésükben szíveskedjék megadni.*

Teljes tisztelettel
Fr. Engels

Dr. O. A. Ellissen
gimnáziumi tanár úrnak,
Einbeck

141

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 okt. 29.

Kedves Laurám,

Ünnepélyes köszönő nyilatkozatot kell átadnom neked azért az újabb adag körtéért, amelyet Edward útján küldtél és amelynek nagy részét vasárnap a portói borral elfogyasztottuk. Remekek voltak, s a maradék jövő vasárnapra beérik.

A karácsonyi utazás* legendáját is megmagyarázta Edward – azt, hogy a kis Marcel** okozta a félreértést Longuet fejében. Mindenesetre bármikor akarsz is jönni, mi készek leszünk fogadásodra.

Úgy látszik, elég rosszul fejeztem ki magamat a francia burzsoáziának mint osztálynak a közelgő uralmát illetően***. Úgy gondoltam, hogy először is a royalisták és bonapartisták közemberei – fokozatosan – átmennek a mérsékelt republikánusok soraiba és mint 1851-ben, amikor a republikánusok és royalisták zöme átment Bonaparte-hoz, otthagyják azokat a vezetőiket, akik ragaszkodni fognak elavult pártjelszavaikhoz. Ez azt jelentené, hogy megerősödnek a mérsékelt republikánusok (bár nem szükségszerűen a ferrystáknak vagy a Léon Sayistáknak a spekuláns klikkjei), de ugyanakkor egyszer s mindenkorra megszűnik a hatalma ennek a régi jelszónak: *la république en danger*°[385]. Akkor és csak akkor kerülhetnek előtérbe a radikálisok[105] mint „őfelsége a köztársaság leghűségesebb *ellenzéke*", s akkor vannak meg a reális feltételei az egész burzsoá osztály uralmának, a teljes virágzásában levő parlamentarizmusnak: két párt, amely a többségért küzd és felváltva van hatalmon és hatalmon kívül, kormányon és ellenzékben. Itt, Angliában, az egész burzsoá osztály van uralmon; de ez nem azt jelenti, hogy a konzervatívok és a radikálisok egybeolvadnak; ellenkezőleg,

---

* *V. ö. 281. old. – Szerk.*

** Marcel Longuet. – *Szerk.*

*** *V. ö. 277–278. old. – Szerk.*

° – *a köztársaság veszélyben van – Szerk.*

váltják egymást. Ha a dolgok a maguk lassú, klasszikus útját járnák, akkor a proletárpárt erősödése végül kétségtelenül *kényszerítené* őket, hogy egyesüljenek ezzel az új és parlamenten kívüli ellenzékkel szemben. De nem valószínű, hogy ez megtörténik; a fejlődés viharosan meg fog gyorsulni.

Véleményem szerint a haladás abban van, hogy bebizonyosodott, hogy a köztársaság elleni küzdelem reménytelenné vált; következésképpen fokozatosan elhalnak az összes köztársaságellenes pártok, ami azt jelenti, hogy a burzsoázia összes csoportjai részt vesznek a kormányzásban – mint hatalmon vagy mint azon kívül levők; jelenleg a megerősödött mérsékeltek esedékesek a hatalomra, s a radikálisok a kívüllevésre. Egyetlen választás nem végezhet el egyszerre mindent; elégedjünk meg azzal, hogy ez[333] megtisztította a talajt.

A szocialisták vereségét illetően teljesen egy véleményen vagyunk. Csakhogy én számítottam erre – s még sokkal rosszabbra is –, párizsi barátaink pedig csodákra számítottak, amelyek persze nem következtek be. Én az eredménnyel – az adott körülmények között – teljesen meg vagyok elégedve. Hogy hat-hét emberünk bekerült a *cadettistákkal*[158] *és a boulangistákkal szemben*, s körülbelül 120 000 szavazatot kaptunk, az több, mint amennyit vártam.

Ami a Boulanger zászlaja alatt bejutott fickókkal szemben követendő politikát illeti, én inkább Vaillant és Guesde nézetén vagyok, mint Paulén. Ha a boulangistákat befogadjátok, akkor a cadettistákat is be kell fogadnotok – Joffrint és Dumayt. De ezenkívül, miután a boulangista-blanquisták[334] olyan gyalázatosan viselkedtek Vaillant-nal szemben választókerületében és megbuktatták, nekünk, azt hiszem, nem szabad, hogy bármi közünk is legyen hozzájuk. Ezenkívül, nem is érdekünk, hogy helyreállítsuk a felbomló blanquista frakciót *mint ilyent*. Tudjuk, milyen furcsán „tiszta"[150] elemeket foglalt magában mindig is. Granger soviniszta hülye, s úgy vélem, szerencse, hogy megszabadultunk tőle. Ami Jourde-ot illeti (úgy látom, ő az, aki után Paul igazán vágyódik), őt később talán be lehet csúsztatni, ha megéri a fáradságot, amit nem tudok, és ha teljesen szakít a boulangistákkal. De nem kétséges, hogy Paul hajdani boulangista szimpátiái óriási kárt okoztak nekünk, s most Liebknecht ezt kihasználja, az orrom alá dörgöli.

Ilyen helyzetben nehéz lesz irányítani az új szocialista frakciót, és minél kevesebb kétes (s még kétesebb) elemmel duzzasztják létszámát, annál jobb. Kivált, hogy Guesde nincs megválasztva. Ha kiderül, hogy minden jól megy, akkor kevésbé lehetnek ártalmasak a fenti fajtájú új gyarapodások, s fontolóra lehet venni őket; s akkor a nóviusoknak nyilvános bűnbánatot kell tartaniok, mert különben a francia párt korruptnak látszanék a

németek, a svájciak, a hollandok és még a belgák szemében is. Micsoda diadal lenne az a posszibilistáknak[20], ha a mi sorainkban nyílt boulangistákra mutathatnának rá! És milyen nehéz lenne akkor nekem megértetnem a németekkel francia pártunk cselekedeteit!

Most egy másik téma. Percy teljesen tönkrement. Hogy elkerülje a végrehajtást házukban, ezt lezárták, s mind itt vannak. Tárgyalások folynak apjával és testvéreivel, hogy a nyílt csődöt elkerüljék, de senki sem tudja, hogyan végződnek majd ezek; pedig ha nem történik valami, a hét vége előtt be kell jelentenie a csődöt. Az öreg Rosher félhülye, kibogozhatatlanul összegabalyította az ügyeit, üzletét átadta a két kisebb fiúnak, s azt mondja, neki magának sem pénze, sem hitele (az utóbbit *sikerült* szinte szándékosan tönkretennie). A napokban volt egy beszélgetésem Percy anyjával – szép kis zűrzavar ez az egész. Akárhogy végződik is, az biztos, hogy egy csomó pénzembe fog kerülni.

Kautsky még nincs itt.

Itt mindenki nagyon sopánkodott, mikor hallotta, hogy Diane elveszett vagy ellopták.

Szívélyesen üdvözöl Nim és szerető barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

142

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

London, [18]89 okt. 29.

Kedves Liebknecht,

Gottschalk prófétáról csak igen keveset tudok neked mondani, már rég elfelejtettem ezt az állatot. Moses Hess vette fel 1848 előtt a Szövetségbe[386] és kolosszális csodabogárnak festette le. 1848-ban, március első napjaiban, a munkásvezér szerepében tetszelgett Kölnben.[387] Az *akkori* viszonyok között tökéletes demagóg volt, aki hízelkedett az éppen csak ébredező tömegeknek, elfogadta minden hagyományos előítéletüket – egyébként teljesen üresfejű alak, ahogy ez prófétához illő, s ezért prófétának is tekintette magát; emellett mint igazi próféta, fölötte állt minden skrupulusnak, így hát minden aljasságra képes volt. Kétlem, hogy valaha is mondta azt, amit idézel[388], rendszeresen gyártott legendát önmagáról. Elég az hozzá, hogy március első napjaiban játszott Kölnben bizonyos szerepet, és egészen őrült tervei voltak – részleteiket elfelejtettem –, amelyek segítségével máról holnapra csodáknak kellett volna történniök. Mindez a mi időnk előtt volt. Amikor mi áprilisban Kölnbe érkeztünk, ő már nagyon hanyatlóban volt, s amikor az újság* végleges kiadása céljából megint összejöttünk ott, már úgyszólván letűnt. Az újság és a mi munkásegyletünk[389] az elé a dilemma elé állította, hogy velünk legyen-e vagy ellenünk. Szerencséjére július elején letartóztatták őt és Annekét – azt hiszem, valamiféle szónoklatok miatt; 1848 végén vagy 49 elején fölmentették őket (hiába kutattam át a „Neue Rheinische Zeitung"-ot a dátumért stb. – s abba kell hagynom a keresést, ha azt akarom, hogy ez a levél elmenjen). Akkor Gottschalk próféta önként száműzte magát Párizsba, abban a várakozásban, hogy óriási tüntetések vissza fogják hívni. De egyetlen ember sem mozdult. Azután hogy mi elmentünk, Gottschalk visszament Kölnbe (talán már kevéssel azelőtt, hogy elutaztunk), s minthogy előbbi népszerűségét szegényorvosi praxisa alapján

* „Neue Rheinische Zeitung". – *Szerk.*

szerezte, a kolera kitörésekor ismét derekasan nekilátott a proletár páciensek ingyenes kezelésének, maga is megkapta a kolerát és meghalt.

Ez minden, amit tudok.

Úgy látszik, a párizsi dolgok ismét rendben vannak. Lafargue korántsem olyan rossz, mint ahogy te feltünteted – Jourde nem boulangista, hanem Bordeaux-ban az ottani pártbeli elvtársak beleegyezésével boulangista álarcot öltött, amit én persze határozottan helytelenítek. Ez az ember bakot lőtt és meg kell majd bűnhődnie érte, legalábbis egyelőre, de ha különben megfelelő, amit nem tudok, akkor később megint kegyünkbe fogadhatjuk.

Nagyon sajnálom, hogy akkora veszteségeid voltak a „Volksbibliothek"-nél[390]. De minthogy nincsenek üzleti tapasztalataid, előre látható volt, hogy Geiser bajba sodor. Az általa kiadott rossz írásokon igazán semmit sem javított az, hogy szerepelt rajtuk a neved, a schlesingeriádával[239] pedig mégiscsak betelt a pohár. Azt hiszem, mindez nagyon egyszerűen megmagyarázható, anélkül hogy mások rosszakaratában kellene keresned az okot. Igazán nem várhatod el a párttól, hogy rajongjon *ezért* a „Volksbibliothek"-ért.

Nálam is bajok vannak. Percy csődben van, az egész család nálam lakik, hogy megmeneküljenek a házukban a végrehajtás elől, a dolog még nem dőlt el, tárgyalnak az öreggel*, de az azt állítja, hogy maga is benne van a szarban, és meglehetősen elhülyült, egyszóval, Augustin liegt im Dreck, o du lieber Augustin, alles ist hin**. Hogyan fog végződni, azt nem tudom.

Szívélyesen üdvözöl Lenchen és

barátod
F. E.

* Percy Rosher apja. – *Szerk.*

** – Augustin szarban van, ó, te kedves Augustin, minden oda van[391] – *Szerk.*

143

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, [18]89 nov. 9.

Kedves Barátom,

Nehéz helyzetében nem tudok határozott tanácsot adni Önnek, ehhez a helyszínen kellene lennem, a távolból a helyzet ismerete nélkül nem lehet ebben ítélni.

Csak egyet mondhatok Önnek határozottan: Sem itt, sem egyebütt Európában nem lehet semmit találni az Ön számára. Minthogy csekély a távolság, mindenhol a kiadatását követelnék, s Ön egy pillanatra sem lenne biztonságban.

Az Ön számára itt akár csak ideiglenesen is állást találni *tisztára lehetetlen*. Sem én, sem itteni barátaim nem szerezhetnénk ilyet Önnek, elítéltetésének tényét nem lehetne eltitkolni. A „Sozialdemokrat"-nál lehetetlen elhelyezni Önt. S ráadásul a kiadatási követelés elég hamar megjönne. Az óceánon túl egy kissé más a helyzet.

Tehát csupán a börtön és Buenos Aires közötti választás marad Önnek. Ha véglegesen és az utolsó fokon elítélik Önt, és börtönbe kerül, akkor szabadulása napján megint csak aligha marad Önnek más, mint Buenos Aires, mert Európában nemigen találhatna állást. Véleményem szerint tehát Önnél a kérdés csak így vetődik fel: Most akar-e elmenni, vagy csak azután, hogy három-négy évet börtönben töltött?

Ha elhatározza magát rá, hogy most megy, akkor útiköltségeihez való hozzájárulásképpen 200 frankot bocsáthatok rendelkezésére. *De ez egyúttal a végső, amit Önért tehetek.* Jelenleg saját rokonaim közül *két családot* kell eltartanom, s ezért néha magam is zavarba kerülök, honnét hajtsam fel rá a pénzt.

Sajnálom, hogy nem tehetek Önért többet. Segítőeszközeim azonban korlátozottak, s az olasz bírákkal szemben tehetetlen vagyok. Nagyon jól megértem helyzetének kétségbeejtő voltát és őszintén együttérzek Önnel, de nem áll módomban, hogy a fentebb mondottnál többet segítsek Önnek.

Őszinte híve
F. Engels

144

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, [18]89 nov. 15.

Kedves Bebel,

Amikor október 17-i leveledet megkaptam, nyakig ültem a „Tőke" 4. kiadásán való munkában, amely nem volt csekély, mert újra egybe kellett vetni a Tussy által az angol kiadáshoz ellenőrzött idézeteket és kiigazítani a sok írás- és nyomdahibát. Alighogy elkészültem vele, megint neki kellett látnom a III. kötetnek[7], amelynek most hamarosan meg kell jelennie, mert a berlini kis Schmidtnek az átlagprofitrátáról szóló írása[125] azt mutatja, hogy ez a fiú már többet kiokoskodott a kelleténél – s ez igazán becsületére válik. Láthatod, hogy már ez is elhalmoz tennivalóval; ehhez járul még annak a szükségessége, hogy figyelemmel kísérjem a nemzetközi pártsajtót és hogy utánanézzek a III. kötettel kapcsolatos gazdaságtani irodalomnak s helyenként újra teljesen el is olvassam – láthatod, meglehetősen le vagyok kötve és ezért megbocsátod, hogy nem társalgok veled olyan sűrűn, ahogyan szeretnék.

Ami a franciákat illeti, ha hosszasabban tartózkodnál köztük és közelebbről megismernéd, milyen hatása van sajátságos cselekvési módjaiknak, nyilván enyhébben ítélnél. Az ottani párt[37] egy Franciaországban példa nélkül álló, de a gyakorlatban *végül is* kedvező helyzetben volt: vidéken erős volt, Párizsban gyönge. Arról volt tehát szó, hogy a megbízható vidék győzzön az elbizakodott, uralkodáshoz szokott, fennhéjázó és részben korrupt Párizzsal szemben (bizonyítja a korrupciót 1. a posszibilisták[20] korrumpált vezetőinek ottani uralma, 2. az a körülmény, hogy ezzel szemben Párizsban ellenzék *csak a boulangizmus formájában* lehetett sikeres). Ehhez járult még az, hogy vidéken két vezetés volt: a szakszervezeteké Bordeaux-ban, a szocialista csoportoké, amelyek *mint ilyenek* vannak megszervezve Troyes-ban.[392] Nemcsak a hagyományos párizsi vezetés hiányzott tehát (s ennek a lehetősége), hanem az egységes vidéki vezetés is, illetve az ilyen vezetéshez szükséges szellemi képesség és a vezetés általános elismerése.

Megértem, hogy ebben az interregnumban nagyon zavarosnak és ki nem

elégítőnek láttátok a helyzetet. De ez csak időleges. Persze az, hogy a franciák, saját pártjuknak *ilyen* ziláltsága közepette és miután hibát hibára halmoztak, mégis kongresszust hívtak össze Párizsba[313], amelyen mindennek egész Európa előtt meg kellett mutatkoznia, az ízig-vérig francia dolog volt. Joggal gondolták, hogy ezt a szégyenüket jócskán ellensúlyozza az a tény, hogy az *ő* kongresszusukon egész Európa képviselve van, a posszibilistákén pedig csak néhány szekta[317].

Hogy a nyilvánosságra tett pillanatnyi hatás szempontja ott többet nyom a latban, mint nálam meg nálad és a német párt zöménél, az nem csupán francia hiba. Itt és Amerikában ugyanígy van ez. Annak a következménye, hogy szabadabb a politikai élet és régebben hozzászoktak. Németországban Liebknecht nemcsak pontosan ugyanezt teszi (ez egyik fő oka örökös veszekedésünknek), hanem ha holnap hatálytalanítják a szocialista-törvényt[17], meglátod, milyen gyorsan előrenyomul ez a helytelen szempont.

Azt hiszem, abban is tévedsz, ha párizsi kongresszusi tapasztalataidból arra következtetsz, hogy a munkásokat háttérbe szorítják a – mondjuk így – irodalmárok. Talán egy párizsi kongresszuson látszólag így van, annál is inkább, mert ott a munkásokat háttérbe szorítja az, hogy nem tudnak szót érteni idegen nyelveken. Valójában a francia munkások sokkal inkább ragaszkodnak az irodalmárokkal és a burzsoákkal való teljes és éppen formai egyenlőséghez, mint bármely más nemzet munkásai, s ha olvastad volna azokat a beszámolókat, amelyeket Guesde-nek, Lafargue-nak stb. a legutóbbi választások alatt folytatott agitációjáról kaptam, bizonyára másként ítélnéd meg a dolgot.

Hogy Guesde-et nem választották meg Marseille-ben, annak csak Protot az oka (lásd a mellékelt proklamációt).[393] Franciaországban általános szabály (minthogy a pótválasztáson nincs korlátozva a jelöltek száma, viszont a *relatív* többség a döntő), hogy ha ugyanannak a pártnak két jelöltje van, visszalép az, akire az első menetben kevesebb szavazat esett. Protot ebben a helyzetben volt, de jelölt maradt és a legaljasabb rágalmakat terjesztette Guesde-ről. Egyikük sem volt marseille-i, de Protot régi Kommün-tag, s a nagyszájú Pyat-nak, Marseille előző képviselőjének a hívei támogatták. Érthető, hogy így megkapta a pótválasztáson azt a 900 szavazatot, amely Guesde-et bejuttatta volna a kamarába. Marseille legjobb kerületét Boyer szemelte ki magának, akit ott azelőtt is megválasztottak, és ő bejutott.

Most tehát 7 emberünk van, korántsem a lehető legjobbak. Ezek megválasztották Guesde-et titkárukká és beszédgyártójukká. A városi tanácsban Vaillant, Longuet és mások szintén egy külön csoportot alkotnak. Mindkét csoport bevonja majd Lafargue-ot, Deville-t stb. és aztán megalakítják majd

az egyesült (vagy szövetkezett) blanquisták és marxisták központi bizottságát.[394] Így lassanként létrejön egy szervezet.

Ezeken kívül megválasztottak 3 szocialistát mint boulangistát és 2-t mint posszibilistát[20], de ezek természetesen kívül maradnak, s megnézhetik, mire jutnak.

Én is sajnálom, hogy Auer olyan rosszul van – de most újra jobb hírek érkeznek. Nekem is igen kellemetlen a fiatal utánpótlás viszonylagos gyöngesége, az elmélet területén is. De itt van most a kis Schmidt, aki egy évig itt volt és akiből nem néztem volna ki, mi rejlik benne. Ha olyan szerény marad, mint eddig – mert ma a nagyzási hóbort a legkellemetlenebb és legáltalánosabb betegség –, akkor kiválót alkothat.

Itt igen jól halad minden. De szintén nem azon az egyszerű, egyenes úton, mint a németeknél. Hiába, ahhoz olyan elméleti hajlamú nép kell. Itt még elég sok baklövés lesz. De mindegy, a tömegek most mozgásban *vannak*, és minden újabb baklövés tanulsággal jár. Vagyis „man tau"*, ahogyan az alsószász mondja.

Hogy van feleséged meg a leendő doktorné**?

Barátod
F. E.

* – „megindult az olvadás", „megtört a jég" – *Szerk.*
** Frieda Bebel. – *Szerk.*

145

Engels a John Henry Johnson, Son & Ellis céghez

Londonba

(Fogalmazvány)

[London, 1889 november 15.]

Tisztelt Uraim,

Megkaptam f. hó 7-i levelüket és gondolkodtam rajta.

Meglehetősen furcsán érint, hogy Önök elvárják tőlem, „bizalmasan" kezeljem érdeklődésüket, de nem ajánlják fel, hogy válaszomat is ugyanígy fogják kezelni. Ilyen egyoldalú kötelezettségeket természetesen nem vállalhatok.

Ha jól értem Önöket, be kellene számolnom Önöknek arról, hallottam-e a hajón utasoktól, tisztektől vagy matrózoktól a *City of New York* keringtető- szivattyúira tett becsmérlő kijelentéseket, s esetleg megneveznem azokat, akiktől ezek származtak. Ha ilyen kijelentéseket egyáltalán tett is nekem valaki, csak annak elvártában tehette, hogy gentleman módjára kezelem ezeket, s nem hozom kellemetlen helyzetbe azokat, akiktől származnak, még akkor sem, ha mondtak egy-két meggondolatlan szót. Ha másként cselekednék, akkor véleményem szerint közönséges denunciánssá lennék, hacsak félre nem értem azt, amit szerintem felszólításuk világosan jelent, vagyis amire irányul, s ez esetben *naivitása* akkora, hogy azzal csak üdítő pimaszsága ér fel.

Kedélyük megnyugtatására mindenesetre közölni kívánom Önökkel, hogy nem emlékszem arra, hogy jelenlétemben bárki a legcsekélyebb sértéssel is illette volna azokat a makulátlan keringtető-szivattyúkat, amelyeket Önöknek van szerencséjük képviselni, s nem tudom, de nem is érdekel, hogy ki a készítőjük.

Nem ereszkedem le odáig, hogy megkérjem Önöket, kezeljék bizalmasan ezt a levelet. Ha egy európai vagy amerikai jogász vagy üzletember áttanulmányozza ezt a levélváltást, értékes útmutatásokat kaphat az ilyen vizsgálatok lefolytatásának módjára vonatkozóan.

Eredeti nyelve: angol

146

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 nov. 16.

Kedves Lafargue-om,

Ne vitatkozzunk a boulangizmus iránti, szerencsésen leküzdött hajlamairól, mire való volna most újra elolvasni az Ön hajdani leveleit? Egyébként, a derék tábornok nemcsak azzal tette tönkre magát, hogy jobbnak látta, ha nem marad a csatatéren, hanem – ami sokkal súlyosabb volt – royalista és bonapartista szövetségeivel is, ő ezt látja most és szeretné visszanyerni republikánus szüzességét, de ez úgy van, mint a szép Eugéniánál:

Ha az este ő (mármint Bonaparte a nászéjszakán) szüzességet talál,
Akkor kettő volt belőle a szép hölgynek.

Senki sem kételkedik a boulangizmus alapját alkotó elégedetlenség jogosságában; de éppen az a *forma*, amelyet ez az elégedetlenség öltött, bizonyítja, hogy a párizsi munkások zömükben éppoly kevéssé vannak tudatában helyzetüknek, mint 1848-ban és 1851-ben. Az elégedetlenség akkor is jogos volt; a forma, amelyet öltött, a bonapartizmus, 18 esztendei császárságba került nekünk, s milyen császárságba! Márpedig akkor a párizsi munkások jelentékeny része még verekedett, de 1889-ben jobbnak látták 1789 centenáriumát azzal ünnepelni, hogy egy közönséges paprikajancsi lába elé vetették magukat. Ezek után még követelje másoktól, hogy ugyanolyan tisztelettel hajoljanak meg a párizsiak előtt, mint amilyet szívesen tanúsítottak őseik iránt!

Nagyon örülök, hogy a boulangisták – akár színleltek, akár igaziak – ki vannak rekesztve a pártból éppen úgy, mint a posszibilisták[20]. Ha mint ilyeneket felvették volna őket, nem tudtam volna, mit mondjak az angoloknak, dánoknak, németeknek stb. Húsz esztendeje hirdetjük, hogy különálló és minden burzsoá párttal szembenálló pártot kell alakítani, s a Boulanger zászlaja alatt megválasztott emberek befogadása – amikor ugyanezen választásokon ez a zászló monarchistákat védelmezett, s azok elutasították – lehetetlenné tette volna francia pártunkat a többi nemzeti párt szemében. Hogy diadalmaskodtak volna a Hyndmanek és a Smithek!

Ön azt mondja, hogy a Boulé elleni támadások csupán azt eredményezték, hogy az „Intransigeant" megnyitotta előtte hasábjait és hogy jelölték a községi választáson – vagyis hogy nyíltan boulangistának vallja magát, ezzel a bandával tart és megkapja árulása jutalmát.[395] Köszönöm!

Az Önök terve nagyon jó, ha végrehajtható, vagyis ha a vidék elfogadja ennek a bizottságnak a vezetését.*

Ön mindig beszél az Önök vidéki lapjairól, de alig-alig küld belőlük. Kaptam néhányat Bonnier révén, most nemigen látok ilyet. Minden, amit Ön küldeni vagy küldetni fog, meghozza majd gyümölcsét, mert felhasználom arra, hogy Bebelt tájékoztassam, s Bebel tízszerte fontosabb, mint Liebknecht; azonkívül, ha tudom, mi történik, hatást gyakorolhatok Edére és a „Sozialdemokrat"-ra. – Az Önök összes lapjai jól tennék, ha cserekapcsolatra lépnének a „Sozialdemokrat"-tal és a „Labour Elector"-ral, 13, Paternoster Row, E. C. Minden más országban as a matter of course** létesítenek ilyen kapcsolatot, de a francia uraságok kéretik magukat – s olykor hiába is kérjük őket –, hogy adjanak módot nekünk arra, hogy dolgozzunk az érdekükben. Ha ez az eljárás elér egy bizonyos határt, akkor mi, többiek, elkedvetlenedhetünk. Lehetetlen hát egy kis rendet és szervezettséget elérni?

De elég. Annyira és olyan buzgalommal védelmezem Önt másokkal szemben, hogy az egyensúly helyreállítására bizony jól meg kell szidnom. E pillanatban egyáltalán nincs módom arra, hogy ellenőrizzem De Paepe úr „tudja-e . . . ?"-jeit[396], a bécsi „Arbeiterzeitung" Pétervárról halálhíre megerősítését kapta; tekintve az orosz kormány hazugságait és az orosz forradalmárok legendáit, minden lehet igaz és minden lehet hamis.

Most Laurának írok.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 294–295. old. – Szerk.*

** – magától értetődő dologként – *Szerk.*

147

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1889 nov. 16.

Kedves Laurám,

Miután befejeztem a Paulnak szóló mellékelt levelet, a konyhába mentem és pilsenit ittam Nimmel meg Pumpsszal, részben a pilseni kedvéért és részben, mert csak megszakításokkal szabad írnom. Mivel előtte a bankban voltam beváltani Sonnenschein csekkjét, mert nem engedhetem meg magamnak azt a kockázatot, hogy tartogassam, nem fog meglepni, ha közlöm, hogy már közeleg a délután négy óra és mert nem merek gázvilágítás mellett írni, meglehetős időhiányban vagyok.

Mindenesetre csodálatos munkát végeztél a „*Szenátor*"-ral[397], amely az angolra fordítás szempontjából az egyik legnehezebb szöveg a világon. Nemcsak minden odaillő illetlenségével együtt csináltad meg, hanem csaknem megközelítve az eredeti könnyedségét is. Mindezt annak ellenére, hogy mind a tárgya, mind a versmértéke lázadozik a lefordítás ellen, lévén az első császárság szenátora itt ismeretlen nagyság. Ha fiú volnál, azt mondanám: „mologyec!"*, de nem vagyok annyira járatos az oroszban, hogy tudnám, lehet-e ezt a jelzőt (amely olyasmi, mint angolban: you're a brick!) nőnemű formában használni: „molodca!"

Thivrier zubbonyának[398] visszfénye még az angol sajtóra is ráesett és egy pillanatra megvilágította. Ha elszakítaná, akkor Nagy-Britannia egész előkelősége jajveszékelni fog ezeknek a franciáknak a rossz modora miatt. Kivétel az öreg Crawford mama, aki ír nő és minden bogara ellenére mérhetetlenül fölötte áll a többieknek, mert *ő valóban* halad – a többi párizsi angol újságíró hülyeség dolgában könnyen veri a ti franciáitokat.

A bölcs cette-iek, úgy látszik, ugyanazon a szinten állnak, mint a német kisvárosiak [Krähwinkler and Schildbürger]. Ha Sénégas visszalép, akkor Paul képviselő lett volna[333]. Ha nem jelölik Sénégas-t – a városban vagy

*– „derék fickó!" – *Szerk.*

kívüle lakók –, akkor Sénégas (aki úgy látszik, méltó utóda Senecának) sosem lett volna olyan helyzetben, hogy nem lép vissza.

Örömmel hallom, hogy francia barátainknál ismét emelkedik a barométer – biztosan többet emelkedik majd, mint kellene, de ezt megszoktuk és nem kerülhető el; másként hogyan állhatna helyre a kellő középarány.

Kautsky Londonban van, és mintegy két hete megkapta Paul levelét stb.; holnap szólok majd neki, hogy Paul hírt vár tőle.

Körtéidet lassanként megesszük, de áhítatosan őrizzük őket, míg be nem érnek, s akkor legtöbbjüket a reggelihez kapom. Nim most fölfedezte, hogy a hosszú, ilyen alakúaknak ma itt 5 d.-ért árulják darabját. Nimnek az van, amit szegény feleségem* „a gammy legnek"** nevezett: reumája (ízületi), amely a térdétől a csípőjéig ide-oda vándorol. Ez persze nagyon változó mennyiségű, de sajnos, nem une quantité négligeable***. Az asztmája enyhül majd, ha az idő megengedi, hogy kivigyem őt egy kicsit Hampsteadbe. Gumpert azt mondta neki, hogy a hegymászás segít rajta, és így is van.

Pumps és Tsa még itt van° – ha ma egyezség jön létre, hétfőn visszamennek Kilburnbe. Percy családja kénytelen volt valamennyit kiguberálni, de nekem is legalább 60 fontomba kerül a dolog meg aztán eltartásuk teljes felébe. Percy a fivérének, Charlienak dolgozik, akinek vannak olyan találmányai, amelyek a jelek szerint éppen most megfelelnek a brit filiszteréknek, de a fizetés csekély, s az egész dolog bizonytalan.

Az I. kötet 4. kiadása nyomdában van, s én visszatértem a III. kötethez[7]. Nem könnyű feladat, de „mun be done"°°, ahogy Lancashire-ben mondják.

Tussy keményen dolgozik – holnap egyáltalán nem lesz itt, mert két beszédet tart, délután és este, így hétfő előtt nem kapja meg a csekkjét. A tiedet mellékelem, elszámolással együtt – sajnos, csak 1 £ 17 sh. 6. d. a részed, de frankban ez sokkal többnek látszik.

Kaptunk egy új Schack mamát, miss Harkness személyében. De ezúttal elcsíptük őt, s majd meglátja, kivel van dolga.

Hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* Lizzy Burns. – *Szerk.*
** – „rossz lábnak" – *Szerk.*
*** – elhanyagolható mennyiség – *Szerk.*
° *V. ö. 289. old.* – *Szerk.*
°° – „el kell végezni" – *Szerk.*

148

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]89 nov. 18.

Kedves Lafargue-om,

Mellékelve csekk 20 £-ről.

Ha az Onök lapjainak szerkesztői nem értenek idegen nyelven, ez ok volna arra, hogy az *ő* lapjaikat elküldjék anélkül, hogy a többiek, a külföldiek, kötelesek legyenek elküldeni azt, ami a franciáknak érthetetlen halandzsa. De nem látom be, hogy ez arra lehet ok, hogy a franciák ne küldjék el lapjaikat olyan embereknek, akik megértik és a legjobb szándékkal fel akarják használni őket magának a francia pártnak az érdekében.

Pumpsék még itt vannak, azt remélik, hogy ma elintéződik az ügy.

Tegnap este baráti körben felolvastam a „*Sénateur*"-nek[397] Laura által készített fordítását. Mindenki el volt tőle ragadtatva. Ezt ki kellene nyomatni, mondotta Aveling. – De hol? kérdeztem én – a „Pall Mall Gazette"-ben? – Aveling arca szinte hihetetlenül megnyúlt.

Ha Laura hozzáfogna Heine írásainak a fordításához – amikor legközelebb idejön, a British Museumban összehasonlíthatná a már megjelent fordításokat és új anyagot választhatna –, talán lehetne ezzel kezdeni itt valamit. Heine most divatban van – a fordítások pedig annyira britek!

Ölelje meg Laurát Nim és a magam nevében. Nim elég jól van.

Híve

F. E.

Eredeti nyelve: francia

149

Engels Jules Guesde-hez

Párizsba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1889 nov. 20.

Kedves Guesde Polgártárs,

Ebben a pillanatban kaptam levelet Avelingnétól, aki arra kér, írjak Önnek, ha megvan a címe. Minthogy ezt Bonnier-tól szerencsére megkaptam, egy percet sem késlekedem. A következőről van szó:

Silvertownban, London elővárosában, a Silver cégnek gumitárgyakat stb. előállító gyárában sztrájk folyik, amelyet Avelingné irányít[399]; a sztrájk tíz hete tart, 3000 munkás és munkásnő vesz részt benne, s igen jó esélyei vannak. Sikere fontos, nehogy megszakadjon a munkássikereknek a dokkmunkássztrájk[327] óta tartó hosszú láncolata, s nehogy egy győzelem az angol munkáltató uraknak visszaadja önbizalmukat, mely már csaknem teljesen szertefoszlott.

Néhány nappal ezelőtt a Silver cég igen sürgős megrendeléseket kapott, s ezeket lehetetlen teljesítenie, amíg 3500 munkásából több mint 3000 sztrájkol. Ezenkívül igen nagy mennyiségű tenger alatti kábelt akarnak megrendelni négy cégnél, köztük Silveréknél; ha folytatódik a sztrájk, elszalasztják ezt a lehetőséget. A cég csábító ajánlatokat tett néhány sztrájkolónak, de eredmény nélkül. Ekkor folyamodtak utolsó eszközükhöz.

A Silver cégnek (ez részvénytársaság, amely e néven működik) van egy hasonló vállalata a Párizs melletti Beaumont-Persanban, ahol angol művezetők irányításával francia munkások dolgoznak. Ezek közül néhányat Angliába hozattak. Bizonyos, hogy Beaumont-ból 70 munkás és munkásnő itt partra szállt; azt nem tudjuk még, hogy bevitték-e őket a silvertowni üzembe. Most arról van szó, hogy ennek véget vessünk. Feltehetően hamis ürügyekkel hozták ide őket, eltitkolva előttük, hogy sztrájkról van szó.

Avelingné nyomban táviratozott Lafargue-nak és Vaillant-nak, de minthogy az ügy sürgős, Önhöz is fordulunk; arra kérjük, tegyen meg minden lehetőt annak megakadályozására, hogy francia munkások elfoglalják a silvertowni sztrájkolók helyét, ismertesse az Önök munkásaival a valóságos

semblable à Beaumont. Persan près Paris, où les ouvriers français travaillent sous des contremaîtres anglais. Ils en ont fait venir en Angleterre. Il est sûr que 70 ouvriers & ouvrières de Beaumont sont arrivés au dock ici; nous ne savons pas encore s'ils ont été introduits dans l'usine de Silvertown. Il s'agit maintenant de mettre un terme à cela. Probablement on les a fait venir sous de faux prétextes, en leur cachant qu'il s'agissait d'une grève.

Mme Aveling a de suite télégraphié à Lafargue et à Vaillant, mais comme il y a urgence nous nous adressons à vous aussi; nous vous prions de faire ce qui est en votre pouvoir pour empêcher des ouvriers français de venir prendre la place des grévistes de Silvertown, de faire connaître la vraie situation et de faire appel au sentiment de classe de vos ouvriers. Ce serait terrible si par l'arrivée d'un nombre de blackleys français la résistance des grévistes était brisée. Il y aurait une recrudescence des vieilles haines nationales qu'il n'y aurait pas moyen de réprimer. Depuis quatre mois

Engels Jules Guesde-hez írt
1889 november 20-i levelének második oldala

helyzetet és apelláljon osztálytudatukra. Szörnyű volna, ha francia sztrájktörők érkezése megtörné a sztrájkolók ellenállását. Újból fellángolna a régi nemzeti gyűlölködés, s elfojtására nem lenne mód. Négy hónapja London keleti részének a munkásai nemcsak testestül-lelkestül benne vannak a mozgalomban, hanem az egész világ munkásainak olyan példát mutattak fegyelemből, önmegtagadásból, bátorságból és kitartásból, amelyhez csak a poroszok által ostromolt párizsiaké fogható. Képzelje hát el, milyen hatása lenne annak, ha e küzdelem kellős közepén azt látnák, hogy francia munkások harcolnak az angol burzsoázia zászlaja alatt! Nem, ez lehetetlen, csak ismertetni kell Franciaországban a valódi helyzetet, s akkor éppen ellenkezőleg, az angol sztrájkolók a francia proletárok akciója révén fognak győzelmet aratni.

Amikor a dokkmunkássztrájk idején táviratoztak Anseelének, hogy a munkáltatók belga munkásokat toboroznak, Anseele haladéktalanul megtette a szükséges intézkedéseket, és levelei, táviratai jócskán hozzájárultak ahhoz, hogy a harcolók olykor alábbhagyó kurázsija feléledjen. Ha hasonló módon bátorítani tudná a silvertowniakat, írjon közvetlenül Avelingnénak, 65, Chancery Lane, W. C., London, s ennek kitűnő hatása lenne.

Mint Bonnier-tól hallom, az Ön egészsége sokat javult, s a marseille-i kampány[400] nem gyöngítette le, hanem erősítette, s ennek nagyon örültem, mert Önnek szüksége van minden erejére. Nagyon megnyugtat, hogy az Ön jelszavának megfelelően: se Ferry, se Boulanger – a szocialista munkáspárt[37] a kamarában bezárta kapuit *mindkét tábor* renegátjai és árulói előtt.

Fogadja szívélyes kézszorításomat.

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

150

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1889 nov. 30.

Kedves Barátom,

Ezúttal nagyon sietek és csak azt a hírt közlöm, hogy rögtön levelének vétele után írtam Lafargue-nak Labriolát illetően[401]. Lafargue ma jelzi nekem, hogy írt már az Ön ügyében Labriolának és megkérte, tegyen meg minden lehetőt az Ön érdekében; szerinte tehát szükségtelen, hogy még én is írjak neki.

Abban a reményben, hogy ezeket a lépéseket siker fogja kísérni, maradok

legőszintébb híve

F. Engels

151

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe

London, [18]89 december 4.

Kedves Adler,

Avenel „Cloots"-át a következő okokból ajánlottam neked *feldolgozásra*: Véleményem szerint (és Marxé szerint is) ez a könyv tartalmazza sajátosan a *francia forradalom kritikus időszakának*, nevezetesen az augusztus 10-től thermidor 9-ig tartó időszaknak első helyes, levéltári kutatásokon alapuló ábrázolását.[402]

A párizsi községtanács[203] és Cloots a propagandaháború mellett volt mint egyetlen mentőeszköz mellett, a Comité de Salut public* viszont *államférfiúskodott*, félt az európai koalíciótól,[403] békét keresett a szövetségesek *megosztása* útján. Danton békét akart Angliával, azaz Foxszal és az angol ellenzékkel, amely azt remélte, hogy a választásokon kormányra jut. Robespierre Bázelban Ausztriával és Poroszországgal alkudozott és *ezekkel* akart megegyezni. Mindketten együtt harcoltak a községtanács ellen, hogy mindenekelőtt megbuktassák azokat az embereket, akik a propagandaháborút, Európa köztársaságivá tételét akarták. Ez sikerült, a községtanácsot (Hébert, Cloots stb.) lefejezték. Ettől kezdve azonban lehetetlenné vált a béke azok között, akik csak Angliával, és azok között, akik csak a német hatalmakkal akartak békét kötni. Az angol választások Pitt javára ütöttek ki. Fox évekre kívül rekedt a kormányon, ez tönkretette Danton helyzetét, Robespierre győzött és lefejeztette. De – és ezt a pontot *nem eléggé* emelte ki Avenel – ha akkor a rémuralom az őrjöngésig fokozódott, mert szükség volt rá ahhoz, hogy Robespierre a fennálló belső feltételek között kormányon maradhasson, a Fleurus melletti, 1794 június 26-i győzelemmel[204] teljesen feleslegessé vált, mert ez nemcsak felszabadította a határokat, hanem Belgiumot és közvetve a Rajna bal partját kiszolgáltatta Franciaországnak, s ezzel Robespierre is feleslegessé vált és július 27-én elbukott.

Az egész francia forradalmat a koalíciós háború befolyásolja, minden

* – Közjóléti Bizottság – *Szerk.*

szívdobbanása ettől függ. Mikor a koalíció hadserege benyomul Franciaországba – túlsúlyba kerül a vagus*, heves szívverés, forradalmi válság. Mikor ki kell vonulnia, a sympathicus** kerül túlsúlyba, lelassul a szívverés, ismét előtérbe nyomulnak a reakciós elemek, észretérítik és megrendszabályozzák a plebejusokat, a későbbi proletariátus elődeit, akiknek az energiája – és csakis ez – mentette meg a forradalmat.

A tragikum az, hogy a végsőkig menő háború, a népeket felszabadító háború pártjának lett igaza, és a köztársaság egész Európával megbirkózik, de csak akkor, amikor ez a párt maga már régen le van fejezve és a propagandaháború helyébe a bázeli béke és a direktórium burzsoá orgiája lépett.[404]

A könyvet teljesen át kell dolgozni és le kell rövidíteni – kidobni belőle a szavalást, az ismert történelmi művekből kiegészíteni és világosan kiemelni a tényeket. Amellett Cloots egészen háttérbe szorítható; a „Lundis révolutionnaires"-ből a legfontosabb dolgok betoldhatók – így olyan művet kaphatnánk a forradalomról, amilyen eddig nincsen.

Annak kifejtését, hogyan vetett véget a Fleurus melletti ütközet a rémuralomnak, megadta K. F. Köppen 1842-ben az (első) „Rheinische Zeitung"-ban H. Leo „Geschichte der französischen Revolution" című művéről írott kitűnő bírálatában.

Sok üdvözlet feleségednek és Louise Kautskynak.

Barátod
F. E.

* – bolygóideg – *Szerk.*
** – együttérzőideg – *Szerk.*

152

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

11, Burton Road Kilburn, N. W.
London, 1889 dec. 5.

Tisztelt Uram,

Mihelyt megkaptam nov. 14-i (26-i) levelét, tájékoztattam Lafargue urat tartalmáról[222]. Azt válaszolja, hogy ő azonnal megírta Önnek, hogy sosem kapott levelet az „Északi Hírnök"-öt szerkesztő hölgytől*, s hogy rendelkezésére bocsát 5 cikket vagy ezek bármelyikét; ami a most ott levő cikk bizonyos passzusainak kihagyását illeti, erről *nekem* semmit sem mond, de számomra világosnak látszik, hogy ha elmulasztott felelni erre a kérdésre, akkor ezt a hölgy döntésére kell bízni. Címe:

P. Lafargue,
60, Avenue des Champs Elysées
Le Perreux
Seine, France.

Most *ajánlva* elküldök Önnek egy példányt Th. Tooke művéből: „On the Currency Principle", London 1844. Ezt a példányt használtan vettem, van benne néhány, a régi tulajdonostól származó ceruzajegyzet, többnyire zavaros dolgok; továbbá két régi újságkivágás, egyikük az 1847-es válságról szól és eléggé érdekes.

Időközben elkészültem az I. kötet 4. kiadásával, amely most nyomdában van, van benne két-három új kiegészítés a francia kiadásból; az idézetek az angol kiadás alapján ellenőrizve vannak s hozzáfűztem néhány saját jegyzetemet, kivált egyet a bimetallizmusról[405]. Mihelyt készen van, küldök egy példányt Önnek.

Őszinte híve
P. W. Rosher[12]

Eredeti nyelve: angol

* Anna Mihajlovna Jevreinova. – *Szerk.*

153

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]89 dec. 7.

Kedves Sorge,

Okt. 8-i és 29-i leveledet köszönettel megkaptam.

Olyan jól a dolog nem megy majd, hogy a „Szocialista Munkáspárt"[23] felszámoljon. Schewitschen kívül Rosenbergnek még tömérdek más örököse van, és az ottani önhitt doktrinér németeknek bizonyára nincs kedvük ahhoz, hogy lemondjanak a tanítói szerepről, amelyre igényt támasztanak az „éretlen" amerikaiak között. Enélkül semmik sem volnának.

Hogy egy nagy nemzetet nem lehet csak úgy egyszerűen doktrinér és dogmatikus módon betanítani valamire, még ha megvan is hozzá a legjobb elméletünk, amely e nemzet saját életviszonyaiból nőtt ki és még ha viszonylag jobbak is a betanítók, mint a Szocialista Munkáspárt, az megmutatkozik itt. Most végre *elindult* a mozgalom, és azt hiszem, végérvényesen. De nem közvetlenül szocialista, s azok az emberek, akik az angolok közül a legjobban megértették elméletünket, a mozgalmon kívül állnak: Hyndman, mert javíthatatlan intrikus és irigy, Bax, mert szobatudós. A mozgalom forma szerint egyelőre trade-union-mozgalom, de teljesen különbözik a *régi* trade-unionok, a szakképzett munkások, a munkásarisztokrácia mozgalmától. Az emberek most egészen másképp vágnak neki, sokkal hatalmasabb tömegeket visznek csatába, sokkal mélyebben megrázkódtatják a társadalmat, sokkal messzemenőbb követeléseket támasztanak: nyolcórás munkanap, az összes szervezetek általános föderációja, teljes szolidaritás. A Gas Workers' and General Labourers' Unionban[406] Tussy révén most *először* létesültek női csoportok. Amellett mostani követeléseiket maguk is csak ideigleneseknek tekintik, bár még maguk sem tudják, milyen végcél felé igyekeznek. De ez a homályos sejtelem eléggé mélyen él bennük ahhoz, hogy *csak* nyilvánvaló szocialistákat válasszanak vezetőikké. Mint mindenki másnak, nekik is saját tapasztalataikból, saját hibáik következményeiből kell tanulniok. De ők, a régi trade-unionokkal ellentétben, gúnykacajjal fogadnak minden célzást a tőke és a munka érdekeinek azonosságára, s ezért ehhez

nem sok időre lesz szükségük. Remélem a következő általános választás még elodázódik 3 évig: 1. nehogy Gladstone, az oroszok szolgája a legsúlyosabb háborús veszély idején kormányra kerüljön – ami maga is elég a cárnak* arra, hogy kiprovokálja a háborút; 2. hogy a konzervatívellenes többség elég naggyá legyen, s így szükségessé válják az *igazi* home rule[47] Írország számára, különben Gladstone újra becsapja az íreket, s ezt az akadályt – az ír kérdést – nem söprik el az útból; 3. a munkásmozgalom pedig még tovább fejlődjék és a mostani prosperitást követő rossz üzletmenet visszahatásától alkalmasint jobban megérlelődjék. Akkor a következő parlamentnek 20–40 munkásképviselője is lehet, mégpedig más vágásúak, mint a Potterek, Cremerek & Tsaik.

A legvisszataszítóbb itt az a polgári „respectability"**, amely valósággal a vérükbe ment át a munkásoknak. Olyan régi és olyan szilárdan meg van alapozva a társadalomnak számtalan, általánosan elismert fokozatra való tagozódása, amelyek közül mindegyiknek megvan a maga saját gőgje, de megvan a vele született respektusa is a nála „különbek" és „felsőbbek" iránt, hogy a burzsoáknak még mindig eléggé könnyű lépre csalniok őket. Korántsem vagyok például bizonyos abban, hogy John Burns a lelke mélyén nem büszkébb-e arra, hogy népszerű Manning bíborosnál, a lord mayornál*** és általában a burzsoáknál, mint arra, hogy saját osztályában népszerű. És Champion – volt hadnagy – mindig is polgári, főleg konzervatív elemekkel paktált, a klerikális egyházi kongresszuson hirdetett szocializmust stb. Sőt még Tom Mann is, akit a legkülönbnek tartok közülük, szeret arról beszélni, hogy a lord mayorral fog villásreggelizni. Ha szembeállítjuk velük a franciákat, rögtön meglátszik, mire jó egy forradalom. Egyébként a burzsoáknak nem sokat fog használni, ha sikerül néhány vezetőt befonniok. Addigra annyira megerősödött a mozgalom, hogy leküzdi az ilyesmit.

A 4. kiadás elkészült és nyomás alatt van.

Rappaportot elküldtem Kautskynak.[407] Akinek ilyen hajmeresztő neve van, az biztosan képes minden marhaságra.

Hepnerke olyan okos, a saját szemében olyan pártatlan[408], amellett olyan tökéletesen gyakorlatiatlan emberke (az, amit a zsidók slemilnek neveznek – született balszerencsés), hogy azon csodálkozom, hogy már rég pórul nem járt odaát. Kár a fickóért, de hát változtatni ezen nem lehet.

---

* III. Sándor. – *Szerk.*

** – „tiszteletreméltóság"; „tekintélytisztelet" – *Szerk.*

*** Henry Aaron Isaacs. – *Szerk.*

A „Time"-ot most megvette Bax, s azt hiszem, Avelingékkel is mindent elintézett*. De az a kérdés, hogy Bax mit csinál belőle. Minden tehetsége és minden jóakarata ellenére Bax mégis kiszámíthatatlan – szobatudós, aki rávetette magát az újságírásra és ennek folytán egy kissé elvesztette az egyensúlyát. Amellett az a furcsa vesszőparipája van, hogy ma a nők elnyomják a férfiakat.

Marx „Tribune"-cikkeiről készült listád bizonyára a rendezetlen levelek hegye alá van eltemetve. A beragasztott „Tribune"-cikkek megvannak nekem[409], de hogy hiánytalanul-e, azt pillanatnyilag nem tudom megmondani. Csak az ősszel találtam meg újra őket.

Egészen magunk közt szólva! Csak most hallom, hogy Schlüter felesége állítólag azt mondta itt elutazása előtt, hogy Kautsky kitúrta Schlütert állásából. Ha *ott* ilyesmit mondana, akkor az tiszta hazugság. Schlüter *itt önként, maga mondott fel*, s felmondását Németországban a frakció[244] elfogadta. Egyéni viszálya volt Mottelerrel, akivel senki sem tud kijönni, de aki pénzügyekben való, általánosan elismert abszolút megbízhatósága miatt nagyon értékes személy a pártvezetőség számára. Ha emellett Ede Bernstein nem támogatta Schlütert olyan mértékben, ahogy ő – véleménye szerint – elvárhatta, akkor ez részben Ede hibája, de részben *magáé Schlüteré*. Kautskyra mint Schlüter helyettesítőjére az archívumban[28] csak *azután* támasztottak igényt, hogy *Schlüter felmondott*. Nem zaklattalak volna ezzel a pletykával, de azt hiszem, most meg kell tennem.

Két hete egy hosszú levelet kaptam Sam Moore-tól. A helyet egészségesnek, fekvését nagyon szépnek, a társaságot elviselhetőnek találja, megrendel egy csomó újságot, de úgy látszik, mindamellett máris örül, hogy 1891-ben 6 hónapos szabadságra újra Európába jön.

Németországban pompásan mennek a dolgok, Vilmoska** még Bismarcknál is jobb agitátor, a Ruhr-vidéki szénbányászokra biztosan számíthatunk, a Saar-vidékiek követik őket, az elberfeldi per is segítségünkre van spiclileleplezéseivel[410]. Franciaországban parlamenti frakciónk most 8 emberből áll, *közülük 5 a párizsi marxista kongresszus*[313] *küldötte*; Guesde a titkáruk és ő dolgozza ki beszédeiket. Ismét van kilátás napilapra. A frakció parlamenti indítványként elő fogja terjeszteni a kongresszusi határozatokat. Mindenütt folyik a munka 1890 május 1-re. – Ausztriában is nagyon jól

* *V. ö. 279. old. – Szerk.*

** II. Vilmos. – *Szerk.*

megy minden, Adler* pompásan rendbe hozta a dolgot[132], az anarchistáknak ott végük.

Én is jól vagyok, a szemem javult, és ha így folytatódik január végéig, amíg a ködös időszakon és a rövid napokon túljutunk, megint szaporábban dolgozhatom majd. Tussy keményen dolgozik a silvertowni sztrájkban[399], amely rég befejeződött volna, ha Burns & Tsai el nem hanyagolják.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet.

Barátod
F. E.

* Viktor Adler. – *Szerk.*

154

Engels Konrad Schmidthez

Berlinbe

London, [18]89 dec. 9.

Kedves Schmidt,

Nagyon köszönöm XI. 10-i levelét. Örömmel hallom, hogy milyen gyorsan halad újságírói pályáján, csak legyen gondja jó fizetésre is, mert különben csak fele haszon. Az újságírás, kiváltképp nekünk, németeknek, mivel természetünknél fogva bizony mindnyájan egy kissé ügyefogyottak vagyunk (ezért vannak a zsidók ennyire „fölöttünk" e téren), nagyon hasznos iskola, minden vonatkozásban rugalmasabbá válunk, jobban megismerjük tulajdon erőinket, és megtanuljuk jobban lemérni őket s mindenekelőtt egy adott időre elkészíteni egy adott mennyiségű munkát. De másrészt az elsekélyesedés felé is hajt, mert hozzászokunk ahhoz, hogy idő hiányában összecsapjunk olyasmit, amiről tudjuk, hogy még nem lettünk teljesen úrrá rajta. Ám akiben, mint Önben, tudományos hajlam van, az meg fogja őrizni eközben képességét a különbségtevésre is, és az ügyes, elkápráztató, de a pillanatnak szánt és csak a kezünk ügyébe eső segédanyagokkal létrehozott munkát nem helyezi egy sorba a fáradságosan véghezvitt, külsőleg talán kevésbé csillogó tudományos teljesítménnyel; jóllehet a pénzbeli fizetség itt is fordított arányban szokott állni a valóságos értékkel.

Ha már szerzett magának újságírói pozíciót, akkor igyekezzék olyan kapcsolatokat létesíteni, amelyek lehetővé teszik Önnek, hogy néhány évre megint Londonba jöjjön. Hiszen gazdaságtani tanulmányokra szinte ez az egyetlen alkalmas hely. Bármilyen sokat fejlődött is, szerencsére, német iparunk a legutóbbi 25 évben, a szokott módon ebben is a többiek mögött kullogunk. A nagyipari termékekben Anglia, a divatcikkekben Franciaország előzött meg minket; a mi iparunk – export tekintetében – szinte csak azokra a cikkekre vethette rá magát, amelyek – amint egyszer a párizsi „Égalité"-ben írt cikkemben mondtam – „az angoloknak túl jelentéktelenek, a franciáknak pedig túlságosan silányak voltak"[411]. Ebből fakad az a csodálatos jelenség is, hogy a jelenlegi ipari fellendülés nálunk főként abban mutatkozik meg, hogy a kivitel *csökken*, mert a belső fogyasztás növekedése folytán a gyárosok több árut adhatnak el belföldön védővámos monopoláron,

kevesebbet kell tehát külföldön potom áron elkótyavetyélniök. Ezért nálunk minden gazdasági jelenség először is másodlagos formában, és másodszor a védővám-rendszer által meghamisított formában jelentkezik, mindig csak különleges eset tehát, s csak kivételesen és a mellékes dolgoktól előzőleg alaposan megtisztítva használható fel példaként a tőkés termelés általános törvényeinek és fejlődési fázisainak illusztrálásához. Angliát a szabadkereskedelem ma inkább, mint valaha, azzá a klasszikus talajjá teszi, amelyen ezek a törvények tanulmányozandók, mégpedig annál inkább, mert Anglia, bár abszolúte még folyton növeli termelését, relatíve, a többi országhoz képest, határozottan süllyedőben van és gyorsan közeledik ahhoz, hogy Hollandia sorsára jusson. De az angol ipar hanyatlása véleményem szerint egybeesik a tőkés termelés általános összeomlásával. Bár csaknem kétségtelen, hogy Németország lesz az a talaj, amelyen ezt a harcot megvívják, eldöntése valószínűleg Angliától fog kiindulni.

Ezért remek az, hogy éppen most itt is komolyan és azt hiszem, feltartóztathatatlanul elkezdődött a mozgalom. Azok a munkásrétegek, amelyek most kapcsolódnak be, mérhetetlenül nagyobb létszámúak, erélyesebbek, tudatosabbak, mint a régi trade-unionok, amelyek a munkásosztálynak csupán az arisztokráciáját alkották. Van itt egy egészen új vonás. Az öregek még hisznek a „harmóniában", a fiatalok viszont kinevetnek mindenkit, aki a tőke és a munka közötti érdekazonosságról beszél. Az öregek borzadnak minden szocialistától, a fiatalok viszont egyáltalán nem akarnak más vezetőket, mint nyilvánvaló szocialistákat. Nekem pompás tudósítóm van erre vonatkozóan Tussy személyében, aki nyakig benne van ebben a mozgalomban.

Mint mondottam, igyekezzék ide visszajönni. Néhány tudósítói megbízással és a „Neue Zeit", Braun „Archiv"-ja és néhány más folyóirat számára való munkával megkockáztathatja ezt. Mi mind nagyon örülnénk, s én különösen, ha újra itt látnók.

Sam Moore Afrikában van, a Niger melletti Aszabában, főbíró a Niger Társaság területén. Június közepén ment el, nagyon elégedetten ír, a helyet egészségesnek és a társaságot elviselhetőnek találja. Remélhetőleg édesen alszik egy néger nő karjaiban.

Máskülönben itt nagyjából minden a régiben. Úgy látszik, Aveling viszi valamire drámairói kísérleteivel, az utolsó darabja, két hete, nagy tetszést aratott. A Svájcból kiutasítottak[79] lassanként megszokják az itteni viszonyokat. Január 1-től kezdve a „Time" című havi lap Bax vezetésével jelenik meg.

Szívélyesen üdvözli

híve

F. Engels

155

Engels Gerson Trierhez

Koppenhágába

(Fogalmazvány)

London, [18]89 dec. 18.

Kedves Trier Úr,

Nagyon köszönöm 8-i érdekes közléseit.

Ha véleményt kell mondanom a legutóbbi koppenhágai politikai játékról[254], amelynek Ön lett az áldozata, azon a ponton kezdem, amelyen *nem* értek egyet Önnel.

Ön elvből elutasít mindennemű, még időleges együttműködést is más pártokkal. Én eléggé forradalmár vagyok ahhoz, hogy ettől az eszköztől se fosztassam meg teljesen magamat olyan körülmények között, amikor az az előnyösebb vagy a legkevésbé káros.

Egyetértünk abban, hogy a proletariátus nem hódíthatja meg politikai uralmát, az új társadalomba nyíló egyetlen ajtót, erőszakos forradalom nélkül. Hogy a döntés napján a proletariátus elég erős legyen a győzelemre, ahhoz szükséges – s Marx meg én 1847 óta ezt a felfogást képviseltük –, hogy külön pártot, minden más párttól különálló és velük szembenálló, öntudatos osztálypártot képezzen.

De ez nem jelenti azt, hogy ez a párt időlegesen nem használhat fel céljai érdekében más pártokat. Ugyanilyen kevéssé jelenti azt, hogy időlegesen nem támogathat más pártokat olyan intézkedésekben, amelyek akár közvetlenül előnyösek a proletariátus számára, akár a gazdasági fejlődés vagy a politikai szabadság irányába való haladást jelentenek. Aki Németországban valóban harcol a hitbizományok és egyéb feudális maradványok, a bürokrácia, a védővámok, a szocialista-törvény[17] eltörléséért, a gyülekezési és egyesülési jog korlátozása ellen, azt én támogatnám. Ha a mi német haladópártunk[82] vagy az Önök dán Venstre pártja[412] valódi radikális polgári párt volna, nem pedig csak szánalmas frázishősök pártja, akik Bismarck vagy Estrup első fenyegetésére elbújnak, akkor én semmiképpen sem elleneznék *feltétlenül* mindennemű időleges együttműködést velük meghatározott cé-

lok eléréséért. Hiszen ha képviselőink egy más oldalról beterjesztett indítványra adják szavazatukat – s ezt elég gyakran kell megtenniök –, már ez is együttműködés. De csak akkor vagyok emellett, ha vitathatatlan és megéri a fáradságot az az előny, amelyet ez közvetlenül számunkra, vagy az országnak a gazdasági és politikai forradalom felé való történelmi fejlődése szempontjából jelent. És azt feltételezve, hogy ez nem teszi kétségessé a párt proletár osztályjellegét. Számomra ez az abszolút határ. Ennek a politikának a kifejtését megtalálja már az 1847-es „Kommunista Kiáltvány"-ban, ezt követtük 1848-ban, az Internacionáléban, mindenütt.

A moralitás kérdésétől eltekintve – erről a pontról itt nincs szó, tehát mellőzöm – nekem mint forradalmárnak minden eszköz megfelel, amely célhoz vezet, a legerőszakosabb, de a látszólag legszelídebb is.

Az ilyen politika éleslátást és jellemet követel meg, de melyik politika nem? Kitesz bennünket a korrupció veszélyének, mondják az anarchisták és Morris barátunk. Nos, ha a munkásosztály tökfilkók és pipogyák és minden további nélkül megvásárolható rongy alakok társasága, akkor legjobb, ha mindjárt szedjük a sátorfánkat, akkor a proletariátusnak és nekünk valamennyiünknek semmi keresnivalónk a politikai színpadon. A proletariátus, mint minden egyéb párt, leginkább saját hibáinak következményeiből tanul, ezektől a hibáktól senki sem kímélheti meg teljesen.

Véleményem szerint tehát Önnek nincs igaza, ha egy elsősorban merőben taktikai kérdést elvi kérdéssé avat. És számomra itt eredetileg csupán taktikai kérdés van. De egy taktikai hiba bizonyos körülmények közt az elvek megsértésével is végződhetik.

Ebben pedig, amennyire meg tudom ítélni, Önnek van igaza a Hovedbestyrelsen taktikájával szemben. A dán baloldal évek óta méltatlan ellenzéki komédiát játszik és nem un bele abba, hogy újra meg újra leszögezze a világ előtt tulajdon tehetetlenségét. Hogy az alkotmány megsértését[413] fegyverrel torolja meg, arra már rég elszalasztotta az alkalmat – ha volt valaha ilyen –, s úgy látszik, ennek a baloldalnak egyre nagyobb része vágyik az Estruppal való kiegyezésre. Ilyen párttal, úgy látom, egy valóban proletárpárt semmiképpen sem működhet együtt, hogy előbb-utóbb el ne veszítse saját osztályjellegét mint munkáspárt. Amikor tehát Ön ezzel a politikával ellentétben a mozgalom osztályjellegét emeli ki, csak helyeselhetek Önnek.

Ami most a Hovedbestyrelsennek Önnel és barátaival szemben alkalmazott eljárásmódját illeti, az ellenzéknek a pártból való ilyen sommás kizárása persze előfordult az 1840 és 1851 közötti titkos társaságokban; a titkos szervezet ezt elkerülhetetlenné tette. Előfordult továbbá, mégpedig elég gyakran, az angol physical force chartistáknál[414], O'Connor diktatúrája idején.

De ezek a chartisták, mint már nevük is mutatja, közvetlenül a nekirontásra szervezett párt voltak, ezért diktatúra alatt álltak, s a kizárás katonai rendszabály volt. Békeidőben ellenben csak a J. B. von Schweitzer-féle „feszes szervezet" lassalleánusainál ismerek hasonló önkényes eljárást; von Schweitzernek erre a berlini rendőrséggel való gyanús kapcsolata miatt volt szüksége, s csak meggyorsította vele az Általános Német Munkásegylet felbomlását[415]. A ma fennálló szocialista munkáspártok közül aligha jutna eszébe egyetlenegynek is – miután Amerikában Rosenberg úr szerencsésen maga távolította el magát[348] –, hogy egy saját kebelében felnövő ellenzéket a dán minta szerint kezeljen. Minden párt életéhez és gyarapodásához hozzátartozik, hogy kebelében mérsékeltebb és szélsőségesebb irányzatok fejlődnek ki, sőt harcolnak egymással, s aki a szélsőségesebbeket rövid úton kizárja, ezzel csak növekedésüket segíti elő. A munkásmozgalom a fennálló társadalom legélesebb kritikáján alapul, a kritika az életeleme, hogyan akarhatja önmagát kivonni a kritika alól, megtiltani a vitát? Csak azért követeljük hát másoktól a szólásszabadságot magunknak, hogy saját sorainkban megint eltöröljük?

Ha Ön ezt a levelet *egész terjedelmében* közzé kívánná tenni, nincs kifogásom ellene.

Őszinte híve

156

Engels Natalie Liebknechthez

Lipcsébe

London, 1889 dec. 24.

Kedves Liebknechtné,

Mindenekelőtt szívből köszönöm Önnek és kedves fiának* baráti jókívánságaikat legutóbbi születésnapom alkalmából, melyet nagyon vígan töltöttünk, éjfél utánig együtt kellett maradnunk, hogy két legyet üthessünk egy csapásra, mert másnap Aveling születésnapja van, így hát mindjárt azt is megünnepeltük.

Örömmel hallottuk, hogy Önök mind egészségesek, mi is nagyjából jól vagyunk, Nimmi néhány erős megfázáson esett át és mindazokon a reumatikus rohamokon, de hát ezt az itteni éghajlat alatt nem lehet egészen elkerülni, s ha nem túlságosan súlyos, nem panaszkodik rá az ember.

Rosheréknál is minden rendben van, csak Percy papa múlt vasárnap nagyon meghűlt, s ebből majdnem tüdőgyulladás lett, de most már jobban van, ez persze keresztülhúzta karácsonyi örömét, s holnap nem szabad elmennie hazulról. Emellett Pumpsnak pillanatnyilag nincs szolgálója, a legutóbbi két héttel ezelőtt, amikor ő a gyerekekkel elment hazulról, egyszerűen meglépett, s amikor Pumps hazaért, a házat üresen és zárva találta, s minthogy nem volt kulcs a táskájában, a társaságnak hozzám kellett jönnie és megvárnia Percyt; addig nem mehettek be. Mint látja, itt is akadnak mindenféle petites misères**.

Holnap este nagy társaság lesz itt nálunk, ha Pumps és a gyerekek eljöhetnek; rajtuk kívül jönnek Mottelerék, Fischerék és Bernsteinék, persze Avelingék is, aztán meg tegnap óta itt van Schorlemmer. Éppen annyian leszünk, ahányan nagy nehezen elférünk az asztalnál; Nimmi már most süt-főz – a plumpuddingok már egy hete elkészültek. Iszonyú fáradság ez, s mind csak azért, hogy megterheljük a gyomrunkat! De így kívánja a szo-

* Theodor Liebknecht. – *Szerk.*

** – apró bosszúságok – *Szerk.*

kás, s az ember csinálja, hiszen mégis kedélyes lesz, bár a második ünnepnapon fellép a másnaposság.

Tussy a dokkmunkássztrájk óta[327], amikor éjjel-nappal a bizottságban dolgozott – a tulajdonképpeni, végrehajtó munkát 3 nő végezte –, nyakig benne van a sztrájkmozgalomban. A dokkmunkássztrájkkal egyidejűleg kitört egy kis sztrájk Silvertownban[399], az East End legszélén, mintegy 3000 emberrel, ő benne volt a sűrűjében, megszervezte a lányok szakegyletét, minden reggel ki kellett oda mennie – de 12 hét múltán a sztrájk vereséggel végződött. Most a gázsztrájkban[416] tevékenykedik a déli városrészben, vasárnap reggel a Hyde Parkban beszélt, de ez mégis kevésbé megerőltető, s több az ideje. Ő és Aveling végzi a segédszerkesztői munkát egy havi folyóiratnál*, amelyet jan. 1-vel E. B. Bax vesz át, ott is van elég munka. Emellett titkára két női szakegyletnek.

Tegnap Liebknechttől is kaptam levelet, kérem köszönje meg neki a nevemben. Hiszen holnap bizonyára Önöknél lesz. Mi itt fájó szívvel várjuk az ítéletet az elberfeldi perben[410]; a porosz bírák iránti bizalmam utolsó maradékát is rég elvesztettem már – csak legalább Bebelt ne ítéljék el.

A párizsiaknak, úgy látszik, megint lesz napilapjuk – de az ilyen remények már olyan sokszor megcsaltak, hogy nem hiszek igazán benne, amíg nem látom. Francia frakciónk, nyolc fő**, eddig nem is dolgozik rosszul és figyelemre méltó fegyelmet mutat, ha meggondoljuk, hogy tagjai Franciaország legkülönbözőbb részeiből kerültek össze és a legtöbben nem ismerik egymást.

Most pedig, kedves Liebknechtné, nagyon kellemes ünnepeket és boldog új esztendőt kívánok Önöknek: Önnek, Liebknechtnek, Theodornak és valamennyi többi gyereknek, nem feledkezve meg Geisernéról. Schlüterék-től tegnap kaptam levelet, úgy látszik, elég jól vannak.

Szívélyesen üdvözli Nimmi, Rosherék és én.

Őszinte híve
F. Engels

* „Time". – *Szerk.*
** *V. ö. 294–295. old.* – *Szerk.*

157

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba[417]

Kedves Kugelmann,

Boldog új évet!

Köszönet szemreceptedért, de túl gyönge volt nekem. Tavaly és az idén augusztusig kokaint használtam, és minthogy ennek a hatása gyengült (a megszokás miatt), $ZnCl_2$-t, amely igen jól hat. Ha a mostani rövid napok szerencsésen elmúlnak – itt dec. 28-án volt az utolsó nappal, tegnap reggel óta állandó éjszaka van –, akkor túl leszek a nehezén.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod

F. E.

[London, 18]89. XII. 30.

1890

158

Engels Zadekhéz

Londonba

(Fogalmazvány)

[London, 1890 január eleje]

Igen Tisztelt Zadekné Asszony,

Ön váratlan, nagy örömet szerzett mindkettőnknek, Lenchennek meg nekem azokkal a szép kézimunkákkal, amelyeket nekünk küldeni szíveskedett. Valóban túlzás az Ön részéről, hogy nekiül a fájós szemével (hiszen én saját tapasztalatomból tudom, mit jelent ez) és ilyen fárasztó dolgokat készít. Annál jobban meg tudjuk becsülni őket. Lenchen nagyon-nagyon örül a szép meleg szoknyának, és ha Ön nekem egy kicsit túlságosan hízelgett is azzal, hogy lábamnak ilyen kis méretet tulajdonított, bizonyos vagyok benne, hogy a papucs meg én hosszabb ismeretség után igen jó barátok leszünk. Mindketten szívből köszönjük Önnek.

Remélhetőleg egészségesen és vidáman töltötte 70. születésnapját családja körében; engedje meg, hogy utólag gratuláljunk Önnek. Lenchen meg én még előtte vagyunk ennek a tisztességnek, sőt nekem még ebben az évben esedékes, sajátságos évtizedbe lépünk be ezzel.

Szívélyesen üdvözlöm Önt meg dr. Zadek urat, és maradok kiváló tisztelettel

készséges hívük

F. E.

159

Engels Szergej Mihajlovics Kravcsinszkijhoz (Sztyepnyakhoz)

Londonba

[London, 18]90* jan. 3.

Kedves Sztyepnyakom,

Minthogy nincs genfi címem, Önnek kell elküldenem cikkemet[418]. Kérem, hogy a német eredetit mihelyt lehet küldjék vissza nekem, hogy megírhassam a második cikket.

Milyen gyakran fog megjelenni az Önök folyóirata**?

Boldog új évet Önnek, Sztyepnyakné asszonynak és minden barátunknak.

Mindig kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *A kéziratban*: 89 – *Szerk.*

** „Szocial-Demokrat". – *Szerk.*

160

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 jan. 8.

Kedves Laurám,

Prosit Neujahr avant tout*! Et puis après**, minthogy nem tudom elviselni azt a gondolatot, hogy modernizált szövegből fordítsd Walther von der Vogelweidét, elküldöm neked az eredetinek a másolatát. Teljesen igazad van, minden költői mű fordításában meg kell őrizni az eredetinek a versmértékét és rímelését, vagy pedig elmenni a végletekig, mint a franciák, és rögtön prózába áttenni.

Remélem, most már túljutottál az influenzádon. Van itt is, mégpedig elég erős, bár szűkebb körünkből még senki sem kapta meg. Percy jobban van, de Pumps hörghurut és tüdő-vértolulás miatt fekszik, jóllehet hamarosan talpra áll. Charley R.*** az egyetlen olyan ismerősöm, aki influenzával dicsekedhetik.

Az öreg Harney idült hörghurut miatt fekszik Enfieldben; ezen a héten valamelyik nap meg kell majd látogatnom. Szegény fickó, de egy öröme legalább van: *eljött Amerikából*! Nagyon mulatságos megfigyelni, hogyan tesz Amerika minden angolt hazafivá, még Edward sem maradt érintetlen. És minden a „jómodor" és a „jólneveltség" körüli vita folytán! A jenkik ráadásul meglehetősen kihívó modorban szokták megkérdezni, hogy tetszik nekünk országuk, mit gondolunk felőle, s persze a csodálat kitörését várják. És így szegény öreg Harneynak úgy elment a kedve a „szabadság földjétől", hogy egyetlen vágya otthon ülni a „korhadt monarchiában" és soha vissza nem térni Jenki-földre. Attól tartok, vágya teljesül; *testileg* nagyon öregszik, ami nem is csoda azután, hogy nyolc esztendeje gyötri csúzos köszvény. Szellemileg azonban még mindig a régi megrögzött tréfamester, s tele van humorral.

---

* – Mindenekelőtt boldog új évet – *Szerk.*

** – És azután – *Szerk.*

*** Charles Roesgen *vagy* Charles Rosher. – *Szerk.*

Amikor megkaptam Paulnak az új lapról szóló levelét, örültem, hogy már megírtam Bonnier-nak azt a véleményemet, hogy a német rész *szerkesztésére* forma szerint is *szerződtetniök* kellene téged[419]. Ebből láthatja majd, hogy fogalmam sem volt a helyzetről és egyúttal magától értetődőnek tartottam, hogy mindenki kap fizetést. Ő nem írt nekem újra, hanem Tussynak írt, közölve, hogy a lap január 11-én jelenik meg, s felkérte őket, hogy írjanak és Burnsszel stb. szintén írassanak.

Valóban azt hiszem, hogy jóformán te vagy az egyetlen személy Párizsban, aki nem veszíti el a fejét és világosan tud gondolkodni; az a hely, úgy látszik, megbolondítja az embereket. Vegyük Bonnier-t; amíg itt tartózkodott, elég józan volt, most pedig egyszerre úgy beleőrült ebbe a lehetetlen újságba, ahogy Guesde tehette. Napilap fizetés nélküli szerkesztőséggel, fizetés nélküli tudósítókkal, fizetés nélküli mindennel – nos, ez eleve tönkremenést jelent és azt, hogy kirúgják az embert attól a laptól, amelyet létrehozott, mihelyt kéri munkájáért az érte járó díjazást! Hiába írja ő nekem, hogy „a nemzetközi résznek túlsúlyban kell lennie", ha a „párizsi rész" kezdettől fogva szinte nem létezik! És hogyan lehet elvárni az itteniektől, hogy rendszeresen írjanak „*meghatározott napra*" cikkeket úgy, hogy az előtte való napon meghirdethessék! Mert csakugyan azt várta el itt mindnyájunktól, Burnstől és még isten tudja kiktől, és mindezt megtiszteltetésképpen azért a megtiszteltetésért, hogy enged szólanunk a Fény Városának lakosaihoz, akik fütyülnek ránk!

Úgy vélem, ez az ügy a legkülönfélébb bonyodalmakkal fog végződni, ha ugyan nem veszekedésekkel saját embereink között olyan pillanatban, amikor minden jónak ígérkezett.

Mindenesetre hálás lennék és mindnyájunknak hasznos lenne, ha te vagy Paul állandóan tájékoztatnátok bennünket erről a dologról; mert mihelyt az újság megjelenik, bizonyára mindenféle kérésekkel fognak ostromolni minket, s a tapasztalat azt mutatja, hogy „az ügy érdekében" a tények felét eltitkolják előttünk. Mi persze nagyon óvakodunk majd elkötelezni magunkat, de mégis jobb lenne, ha nem kellene minden esetben előbb nálatok érdeklődnünk, hogyan is áll valójában a dolog.

Nem értem, hogyan cselekedhetik Guesde ilyen módon saját szakállára és engedheti szabadjára délvidéki fantáziáját, Paul, Deville és mások hozzájárulása nélkül. Bonnier levelei úgy hangzanak, mintha ezek az emberek azt hinnék, hogy mindenki tétlenkedik, mindenkinek több a ráérő ideje, mint amennyit fel tud használni és türelmetlenül lesi az alkalmat, hogy megjelenjék egy francia újság, amelyben ingyen közreműködhetik! Ilyesmit a német vagy bármelyik más pártban nem tűrnének meg – hogy egyvalaki

külön meghatalmazás nélkül mindenki felelősségét magára vállalja; hogy a külföldi munkatársak megnyerését illetően olyan illúziókba ringassa magát, amelyeket te és Paul egyszeriben eloszlattatok volna, vagy ha volt alkalmatok ezek cáfolására, akkor a ti nagyobb tapasztalatotok ellenére cselekedjék. Valóban, ha barátainkat csak illúzióik és ábrándképeik vezérlik, akkor senki meg nem óvhatja őket attól, hogy pórul járjanak.

Hirtelen elhívtak és be kell fejeznem.

Hű barátod
F. Engels

Under der linden
an der heide,
dâ unser zweier bette was,
dâ muget* ir vinden
schône beide
gebrochen bluomen unde gras.
vor dem walde in einem tal,
tandaradei,
schône sanc diu nahtegal.

Ich kam gegangen
zuo der ouwe:
dô was mîn friedel komen ê.
dâ** wart ich enpfangen,
hêre frouwe,
daȝ ich bin sælic iemer mê.
kuster mich? wol tûsentstunt:
tandaradei,
seht wie rôt mir ist der munt.***

Dô het er gemachet
alsô rîche
von bluomen eine bettestat:
des wirt noch gelachet
inneclîche,

* *Engelsnél*: mugent – *Szerk.*
** *Engelsnél*: dô – *Szerk.*
*** *Engelsnél*: sêht wie rôt ist mir der munt. – *Szerk.*

kumt iemen an daȝ selbe pfat.
bî den rôsen er wol mac,
tandaradei,
merken wâ mirȝ houbet lac.

Daȝ er bî mir læge*,
wesseȝ iemen
(nu enwelle× got!), sô schamt ich mich.
wes er mit mir pflæge,
niemer niemen
bevinde daȝ, wan er unt ich,
unt ein kleineȝ vogellîn –
tandaradei,
daȝ mac wol getriuwe sîn.**

×enwelle = wolle nicht – *Engels jegyzete.*

Kiejtés:
ie, iu, uo – a hangsúly az első magánhangzón: íe, íu, úo. Az ei = portugál, olasz, dán, orosz stb. ei, e+i, nem pedig a+i, mint az újfelnémetben. sch = sz+ch, pontosan úgy, mint a hollandban és a görögben.

* *Engelsnél*: gelæge – *Szerk.*

** A hársfaágak
csendes árnyán,
ahol kettőnknek ágya volt,
ott láthatjátok
a gyeppárnán,
hogy fű és virág meghajolt.
Fölöttünk az ág bogán –
ejhajahujj! –
dalolt ám a csalogány!

Vígan futottam
ki a rétre,
és kedvesem már várt reám.
Oly izgatottan
jött elémbe!
Mily boldogság volt, Máriám!
Hogy megcsókolt-e? Meg biz' ám!
Ejhajahujj!
Most is pirul belé a szám!

S tréfás-kacagva
hamar ágyat
vetett szép pázsitos helyen.
Nevethet rajta,
s titkon vágyat
érezhet, aki arra jön,
mert jól láthatja a nyomot –
ejhajahujj! –
amit a fejem nyomott.

Ha tudná más azt,
hogy mi jártunk
ott! ó, hogy szégyelném magam!
Nem sejti más azt,
mit csináltunk,
csak ő maga, meg én magam,
meg egy kis madár a fán –
ejhajahujj! –
az nem árul el talán.[420]

h a szótag végén vagy mássalhangzó előtt = svájci ch: nahtegal, seht = nachtegal, szecht.

z = tsz, ẑ = ssz

A kúpos-ékezetes magánhangzók hosszúk, *a többi mind rövid*: tal, nem pedig tâl, schamt, nem pedig schâmt.

A kettős magánhangzók természetesen hosszúk.

Eredeti nyelve: angol

161

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

London, [18]90 jan. 9.

Kedves Hermann,

Szívélyes köszönet jókívánságaidért, amelyeket a legőszintébben viszonzok mindnyájatoknak. Örömmel hallom, hogy mind olyan jól vagytok, s én sem panaszkodhatom. A múlt évben megint híztam, s most megint 168 angol font* vagyok, ami mindig is körülbelül a maximumom volt, amellett ez mind egészséges, kemény izom, nem lötyögő, szivacsos háj. A szemem is javul, a legrövidebb napok körüli ködös időszak rendszerint az a kritikus periódus, amikor mindig újra rosszabbul voltam, de ezúttal jobban úsztam meg ezt az időt, mint évek óta bármikor, s így alkalmasint remélhetem, hogy hamarosan ismét a teljes időt dolgozhatom. Még az orvosok sem akarnak hinni nekem, amikor megmondom, hogy hetvenedik évemben vagyok; azt állítják, tíz-tizenöt évvel fiatalabbnak látszom. Persze, mindez csak a felszín, s ez csalóka, nálam is, mert alatta mégis mindenféle kis fogyatékosság rejlik, s a sok kicsi idővel jókora nagyságú halommá nő, de mindent egybevéve, nem panaszkodhatom, s mikor azt látom, mennyien keserítik meg az életüket semmiségekkel, tisztára ok nélkül és fölöslegesen, akkor én még mindig boldognak mondhatom magam, amiért zavartalanul megőriztem derűs kedélyemet és mindezen a sok ostobaságon nevetni tudok.

De ezzel valószínűleg hosszú időre eleget hallottál becses személyemről, s azt hiszem, legfőbb ideje, hogy ezt a témát befejezzem.

A fiúkról szóló körlevelet[421] rendben megkaptam, és egymagamban tüstént nagy áldomást ittam az új cégtársak egészségére. Nagyon okos dolog részetekről, hogy cégtárssá tettétek a fiúkat, hiszen ők végezték a munka oroszlánrészét, és amikor egyiktek sem volt Engelskirchenben, övék volt a felelősség oroszlánrésze is, s egész más ösztönzést ad nekik a munkára az, ha kifelé is ennek megfelelő a helyzetük az üzletben. Most azt tanácsolom

* – 76,2 kiló – *Szerk.*

neked és Rudolfnak*, a jól megszolgált pihenőt használjátok lehetőleg sok mozgásra a szabadban, nyáron pedig utazásra (az őszi vadászatról bizonyára amúgy sem feledkeztek meg), s majd meglátjátok, milyen jót tesz ez nektek.

Hogy Fritz Boelling, akarom mondani *August* Boelling meghalt, azt a körlevélből tudtam meg, ugyanígy Fritz Osterothot is. Ez az August Boelling voltaképpen elég gyenge testalkatú emberke volt és mégis nyolcvanig vitte, az utóbbi időben bizonyára már nem sokat engedhetett meg magának. Erre az ilyen emberek képesek is, mi, egészségesebbek, még öreg napjainkban is többre vállalkozunk, aztán összeszedünk valami vacak bajt és belepusztulunk. Ez egészen jó is így, és szintén megvannak a jó oldalai. Neked mindenesetre megvan az az előnyöd, hogy két-három év múlva már felnevelted magadnak a saját orvosodat**, s akkor az ő gondnoksága alá helyezheted testedet, és ilyen tekintetben is fel vagy aztán mentve minden felelősség alól.

Remélhetőleg Emmának*** ugyanolyan jót tesz a megevett újévi pogácsa, mint nekem az a sok német kalács, amelyet 3 hete fogyasztok a kötelező plumpuddingon, mince pie-n° stb. kívül, túl és mellett. Most ugyanis gáztűzhelyünk van, mert a kemencénknek már nincs huzatja és újat nem állíttatott a háztulajdonos, s a fáradságos főzésről a könnyűre való ilyen áttérés valóságos konyhai lelkesedésbe ejtette öreg házvezetőnőmet°°, s ennek gyümölcsét meg kell ennem.

Itt is terjed most az ún. influenza, de ez állítólag egészen másvalami, mint a mi régi jól ismert náthánk, már több ismerősöm megkapta. Múlt vasárnap nálam ebédelt egy angol, aki merő félelemből mindig hord a zsebében egy üveg ammóniákos kinint, és étkezés közben ivott belőle! Váljék egészségére, de inkább legyek náthás, mint hogy a hús és a főzelék közt azt a keserű, büdös vacakot igyam és elrontsam vele a jó boromat!

Egyszóval, legyetek mindnyájan egészségesek és vidámak.

Szívélyes üdvözletem Emmának, a gyerekeknek, Rudolféknak és neked magadnak.

Öreg
Friedriched

---

* Rudolf Engels. – *Szerk.*
** Walter Engels. – *Szerk.*
*** Emma Engels. – *Szerk.*
° – karácsonyi mazsolás süteményen, húspástétomon – *Szerk.*
°° Helene Demuth. – *Szerk.*

162

Engels Hermann Schlüterhez

New Yorkba

London, [18]90 jan. 11.

Kedves Schlüter,

Szívélyes köszönet neked és feleségednek a baráti jókívánságokért, amelyeket mi itt mindannyian őszintén viszonzunk. Július 1-i leveledet annak idején szintén megkaptam s ugyanígy a „Commonwealth"-t Marxszal mint óriásfával és körülötte az új, kommunista Jeruzsálem lakosaival. A G. Weerthről szóló cikket szintén, de csak az 1. számot, a végét sajnos nem.

Ami most Reidet illeti[422], elküldtem leveledet Tussynak és megkérdeztettem vele Championt („Labour Elector"), de máig még nem kaptam választ. Az itteniek szörnyen hanyagok mindenben, ami nem egészen közvetlenül érinti őket, s emellett tele vannak munkával, lehet, hogy holnap megtudok valamit Tussytól, és akkor a következő postával megírom.

John Burns odautazásának ügye szerintem nagyon kétséges, aligha mehet el innen anélkül, hogy vetélytársai ne hódítsanak teret, s a County Councilban is [291] jelen kell lennie, mert egyedül képviseli ott a munkásokat.

A mozgalom tavaly nyári viharos áradása egy kicsit lecsendesedett. S ami a legjobb, elült a polgárnépségnek az a munkásmozgalom iránti gondolkodás nélküli rokonszenve is, amely a dokkmunkássztrájk[327] idején kitört, s kezd helyet adni a gyanakvás és az aggódás sokkalta természetesebb érzésének. A dél-londoni gázsztrájkban[416], amelyet a gáztársaság erőszakkal kényszerített rá a munkásokra, a munkásokat az összes nyárspolgárok megint teljesen magukra hagyták. Nagyon jól van ez így, s csak azt kívánom, hogy Burns közvetlenül is ilyen tapasztalatot szerezzen egyszer egy általa vezetett sztrájkban, mert mindenféle illúziókba ringatja magát e tekintetben.

Emellett mindenféle súrlódások vannak, pl. a gázgyári és a dokkmunkások közt, amint ez várható is volt. De a tömegek mindezek ellenére mozgásban vannak, s itt nincs többé megállás. Minél hosszabb a pangás, annál erőteljesebb lesz az áttörés, ha bekövetkezik. És ezek a tanulatlan munkások egészen másféle fickók, mint a régi trade-unionok begyepesedettjei; nyoma sincs bennük a régi begyepesedettségnek, pl. a géplakatosok[423] céhszellemé-

nek; ellenkezőleg, általános követelés az *összes* trade-unionoknak *egyetlen* testvériséggé és a tőke elleni közvetlen harcra való szervezése. A dokkmunkássztrájkban pl. a Kereskedelmi Dokkoknál *három* géplakatos tartotta üzemben a gőzgépet. Burnst és Mannt felszólították – mindketten maguk is géplakatosok és Burns tagja az Amalgamated Engineers Trade Unions végrehajtó bizottságának –, hogy vegyék rá ezeket az embereket a távozásra, mert akkor egyetlen daru sem dolgozhat és a dokktársaság kénytelen engedni. A három géplakatos vonakodott, a géplakatosok végrehajtó bizottsága nem lépett közbe, s ezért húzódott el a sztrájk! Továbbá, a Silvertowni Gumiművekben – 12 hetes sztrájk után[399] – a géplakatosokon bukott el a sztrájk, akik nem vettek részt benne, sőt uniójuk szabályzata *ellenére* segédmunkát végeztek! S miért? Ezeknek a bolondoknak, hogy „korlátozzák a munkások kínálatát", olyan törvényük van, hogy *csak* azt engedik be unió jukba, aki a szabályszerű tanulóidőt letöltötte. Ezzel a konkurrenseknek egész hadseregét teremtették maguknak, az ún. black legeket*, akik ugyanolyan gyakorlottak, mint ők maguk, szívesen belépnének az unióba, de kénytelenek megmaradni black legnek, mert kívülállóknak kell lenniök emiatt a vaskalaposság miatt, amelynek ma már semmi értelme. S mert a géplakatosok tudják, hogy a Kereskedelmi Dokkokban, mint Silvertownban is, ezek a black legek rögtön az ő helyükre léptek volna, ezért ottmaradtak, s így maguk lettek black legekké a sztrájkolókkal szemben. Itt láthatod a különbséget: az új uniók összetartanak, a mostani gázsztrájkban egymás mellett állanak matrózok és (hajó-) fűtők, rakodók, szénhordók stb., de persze a géplakatosok megint csak nem; ők folytatják a munkát!

De ezeknek a régi, szájhős nagy trade-unionoknak mégiscsak hamarosan letörik majd a szarvát, fő támaszukon, a London Trades Councilon[424] egyre inkább felülkerekednek az *újak*, s legkésőbb 2–3 éven belül a Trade Union Congress[88] is forradalmasítva lesz. Már a legközelebbi kongresszuson nagy meglepetésben lesz részük a Broadhurstöknek.

Nálatok – forradalom az amerikai-szocialista teafőzőben – a fődolog az, hogy elintéztétek Rosenberg és Tsait.[348] Az ottani német pártnak *mint ilyennek* meg kell szűnnie, a legnagyobb akadállyá válik, az amerikai munkások már jönnek, de akárcsak az angolok, a maguk útját járják. Nem lehet az elméletet előre beléjük sulykolni, de saját tapasztalataik és saját baklövéseik meg ezek hátrányos következményei majd beleverik az elméletbe a fejüket – s akkor all right**. Önálló népek a maguk útját járják, s mind közül

* – sztrájktörőket (*szó szerint*: fekete lábúakat) – *Szerk.*

** – rendben van – *Szerk.*

mégiscsak az angolok és ivadékaik a legönállóbbak. A szigetlakói nyakas konokság elég gyakran bosszantja az embert, de biztosítéka is annak, hogy ha egyszer megindul a dolog, végigviszik, amit elkezdtek.

Egészében véve nagyon jól vagyok, a szemem végre javult, de napi 3 óránál többet (nappali fénynél) mégsem szabad írnom. Nim szintén jól van. Rosheréknál előbb Percy volt beteg, azután Pumps. Avelingnek influenzája van. Kentish Townban[425] minden a szokott mederben folyik, a Németországból jövő elmaradhatatlan dorgálásokkal. – Edéék nagyon jól megszokták itt, Fischerék is.

Mondd meg Sorgénak, hogy a napokban kap levelet, de te olyan régóta vártál, hogy előbb rajtad volt a sor. Szívélyesen üdvözöl feleségedet meg téged Nim és

barátod
F. Engels

163

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

London, 1890 jan. 13.

Kedves Barátom,

Fontolóra vettem a Buenos Airesba küldendő ajánlás kérdését. Nem vezethetem félre az elvtársakat a történteket illetően. Ami bizalom van irántam a munkásokban, az azon a feltételezésen alapul, hogy én minden körülmények között az igazat és csak az igazat mondom nekik.

Az Ön helyében én inkább minden ilyen ajánlás nélkül mennék. Mihelyt odaát egyvalaki tud az Ön elítéléséről, százan tudnak róla, s kiváltképpen azok, akik az én igazolásomat nem olvassák vagy semmit sem adnak rá. S akkor Ön ott tart, ahol otthon tartott, az elítélés mindenüvé követi. Inkább kezdjen új életet új néven. Ön fiatal és fényképéből ítélve erős, csak bátorság!

De mindenesetre mellékelek ide egy iratot, amelyben elmondom az Ön javára mindazt, amit nyugodt lelkiismerettel el lehet és el szabad mondanom. Még egyszer azt tanácsolom azonban, hogy ne használja fel. Talán az első napokban ez megnehezíti Önnek a küzdelmet. De hosszabb időtartamra bizonyosan megkönnyíti a múlttal való teljes szakítás révén.

Önnek kell hát tudnia, mit kell tennie. De remélhetőleg mindez fölösleges, és a semmítőszék igazat ad Önnek.

Őszinte híve
F. Engels

Címek
„Vorwärts", szerkesztőség; Calle Reconquista 650 nuevo
(az utcákban vannak *régi* és *új* számok)
Vorwärts Egylet[426], Calle Comercio 880.[427]

Pasquale Martignetti úr, Beneventóból (Olaszország), mintegy hat évig rendszeres levelezésben állt velem. Nagy nehézségek közt és nagy kitartással megtanult németül, hogy fordításaival hozzáférhetővé tegye honfitársainak a német tudományos szocializmust. Ezután lefordította olaszra először „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" és később „A család

stb. eredete" című munkámat és közzétette az általam átnézett fordításokat. Marx általa lefordított „Bérmunka és tőke"-jének kinyomatását kedvezőtlen körülmények megakadályozták.*

Martignetti úr Beneventóban a királyi közjegyzőségen – egy bírósági munkahelyen – írnokként volt alkalmazva. Itt vádat emeltek ellene bizonyos pénzek elsikkasztása miatt, mégpedig, úgy látom, egyszerűen azért, hogy bosszút álljanak rajta szocialista írói tevékenységéért; s végül az olasz hivatásos bírák két fokon börtönbüntetésre ítélték Martignetti urat. Én sem a periratokat, sem a bírósági tárgyalásokról szóló beszámolókat nem olvastam, hanem csak a vádlott védekező iratait. De azt hiszem, hogy ártatlanul ítélték el, mégpedig a következő okokból hiszem ezt:

1. mert egy másik, fővádlott puszta bűntársaként emeltek vádat ellene; ezt a fővádlottat azonban fölmentették, Martignetti urat viszont, aki pedig csupán állítólagos bűntársa volt, elítélték;

2. mert az állítólag elsikkasztott összeg, amelyet először több mint 10 000 frankban jelöltek meg, a per folyamán egyre kisebb lett, s végül már csak mintegy 500 Fr elsikkasztásáról beszéltek;

3. mert a beneventói prefektus, egy magas rangú királyi tisztviselő, annyira meg volt győződve az ő ártatlanságáról, hogy miután a közjegyzőségről elbocsátották, sőt a per tartama alatt is, foglalkoztatta irodájában;

4. de azért is, mert neki, puszta írnok lévén, semmiféle bírósági pénz nem ment át a kezén, tehát nem is volt mit elsikkasztania.

Akárhogyan végződik is pere, Martignetti úr valószínűleg inkább elhagyja majd Olaszországot és új hazát keres. Ebben az esetben feljogosítom, hogy ezt az igazolásomat bármilyen, neki helyesnek látszó módon felhasználja. Ha valahol olyan német elvtársakat talál, akiknek nem teljesen közömbös az én véleményem, akkor kérem őket, legyenek meggyőződve arról, hogy a fentiek teljesen megfelelnek az igazságnak, és semmit el nem hallgattam. Ha hozzá tudnának járulni ahhoz, hogy olyan álláshoz segítsék őt, amelyben tisztességesen megkeresheti, ami létfenntartásához kell, és új egzisztenciát alapíthat, akkor ez olyan férfiúnak válnék javára, akit véleményem szerint csak a nemzetközi munkásmozgalom szolgálatában kifejtett tevékenysége miatt üldöztek.

122, Regent's Park Road, N. W. London, 1890 jan. 13.

Friedrich Engels

* *A vázlatban itt ez a mondat következik*: Ezzel a tevékenységgel Martignetti úr vitathatatlan érdemeket szerzett a munkásmozgalomban, nevezetesen az olasz és a német szocialisták közötti kölcsönös megértés elősegítése terén. – *Szerk.*

164

Engels Eleanor Marx-Avelinghez

Londonba

[London, 1890 január 14.]

Éppen most kaptam, kedden du. 9.30-kor[428] – elküldöm neked, nem hiszem, hogy hosszú választ kíván, de nekem semmi esetre sincs időm megírni. Kérlek, küldd vissza.

Remélem, Edward jobban van. Mit mond a doktor?

Barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

165

Engels Hermann Schlüterhez

New Yorkba[429]

Burns azt üzeni nekünk, hogy nem ismeri az illetőt*, tehát mindenesetre obskúrus alak.

Körülöttünk sok a nátha, minket eddig megkímélt. Különben semmi újság.

Barátod
F. E.

[London, 18]90. I. 15.

* George W. Reid, *v. ö. 331. old. – Szerk.*

166

Engels Charles Rosherhoz

Londonba

(Fogalmazvány)

[London, 1890 január 19. előtt]

Kedves Charles,

Két hónappal azután, hogy Percyt alkalmazta, Ön írt nekem, és kölcsönt kért tőlem, mégpedig olyan megfogalmazásban, amely alig hagyhatott kétséget azon szándéka felől, hogy ha nem teljesítem kívánságát, véget vet ennek az alkalmazásnak. És mihelyt nemleges választ adtam, Ön véget vetett neki. Aligha tagadhatja, hogy ha Ön arra a gondolatra akart rávezetni, hogy az alkalmazás csak a kölcsön előkészítése, akkor ezt nem is csinálhatta volna jobban. De Ön most azt mondja, hogy semmiféle kapcsolat nem volt a kettő között, s nekem persze hinnem kell Önnek.

Őszinte híve

F. E.

Eredeti nyelve: angol

167

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]90 jan. 23.

Kedves Bebel,

Gratulálok az elberfeldi fölmentéshez[410] és nem kevésbé ahhoz, hogy olyan ragyogóan vitted a pert, ami a rossz beszámolókból is elég világosan kiderült. Nem volt csekélység, hogy 90 vádlott kíséretében, köztük egy Röllinghoff-fal és bizonyára még néhány hitvány elemmel, így átevezz; de nem hiszem, hogy Pinoff úr szeretne valaha is megint maga előtt látni a vádlottak padján. Ez a fickó aztán igazán csúcsteljesítménye a porosz-német államügyészkedésnek. Pontosan olyan módon értelmezi a törvényt, mint Bismarck az alkotmányt, nevezetesen ahogy a bajtársi-egyesületi diák az ivászaton a sörözési regulát értelmezi: minél képtelenebb, annál jobb. Francia jogászoknak – angolokról nem is beszélve – az égnek állna tőle a hajuk.

Ma bizonyára már megint tárgyalják Berlinben a szocialista-törvényt.[430] Azt hiszem, igazad van (az „Arbeiterzeitung"-ban[431]), amit Bismarck nem kap meg ettől a Reichstagtól, azt megkapja a következőtől, szavazataink növekvő árja mindenféle és fajta polgári ellenzéknek eltöri a gerincét. Ebben nem vagyok egy véleményen Edével. Ő és Kautsky – mindkettőjüknek van egy kis hajlamuk a „nagypolitikára" – úgy vélik, a következő választáson kormányellenes többségre kellene törekedni. Mintha Németországban a polgári pártok közt még lehetséges lenne az ilyesmi! Ha a szocialista-törvény megszűnik, a haladópártiak[82] eltűnnek; közülük a polgárok a nemzeti liberálisokhoz[432] állnak át, a kispolgárok és munkások hozzánk. Ezért amikor a szocialista-törvény bukása fenyeget, ők mindig takarodót fognak fújni. És Bismarck egyebekben is mindig megkapja majd a többséget; ha az első évben még van is náluk egy kis kényeskedés és berzenkedés, a másodikban leveszi őket a lábukról, hiszen 5 évig nincs gondjuk a választóikra! Ám ha Bismarck elpatkol vagy másképpen válik használhatatlanná, akkor nagyjából egykutya, milyen emberek ülnek a Reichstagban (a polgárokra, nem a junkerekre gondolok); mindnyájan egyaránt képesek rá, hogy leköp-

jék tegnapi isteneiket, ha megfordul a szél. Tehát semmi okot nem látok arra, hogy ezúttal a haladópártiaknak *ne* fizessük vissza 87-es aljas viselkedésüket[433] és ne értessük meg velük, hogy csak a mi kegyelmünkből léteznek. Parnellnek az az 1886-os döntése, hogy Angliában az íreket mindenütt a liberálisok ellen és a toryk mellett szavaztassák, tehát – 1800 óta először – többé ne a liberálisok szavazóbarmaként szerepeltessék őket, változtatta Gladstone-t és a liberális vezetőket 6 hét alatt a home rule híveivé[434]. És *ha* lehet még valaha valamit faragni a haladópártiakból, akkor csak azzal, hogy tőlünk való függésüket – a pótválasztásokon – ad oculos* bebizonyítjuk nekik.

Maguknak a választásoknak[435] hallatlanul örülök. A mi német munkásaink most majd újra megmutatják a világnak, milyen pompásan edzett acélból vannak kovácsolva. Lehet, hogy új elemet kaptok a Reichstagba: olyan munkásképviselőket, akik még nem szocialisták. A bányászok közti mozgalom[272] példa arra, hogy *itt* hogyan folyik a mozgalom: a munkásosztálynak egy addig közömbös, az agitáció számára nagyrészt hozzáférhetetlen rétegét a legközvetlenebb érdekeiért folyó harc felrázza letargiájából, a burzsoázia és a kormány egyenesen belehajtja a mozgalomba, vagyis – amint manapság állnak a dolgok, s ha erővel el nem hamarkodjuk az ügyet – a mi karjainkba hajtja őket. Itt is ugyanez a helyzet: csakhogy itt egy hatalmas szocialista párt helyett csak kicsiny, belsőleg szétesett, nagyrészt irodalmi akarnokok vagy poétikus álmodozók által dirigált klikkek állnak támaszként mögöttük. De itt is feltartóztathatatlan most a dolog, s éppen ezek a hozzánk áramló tömegek elég hamar elbánnak majd a klikkekkel és megteremtik a szükséges egységet. – Nálunk ez az új elem kétszeresen érdekessé teszi a választásokat.

Éppen most kaptam meg hamburgi beszédedet[436], de csak ebéd után olvashatom el.

A franciák gyűjtenek a ti választásotok javára, hogy sok eredménye lesz, azt kétlem, a fő a nemzetközi demonstráció.

Ha váratlan esemény közbe nem jön, erre az évre biztosítottnak látszik a béke – ez a technika óriási haladásának köszönhető, amely minden új fegyvert, minden új lőporfajtát stb. már ki is von a forgalomból, mielőtt még akár csak *egy* hadseregnél bevezethették volna; s az általános félelemnek azoktól a most szabadjukra bocsátandó roppant embertömegektől és romboló erőktől, amelyekről senki emberfia meg nem mondhatja, hogyan fognak a gyakorlatban működni. Köszönhető a franciáknak is, akik az

* – szemmel láthatóan – *Szerk.*

oroszok által fizetett Boulanger-t (15 millió frankot bocsátottak a rendelkezésére) így megbuktatták, s ezzel az utolsó kilátást is kiküszöbölték a monarchia restaurációjára (mert Boulanger-nak csak erre kellett volna szolgálnia). De a cár* és az orosz diplomácia nem szívesen kezd addig, amíg nem biztos a dolgában; a köztársasággal való szövetség túlságosan bizonytalan számukra, az Orléans-ok jobbak erre. A Gladstone által orosz barátai javára itt elindított törökellenes kampány sem sikeres[137], s minthogy Gladstone még nincs hivatalban, a tory-kormány pedig határozottan német—osztrákbarát és oroszellenes, az atyuskának még türelemmel kell lennie. De persze puskaporos hordó tetején élünk, s egyetlen szikra felrobbanthatja.

A mieink párizsi napilapja[119], amelyet Liebknecht már bejelentett a német újságokban, még nem született meg, még tartanak a szülési fájdalmak. Két-három héten belül bizonyára eldől a dolog. Mindenesetre amióta frakciónk van a kamarában, sokkal kedvezőbben állnak az ügyek, s idővel bizonyára Párizsban is megint vereséget szenvednek a posszibilisták[20] és a boulangisták. Vidéken az összes szocialisták közül kizárólag a miénk az uralom.

Amerikából szintén aligha fogtok sok pénzt kapni. Ez au fond** jó. Egy *igazi* amerikai párt sokkal hasznosabb nektek és a világnak, mint az a pár garas, amit kaptatok, éppen *mert* az ottani ún. párt nem párt, hanem szekta volt, s ráadásul tisztára német szekta, idegen talajból plántált sarja a német pártnak, mégpedig kivált a sajátosan lassalle-i elavult elemeinek. De most megbukott a Rosenberg-klikk[348], s ezzel elhárult a legfőbb akadálya a fejlődésnek és egy igazi amerikai pártban való feloldódásnak.

Szívélyes üdvözlet neked és feleségednek.

Barátod
F. E.

* III. Sándor. – *Szerk.*
** – alapjában véve – *Szerk.*

168

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]90 febr. 8.

Kedves Sorge,

Megkaptam 14-i leveledet és 2 levelezőlapodat H. Schlüter ügyében.

Nézetem szerint nemigen ér bennünket számottevő veszteség azzal, hogy az ottani hivatalos szocialisták átállnak a nacionalistákhoz[352]. Ha ezáltal az egész *német* Szocialista Munkáspárt[23] széthullanék, az nyereség lenne, de aligha lesz ilyen szerencsénk. A valóban használható elemek végül mégis újra egymásra találnak majd, mégpedig annál hamarabb, minél inkább elkülönült a salak, s elegendők lesznek arra, hogy abban a pillanatban, amelyben maguk az események továbbhajtják az amerikai proletariátust, nagyobb elméleti áttekintésük és tapasztalatuk révén átvegyék a vezető szerepet, s akkor látni fogod, hogy sokéves munkátok nem volt hiábavaló.

Az ottani mozgalmat, akárcsak az ittenit és most a németországi szénvidékekét, nem lehet kizárólag prédikálással csinálni. A tényeknek kell megtanítaniok rá az embereket, de akkor aztán gyorsan megy a dolog, a leggyorsabban persze ott, ahol már van a proletariátusnak egy szervezett és elméletileg képzett része, mint Németországban. A szénbányászok ma hozzánk tartoznak potenciálisan és szükségszerűen: a Ruhr-vidéken gyorsan halad a folyamat, az aacheni és a Saar-medence követi, azután Szászország, azután Alsó-Szilézia, végül a felső-sziléziai vízipolyákok[438]. Tekintettel pártunk németországi helyzetére, ott csak a szénbányászok saját életkörülményeiből fakadó lökésre volt szükség a feltartóztathatatlan mozgalom előidézéséhez.

Itt hasonlóképpen megy a dolog. A mozgalom, amelyet most elfojthatatlannak tartok, a dokkmunkássztrájkból[327], merőben a védekezés abszolút szükségességéből fakadt. De a legutóbbi nyolc év különböző fajta agitációja itt is előkészítette a talajt annyira, hogy az emberek, anélkül hogy maguk szocialisták lettek volna, mégis csakis szocialistákat akartak vezetőkül. Most anélkül, hogy maguk észrevennék, az elméletileg helyes útra kerülnek, they

drift into it*, s a mozgalom olyan erős, hogy azt hiszem, lényeges kár nélkül kibírja majd az elkerülhetetlen baklövéseket és ezek következményeit, a különféle trade-unionok és a vezetők közti súrlódásokat. Erről lejjebb többet.

Azt hiszem, nálatok, Amerikában is így megy a dolog. Hiába, a schleswig-holsteiniak és angliai meg amerikai ivadékaik nem téríthetők meg oktatással, ennek a csökönyös és önhitt bandának a saját bőrén kell tanulnia. De évről évre többet tanulnak; csakhogy ők őskonzervatívok, éppen *azért*, mert Amerika annyira merőben polgári, annyira nincsen semmi feudális múltja és ennélfogva büszke tisztán polgári szervezetére –, s ezért csak a gyakorlat révén szabadulnak meg a régi hagyományos gondolatok kacatától. Ha tehát tömegmozgalmat akarunk, trade-unionokkal stb. kell kezdődnie, s minden további lépést egy-egy vereségnek kell rájuk kényszerítenie. De ha a polgári szemléleten túlmenő első lépés már megtörtént, akkor gyorsan megy majd a dolog, mint minden Amerikában, s a mozgalom természeti szükségszerűséggel növekvő sebessége némi taplót tesz a különben oly lassú schleswig-holsteini angolszászok feneke alá, s aztán a nemzetben meglevő idegen elem is érvényt szerez majd magának nagyobb mozgékonyságával. Én igazi szerencsének tartom, hogy lehanyatlik a specifikusan német párt a maga nevetséges elméleti zavarosságával, ennek megfelelő fennhéjázásával és lassalleanizmusával. Munkátok gyümölcsei csak e szakadárok eltávolítása után fognak ismét megmutatkozni. A szocialista-törvény[17] szerencsétlenség volt, nem Németországra, hanem Amerikára nézve, mert elküldte oda az utolsó mesterlegényeket. Odaát gyakran elcsodálkoztam azon a sok Németországban már kihalt, odaát azonban viruló igazi mesterlegény-ábrázaton, amellyel ott találkozik az ember.

Itt tehát megint vihar van egy pohár vízben. Bizonyára láttad a „Labour Elector"-ban a kötözködést Parke, a „*Star*" szerkesztőhelyettese miatt,[439] aki egy helyi lapban az itteni arisztokrácia buzi-botrányai kapcsán egyenesen pederasztiával vádolta lord Eustont. A cikk aljas volt, de csak személyi vonatkozású, a dolognak alig volt politikai jellege. Nagy botrányt keltett azonban, a „Star" kapott rajta, közvetlenül Burnst provokálta, Burns pedig – ahelyett, hogy a bizottsággal tanácskozott volna – közvetlenül a „Star"-ban meghazudtolta Championt. A „Labour Elector" bizottságában nagy vihar kavarodott, mindenki Champion ellen volt, de mindegyikük be akar jutni a parlamentbe, s ezért megvannak a külön érdekei; így nem határoztak semmit, talán azért sem, mert nem volt rá hatalmuk (tavasz ősszel Cham-

* – rásodródnak – *Szerk.*

pion kijelentette Tussynak, hogy a lap a bizottságé, ő csak leváltható szerkesztő; de ez aligha volt egészen így) – röviden, Burns és Bateman e miatt az ügy miatt kilépett a bizottságból, Burns még külön a portugál konfliktusról szóló soviniszta cikk miatt is[440], s ezen a héten az egész bizottság eltűnt a lapról. Tussy most szintén lemondott Championnak, akinek eddig nemzetközi témájú jegyzeteket adott Franciaországról, Németországról, Belgiumról, Hollandiáról és Skandináviáról (a Spanyolországról, Portugáliáról, Mexikóról stb. szóló ostoba anyag Cunninghame-Grahamtől való, egy nagyon derék, nagyon bátor, de nagyon zavaros exfarmertől).

Az eset csak azt bizonyítja számomra, hogy Champion valóban fölvett tory-pénzeket, s most abban a kényszerhelyzetben volt, hogy a parlament megnyitásakor tegyen valamit a kapott összegért. Maga a cikkek szerzője állítólag Maltman Barry, hágai exbarátunk, akit itt tory-ügynöknek tartanak és akiről Jung, Hyndman és mások csodálatos, de kitalált rémtörténeteket mesélnek. De mindezek az urak ostobán járnak el, hiszen Champion ezzel tökéletesen tönkreteszi magát; saját Labour Electoral Associationjének[289] egy gyűlésén lehurrogták és lekergették a szószékről, és 2 rendőrnek kellett megvédenie. Persze ez remekül Hyndman malmára hajtja a vizet, de azt hiszem, közben mindkét úr kikészül. Hogyan megy tovább a dolog, az majd elválik. De a mozgalom ezen éppen olyan kevéssé megy tönkre, mint a déllondoni gázgyári sztrájkolók vereségén[416]. Azok túlságosan elbizakodtak, mindent túlságosan megkönnyítettek nekik, néhány akadály most nem árthat.

Párizsban a mieink még mindig igyekeznek létrehozni egy napilapot.[419] A posszibilista „Parti Ouvrier", a kormány által fenntartott napilap, megszűnt, on n'a plus besoin de ces messieurs*.

Bax „Time"-ja egészen közönséges polgári lap, s ő halálosan fél attól, hogy szocialistává tegye. Ez nem folytatódhatik így minden további nélkül, de *tisztán* szocialista havi lapnak nincs még tere itt, különösen füzetenként 1 sh.-ért. Mihelyt van benne valami érdekes, elküldöm neked.

Nekünk is megvannak itt a magunk nacionalistái: a fábiánusok[129], egy művelt polgárokból álló jó szándékú társaság, akik megcáfolták Marxot Jevons ócska vulgáris közgazdaságtanával[9], amely olyan vulgáris, hogy akármit lehet csinálni belőle, még szocializmust is. A fő céljuk az, mint odaát is, hogy a *polgárt* áttérítsék a szocializmusra, s így peacefully and constitutionally** vezessék be a dolgot. Kiadtak erről egy vaskos könyvet, melynek 7 szerzője van.[441]

* – nincs már szükség ezekre az urakra – *Szerk.*

** – békésen és alkotmányosan – *Szerk.*

Remélem, egészséged nem romlik, s a megszokás megkönnyíti számodra a munkát.

Percy Rosherral úgy jártam, mint te Adolphfal*, csak még rosszabbul. A fiatalember a spekulációs mániájával teljesen kátyúba juttatta magát, családjának meg nekem egyezséget kellett kötnünk a hitelezőkkel, s most itt ül és igyekeznie kell valahol állást kapni. Schlüteréknek inkább ne szólj semmit erről, nehogy visszajusson ide.

Úgy látszik, a szemem javul, 10 fontot** híztam, a dohányzást viszont az álmatlanság miatt szinte teljesen abba kellett hagynom, s most úgy veszem észre, hogy időnként az alkoholnak is éppilyen kellemetlen hatása van. Az aztán keserű irónia lenne, ha öreg napjaimra absztinenssé kellene válnom.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet.

Barátod
F. E.

Schorlemmernek sem szabad innia.

* Adolph Sorge. – *Szerk.*
** – 4,5 kilót – *Szerk.*

169

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, [18]90 február 17.

Kedves Bebel,

K. Kautsky azt mondta, hogy szándékotokban áll 20-án este megtáviratozni nekem az általatok ismert eredményeket[435], és ezért néhány információt szeretnék még adni neked az itteni éjjeli kézbesítési rendről, nehogy ezeket nem ismerve tévedés történjék, s végül csak másnap reggel kapjuk meg a táviratot. Ede, Fischer és Kautsky mind azon a véleményen van, hogy a legjobb, ha *nekem* táviratoztok, csütörtök este mindnyájan itt lesznek, remélhetőleg Julius* is.

Részletesebben lejjebb, mert még tájékoztatást várok.

Egyébként csak egyik gratulációt a másik után küldhetem nektek. Először is neked jó szimatodhoz, amellyel utolsó előtti bécsi leveledben megérezted ifjú Vilmos** leiratait[442], még mielőtt megjelentek, nektek mindnyájatoknak pedig ahhoz a ragyogó helyzethez, amelybe ellenfeleink hoztak benneteket – még soha nem volt a helyzet ilyen kedvező a választás előestéjén –, és ahhoz az új helyzethez, amely Németországban kialakulni látszik.

Ifjú Vilmost még nagyobb mértékben, mint a „nemes" Frigyest*** (akinek egyébként láttam itt egy fényképét, s azon ugyanaz az örökletes hamis Hohenzollern-szeme van, mint másodnagybátyjának, Willichnek, aki Ágost hercegnek, III. Frigyes Vilmos testvérének a fia volt) – eleve alkalmasnak láttam arra, hogy jól söprő új söprőként, tettvágyával és Bismarckkal szükségszerűen hamarosan összeütközésbe kerülő uralkodói akaratával megrendítse Németországban a látszólag stabil rendszert, megingassa a filiszternek a kormányzatba és a stabilitásba vetett hitét és általában mindent zavarossá és bizonytalanná tegyen. Azt azonban nem várhattam, hogy ezt olyan gyorsan és remekül intézi, mint ahogy történt. Ez az ember súlyának kétszeresét éri nekünk aranyban, ennek nem kell félnie merényletektől, ezt agyon-

* Julius Motteler. – *Szerk.*

** II. Vilmos. – *Szerk.*

*** III. Frigyes. – *Szerk.*

lőni nemcsak bűn lenne, hanem óriási ostobaság. Szükség esetén testőrséget kellene állítanunk melléje anarchista szamárságok ellen.

Azt hiszem, így áll a dolog: Vilmoskánál felülkerekedtek a keresztény-konzervatív-szociálisok, és Bismarck, minthogy ezt nem háríthatja el, szabadjára engedi az ifjút, hogy jól elgaloppozza magát, s akkor közbeléphet ő, Bismarck mint megmentő, s utána bizonyos lehet abban, hogy hasonló esetek nem ismétlődnek meg. Ezért Bismarck egy *lehetőleg rossz* Reichstagot szeretne, amely hamarosan megérik a feloszlatásra, s akkor ő megint apellálhat a filiszternek a fenyegető munkásmozgalomtól való félelmére.

Bismarck itt csak egyet felejt el: hogy attól a pillanattól fogva, amikor a filiszter egyenetlenséget lát az öreg Bismarck és a fiatal Vilmos között, ugyanez a filiszter kiszámíthatatlanná válik számára. Félni mindig fog ez a filiszter, még jobban, mint most, éppen mert nem tudja, kihez igazodjék. A gyáva nyájat tulajdon félelme többé nem *együvé*, hanem *szanaszét* fogja hajtani. *Oda a bizalom*, s *olyan*, amilyen eddig volt, sosem tér vissza.

Mostantól fogva Bismarck minden szükségmegoldásának egyre inkább fel kell mondania a szolgálatot. Bosszút akar állni a nemzeti liberálisokon[432] a kiutasítás megtagadása miatt[443]. Ezzel utolsó, gyönge támaszát töri el. A maga oldalára akarja vonni a centrumot[444] és ezzel a centrumot felbomlasztja. A katolikus junkerek égnek a vágytól, hogy szövetkezzenek a porosz junkerekkel; de e szövetség megkötésének napján a katolikus parasztok és munkások felmondják a szolgálatot (a Rajnánál a burzsoázia nagyrészt protestáns). A centrumnak ez a felrobbantása senkinek sem válik javára annyira, mint nekünk, ez kicsinyben ugyanaz Németország számára, mint ami nagyobb méretben a nemzetiségi kiegyezés Ausztriában: a legutolsó nem tisztán gazdasági bázison nyugvó pártképződmény kiküszöbölése, tehát lényeges mozzanata a tisztázódásnak, eddig ideológiailag fogva tartott munkáselemek kiszabadulása.

A filiszter nem hihet többé Vilmoskában, mert olyasmiket csinál, amiket a filiszter csak buta csínynek tarthat; nem hihet többé Bismarckban sem, mert látja, hogy mindenhatóságát megette a fene.

Hogy mi sül ki ebből a zűrzavarból, azt nem lehet tudni, tekintve burzsoáziánk gyávaságát. A réginek mindenesetre örökre befellegzett, éppúgy nem állítható vissza, mint egy kihalt állatfaj. Megint lesz némi élet, s ez minden, amire szükségünk van. Először jobb dolgotok lesz, de hogy végül nem Puttkamernek lesz-e igaza a *nagy* ostromállapotot illetően[445], az kérdés. Ez is haladás lenne: a végső, legvégső mentőeszköz – amíg tart, nagyon kellemetlen rátok nézve, de kétségtelenül győzelmünk előestéje. Addig azonban még sok víz lefolyik a Rajnán.

Ilyen egészen váratlanul kedvező választási föltételek közt csak attól félek, hogy *túl sok* mandátumot kapunk. Minden más párt annyi szamarat ültethet be a Reichstagba és annyi ostobaságot követtethet el velük, amennyit meg tud fizetni, és a kutya sem ugat utána. Tőlünk csak lángelmék és hősök lehetnek ott, különben azt mondják, lejárattuk magunkat. De hát most nagy párttá válunk, és ennek a következményeit vállalnunk kell.

Párizsban megint győztek a boulangisták. Ez jó. Párizst nagyon megrontotta a sok élvezethajhászó idegen fényűzése és a város nagy múltján alapuló sovinizmus (nemcsak az általános francia, hanem a sajátosan párizsi sovinizmus is); a munkások vagy posszibilisták[20], vagy boulangisták, vagy radikálisok – minél inkább fölemelkedik a vidék, s Párizzsal ellentétben csakugyan fölemelkedik, annál jobb a fejlődés szempontjából. A vidék elrontott néhány olyan mozgalmat, amelyet Párizs indított meg; Párizs sosem fog elrontani olyan mozgalmat, amely a vidéktől indul ki.

Tehát a táviratozásról: Írok az itteni központi hivatalnak, hogy *ezen a héten* minden táviratot az éjszaka *bármely* órájában küldjenek nekem házhoz. De hogy még legyen értelmük a táviratoknak, éjjeli 1 óra előtt kell ideérniök. Ha tehát csütörtök este 11 óra 30-ig táviratoztok, akkor az időkülönbözetet is számítva, kb. 2 $^1/_4$ óra marad az átküldésre; később azonban kevés haszna lenne. Tehát *legkésőbb* csütörtök este 11.30-ig. Berlinből, Hamburgból, Elberfeldből Ede közvetlenül táviratoztat majd ide.

Ha pedig csütörtök 11.30-ig nincsenek megtáviratozandó eredményeitek, akkor inkább pénteken, déli 12 vagy 1 óra tájban, amikor már tudnotok kell valamit, és talán *még egyszer* pénteken este 10 vagy 11 körül; ez az utóbbi minden esetben kívánatos.

Továbbá: csak a *nevét* azoknak a városoknak, ahol győztünk, ill. pótválasztásra kerülünk. Ha egy városban több választókerület van, a legjobb így: *Hamburg*, azaz Hbg., mind a 3 hely; Hamburg egy, kettő, azaz Hbg. I. és II. választókerület. Aztán: előbb az összes győzelmeket, azután az összes pótválasztásokat, amelyekben benne vagyunk; tehát pl. győzelem Berlin négy, öt, hat, Hamburg, Boroszló egy, Chemnitz, Lipcse tartomány stb.; pótválasztás Berlin három, Boroszló kettő, Drezda egy, Lipcse város stb. Ha ez túl hosszú, akkor: tizenöt győzelem, tizenhét pótválasztás stb. És a *második* táviratban: *összesen* ennyi meg ennyi győzelem és ennyi stb. pótválasztás.

Ez pénz- és időmegtakarítás.

Szívélyes üdvözlet és kívánok 1 200 000 szavazatot.

Barátod
F. E.

170

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]90 febr. 26.

Kedves Laurám,

Múlt csütörtök este óta, amikor a győzelmet bejelentő táviratok[435] sűrűn és gyorsan záporoztak ránk, állandó diadalmámorban élünk, s ez ma reggel érte el tetőfokát, legalábbis egyelőre, azzal a hírrel, hogy 1 341 500 szavazatot kaptunk, 587 000-rel többet, mint 3 évvel ezelőtt. S mégis – lehet, hogy szombaton újra kezdődik az orgia[416], mert egész Németország elképedése sikerünkön olyan óriási, a kartell[80] csalóival szemben táplált gyűlölet olyan mély, s olyan kevés idő van megfontolásra, hogy új sikerek, éppolyan váratlanok, mint a múlt csütörtökiek, nagyon is lehetségesek, bár én a magam részéről nem sok ilyet várok.

1890 február 20. a német forradalom kezdetének a napja. Lehet, hogy néhány év még beletelik, míg megérjük a döntő válságot, s nem lehetetlen, hogy időleges és súlyos vereségen is át kell mennünk. A régi stabilitásnak azonban örökre vége. Ez a stabilitás azon a babonán alapult, hogy a Bismarck–Moltke–Vilmos* triumvirátus legyőzhetetlen és mindentudó. Most Vilmos halott, s egy öntelt gárdahadnagy** lépett a helyébe, Moltke nyugdíjban van, Bismarck pedig nagyon bizonytalanul ül a nyeregben. E választás előestéjén ő és a fiatal Vilmos összeveszett, mert az utóbbi a munkások barátjának a szerepében akar tetszelegni; Bismarcknak engednie kellett, s gondoskodott róla, hogy a filiszterek tudomást szerezzenek erről; nyilván maga is „rossz" választásokat kívánt, hogy megleckéztesse gazdáját. Nos, többet kapott, mint amennyire számított, s ők ketten egyelőre ismét megegyeztek. De ez nem lehet tartós. A „második, de nagyobb »öreg Fritz«"*** nem bírja és nem fogja elviselni, hogy a kancellár kezénél fogva vezesse; „in Preussen

* I. Vilmos. – *Szerk.*

** *Az eredetiben berliniesen*: Jardelieutenant (II. Vilmos) – *Szerk.*

*** II. („Nagy") Frigyes. – *Szerk.*

muss der König regieren"* – ezt ő komolyan veszi, s minél kritikusabb idők következnek, annál inkább eltérnek majd egymástól e két vetélytárs nézetei. Egy dolog bizonyos a filiszter számára: az a férfi, akiben ő bízhatik, elveszíti a hatalmát, s abban a férfiban, akié a hatalom, nem bízhatik. Még a burzsoázia körében is oda a bizalom.

Nézd meg most a pártok helyzetét. A kartell egymillió szavazatot vesztett, $2\frac{1}{2}$ milliót adtak le mellette, $4\frac{1}{2}$ milliót ellene. Bismarck parlamenti hatalmának ez a fő támasza darabokra tört, és all the King's horses and all the King's men cannot put Humpty Dumpty together again**. Ahhoz, hogy kormánytöbbséget alakítsanak, csak két párt van; a katolikusok (a centrum[444]) és a szabadelvűek[448]. Az utóbbiak, bár máris égnek a vágytól, hogy egy újabb kartellt alakítsanak, nem tehetik ezt meg – legalábbis jelenleg – a konzervatívokkal, hanem csak a nemzeti liberálisokkal[432], de ez utóbbiakkal nincs meg a többség. A centrum? Bismarck számít rá, s ennek a pártnak a katolikus junkerei eléggé vágynak is arra, hogy egyesüljenek az óporosz junkerekkel. Csakhogy a centrum egyetlen raison d'être je***: *a Poroszországgal szembeni gyűlölet*, próbálj hát porosz kormánypártot csinálni belőle! Mihelyt a centrum valami ilyesfélévé válik, a katolikus parasztság – s ez az ereje – leszakad róla, azt a 100 000 szavazatot pedig, amelyet a centrum veszített (1887-hez képest), mi vettük el tőle a katolikus városokban, mint München, Köln, Mainz stb.

Így hát ez a Reichstag nem működőképes. De Bismarckon végső menedéke, egy feloszlatás is aligha segít. Minthogy a dolgok stabilitásába vetett bizalomnak vége, a legfőbb tényező most a nyomasztó adók és a megélhetés drágulása miatti elégedetlenség. Ez közvetlen következménye a legutóbbi 11 év pénzügyi és gazdasági politikájának, s Bismarck ezzel egyenesen a karjainkba kergette a népet. Michel° pedig kezd lázadozni ez ellen a politika ellen. Így hát lehetséges, hogy a következő Reichstag még rosszabb lesz.

Hacsak Bismarck és gazdája – akik ebben a kérdésben mindig egyetértenek majd – mielőtt túlságosan erősek leszünk lázadást és harcot nem provokál és el nem tipor minket, s aztán módosítja az alkotmányt. Nyilvánvalóan ebbe az irányba sodródunk, s ez a fő veszély, amelyet el kell kerülnünk.

---

* – „Poroszországban a királynak kell uralkodnia" – *Szerk.*

** – a király összes lovasai és a király összes gyalogosai sem tudják újra összerakni Humpty Dumptyt.[447] – *Szerk.*

*** – létjoga – *Szerk.*

° A német átlagpolgár. – *Szerk.*

A mieink, mint láttad, kitűnő, csodálatos fegyelmet tartanak; de rákényszerülhetünk arra, hogy harcoljunk, mielőtt teljesen föl lennénk készülve, s itt a veszély. De ha ez bekövetkezik, más tényezők nekünk kedveznek majd.

Szól Nim ebédcsengője – mára tehát búcsúzom, kutyáidról békésebb időkben többet, Paul cikkeiről szintén.

Addig is, vive la révolution allemande!*

Hűséges barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* – éljen a német forradalom! – *Szerk.*

171

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]90 március 7.

Kedves Lafargue-om,

Végre túl vagyunk a választási időszakon. Lehetetlen bármit is csinálni, amíg ez az izgatottság, ez a jövés-menés, ez az örökös szaladgálás tart. De ezúttal végtére is megérte a fáradságot. Munkásaink elérték, hogy a német császár* pour le roi de Prusse** dolgozott, és elküldték a „Gaulois" riporterét Le Perreux-be.[449]

A derék Vilmos elsősorban császár. Egy Bismarcknak kitenni a szűrét nem olyan egyszerű, mint ahogy Ön képzeli. Várja hát ki, amíg ez a viszály kibontakozik. Sem Vilmos nem válhatik meg olyan hirtelen attól az embertől, aki arra kényszerítette az ifjúnak a nagyapját***, hogy nagyemberré legyen, sem Bismarck attól a Vilmostól, akit ő, Bismarck, hozzászoktatott, hogy négyzetre emelt II. Frigyesnek tekintse magát. De már csak egy pontban fogják megérteni egymást: hogy az első adandó alkalommal tüzet nyissanak a szocialistákra. Minden más pontban: nézeteltérés és később nyílt viszály.

Február 20. a németországi forradalom kezdete; ezért kötelességünk, hogy ne engedjük magunkat idő előtt eltiporni. Eddig csak minden negyedik vagy ötödik katona a mienk, a hadi létszámból talán minden harmadik. Behatolunk a vidékre, a schleswig-holsteini és főképp a mecklenburgi, valamint a kelet-poroszországi választások ezt bizonyították. 3-4 év múlva a mi oldalunkon lesznek a földművesek és a mezőgazdasági munkások, vagyis a status quo legszilárdabb támaszai, és akkor nem lesz többé Poroszország. Ezért kell jelenleg a legális akciót hirdetnünk, nem szabad felülnünk a provokációknak, pedig ilyenekben bőven lesz részünk. Mert érvágás

---

* II. Vilmos. – *Szerk.*

** – hiába (*szó szerint*: a porosz királyért) – *Szerk.*

*** I. Vilmos. – *Szerk.*

– mégpedig erős érvágás – nélkül nincs többé menekvés Bismarck vagy Vilmos számára.

Ez a két derék fiú, úgy mondják, meg van döbbenve, nincsen határozott tervük, s Bismarcknak éppen elég munkát ad az, hogy keresztülhúzza az ellene szőtt sok udvari intrikát.

A polgári pártok tömörülni fognak a szocialistáktól való félelem közös talaján. De ezek már nem ugyanazok a pártok. Megtört a jég, s hamarosan megindul a zajlás.

Ami Oroszországot illeti, még sok francia millióra lesz szüksége, mielőtt olyan helyzetbe kerül, hogy háborút viselhet. Hadseregének felszerelése teljesen elavult, s ráadásul kétséges, hogy ajánlatos-e az orosz katona kezébe ismétlőpuskát adni; az oroszok rendkívül kitartóak, ha zárt oszlopban harcolnak, de ma már nem ez a szokásos; csatárláncban semmit sem érnek, hiányzik belőlük az egyéni kezdeményezőképesség. Azonkívül hol lehet ennyi emberhez tiszteket találni olyan országban, ahol nincs burzsoázia.

Az áprilisi és májusi „Neue Zeit"-ban és „Time"-ban meg fog jelenni néhány cikkem az orosz külpolitikáról.[450] Megkíséreljük itt az angol liberálisokat leválasztani Gladstone oroszbarát politikájáról, az időpont kedvező, a politikai foglyokkal szemben Szibériában elkövetett hallatlan kegyetlenségek[451] csaknem lehetetlenné tették a liberálisok számára, hogy folytassák ezt a hangnemet. Nem beszélnek erről Franciaországban? De hát Önöknél a burzsoázia már csaknem ugyanolyan ostoba és hitvány, mint Németországban.

Ami a „*Time*"-ot illeti, ez nem szocialista folyóirat, éppen ellenkezőleg, Bax fél, ha ott csak kiejtik is a szocializmus szót. Ön azzal, hogy nem felelt az ő „válasz fizetve" táviratára, magára vonta felséges neheztelését. De Önnek nincs igaza, ha utánozza őt a sértődékenységben. A „*Time*" számára lehetetlenség, hogy túlságosan gyakran közöljön Lafargue által aláírt cikket. Éppúgy lehetetlenség az is, hogy olyan cikket fogadjon el, amely már megjelent a „Nouvelle Revue"-ben[452], ahogyan Adam asszony sem fogadna el olyat, amely már megjelent a „*Time*"-ban. S vajon beleegyezne-e Adam asszony olyan megállapodásba, amely egyidejű közlést biztosítana? Legyen okos, a cikket elhelyezte Adam asszonynál és vele bejárja majd a világot.

Avelingnek és Tussynak az a szándéka, hogy havonta közölnek *egy* cikket egy külföldi tollából; ez a legtöbb, amit az angol olvasóközönségnek fel lehet tálalni; minthogy Öntől megjelent egy cikk a februári számban[453], ez ürügyül szolgált Baxnek arra, hogy visszautasítsa az Önét; kiváltképpen mert néhány hónap múlva már senki sem fog beszélni Huxleynak Rousseau elleni téma-

dásáról. Mindez azért, mert Ön nem küldte el a fizetett távirati választ! Kicsinyes dolog ez, de Bax ilyen.

Szegény Laura! Reméljük, nem lesz többé dolga Castelarral. Ez az ember az én szememben éppen olyan visszataszító, mint 1848-ban a szép Simon von Trier volt, akinek összes beszédei Schillerből vett *morzsákból* álltak, s akibe az összes frankfurti zsidó nők, öregek és fiatalok, szerelmesek voltak. Köszönöm Iglesias levelét, legközelebb visszaküldöm – ez a Back a balti tartományokból származó német-orosz, aki mintegy tíz évvel ezelőtt Genfben kiadott egy balti szemlét (német nyelven) és akit az öreg Becker, jobb híján, próbált megnyerni a szocializmusnak. Írt egy cikket Kautskynak is a maga által kitalált spanyol pártról, de Kautsky átadta nekem a kéziratot, s nem tette közzé. Micsoda szemtelenség ettől a balti álorosztól, hogy élére helyezi magát egy spanyol pártnak, amely három tisztből áll, közlegények nélkül!

Akartam még írni valamit Laura kutyáiról, de már 5 óra van, és az új *gong* (Aveling ajándéka) estebédhez hív. A Laura és Nim iránti kötelességek konfliktusa, de beleszól a gyomrom és határoz. Nim megszidhat, Laura pedig messze van!

Mindkettőtöknek őszinte barátsággal.

F. E.

Eredeti nyelve: francia

172

Engels Wilhelm Liebknechthez

Drezdába

London, [18]90 március 9.

Kedves Liebknecht,

Gratulálok neked a 42 000 szavazathoz, amely révén te vagy a premier élu de l'Allemagne*. Ha most valami Kardorff, Helldorff vagy egyéb Junkerfalvy [Junkerdorff] megint a szavadba vág, azt válaszolhatod neki: Húzza be a farkát, ha van, én annyi választót képviselek, amennyit egy tucat a maga fajtájából!

Mi itt a hosszú győzelmi mámor után bizonyos fokig megint kijózanodunk, de másnaposság nélkül. Én 1 200 000 szavazatban reménykedtem, de mindenki túl vérmesnek nyilvánított – most kiderül, hogy még túl szerény is voltam. Fiaink egészen pompásan viselkedtek, de ez csak a kezdet, még nehezebb harcok állnak előttük. Schleswig-holsteini, mecklenburgi és pomerániai sikereink most óriási haladással kecsegtetnek minket a keleti országrész mezőgazdasági munkásai között. Most, amikor a városok a mieink, és győzelmeink híre a legeldugottabb uradalomig is eljut, egészen másféle tüzet lobbanthatunk fel a falun, mint amilyenek a 12 évvel ezelőtti szalmalángok voltak. Három év alatt megnyerhetjük a mezőgazdasági munkásokat, és akkor mieink a porosz hadsereg törzsezredei. Ennek megakadályozására pedig csak egy eszköz van, s ennek a kíméletlen alkalmazása az egyetlen pont, amelyben Vilmoska** és Bismarck még egyetért: egy erőteljes lövöldözés, az elmaradhatatlan akut rémülettel. Erre minden ürügyet fel fognak használni, és ha néhány nagyváros utcáin már srapneleztek Puttkamer „ágyúi"[445], akkor ostromállapot lesz egész Németországban, a filiszter megint a kellő állapotba kerül és vakon az előírás szerint választ, mi pedig évekre meg vagyunk bénítva.

Ezt meg kell akadályoznunk. Nem szabad hagynunk, hogy diadalutunk közben megtévesszenek bennünket, hogy elrontsuk saját játszmánkat, hogy megakadályozzuk ellenségeinket a mi munkánk elvégzésében. Én tehát a te

* – Németország legelső választottja[454] – *Szerk.*

** II. Vilmos. – *Szerk.*

nézeteden vagyok abban, hogy *jelenleg* olyan békésen és törvényesen kell fellépnünk, ahogy csak lehet, és kerülnünk kell minden ürügyet az összeütközésekre. Persze filippikáidat, amelyek az erőszakot minden formájában és minden körülmények között elvetik, nem tartom helyénvalónak, először, mert hiszen semmilyen ellenfél nem hiszi ezt el neked – ennyire mégsem ostobák –, és másodszor, mert akkor a te elméleted szerint én és Marx is anarchisták volnánk, mert soha nem volt szándékunkban, hogy jó kvékerek módjára ha valaki arcul üt jobb felől, felé fordítsuk a másik orcánkat is.[455] Ezúttal határozottan túllőttél egy kissé a célon.

Nieuwenhuist én meglehetősen ártatlannak tartom abban a cikkben, amelyre válaszolsz[456]; mint ide írják, Croll az az okvetetlenkedő, aki nem hagy békén téged – azt mondják, első osztályú kötekedő. Ezek a kisállambeliek nemzetközi szerencsétlenség számunkra – roppant igényeket támasztanak, azt kívánják, hogy mindig glaszékesztyűs kézzel nyúljanak hozzájuk, maguknak azonban minden gorombaságot megengednek, mindig mellőzöttnek érzik magukat, mert nem játszhatják mindig az elsőhegedűt; a múlt kongresszuson[313], előtte és alatta, csakis ők okoztak minden bajlódást és minden marakodást, először a svájciak, azzal az illúziójukkal, hogy átcsalhatják a posszibilistákat[20], azután a brüsszeliek, majd a hollandok. Nos, németországi győzelmünk talán egy kicsit helyre zökkenti őket, nekünk pedig lehetővé teszi, hogy nagylelkűek legyünk.

Légy szíves, valamivel előtte tudasd velem, hogy mikor jössz át a Csatornán hozzánk. Csak az egyik szobánk szabad, s ez tavasszal néha le van foglalva – így húsvét táján Schorlemmer által, lehet hogy Lafargue-ék is jönnek vagy Louise Kautsky; tehát talán némi intézkedés szükséges ahhoz, hogy szabadon tartsam számodra.

Minthogy *speciális drezdai* címet adsz meg, ezt figyelmeztetésnek kell tekintenem arra, hogy oda írjak neked.

A „Nineteenth Century" most a legtekintélyesebb itteni szemle a „Contemporary Review" mellett[457] – de mert mindig összetévesztem a kettőt, részleteket csak később írhatok majd neked, mihelyt Avelingék itt lesznek. Egyelőre csak ennyit: 1. *jól* fizettesd meg magad, 2. az itteni jog szerint a cikk a szemle *tulajdona*, s a szerkesztőség, ha akar és ha te nem kötöd ki előre az ellenkezőjét, tetszőleges változtatásokat hajthat végre rajta. Én ilyen esetben feltételül szabom, 1. that the copyright remains vested in me, 2. that no alterations are made without my express consent*.

* – hogy a szerzői jog továbbra is nekem van fenntartva, 2. hogy kifejezett hozzájárulásom nélkül semmiféle változtatásokat nem eszközölnek – *Szerk.*

Este. A „Nineteenth Century" Knowles úré, Gladstone időnként ír ebbe a lapba és a „Contemporary"-ba, amely Percy Buntingé, akihez Schack asszony elvitt téged. Különben nincs hozzátennivaló az előbbiekhez. Knowles tisztára üzletember, tehát légy óvatos.

Üdvözöl Nim, Avelingék, Edéék, dr. Zadek és Romm-Zadek asszony, továbbá Pumps és Percy, akik mind itt vannak.

Barátod

F. E.

173

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]90 március* 14.

Kedves Laurám,

Tegnap este fölkeresett Bernstein. Úgy gondoljuk, a legjobb, ha írsz Bebelnek és tőle kérsz némi tájékoztatást. Neki megvan a parlamenti Almanach[458], amely nekünk nincs meg, és van titkára, aki lemásolhat belőle néhány részletet. Megemlítheted, hogy Bernstein és én tanácsoltuk ezt neked.

Ha akarsz, írhatsz közvetlenül is

Karl Grillenbergernek, Weizenstr. 14, Nürnberg,

G. von Vollmarnak, Schwabing bei München,

J. H. W. Dietznek, Furthbachstr. 12, Stuttgart,

F. Kunertnek, a „Breslauer Nachrichten" szerkesztőségének, Breslau[459], és kérhetsz tőlük személyi adatokat, amelyeket ők kétségtelenül szívesen megadnak majd neked. Más címünk nincs.

Megkérdezem majd Tussyt Szerecsennek a felől az unokahúga felől, akiről Paul írt. Én sosem hallottam semmit róla. Érdekes lenne, ha kiderülne, hogy rokonod a kis Abraham, vulgo** Alexander, Weill!

Németországban komolyra fordulnak a dolgok. Az ultrakonzervatív „Kreuzzeitung"[460] kijelenti, hogy a szocialista-törvény[17] hasznavehetetlen és rossz! Nos, valószínűleg megszabadulunk tőle, de akkor beigazolódik Puttkamer mondása: nagy ostromállapotot kapunk a kicsi helyett és ágyúkat kiutasítások helyett[445]. Olyan jól haladnak a dolgok számunkra, hogy soha nem mertünk feleennvit sem remélni, de – de lesznek még izgalmas idők, s minden azon fordul meg, hogy a mieink ne engedjék fölkelésekre provokáltatni magukat. Három éven belül a mieink lehetnek a mezőgazdasági munkások, Poroszország fő támasza, s *akkor* – feu!***

Hű barátod

F. E.

---

* *A kéziratban tévesen*: február – *Szerk.*

** – közönségesen, köznyelven – *Szerk.*

*** – tűz! – *Szerk.*

Ma fölmentünk a Highgate-re. Tussy már reggel ott volt és nagyon szépen beültette Szerecsen és anyád sírját sáfránnyal, kankalinnal, jácinttal stb. Ha Szerecsen ezt megélte volna!

Eredeti nyelve: angol

174

Engels Antonio Labriolához

Rómába

(Fogalmazvány)

London, 1890 március 30. Labriola. Igen tisztelt professzor úr. – Engedje meg, hogy köszönetemet fejezzem ki a brosúrákért, amelyeket volt szíves elküldeni nekem. Az elsőt, a „Del socialismó"-t, nagy érdeklődéssel olvastam, a másodikat, a történetfilozófiáról szólót[461], a jövő héten, amikor – remélem – lesz egy kis nyugalmam, fogom gondosan áttanulmányozni. Olyan téma ez, amely iránt Marx és én mindig is különösen érdeklődtünk; olyan új mű, amely Vico hazájából és egy a mi német filozófusainkban is járatos tudóstól származik, a legnagyobb figyelmemre tarthat igényt. Bátorkodom viszonzásként elküldeni Önnek Feuerbachról szóló kis írásomat[462].

Köszönettel tartozom Önnek a P. Martignetti érdekében való szíves fáradozásaiért is, amelyeket örvendetes módon máris az első nagy siker koronázott. Én 1884 óta levelezésben állok Martignetti úrral, s benső meggyőződésem, hogy nem vétkes a terhére rótt cselekményekben, hanem aljas intrika áldozatává lett. Kérem, alkalmilag Lollini ügyvéd úrnak is fejezze ki leghálásabb köszönetemet azért, hogy olyan készségesen, tehetségesen és eredményesen védte Martignettit. Remélhetőleg az Önök kettejük nagylelkű közbelépésének sikerül megóvnia őt a meg nem érdemelt szégyentől és romlástól.

Bocsásson meg, hogy németül írok Önnek. De az Ön szép nyelvének használatában való kevéske gyakorlatom az utóbbi években sajnos csúnyán berozsdásodott, s így nincs bátorságom ahhoz, hogy a nyelv egyik mestere előtt kerékbe törjem az olaszt.

Kiváló tisztelettel

odaadó híve

F. E.

Eleanor Marx-Aveling

175

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba[463]

London, [18]90 március 30.

Kedves Barátom,

Csatoltan a Labriolának szóló kívánt levél*.

Ami az ő „terra liberá"-ját illeti[464], a mai olasz kormánnyal szemben támasztható legnagyobb követelés csakugyan az, hogy a gyarmatokon a földet kisparasztoknak ossza ki, hogy maguk műveljék meg, ne pedig monopolistáknak – egyeseknek vagy társaságoknak. A kis parasztgazdaság a természetes és legjobb állapot a ma burzsoá kormányok által alapított gyarmatokon, erre vonatkozólag vesd össze Marx, „A tőke" I. kötet, utolsó fejezet, „A modern gyarmatosítási elmélet"[465]. Mi, szocialisták nyugodt lélekkel támogathatjuk tehát a kisparaszti gazdálkodás bevezetését a már megalapított gyarmatokon. De hogy megvalósul-e ez, az más kérdés. Az összes mai kormányok túlságosan eladták és alárendelték magukat a pénzembereknek és a tőzsdének ahhoz, hogy ne a pénzspekulánsok kerítsék hatalmukba a gyarmatokat is kizsákmányoló céljaikra, s nyilván ez történik majd Eritreával is. De azért harcolni ez ellen még lehet, olyan formában is, hogy azt követelik, biztosítsa a kormány a kivándorló olasz parasztoknak ott ugyanazokat az előnyöket, amelyeket ezek Buenos Airesben keresnek és nagyrészt meg is találnak.

Hogy Labriola összekapcsol-e követelésével még további igényeket is: állami hitelt az Eritreába kivándorlóknak, szövetkezeti települést stb., azt a „Messaggero"[466] cikkéből nem tudom megállapítani.

A „Bérmunka és tőke" fordításának ellenőrzésére[34] pillanatnyilag sajnos egyáltalán nincs időm, el kell végeznem néhány sürgős munkát és most rögtön vissza kell térnem a „Tőke" III. kötetéhez[7], még mielőtt forradalmiakká válnak Németországban az események, ami nagyon is lehetséges.

Őszinte híve
F. Engels

* *Lásd 360. old. – Szerk.*

176

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1890 április 1.

Kedves Kautsky,

Éppen most kaptam meg az orosz „Szocial-Demokrat"-ot, s olvasom benne cikkemet[418], összehasonlítva a „Neue Zeit"-éval[467]. Hát azt látom, hogy Dietz úr volt olyan szemtelen, hogy különféle részeket, amelyeket *még csak meg sem jelölt pirossal*, megkérdezésünk nélkül megváltoztasson. Egyetlen ilyen rész sem üldözhető a büntetőtörvény alapján, s a szocialistatörvény szerint sem kivethető, de a filiszterlélek számára túl erősek voltak.

Pedig én a lehető leglojálisabban viselkedtem, annyira megkönnyítettem neki a cikk veszélytelenné tételét, amennyire csak lehet. De ilyen, a hátam mögött gyakorolt cenzúrát semmiféle kiadótól nem tűrök el. Írok tehát Dietznek* és *határozottan megtiltom neki*, hogy másképpen nyomassa ki a cikk hátralevő részét, mint ahogyan ez az általam átnézett korrektúrában van, mégpedig *szóról szóra*. Hogy mit teszek még, az majd elválik. De Dietz úr mindenesetre lehetetlenné teszi számomra, hogy tovább közreműködjem olyan folyóiratban, amelynél ilyen bánásmódnak van kitéve az ember.

Barátod
F. Engels

* *Lásd 363. old. – Szerk.*

177

Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez

Stuttgartba

London, 1890 április 1.

J. H. W. Dietz Úrnak, Stuttgartba

Mint most látom, Ön megengedte magának, hogy az orosz politikáról szóló cikkemben[467] a magam vagy a szerkesztőség beleegyezése nélkül különféle változtatásokat hajtson végre*; olyan változtatásokat, amelyeket sem a büntetőtörvény, sem a szocialista-törvény semmiképpen nem követelt meg.

Én ebben az ügyben a lehető leglojálisabban viselkedtem Önnel szemben. Kértem Kautskyt, hogy a korrektúrában minden kivethetőnek látszó részt jelöltessen meg Önnel; azután sok megjelölt részt megváltoztattam s kéret tem Önt, hogy ha további változtatásokat tanácsosnak lát, az okok megjelölésével közölje velem. Minthogy további reklamációk nem történtek, változatlan kinyomatásra kellett számítanom.

Ehelyett Ön megváltoztat olyan részeket, amelyeket még csak meg sem jelölt.

Minthogy nem szoktam hozzá, hogy ilyesmit kiadóktól eltűrjek, *ezennel megtiltom Önnek, hogy másképpen nyomassa ki a cikk hátralevő részét, mint szóról szóra az általam módosított korrektúra szerint*, s fenntartom magamnak a jogot minden más, nekem jónak látszó lépésre.

Magától értetődik, hogy a jövőben óvakodni fogok attól, hogy ismét írjak olyan folyóiratnak, amelynél ilyesminek van kitéve az ember.

Tisztelettel
F. Engels

* *V. ö. 362. old. – Szerk.*

178

Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz

Mornexbe

London, [18]90 április 3.

Igen Tisztelt Polgártársnő,

Mihelyt megkaptam levelét[468], átadtam Sztyepnyaknak a cikk hátralevő részét (egy kefelevonatot), s minthogy egy része egy kicsit megrongálódott, csatoltam a megfelelő kéziratot, hogy ennek alapján ellenőrizze. Remélem, most már meg is kapta.

Sztyepnyak ezenkívül átadott nekem egy példányt a szemléből, amelyet köszönök Önnek; az Ön cikkének és Plehanov cikkeinek olvasása nagy élvezettel kecsegtet.[469]

Teljesen igaza van; az ilyen kiadványnál arra van szükség, hogy minden szám csak olyan cikkeket tartalmazzon, amelyek mindegyike – függetlenül attól, hogy a következő számban lesz-e valamiféle folytatása – teljes egész. Én így is jártam volna el, ha nem sürgetett volna az idő.

Teljesen egyetértek Önnel abban, hogy a народничество* ellen – legyen az német, francia, angol vagy orosz – mindenütt harcolni kell. Ez mit sem változtat azon, hogy véleményem szerint jobb lett volna, ha azt, amit el kellett mondanom, orosz ember mondta volna el. Egyébként elismerem, hogy például Lengyelország felosztásának orosz szemszögből egészen más az aspektusa, mint lengyel szemszögből, amely a nyugatiak szemszögévé lett. De végül is nekem a lengyeleket ugyanúgy figyelembe kell vennem. Ha a lengyelek igényt tartanak olyan területekre, amelyeket az oroszok általában végleg elhódítottnak és orosz nemzetiségűnek tekintenek, ebben nem nekem kell döntenem. Én csak annyit mondhatok, hogy véleményem szerint a szóban forgó népességnek magának kell döntenie sorsáról, éppúgy, ahogyan az elzásziaknak maguknak kell választaniok Németország és Franciaország között. Sajnos, amikor az orosz diplomáciáról és Európában kifejtett tevékenységéről írtam, nem kerülhettem el, hogy szóljak olyan dolgokról, amelyeket Oroszországban a mostani nemzedék úgy tekint, mint

* – narodnyikság – *Szerk.*

внутренние дела*; a – legalábbis látszólagos – illetlenség abban áll, hogy nem orosz, hanem külföldi beszél erről így. De ez elkerülhetetlen volt.

Ha hasznosnak tartja, hogy nevemben, és ebben az értelemben, egy kis jegyzetet készítsen, kérem, tegye meg azon a helyen, amelyen a legjobbnak tartja.

Remélem, hogy cikkem angol nyelven való megjelenésének lesz bizonyos hatása. Jelenleg a szabadelvűeknek a cár** felszabadító buzgalmába vetett hitét nagyon megrendítették a szibériai hírek, Kennan könyve[451], és a legutóbbi oroszországi diákzavargások[470]. Ezért sürgettem a megjelenést, hogy addig üssük a vasat, amíg meleg. A pétervári diplomácia a legközelebbi keleti hadjáratához arra számított, hogy hatalomra jut Gladstone, a cárbarát, a „divine figure of the North"*** – ahogy ő III. Sándort nevezte – csodálója. A krétaiakat és az örményeket már feluszították, ezt követhette volna egy diverzió Macedóniában; tekintve, hogy Franciaország a cár rabszolgája, Anglia pedig jóindulattal viseltetik iránta, megkockáztathattak volna egy újabb lépést, sőt bevehették volna Cargradot° is anélkül, hogy Németország ilyen kedvezőtlen körülmények között megkockáztatott volna egy háborút. Ha pedig Cargradot már meghódították, reménykedhettek a soviniszta mámor hosszú időszakában, amilyen nálunk Németországban volt 1866 és 1870 között[84]. Ezért az angol liberálisok körében újból jelentkező cárellenes hangulatot ügyünk szempontjából igen fontosnak tartom; igen szerencsés dolog, hogy Sztyepnyak itt van és tovább szíthatja.[471]

Amióta van forradalmi mozgalom magában Oroszországban, semmi sem sikerül többé ennek a diplomáciának, amely hajdan legyőzhetetlen volt. S ez nagyon jól van így, mert ez a diplomácia a legveszedelmesebb ellenségünk, Önöknek éppúgy, mint nekünk. Eddig ez az egyetlen rendületlen erő Oroszországban, ahol maga a hadsereg kicsúszik a cárok kezéből – tanúság rá számos tiszt letartóztatása, amely azt mutatja, hogy az orosz tisztek mind általános intelligencia, mind jellem tekintetében sokkalta különbek a poroszoknál. S mihelyt lesznek híveik és megbízható embereik a diplomácia körében – Önöknek vagy csupán az alkotmánypártiaknak[303] –, nyert ügyük van.

Baráti üdvözletem Plehanovnak.

Őszinte tisztelője
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* – belügyeket – *Szerk.*
** III. Sándor. – *Szerk.*
*** – „Észak isteni alakja" – *Szerk.*
° Konstantinápoly. – *Szerk.*

179

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[347]

Nagy sietségben. Küldöm a „Time"-ot, benne egy cikkem[418]. *Óvlak* a „Neue Zeit"-ban megjelent *német szövegétől*, amely gyalázatosan meg van hamisítva[467]. A májusi füzetben újra közlik a *helyes* formában, kérlek, értesítsd Schlütert, nehogy esetleg a meghamisított szöveget használják fel ott a „Volkszeitung"-ban vagy másutt. Németországban vígan haladnak a dolgok, megkezdődött a débâcle*, és Vilmoska** tesz majd róla, hogy ne is álljon meg. Schorlemmer itt van, szívélyes üdvözletét küldi neked és feleségednek, én csatlakozom hozzá.

[London, 18]90. IV. 4.

* – jégzajlás – *Szerk.*
** II. Vilmos. – *Szerk.*

180

Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz

Hágába

London, 1890 április 9.

Tisztelt Elvtárs,

Attól tartok, hogy nem akad majd az Ön fiának tanulói állás egyik itteni gépipari műhelyben sem. 30–40 évvel ezelőtt a gépgyárosok fölvettek ilyen tanulókat, fivérem* egy évig dolgozott ilyen minőségben Buryben, Manchester mellett. Száz font sterling tandíjat kellett fizetnie, mint tanulót felvették a géplakatosok trade-unionjába[423], s bizonyos idő múlva 15 shilling hetibért kapott. De amióta a kontinensiek és különösen a németek konkurrálnak a gépszakmában az angolokkal, azóta itt általában *semmiféle külföldit* sem vesznek fel többé tanulónak. Ismét érdeklődöm Manchesterben, s ha kedvezőbb híreket kapok, azonnal írok Önnek.

Örömmel hallom, hogy Önöknél is szépen haladnak a dolgok; itt a tavaly nyári izgatottság után ismét beállt bizonyos ernyedés, amellett megint a kívánatosnál jobban virulnak az Angliában elkerülhetetlen személyi, helyi és egyéb súrlódások. De hát az olyan gyakorlatias és éppen ezért nagyon terre à terre** is mozgó népnek, mint az angol, a saját hibáinak a következményeiből kell már okulnia, másképp itt semmit sem lehet csinálni, aztán meg most mégis túl széles munkásrétegekbe hatolt be a mozgalom ahhoz, hogy időleges késedelemnél nagyobb bajt okozzon neki mindez a veszekedés.

A „Tőke" harmadik része[7] nagyon nyomja a lelkiismeretemet, néhány része olyan állapotban van, hogy gondos átnézés és részleges átrendezés nélkül nem közölhető, s Ön megérti, hogy ilyen grandiózus művön effélét nem végzek a legérettebb megfontolás nélkül. Ha az 5. szakasszal elkészülök, a következő kettő kevesebb munkát fog adni, az első négy a végső átnézéstől eltekintve nyomdakész. Ha megtehetném, hogy egy évre teljesen kikapcso-

* Emil Engels. – *Szerk.*

** – földhöz ragadtan, túl józanul – *Szerk.*

lódjam a nemzetközi mozgalom folyásából, ne olvassak újságot, ne írjak levelet, semmibe be ne avatkozzam, akkor könnyen elkészülnék vele.

Baráti üdvözlettel.

Híve

F. Engels

181

Engels Karl Kautskyhoz

Bécsbe

London, [18]90 április 11.

Kedves Kautsky,

Nagy sietve néhány sort postazárta előtt. Mindenekelőtt szívélyes szerencsekívánatomat eljegyzésedhez. Nehéz időszakon mentél keresztül, s ebben a hírben annak a jelét látom, hogy túljutottál rajta, magad mögött hagytad. Bár megtalálnád azt a boldogságot, amelyet vársz.

Schorlemmer és Nim szintén őszintén boldogságot kívánnak neked.

Stuttgartból* írt leveledet köszönettel megkaptam és tegnap Dietztől is kaptam egyet, akinek rögtön azt válaszoltam[222], hogy teljesen meg vagyok elégedve, továbbá megerősítettem neki, hogy amint veled már előbb közöltem, egyetértek a „Család stb."-nek az „Internationale Bibliothek" egyik köteteként való újrakiadásával[472] és kiegészítéseket fogok készíteni hozzá.

Ami pedig Dietznek azt a tervét illeti, hogy Stuttgartba* vigyen téged, ez tulajdonképpen olyan kérdés, amelyet nektek kettőtöknek kell egymással elintéznetek. Schorlemmer és én ma Kentish Townban voltunk[425], de Edét már nem találtuk ott, s így vasárnap előtt aligha tanácskozhatom vele. A magam részéről csak azt mondhatom, hogy szívesebben venném, ha itt lennél, de ha jelenlétedre Stuttgartban valóban szükség van, s ha évente egypár hónapra mégis átjöhetsz, akkor kénytelen-kelletlen meg kell ezzel elégednem. A „Neue Zeit" hatalmi pozícióvá lett, amelyet érdemes a végsőkig tartani; s a befolyás Dietz egész kiadóvállalatára, amely mostantól még fontosabb emeltyűje lesz a pártéletnek, mint az elnyomatás idején volt, szintén à considération**. Hogy Németországban honosíttasd magad és ott állapodjál meg, az egy kicsit kétélű dolog, mert azt jelenti, hogy kidobhatnak Ausztriából. És a kedves Stuttgartot* meg az ottani örömöket is ismered. Én még tovább is gondolkodom majd rajta, hogy nincs-e a dolognak valahol

* *Az eredetiben tájszólással*: Stuckart – *Szerk.*

** – tekintetbe veendő – *Szerk.*

még más, nem rögtön látható bökkenője, s vasárnap bővebben beszélek róla Edével.

Ezt a keveset azonban már azonnal meg akartam írni neked. Most pedig 5 óra 25 van, ergo* postazárta.

Barátod
F. E.

* – tehát – *Szerk.*

182

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]90 április 12.

Kedves Sorge,

A március 3–6-i levelet köszönettel megkaptam. A Miquel-levelek körül[473] nagy bökkenők vannak. „Wilhelm"* is szeretné őket, hogy alkalmatlan időpontban kirukkoljon velük és ezzel örökre elrontsa nekünk a Miquelre való nyomás eszközét. Hiszen ha a botrány már lezajlott, Miquel fütyül ránk. De nézetem szerint sokkal többet ér, hogy ezzel az eszközzel némileg a kezünkben tartsuk a fickót, mint hogy haszontalan lármát csapjunk, amely felszabadítaná őt, s ráadásul megszerezné neki azt az örömet, hogy túlesett a dolgon. Enélkül is tudja az egész világ, hogy tagja volt a Szövetségnek.

Aztán meg az amerikai újságírásról nagyon is ragyogó tapasztalataim vannak** ahhoz, hogy itt bekapjam a horgot. Ha a „Volkszeitung"-nál megtudnák, hogy ezek a levelek Amerikában vannak, akkor addig nem lenne nyugta és maradása ennek a szenzációhajhászó népségnek, amíg meg nem kapják őket – s ennek a kísértésnek és tortúrának senkit sem akarok kitenni. Azonkívül: ki kezeskedik nekem arról, hogy meddig marad Schlüter a „Volkszeitung"-nál, s hogy nem éppen azt teszik-e ottmaradása feltételévé, hogy kirukkol ezekkel a levelekkel?

Egyszóval, lehetetlen belemennem ebbe az alkuba.

Németországban az események menete meghaladja minden várakozásunkat. A fiatal Vilmos*** ténylegesen *őrült*, tehát mintha arra teremtették volna, hogy a legnagyobb zűrzavarba taszítsa a régi vircsaftot, megrendítse a bizalom utolsó maradványát is az összes vagyonosokban – junkerekben csakúgy, mint polgárokban –, s úgy előkészítse számunkra a talajt, ahogy erre még a liberális III. Frigyes sem lett volna képes. Munkásbarát ambíciói – amelyek merőben bonapartista demagóg jellegűek, de az isten kegyel-

* Wilhelm Liebknecht. – *Szerk.*

** *V. ö. 101. old.* – *Szerk.*

*** II. Vilmos. – *Szerk.*

méből való fejedelmi küldetés zavaros ábrándjaival keverednek – süket fülekre találnak a mieinknél. Erre volt jó a szocialista-törvény[17]. Még 1878-ban lehetett volna ilyesmivel *egyet s mást* elérni, némi zavart vinni sorainkba, de most lehetetlen. Embereink nagyon is megismerték a porosz öklöt. Némely pipogyák, mint pl. Blos úr, meg aztán néhányan abból a 700 000 emberből, akik a legutóbbi 3 évben újonnan jöttek át hozzánk, talán egy kicsit ingatagok ebben a vonatkozásban, de ezeket hamar leszavazzák, s Vilmos még ez év vége előtt nagyon csalódni fog a munkások feletti hatalmában, s ezzel a szeretet dühbe, az enyelgés üldözésbe fog átcsapni. Ezért a mi politikánk az, hogy most kerüljünk minden lármát, amíg szept. 30-án le nem jár a szocialista-törvény; mert egy újabb kivételes állapotot kimondatni az akkor már teljesen szétzilált Reichstaggal, aligha sikerülne; ha pedig már újra megvannak a rendes polgári jogaink, akkor olyan újabb térhódításunknak leszel tanúja, amely még a febr. 20-án megnyilvánultat[435] is elhomályosítja.

Minthogy Vilmoska munkásbarátságát katonai diktatúrára való ambíciói egészítik ki (láthatod, hogyan válik ez az egész mai fejedelmi banda nolens volens* bonapartistává), s a legcsekélyebb ellenállás esetén is halomra akar lövetni mindenkit, gondoskodnunk kell arról, hogy ne legyen erre alkalma. A választásokon láttuk, hogy sikereink falun, különösen ott, ahol van nagybirtok, és mellette legföljebb *gazdag* parasztok vannak, tehát keleten, egészen óriásiak voltak. Mecklenburgban 3 pótválasztás, Pomerániában 2! Az a 85 000 további szavazat, amelyet az első hivatalos számlálás (1 342 000) és a második között (1 427 000) szereztünk, mind olyan falusi kerületekből származik, amelyekről azt hitték, hogy egyáltalában nem kapunk szavazatokat. Van tehát kilátás rá, hogy most hamarosan meghódítjuk a keleti tartományok mezőgazdasági proletariátusát és vele – a porosz „törzsezredek" katonáit. Akkor az egész régi vircsaftnak befellegzett, és mi kerülünk uralomra. De a porosz tábornokoknak nagyobb szamaraknak kellene lenniök, mint hinném, ha ezt nem tudnák ugyanolyan jól, mint mi, s ezért égniök *kell* a vágytól, hogy ünnepélyes lövöldözéssel egy időre ártalmatlanná tegyenek bennünket. Kettős okunk van tehát arra, hogy kifelé nyugodtan viselkedjünk.

Egy harmadik ok az, hogy a tömegeknek – kivált az újonnan toborzottaknak – fejükbe szállt a választási siker, s azt hiszik, hogy most rohammal *mindent* kivívhatnak. Ha nem tartjuk féken őket, tömérdek ostobaság történik. A burzsoák pedig – lásd a szénbánya-tulajdonosokat – mindent meg-

* – akarva, akaratlanul – *Szerk.*

mozgatnak, hogy elősegítsék és kiprovokálják ezeket az ostobaságokat, s régi okaikon kívül még az az új okuk is megvan erre, hogy azt remélik: ezzel keresztülhúzzák Vilmoska „munkásbarátságának" számításait.

Kérlek, hogy a szélükön vonallal megjelölt fentebbi részeket *ne* közöld Schlüterrel. Benne van bizonyos tettvágy, aztán meg ismerem én a „Volkszeitung" embereit, azok könyörtelenül mindent ki akarnak aknázni újságíróilag, ami használható. De ezeknek a dolgoknak *nem* szabad a sajtóba kerülniök, sem ott, sem itt, legalábbis nem a német sajtóba, legkevésbé pedig úgy, mint ami tőlem származik.

Ha tehát pártunk Németországban a legközelebbi időben, és május 1-ével kapcsolatban is, látszólag némileg csillapít, akkor ismered az okokat. Mi tudjuk, hogy a tábornokok szívesen felhasználnák lövöldözésre május 1-ét. Ugyanez a szándék Bécsben és Párizsban is megvan.

Az „Arbeiterzeitung"-ban (a bécsiben) különösen Bebel németországi tudósításai fontosak. A német párttaktikára vonatkozóan semmiféle kérdésben sem döntök, amíg el nem olvastam Bebel véleményét róla az „Arbeiterzeitung"-ban vagy levélben. Bámulatosan jó szimata van. Kár, hogy saját megfigyelése alapján csak Németországot ismeri. Az e heti cikk, „Deutschland ohne Bismarck", is tőle való.

Bizonyára megkaptad már a „Time"-ot, az orosz politikáról szóló első cikkemmel[450] (ma egy hete küldtem el).

Mióta csaknem teetotal* lettem, egy kissé megnyugszanak az idegeim, őszig még be kell tartanom a korlátozást. Schorlemmer még teljesen el van tiltva az alkoholtól. Ő is, én is szívélyesen üdvözlünk téged és feleségedet, ő húsvétra itt marad, hétfőn visszamegy Manchesterbe. Sam Moore jól érzi magát Afrikában, egy év múlva 6 hónap szabadságra idejön.

Barátod
F. E.

* – absztinens – *Szerk.*

183

Engels Konrad Schmidthez

Berlinbe

London, [18]90 április 12.

Kedves Schmidt,

II. 25-i és IV. 1-i levelére idő hiányában ma csak röviden válaszolhatok, de mert a második levél azonnali választ kíván[474], ma neki kell ülnöm.

Már egy évvel ezelőtt nyilvánvalóvá vált előttem, hogy a Marx-kéziratoknál[186] segítségre van szükségem, indítványoztam hát Edének, azaz Bernsteinnek és Kautskynak, hogy támogassanak ebben, természetesen nem díjtalanul*, s ezt mindketten el is fogadták. Nos, eddig megkaptam Kautskytól a II. kötet előszavában[475] említett IV. könyv kéziratának egy részét lemásolva, egészen jól belejött a kézírás olvasásába és szabad óráiban még foglalkozik ezzel. Most lehetséges ugyan, hogy végleg, vagyis legalább néhány évre itt hagyja Londont, de akkor az eddigi megállapodások szerint bizonyára Ede lépne a helyébe, annál is inkább, mert a szocialista-törvény[17] lejárta esetén, ha meg nem újítják, az ő helyzete talán megváltoznék anélkül, hogy meglenne a lehetősége arra, hogy csak úgy egyszerűen visszatérjen Németországba. A dolgok *mai* állása szerint tehát kevés kilátást tudnék nyújtani Önnek az e területen való foglalatosságra; de egy fél év alatt sok minden megváltozhatik, s én azért is örömest tartom emlékezetemben az Ön szíves ajánlatát, mert fontos nekem, hogy minél előbb kellő előképzettségű embert ismertessek meg Marx kézírásával, márpedig ez tanító nélkül nem megy, s az egyetlen tanító én vagyok. Hisz máskülönben ha én elpatkolok, ami persze bármikor megtörténhetik, akkor ezek a kéziratok hétpecsétes könyvek lesznek, mindenki inkább találgatna belőlük, mint hogy helyesen kiolvasna valamit. Ha tehát olyan helyzet következik be, hogy elveszítem eddigi munkatársaimat vagy másképpen szabad kezet kapok ebben a vonatkozásban, akkor rögtön jelentkezem Önnél, s csak azt remélem, hogy Önben akkor még meglesz a hajlandóság ennek elfogadására; talán enélkül

* *V. ö. 138–139. old. – Szerk.*

is sikerül Önnek idejönnie, s ha már itt van, akkor könnyebbé válik sok minden, ami messziről nehéznek látszik.

Választási győzelmünk[435] valóban bámulatra méltó volt, s ugyanilyen nagyszerű volt a siker külföldön. A Bismarck-féle sikerek mint katonáknak szereztek becsületet nekünk, vagyis általában a németeknek, de személyes jellemünknek mint németnek a becsületét inkább csökkentették; a többiről gondoskodott a burzsoák hasoncsúszása: a németek jól verekszenek, ha jól vezényelnek nekik, de vezényelni kell őket, mert önállóság, jellem, ellenállóképesség a zsarnoksággal szemben – ilyesmiről náluk szó sincs. A választások óta másképpen van ez. Kitűnt, hogy a német burzsoák és junkerek nem a német nemzetet jelentik; a munkásoknak 10 évi elnyomás után és az elnyomás *alatt* aratott fényes győzelme nagyobb tiszteletet ébresztett, mint Königgrätz[476] és Sedan[84]; a világ tudja, hogy mi vagyunk azok, akik megbuktatták Bismarckot, s minden ország szocialistái érzik most, akár tetszik nekik ez, akár nem, hogy a mozgalom súlypontja Németországra helyeződött át. Saját tapasztalataim alapján egyáltalán nem is tartok attól, hogy munkásaink nem bizonyulnak rátermettnek erre az új helyzetre. Az újonnan jött elemeknek a helyes taktika megválasztásában még bizonyára nem lesz meg a biztonságuk, de majd hamarosan megszerzik, s amit a régebbi harcostársak nem tesznek meg, arról a kormány gondoskodik majd a maga bölcsességében. Egész sajtónknak a hírhedt leiratokkal szemben[442] tanúsított magatartása bizonyítja, hogy milyen előmunkát végzett itt a szocialistatörvény. Aki egyszer megégette magát, az fél a tűztől, s aminek 1878-ban pillanatnyilag lehetett volna bizonyos zavaró hatása, az ma már egyáltalán nem számít. Persze tudom, hogy vannak olyanok, még az új frakcióban is, akik szívesen bocsátkoznának paktálásba a felülről jövő munkásbarátsággal, de ezeket, mihelyt kinyitják a szájukat, leszavazzák. Puttkamernek teljesen igaza volt, a szocialista-törvénynek óriási „nevelő hatása" volt, csakhogy másképpen, mint ő képzelte.

Olvasta a Conrad-féle „Jahrbücher"-ben[477] könyvének a sienai Achille Loria által írt ismertetését? Nekem elküldték – valószínűleg közvetve maga Loria – Olaszországból. Ismerem ezt a Loriát, volt ő itt, Marxszal levelezett is; beszél németül, ír is, de úgy, mint a cikkét, vagyis rosszul, s a legnagyobb stréber, akivel valaha találkoztam. Akkoriban a kisparaszti földtulajdonban látta a világ megváltását; hogy még mindig így vélekedik-e, nem tudom. Az egyik könyvet a másik után írja, és olyan szemérmetlenül plagizál, ahogyan Olaszországon kívül sehol sem lehet, még Németországban sem. Így néhány éve írt egy könyvecskét, amelyben Marx materialista történetfelfogását a *maga* legújabb fölfedezésének kürtöli ki, s elküldte

nekem ezt a vacakot! Amikor Marx meghalt, írt egy cikket, amelyet elküldött nekem, és ebben azt állította, hogy 1. Marx az értékelméletét egy szofizmára alapozta, amelyet maga is annak ismert el (un sofisma consaputo*) és 2. Marx sohasem írta meg a „Tőke" III. könyvét, nem is akarta soha megírni, hanem csak utalt rá, hogy gúnyt űzzön az emberekből, és jól tudva, hogy az ígért megoldások merőben lehetetlenek[478]! Minden visszautasításom és gorombaságom ellenére sem vagyok bizonyos benne, hogy nem támad újra nekem levelekkel vagy küldeményekkel; ennek a fickónak az arcátlansága nem ismer határt.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. Engels

* – egy tudatos szofizmára – *Szerk.*

184

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]90 április 16.

Kedves Laurám,

Végre! van egy szabad órám, hogy írjak neked néhány sort. Szinte halálra gyötörnek mindenféle levelekkel, szóbeli és egyéb kérelmekkel, s szeretném, ha vagy egy hónapra bezárkózhatnék, mert lehetetlen, hogy minden levélre válaszoljak, nem is szólva valami komoly munka végzéséről.

Sok köszönet a versedben kifejezett jókívánságokért, de attól tartok, egy napon a mennybéli úr meg a pokolbéli úr elintézi a dolgom és talál nekem helyet valahol. De ez most ne zavarjon minket.

És most egy kis hivatalos ügy:

1. Megadnád-e nekem Longuet címét?

2. Megszerezné-e nekem Paul, Sam Moore részére, a most érvényben levő Code Napoléon[479] egy (olcsó) zsebkiadásának címét, kiadójának nevét stb.? (les cinq codes suffiront, civil, procédure civile, pénal, procédure criminelle, de commerce*) jelölje meg az árát is.

3. Mellékelten egy számla, amelyet a francia újságok legutóbbi kötegében találtam.

A párizsi munkások csakugyan úgy viselkednek, mintha egyetlen életcéljuk volna, mégpedig az, hogy bebizonyítsák, milyen teljesen meg nem érdemelt a forradalmi hírnevük. Rendjén, hogy Paul újra meg újra azt ismételgeti, hogy ezek csakis a burzsoáziával szemben való ellenzékiségből boulangisták – de ilyenek voltak azok is, akik Louis Bonaparte-ra szavaztak, s mit szólnának a mi párizsi barátaink, ha a német munkások, Bismarck és a burzsoázia bosszantására, vakon a fiatal Vilmos** karjába vetnék magukat? Ez egyszerűen olyan, mint ha valaki levágja az orrát, hogy bosszantsa az

* – elég lesz öt törvénykönyv: a polgári, a polgári perrendtartás, a büntető, a bűnvádi perrendtartás, a kereskedelmi – *Szerk.*

** II. Vilmos. – *Szerk.*

arcát, s a párizsiakban még megmaradt annyi a régi esprit-jükből*, hogy a lehető legrosszabb ügyet a lehető legjobb érvekkel támasszák alá.

Nem, mélyebb oka van a boulangizmus e túltengésének. Ez a sovinizmus. A francia soviniszták 1871 után azt határozták, hogy a történelem álljon meg Elzász visszahódításáig. Ennek volt alárendelve minden. És barátainknak sosem volt bátorságuk szembeszállni ezzel a képtelenséggel. Voltak a „Citoyen"-nél és a „Cri"-nél olyan fickók, akik együtt üvöltöttek a tömegekkel minden ellen, ami német, bármi volt is az, s barátaink engedtek ennek. Itt vannak a következmények. Az *egyetlen* ürügy a boulangizmusra a reváns, Elzász visszahódítása. Csoda-e, hogy amivel soha egyetlen párt sem mert szembeszegülni Párizsban, ahhoz most úgy ragaszkodnak a párizsi munkások, mint a szentíráshoz?

De a történelem a francia patrióták ellenére nem állt meg – csak Franciaország állt meg Mac-Mahon bukása óta[266]. És ennek a francia patriotikus eltévelyedésnek az a szükségszerű következménye, hogy a francia munkások most a cár szövetségesei nemcsak Németországgal szemben, hanem az orosz munkásokkal és forradalmárokkal szemben is! Hogy Párizs megőrizze a forradalmi központ pozícióját, ahhoz Oroszországban szét kell zúzni a forradalmat, mert hogyan lehet visszahódítani a Párizst jog szerint megillető vezető pozíciót a cár segítsége nélkül?

Ha a francia vagy inkább a párizsi munkásoknak Boulanger mellé való tömeges átállása azt idézné elő, hogy a külföldi szocialisták tökéletesen lezüllöttnek tartják őket, nem lenne ok a csodálkozásra. Mi egyebet várhatnak?

Persze, nem kellene ilyen elhamarkodva ítélkeznem. Ez a pillanatnyi eltévelyedés nem vezetne engem erre a következtetésre. De 1789 óta harmadízben történik ilyen eltévelyedés – először az 1. sz. Napóleont, másodszor a 3. sz. Napóleont emelte a csúcsra az eltévelyedésnek ez a hulláma, most pedig hitványabb kreatúrát, mint bármelyikük volt – de szerencsére a hullám ereje is megtört. Mindenesetre nyilvánvalóan arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a párizsiak forradalmi jellemének éppen olyan lényeges része a negatív oldala – a soviniszta bonapartizmus –, mint a pozitív oldala, s hogy minden nagy forradalmi erőkifejtés után megérhetjük a bonapartizmus kiújulását, egy megváltóhoz folyamodást, hogy ez megsemmisítse a galád burzsoákat, qui ont escamoté la révolution et la république**, s akiknek a csapdájába a naiv munkások beleestek – mert párizsiak lévén, már születé-

* – szellemességükből – *Szerk.*

** – akik elsinkófálták a forradalmat és a köztársaságot – *Szerk.*

sük óta és születésük révén mindent tudnak, s nem kell tanulniok, mint a közönséges halandóknak.

Én tehát örömmel fogadok majd minden forradalmi kitörést, amellyel a párizsiak megajándékoznak bennünket, de el leszek készülve rá, hogy utána ismét ők lesznek a meglopottak, s akkor egy csodatevő megváltóhoz menekülnek majd. Remélem és bízom benne, hogy *cselekvésre* éppolyan alkalmasak a párizsiak, mint mindig is voltak, de ha *eszmék* tekintetében igényt tartanak a vezetésre, akkor abból nem kérek.

Mellesleg, Boulanger annyira lecsúszott, hogy a napokban Frank Rosher, aki üzleti úton Jerseyn volt – 22 éves fiú és a legönteltebb sznob Londonban –, meglátogatta, és udvarias fogadtatásban részesült, s mindketten kölcsönösen jóakaratukról és oltalmukról biztosították egymást!

Remélem, május 1. megfelel majd francia barátaink várakozásainak. Ha Párizsban sikeresen fog lezajlani, ez súlyos csapás lesz a posszibilistákra[20] és a boulangizmusból való kijózanodás kezdetét jelezheti. A május 1-ről szóló határozat volt a legjobb a kongresszusunk által elfogadott határozatok közül.[313] Az egész világon megmutatja erőnket, inkább új életre kelti az Internacionálét, mint minden formális újjászervezési kísérlet, s ismét kitűnik belőle, hogy melyik volt a reprezentatív a két kongresszus közül.

Attól tartok, hogy két kutyád közül egyiket sem vehetem át. Az egyik szuka, és Nim határozottan tiltakozik az ellen, hogy megint öldöklést kelljen végezni ártatlan újszülöttek közt, a másik pedig pointer*, tehát vadászkutya, s ezekre vonatkozóan itt a legképtelenebb törvények vannak – nem vihetném ki magammal Hampsteadre anélkül, hogy a rendőrség fel ne tartóztasson mint potenciális vadorzót; ez az oka annak, hogy pointert, kopót, szettert** stb. itt csak valóban vadászat céljára tartanak, de sohasem magánkedvtelésből, mint nálunk, a kontinensen. Voilà ce que c'est que de vivre dans un pays aristocratique.***

Németországban a lehető legnagyobb nyugalomban kell majd megünnepelnünk május 1-ét. A katonaságnak szigorú parancsai vannak rá, hogy rögtön közbelépjen és ne várjon a polgári hatóságok felszólítására, a titkosrendőrség pedig – amelyet az a veszély fenyeget, hogy szélnek eresztik – minden erejét megfeszíti, hogy összeütközést provokáljon. Ha érnek valamit a most kapott Reuter-táviratok, csakugyan már működésbe is léptek, s találtak néhány anarchistát „kilengések" provokálására.

---

* – rövid szőrű angol vizsla – *Szerk.*

** – hosszú szőrű angol vizslát – *Szerk.*

*** – Íme, ilyen az élet egy arisztokratikus országban. – *Szerk.*

Nim azt mondja, nem mehet, az ő kertészkedésének az ideje már elmúlt. Csípőízületi reumája van – nem erős, de tartós.

Mellesleg, úgy látszik, hogy párizsi barátaink szétforgácsolódnak. Ott van a „Parti socialiste"[480] – egy újság a községi választások előkészítésére, amit ésszerű célnak foghatok fel. De azután ott van Okecki „Autonomie"-ja, meg aztán egy napilap Boyer kezén, a „Combat"[481], most pedig Guesde egy kőnyomatos tudósítót akar szervezni – nos, ez tékozlási kísérletnek látszik –, mindnyájan napilapért kiabálnak, és most, hogy van egy nekik, úgy látszik, nem használják fel – vagy minden egymás hegyén-hátán van? Én nem tudok itt kiigazodni.

Hű barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

185

Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz

Mornexbe

London, 122, Regent's Park Rd.
N. W., 1890 április 17.

Igen Tisztelt Polgártársnő,

Amikor elolvastam Beck cikkét, sejtettem, hogy Ön és barátai haragudni fognak miatta, s megmondtam Bernsteinnek, hogy az ő helyében én nem nyomattam volna ki ilyen sületlenséget. De azt válaszolta, hogy nem tartotta feljogosultnak magát arra, hogy visszautasítson olyan cikket, amely végre is bizonyos számú fiatal orosznak a véleményét fejezi ki, olyan emberekét, akiknek nincs más sajtószervük, hogy a „Sozialdemokrat" olvasói előtt válaszoljanak az előzőleg megjelent cikkre, s hogy az ő fő gondolata az volt, hogy alkalmat adjon Önnek válaszolni e kritikákra; hogy természetesen a legnagyobb örömmel fog közölni bármely választ, amelyet Ön eljuttat hozzá.[482]

A „Sozialdemokrat" elég kényes helyzetben van a Nyugaton élő oroszokkal szemben. Magától értetődik, hogy Önöket ott a *német mozgalom kiváltképpeni szövetségeseinek és barátainak tekintik*. De más szocialista frakcióknak is joguk van arra, hogy bizonyos mértékben figyelembe vegyék őket. Ahhoz, hogy a német munkásokhoz szólhassanak, csaknem kénytelenek a „Sozialdemokrat"-hoz fordulni; szabad-e minden vendégszeretetet megtagadni tőlük? Ez beavatkozás volna az oroszok belső ügyeibe, márpedig éppen ezt kell mindenáron elkerülni. Nézzük a francia és a dán szocialisták belső harcait; a „Sozialdemokrat" megőrizte a semlegességet a posszibilistákkal[20] szemben, amíg lehetett, azaz amíg ő maga nem keveredett bele az ügybe, s a két dán párttal szemben még ma is megőrzi, jóllehet teljes mértékben a „forradalmárokkal"[254] rokonszenvez. Ugyanígy az oroszokkal szemben is. Bernsteinben nyoma sincs rosszindulatnak Önnel szemben; erről kezeskedem Önnek. De igazság- és méltányosságérzete nagyon is fejlett; és semmint hogy *egyetlen* igazságtalanságot elkövessen egy ellenséggel vagy neki nem rokonszenves emberrel szemben, inkább *tízet* elkövet barátaival vagy szövetségeseivel szemben; összes barátai szemére vetik ezt a

túlzott részrehajlatlanságot, amely végül is a szövetségeseivel szembeni részrehajlásba csap át. Ez az oka annak, hogy kétes esetekben mindig az ellenség oldalára hajlik.

Tegyük hozzá ehhez, hogy mi mindannyian nagyon keveset tudunk a Nyugaton élő oroszok közötti, eléggé változó csoportosulásokról, és ennélfogva minden pillanatban ki vagyunk téve annak, hogy felsülünk. Bernstein sokkal többet tud erről, mint én, mert Zürichben legalábbis egyet-mást közelről látott; jómagam ezzel szemben az Ön által említett újságoknak még nevét sem hallottam, létezésükről sem tudtam[483]. Bernstein azt mondta nekem, hogy Beck levelét Lavrov hívei megnyilvánulásának tekintette, nem tudom, igaza van-e vagy sem, de ez volt az egyik oka annak, hogy a levél közzététele mellett döntött.

Azonkívül azt mondta nekem, hogy elküldeti magának Párizsból Plehanov előszavának fordítását, hogy teljes egészében kinyomassa – már meg is kapta, és ez, mihelyt lehet, megjelenik; Beck levelének vétele után Bernstein mindjárt intézkedett ez irányban, s ez is annak a bizonyítékául szolgálhat, hogy e levél közzétételét fel akarta használni arra, hogy ismét megadja a szót Plehanovnak. Most azt javasolom Önnek, hogy írjon választ Beck levelére – ha az Önnek inkább megfelel, akkor franciául – és küldje el akár nekem, akár közvetlenül a „Sozialdemokrat"-nak (Bernstein címe: 4, Corinne Road, Tufnell Park, London N.); mert ha Ön ismeri is ezt a Beck urat, az orosz körökön kívül nem ismerik, s noha Ön bizonyos fokig lealacsonyítónak tartja, hogy polémiába bocsátkozzék vele, ez olyan kellemetlenség, amelyet nagyon is gyakran vállalnunk kell – erről sokat tudnék beszélni.

Tapasztalatból tudom, mit jelent az olyan mozgalom, amilyen a kis nyugati orosz kolóniáé. Mindannyian ismerik egymást, mindannyian személyes baráti vagy ellenséges kapcsolatban vannak egymással, s ennélfogva az egész fejlődés, amelyet szükségképpen nézeteltérések, szakadások, polémiák kísérnek, nagyon is személyes jelleget ölt. Velejárója ez minden politikai emigrációnak, s 1849 és 1860 között elég sok részünk volt belőle. De azt is megtanultam, hogy az a párt, amelynek megvan az erkölcsi ereje ahhoz, hogy elsőként emelkedjék felül a személyeskedések e légkörén, hogy ne kerüljön e veszekedések befolyása alá, ezzel nagy előnyre tesz szert a többi párttal szemben. Minél kevésbé lesznek érzékenyek e tűszúrások iránt, annál több erejük és idejük marad a nagy küzdelemre. Végső soron mit számít Önnek, hogy Becknek vagy másvalakinek a cikke megjelent a „Sozialdemokrat"-ban, amíg biztos abban, hogy kertelés nélkül válaszolhat neki. Végül is lehetetlen az egész nyugati szocialista sajtót elzárni az Önök orosz ellenfelei előtt; s vajon maga az orosz mozgalom nem nyerne-e azzal, ha valamivel nagyobb

mértékben a nagy nyugati nyilvánosság előtt folynék, ahelyett hogy a világtól elszigetelt kis körökbe rejtőzik, éppen ezzel előmozdítva az intrikát és a cselszövést. Marxnak egyik leghatásosabb és leggyakrabban alkalmazott módszere volt, hogy, mihelyt titkos intrikákkal került szembe, lerántotta a leplet ellenfeleiről és a közönség előtt támadta meg őket.

Az Ön számára a legjobb mód arra, hogy elvegye ellenfeleinek kedvét a német szocialisták előtti pózolástól, az, ha aktívan közreműködik a „Sozialdemokrat"-ban és a „*Neue Zeit*"-ban. Ha már az Ön elveinek és a németek elveinek azonossága meg van állapítva és el van ismerve, mondhatnak a többiek, amit akarnak, senki sem fog vele törődni. Meggyőződésem, hogy az Ön közléseit a legnagyobb örömmel fogják fogadni, s meglepetéssel értesültem arról, hogy Plehanovnak Чернышевский*-ről írt cikke a „Neue Zeit"-ban fog megjelenni.

Szívélyes üdvözletemet küldöm Plehanovnak és Önnek is.

Odaadó híve
F. Engels

Bernstein mind szellem, mind jellem tekintetében remek fiú, de megvan az a sajátsága, hogy a támadások száma, amelyeket a „Sozialdemokrat" hasábjain lehetővé tesz Önök ellen, az Ön iránti megbecsülésének a mércéje; minél jobban tiszteli Önt, annál inkább igyekszik, hogy elfogulatlannak tűnjék Önnel szemben.

Eredeti nyelve: francia

* Csernisevszkij. – *Szerk.*

186

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]90 április 19.

Kedves Sorge,

A „Nationalist"-et rendszeresen kapom, sajnos nem sok van benne. Az itteni fábiánusok[352] rossz utánzata. Lapos és sekélyes, mint a Dismal Swamp[484], de önelégült, amiért ők műűvelt burzsoák, nagyszerű nagylelkűségükben leereszkednek odáig, hogy a munkások felszabadításával foglalkozzanak, aminek fejében aztán ez utóbbiaknak szépen kussolniok is kell s a legalázatosabban engedelmeskedniök a műűvelt hóbortosoknak és izmusaiknak. Hadd legyen meg ez a rövidke örömük, egy szép napon elmossa mindezt a mozgalom. Nekünk, kontinensieknek, akik egészen más módon éreztük a francia forradalom hatását, megvan az az előnyünk, hogy nálunk ilyesmi nem lehetséges.

Küldök ma neked „The People's Presst"-t is[485], amely az új tradeunionokról szóló beszámolókat illetően a „Labour Elector" helyébe lépett. Ez az utóbbi, amint bizonyára láttad, semmi tényanyagot nem közöl már, mert a munkások egyszerűen semmiféle közösséget nem akarnak többé vállalni vele. Ez nem akadályozza meg Burnst, Mannt és másokat (főleg a dokkmunkások közül) abban, hogy titokban még sokat érintkezzenek Championnal és befolyásának engedjenek. A „People's Press"-t Dell, egy tejfölösszájú fábiánus szerkeszti, a második főember Morris pap, azt mondják, mindketten általában véve tisztességesek és a gázgyáriakkal nagyon előzékenyek. A gázgyáriaknak (nem hivatalosan) Tussy a vezetőjük, s mindenesetre ez a szakegylet[406] látszik kimagaslóan a legjobbnak. A dokkmunkásokat megrontotta a filiszterek segítsége, s nem akarják elrontani dolgukat a burzsoá közönségnél. Ráadásul titkáruk, Tillett, halálos ellensége a gázgyáriaknak, miután hiába igyekezett a titkáruk lenni. A dokkmunkások és a gázgyáriak tulajdonképpen összetartoznak, egy nagy részük nyáron dokkmunkás, télen gázgyári; az utóbbiak ezért egyezményt javasoltak, hogy aki tagja a két szakegylet valamelyikének, azt ne kényszerítsék munkája megváltozásakor a másikba való belépésre. A dokkmunkások eddig ezt elutasí-

tották, azt követelik, hogy az a gázgyári munkás, aki tavasszal dokkmunkássá válik, őnáluk is fizessen belépési és tagdíjat. Ebből sok kellemetlenség származik. Általában a dokkmunkások átkozottul sokat engednek meg végrehajtó bizottságuknak. A gázgyári és segédmmunkások minden tanulatlan munkást fölvesznek, s Írországban most a mezőgazdasági napszámosok is odasereglenek – ezért bosszankodik Davitt, aki nem megy túl Henry George-on és aki úgy látja, ámbár minden ok nélkül, hogy ez fenyegeti ír helyi politikáját. Itt Londonban, a Temzétől délre, nagy vereséget szenvedtek a South Metropolitan Gas Co. gázmunkásai[416]; ez nagyon jó volt, már túlságosan elbízták magukat, azt hitték, mindent rohammal hódíthatnak meg – ugyanígy jártak Manchesterben is, most nyugodtabbak lesznek, előbb megszilárdítják a szervezetet és megtöltik a kasszát. Tussy ebben a szakegyletben a silvertowni (India Rubber etc. Works*) asszonyokat és lányokat képviseli, akiknek a sztrájkját[399] ő vezette, s alighanem hamarosan helyet foglal majd a London Trades Councilban[424].

Az ilyen országban, ahol régi keletű a politikai és munkásmozgalom, mindig van egy óriási halom hagyományként átöröklött kacat, amelyet lassanként ki kell küszöbölni. Itt vannak a szakmunkás uniók – géplakatosok, kőművesek, ácsok, asztalosok, betűszedők stb. – előítéletei, s mindezeket az előítéleteket le kell küzdeni, az egyes szakmák közti féltékenykedések, amelyek a vezetők kezén és fejében egyenes ellenségeskedéssé és egymás elleni titkos küzdelemmé éleződnek ki, itt vannak a vezetők egymást keresztező becsvágyai és intrikái, ez a parlamentbe akar bekerülni, az szintén, amaz a County Councilba[291] vagy az iskolatanácsba, egy másik létre akarja hozni az összes munkások általános centralizációját, megint másik lapot akar alapítani, emez pedig klubot stb. stb. – szóval mindenütt súrlódások vannak; közben itt a Szocialista Liga[86], amely mindenkit lenéz, aki nem közvetlenül forradalmi (s ez itt, Angliában is azt jelenti, mint nálatok: mindenkit, aki nem szorítkozik arra, hogy frázisokat pufogtasson és különben semmit ne tegyen), meg a föderáció[85], amely még mindig úgy viselkedik, mintha rajta kívül csak szamarak és kontárok léteznének, holott éppen *ő* az, akinek csak a mozgalom új fuvallata szerzett ismét néhány követőt. Szóval, aki csak a felszínt nézi, azt mondhatná, hogy minden csak ziláltság és személyi torzsalkodás. De a mozgalom e felszín *alatt* tovább halad, mind szélesebb rétegeket ragad magával, mégpedig többnyire éppen az eddig tespedő *legalsó* tömegből, s már nincs messze az a nap, amikor ez a tömeg hirtelen *magára talál*, amikor megvilágosodik előtte az, hogy ő ez a roppant,

* Gumi- stb. Művek – *Szerk.*

mozgásban levő tömeg, s ezen a napon rövid úton véget vet minden hitványságnak és torzsalkodásnak.

Persze a személyekről és pillanatnyi viszályokról szóló előbbi részletek csak a te tájékoztatásodra valók és semmiképpen sem kerülhetnek be a „Volkszeitung"-ba. *Ez egyszer s mindenkorra szól* – már itt ízelítőt kaptam ugyanis abból, hogy Schlüter ebben a tekintetben néha egy kissé túl könnyedén veszi a dolgot.

Május 1-re nagyon kíváncsi vagyok. Németországban a Reichstag-frakciónak kötelessége volt, hogy szembeszálljon a túlzott vágyakkal.[486] A burzsoák, a politikai rendőrség, amelynek most „kenyerére megy a dolog", a tiszt urak, ezek mindnyájan szívesen nekirontanának és lövöldöznének, s minden ürügyet megkeresnek, csak hogy bebizonyítsák a fiatal Vilmosnak*, hogy nem lövethet elég hamar. Ez azonban egész játszmánkat elrontaná. Előbb meg kell szabadulnunk a szocialista-törvénytől[17], vagyis túl kell lennünk szept. 30-án. Akkor pedig olyan pompásan alakulnak számunkra a dolgok Németországban, hogy nem szabad merő hetvenkedésből elrontanunk magunknak. A frakció felhívása egyébként rossz, Liebknechttől származik, s az „általános sztrájkról" szóló hülyeség teljesen fölösleges benne. De akárhogyan is van, febr. 20.[435] annyira föllelkesítette a mieinket, hogy bizonyos fékezésre van szükségük, nehogy valami ostobaságot kövessenek el.

Franciaországban a május 1. fordulópontté *lehet*, legalábbis Párizsban, ha segít észre téríteni a boulangizmushoz ott átállt munkások zömét. A mieink önmaguknak köszönhetik ezt. Sohasem volt meg a bátorságuk arra, hogy szembeszálljanak a németek mint németek elleni ordítozással, s most Párizsban fölébük kerekedik a sovinizmus. Szerencsére vidéken jobb a helyzet. De a külföld csak Párizst látja.

Ha a franciák elküldenék nekem a dolgaikat, akkor megküldeném őket neked. De azt hiszem, maguk is szégyellik ezt a holmit. Nos, ilyen a francia természet, nem tudnak vereséget elviselni. Mihelyt újra egy kis sikert látnak, egyszeriben másképp lesz.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és neked.

Schlüteréknek szintén.

Barátod

F. E.

Schorlemmer múlt hétfőn visszament Manchesterbe. Mindketten szigorú kényszer-antialkoholisták vagyunk. Quelle horreur!**

* II. Vilmos. – *Szerk.*

** – Milyen borzalom! – *Szerk.*

187

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[487]

London, [18]90 április 30.

Kedves Sorge,

Ha jövő vasárnap itt, Londonban óriási tüntetés lesz a nyolcórás munkanapért, akkor azt csak Tussynak és Avelingnek köszönhetjük. A Gas Workers' and General Labourers' Union[406] tanácsában Tussy képviseli az ő silvertowni munkásnőit, s olyan népszerű ebben a tanácsban, hogy csak így nevezik: „our mother"*. A gázgyáriak – az új szakegyletek legjobbika – nagyon támogatták a nyolcórás tüntetést, minthogy maguknak már kiharcolták a 8 órát, de a gyakorlatban tapasztalták, mennyire bizonytalan az ilyen vívmány, melyet a tőkések az első alkalommal ismét felrúgnak; nekik, mint a bányászoknak is, a *törvényes* rendezés a fődolog.

Egyszóval a gázgyáriak és a Bloomsbury Socialist Society[488] (a Szocialista Liga legjobb szekciója, amely 2 évvel ezelőtt kilépett onnan, ennek tagja Lessner, Tussy és Aveling) kezdeményezte a dolgot, és sok követőre találtak a kisebb trade-unionok és a radikális klubok[58] körében, amelyek mindinkább szétválnak szocialista munkásklubokra és burzsoá gladstonistákra. Teljesen korrekten járva el, felajánlották a London Trades Councilnak[424], hogy vegyen részt a tervezett Hyde Park-i tüntetésen. A Council, amely túlnyomórészt a *régi szakmunkás* trade-unionoknak képviselőiből áll (jövőre ezt is meghódítjuk), látta, hogy már nem lehet kibújni a dolog alól, s megkísérelte, hogy egy államcsínnyel a maga hatalmába kerítse.

Megállapodott a Szociáldemokrata Föderációval[85] (Hyndman) és május 4-re *lefoglalta* a *Hyde Parkot* a közmunkaügyi miniszternél, amit a többiek még nem tettek meg. Az ebben a parkban tartandó nagyobb gyűléseket ugyanis előzetesen be kell jelenteni a közmunkaügyi miniszternek, s ez utóbbi szabja meg a felállítandó emelvények számát stb. Mivel emellett előírás, hogy ugyanazon a napon, ugyanabban az időben *más* gyűlés *nem* tartható, az urak azt hitték, hogy most nyeregben vannak, s a park monopoli-

* – „anyánk" – *Szerk.*

zálásával parancsolhatnak az eredeti bizottságnak.[489] 7 emelvényt foglaltak és ebből kettőt átengedtek a Szociáldemokrata Föderációnak, ezzel tehát – úgy gondolták – megmentették a szocialistákkal szembeni pártatlanság *látszatát* is, s ráadásul még egy szocialista szövetségest is szereztek.

Úgy határoztak tehát, hogy *csakis* szakegyletek *vonuljanak zászlókkal föl a menetben és állítsanak szónokot*, politikai egyletek *nem* (a klubok tehát ki vannak zárva). Megszerkesztették a határozatot, ebből ki volt húzva a *törvényes* nyolcórás munkanap és csak trade-unionok akciójával kiharcolandó 8 óráról beszéltek. Elrendezték a menetet, az útirányokat stb., s csak ezután hívtak össze küldöttgyűlést – csak a szakegyletekét. Amikor erre sor került, akkor 1. Tussyt nem engedték be, mivelhogy ő maga nem dolgozik abban a szakmában, amelyet képvisel! (és Shipton úr, a Trades Council elnöke, már 15–16 éve a kisujját sem mozdítja meg a maga szakmájában!!), 2. azt a módosítást, hogy vegyék újra be a határozatba a *törvényes* 8 órát, nem is bocsátották szavazásra vagy vitára, mondván, hogy *ez már el van intézve*! 3. világosan értésükre adták a küldötteknek, hogy a Trades Council birtokon belül van, május 4-re az övé a park, and if they did not like it they could leave it alone*.

Nagy düh és megdöbbenés az eredeti bizottság küldöttei között. De másnap megfordították a fegyvert. Aveling elment a közmunkaügyi miniszterhez, s kijelentette, hogy ha nem engedélyeznek *egyidejűleg* az eredeti bizottságnak is elegendő számú emelvényt, akkor botrány lesz; szerencsére a toryk vannak kormányon (a liberálisok hazugsággal kivágták volna magukat és semmit sem engedélyeztek volna), ők pedig nincsenek olyan helyzetben, hogy még több ellenséget szerezzenek maguknak a munkások között – Avelingnek engedélyeztek hét emelvényt, s most a Trades Council urain volt a sor, hogy engedjenek, mert *most* aztán igazán megmutatta volna az összetűzés, hogy milyen gyöngék.

Bizottságunk ekkor erélyesen járt el, részletesen kidolgozta terveit és az útirányokat, s rögtön közzétette őket, úgyhogy elsőként készült el; tegnap találkozott egymással Aveling és Shipton, s mindent úgy rendeztek el, hogy semmi összeütközés nem történhetik, a vasárnapi gyűlés tehát egyike lesz a legnagyobbaknak, amelyek itt valaha is lezajlottak.

Ezt közöltetheted a „Volkszeitung"-ban és a „Workman's Advocate"-ben is, nagyon szívesen venném, ha *angolul* visszakerülne ezekhez az urakhoz Amerikából.

---

* – s ha nekik ez nem tetszik, elmehetnek – *Szerk.*

Küldök most neked néhány „Star"-t, amelyek az előbbiek alapján érthetők lesznek számodra. (NB*: minden cikkben rendszerint elválasztás nélkül egymás mellett szerepelnek a mi részünkről adott és a másoktól, azonkívül riporterektől kapott hírek.)

Küldöm továbbá a *májusi „Time"-ot*. Egy csomag „Combat"-t (a mi lapunk, Guesde a főszerkesztője) is és ebben a bécsi „Arbeiterzeitung"-ot. A kidobással való fenyegetések Bebel tudósításában[490] Schippelre vonatkoznak – ő az egyik fő intrikus, de nagyon ügyes hamiskártyás, Liebknecht fedezte föl néhány éve és hozta be a pártba, most pedig halálosan gyűlöli. Szerencsére Schippel olyan *gyáva*, mint Hyndman.

Ez az *első nagy győzelmünk Londonban*, s azt bizonyítja, hogy a tömegek most itt is *mi* mellettünk állnak. A Szociáldemokrata Föderációból, amelynek két saját emelvénye van, *4 erős szekció velünk vonul fel* és bizottságunkban képviselve van. Ugyanígy áll a helyzet sok szakmunkás trade-unionnal – a régi időkből megmaradt vezetők Shiptonnal és a Trades Councillal mennek együtt, a tömegek velünk. Az egész East End velünk tart. Itt még nem szocialisták a tömegek, de úton vannak e felé, s már ott tartanak, hogy *csak szocialista vezetők* kellenek nekik. A Trades Council az egyetlen olyan említésre méltó munkásszervezet, amely még szocialistaellenes, de ott is van már szocialista kisebbség, s mihelyt a gázgyáriak bejutnak – akiket eddig mindenféle kis fondorlatokkal tartottak távol onnan –, gyorsan megy a dolog. Meg vagyok győződve róla, hogy *május 4. után* egészen más jelleget ölt az itteni mozgalom, s akkor többet hallasz majd Tussy nyilvános szerepléséről. Megmutattuk a Trades Council és a Szociáldemokrata Föderáció intrikusainak, hogy fondorlataik és ravaszságaik nem fognak ki rajtunk, s bármennyire gyűlöl is minket ez a népség, a tényekkel szemben semmit sem tehet. Most végre úgy látszik, hogy tömegesen megmozdul az angol proletariátus, s ha ez így van, akkor egy éven belül a maguk szerény helyére teszi vagy elsöpri az útból mindezeket a kis intrikusokat, hamiskártyásokat és akarnokokat.

A „Kiáltvány" új kiadása már nyomás alatt van – még mielőtt a szocialista-törvény[17] eltűnnék vagy 5000 példányt át akarunk dobni belőle Németországba.

Pompás tavaszi nap van. Egy héten belül kinyílik a szegfű, a cseregalagonya, az egybibés galagonya, az aranyeső és az almavirág – a cseresznye már 5 napja virágzik.

---

* – nota bene = megjegyzendő – *Szerk.*

Jó egészséget neked és feleségednek – szívélyes üdvözlet mindkettőtöknek.

Barátod
F. E.

Amint tudod, a „Labour Elector" tönkrement: a dokkmunkássztrájk[327] idején 23 000 volt a példányszáma, de a toryk pénze* megrontotta!

* *V. ö. 248., 343–344. old. – Szerk.*

188

Engels August Bebelhez

a Drezda melletti Plauenba

London, [18]90 május 9.

Kedves Bebel,

Köszönet zürichi közléseidért – örülök, hogy ebben a pontban is egy nézetre jutottunk.[491] A *te* helyeslésed különösen fontos volt nekem, efféle dolgokban a magunkfajta annyira rá van utalva arra, hogy elegendő alap nélkül tegyen megállapításokat, hogy illetékes részről jövő helyeslés nélkül nem szívesen használ az ember ilyen bizonytalan megállapításokat még további következtetések vagy éppen cselekedetek alapjául.

Leányod eljegyzéséhez szívből gratulálok neked és feleségednek. Hogy ez később Amerikába való átköltözésre vezet, az nektek biztosan nagyon sajnálatos, de azzal a rám nézve kellemes következménnyel járhat, hogy egyszer mi ketten együtt áthajózunk Amerikába. Mit szólsz hozzá? Szilárdan meg vagyok győződve arról, hogy két-három nap alatt elmúlnék tengeribetegséged, mégpedig valószínűleg nagyjából örökre. És fáradalmak kiheverésére megfizethetetlen az ilyen tengeri utazás – én még mindig érzem a most már majd két év előtti kiruccanásom utóhatását. Emellett Zadek azt állítja, hogy van biztos szere a tengeribetegség ellen (állítólag antipyrin nagyon jó erre), s orvosi adatok szerint csak az emberiség 2–3 százaléka nem képes két-három nap alatt megszokni a hánykolódást. Tehát gondold meg a dolgot.

Ha logikai hézagot érzel cikkemben[450], az nyilván inkább az én saját hibám, mint Blosé. Nehéz mutatvány ilyen hosszú és bonyolult históriát nem egészen két nyomtatott íven összefoglalni; s tudatában vagyok annak, hogy akad benne elég olyan rész, ahol homályos az összefüggés és elégtelen az indokolás. Hogy később valamivel részletesebben kidolgozzam a témát – amely rendkívül fontos számunkra –, ahhoz nagyon kívánatosak lennének nekem a te kritikai jegyzeteid, csak rövid jelzések, hogy *hol* és *miben* látod megszakítottnak vagy összebonyolítottnak a fonalat.

Az egész világ burzsoáziájának nyilván volt már ideje arra, hogy kiheverje a május 1. előtt kiállott félelmét és kitisztítsa ez alkalommal telepiszkított fehérneműjét. A „Daily News" berlini tudósítója, aki az egyik leghangosabb

óbégató volt, május 1-én azt panaszolta, hogy a munkások áprilisi tréfát űztek az egész világgal, s csak 4 nap múlva eszmélt rá, hogy hiszen a munkások már előzőleg újra meg újra kijelentették, hogy csak *békés* demonstrációt akarnak rendezni, de nem hittek nekik!

Teljesen igazatok volt, amikor úgy rendeztétek a dolgot, hogy nem volt lehetőség összeütközésekre. Február 20. után[435] a német munkásoknak már nincs szükségük rá, hogy üres lármát csapjanak. Az adott körülmények közt május 1-én Németországnak szerényebben *kellett* fellépnie, mint a többieknek, és senki nem is vette zokon ezt tőletek sem itt, sem Franciaországban. A schippeliádából[492] azonban, azt hiszem, *egy* tanulságot levonhattok: legközelebb gondoskodjatok arról, hogy az új választások és a Reichstag összeülése közötti átmeneti időben a frakcióvezetőség vagy legyen továbbműködésre felhatalmazva, vagy legyen az újonnan megválasztottak által kifejezetten az átmeneti időre megerősítve tisztségében. Akkor biztonsággal avatkozhatik be és cselekedhetik, ha szükséges, s a berlini uraknak, akik párizsi módra szívesen viselkednek úgy, mintha ők volnának a párt *természetes* vezetői, nem ad majd alkalmat nagyhangú fontoskodásra. Föltéve, hogy okt. 1. után[493] olyan marad a szervezet, amilyen most.

Itt a május 4-i demonstráció egyenesen *lenyűgöző* volt, s ezt még az egész burzsoá sajtónak is el kell ismernie. Én a 4. emelvényen voltam (egy nagy teherkocsin), s a tömegnek csak egy részét – egyötödét–egynyolcadát – tekinthettem át, de fej fej mellett volt, amíg a szem ellátott. 250 000–300 000 ember, ennek több mint $^3/_4$-e tüntető munkás. Az én emelvényemről Aveling, Lafargue és Sztyepnyak beszélt – én csak néző voltam. Lafargue igazán viharos tetszést aratott erősen francia kiejtésű, de igen jó angolságával és délies élénkségével. Sztyepnyak szintén – ugyanígy Ede is ragyogó fogadtatásban részesült azon a szószéken, ahol Tussy volt. A 7 emelvény 150–150 méterre volt egymástól, a legszélsők 150 méterre a park* végétől – tehát több mint 1200 méter hosszú és jó 400–500 méter széles volt a *mi* gyűlésünk (a nyolcórás munkanap nemzetközi törvényes bevezetéséért) és minden zsúfoltan teli, túloldalt volt a Trades Council[424] 6 és a Szociáldemokrata Föderáció[85] 2 emelvénye, de alig feleannyi közönséggel, mint a mieink. Mindent egybevetve, a leghatalmasabb gyűlés volt, amelyet valaha tartottak itt.

Emellett ragyogó győzelem különösen a *mi* számunkra. Részleteit bizonyára láttad a „Volksblatt"-ban Ede tudósításában. A Trades Council és a Szociáldemokrata Föderáció azt hitte, elcsente tőlünk erre a napra a parkot, de felsültek. Aveling rávette a közmunkaügyi minisztert, hogy nekünk is

* Hyde Park – *Szerk.*

engedélyezzen a parkban 7 emelvényt*, *ami tulajdonképpen ellenkezik az előírással.* De szerencsére a toryk vannak kormányon, és sikerült rájuk ijeszteni: azt mondták nekik, hogy máskülönben a mieink megostromolnák a többiek emelvényeit. És a mi gyűlésünk volt a legnagyobb, a legjobban szervezett, a leglelkesebb. A nagy tömeg itt most már a nyolcórás *törvény* mellett áll. Aveling és különösen Tussy vitte véghez ezt az egészet, s azóta teljesen más a helyzetük az itteni mozgalomban, mint addig volt. A Gázgyári Munkások és Segédmunkások Szövetsége[406] kimagaslóan a legjobb az új szakegyletek közül – derekasan támogatta őket, s nélküle lehetetlen lett volna a dolog. Most az a feladat, hogy tartsuk együtt azt a bizottságot, amely gyűlésünket megszervezte – trade-unionok, radikális és szocialista klubok[58] képviselőit –, s tegyük az itteni mozgalom magvává.[489] Ez ma este alighanem megkezdődik. Annyi bizonyos, hogy a munkások, a burzsoák, a régi rothadt trade-unionok és a sok politikai és társadalmi szekta és szektácska főnökei meg azok a stréberek és pozícióhajhászók és tollnokok, akik ki akarják aknázni a mozgalmat, pontosan tudják, hogy *május 4-ével megkezdődött az igazi szocialista tömegmozgalom.* Most végre megmozdultak a tömegek, s némi küzdelmek és némi ide-oda ingadozás után ugyanúgy véget vetnek a személyi ambícióknak, a stréberek kiaknázási törekvéseinek, a szekták versengéseinek, mint ez annak idején Németországban történt, s mindenkit a megfelelő helyére tesznek. S mert ennek során a nemzetköziség szelleme nagyon erősen kifejlődik, hamarosan észreveszitek majd, milyen új szövetségeseitek vannak. Az angolok cselekvésük, agitációjuk és szervezkedésük egész módjában sokkal közelebb állnak hozzánk, mint a franciák, s ha majd itt minden a rendes kerékvágásba került és leküzdöttük az első, elkerülhetetlen belső súrlódásokat, akkor egészen pompásan meneteltek majd együtt ezekkel az emberekkel. Mit nem adnék azért, ha Marx még megélte volna ezt az újjáébredést, ő, aki olyan gondosan figyelt a legkisebb tünetre is, éppen itt, Angliában! Fogalmatok sincs arról az örömről, amelyet ebben a legutóbbi két hétben átéltem. De csőstül is jött. Előbb, februárban Németország, azután május 1. odaát és Amerikában, s most ez a vasárnap, amelyen – 40 év óta először – ismét megszólal az angol proletariátus hangja. Két hüvelykkel magasabban hordtam a fejem, amikor leléptem az ócska teherkocsiról.

Üdvözlöm feleségedet és Singert.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 387–388. old. – Szerk.*

189

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 május 10.

Kedves Laurám,

Csak néhány sort ezen a mozgalmas szombaton – szörnyen el vagyok maradva levelezésemmel –, hogy megköszönjem lapodat és mellékeljem azt a 20 £-es csekket, amelyet megígértem Paulnak. Elküldöm a „*People's Press*"-t is a múlt vasárnapról szóló tudósítással. Lenyűgöző volt. Végre *csakugyan* mozgásban van Anglia, s ebben nem lehet tévedés. És különösen *nekünk* nagy győzelmünk ez, Tussynak és Avelingnek, akik mindezt véghezvitték, a gázgyári munkásoknak[406] (kimagaslóan a legjobb az új szakegyletek közül) a segítségével. Naivságukban meghívták a Trades Councilt[424] anélkül, hogy előbb biztosították volna maguknak a park* birtoklását. A Trades Council, amely Hyndman és Tsaival szövetkezett, megelőzte őket, s vasárnapra emelvényeket igényelt és kapott is a közmunkaügyi minisztériumban, azt remélve, hogy így kirekeszthet minket és parancsolhat; rögtön megpróbáltak megfélemlíteni bennünket, de Edward elment a közmunkaügyi minisztériumba, és nekünk is szerzett 7 emelvényt – ha a liberálisok volnának uralmon, sosem kaptuk volna meg ezt. Erre a másik fél azonnal megjuhászodott, és olyan barátságosak lettek, hogy kívánni sem lehetett különbet. Látták, hogy másféle emberekkel van dolguk, mint várták. Biztosíthatlak, hogy néhány hüvelykkel magasabbnak látszottam, amikor leléptem az emelvényül szolgáló ócska gerendaszállító kocsiról – miután újra hallottam, 40 év óta először, az angol proletariátus félreérthetetlen hangját. A burzsoák is hallották ezt a hangot – London és a vidék egész sajtója tanúsítja.

Paul nagyon jól beszélt némi halvány utalással az általános sztrájk álmára – ezt a képtelenséget anarchista korából őrizte meg Guesde – (amikor mi abban a helyzetben leszünk, hogy *megkísérelhetjük* az általános sztrájkot, akkor arra is képesek leszünk, hogy amire szükségünk van, azt puszta követelésre megkapjuk, az általános sztrájk kerülőútja nélkül). De nagyon

* – Hyde Park (*v. ö. 387–388. old.*) – *Szerk.*

jól beszélt és nyelvtanilag is kiváló angolsággal, sokkal inkább, mint társalgásban. Őt fogadták mindenki közül a legjobban, s a végén lelkesebb tapsot kapott, mint bárki más. S nagyon jól jött a jelenléte, mert volt az emelvényünkön két-három filiszteri szónok, qui faisaient dormir debout leurs auditeurs*, úgyhogy Paulnak kellett őket felébresztenie.

Mérhetetlen az a haladás, amelyet ebben a legutóbbi 10–15 hónapban Angliában elértünk. Tavaly májusban annyi *ezer* embert sem vitt volna ki a nyolcórás munkanap a Hyde Parkba, ahány *százezrünk* most ott volt. S a legjobb az benne, hogy a demonstrációt megelőző küzdelem létrehozott egy olyan képviseleti testületet, amely minden szektán kívül állva, magvául fog szolgálni a mozgalomnak: a központi bizottságot[489], amely a gázgyári munkások és számos más szakegylet képviselőiből áll – ezek legtöbbje kicsiny szakegylet, *tanulatlan* munkásoké, s ezért a munkásarisztokrácia gőgös Trades Councilja lenézi –, s a radikális klubokéiból[58], amelyeket Tussy az utóbbi két évben megdolgozott. A bizottságnak Edward az elnöke. Ez a bizottság tovább működik majd és felszólítja valamennyi többi trade-uniont, politikai és szocialista társaságot, hogy küldjék be képviselőiket, s fokozatosan olyan központi testületté bővül, amely nemcsak a nyolcórás törvényért küzd, hanem mindenféle egyéb követelésért is – kezdve, mondjuk, a többi párizsi határozaton[494], és így tovább. A bizottság számszerűen elég erős ahhoz, hogy új belépések ne hígítsák fel, úgyhogy a szekták hamarosan az előtt a dilemma előtt állnak majd, hogy vagy feloldódnak benne és az általános mozgalomban, vagy elhalnak. Most az *East End* dominál a mozgalomban, s ezek a friss elemek, amelyeket nem rontott meg a „nagy liberális párt", olyan intelligenciát tanúsítanak, amilyen – nos, jobban nem fejezhetem ki – az ugyanúgy romlatlan német munkásokban található. Csakis szocialistákat akarnak vezetőkül.

Nos, határozd most el magad, tedd rendbe házatokat, hogy a hónap vége előtt itt lehess. Közöld velünk, hogy mikor lenne neked a legmegfelelőbb. Mi csak abban reménykedünk, hogy addigra a mostani pocsék időjárás erejét veszti. Tegnap megint egész nap fűtenünk kellett!

Hű barátod
F. Engels

Szeretettel üdvözöl Nim.

Eredeti nyelve: angol

* – akik álltukban elaltatták a hallgatókat – *Szerk.*

190

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 május 21.

Kedves Lafargue-om,

Köszönöm a Morgan könyvéről közölt részleteket.[495]

Íme Danyielszon egyik szentpétervári levelének másolata[496]: „A »Northern Review« jelenlegi szerkesztője és kiadója, Jevreinova asszony, eladta a lapot. Többször is kísérletet tett Lafargue úr cikkének közzétételére, de hiába; cenzoraink túl szigorúak... Elnézését kérem, hogy a kéziratot a következő postával elküldöm Önnek; nem közvetlenül a szerzőnek küldöm, mert nem vagyok biztos abban, hogy megkapja a leveleimet. Két ízben írtam neki, márciusban és áprilisban, válaszul szíves küldeményére."

Megkapta Ön ezeket a leveleket? El fogom küldeni a kéziratot, mihelyt megkaptam. Jól tenné, ha megadna neki Párizsban egy másik címet, amely nem gyanús, hogy oda küldjön leveleket az Ön részére, s ha nem a saját nevével írná alá leveleit. Én ezt teszem, s levelezésünket soha sem szakították meg ilyen incidensek. Önök jól teszik, hogy továbbra is fenntartják nyolcórás bizottságukat – itt ugyanezt teszik, a törvényes nyolcórás liga alakulóban van, a központi bizottság[489] tovább működik és újabb társaságok (köztük a dokkmunkások szekciói) csatlakoznak hozzá. Ez a merőben gyakorlati és elemi kérdés talán segítheti Önöket abban, hogy visszanyerjék azokat a híveiket, akik két évvel ezelőtt Boulanger táborába dezertáltak. A történelem furcsa iróniája! a párizsiak – miután emésztésüket „eszméknek" nevezett fellengzős frázisokkal megzavarták – jelenleg arra szorítkoznak, hogy csak „Dr. Ridge's food for infants"-t* egyék, a nyolcórás munkanapot és egyéb könnyen emészthető dolgokat!

A boulangizmus vége nagyon komikus. A derék tábornok, miután az általános választójog feneken rúgta, a rúgást továbbadja „bizottságának"[497], hogy közötte és az általános választójog között ne legyen többé közvetítő!

* – „Dr. Ridge gyermektápszerét" – *Szerk.*

Itt azt mondják, hogy a kegyelemdöfést Frank Rosher látogatása adta meg neki.* Ez után mélyebbre már nem süllyedhetett.

Készülődik-e Laura az ideutazásra? A hónap a vége felé közeledik. Nim és én csókoltatjuk.

Baráti üdvözlettel
F. E.

Martignettit *felmentették*.

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 379. old. – Szerk.*

191

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba[498]

[Őszinte] szerencsekívánataim végleges [fölment]éséhez!

Micsoda öröm Önnek és [családjának, amely] legalább ugyanolyan sokat állt [ki, mint Ö]n! Rögtön írtam A. L[abriolának] néhány köszönő [sort], az ő útján is köszönetet mondva Lollininak.

Most új élet kezdődik az Ön számára, s jobban és több reményt keltő módon, mintha az óceánon túl kellett volna elkezdenie.

Baráti üdvözlettel híve

F. E.

[London, 18]90. V. 24.

192

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1890 május 29.

Kedves Sorge,

Április 30-i és május 15-i leveledet megkaptam, a „Volkszeitung"-ot szintén, levelem részletével*. Nyilatkozatod megjelenik a „Sozialdemokrat"-ban[499], de amikor tegnap a szerkesztőségbe mentem a nyilatkozatotokkal, *az már ott volt, kinyomtatva a „Berliner Volksblatt"*-ban, Schlüter tehát már előbb beküldte. Ez az, amit én Schlüter tettvágyának nevezek és ami némi zavarba hozza a magunkfajtát, amikor elmegy a kézirattal mint valami *újdonsággal* egy szerkesztőségbe, s aztán azt látja, hogy másutt már kinyomatták a dolgot. Más indiszkrécióiról nem panaszkodhatom amióta Amerikában van, de ismerem őt régebbről.

Ez alkalommal most még néhány Schlüterre vonatkozó pletykával kell hogy zaklassalak, amelyet máskülönben nem tartottam említésre méltónak. De Motteler, Schlüter halálos ellensége, aki Schlüter innét való távozásában is vétkes, a *saját* verziójában elmondta a dolgot *Jonasnak*, s ezért szükséges, hogy legalább te megtudd, mi történt valóban.

Motteler elsőrendű okvetetlenkedő, akivel nehéz kijönni; egy faux bonhomme**, sváb, félreismert zseni, aki úgy érzi, lefokozták, mert azelőtt *egyedül* látta el a „Sozialdemokrat" és a külföldi pártügyek adminisztrációját, de azután, amikor túlságosan szétágazóvá lett a dolog, másokat is helyeztek melléje. De nemcsak föltétlenül megbízható a pénzügyekben, hanem – és ez még többet ér – az egész párt *el is ismeri* ezt a tulajdonságát, senki nem mer kételkedni benne. Így hát nagyon értékes ember a külügyi pártpénztáros posztján, s a többiek örülhetnek, hogy ilyen hosszú időre fölmentette őket az alól a felelősség alól. Well, de ha bekapcsolódik az ügyekbe olyasvalaki, aki nem tetszik neki, akkor elkezdődik az örökös civakodás, a szakadatlan kötekedés. Így volt előbb Derossival, azután Schlüterrel, s mind-

* *Lásd 387–388. old.* – *Szerk.*

** – kedélyességet színlelő ember – *Szerk.*

kettejüket elüldözte. Schlüterrel szemben két dolgot hoz fel: először, hogy Schlüter pénzt sikkasztott. Erre egyáltalán semmiféle alap sincs, csak az, hogy Motteler fölfedezett egy régi, akkor már több mint egyéves *és az ellenőrök által jóváhagyott* elszámolásban egy 150 márkás tételt, amelyhez Schlüter nem csatolt kiadási bizonylatot, átvevői elismervényt. Mottelerren kívül senki sem itt, sem Németországban semmiféle jelentőséget sem tulajdonít ennek, mert mint mondják, Motteler saját kiadási tételeit is gyakran csak a maga könyvelése hitelesíti, s ezeknek az embereknek az ügyvitele hajmeresztően pedáns ugyan, mint minden, amit Motteler csinál, de korántsem szakszerű és pontos. Az lehetséges, hogy Schlüter rendetlen volt és elkövetett kisebb hibákat – és úgy rendezte el ezeket, hogy *neki* ne legyen kára belőle. Ennél többet azonban nem lehet állítani. – Másodszor pedig Schlüter nagyon bolondul az örök asszonyiért, s szereti a változatosságot, s mindenesetre biztosnak látszik, hogy udvarolt egy-két általuk Zürichben foglalkoztatott könyvkötőlánynak és le is fektette őket. De minthogy itt nincs lány alkalmazásban, itt ez elesett, a Schlüterrel való veszekedés elkezdésére nem volt tehát más ok, mint Mottelernek vele szemben érzett leküzdhetetlen ellenszenve. Ennyi az egész história, s ha Schlüter erélyesebben viselkedik Mottelerrel szemben, talán lassanként rendbe is jött volna a dolog. Mi többiek nem csináltunk nagy ügyet belőle, mert a lányokkal való história már rég elmúlt, mert Motteler maga is vonakodott attól, hogy a pártellenőrök előtt Schlüterrel huzakodjék rajta, s mert *itt* nem ismétlődhetett meg.

Ha tehát Jonas pletykázik, akkor te most már ismered a való tényeket.

Hozzám is eljött Jonas, kissé zavartan, de itt találta Tussy és Edward Avelinget (éppen a Hyde Park-i gyűlés[500] után volt ez), akik nagyon hűvösen fogadták (Aveling már a központi bizottságban[489], ahol Jonas a gyűlésre szóló újságírói jegyet szerzett magának, azt mondta neki, reméli, hogy a „Volkszeitung" igazmondóbb lesz a beszámolóiban, mint eddig[501]), és nagyon hamar elment, amikor Bernsteinéknek gyermekeik miatt távozniok kellett. Minél választékosabban igyekszik öltözködni ez az ember, annál közönségesebben fest.

Most még egyet. A „*Család* stb." új kiadásához[472] szükségem van Morgan utolsó művére[495], itt, a British Museumban kora reggeltől nem tudok egy olvasóhelyet kiharcolni a regényolvasók miatt. Csatoltan küldök tehát neked egy levelet a megfelelő departement-hoz és könyvem két példányát. Csak az a kérdés, hogyan kellene elküldeni ezeket – a levelet meg az egyik példányt –, közvetlenül a departement-nak-e, vagy egy harmadik személy közvetítésével, aki ajánl engem? Aveling azt gondolta, a baltimore-i Ely szívesen

megtenné. Te jobban ismered azt az embert, így hát rád bízom a döntést arról, hogy melyik a jobb eljárás. Arra az esetre, ha a közvetítőt választod, egy második példányt mellékeltem az ő számára. Csatolok két sort Elynek is arra az esetre, ha azt tartod tanácsosnak, hogy az ő közvetítését vedd igénybe.

Nagyon örülök, hogy a „Volkszeitung" és a „Workman's Advocate" közölte a Hyde Park-i gyűlés előkészítésének történetét; ezzel lehetővé tették az újbóli közeledést Avelingék és az amerikaiak között[59]. Még Jonas úr is bizonyára eléggé meggyőződött itt arról, mekkora bakot lőtt akkor, amikor gondolkodás nélkül a végrehajtó bizottság nótáját fújta Aveling ellen.

Egyébként az ügy itt a gyűléssel nem fog véget érni. Láthattad a legutóbbi „People's Press"-ben, hogy a központi bizottság marad és Törvényes nyolcórás munkanapért küzdő és nemzetközi munkásligá-t alapít. A szabályzat tervezete már elkészült és június 22-én egy küldöttgyűlés elé terjesztik, amelyre az *összes* londoni munkásegyesületeket, radikális klubokat[58] stb. meghívták. A szabályzat követeli: 1. A párizsi kongresszus[313] azon határozatainak végrehajtását, amelyek még nincsenek törvénybe iktatva Angliában, 2. a munkások teljes felszabadításának megvalósítására irányuló olyan további intézkedéseket, amelyeket a szövetség elhatároz majd, 3. különálló munkáspárt megalapítását, amely saját jelöltet állít minden választott tisztségre, ahol van esély sikerre. Ezt nyilvánosságra hozhatod.

A bécsi „Arbeiterzeitung"-ban (a következő postával megy!) hosszabb cikkem van az itteni históriákról[502].

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet.

Barátod
F. Engels

193

Engels Paul Ernsthez

Berlinbe

(Fogalmazvány)[503]

London, [18]90 június 5.

Igen Tisztelt Uram,

Sajnos, nem teljesíthetem azt a kívánságát, hogy írjak Önnek egy levelet Bahr úr ellen való felhasználásra.[504] Ez nyilvános vitába bonyolítana engem vele, erre pedig csak akkor volna időm, ha a szó szoros értelmében loptam volna azt. Ezért amit írok, csak az Ön privát tájékoztatására szánom.

Emellett teljesen ismeretlen előttem az, amit Ön északi *nőmozgalomnak* nevez, én csupán néhány Ibsen-drámát ismerek s egyáltalán nem tudom, vajon Ibsen felelőssé tehető-e és mennyire a polgári és nyárspolgári törtető hölgyek többé-kevésbé hisztérikus agyszüleményeiért.

Azonkívül az a terület, amelyet nőkérdés névvel szokás megjelölni, annyira tág, hogy egy levél keretében nem lehet kimerítően, vagy akár csak valamelyest kielégítően is beszélni róla. Csak annyi bizonyos, hogy Marx sosem lett volna képes úgy „hozzáállni", ahogyan ezt Bahr feltételezi róla. Nem volt ilyen bolond.

Ami az Ön kísérletét illeti, hogy a kérdést materialista módon kezelje, mindenekelőtt meg kell mondanom, hogy a materialista módszer az ellenkezőjébe csap át, ha a történelem tanulmányozása során nem vezérfonalként, hanem kész sablonként alkalmazzák, amelyhez hozzászabják a történelmi tényeket. És amikor Bahr úr úgy véli, hogy Önt ezen a hibán kapta rajta, azt hiszem, némi igaza van.

Ön egész Norvégiát és mindent, ami ott történik, egyetlen kategóriában, a nyárspolgárság kategóriájában foglalja össze, és aztán erre a norvég nyárspolgárságra habozás nélkül ráhúzza a német nyárspolgárságról vallott felfogását. Itt azonban két tény keresztezi az útját.

Először: amikor a Napóleon fölötti győzelem egész Európában a reakció győzelmének képét öltötte a forradalom fölött és a forradalom csak francia hazájában keltett még akkora félelmet, hogy a visszatérő legitim királyság-

tól polgári-liberális alkotmányt csikart ki, akkor Norvégia olyan alkotmányt tudott magának kivívni, amely sokkal demokratikusabb volt, mint bármely egykorú alkotmány Európában.

És másodszor: Norvégia az utóbbi húsz évben olyan irodalmi fellendülést ért meg, amilyent Oroszországon kívül egyetlen ország sem tud ebben az időben felmutatni. Akár nyárspolgárok, akár nem, ezek az emberek sokkal többet visznek véghez, mint mások, és más irodalmakra, nem utolsósorban a németre is rányomják bélyegüket.

Nézetem szerint ezek a tények szükségessé teszik, hogy valamennyire megvizsgáljuk a norvég nyárspolgárság sajátosságait.

És akkor Ön valószínűleg egy nagyon lényeges különbséget tapasztal majd. Németországban a nyárspolgárság egy meghiúsult forradalom, egy félbeszakított, visszaszorított fejlődés terméke, és sajátos, rendellenesen kialakult jellegét, amelynek jegyei a gyávaság, a korlátoltság, a tehetetlenség és minden kezdeményezésre való képtelenség, a harmincéves háború és az azt követő idők következtében nyerte – éppen akkor, amikor majdnem valamennyi többi nagy nép gyorsan fellendült. Ez a jellege akkor is megmaradt, amikor a történelmi mozgás újra megragadta Németországot; elég erős volt ahhoz, hogy az összes német társadalmi osztályra is mint többé-kevésbé általános német típus rányomja a bélyegét, míg végre német munkásosztályunk áttörte e szűk korlátokat. A német munkások leginkább éppen abban a tekintetben „hazátlanok", hogy teljesen lerázták magukról a nyárspolgári német korlátoltságot.

A német nyárspolgárság tehát nem valamilyen normális történelmi fázis, hanem végletekig vitt karikatúra, az elfajulás egy fajtája, ahogyan a lengyel zsidó a zsidók karikatúrája. Az angol, francia stb. kispolgár korántsem áll egy szinten a némettel.

Norvégiában viszont a kisparasztság és a kispolgárság, némi középpolgári keveredéssel – ahogy ez például Angliában és Franciaországban a XVII. században létezett – több évszázada a társadalom normális állapota. Itt nincsen arról szó, hogy egy meghiúsult nagy mozgalom és egy harmincéves háború erőszakosan visszavetette a társadalmat elavult állapotokba. Az ország elszigeteltsége és természeti feltételei folytán elmaradt, de állapota teljesen megfelel termelési feltételeinek és ezért normális. Csak a legutóbbi időkben jelent meg az országban elszórtan valami egészen csekély nagyipar, de a tőkekoncentráció legerősebb emelőjének, a tőzsdének nincsen tere. Azonkívül pedig éppen a tengeri kereskedelem óriási kiterjedése fejt ki konzerváló hatást. Míg ugyanis minden más országban a gőz kiszorítja a vitorlás hajókat, Norvégia óriási mértékben bővíti vitorlás hajózását és az övé,

ha nem is a legnagyobb, hát bizonyosan a második legnagyobb vitorlás flotta a világon, többnyire kis- és középtulajdonosok birtokában, mint Angliában mondjuk 1720 körül. De ezzel mégis mozgás váltotta fel a régi pangást, és ez a mozgás az irodalmi fellendülésben is kifejezésre jut.

A norvég paraszt *sohasem volt jobbágy*, és ez az egész fejlődésnek, akárcsak Kasztíliában, egészen más hátteret ad. A norvég kispolgár a szabad paraszt ivadéka és ilyenformán *férfi*, ellentétben a lezüllött német nyárspolgárral. S ugyanígy a norvég kispolgárnő is toronymagasan áll a német nyárspolgári feleség fölött. És bármilyen hibái vannak is például Ibsen drámáinak, egy kis- és középpolgári, de a némettől merőben különböző világot tükröznek elénk, olyan világot, amelyben az embereknek még van jellemük és kezdeményezőkészségük, és önállóan, jóllehet külföldi fogalmak szerint gyakran szokatlanul cselekszenek. Jobban szeretem az ilyesmit alaposan megismerni, mielőtt ítéletet mondok róla.

Egyébként, hogy visszatérjünk az említett birkára[505], nevezetesen Bahr úrra, csodálkozom azon, hogy Németországban olyan szörnyű ünnepélyesen kezelik egymást az emberek. Úgy látszik, a tréfa és a humor tilosabb, mint valaha, s az unalmasság állampolgári kötelesség. Máskülönben Ön bizonyára egy kissé közelebbről szemügyre venné Bahr úr „nő"-jét, akiről levált minden, „történelmileg létrejött". Történelmileg létrejött a bőre, hiszen a nőnek fehérnek vagy feketének, sárgának, barnának vagy vörösnek kell lennie – tehát emberi bőre nem lehet. Történelmileg létrejött a haja, akár göndör és gyapjas, akár fürtös, akár merev szálú, akár fekete, vörös vagy szőke. Emberi hajtól tehát el van tiltva. Mi marad hát meg, ha a történelmileg létrejöttet Ön szőröstül-bőröstül leválasztotta róla, és „maga a nő került elő", mi mutatkozik meg akkor? Egyszerűen a nősténymajom, anthropopitheca, ezt talán „teljesen kézzelfoghatóan és láthatóan", a maga „természetes ösztöneivel" együtt, vegye Bahr úr magához az ágyába.

194

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1890 június 10.

Tisztelt Uram,

Megkaptam december 18-i, január 22-i, február 24-i és május 17-i becses levelét, valamint L[afargue] úr visszaküldött cikkét, amelyet eljuttattam hozzá. Megírtam, hogy Ön kétszer írt neki, márciusban és áprilisban, de nem kapott határozott választ afelől, hogy ő megkapta-e ezt a két levelet. Felesége, aki most itt van, emlékezetből nem tudja határozottan megmondani. Ő nagyon sajnálja, hogy az „Északi Hírnök" tulajdonost cserélt, s arra kér, adjam át Önnek a maga és férje köszönetét az érdekükben tett szíves erőfeszítéseiért.

Most a „T[őke]" 4. kiadásából a 39–42. korrektúraíveket olvasom, együttvéve 50-en alul lesz, minthogy a szedése nagyobb ugyan, de szorosabb. Mihelyt megjelenik, eljuttatom Önhöz.

Szerzőnk* leveleit, amelyeket Ön szíves volt kölcsönadni, írógéppel lemásoltattam (a szerző legfiatalabb leánya írta le), és most ajánlott levélben visszaküldöm majd Önnek, ha nem ad ellenkező utasítást.

Nagyon köszönöm Önnek a folyamatos és érdekes tájékoztatást nagy országuk gazdasági viszonyai felől. A politikai nyugalom sima felszíne alatt ott ugyanolyan nagy és fontos gazdasági változás megy végbe, mint bármely más európai országban, s ennek figyelemmel kísérése igen érdekes. E gazdasági változás következményeinek előbb-utóbb más irányokban is ki kell bontakozniok.

Hallottunk itt, mégpedig nagy szomorúsággal és együttérzéssel, H. Gy. Cs.** haláláról. De talán jobb így.

Sok köszönet február 24-i szerencsekívánataiért[506] – nem csak egy embert örvendeztettek meg.

Olyan rendkívül elfoglalt vagyok és szememet, bár javult, még mindig

---

* Marx. – *Szerk.*

** Ny. G. Csernisevszkij. – *Szerk.*

annyira megerőlteti az orosz betűk olvasása, hogy eddig nem voltam képes elolvasni a „Ежегодник"[507] cikkét, de mihelyt egy szabad pillanatom lesz, el fogom olvasni. A gazdasági műszavak helytelen használata, amelyre Ön rámutat, nagyon elterjedt hiba minden irodalomban. Itt, Angliában a *rent** szót használják mind arra, amit az angol tőkés bérlő fizet földesurának, mind arra, amit az ír pauperizálódott bérlő fizet, holott ez valójában adó, amely főként a saját munkájával megszerzett létfenntartási alapjából való levonásból áll, s csak a legcsekélyebb mértékben igazi járadékból. Így Indiában a raijat (paraszt) által az államnak fizetett földadót az angolok „rent"-té változtatták át, s ezzel, legalábbis Bengáliában, a zamindárt (a régebbi indiai fejedelem adószedőjét) ténylegesen földesúrrá változtatták, akinek névleg hűbéri birtoka van a Koronától, ugyanúgy, mint Angliában, ahol a Korona a névleges tulajdonosa az egész földnek, s a főnemesek, a valóságos tulajdonosok, jogi fikciók szerint a Korona hűbéreseinek számítanak. Hasonlóképpen amikor a XVII. század elején Észak-Írországot Anglia közvetlen uralma alá vetették, s Sir John Davies angol jogász faluközösséget talált ott, közösen birtokolt földdel, amelyet periodikusan felosztottak a klán tagjai közt, s ezek adót fizettek a főnöknek – Davies ezt az adót nyomban „rent"-nek nyilvánította. Így használták fel az 1745-ös fölkelés után[508] a skót lairdek – klán-főnökök – a klán tagjai által nekik fizetett adónak az ezek kezén levő föld „*rent*"-jével való ezen jogi összekeverését arra, hogy az egész klán-földet, a klán közös tulajdonát a maguk, a lairdek magántulajdonává változtassák át; mert – mondták a jogászok – hogyan kaphatnának *rentet* ezért a földért, ha nem ők volnának a földtulajdonosok? S így az adónak és járadéknak ez az összekeverése volt a bázisa annak, hogy a Skót Felföld összes földjeit elkobozták néhány klán-főnök javára, akik igen rövid idő múlva elkergették a régi klán-tagokat, s juhokkal helyettesítették őket, amint ez le van írva a „T[őké]"-ben, 24. fejezet, 2. (3. kiad., 754. old.[509]).

Szívélyes üdvözlettel

őszinte híve
P. W. Rosher[12]

Eredeti nyelve: angol

* – *járadék, bérleti díj – Szerk.*

195

Engels Hermann Schlüterhez

New Yorkba

London, [18]90 június 14.

Kedves Schlüter,

Sebtében jelzem, hogy a Marx-életrajzot kinyomathatod – de nekem nincs időm elkészíteni.[510] Anyagot találsz egyebek közt Marx 83 márciusi nekrológjában a „Sozialdemokrat"-ban[511].

Gratulálok a „fő"-höz.

Itt egyelőre minden jól megy, Németországban is, Vilmoska* az általános szavazati jog eltörlésével fenyegetőzik – jobb ennél nem is történhetnék velünk! Enélkül is elég gyorsan sodródunk a világháború vagy a világforradalom felé – vagy mindkettő felé.

Szívélyes üdvözlet feleségednek – örülök, hogy jobb az egészsége, mint itt volt.

Barátod
F. E.

* II. Vilmos. – *Szerk.*

196

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

London, [18]90 június 19.

Kedves Liebknecht,

Minden pillanatban changement de décoration*. Schorlemmer egy júliusi tengeri utazásra szólít fel – különféle tervek között választhatok. Orvosom azt mondja, hogy mihelyt lehet, menjek el innen és fordítsam gyógykezeltetésre ezt a nyarat, hogy télre ismét talpra álljak. Magam úgy veszem észre, hogy rossz alvásom a munkában is zavar és hogy mihelyt lehet, szünetet kell tartanom. Nemigen utasíthatom hát el a tervet.

Másfelől Laura unszolja Lenchent, hogy kísérje el őt két hétre Párizsba, s távollétemben ez egész könnyen menne, és nagyon jót tenne az öregasszonynak.

Ehhez járul, hogy Reichstagotok még ülésezik, és nem lehet két hétre előre tudni, elnapolják-e és mikor.

Lehetséges tehát, hogy kb. 10 nap múlva eltűnök innen 3 hétre. Július 25–26-ra mindenesetre újra itt lennék, Lenchen valószínűleg néhány nappal előbb. Ha tehát úgy tudnád rendezni utazásodat, hogy – mondjuk – július 21. vagy 22. *után* érkeznél meg, akkor minden készen állna számodra, és néhány nap múlva magam is megint a helyszínen lennék.

Természetesen egyelőre mindez még ideiglenes, s bizonyosat csak néhány nap múlva jelenthetek neked, de azt hiszem, jobb, ha rögtön tudomásodra hozom ezt a közbejött dolgot; hogy *megyek*, az meglehetősen bizonyos, de a részletek még bizonytalanok. Csak az bizonyos, hogy július vége *előtt* újra Londonban vagyok, Lenchen pedig *előttem*. Egyik terv sem tartana távol 26-nál tovább.

Tehát Helgolandnek németté kell lennie[512]. Máris örülök a derék helgolandiak üvöltözésének, akik kézzel-lábbal tiltakozni fognak az ellen, hogy bevegyék őket a nagy kaszárnya-hazába. És meg is van erre minden okuk; szigetüket, mihelyt annektálták, egyetlen nagy erőddé fogják változtatni,

* – színváltozás – *Szerk.*

hogy uralja a tőle északkeletre levő horgonyzóterületet, s a szegény ördögök kitelepítésre kerülnek, mintha közönséges ír bérlők volnának vagy skóciai juhok, akik a szarvasoknak adnak helyet. „Ó nem, ó nem, hazája nagyobb kell hogy legyen”[513], de kintről egyetlen német sem akar oda bemenni. Egy schleswig-holsteini Elzász a tengeren! Már csak ez hiányzott a német birodalmi komédiából.

Barátod
F. E.

197

Engels Natalie Liebknechthez

Berlinbe[514]

London, 1890 június 19.

Igen Tisztelt Liebknechtné,

Eléggé természetes volt, hogy azokra a kijelentéseire hivatkoztam, amelyek szerint Ön elszigeteltnek és szinte kiközösítettnek érzi magát Lipcsében. Ezekből arra kellett következtetnem, hogy Lipcse elviselhetetlen Önnek, s örömmel értesülök, hogy korántsem ez a helyzet.

Lipcse előnyeinek és Berlin kellemetlenségeinek egyéb összehasonlításába már csak azért sem bocsátkozhatom, mert az előbbieket egyáltalán nem ismerem és az utóbbiakat csak régi emlékeim alapján, azóta pedig Berlin állítólag egész csodálatosan megszépült, ahogy a berliniek mondják. De szívesen elhiszem Önnek, hogy az ottlakás szempontjából Lipcse összehasonlíthatatlanul többet nyújt, mint a brandenburgi Szahara metropolisza.

Mindezek, mint Singernek és Liebknechtnek írtam[515], olyan dolgok, melyeket mindenkinek önmagával és a családjával és a párttal kell elintéznie, s amelyekbe nekünk, kívülállóknak, nem szabad beavatkoznunk. Csak annyit mondhatok, hogy nekem is az a határozott véleményem, hogy Liebknechtnek Berlinben a helye, ha a pártvezetőséget és a pártlapot oda helyezik át. *Hogy* megtörténik-e ez vagy sem, abban nekem szavam nincs, csak nem mértékadó véleményem. De *ha* megtörténik és Liebknecht Lipcsében maradna, akkor ezzel másodrendű pártvezetővé fokozná le önmagát, úgyszólván nyugdíjba menne, olyan helyzetbe kerülne, hogy nem lehet fontos kérdésekben megkérdezni és meghallgatni, egyszóval, megtenné az első lépést a leköszönés felé, s ezt Ön bizonyára nem akarja.

A politika egész furcsán ide-oda dobálja a magunkféléket. Amikor 1858-ban Lassalle Berlinben Marxszal és velem újságot akart kiadni, mi sem mondhattunk nemet, hanem készek voltunk a homoki metropoliszba költözni – szerencsére a tárgyalások eredménytelenek maradtak.[516] Pedig nekem ez üzleti szerződéseim felbontását jelentette volna, s mindkettőnknek egészen másfajta költözködést, mint amilyen a Lipcséből Berlinbe való. Ha tehát létrejönnek azok a feltételek, amelyek közt elkerülhetetlenné

válnék átköltözésük a birodalmi porzótartóba, akkor bizonyára Ön is meg tud majd vigasztalódni és biztosan meg is vigasztalódik, nemcsak azzal az utólagos felfedezéssel, hogy végeredményben ott is ki lehet bírni, hanem annak a biztos tudatával is, hogy Liebknecht ezzel elfoglalja a pártban őt joggal megillető pozíciót, s arra a helyre került, ahol teljesen betöltheti tisztjét.

Mindenesetre most nagyon rövidesen eldől ez a kérdés, s én azt remélem, bármi lesz is a döntés, Ön idővel megbékél vele.

Szívélyesen üdvözli Nim, Lafargue-né, Rosherék és

igaz barátsággal híve
F. Engels

198

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

Nagyon köszönöm többbrendbeli küldeményedet, igyekeztem megszerezni a „Daily Telegraph" számait[517], de nem sikerült, mert nem tudtam megmondani, hogy melyik napon jelent meg a cikk, azonkívül azt mondták, hogy valószínűleg elkeltek a számok. Ha egy penny összegű üzletről van szó, akkor semmiféle felvilágosítást sem kap itt az ember az alkalmazottaktól.

Barátod
F. E.

[London, 18]90 június 30.

199

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe[518]

Az olyan válasz, amelyet én adnék a te nevedben[519], csak erre a feleletre provokálná Hyndman urat: mi nem Engels úr véleményét akarjuk hallani, hanem Liebknecht saját tanúbizonyságát – s az ilyesmi teljesen ellenkezik az itteni szokással is. Láthatod, hogy F. Gilles már rátette a kezét az ügyre, hogy tőkét kovácsoljon belőle. Ha tehát nem akarsz közvetlenül a „Justice"-nak írni, válaszolj a „People's Press"-ben (szerkesztője Robert* Dell), 1, Hare Place, Fleet street, London E. C.; e lap legutóbbi számát elküldöm neked.

A berlini lakáskeresés csakugyan kellemes foglalatosság lehet!

Barátod
F. E.

[London, 18]90. VI. 30.

* *A kéziratban*: Richard – *Szerk.*

200

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[Odde,] 1890 július 4., péntek

Kedves Laurám,

Remélem, ugyanolyan jól érkeztél meg Párizsba, mint mi Norvégiába. Átkelésünk igen nyugodt volt, bár nagyon sokan rosszul lettek, tegnap délután tűntek fel Norvégia partjai, és 6 óra körül a szigetek és sziklák között voltunk. Fölmentünk a Hardanger-fjordon, amely éppen az ország szívébe vezet, s most legtávolibb pontján, Oddében vagyunk, ahol holnap reggelig maradunk. Ma reggel sétautazást tettem föl a völgyön és éppen most érkeztem vissza; egy kicsit esett, de nem annyira, hogy elrontsa a nagyszerű táj látványát. Tegnap 10-kor ment le a nap, és nem volt igazi éjszaka, csak elég erős szürkület és északon vörös égbolt. Az emberek nagyon primitívek, de egészséges, erős, csinos fajta; megértik az én dán beszédemet, de én nem sokat tudok kivenni az ő norvégükből. Itt a betolakodók, akik ezzel az egy hajóval jöttek, angol pénzükért cserébe a helység minden norvég pénzét elvitték és a postahivatal minden bélyegét.

Innen holnap hajózunk tovább és hétfőn Drontheimben leszünk, jóval északabbra. Ha a táj nem lesz csúnyább, mint amilyet ma láttunk, igazán meg leszek elégedve. Némely tekintetben hasonlít Svájcra, más tekintetben nagyon különbözik tőle. A sör eddig nem olyan, amilyent elvárna az ember, de addig nem ítélkezem, amíg a városokat nem láttam. Ez az Odde mintegy húsz házból áll, beleszámítva a templomot, a szállodát, a postahivatalt és a skolehust*. Minden fából épült, pedig vagy 1 000 000-szor annyi a kövük, mint a fájuk.

Nos, remélem, Nim jól van; szórakozik, s te meg Paul szintén. Ha Mémé itt volna, rengeteget beszélhetne az orromról, annyira leégett a napon, hogy mindenütt felrepedezik.

Szeretettel üdvözöllek hát mindnyájatokat, és érezzétek jól magatokat.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* – iskolát – *Szerk.*

201

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

Készen arra, hogy elhajózzak az Északi-fok felé, nem mulasztom el, hogy életjelt ne adjak neked magamról Drontheimből. Az imént ettem életem legjobb homárát, hozzá igen jó sört ittam, egy nagy vízesést is láttam, s 9 órakor elhajózok, először Tromsőbe, aztán az Északi-fokra, aztán vissza néhány norvég fjordba, és f. hó 26-án ismét a Temzénél leszek. Eddig elég jó az idő, csak tegnap volt nyirkos, ma megint szép. Eléggé tetszenek nekem az emberek, a lányok úgy viselik fejükön a kendőt, mint nálunk, s az ember azt hinné, már találkozott velük egyszer a Siebengebirgében vagy az Eifelben. De a tollam szörnyű, s ennyit is csak nehezen kapartam le ide.

Sok üdvözlet Emmának és gyerekeidnek, Rudolfnak, Mathildénak, Hedwignek stb.

Friedriched

Drontheim, [18]90 július 8.

202

Engels Wilhelm Liebknechthez

a Lipcse melletti Borsdorfba

Ceylon gőzjacht,
Bergeni rév, 1890 július 22.

Kedves Liebknecht,

Északi-foki utunkról szerencsésen ismét civilizált szélességi fokokra érkezvén vissza – Schorlemmer és én f. hó 1-én utaztunk el a fenti hajóval Londonból – sietek közölni veled, hogy reméljük, szombaton, f. hó 26-án visszaérünk Londonba, és örülnénk, ha minél előbb meglátogatnál bennünket. Ha megfelel, gyere rögtön, mert alighanem nemsokára elmegyünk a tengerhez és téged is magunkkal akarunk csábítani; akkor még maradna némi időd, hogy elintézd Londonban, amit kell.

Az első hír, amely a nagyvilágból hozzánk elért és ma ki van téve a hajón, ez: A német szociáldemokrácia október 1-én újjászerveződik és előkészít egy szervezeti tervet, melyet az októberi kongresszuson fognak megvitatni és elfogadni.[520] Egyébként nem valami jelentős dolog – de mulatságos, hogy mindjárt *ezzel* a hírrel fogadnak.

Minthogy az ifjú Vilmos* velünk egyidejűleg boldogította Norvégiát, útitervemet rendőrségi zaklatások elkerülése végett a lehető legnagyobb titokban tartottam. Közben visszafelé jövet Moldében találkoztunk a flottával, de a „young Hopeful"** nem volt ott; elment kószálni egy torpedónaszádon és a Geiranger-fjordnál egészen észrevétlenül elhaladt mellettünk, nagy bosszúságára a hajónkon levő angol burzsoá bandának, amely szívesen megéljenzett volna egy eleven császárt.

A flottából a matrózok remek fickók, a fiatal tisztek és tisztjelöltek – hajszálra, mint a gárda, a zászlósok szépapáink idejéből ismert szólásaikkal, az idősebb tisztek, akikkel a szállodában találkoztunk, civilben, egészen mások voltak, semmiben sem különböznek a közönséges civilektől. Az uralkodó dialektus az óporosz. Majd megszakadtunk a nevetéstől két hájas admirális

* II. Vilmos. – *Szerk.*
** – „nagyreményű ifjú" – *Szerk.*

láttán, akik egy kis norvég kocsiba préselődve (egynek is alig volt benne hely) látogatásokat tettek (egész Molde kétszer elfér a Primrose Hillen), hátulról csak a vállrojtokat meg a háromszögletű kalapokat lehetett látni.

Az utazás nagyon szép és nagyon érdekes volt, és a norvégok nagyon tetszettek nekem. Fönn Tromsőben meglátogattuk a lappokat és rénszarvasaikat, Hammerfestben tőkehal-hegyeket láttunk felhalmozva – először azt hittem, tűzifa –, az Északi-fokon pedig láttuk a híres éjféli napot. De semmire sem un rá az ember olyan hamar, mint az örökös nappali világosságra, ha vagy egy hétig csakugyan egyáltalán nincs éjszaka és mindig fényes nappal megy aludni.

A sört lelkiismeretesen kipróbáltuk a 71. szélességi fokon túlig, jó, de nem olyan jó, mint a német, és mindenütt palackos sör. Csak Drontheimben volt egyszer csapolt sör. Egyébként itt is sokat törvényhozósdiznak alkoholellenes törvényeken, s a Bismarck-féle pálinka egyre kevésbé fog itt piacra találni. Hogy van-e Bergenben olyan nyakolaj-csarnok, ahol csapolt sört kapunk, azt ma bizonyára kipuhatoljuk.

Vasúton Vossevangentől Bergenig, 108 kilométert 4 $^1/_2$ óra alatt tesz meg az ember – óránként 24 km! De mindenféle sziklák közt is megy, majdnem az egész vonal sziklába van robbantva.

Fönn, északon, a Svartisenen, amely egyetlen hatalmas gleccsermező, fölmentünk egy gleccserre, amelyet csak az alacsony moréna választ el a tengertől, tehát kb. 100 láb tengerszint fölötti magasságig ereszkedik le.

Most azonban itt a reggeli ideje, és ezért zárom levelemet, hogy utána mindjárt postára adhassam.

Szívélyesen üdvözli feleségedet és a gyerekeket és téged Schorlemmer és

barátod
F. Engels

203

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Mount Desertbe[521]

Schorlemmer és én visszajöttünk az Északi-fokra és általában Norvégiában tett nagyon szép és nagyon érdekes utazásunkról, és szombattól kezdve megint elkezdhetem a levélküldést és ledolgozhatom a hátralékot. A Morgant[495] megkaptam és nagyon köszönöm, annál is inkább, mert Ely közvetítése* nélkül oldódott meg. Mindig kellemetlen, ha le van kötelezve az ember ilyen közvetítőnek. Az erre vonatkozó leveleket szintén visszakaptam és megsemmisítettem.

Valószínűleg két héten belül a „People's Press"-nek is vége. Ez a fábiánusoknak[129] egy kísérlete volt arra, hogy belopakodjanak a mozgalom vezetésébe – emellett sok jószándék, de még több hiánya az újságírói és üzleti tapasztalatnak a lap két tulajdonképpeni szerkesztőjénél**, s így mindent elrontottak. Kellemetlen szünet áll be, de ez remélhetőleg az új szakegyletek lapjának megalapítására fog vezetni.

A két leedsi csata[522] ragyogó volt. Ez remek hír volt nekünk visszatértünkkor.

Bergenben is van egy szociáldemokrata szervezet, de nem volt időm és módom, hogy fölkeressem; csak az újságokban láttam, hogy saját helyiségük van és sörmérői engedélyt kértek.

Utazásunk nagyon jót tett nekünk. Jövő héten Tussy és Edward is Norvégiába megy. Üdvözöl Schorlemmer és

barátod
F. E.

külön a feleségedet is.

[London 18]90 július 30.

---

* *V. ö. 400–401. old. – Szerk.*

** Dell és Morris. – *Szerk.*

204

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 július 30.

Kedves Laurám,

Visszatértünk hát Észak jeges tájairól – felhős időben többnyire 10° a hőmérséklet, ha sütött a nap, nagyon meleg volt, de átlagban két flanell alsóruha és felöltő nem túl sok! Az utazás hallatlanul jót tett mindkettőnknek, és remélem, egy tengerparti utókúrával megint tökéletesen rendben leszek. Nim egészen el van ragadtatva párizsi tartózkodásától, még soha ilyen jól nem szórakozott, s ha nem tévedek és te nem ügyelsz, évenkénti vendégeddé lesz.

Moldénál találkoztunk a német flottával, de az ifjú Vilmos* nem volt ott – ő később, a Sunelv-fjordnál egy torpedónaszádon elosont gőzösünk mellett –, úgyhogy, lehetetlen lévén újsághoz jutnunk, egészen kiestünk a nagypolitikából. Szerencsére semmi tudni érdemes dolog nem történt – az első hír, amelyet Bergenben kaptunk, a német párt október 1. utáni újjászervezéséről szólt**, s ide érkezve hallottuk a pompás hírt a két leedsi csatáról, amelyben az ifjú Will Thorne mind bátorságát, mind képességeit tekintve hadvezérnek bizonyult[522]. A *törvényes* ellenállásnak ez a módja nagyon helyeslendő, különösen itt, Angliában – s eredményes is volt.

A mellékelt levelet visszatértemkor itt találtam és felnyitottam, de Mémének szól.

Nem tud valaki Párizsban valami információt adni nekünk erről a de Lavigerie-ról, aki Baudint, Ferroult, *Guesde*-et, a párt egész kamarai és községtanácsi frakcióját adja meg itt referenciaként? Persze, ha ezek közül az urak közül senki nem akarja sem megtagadni, sem igazolni ezt az embert, sem információt adni róla, akkor mit tegyenek az itteniek? Amíg azok közül, akikre hivatkozik, senki elutasító véleményt nem ad, addig az itteniek nem tehetnek egyebet, mint hogy rendben levőnek tekintik, s ha később fekete

* II. Vilmos. – *Szerk.*

** *V. ö. 416. old.* – *Szerk.*

báránynak bizonyul, vagy ha kárt okoz francia barátainknak (mert az itteni-eknek nem okozhat), akkor magukra vessenek.

Most be kell fejeznem. Mondanom sem kell neked, hogy óriási halom levelet, újságot stb. találtam itt, s hogy néhány napig tele leszek munkával – bocsáss meg tehát ezért a rövid levélért. Láttad Paul arcképét a „Neue Welt Kalender"-ben[523]? – nagyon jó, s a többi franciáé is.

Üdvözöl Nim, Schorlemmer és

hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

205

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe[524]

[London, 1890 augusztus 1.]

Kedves Liebknecht,

Augusztus 15-ig sajnos nem maradhatok itt – a jövő hét végén valószínűleg elmegyünk a tengerhez, hogy hova, azt megírom neked, mihelyt ez minden résztvevő megelégedésére meg lesz állapítva. Nyilatkozatod[519] benne volt a „People's Press"-ben, ami nem fogja megakadályozni, hogy ne folytatódjanak a „Justice"-ban a kis piszkálódások, azok az emberek javíthatatlanok, arra akarnak kényszeríteni benneteket meg engem, hogy megalázkodjunk előttük és a posszibilisták[20] előtt, s erre aztán várhatnak. Most a nagy Gilles a szövetségesük – gratulálok hozzá!

Barátod

F. E.

206

Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez

Stuttgartba

London, 1890 aug. 5.

Igen Tisztelt Dietz Úr,

Fischer újabb ellenvetéseket tett az „Eredet" *azonnali* újrakiadásával szemben[472]. Ez számomra au fond* egészen jól jön, mert még el kell mennem a tengerhez, ahol gondolni sem lehet munkára, s most még semmiképpen nem is volna egészséges nekem a munka. Megvárom tehát, míg mindez általános megelégedettségre elintéződik.

Szíveskedjék a K. Kautskynak szóló, mellékelt sorokat** továbbításuk előtt tudomásul venni és ha szükséges, megtenni a kellő intézkedést.

Szívélyes üdvözlet.

Híve
F. Engels

* – alapjában véve – *Szerk.*
** *V. ö. 423–424. old.* – *Szerk.*

207

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]90 aug. 5.

Kedves Kautsky,

VII. 3-i leveled itt hevert, míg Schorlemmer meg én Norvégiában kószáltunk – mindenesetre nagy hasznára egészségünknek.

Mivel nem tudom, hova írjak, Dietznek küldöm* ezt a levelet, mégpedig nyitva, hogy a „Neue Zeit" prospektusát[525], amelyet Ede vasárnap megmutatott nekem, mindjárt megfelelőképpen módosíthassák, ha kívánják.

Megígérheted egy cikkemet a „Legutóbbi írások közül", s én is megígérem ezt neked. Az a szándékom, hogy meg is tartom ígéretem – sőt részben már meg is tartottam, mert a cikknek jó fele már készen van[526]. De hogy mikor lesz egészen készen, az lehet igen hamarosan, vagy még sokáig is eltarthat, aszerint, milyenek a körülmények – mondjuk, az első új évfolyamban.

Ha Bebel a heti szemlét olyan jól csinálja majd, ahogyan eddig Viktor** „Arbeiterzeitung"-jában a tudósításait csinálta, akkor csakugyan elmondhatjátok, hogy szerencsétek van. Persze itt elsősorban *Németországra* gondolok.

Sorge címe: F. A. S., Hoboken, N. J. (azaz New Jersey), U.S. America. Ő a legmegfelelőbb nektek. Majd írok is neki erről***. Természetesen *kivételesen jól* kell díjaznotok – különben inkább zeneórákat ad. Azonkívül nehéz lesz *rendszeres* beszámolókra rábírni, s jobb is így. Néha hónapok telhetnek el anélkül, hogy bármi döntő dolog történnék, néha pedig minden héten valami lényegesről adhat hírt.

Felfedező utunkon az Északi-fokig nyomultunk előre s ott magunk fogta tőkehalat ettünk. Öt napig nem volt éjszaka, csak szürkület, voltak viszont

* *V. ö. 422. old. – Szerk.*

** Viktor Adler. – *Szerk.*

*** *V. ö. 439. old. – Szerk.*

mindenféle lappok, takaros kis fickók, nyilvánvalóan nagyon kevert fajúak: barnák, de világosszőkék is meg feketék – arcvonásaik általában mongoloidok, de az amerikai indiántól (csakhogy közülük hat tesz ki egy indiánt) a germánig terjedő eltérésekkel. Nagyon érdekesek ezek a háromnegyedrészt még a kőkorszakban élő kis fickók.

Sokszor üdvözöllek.

Barátod
F. E.

208

Engels Konrad Schmidthez

Berlinbe[527]

London, [18]90 aug. 5.

Kedves Schmidt,

Levele a zsebemben az Északi-fokig és egy fél tucat norvég fjordon át vándorolt; utazás közben akartam válaszolni rá, de túl nyomorúságos volt az írási lehetőség a hajón, amelyen Schorlemmer és én az egész utat megtettük. Most pótolom hát mulasztásomat.

Nagyon köszönöm közléseit arról, hogy mivel tölti napjait, ez mindig nagyon érdekel. A Knappról szóló cikket mégis igyekeznie kellene megírni, a kérdés nagyon is fontos. Arról van szó, hogy egyik döntő pontján semmisítsük meg a porosz hagyományt és a régi hetvenkedésekről kimutassuk, hogy szélhámosságon alapulnak.

Az angol Kékkönyveknek[528] az „Archiv" számára való feldolgozását aligha végezheti más, mint aki Londonban lakik és így abban a helyzetben van, hogy *maga* ítélje meg az egyes kiadványok elméleti vagy gyakorlati jelentőségét. A parlamenti kiadványok száma olyan nagy, hogy külön havi katalógus jelenik meg róluk – Önnek hát szénakazalban kellene varrótűket keresnie, és közben néha gombostűbe ütköznék. De ha olykor mégis vállalkozni akarna valamire ebben a szakmában – többnyire tengernyi munka kell ahhoz, hogy ez jó legyen –, akkor én szívesen megadok minden tájékoztatást. Egyébként ha Braun azt akarja, hogy legyen itt egy állandó embere, akkor nem tehet jobbat, mint hogy E. Bernsteinhez fordul, 4, Corinne Road, Tufnell Park, N. Ede B. éppen az angol viszonyokat *akarja* tanulmányozni, mihelyt a „Sozialdemokrat"-tól felszabadul, ez tehát bizonyára nyélbe üthető. Ma vagy holnap néhány hétre a tenger mellé megy, nem kérdezhetem meg tehát erről a dologról, mely csak most jutott eszembe.

Paul Barth könyvéről Moritz Wirthnek, ennek a szerencsétlen flótásnak az ismertetését láttam a bécsi „Deutsche Worté"-ban[529], és *ez* a kritika magára a könyvre vonatkozóan is kedvezőtlen benyomást tett rám. Megnézem majd, de meg kell mondanom, ha Móricka helyesen idézi belőle azt, hogy Barth Marx összes írásaiban csak azt az egyetlen példát képes találni

a filozófiának stb. az anyagi létfeltételektől való függésére, hogy Descartes az állatokat gépeknek nyilvánítja, akkor sajnálom azt az embert, aki ilyesmit le tud írni. És ha ez az ember még nem fedezte fel, hogy bár az anyagi létezési mód a primum agens*, ez nem zárja ki, hogy az eszmei területek a maguk részéről reagáló, de másodlagos hatást gyakoroljanak rá, akkor lehetetlen, hogy megértette azt a témát, amelyről ír. De mint mondtam, mindez másodkézből származik, Móricka pedig veszélyes barát. A materialista történelemfelfogásnak is van ma egy csomó ilyen veszélyes barátja, aki csak ürügyül használja fel e történelemfelfogást arra, hogy *ne* tanulmányozza a történelmet. Pontosan illik rájuk, amit Marx a 70-es évek végének francia „marxistáiról" mondott: „Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pas marxiste."**

Volt aztán a „Volkstribüné"-ben is egy vita a termékeknek a jövendő társadalomban való elosztásáról, hogy a munka mennyisége szerint történik-e ez, vagy másképpen[530]. Nagyon „materialistán" is hozzányúltak ehhez a dologhoz, szemben bizonyos idealista igazságosságszólamokkal. De különös módon senkinek sem jutott eszébe, hogy az elosztás módja lényegében mégis attól függ, *mennyi* az elosztanivaló, s hogy ez nyilván a termelés és a társadalmi szervezet haladásával együtt változik, tehát nyilván az elosztás módja is változhatik. De a „szocialista társadalom" a vita összes résztvevőinél nem állandó változásban és fejlődésben levő, hanem stabil, egyszer s mindenkorra rögzített dologként jelenik meg, amelynek tehát az elosztási módja is egyszer s mindenkorra rögzített kell hogy legyen. Ésszerűen azonban csak azt lehet tenni, hogy 1. megkíséreljük fölfedezni azt az elosztási módot, amellyel *elkezdik* majd, és 2. megkíséreljük *megtalálni azt az általános tendenciát*, amelyben a további fejlődés halad. Erről azonban egy szót sem találok az egész vitában.

Egyáltalán, Németországban a „materialista" szó sok fiatalabb író számára egyszerűen csak frázisul szolgál, amellyel további tanulmányozás nélkül mindent, de mindent megcímkéz, azaz ráragasztja ezt a címkét, s azt hiszi, ezzel el van intézve a dolog. Pedig a mi történelemfelfogásunk mindenekelőtt útmutatás a tanulmányozáshoz, nem a konstrukció emeltyűje à la hegelianizmus. Az egész történelmet újra tanulmányoznunk kell, a különféle társadalomalakulatok létfeltételeit egyenként meg kell vizsgálnunk, mielőtt megkísérelnők a nekik megfelelő politikai, magánjogi, esztétikai, filozófiai, vallási stb. szemléletmódokat levezetni belőlük. E téren eddig

* – első hatóerő – *Szerk.*

** – „Csak azt tudom, hogy én nem vagyok marxista." – *Szerk.*

csak kevés történt, mert csak kevesen ültek neki komolyan. Ebben rengeteg segítségre volna szükségünk, a terület végtelenül nagy, s aki igazán dolgozni akar, az sokat teljesíthet és kitűnhetik. Ehelyett azonban a történelmi materializmus frázisa (hiszen *mindent* frázissá lehet tenni) túlságosan is sok fiatalabb németnek csak arra szolgál, hogy a maga viszonylag gyér történelmi ismereteit – a gazdasági történet még gyerekcipőben jár! – minél gyorsabban rendszerré konstruálja össze és akkor roppant nagy embernek tartsa magát. És akkor aztán jöhet egy Barth és megtámadhatja magát a dolgot, amely az ő környezetében csakugyan puszta frázissá degradálódott.

De mindez majd csak elrendeződik. Mi most Németországban elég erősek vagyunk ahhoz, hogy sok mindent elviseljünk. Az egyik legnagyobb szolgálat, amelyet a szocialista-törvény[17] tett nekünk az, hogy megszabadított bennünket a szocializmus szelét érző német studiosus* tolakodásától. Mi most elég erősek vagyunk ahhoz, hogy megemészthessük a német studiosust is, aki megint nagyon pöffeszkedik. Ön, aki valóban véghezvitt valamit, kétségkívül saját maga észrevette, hogy a pártra akaszkodó ifjú irodalmárok közül milyen kevesen vannak az olyanok, akik nem restellik a fáradságot, hogy gazdaságtannal, a gazdaságtan történetével, a kereskedelem, az ipar, a mezőgazdaság, a társadalomalakulatok történetével foglalkozzanak. Hányan tudnak Maurerről többet, mint a nevét! Az újságírói önteltségnek kell itt véghezvinnie mindent, s ez aztán olyan is. Néha úgy fest a dolog, mintha ezek az urak azt hinnék, hogy a munkásoknak akármi elég jó. Ha tudnák ezek az urak, hogy Marx még legjobb dolgait sem tartotta a munkások számára elég jóknak, hogy bűntettnek tekintette, ha valaki kevesebbet nyújt a munkásoknak a legeslegjobbnál!

Munkásainkban, és csakis bennük, feltétlen bizalmam van, amióta 1878-tól kezdve ragyogóan kiállták a próbát. A fejlődés részleteiben, mint minden nagy párt, fognak hibákat elkövetni, talán nagy hibákat. Hiszen a tömegek csak tulajdon hibáik következményeiből, a saját magukon végzett kísérletekből tanulnak. De mindezt legyűrik majd, s nálunk sokkal könnyebben, mint másutt, mert a mi fiataljainknak valóban elpusztíthatatlan az egészségük, s azonkívül, mert Berlin, amely aligha jut túl egyhamar sajátos berliniességén, nálunk csak forma szerint középpont, Londonhoz hasonlóan, nem úgy, mint Párizs Franciaországban. A francia és angol munkások miatt elég gyakran bosszankodtam – jóllehet felismertem baklövéseik okait –, de a németek miatt 1870 óta soha, csak egyes emberek miatt, akik az ő nevükben

* – buzgó, szorgalmas, tudós valamiben; egyetemi (főiskolai) hallgató – *Szerk.*

beszéltek, de sohasem a tömegek miatt, amelyek mindent megint helyrebillentettek. És fogadni mernék: soha nem is kerülök olyan helyzetbe, hogy őmiattuk bosszankodjam.

Híve
F. Engels

A „Volkstribüné"-hez címzem ezt, mert nem tudom, „Pankow" érvényes-e még.

209

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Mount Desertbe

London, [18]90 aug. 9.

Kedves Sorge,

Szerdán volt egy hete, hogy írtam neked egy levelezőlapot*, köszönettel jelezve a Morgan[495] megérkeztét. Ma csak néhány sort postazárta előtt, amennyit az idő megenged.

Az északi-foki utazás nagyon jót tett mindkettőnknek**, s ha még 3–4 hetes utókúrát tartok a tengernél – ahová a jövő héten megyünk (mindenféle házi ügyek még itt tartottak) –, akkor azt hiszem, újra teljesen rendben leszek. Külsőre nagyon jól vagyok, hajónkon (egy 2200 tonnás gőzjachton), amelyen oda-vissza az egész időt töltöttük és minden norvég fjordba bementünk, a 3 doktor nem akarta elhinni, hogy az idén 70 éves leszek. Azonkívül szulfonál nélkül alszom, de meddig fog ez tartani?

Tussy és Aveling szerdán szintén elutazott Norvégiába, csodálom, hogy az ilyen lelkes ibseniánusok eddig kibírták anélkül, hogy látták volna az új ígéret-földjét. Csalódnak-e ismét, mint Amerikában? Mindenesetre amint Amerika társadalmilag, úgy Norvégia természetileg az egyik alappillére annak, amit a filiszter „individualizmusnak" nevez. A sziklákon 2–3 angol mérföldenként található annyi porhanyós föld, hogy *talán* egy család megélhet belőle – s ott aztán meg is telepedett egy, elzárkózva az egész világtól. Az emberek szépek, erősek, becsületesek, korlátoltak és – fanatikusan vallásosak; mármint vidéken. A városok olyanok, mint a holland vagy a német kis tengerparti városok. Bergenben van egy szociáldemokrata egyesülés, s ez az ott uralkodó absztinensek elszörnyedésére jogot kér rá, hogy klubjában sört mérjen. Olvastam erről egy felháborodott cikket a „Bergensposten"-ben[531].

Németországban a kongresszusra[520] egy kis csetepaté készül. Schippel úr – akit Liebknecht tenyésztett ki – és más irodalmárok neki akarnak

---

* *Lásd 418. old. – Szerk.*

** Engelsnek és Schorlemmernek. – *Szerk.*

menni a pártvezetőségnek és ellenzéket akarnak alakítani[532]. Ezt most a szocialista-törvény[17] eltörlése után nem is lehetne megtiltani. A párt olyan nagy, hogy a vita teljes szabadsága soraiban szükségszerűség. Másképpen nem is lehet beolvasztani és kiképezni azt a sok új elemet, amely az utóbbi 3 évben csatlakozott hozzá és amely itt-ott még nagyon zöld és nyers. 3 év alatt 700 000 fő új szaporulat (csak a választókat számítva), ezeket nem lehet magoltatni, mint az iskolásgyerekeket, itt vita kell, meg egy kis csetepaté is, ez segít át legelőbb. A szakadás veszélye korántsem fenyeget, erről gondoskodott az elnyomás 12 éves fennállása. Csakhogy ezek a kotnyeles tollnokok, akik mindenáron ki akarják elégíteni rettentő nagyzási hóbortjukat, teljes erejükből intrikálnak és klikkeznek, s ezzel a pártvezetőséget, amelynek sok szokatlan fáradságot és bosszúságot okoznak, nagyobb haragra gerjesztik, mint amilyet megérdemelnek. A pártvezetőség ezért egyáltalán nem ügyesen vívta a harcot, Liebknecht folyton „kidobással" fenyegetőzik, s még a különben olyan tapintatos Bebel is közöltetett dühös felindulásában egy nem valami okos levelet[533]. Erre most a szabad véleménynyilvánítás elfojtásáról stb. kiabálnak az irodalmár urak. Az új ellenzék fő orgánumai: a „Berliner Volkstribüne" (Schippel), a „Sächsische Arbeiterzeitung" (Drezda) és a magdeburgi „Volksstimme"[534]. Van néhány követőjük Berlinben, Magdeburgban stb., főleg az újonnan toborzottak közt, akiket még meg lehet vesztegetni frázisokkal. Bebel és Liebknecht valószínűleg itt lesz nálam a kongresszus előtt, s minden lehetőt megteszek majd, hogy meggyőzzem őket minden olyan kidobás ostobaságáról, amely nem a pártra nézve ártalmas *cselekedetek* csattanós bizonyítékain, hanem csak az ellenzékieskedés vádjain alapul. A birodalom legnagyobb pártja csak úgy állhat fenn, hogy teljes mértékben szóhoz jut benne minden árnyalat, s a Schweitzer-féle diktatúrának[415] még a *látszatát* is el kell kerülni. Bebellel nem lesznek nehézségeim, de Liebknecht annyira a mindenkori pillanat embere, hogy minden ígéretét képes megszegni, mégpedig mint mindig, alapos okoknál fogva.

Itt nyári nyugalom van, csak éppen Hyndman – a bécsi „Arbeiterzeitung"-ban megjelent májusi cikkemre[535] adott válaszként – „Justice"-ában megint agyonütött mint „a Regent's Park Road-i nagylámát".

Lafargue azt írja, hogy Franciaországban a kormányban, a szenátusban és a kamarában az összes tábornokok határozottan elleneznek mindennemű háborút. Jogosan. Ha háborúra kerülne sor, akkor hármat lehetne tenni egy ellen, hogy Oroszország és Poroszország néhány csata után megegyezik Ausztria és Franciaország rovására úgy, hogy mindegyikük feláldozza egy szövetségesét.

Sozialdemokratische Bibliothek.

XXXIII.

Das Kommunistische Manifest.

Vierte autorisirte deutsche Ausgabe.

Mit einem neuen Vorwort von Friedrich Engels.

Meiner Laura Lafargue
F. Engels
London 9/8/90.

London.
German Cooperative Publishing Co.
114 Kentish Town Road NW.
1890.

A „Kommunista Párt kiáltványa" negyedik
német kiadásának címoldala, Engelsnek
Laura Lafargue-hoz szóló dedikációjával

Lafargue-nak a francia mozgalomról a „Neue Zeit"-ban megjelent cikke nagyon jó és remekül van megírva, de szerettem volna, ha Ede Bernstein fordította volna Kautsky helyett, aki túlságosan nehézkes.

Éppen most kaptam meg a „Kiáltvány" új német kiadásának példányait, itt küldök neked egyet.

Sokszor üdvözli feleségedet és téged, valamint Schlüteréket Schorlemmer és

barátod
F. Engels

210

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe

London, 1890 aug. 10.

Kedves Liebknecht,

A házammal történt tulajdonosváltozás miatt még itt kellett maradnom, előreláthatólag csak csütörtökön utazhatunk el, valószínűleg Folkestone-ba. Címünket itt hagyom a Kentish Town-i irodában[425] és Lipcsébe is megírom neked. Remélem, hogy akkor rögtön megérkezted után eljössz hozzánk a tengerhez. Mivel azt írod, hogy f. hó 15. *előtt* nem jöhetsz, ebből arra merek következtetni – legalábbis a legutóbbi halasztások analógiájára –, hogy nem is közvetlenül 15. *után* indulsz el. Ha tehát szeptember 1. körül jönnél, vagy nem sokkal utána, akkor egy ideig még nálunk maradhatnál és aztán *velünk* térhetnél vissza Londonba (körülbelül szept. 11.), ahol akkor biztosítva van a szállásod nálunk.

Távollétünkben renoválni fogják házunkat, a szőnyegeket az idén föl kell szedni, aztán tapétázni és meszelni kell. Ráadásul a kiadások terén szerzett kellemetlen tapasztalataim arra kényszerítenek, hogy távollétünk idejére a háztartási alkalmazottat kosztpénzre fogjam, azaz hetenként annyit adok neki, hogy maga élelmezze belőle magát – az ilyen rendszernek az a kellemetlen oldala, hogy erre az időre nemcsak a vendégfogadást zárja ki, hanem bizonyos fokig még azt is, hogy magam otthon éjszakázzam. Ha tehát előbb jönnél, akkor alkalmasint Motteler meghívását kellene elfogadnod. De azt hiszem, úgy fogod majd intézni, ahogy föntebb javasoltam.

Mindenesetre remélem, hogy látlak a kongresszus előtt. Tervezeteteknek[536] vannak különféle gyenge oldalai, a leggyengébb s véleményem szerint egészen szükségtelenül örökös kiabálásra alkalmat adó az, hogy a vezetőség *maga* szabja meg – ha a frakcióval egyetértésben is – az illetményeit. Ma megkaptam azt a „Sächsische Arbeiterzeitung"-ot, amelyben az irodalmár urak[532] a tervezetet bírálják. Sok minden teljesen gyermeteg ebben a bírálatban, de egyes gyenge pontokat ösztönösen megszimatoltak. Így azt, hogy *minden* választókerület 3 képviselőt küldhet*. Tehát bármelyik Bahlmann

* *Ti. a kongresszusra. – Szerk.*

vagy Höchberg beküldhet olyan választókerületekből, amelyekben alig 1000 szavazatot adnak le ránk, 3–3 képviselőt, ha megkockáztatja rá a pénzét. Természetesen a pénzkérdés *közvetve* általában szabályozója lesz a küldöttségek összetételének. De nem tartom okos dolognak, hogy kizárólag ettől tegyük függővé a küldöttek számának az általuk képviselt párttagok számához való arányát.

Továbbá, a 2. § értelmében – *szó szerinti értelmében* – egy három főből álló isten háta mögötti egyesülés kizárhat *téged* a pártból, amíg a pártvezetőség nem rehabilitál. Ezzel szemben a kongresszus senkit ki nem zárhat, csak föllebbezési fórumként működhetik.

Minden aktív pártban, amelynek vannak parlamenti képviselői, igen fontos hatalom a frakció. Ez a hatalma megvan, akár egyenesen kimondja ezt a szabályzat, akár nem. Kérdéses tehát, hogy okos dolog-e ezen kívül még olyan pozíciót adni neki a szabályzatban, amelynek révén teljesen urává válik a vezetőségnek, amint ezt a 15–18. § teszi. A vezetőség ellenőrzése, ez rendben van, de jobb lenne úgy, hogy a panasz egy független bizottság elé kerül, s a döntés joga ezt illeti.

Nektek 3 év alatt egymilliós tömegű új szaporulatotok volt. Ezek az új emberek a szocialista-törvény[17] idején nem részesülhettek elegendő irodalomban és agitációban, hogy a régi párttagok színvonalára emelkedjenek. Sokukban csak a jóakarat és a jószándék van meg, amellyel tudvalevőleg a pokol útja is ki van kövezve. Csoda volna, ha nem volna meg bennük az összes újonnan megtértek vakbuzgalma is. Tehát egészen alkalmas anyagnak tekinthetők arra, hogy az előrefurakodó irodalmárok és studiosusok*, akik ellenzéket alkotnak veletek szemben, megkaparintsák és visszaéljenek vele. Ahogyan ez pl. Magdeburgban is megmutatkozik. Olyan veszély rejlik ebben, amelyet nem szabad lebecsülni. Világos, hogy *ezen* a kongresszuson játszva elintézitek. De gondoskodjatok róla, hogy ne legyenek elhintve *jövőbeli* nehézségek magvai. Ne csináljatok szükségtelenül mártírokat, mutassátok meg, hogy a bírálat szabadsága uralkodik, s *ha* ki kell dobni egyeseket, akkor csak olyan esetekben, amelyekben az aljasság és az árulás egészen kiáltó és teljességgel bizonyítható *tényei* – overt acts** – forognak fenn! Ez az én véleményem. Szóban többet.

Barátod
F. E.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és Theodornak***.

* *V. ö. 429–430. old.* – *Szerk.*

** – megkezdett bűncselekmények, bűncselekmény kísérletei – *Szerk.*

*** Theodor Liebknecht. – *Szerk.*

211

Engels Wilhelm Liebknechthez

Lipcsébe[524]

Kedves Liebknecht,

Mi itt ideiglenesen a Bellevue Hotelben helyezkedtünk el, St. John's Road, Folkestone, s hírt várunk tőled vagy még inkább téged magadat.

Valószínűleg egy, legföljebb két héten belül megfelelőbb lakást találunk, jövő csütörtökig, 21-ig mindenesetre itt leszünk, s mihelyt másik címünk biztos, megírom neked. Ha közben érkezel meg, a Kentish Town-iak[425] állandóan tájékozva vannak hollétünkről.

Minél előbb lássunk hát. Szívélyesen üdvözöl téged és feleségedet Nim, Pumps és

barátod
F. E.

Folkestone, 1890. VIII. 15.

212

Engels Otto von Boenigkhez

Boroszlóba

Folkestone, Dover mellett, [18]90. VIII. 21.

Otto von Boenigk Úrnak

Boroszló

Igen Tisztelt Uram,

Kérdéseire[537] csak röviden és általánosan válaszolhatok, az elsőről különben értekezést kellene írnom.

Ad I. Az úgynevezett „szocialista társadalmat" nézetem szerint nem egyszer s mindenkorra kész dologként, hanem, mint minden más társadalmi állapotot, folytonos változásban és átalakulásban levőként kell felfogni. A mostani állapottól való döntő különbség természetesen a termelés szervezete, amely azon alapul, hogy az összes termelési eszközök mindenekelőtt a nemzet köztulajdonában vannak. Egyáltalán nem látok nehézséget ennek az átalakításnak a holnapi napon való – tudniillik fokozatos – véghezvitelében. Hogy munkásaink képesek rá, azt bizonyítja sok termelő- és elosztószövetkezetük, amelynek igazgatása ott, ahol a rendőrség nem teszi szándékosan tönkre ezeket, éppolyan jó és sokkal becsületesebb, mint a burzsoá részvénytársaságoké. Nem értem, hogyan beszélhet Ön a németországi tömegek műveletlenségéről a politikai érettségnek az után a fényes bizonyíték után, melyet munkásaink a szocialista-törvény[17] elleni győzelmes harcban adtak. Ún. művelt embereink kioktató, öntelt gőgjét én jóval nagyobb akadálynak tartom. Persze még nincsenek technikusaink, agronómusaink, mérnökeink, vegyészeink, építészeink stb., de ezeket a legrosszabb esetben megvásárolhatjuk, éppúgy, mint a tőkések teszik, s ha néhány árulón – ilyenek bizonyára akadnak majd ebben a társaságban – kemény példát statuálunk, akkor érdekükben állónak fogják tartani, hogy többé ne lopjanak meg bennünket. De az ilyen szakembereken kívül – az iskolai tanítókat is közéjük számítom – a többi „művelt ember" nélkül igen jól elboldogulhatunk, és pl. az, hogy irodalmárok és diákok ma olyan nagy számban tódulnak a párthoz, mindenféle kárral jár együtt, mihelyt nem tartjuk a kellő korlátok között ezeket az urakat.

A kelet-elbai junkerek latifundiumai megfelelő technikai vezetés mellett nehézség nélkül bérbe adhatók a mostani napszámosoknak, ill. udvari cselédségnek, s társulásban művelhetők meg. Ha itt kilengések lesznek, akkor ezért a junker urak felelősek, akik minden fennálló iskolai törvényhozás ellenére így eldurvulni hagyták az embereket.

A legnagyobb akadályt a kisparasztok és a tolakodó főokos műveltek jelentik, akik annál jobban akarnak tudni mindent, minél kevesebbet értenek belőle.

Ha tehát már elegendő számban vannak híveink a tömegek között, akkor a nagyipar és a latifundiumok nagy szántóföldje igen gyorsan társadalmasítható, mihelyt a politikai uralmat megszereztük. A többi azután csakhamar bekövetkezik, gyorsabban vagy lassabban. S a nagyüzemi termeléssel a mi kezünkben van az irányítás.

Ön az egyöntetű belátás hiányáról beszél. Ez fennáll – de a nemesi és polgári körökből származó műveltek oldalán, akiknek sejtelmük sincs róla, mennyit kellene még a munkásoktól tanulniok.

Ad II. Marxné von Westphalen trieri kormánytanácsos leánya volt és von Westphalennak, a Manteuffel-kormány reakciós miniszterének a húga.

Kiváló tisztelettel híve

F. Engels

213

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[347]

Az augusztus 9-i és 13-i levelezőlapot megkaptam. Elutazásunkkor[538] annyi volt az elintéznivaló, hogy egyet s mást el kellett hanyagolnom. Ráadásul teljes titokban kellett tartanom utunk célját, mert ugyanakkor volt ott az ifjú Vilmos*, s nekem nem volt kedvem ahhoz, hogy rendőrségi zaklatások elrontsák az élvezetemet.

Ki most a „Volkszeitung" főszerkesztője? Tussy találkozott Londonban egy gyűlésen Schewitschcsel, aki azt mondta neki, New Yorkban úgy hallotta, hogy én nagyon gyűlölködőn nyilatkoztam róla. Ez azonban határozottan hazugság. Talán A. Jonastól származik?

A németországi kis diákzendülést[492] Bebel gyorsan szétugratta. Megvolt annak a *jó oldala*. Megmutatja, mit várhatunk irodalmároktól és berliniektől.

Barátod
F. E.

Folkestone, [18]90 aug. 27.

A „Neue Zeit" felszólít majd, hogy tudósítsd Amerikáról, és jól fog fizetni**.

* II. Vilmos. – *Szerk.*
** *V. ö. 423. old.* – *Szerk.*

214

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

Bellevue Hotel, Folkestone, [18]90. VIII. 27.

Kedves Lafargue-om,

Igen, a seaside-on* vagyunk, sőt mi több, f. hó 4-i levele megérkezéséig senki sem javasolta nekem, hogy menjek el Le Perreux-be, bár igen szívesen megtettem volna, már csak azon elég nyomós okokból is, amelyekről Laurával beszéltem, aki akkor, úgy láttam, helyeselte ezeket. Ma két hete, hogy itt vagyunk, egy kis fogadóban, a ház asszonya, egy igen szép nő, nagyon jól tart bennünket, de a lakás messze van a tengertől és nem first class**; a negyedik ágy a szalonban van.

Minthogy nem vagyok pontosan tájékozva a banknál fennálló követelésem összegéről, s nincs módom könyveim összehasonlítására, csak egy *tízfontos* csekket állítok ki Önnek, s mellékelem.

A német pártban diákzendülés volt.[492] Az utóbbi 2–3 évben egy csomó diák, irodalmár és más deklasszált fiatal polgár tódult a pártba, éppen jókor jöttek ahhoz, hogy elfoglalják a szerkesztői posztok legtöbbjét az új lapoknál, amelyek nagyon elszaporodtak, s a polgári egyetemet rendszerint szocialista saint-cyri iskolának[539] tekintik, amely feljogosítja őket arra, hogy tiszti rangban, ha ugyan nem tábornoki rangban lépjenek be a pártba. Ezek az urak mind marxizmusban ügyködnek, de abban a fajtában, amelyet Ön tíz évvel ezelőtt ismert meg Franciaországban és amelyről Marx ezt mondotta: „Csak azt tudom, hogy én nem vagyok marxista!" S valószínűleg azt mondaná ezekről az urakról, amit Heine mondott az utánzóiról: Sárkányokat vetettem és bolhákat arattam.

Ezek a derék emberek, akiknek tehetetlensége csak pimaszságukhoz fogható, támaszra találtak a párt berlini újoncaiban – a sajátos berlinizmus, amelyben egymás mellett van szemtelenség, gyávaság, hetvenkedés, gift of

* – tengerparton – *Szerk.*

** – első osztályú – *Szerk.*

the gab*, úgy látszik, egy pillanatra a felszínre került; ez volt a diák urak kórusa.

Támadást intéztek a képviselők ellen mondvacsinált ürüggyel, senki sem tudta megmagyarázni ezt a hirtelen kitörést; arról van szó, hogy a képviselők vagy többségük nem sok ügyet vetett ezekre a kis zöldfülűekre. Igaz, Liebknecht a polémiát a képviselők és a pártvezetőség nevében ritka ügyetlenséggel folytatta. De itt van Bebel, aki fő céltáblájuk volt, s aki két gyűlésen, Drezdában és Magdeburgban, két lapjuknak** letörte a szarvát; a berlini gyűlést betiltotta a rendőrség, amely titokban előtérbe nyomta vagy hagyta nyomakodni az ellenzéket.[540] Mindamellett ennek most vége van, s a kongresszusnak[520] már aligha kell foglalkoznia ezzel. A kis megrázkódtatásból megvolt az a hasznunk, hogy megmutatta, hogy lehetetlen a berliniekre bízni a vezetők szerepét. Még ha párizsiak volnának – de már az Önök párizsiaiból is éppen elegünk van.

A „Figaró"-nak Boulanger-ra vonatkozó leleplezései[541] minden bizonnyal súlyosak – el tudja küldeni őket nekem? Igen szomorú ez arra a 247 000 vagy 274 000 együgyű fráterre nézve, akik 89 januárjában lépre mentek ennek az ál-nagyembernek.[176]

Kovalevszkij könyvében van egy fontos dolog, mégpedig az, hogy a matriarchátus és a Mark (vagy a mir) közösség[542] közé beiktatja a patriarchális nagycsalád-szövetséget [la famille agglomérée patriarcale], ahogyan az Franciaországban (Franche-Comté és Nivernais) 1789-ig fennállott, s ahogyan most is fennáll a szerbeknél és a bolgároknál zadruga néven. Kovalevszkij azt mondta nekem, hogy Oroszországban ez az általánosan elfogadott vélemény. Ha ez a dolog igazolódik, több nehezen érthető helyet megmagyarázna Tacitusnál és másoknál, de egyben más problémákat vetne fel. Kovalevszkij könyvének nagy hibája a *jogi illúzió*. Erről beszélni fogok könyvem új kiadásában[472]. A másik hiba (általános a tudománnyal foglalkozó oroszoknál): túlságosan hisz az *elismert tekintélyeknek*.

Baráti üdvözlet Nimtől és Pumpstól.

Csókoltatom Laurát meg Mémét.

Híve

F. E.

Eredeti nyelve: francia

---

* – nagyszájúság – *Szerk.*

** A „Sächsische Arbeiterzeitung" és a magdeburgi „Volksstimme". – *Szerk.*

215

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 szept. 15.

Kedves Lafargue-om,

Nagyon sebtében.

Bonnier írt nekem az 1891-es kongresszus és a belgák által történt összehívás[543] tárgyában. Válaszoltam neki egy levélben[544], kérve, hogy küldje el ezt Guesde-nek, hogy tárgyalja meg Önnel, Deville-lel stb., valamint blanquista szövetségeseinkkel, s hogy ezután közöljék velem mindnyájuk véleményét.

A belgák ugyanis itt olyan tréfát űztek velünk, amely egész kongresszusunkat veszélyezteti. Meghívták Liverpoolban a trade-unionokat[545], s ezek lelkesen elfogadták a meghívást. Hát persze – mi nem voltunk ott, hogy szintén meghívjuk őket! Miért tündöklünk mindig távollétünkkel ott, ahol valami döntő fontosságú teendő van? Miért voltunk olyan buták, hogy a belgákra meg a svájciakra bíztuk a legközelebbi kongresszus gondját?

Tussy és Aveling azt mondja nekem, hogy az angolok minden bizonnyal elmennek a belgák, azaz a posszibilisták kongresszusára, s hogy a legcsekélyebb esély sincs arra, hogy megértessük velük, hogy lesz egy másik kongresszus, amely többet fog érni! Én pedig teljesen egy véleményen vagyok velük; az angolok *tömegesen* és az újonnan megtértek lelkesedésével fognak elmenni az első nemzetközi kongresszusra, amelyre meghívták őket.

Ennek megakadályozására csak egy mód van. Ez az, hogy a magunk részéről fúziót javasoljunk. Ha ez megtörténik – elengedhetetlen feltételek: teljes egyenlőség, *mindkét* 1889-es kongresszus megbízottai hívják össze a kongresszust, az 1891-es kongresszus *teljes* cselekvési szabadsággal rendelkezik, a képviselet módját előre közösen rögzíteni kell – akkor könnyen fölénybe kerülünk. Ha nem történik meg a fúzió, ez a posszibilisták hibája lesz, akkor az egész munkásvilág előtt bebizonyítottuk, hogy ők az egyedüli okai a szakadásnak, s akkor a siker reményével kezdhetjük újra a kampányt itt Angliában.

Ha a franciák ezzel elvben egyetértenek, azt javasolnám, hogy használjuk

fel az október 12-i hallei kongresszust[520] az előzetes határozatok meghozatalára. Egy vagy két francia oda fog menni, D. Nieuwenhuis, Adler* Bécsből, valószínűleg egy svájci, talán egy belga. Tussy elmegy, hogy feltárja Önök előtt az angliai helyzetet. Ez egy egész konferencia lenne.[546] Az akciótervet igen jól el lehetne készíteni és az akciót meg lehetne indítani.

Arról van szó, hogy itt a döntő, öt–tíz évig valószínűleg az utolsó lehetőség arra, hogy létrehozzuk a franciák, németek és angolok szövetségét. Ha ezt a lehetőséget elszalasztjuk, ne csodálkozzanak, ha az itteni mozgalom teljesen a Szociáldemokrata Föderáció[85] és a posszibilisták uszályába kerül.

Aktív és ravasz vetélytársaink vannak. Ebben a tekintetben mindig fölényben voltak Önökkel szemben; mi a nemzetközi ügyeinkben visszaéltünk a lustaság jogával[368]. Ennek véget kell vetni, rajta hát, cselekedjünk!

Mihelyt megkapom mindannyiuk jóváhagyását, írni fogok a németeknek.

Azt hiszem, ostobaság volt, hogy Bonnier-nak írtam, aki Templeure-ben van, ahelyett, hogy közvetlenül Önnek írtam volna. De az ő levele indított arra, hogy foglalkozzam az üggyel, s a téma írás közben megnőtt a kezemben.

Csókoltatom Laurát.

Híve

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* Viktor Adler. – *Szerk.*

216

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, 1890 szept. 18.

Kedves Kautsky,

VIII. 22-i és IX. 8-i leveled megkaptam. Az előbbire már Folkestone-ból válaszoltam volna, ahol 4 hétig voltam. De nem vettem észre azt a bejelentésedet, hogy VIII. 25-én Stuttgartba* utazol, s így nem tudtam, hova írjak.

A kis diákbotrány[492] gyorsan összeomlott. K. Schmidt távol tudta tartani magát tőle, Bebel azt írja, hogy ő all right**. De hiszen te többet tudsz erről a dologról, mint én.

Nagyon szerkesztőre vall az, hogy bele akarsz bonyolítani engem programkritikátokba[547]. De hiszen magad is tudod, hogy nincs időm. Nyicsevo!

A Németországban most szükségszerűen folyó és egymást váltogató sok tervkovácsolást tekintve semmi értelme sem volna, ha másként válaszolnék legutóbbi leveledben közölt terveidre, mint azzal, hogy *én* senkit nem ismerek itt, akit a „Neue Zeit"-hoz vagy a „Schwäbische Tagwacht"-hoz[548] ajánlhatnék neked. Schmidt aligha akar majd elmenni Berlinből. Bebel nem tud találni neked valakit?

Liverpoolban kemény csapást mértünk az ellenfélre.[545] És a történelem iróniája úgy akarta, hogy a nemes Brentano ott legyen az emelvényen és végignézze az annyi kitartással és pátosszal hirdetett állításának összeomlását, hogy az angol trade-unionok nyújtják a legjobb védelmet a szocializmus ellen[549].

A harc most javában folyik. Törvényben biztosított nyolcórás munkanap – ez volt az a kritikus fordulópont, amelynek elfogadásával megtört az uralma a régi, a tőkeviszony talaján álló, konzervatív munkásmozgalomnak. A föld, a bányák, a közlekedési eszközök államosítása általánosan elismert követelés, a többi termelési eszközé mellett erős kisebbség száll síkra. Szó-

* *Az eredetiben*: Stuckartba – *Szerk.*

** – rendes – *Szerk.*

val, folyik a dolog, s május 1–4. sokat segített ebben. Május 4.* volt a pronunciamiento**, a liverpooli kongresszus az első ütközet.

A belgák arra használták fel a kongresszust, hogy meghívják az angolokat Belgiumba a nemzetközi kongresszusra. Nagyon álnok manőver ez; Liverpoolban a fiatal uniók küldöttei, akik újabban hevülnek nemzetközi akcióért, lelkesen elfogadták. Minthogy a belgák ez ideig a maguk szakállára *csak* a posszibilista kongresszusra bocsáthatnak ki meghívást Belgiumba, ez a manőver arra irányul, hogy kényszerhelyzetbe hozzon bennünket. Az angolok *ezúttal* komolyan lekötötték magukat, mert a legközelebbi kongresszus helyéről és összehívásáról hozott párizsi határozataink[543] esztelenek, *bennünket* tétlenségre kárhoztatnak, miközben a többiek cselekszenek.

Itt történnie kell valaminek, a többi ittenivel való megbeszélés után írtam Franciaországba***, s mihelyt valami határozott dolog kialakul, biztosan kapsz hírt Edétől vagy tőlem. Egyelőre *teljes diszkrécióra* van szükség, a belga akciót is óvatosan kell kezelni (a legjobb, ha a sajtó egyelőre csak *regisztrálja*), nehogy szükségtelen akadályok támadjanak. Elmész okt. 12-én Halléba[520]?

A „Sozialdemokrat" utolsó számában meg fog jelenni egy cikkem[550], amely odaát sokaknak sok bosszúságot okoz majd. De nem vághatok az irodalmár banda közé anélkül, hogy egyet oda ne sózzak a pártban levő filiszteri elemnek is, amely ezeknek ürügyet adott a kötekedésre. Persze, közvetve teszem – a győzelmi szám nem támadásokra való. Ezért örültem is, hogy az irodalmárok rákényszerítettek, hogy *előbb* velük számoljak le[551].

Sam Moore-tól állandóan jó hírek jönnek Afrikából. 6–8 hetenként van egy 2–3 napos láza, de nagyon enyhe lefolyású, és nyomtalanul múlik el.

Schorlemmer tegnap este ismét idejött Manchesterből. A norvégiai utazás után[538] zúgott a füle és nem hallott, makacs fülhurutja volt, most valamelyest javul, de 6 heti szabadságát elrontotta.

Az angolok véleménye szerint az ifjú Vilmos° csak azért ment Norvégiába, mert ott játszhatja a tengerészt anélkül, hogy tengeribeteg lenne. Valóban, a délen levő Skudenestől az Északi-fokig mindig teljesen nyugodt vízen utazik az ember, csak két-három helyen lehetséges 2–3 órás tengeribetegség. Hát még a fjordok! Ott olyan szélcsend van, hogy a legkisebb alpesi tó is viharos óceán hozzájuk képest. Ott aztán ugyanolyan biztonság-

* *V. ö. 392–395. old.* – *Szerk.*

** – kinyilatkoztatás, fegyverbe szólítás, fölkelés – *Szerk.*

*** *Lásd 442–443. old.* – *Szerk.*

° II. Vilmos. – *Szerk.*

gal lehet szárazföldi tengernagy valaki, mint ha Charlottenburgból Potsdamba utazik. Egyébként a Sunelv-fjordban, a Geiranger-fjordból kijövet, egy torpedónaszádon egészen észrevétlenül elhaladt mellettünk a fiatalember. Mikor Moldéban kikötöttünk, Schorlemmer meg én felmásztunk a Moldehajra, egy kb. 1300 láb* magas kilátópontra (ugyanarra, amely Ibsen „Fruen fra Havet"-jében, amely Moldéban játszódik, szerepel). Volt fönn egy fél tucat fiatal hadnagy a lent horgonyzó flottából, civilben. Azt hittem, megint Potsdamban vagyok. Hajszálra a régi gárdanyelv, a régi zászlósviccek és hadnagy-pökhendiségek. Ezzel szemben később találkoztunk egy csomó mérnökkel, azok egész kellemes, rendes emberek. A matrózok pedig olyan fickók voltak, hogy sehol sem vallunk szégyent velük. De a tengernagyok – hogy azok milyen hájasak!

Barátod
F. E

* – kb. 400 méter – *Szerk.*

217

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 szept. 19.

Kedves Lafargue-om,

Köszönöm jó híreit.[552] Ha így áll a dolog, a legnagyobb ostobaság lenne részünkről, ha nem tennénk meg minden lehetőt annak érdekében, hogy elmehessünk egy olyan kongresszusra, ahol csupán jelen kell lennünk ahhoz, hogy parancsoljunk.

A számunkra elengedhetetlen feltételek:

1. Hogy a közös kongresszust az 1889-es két kongresszus megbízottai által és megbízatásuk alapján hívják össze.[543] Vagy a belgák és a svájciak egyetlen összehívást írnának alá, vagy a belgák és a svájciak a mi megbízásunk alapján hívnák össze, s a belgák egyedül a másik megbízás alapján. Ezt, éppúgy mint az összehívás szövegét, előre rögzíteni kell.

2. Hogy a kongresszus teljesen a maga ura legyen. Megelőző kongresszusaik közül egyiknek sem lenne rá vonatkozóan kötelező ereje. Semmiféle bizottság – akár a megelőző kongresszusok egyike nevezte ki, akár az egyesítési tárgyalások következtében alakult – nem kötheti meg a kongresszus kezét semmiben. Maga fogja elkészíteni szabályzatát, napirendjét, és maga fog dönteni a mandátumok megvizsgálásának módjairól.

3. A különböző szövetségek kongresszusi képviseletének módozatait és arányait előre rögzítik.

4. Egy nemzetközi bizottság – amelyet az egyesülés elhatározása után azonnal ki kell nevezni – elő fogja készíteni a szabályzat és a napirend tervezetét, amelyekről a kongresszus fog dönteni.

Ad 2.: a kongresszus teljes szabadsága azért fontos számunkra, mert ha a posszibilistáknak meg a belgáknak módjukban van alkudozni a napirendről, a szabályzatról stb., felültetnek bennünket; tárgyalásokon a mi képviselőink mindig hiszékenyebbek voltak, mint az övéik; s ez vég nélküli vitába torkollna, amelyben már senki sem látna tisztán, s ennélfogva lehetetlenné válnék, hogy a felelősséget a posszibilistákra hárítsuk. Azt fogják mondani, hogy a kongresszus értékes időt veszít; mi azt fogjuk válaszolni, hogy előbb

létre kell *hozni* az egységes kongresszust, ami sokkalta fontosabb tény lenne, mint az összes határozatok, melyeket elfogadhatna; hogy nincs meghatalmazásunk a jövőbeli kongresszus kezének megkötésére, hogy a kongresszus, mihelyt összeült, bátorkodik majd széttörni az előzőleg rátett béklyókat stb. S végső soron, ha a megszabott feltételek kielégítők, ezen a ponton tehető néhány engedmény a belgáknak.

Ha Önök, franciák ezt a vázlatot tovább javítanák, kiegészítenék és pontosabbá tennék, hasznos munkát végeznének.

Ez a fődolog abból, amit Bonnier-nak írtam, vele nem döntök el soha semmit, legyen nyugodt. Hozzá küldött levelemben[544] fő célom az volt, hogy Önöknek mindannyiuknak elfogadhatóvá tegyem a fúzió lehetőségét; az Ön levele után ennek az egész érvelésnek nincs már létjogosultsága.

Tehát azonnal írtam Bebelnek és azt ajánlottam neki, hogy a kérdést egy kis nemzetközi bizottság vitassa meg Hallében.[553] Ha sikerül ott néhány kis nemzetiség félhivatalos képviselőivel rögzítenünk egy fúzió alapjait, akkor beszélhetnénk róla a belgákkal.[546] Egyébként megkértem Bebelt, hogy ha mód van rá, intézze úgy, hogy egy belga, lehetőleg genti, szintén jelen legyen.

Közben várom az Ön közléseit Guesde, Deville stb., valamint a blanquisták véleményéről.

Az „Idée nouvelle"[554] előfizetési felhívást küldött nekem – mit csináljak?

Egy bizonyos Ch. Caron úr, 8, rue du Croissant (tehát nyilvánvalóan az „Idée nouvelle"-től) egy prospektust küldött szocialista brosúrák új kiadásáról és engedélyt kér tőlem írásaimnak és Marx írásainak kiadására. Ezekből az erőfeszítésekből ítélve, azt kellene mondanunk, hogy a franciák és főképp a párizsiak most csodát fognak mívelni. De vajon megvannak-e ennek az embernek az anyagi eszközei arra, hogy akár egy brosúrát is közzétegyen? Kérem, tájékoztasson erről, mert 4–5 napon belül válaszolnom kell.

Sonnenschein elküldte elszámolását: 5 £ 4 sh., ebből $^1/_5$ Lauráé = 1 £ 9 d., $^1/_5$ a gyerekeké*, $^1/_5$ Tussyé és $^2/_5$ a fordítóké**. Mellékelem a csekket Laurának. Meissner elszámolása valószínűleg hamarosan megérkezik, de ha már magában foglalja a 4. kiadás*** költségeit, amit nem tudok, akkor kevés lesz vagy semmi sem.

---

* A Longuet gyerekeké. – *Szerk.*

** Samuel Moore és Edward Aveling, a „Tőke" első kötetének angol fordítói. – *Szerk.*

*** A „Tőke" első kötetének 4. kiadása. – *Szerk.*

A boulangistákra vonatkozó leleplezések roppant épületesek.* Gratulálhat saját magának, hogy ellent tudott állni, amikor a boulangisták megkísértették. De micsoda képet ad ez a párizsi közönség politikai érettségéről! Hogy felült ennek a közönséges fajankónak, mit mondok, veszettül lelkesedett őérte, aki tiszti becsületszavát adta a royalistáknak, feltéve, hogy megfizetik kalandjai költségeit! Pfui Teufel!** Szerencse, hogy ott van a vidék a párizsi ostobaságok helyrehozására. Ez hihetetlen!

Hyndman a „Justice"-ban magasztalja a halhatatlan Joffrint és azt mondja, hogy ő és a posszibilisták zúzták szét Boulanger-t és mentették meg a köztársaságot.[555] Nyilván tudja, hogy a posszibilisták helyzete Párizsban elég reménytelen, különben nem hazudna ilyen szemérmetlenül.

Csókoltatjuk Laurát én, Nim és Schorlemmer, aki tegnapelőtt érkezett.

Híve
F. E.

Néhány nap múlva megjelenik a „Sozialdemokrat" utolsó száma. Ede Bernstein itt marad, hogy tudósítson Angliáról, főleg a „Neue Zeit"-ban. Fischer Berlinbe megy, a „*Vorwärts*"-hez, az első adandó alkalommal tagja lesz a Reichstagnak. Tauscher Stuttgartba megy. Ami a nagy Julius Mottelert illeti, itt még senki sem tudja, mit kezdenek vele. Ez a párt legnagyobb problémája: a saját szemében ő félreismert zseni, mindenki más szerint elismert senki.

Intézze el, hogy Guesde és Vaillant elmenjenek Halléba, Guesde mellett legyen ott Bonnier mint tolmács.

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 441. old.* – *Szerk.*
** – Pfuj, de undorító! – *Szerk.*

218

Engels Charles Caronhoz

Párizsba

(Fogalmazvány)

[London, 1890 szeptember 20.]

Tisztelt Polgártárs,

Válaszolva 17-i levelére[556] közlöm, hogy nem adhatom meg Önnek a kért engedélyt, amíg nem kapok tájékoztatást több pontra vonatkozóan.

Először is úgy vélem, hogy minden munkát teljes és különálló füzetek formájában kellene újrakiadni, nem pedig olyan folyóirat formájában, amelynek mindegyik száma az egyes munkák kis, egymással össze nem függő, igen gyakran egymással ellentmondásban levő töredékeinek keverékét tartalmazza. Szeretném tehát, ha mindenekelőtt módom lenne megítélni, milyen indítékokból részesíti Ön előnyben ezt az utóbbi formát.

Azután, nem szándékozik-e a Munkáspárt megjelentetni ugyanezen munkák jó részét szocialista könyvtárában? Ez esetben a párt vállalkozásának elsőséget kellene nyújtani a magánvállalkozással szemben.

Végül, Ön elég költséges vállalkozásba kezd. Csupán annak a hat brosúrának a közzététele, amelyeknek kinyomatását a bejelentés szerint az 1. számmal megkezdené, 4–6 hónapot igényelne. Ha a folyóirat kiadását pénz hiányában be kellene szüntetni egy olyan mű publikálása közben, amelynek újranyomására engedélyt adtam Önnek, súlyos felelősség hárulna rám.

Tehát rendelkezik Ön a szükséges anyagi eszközökkel?

Más pontokat is fontolóra kell venni.

Az ügy eldöntése végett kérem, forduljon Lafargue polgártárshoz, akinek elküldöm e levél másolatát.

Lekötelezne, ha a jövőben, mielőtt a nyilvánosság előtt felhasználja nevemet, előbb hozzám fordulna, sőt ezúttal is fenntartom magamnak azt a jogot, hogy ha szükségesnek látom, ugyancsak a nyilvánosság előtt tegyek intézkedéseket.

Eredeti nyelve: francia

219

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 szept. 20.

Kedves Lafargue-om,

Köszönet a Caronról adott felvilágosításért.[557] Íme a válasz, melyet e kedves fiúnak írtam, aki „legkevésbé sem kételkedik igenlő válaszomban". Még beszéljen nekem valaki a „London Assurance"*-ról vagy a jenki újságírók arcátlanságáról. A németek meg a franciák jóval túlszárnyalják őket, s amellett pimaszságukban olyan elegancia van, amely nagyon jól áll nekik. De nem vagyok biztos benne, hogy nem szeretett honfitársaim viszik-e el a pálmát.

Itt semmi újság. Aveling bizonyára írt Önnek Lavigerie ügyében**. Mégiscsak igen furcsa, hogy ennek a személynek állítólag van a birtokában egy Lafargue, Guesde, Deville stb. aláírásával ellátott okmány (másolat), amely bejelenti Guesde küszöbönálló londoni látogatását, továbbá egy levél, amelyben Coulombeau a Munkáspárt országos tanácsa nevében meghívja Avelinget és Tussyt a lille-i kongresszusra[353]. Arról volt szó, hogy Aveling múlt hétfőn megtekinti az állítólag birtokában levő eredeti okmányokat – de vasárnap óta nem kaptam semmi hírt.

Mellékelve egy 20 £-es csekk.

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* – „Londoni önteltség", *de jelent* „Londoni biztosító"-*t is* – *Szerk.*
** *V. ö. 419. old.* – *Szerk.*

220

Engels Joseph Blochhoz

Königsbergbe

London, 1890 szept. 21[–22].

Igen Tisztelt Uram,

F. hó 3-i levelét utánam küldték Folkestone-ba, de mert a szóban forgó könyv[472] nem volt ott velem, nem válaszolhattam rá.[558] 12-én ismét hazatérve olyan halom sürgős munka várt rám, hogy csak ma jutok hozzá, hogy néhány sort írjak Önnek. Ennyit a késedelem magyarázatául, szíves elnézését kérve.

Ad I. Először is az „Eredet" 19. oldalán[559] láthatja, hogy a punaluacsalád kialakulásának folyamatát annyira fokozatosan végbemenőnek ábrázolom, hogy még ebben a században is előfordultak a hawaii királyi családban házasságok fivér és nővér (*egy anyától származók*) között. S az egész ókorban találunk példákat testvérházasságra, pl. még a Ptolemaioszoknál[560] is. Itt azonban – másodszor – különbséget kell tenni *anyai* ági és a pusztán *apai* ági testvérek közt; az „*ἀδελφός, ἀδελφή*"* a „*δελφὺς*", „anyaméh" szóból származik, eredetileg tehát csak *anyai ági* testvéreket jelentett. És az anyajog korszakától még sokáig megmaradt az az érzés, hogy egyazon anya gyermekei, ha különböző apjuk van is, közelebb állnak egymáshoz, mint egyazon apa, de különböző anyák gyermekei. A család punaluaformája csak az előbbiek közötti házasságot zárja ki, de az utóbbiak közöttit semmiképpen sem, hiszen ezek a megfelelő elképzelés szerint *még csak nem is rokonok* (mert anyajog van érvényben). Nos, tudomásom szerint, a testvérházasságnak a görög ókorban előforduló esetei olyanokra korlátozódnak, amelyekben a feleknek vagy más-más az anyjuk, vagy ezt nem tudni róluk, tehát nincs is kizárva, azaz egyáltalán nem mondanak ellent a punaluaszokásnak. Az Ön figyelmét elkerülte az, hogy a punalua-időszak és a görög monogámia között ott van a matriarchátusból a patriarchátusba való ugrás, amely jelentékenyen megváltoztatja a dolgot.

Wachsmuth „Hellenische Altertümer"-je szerint a görögöknél a hőskor-

* – „fivér", „nővér" – *Szerk.*

ban „nyoma sincs aggálynak a házastársak túl közeli rokonsága miatt, nem számítva a szülők és gyermekek viszonyát" (III. 157. old.). „A vérszerinti nővérrel való házasság Krétában nem volt megbotránkoztató" (uo. 170. old.). Ez az utóbbi Sztrabónon alapul, X. könyv, de a passzust pillanatnyilag nem találom, mert nincs fejezet-beosztás. – *Vérszerinti* nővéren, míg ellenbizonyíték nincs, én apai ági nővért értek.

Ad II. – én így határozom meg az Ön első fő tételét: Materialista történetfelfogás szerint a történelemben a *végső fokon* meghatározó mozzanat a való élet termelése és újratermelése. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk soha. Ha pedig úgy forgatja ki ezt valaki, hogy a gazdasági mozzanat az *egyetlen* meghatározó, akkor ezt a tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különféle mozzanatai – az osztályharc politikai formái és eredményei, alkotmányok, amelyeket megnyert csata után a győztes osztály rögzített stb., jogi formák, s aztán még mindezeknek a valóságos harcoknak a részvevők agyában való visszatükröződései, politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezeknek továbbfejlesztése dogmák rendszereivé – mindezek szintén hatást gyakorolnak a történelmi harcok menetére és, elsősorban ezek formáját, sok esetben meghatározzák. Mindezeknek a mozzanatoknak a kölcsönhatása az, amelyben a véletlenségek végtelen tömegén keresztül (vagyis olyan dolgoknak és eseményeknek a tömegén keresztül, amelyeknek egymással való benső összefüggése annyira távoleső vagy kimutathatatlan, hogy nemlétezőnek tekinthetjük, elhanyagolhatjuk őket) végül is mint szükségszerű, a gazdasági mozgás érvényesül. Ha nem így volna, akkor az elmélet alkalmazása bármely történelmi korszakra könnyebb volna, mint egy egyszerű elsőfokú egyenlet megoldása.

Történelmünket magunk csináljuk, de először is nagyon meghatározott előfeltételek és körülmények között. Ezek között a gazdaságiak a végső soron döntők. De szerepet játszanak, ha nem is döntő szerepet, a politikai stb. feltételek, sőt még az emberek fejében kísértő hagyomány is. A porosz állam is történelmi, végső fokon gazdasági okokból keletkezett és fejlődött. Nemigen lehet azonban tudálékosság nélkül azt állítani, hogy Észak-Németország sok kisállama közül éppen Brandenburg volt hivatva, gazdasági szükségszerűségből, nem pedig más mozzanatok folytán is (elsősorban azért, mert Poroszország birtoklása révén összebonyolódott Lengyelországgal és ezen keresztül olyan nemzetközi politikai viszonyokkal, amelyek az osztrák ház hatalmának kialakulásában is döntő szerepet játszanak), arra, hogy azzá a nagyhatalommá fejlődjék, amelyben az Észak és Dél közötti gazdasági, nyelvi és a reformáció óta még vallási különbség is megtestesül.

A múlt és jelen minden német kisállamának létezését vagy a felnémet hangeltolódás eredetét, amely a földrajzi, a Szudétáktól a Taunusig terjedő hegylánc alkotta választalat valósággal Németországot kettészakító repedéssé tágította, bajosan magyarázhatja valaki gazdasági okokkal anélkül, hogy nevetségessé ne tenné magát.

Másodszor azonban a történelem úgy készül, hogy a végeredmény mindig sok egyes akarat összeütközéseiből jön létre, s ezek mindegyikét megint egy csomó különös életfeltétel teszi azzá, ami: vagyis számtalan egymást keresztező erő van, végtelen csoportja az erőparalelogrammáknak, s ebből egyetlen eredő jön létre – a történelmi eredmény –, amely megint csak úgy tekinthető, mint egy a maga egészében *tudat nélkül* és akarat nélkül érvényesülő hatalom terméke. Mert amit minden egyes ember akar, azt mindenki más akadályozza, és ami kijön belőle, az olyasmi, amit senki sem akart. Így az eddigi történelem természeti folyamat módjára megy végbe és lényegében ugyanazoknak a mozgástörvényeknek is van alávetve. De abból, hogy az egyes akaratok – amelyeknek mindegyike azt akarja, amire testi felépítése és külső, végső soron gazdasági körülmények (vagy saját személyes körülményei vagy általános társadalmi körülmények) hajtják – nem azt érik el, amit akarnak, hanem összesítő átlagban, közös eredőben olvadnak össze, ebből mégsem szabad arra következtetni, hogy a nullával egyenlőnek vehetők. Ellenkezőleg, mindegyikük hozzájárul az eredőhöz és ennyiben benne is foglaltatik.

Továbbá arra kérem, hogy ezt az elméletet az eredeti forrásokból tanulmányozza, ne pedig másodkézből – ez valóban sokkal könnyebb. Marx alig írt olyasmit, amiben ez szerepet nem játszik. De különösen a „*Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*"[561] egészen kitűnő példa az alkalmazására. A „Tőké"-ben szintén sok utalás van. Azután talán szabad még felhívnom figyelmét a következő írásaimra, „Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása" és „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége"[562], amelyekben tudomásom szerint eddig legrészletesebb kifejtését adtam a történelmi materializmusnak.

Hogy az ifjabbak néha nagyobb fontosságot tulajdonítanak a gazdasági oldalnak, mint amekkora megilleti, azt részben Marx és én magam okozhattuk. Nekünk az ellenfelekkel szemben az általuk tagadott fő elvet kellett hangsúlyoznunk, és így nem mindig volt rá időnk, helyünk és alkalmunk, hogy a kölcsönhatásban részt vevő többi mozzanatnak is megadjuk, ami nekik jár. De amikor valamely történelmi időszak leírására, vagyis a gyakorlati alkalmazásra került sor, megváltozott a dolog és akkor tévedés nem volt lehetséges. De sajnos nagyon is gyakran hiszik némelyek, hogy teljesen meg-

értettek valamely új elméletet és rögtön alkalmazni is tudják, mihelyt ennek fő tételeit elsajátították, s ezeket sem mindig helyesen. És ettől a szemrehányástól nem kímélhetek meg néhány újabb „marxistát", s mondhatom, sok furcsaságot összeírtak.

Az I. ponthoz tegnap (ezt szept. 22-én írom) még a következő döntő, az előbbi kifejtésemet teljesen megerősítő passzust találtam Schoemann-nál, „Griechische Altertümer", Berlin 1855, I. 52. old.: „Ismeretes azonban, hogy a *különböző anyáktól származó* féltestvérek közötti házasság a kései Görögországban nem számított vérfertőzésnek."

Remélem, hogy a szörnyű összezsúfolások, amelyek a rövidség kedvéért kerültek tollamra, nem fogják nagyon visszariasztani, s maradok

készséges híve

F. Engels

221

Engels Hermann Engelshez

Engelskirchenbe

Kedves Hermann,

Mikor V. 28-i leveled megjött ide, éppen esedékes volt dublini borkereskedőm látogatása, meg akartam tehát várni, hogy személyesen tárgyalhassunk. De történetesen csak június végén jött meg, amikor elutazásom miatt[538] nagyon is el voltam foglalva, s ezért megfeledkeztem a sherrydről, amíg néhány napja leveled újbóli elolvasása és ma újabb leveled nem emlékeztetett rá ismét. Kárt ezzel nem szenvedtetek; a meleg évszakban a szállítás nem tett volna jót a bornak, s most mindenesetre biztonságosabban szállítható. Rögtön írok Dublinba, s majd meglátom, mit tehetek. Brett biztosan szerez nektek jó bort; én a legutóbbi jó évjáratokból megint vagy 50–60 tucat bordóit és portóit tettem el; sherryből nincs szükségem sokra, de ő ebben is megbízható. Hamarosan tehát közelebbit írok erről. Voltam még 4 hétig Folkestone-ban, a Csatornánál, s most nagyon jól érzem magam és jó hangulatban vagyok, reméljük, hogy tartósan! Sokszor üdvözöllek téged és a tieidet.

Öreg

Friedriched

[London,] 1890. IX. 22.

222

Engels Jakinshez

Londonba

(Fogalmazvány)

[London, 1890 szeptember 23.]

Önnel folytatott beszélgetésem alapján ezennel közlöm, hogy kész vagyok a Regent's Park Road 122. sz. házat hároméves szerződéssel (hasonlóval ahhoz, amelyet előzőleg a néhai de Rothwell márkival kötöttem) és évi 60 £ bérért kibérelni azon föltétellel, hogy a háztulajdonos ugyanazt nyújtja nekem, amit egy új bérlőnek nyújtania kellene.

Kisebb javításokon, mint tapétázáson stb. kívül, amelyre jövő tavaszra lenne szükség, még két dolog van, amely nézetem szerint ide tartozik, ti.:

1. új, jól működő konyhai tűzhely a jelenlegi helyett, amely 20 éves és teljesen elhasználódott;

2. jól működő hideg- és melegvizes berendezéssel felszerelt fürdőkád, mert a jelenlegi kádnak csak hidegvízcsapja van.

Remélem, nem találja túlzottnak e kívánságokat és maradok, tisztelt Uram stb.

Eredeti nyelve: angol

223

Engels a Strutt & Parker céghez

Londonba

(Fogalmazvány)

[London, 18]90. IX. 23.

Tisztelt Uraim,

Jakins úrral tegnap folytatott beszélgetésem alapján levélben közöltem vele, milyen javítások és változtatások elvégzését várnám el az általam lakott házon, mielőtt új hároméves szerződést írnék alá*. Ő megígérte, hogy Önök elé terjeszti ezt a levelet.

Minthogy ez a kérdés a következő negyedév kezdete előtt aligha dönthető el, Jakins úr egészen természetesnek tartotta, hogy önmagam biztosítására bejelentsem Önöknek felmondásomat. Bátorkodom csatolni e felmondást. Teljesen magától értetődő azonban, hogy kész vagyok visszavonni e felmondást, mihelyt kielégítő módon megállapodtunk az új szerződés föltételeiben és tartalmában.

Remélve, hogy ez nem okoz majd nehézségeket, maradok stb.

Uraim, ezennel bejelentem, hogy jövő év (1891) március 25. napjára felmondom és átadom az általam most bérelt, a néhai Richard R. Rothwell, Esq. telkén levő – 122, Regent's Park Road, N. W., St. Pancras egyházközség – házat és tartozékait. Kelt 1890 szept. 23-án.

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 457. old. – Szerk.*

224

Engels Jules Guesde-hez

Párizsba

London, 1890 szeptember* 25.

Kedves Guesde-em,

Köszönöm helyreigazítását – csakugyan tévedtem a kongresszusnak az összehívásról hozott határozatát illetően.[563] De a határozat úgy, ahogyan azt elfogadták, elegendő volt ahhoz, hogy tétlenségre kárhoztasson bennünket, miközben a többiek cselekszenek.

Írtam Bebelnek a svájciakról.[564] Azt javasoltam neki, hogy mivel egyetért velünk a hallei konferenciát illetően[546], hívjanak meg mindenkit, az angolokat beleértve, olyan panaszok elkerülésére, amilyenek az 1889-es hágai konferencia[196] után felmerültek. A németeknek megvan az a szokásuk, hogy elég könnyen túlteszik magukat a formákon, ami nemzetközi ügyekben mindig félreértésekhez vezet, ha ugyan nem ad alkalmat viszályokra, s erre emlékeztettem őket.

Ha Vaillant elmehetne Önnel Halléba, ez igen előnyös lenne, főképpen az után, amit Bonnier írt nekem, ti. hogy azonnal vissza kell térnie Angliába és valószínűleg nem tudja Önt elkísérni.

Remélem, hogy vagy mindkét Aveling, vagy legalább Avelingné odautazhat majd.

Híve

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *A kéziratban*: június – *Szerk.*

225

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 szept. 25.

Kedves Laurám,

Ma születésnapodat illendőképpen megünnepeljük egy jó palack borral, és egészségedre poharat ürítünk, zenei tiszteletadás kíséretében – és *micsoda* zenei tiszteletadás ez! Nim, Schorlemmer meg jómagam, három ragyogó muzsikus!

Sok köszönet a körtéért, amelyet Nim nagyon izgatottan vár. Ezzel a ti „barna fickótokkal" elbánunk majd, még mielőtt tudná, hova került[565]; ami a többit illeti, Nim bizonyára gondoskodik róla, hogy

Lebenslauf
ist angefangen und beschlossen in
Der Santa Casa heiligen Registern.*

Ma jelenik meg a „Sozialdemokrat" utolsó száma. Nekem majdnem annyira hiányozni fog ez az újság, mint a „Neue Rheinische Zeitung". Ede itt szándékozik maradni; Tauscher tegnap elutazott Stuttgartba; Fischer, aki Ede után a legjobb ebből a társaságból, Berlinben telepszik le; a kimondhatatlanul zavaros Mottelerrel és előkelő neveltetésű nagyságájával senki sem tud mit kezdeni, ezért azt hiszem, egy ideig még itt maradnak, bár mi nagyon jól elnélkülöznők őket – de sajnos, úgy látszik, mindenki más is így van velük.

Bebel és Liebknecht most mindketten Berlinbe költöztek. Arra az esetre, ha velük való érintkezésre sürgős szükség van, megadom neked Bebel címét, ez az egyetlen, amely megvan nekem:

August Bebel, Grossgörschenstr. 22a, Berlin.

Szép kis botrányok vannak Berlinben a nemesség körében – az egyik ezek közül az urak közül egy balettpatkánnyal való veszekedése során lőtte agyon magát, egy másik adósságok és szédelgés miatt, egy harmadik börtönbe

* – Életrajza / a Santa Casának [az inkvizíciónak] szent lajstromában / kezdődött el és végeztetett is be. – *Szerk.*

került folytonos garázdasága és delirium tremense miatt, a potsdami altiszti iskola egyik vezető tisztje – egy őrnagy – főbelőtte magát, s még a „Kreuzzeitung" is azt mondja a nemességnek, hogy közvetlenül az özönvíz előtt állnak, holott azt hitték, hogy csak „aprés nous"* jön majd.[566] Jobb ennél nem is lehetne!

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* – „utánunk" – *Szerk.*

226

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]90 szept. 25.

Kedves Lafargue-om,

Bebel azt írja nekem, hogy egyetért velünk Belgiumot illetően*. Most felkértem, hogy küldjenek ki meghívásokat egy előzetes konferenciára, s ezen vitassák meg, miképpen kerülhető el 1891-ben annak megismétlődése, ami 1889-ben történt, vagyis hogy két egymástól független és egymással vetélkedő munkáskongresszus ülésezik; hogy hívjanak meg mindenkit, a belgákat, a svájciakat, a két dán pártot,[254] a svédeket, az olaszokat (vannak címei?), a spanyolokat és az angolokat (a Parliamentary Committeet[88], az Eight Hours Leagueot[489], a Social Democratic Federationt[85] és a Socialist Leagueot[86]).

Ami azt az elhatározásukat illeti, hogy a kongresszus szuverenitásához csak három kérdésben ragaszkodnak – a mandátumok megvizsgálásának, a napirend megállapításának és a szavazás módjának a kérdésében –, nézetem szerint ezzel meglehetősen veszélyes területre lépnek. Ez azt jelenti, hogy az összes többi kérdésre vonatkozóan elfogadják a megelőző posszibilista kongresszusok határozatait, s minden adódó esetben új vitát indítanak, hogy ezektől a béklyóktól megszabaduljanak. Ez azt jelenti, hogy a belga posszibilista kongresszusok sorát, beleértve az 1888-as londoni karikatúrát[153], az egyetlen igazi nemzetközi munkásképviseletnek ismerik el, a mi 1889-es kongresszusunkat[313] pedig lázadó aktussá degradálják, amelynek sem alapja, sem sikere nem volt.

Gondolják hát meg, mire vezetne ez. Azt akarják javasolni, csakis a fenti fenntartásokkal, hogy minden küldöttnek egy szavazata legyen. S a legutóbbi posszibilista kongresszuson[317] minden szövetség *három* küldöttel képviseltethette magát. Igaz, hogy ez a három csak egy szavazatra volt jogosult; de ha nem vesztegetjük el a kongresszus egész idejét névsorolvasásokra, hogyan ellenőrizhető ez? Vajon ki gátolná meg a belgákat abban, hogy min-

* *V. ö. 447–448. old. – Szerk.*

den kis szövetség háröm küldöttel képviseltesse magát és hogy az Önök tulajdon javaslata révén a kongresszuson túlsúlyban legyenek? És hányszor fogják Önök a türelmetlen kongresszus üvöltözése közepette kicsikarni a névsorolvasást?

Úgy látom, Önök megittasultak a posszibilista összeomlástól[567]; ne feledjék, hogy mostantól 1891 szeptemberéig, amikor a kongresszus előreláthatóan összeül, sok minden történhetik. Miért adjuk fel azokat a fontos hadállásokat, amelyeket ma elfoglalunk? Maholnap nagy szükségünk lehet rájuk. Gondoljanak arra, hogy csaknem mindenütt van néhány posszibilista, s akad elég Belgiumban is.

Nem kaptam meg a lapjukat*, megjelent?

Baráti üdvözlettel

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* „Le Socialiste". – *Szerk.*

227

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 szept. 26.

Kedves Löhröm,

Tegnap küszöbönálló születésnapodat ünnepeltük egy palack jó bordóival, ma pedig a tényleges esemény tiszteletére fogunk inni egy palack pezsgőt, és sok boldog születésnapot kívánunk neked, remélve, hogy még csak

nel mezzo del cammin della tua vita*

érkeztél el.

Születésnapi ajándékként itt küldöm részesedésedet Meissner most érkezett, 45 £-es átutalásából, egy 15 £-es csekk formájában; nagyon jókor jön!

A „Sozialdemokrat" utolsó száma itt feltűnést keltett – Edward tegnap hosszú részleteket hozott belőle a „Daily Chronicle"-ban és a hétfői „Star" számára meg fogja interjúvolni E. Bernsteint (fényképpel).[569]

Meissner még nem küldte el az elszámolást, csak az utalványt, s így a további részletkérdéseket el kell halasztani.

Szívélyesen üdvözöl Nim, Schorlemmer és hű barátod

F. Engels

Ha legközelebb idejössz, itt a házamban vehetsz meleg fürdőt. Az öreg márki nemrég meghalt, s az ingatlan más megbízottak kezébe került, így én posais la question de cabinet**, s bejelentettem, hogy felmondok, ha nem szerelnek fel új konyhai tűzhelyet és új kádat melegvíz-berendezéssel***. Ma itt voltak megnézni a helyiségeket és közölték, hogy teljesítik ezeket a kívánságaimat. Persze lehetnek még kisebb nehézségek, de amit hallottam, abból azt hiszem, hogy elértem, amit akartam.

A láda körte ma du. 3-ig még nem érkezett meg, de nagyon valószínű, hogy vacsora előtt itt lesz.

Eredeti nyelve: angol

* – életed útjának felére[568] – *Szerk.*

** – feltettem a kabinetkérdést – *Szerk.*

*** *V. ö. 457., 458. old.* – *Szerk.*

228

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1890 szept. 27.

Kedves Sorge,

Két f. hó 10-i leveledet megkaptam.

Ma a szokásos újságokhoz mellékeltem a „Sozialdemokrat" utolsó számának néhány példányát; bizonyára szívesen veszel néhány többletpéldányt ebből a történelmi számból.

Schewitschről szóló híred nyilván helytálló.[570] Amikor átutazóban itt volt, egy gyűlésen összeakadt Tussyval, s azt mesélte, azt mondták neki, hogy én nagyon rosszindulatúan nyilatkoztam róla*, ezért inkább nem keres föl. Én ezt a nemes Jonas rovására írtam – de az is lehet, hogy a rossz lelkiismeretből fakadó kifogás volt csupán. Régi história ez oly sok orosznál: une jeunesse orageuse et une vieillesse blasée**, ahogyan egyikük kifejezte.

Ez a Grunzig belletrista. És a németországi rebellis diákocskák szintén belletristák (inkább triste***, mint belle°), akik az egész irodalmat forradalmasítani akarják. Ez magyarázza a „Volkszeitung"-cikk[571] egész históriáját, mert ezeknek az uraknak a kölcsönös biztosító társasága Grunzigra is kiterjed. Egyébként akinek olyan neve van, mint Grunzig°° vagy Greulich°°°, az legjobban teszi, ha elássa magát.

A fél augusztust és szeptembert Folkestone-ban, Dover mellett töltöttem, s ez az északi-foki utazás utáni utókúra nagyon jót tett nekem; megint friss és jókedvű vagyok, de van is rengeteg dolgom – most mindenki hozzám fordul.

A kongresszusok most sok mindent tisztáznak majd: Lille, okt. 9, francia

---

* *V. ö. 439. old. – Szerk.*

** – viharos ifjúság és elfásult öregség – *Szerk.*

*** – siralmas – *Szerk.*

° – szép – *Szerk.*

°° – rőfögő; morgó, zsémbes – *Szerk.*

°°° – iszonyú – *Szerk.*

parti ouvrier* (a mieink), Calais, okt. 13, francia szakszervezetek[572]; Halle, okt. 12, lesz a legfontosabb[520]. A következő dolog van ugyanis folyamatban (ez *bizalmas, neked szól*, a sajtóba egyáltalán semmi sem kerülhet ki ebből):

A brüsszeliek, akiket a posszibilisták megbíztak, hogy hívják össze Belgiumba az *ő* kongresszusukat[543], meghívták a liverpooli trade-union kongresszust[545], s az ezt lelkesen elfogadta. Ezzel az angolok lekötötték magukat, s mi bizonyos kényszerhelyzetbe kerültünk. Ezért az itteniekkel való tanácskozás után felszólítottam előbb a franciákat, azután a németeket**, hogy készítsék elő a két 1891-es kongresszus egyesítését, ha elérhetők tisztességes feltételek: a kongresszus szuverenitása, amelyet az előző alkalommal a posszibilisták megtagadtak tőlünk, a *mindkét* 1889-es kongresszus *mindkét* megbízott pártja által való összehívás, a képviselet módjának előzetes szabályozása és még néhány apróság. Minthogy Halléba amúgy is elmennek külföldi pártok különböző képviselői, javasoltam egy ott tartandó előzetes konferenciát az előzetes föltételek szabályozására[546]. Ez is a legjobb úton halad. Úgy sejtem, hogy mindemellett elkövetnek majd ott mindenféle mamlaszságot, Tussy valószínűleg ott lesz és megakadályoz egyet-mást, csakhogy az emberek annyira gushing in internationalibus***, ahol pedig ez igazán a legkevésbé sem helyénvaló, hogy a dolog mégis másképpen üthet ki, mint ahogy elindítottam. Legalábbis számítok erre. De azt hiszem, mégis jól megy.

Először is 1889-ben a saját kongresszusunkkal megmutattuk a kicsiknek (a belgáknak, hollandoknak stb.), hogy nem engedjük őket a fejünkön táncolni, s legközelebb jobban vigyáznak majd magukra.

Másodszor pedig úgy látszik, hogy a posszibilisták teljesen felbomlóban vannak.[567] Brousse, aki a posszibilista városi tanácsosok klikkjét és az ő révükön a munkatőzsdét[149] vezényli, nyílt háborúban van Allemane-nal, aki a párizsi szakegyleteket vezényli, és ami a legjellemzőbb, békét akar a mieinkkel. Az elpatkolt Joffrin helyére Allemane akar bekerülni a kamarába, Brousse Lavyt vagy Gélyt akarja behozni. A háború olyan ádáz, hogy Brousse nem mert megjelenni Joffrin temetésén, ahol Allemane vitte a szót. Néhány vidéki követőjükkel is viszályban vannak. Végül pedig a belgák és hollandok szemében rendkívül sokat ártott nekik az, hogy a május 1-i tün-

*– munkáspárt – *Szerk.*

** *V. ö. 442–443., 447–448., 459. old.* – *Szerk.*

*** – szertelenek nemzetközi dolgokban – *Szerk.*

tetés ellenzőiként szerepeltek[573]. Brousse és Allemane a lapjaikban is egészen nyilvánosan hadakoznak egymással.

Olyan kedvezők tehát a feltételek – eltekintve attól az óriási erkölcsi megerősödéstől, amelyet a németek vívtak ki maguknak választási győzelmükkel[435] és következményeivel: Bismarck és a szocialista-törvény bukásával[17], s amely egyenesen Európa döntő jelentőségű pártjává tette őket –, hogy még hibás taktikával is győzelmet remélhetünk. Vagy sikerül az ésszerű alapon való fúzió, s akkor a német és a francia marxisták uralkodnak a kongresszuson, vagy annyira szemmel láthatóvá válik, hogy nincs igazuk a posszibilistáknak és néhány követőjüknek, hogy az angolok (az új trade-unionok) otthagyják őket; s *akkor* aztán megint elindíthatunk itt egy olyan kampányt, mint 1889 tavaszán és még eredményesebben.

Nagyon örülök, hogy hajlandó vagy írni a „Neue Zeit"-nak. Ha nem elégítenek ki a tiszteletdíj-feltételek – neked természetesen amerikai tiszteletdíjat kell kapnod –, akkor közöld nyugodtan az igényedet és utasítsd hozzám az embereket. A „Neue Zeit" igen fontos orgánummá válhatik. Bernstein ír majd innen, Lafargue Párizsból, Bebel csinálja a Németországról szóló heti szemlét, s hogy ezt ragyogóan tudja csinálni, azt megmutatta a bécsi „Arbeiterzeitung"-ban. Én német eseményről soha nem alkottam magamnak szilárd véleményt, amíg Bebel róla szóló tudósítását nem olvastam. Mesteri volt, ahogy világosan, tárgyilagosan fogja fel a tényeket, nem engedte, hogy saját előszeretete elragadja.

A „Sozialdemokrat" nagy űrt hagy maga után. De 2 év sem telik bele, s nyílt csetepatéban állunk Vilmoskával*, és az lesz aztán a mulatságos.

Üdvözlet neked és feleségednek Schorlemmertől, aki itt van, és tőlem.

Barátod
F. E.

A „Tőke" I. kötetének 4. kiadását rövid időn belül várom, rögtön kapsz egy példányt. Az előszó[574] anyag lehet a „Volkszeitung" számára.

* II. Vilmos. – *Szerk.*

229

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[347]

Legutóbbi levelemben azt a körülményt, hogy hozzád szóló ajánlást adtam a két Rommnak*, elfelejtettem megemlíteni, ami talán illetlennek tűnhetik föl neked. Merő feledékenység volt. Rommék – a férfit nem ismerem személyesen – Berlinben a legjobb pártkörökben forogtak és teljes bizalmat élveztek, s bizonyosan sok érdekeset mondhatnak el neked az ottani viszonyokról. Mint írtam, az asszony sógornője Ede Bernsteinnek, aki a „Sozialdemokrat" szerkesztőjeként az ifjabb nemzedék egyik legjobbjának bizonyult, maga pedig irodalmi munkájánál fogva nagyon elismerésre méltó mint közvetítő a haladó orosz irodalom és a németek között. – Minden személyi dolgot, hogy miként, hová és miért mentek oda, nyilván elmondtak neked.

Újra megjelenik a „Socialiste" – írok Lafargue-nak, hogy küldjék neked.

A kongresszus ügye a legjobb úton halad. Németek és franciák közt teljes egység. Guesde, Nieuwenhuis, Tussy, egy belga és egy svájci 12-én Halléba mennek[546] és valószínűleg mindent el fognak rendezni. A posszibilisták nyílt viszályban állnak egymással – a jövő héten dűlőre jut a dolog náluk[567].

Nim köszöni a kalendáriumot[350], ő, Schorlemmer és én szívélyesen üdvözlünk mindkettőtöket.

Barátod
F. E.

A Tussyra mért csapásokról mi itt semmit sem tudunk – what does it mean?**

[London,] 1890 okt. 4.

---

* Maxim és Julie Romm. – *Szerk.*

** – mit jelent ez?[575] – *Szerk.*

230

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

Kedves Kautsky,

Légy szíves gondoskodni róla, hogy még egy második példányt küldjenek nekem a „Neue Zeit"-ból; barátunknak, Samnek szánom,

„am fernen, fernen Niger,
Wo er noch jägt den Löwen, den Tiger"*,

s ha *rögtön* megkapom az 1. számot, a jövő pénteken már küldöm is.

Dietz elszámolhatja a tiszteletdíjaim terhére.

Jollymeier is sokszor üdvözöl.

Barátod
F. E.

[London, 18]90. X. 5.

* – „a messzi Niger partján, / Hol még űz ő tigrist, oroszlánt"[576] – *Szerk.*

231

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

London, [18]90. X. 7.

Kedves Liebknecht,

Az 1–4-es „Volksblatt"-ot és az 5-ösből 7 példányt köszönettel megkaptam[577], a levelet szintén.

Szívesen közreműködöm a „Volksblatt"-nál, ha az időm engedi és alkalom adódik. Most azonban ismét abba kell hagynom egy időre minden újságírást, mert végre el kell készülnie a III. kötetnek.[7]

Mint a „Neue Zeit"-nál és másutt is, két feltételt szabok: 1. hogy az általam aláírt cikkeken beleegyezésem nélkül semmi változtatás nem történik, 2. hogy a tiszteletdíjak, if any*, a pártkasszába fizetendők be hozzájárulásomként.

Amit legelőször ki kell küszöbölni a „Volksblatt"-ból, az a halálosan unalmas hang, amely betört oda. Hozzá képest a „Hamburger Echo"[578] világlap, abban csak a vezércikkek szárazak, egyébként nagyvárosias, világfias hang uralkodik, a „Volksblatt"-ot azonban legnagyobbrészt alva írják, s Lenchen azt állítja, hogy a „Sankt Johann–Saarbrücker Zeitung"[579] érdekesebb. A lap mindig is ilyen álmosító hatást tett ránk. Ezek volnának a vicces berliniek? nofene!! Szóval vigyél valami életet a dologba, mert különben a mi „állami értesítőnk" nagyon is tisztességtelen konkurrencia lesz a porosz-német értesítő számára[580] – azt pedig igazán nem szabad példaképünknek tekintenünk.

A kért lapokon kívül küldök neked még egy „Daily Chronicle"-t, benne van az igazi háttere a legutóbbi gáz-riadalomnak, amelynél egyes ügybuzgó tábornokok 700 főnyi katonaságot akartak küldeni Bectonba[581] (az East Endtől keletre, a Temze mellett).

Örülök, hogy olyan gyorsan megszokjátok Berlint.

Tussy Lille-ből bizonyára elmegy hozzátok Guesde-del.

Barátod
F. E.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és a gyerekeknek.

* – ha egyáltalán vannak – *Szerk.*

232

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[347]

Kedves Sorge,

A kalendárium[350] megjött – Lenchen köszöni!

Ma egy egész csomag különfélét küldtem neked; a kongresszusokról. A posszibilistáknak végük van, Allemane, Clément, Faillet stb., a párt párizsi munkásainak többsége kizárta Brousse-t, Brousse viszont őket. Egyszóval: szakadás[567]. Brousse mellett csak azok a vezetők állnak, akik függenek tőle (a mindegyikük disznóságaira vonatkozó dokumentumok miatt), tehát a városi tanácsosok és a munkatőzsde[149] fizetett hivatalnokai, no meg – Hyndman úr, aki nagy derülésemre a legutóbbi „Justice"-ban szolidárisnak nyilvánítja magát Brousse-szal[582]. Mindenesetre most *mindkét* frakciónak befellegzett, teljesen fölbomlóban vannak, s remélhetőleg a mieink nem zavarják meg ezt beavatkozásukkal. A mi kongresszusaink viszont pompásan folytak le. Előbb Lille – a francia „marxisták" mint párt; azután Calais, az általuk irányított szakszervezeteké[572]; aztán Halle[520], the crowning of the whole*. Tussy ott volt Lille-ben és Halléban, Aveling Lille-ben és Calais-ban. Hogy a nemzetközi tárgyalás Halléban[546] hogyan folyt, arról még nincs hírem. Mindenesetre ezen az egész héten *elsőrendű nagyhatalom* voltunk az egész világ sajtója számára.

Sok üdvözlet.

Barátod

F. E.

[London, 18]90. X. 18.

* – az egésznek a betetőzése – *Szerk.*

233

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 okt. 19.

Kedves Löhröm,

Végre! Ezen a héten nem voltam ugyan szorgalmas, de mindenesetre nyakig voltam az „elfoglaltságban" és „lekötöttségben". Szerecsennek mintegy négy köbláb* régi, az 1836–64-es időszakból való levelét (azaz legtöbbnyire hozzá címzetteket) raktam rendbe. Mindez a legtarkább összevisszaságban volt egy nagy kosárban, amelyre talán emlékszel. Leporolás, kiegyenesítés, összerakás – több mint egy hét beletelt, mire nagyjából rendet teremtettem. Ez alatt az egész idő alatt felfordulás volt a szobámban, amelyet elborítottak a rendezettség és rendetlenség különféle fokozataiban levő papirosok, úgyhogy sem hazulról eljárni, sem bármi más munkát végezni nem tudtam. Ez volt az 1. sz. Azután jöttek a kongresszusok, s velük – nem munka, hanem látogatók stb. okozta időveszteség számomra. És végül, Nim egész héten meglehetősen rosszul érezte magát, csütörtökön önszántából lefeküdt és még orvosért is küldött – de ez azt mondta, nincs ok arra, hogy az ágyat nyomja; legalább néhány órára fölkelhet, s ő meg is teszi. Az orvos még nem tudja pontosan megállapítani, mi a baj; vannak tünetek, amelyek májbajra utalnak (sárgaság), nincs étvágya és gyönge. Tegnap este óta azonban jobban van és hangulata is jobb, s remélem, néhány napon belül rendbe jön.

Remélem, Paul megszabadult bizalmas belső barátjától[583]. Ha nem, ez saját hibája; egy adag hímpáfrány vagy kusszóvirág gyorsan véget vet ennek a bajnak. Az állatot megmérgezi, de neki nem fog ártani.

Kongresszusaink[584] nagyszerűen folytak le, s ha összehasonlítjuk a poszszibilistákéval[567], még előnyösebben emelkednek ki. *Ez* a nyavalya most hamarosan magától elmúlik majd. Csak azt remélem, barátaink tág teret adnak nekik arra, hogy vesztükbe rohanjanak, s a legkevésbé sem avatkoznak be ebbe közeledésükkel vagy másként. Il faut qu'ils cuisent dans leur

* – több mint 1 köbméter – *Szerk.*

propre jus.* Minden beavatkozási kísérletünk csak megállítaná egy időre a bomlás és a pourriture** folyamatát. Bizonyos, hogy a tömegek lassanként átállnak hozzánk. És minél tovább hagyjuk, hogy a vezetők gyilkolják egymást, annál kevesebbet kell majd az egyesülés napján átvennünk közülük. Ha Liebknechtnek nem lett volna annyira sürgős, hogy a lassalleánusok átjöjjenek hozzánk, akkor nem kellett volna átvennie Hasselmannt és más olyanokat, akiket egy fél évvel később ki kellett penderíteni.[361] S ma Franciaországban, mint akkor Németországban, az egész vezető banda a velejéig rohadt.

Nagy meglepetésemre és megkönnyebbülésemre a legutóbbi „*Justice*"-ban Hyndman Brousse mellett foglal állást[582]! Mekkora szerencse! Már attól kezdtem félni, olyan helyzetbe kerülhetek, hogy Hyndmant megint barátunkká kell fogadnunk, legalábbis passzívan, holott 10 000-szer jobban szeretem őt ellenfélnek.

Paulnak igaza *lehet* most: a posszibilisták *talán* megint távol maradnak saját kongresszusuktól.[585] Az időt és a helyet, úgy látszik, rögzítették Halléban: Brüsszel, 91 aug. 16.[546] Mindössze ennyit tudok. Holnap mindent megtudok Tussytól, aki tegnap elhagyta Hallét, mert Kölnbe szóló térti jegye eddig a napig érvényes.

Örülök, hogy Fischer bekerült a pártvezetőségbe. Bizonyára láttad itt. Nagyon intelligens, nagyon aktív, forradalmi, *teljesen filiszterellenes*, s módszereiben és modorában nemzetközibb a legtöbb németnél. Tussy azt írja, hogy a lille-i kongresszus[572] után az volt a benyomása a német Reichstagtagokról, legalábbis nagy részükről, hogy meglehetősen filiszterek. Erre fel is voltam készülve. Minthogy képviselőinknek nincs fizetésük, nem kaphatjuk meg mindig a legjobbakat, hanem el kell fogadnunk a viszonylag polgári helyzetben levők közül a *legkevésbé rosszakat*. Ezért tömegeink sokkal különbek, mint a *frakció*. Az utóbbi gratulálhat magának ahhoz, hogy ellenzéke[492] olyan szamarakból és sötét figurákból áll (sok közülük valószínűleg besúgó). Ha fellázadnának Bebel, Singer és Fischer ellen, föl kell majd lépni velük szemben – én azonban bizonyos vagyok abban, hogy Bebel mindig elég erős lesz a megfékezésükre.

Paulnak Bebelre és a „Gil Blas"-ra vonatkozó kérdései nagyon naivak.[586] Ismeri Bebelt és ismeri a „Gil Blas"-t; lehet, hogy önmagát nem ismeri? Mindenesetre elküldöm Bebelnek a „Gil Blas"-t, vastagon aláhúzva, és

* – Hadd süljenek saját zsírjukban. – *Szerk.*

** – rothadás – *Szerk.*

megmondom, hogy cáfolja meg. Ez a szemérmetlen hazugság túllép minden mértéken, még a „Gil Blas"-én is.

Tussy valósággal beleszeretett a lille-i küldöttekbe, s csakugyan úgy látszik, hogy igazi elitet alkottak, s éppen azokat a jótulajdonságokat mutatták, amelyeket újabban divat Franciaországban lefitymálni azért, mert a németek nagyobb mértékben mutatják fel őket, ámbár 1870 előtt szokásos volt azzal dicsekedni, hogy discipline, esprit d'organisation et action combinée* különlegesen francia tulajdonságok. Nagy érdeklődéssel olvastam Paulnak ezekről a küldöttekről szóló beszámolóját[587], s lesz rá gondom, hogy bejusson az angol és a német sajtóba. A franciáknak megvan az a nagy előnyük, hogy forradalmi környezetben születtek és nőttek fel. Sem az angoloknak, sem a németeknek nincs meg ez az előnyük, mi több, ők a burzsoázia vallásában, a protestantizmusban nevelkedtek. Ez szokásaiknak, modoruknak, erkölcseiknek nyárspolgári színezetet ad, amelyet ha külföldre, kivált Franciaországba mennek, le kell rázniok. Hasonlítsd csak össze a lille-i és a hallei határozatok fogalmazását!

Ez a nagy haladás; e három nemzet egyike nélkül sem lehetünk most meg. Csak a belgákat és a svájciakat tudnók nagyon jól nélkülözni.

Szeretettel üdvözöl Nim és hű barátod

F. E.

Minthogy Paul olyan részletesen beszélt a „Neue Zeit"-ban azokról a flottákról, amelyeket Szerecsen készített nektek, lányoknak, mikor gyerekek voltatok[588], ide csatolom neki Szerecsen hajóépítészetének egyik, valószínűleg utolsó fennmaradt példányát.

Eredeti nyelve: angol

* – fegyelem, szervezettség, együttes cselekvés – *Szerk.*

234

Engels Eduard Bernsteinhez

Londonba[589]

[London, 1890 október 20.]

Okt. 20. Tussy tegnap reggel megjött. Adler* azt mondta neki, hogy Louise Kautsky nagyon vidáman tért vissza Berchtesgadenből, 10 évvel fiatalabbnak látszik, ragyogó sikerei vannak. A kongresszustól[520] Tussy nagyon fellelkesült, mint mondja, a küldöttek zöme kiváló, de a frakció a többségében filiszter – Bebel megijedt, amikor egyik-másiknak a választási győzelméről értesült, rögtön írt oda, hogy ezúttal már megtörtént a pech, de másodszor nem szabad megesnie. Amíg azonban engedelmeskedik ez a banda Bebelnek, addig még megjárja.

Barátod
F. E.

Küldöm a hátralevő beszámolókat, köztük egy hamburgi lapét, mert nem tudom, megvan-e már neked az okt. 14-i berlini beszámoló.[590]

* Viktor Adler. – *Szerk.*

235

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe[591]

Elküldöm neked az irodádba a mai „Justice"-t A. S. Headingley (alias* Adolphe Smith) cikkével, amely posszibilistáknak[20] bélyegez titeket és név szerint téged. A szerző egy párizsi születésű angol, Literatus vulgarissimus**, aki a Kommün alatt Párizsban volt, azután idejött Párizsnak és a Kommünnek egy mozgó panorámájával, és sohasem bocsátotta meg nekünk, hogy ez mint spekuláció teljesen csődöt mondott, azt hitte ugyanis, hogy az Internacionálé Főtanácsa minden estére közönséget dobol össze neki. Bennfentes lett a francia szekciónál[178], ahol mindenféle besúgók és csirkefogók – Vésinier, Caria stb. – klikkeztek együtt és francia titkos alapokból lapokat adtak ki a Főtanács ellen – ocsmány rágalmakkal. 6–8 éve ő Brousse itteni fő ügynöke és a közvetítő közte, az itteni Szociáldemokrata Föderáció[85] és különféle belgák között (ő a posszibilista kongresszusok és a nemzetközi bányászkongresszusok állandó tolmácsa). Világos lesz előtted a rossz szándék, de a butaság is – ezek az emberek egyáltalán nem értik a hallei határozatot[546], s azt hiszik, Németországban megmenthetik a posszibilistákat, akik Franciaországban önmagukat ütik agyon. Pour fellows!***

Barátod
F. E.

London, [18]90. X. 25.

* – másképpen, más néven – *Szerk.*
** – a legvulgárisabb irodalmár – *Szerk.*
*** – Szegény fickók! – *Szerk.*

236

Engels Konrad Schmidthez

Berlinbe[592]

London, 1890 okt. 27.

Kedves Schmidt,

Felhasználom az első szabad órát, hogy válaszoljak Önnek. Azt hiszem, nagyon helyesen cselekszik, ha elfogadja a zürichi állást[593]. Gazdaságtanból mindenesetre tanulhat ott egyet-mást, különösen, ha szem előtt tartja, hogy Zürich még mindig csak harmadrangú pénz- és spekulációs piac, és ezért az ott érvényesülő benyomások két-háromszoros visszatükröződés folytán le vannak gyengülve, illetve szándékosan meg vannak hamisítva. De gyakorlatilag megismeri a gépezetet és kénytelen lesz az első kézből, Londonból, New Yorkból, Párizsból, Berlinből, Bécsből jövő tőzsdei jelentéseket figyelemmel kísérni, s akkor feltárul Ön előtt – pénz- és értékpapírpiacként való visszatükröződésében – a világpiac. A gazdasági, politikai és egyéb viszszatükröződésekkel ugyanaz az eset, mint az emberi szemben végbemenőkkel; gyűjtőlencsén haladnak át és ezért megfordítva, fejtetőre állítva mutatkoznak meg. Csakhogy hiányzik az az idegberendezés, amely a képzet számára ismét talpra állítja őket. A pénzpiac embere éppen csak a pénz- és értékpapírpiac megfordító visszatükröződésében látja az ipar és a világpiac mozgását és ezért az okozat okká válik számára. Ezt már a negyvenes években láttam Manchesterben[381]: az ipar menetét és ennek periodikus maximumait és minimumait illetően teljesen használhatatlanok voltak a londoni tőzsdei jelentések, mert az urak a pénzpiac válságaiból akartak mindent megfejteni, pedig ezek legtöbbnyire maguk is csak tünetek voltak. Akkor azt igyekeztek bebizonyítani, hogy az ipari válságok nem időszakos túltermelésből keletkeznek, és ennélfogva a dolognak ráadásul még tendenciózus, elferdítésre késztető oldala is volt. Ez a pont most – számunkra legalábbis egyszer s mindenkorra – elesik, s emellett persze tény, hogy a pénzpiacnak is meglehetnek a maga saját válságai, amelyekben közvetlen ipari zavarok csak alárendelt szerepet, vagy éppen semmi szerepet nem játszanak, és itt még egyet s mást meg kell állapítani és vizsgálni, különösen történetileg az utóbbi 20 évre vonatkozóan.

Ahol megvan a munka megosztása társadalmi méretekben, ott megvan a részmunkáknak egymással szemben való önállósulása is. A termelés a végső fokon döntő. De mihelyt a termékekkel való kereskedés a tulajdonképpeni termeléssel szemben önállósul, a saját mozgását követi, amely, bár nagyjában-egészében a termelés mozgása uralkodik rajta, de részleteiben és ezen az általános függőségen belül ismét csak a saját törvényeit követi, amelyek ennek az új tényezőnek a természetéből adódnak; ennek a kereskedelmi mozgásnak megvannak a saját fázisai és a maga részéről ismét visszahat a termelés mozgására. Amerika felfedezése annak az aranyéhségnek a következménye, amely a portugálokat már előbb Afrikába űzte (v. ö. Soetbeer: „Edelmetall-Produktion"), mert a XIV. és XV. században oly hatalmasan kiterjedt európai ipar és az ennek megfelelő kereskedelem több csereeszközt kívánt meg, mint amennyit Németország – az 1450 és 1550 közötti idők nagy ezüstországa – szállítani tudott. India portugálok, hollandok és angolok által való 1500 és 1800 közötti meghódításának az Indiából való *behozatal* volt a célja, oda irányuló kivitelre senki sem gondolt. És mégis, milyen óriási visszahatásuk volt ezeknek a tisztán kereskedelmi érdekek megszabta felfedezéseknek és hódításoknak az iparra – az ezekbe az országokba irányuló *kivitel* szükségletei teremtették csak meg és fejlesztették ki a nagyipart.

Így van ez a pénzpiaccal is. Mihelyt a pénzkereskedelem elválik az árukereskedelemtől, megvan neki – bizonyos, a termelés és az árukereskedelem által megszabott feltételek között és ezeknek határain belül – a saját fejlődése, megvannak a különös, a saját természete által meghatározott törvényei és külön fázisai. Ha most még hozzájárul ehhez az, hogy e további fejlődés során a pénzkereskedelem értékpapírkereskedelemmé szélesedik, és ezek az értékpapírok nemcsak állampapírok, hanem ipari és közlekedési részvények is járulnak hozzájuk, ha tehát a pénzkereskedelem közvetlen uralmat vív ki magának a rajta nagyjában-egészében uralkodó termelés egy része fölött, akkor még erősebbé és bonyolultabbá válik a pénzkereskedelem visszahatása a termelésre. A pénzkereskedők a vasutak, bányák, vasművek stb. tulajdonosai. Ezek a termelési eszközök kettős arculatot kapnak: hol a közvetlen termelés érdekeihez kell igazodnia működésüknek, hol pedig a részvényesek szükségleteihez is, amennyiben ezek pénzkereskedők. A legcsattanósabb példája ennek: az észak-amerikai vasutaké – működésük egészen Jay Gould, Vanderbilt és a többiek pillanatnyi tőzsdei műveleteitől függ, amelyek teljesen idegenek az illető vasúttól és ennek mint közlekedési eszköznek az érdekeitől. És még itt, Angliában is láthattuk a különféle vasúttársaságok évtizedekig folyó harcait a köztük levő határterületekért, olyan harcokat, amelyekben óriási pénzek pazarlódtak el, nem a termelés és a közleke-

dés érdekében, hanem kizárólag a versengés következtében, amelynek legtöbbször csak az volt a célja, hogy lehetővé tegye a részvényeket birtokló pénzkereskedők tőzsdei műveleteit.

Amikor ezt a néhány utalást teszem arra, hogyan fogom fel a termelésnek az árukereskedelemhez és mindkettőnek a pénzkereskedelemhez való viszonyát, akkor alapjában véve már feleltem Önnek a történelmi materializmusról általában feltett kérdéseire is. Legkönnyebben a munka megosztása szempontjából érthető meg a dolog. A társadalom bizonyos közös funkciókat hoz létre, amelyeket nem nélkülözhet. Az ezekre kinevezett emberek a munka *társadalmon belüli* megosztásának egy új ágát alkotják. Ezzel megbízóikkal szemben is külön érdekeik keletkeznek, önállósítják magukat ezekkel szemben, és – megvan az állam. S most ahhoz hasonló történik, mint az árukereskedelemnél és később a pénzkereskedelemnél: Az új önálló hatalomnak nagyjában és egészében a termelés mozgását kell ugyan követnie, de benne rejlő, vagyis egykor reá ruházott és fokozatosan tovább fejlesztett viszonylagos önállóságánál fogva maga is visszahat a termelés feltételeire és menetére. Két egyenlőtlen erő kölcsönhatása ez, egyfelől a gazdasági mozgásé, másfelől a lehető legnagyobb önállóságra törekvő és miután már létrehozták, saját mozgással is bíró új politikai hatalomé; a gazdasági mozgás nagyjában és egészében utat tör magának, de nem kerülheti el az önmaga által létrehozott és viszonylagos önállósággal bíró politikai mozgás visszahatását sem, egyrészt az államhatalomnak, másrészt a vele egyidejűleg létrehozott ellenzéknek a mozgását. Ahogy a pénzpiacon nagyjában és egészében s a már jelzett fenntartásokkal az ipari piac mozgása tükröződik vissza, persze *megfordítva*, úgy tükröződik vissza a kormány és az ellenzék harcában a már előbb is meglevő és harcoló osztályok harca, de szintén megfordítva, nem közvetlenül, hanem közvetve, nem mint osztályharc, hanem mint politikai elvekért folyó harc, s annyira megfordítva, hogy évezredekbe tellett, míg rájöttünk a nyitjára.

Az államhatalom visszahatása a gazdasági fejlődésre háromféle lehet: Haladhat ugyanabban az irányban, akkor gyorsabb a fejlődés, haladhat szembe vele, akkor manapság minden nagy népnél előbb-utóbb tönkremegy az államhatalom, vagy lehet hogy az államhatalom a gazdasági fejlődés bizonyos irányainak gátat vet, másokat előír – ez az eset végeredményben a két előbbinek valamelyikére vezethető vissza. De világos, hogy a 2. és 3. esetben a politikai hatalom a gazdasági fejlődésnek nagy kárára lehet s tömeges erő- és anyagpocsékolást idézhet elő.

Ehhez járul még a gazdasági segélyforrások meghódításának és brutális megsemmisítésének esete – régebben ezen bizonyos körülmények között

egy-egy egész vidék vagy nemzet gazdasági fejlődése tönkremehetett. Ez az eset manapság, legalábbis a nagy népeknél, többnyire ellenkező hatásokkal jár: a legyőzött hosszú távon gazdaságilag, politikailag és erkölcsileg többet nyer néha, mint a győző.

A joggal hasonlóképpen áll a dolog: Mihelyt szükségessé válik az új munkamegosztás, amely hivatásos jogászokat teremt, ismét egy új, önálló terület nyílik meg, amely bár általánosan függ a termeléstől és a kereskedelemtől, mindamellett különös visszaható ereje is van ezekre a területekre. Modern államban a jog nemcsak az általános gazdasági helyzetnek kell hogy megfeleljen, nemcsak azt kell kifejeznie, hanem *önmagában összefüggő* kifejezésnek is kell lennie, amely nem csapja önmagát arcul belső ellentmondásokkal. S ennek elérése kedvéért mind kevésbé lesz hű a gazdasági viszonyok visszatükrözése. Annál inkább így van, minél ritkábban történik meg, hogy valamely törvénykönyv nyersen, szépítgetés nélkül, hamisítatlanul fejezi ki egy osztály uralmát – hiszen ez már maga is ellentmondana a „jogfogalomnak". 1792–96 forradalmi burzsoáziájának tiszta, következetes jogfogalma már a Code Napoléonban[479] is sok tekintetben meg van hamisítva, s amennyiben mégis megtestesül benne, napról napra mindenféleképpen enyhíteni kell a proletariátus fokozódó ereje folytán. Mindamellett a Code Napoléon az a törvénykönyv, amely az alapja minden világrészen minden új törvényalkotásnak. Így a „jogfejlődés" menete nagyrészt csupán abból áll, hogy előbb igyekeznek kiküszöbölni azokat az ellentmondásokat, amelyek a gazdasági viszonyoknak közvetlenül jogi alapelvekre való lefordításából adódnak, igyekeznek harmonikus jogrendszert létrehozni; azután pedig a gazdasági továbbfejlődés hatása és kényszerítő ereje újra meg újra áttöri és új ellentmondásokba bonyolítja ezt a rendszert (itt egyelőre csak a polgári jogról beszélek).

A gazdasági viszonyoknak jogi elvekként való visszatükröződése szükségképpen szintén a feje tetején áll: anélkül megy végbe, hogy tudatossá válnék a cselekvőkben, a jogász azt képzeli, hogy a priori tételekkel dolgozik, holott ezek csak a gazdaság tükröződései – így minden a feje tetején áll. És azt hiszem, magától értetődik, hogy ez a megfordítás – amely míg fel nem ismerjük, alkotja azt, amit *ideológikus szemléletnek* nevezünk – a maga részéről ismét visszahat a gazdasági alapra és ezt bizonyos határok között módosíthatja. Az örökösödési jog alapzata, a család egyenlő fejlettségi fokát feltételezve, gazdasági. Mégis nehéz lesz kimutatni, hogy pl. a teljes végrendelkezési szabadságnak Angliában és erős korlátozásának Franciaországban minden részletében csak gazdasági okai vannak. De mind a kettő igen jelentékeny mértékben visszahat a gazdaságra azzal, hogy befolyásolja a vagyon elosztását.

Ami pedig a még magasabban a légben lebegő ideológiai területeket illeti, a vallást, a filozófiát stb., ezeknek történelem előtti, a történelmi korszak által készen talált és átvett állományuk van – abból, amit ma ostobaságnak neveznénk. Ezeknek a természetről, magának az embernek a mibenlétéről, szellemekről, varázserőkről stb. való különféle hamis képzeteknek többnyire csak negatív gazdasági alapjuk van; a természetről alkotott hibás képzetek a történelem előtti korszak alacsony gazdasági fejlettségének kiegészítései, de helyenként feltételei, sőt okai is. És bár a gazdasági szükséglet volt a természet fokozódó megismerésének fő hajtóereje és lett mindinkább azzá, mégis tudálékosság volna, ha gazdasági okait akarnók keresni mindennek az ősállapotbeli ostobaságnak. A tudományok története ezen ostobaság fokozatos kiküszöbölésének, illetve új, de egyre kevésbé képtelen ostobasággal való pótlásának a története. Azok az emberek, akik ezzel foglalkoznak, megint a munka megosztásának külön szféráihoz tartoznak és úgy tűnik nekik, hogy egy független területet művelnek meg. S amennyiben önálló csoportot alkotnak a társadalmi munkamegosztáson belül, annyiban, amiket produkálnak, tévedéseiket is beleértve, visszahatnak az egész társadalmi fejlődésre, még a gazdaságira is. De mindemellett maguk is megint a gazdasági fejlődés uralkodó befolyása alatt állanak. A filozófiában pl. ez a polgári korszakra vonatkozólag a legkönnyebben bebizonyítható. Hobbes az első modern materialista volt (a XVIII. század értelmében), de az abszolutizmus híve akkor, amikor az abszolút monarchia egész Európában virágkorát élte és Angliában megkezdte harcát a néppel. Locke mind vallás, mind politika terén az 1688-as osztálykompromisszum[594] gyermeke volt. Az angol deisták[595] és következetesebb folytatóik, a francia materialisták voltak a burzsoáziának az igazi filozófusai – sőt a franciák még a polgári forradalomé is. A német filozófiában Kanttól Hegelig a német nyárspolgár vonul végig – hol pozitív, hol negatív módon. De mint a munkamegosztás meghatározott területének minden korszak filozófiájának egy meghatározott gondolati anyag az előfeltétele, amelyet elődei hagyományoztak rá és amelyből ő kiindul. S ez az oka annak, hogy gazdaságilag elmaradott országok a filozófiában elsőhegedűsök lehetnek: a XVIII. században Franciaország Angliával szemben, amelynek a filozófiája alapul szolgált a franciáknak, később Németország mindkettejükkel szemben. De mind Franciaországban, mind Németországban a filozófia, akárcsak e kor általános irodalmi virágzása, egy gazdasági fellendülésnek az eredménye is volt. Biztos vagyok abban, hogy a gazdasági fejlődés végső fokon e területek fölött is uralkodik, de ez olyan feltételek között megy végbe, amelyeket maga az egyes terület szab meg; a filozófiában pl. úgy, hogy gazdasági befolyások (amelyek legtöbbször megint

csak politikai stb. köntösben hatnak) a meglevő, az elődöktől áthagyományozott filozófiai anyagra gyakorolnak hatást. A gazdaság itt semmit sem teremt újonnan, de meghatározza a módját a készen talált gondolati anyag megváltoztatásának és továbbfejlesztésének, és többnyire ezt is közvetve, mert a legnagyobb közvetlen hatással a filozófiára a politikai, jogi, erkölcsi visszatükröződések vannak.

A vallásról a legszükségesebbet elmondtam Feuerbachról szóló írásom utolsó fejezetében.[596]

Ha tehát Barth azt hiszi, hogy mi tagadjuk a gazdasági mozgás politikai stb. visszatükröződéseinek mindennemű visszahatását magára erre a mozgásra, akkor egyszerűen szélmalomharcot vív. Hiszen csak Marx „*Brumaire tizennyolcadikája*"-t kell megnéznie, ahol szinte kizárólag arról a *különös* szerepről van szó, melyet a politikai harcok és események játszanak, természetesen a gazdasági feltételektől való *általános* függésükön belül. Vagy a „Tőké"-t, pl. a munkanapról szóló szakaszt, ahol a törvényhozás, amely pedig politikai aktus, olyan döntően hat. Vagy a burzsoázia történetéről szóló szakaszt (24. fejezet)[597]. Vagy hát miért küzdünk mi a proletariátus politikai diktatúrájáért, ha a politikai hatalom gazdaságilag tehetetlen? Az erőszak (vagyis az államhatalom) szintén gazdasági potencia.

De a könyv bírálatára most nincs időm. Először a III. kötetnek kell kijönnie[7], egyébként pedig azt hiszem, hogy pl. Bernstein is egészen jól el tudná azt intézni.

Mindezek az urak egyvalaminek vannak híján, és ez a dialektika. Mindig csak itt okot, ott okozatot látnak. Hogy ez üres absztrakció, hogy a való világban ilyen metafizikus poláris ellentétek csak válságok idején léteznek, de hogy az egész nagy folyamat a kölcsönhatás formájában megy végbe – bár ez igen egyenlőtlen erők kölcsönhatása, amelyek közül a gazdasági mozgás a messze legerősebb, legeredetibb, legdöntőbb –, hogy itt semmi sem abszolút, hanem minden relatív, azt ők egyszerűen nem látják, számukra Hegel nem létezett.

Ami a pártbeli viszályt[492] illeti, az ellenzéki urak engem erőszakkal belerángattak, úgyhogy nem volt más választásom. Az a mód, ahogyan Ernst úr bánt velem[503], teljesen minősíthetetlen, hacsak iskolás gyereknek nem akarom nevezni őt. Hogy ez az ember beteg, s írnia kell ahhoz, hogy megélhessen, sajnálom. De akinek olyan élénk a fantáziája, hogy egyetlen sort sem tud elolvasni úgy, hogy ne a mondottak ellenkezőjét olvasná ki belőle, az más területeken használhatja föl fantáziáját, nem pedig a szocializmus nem fantasztikus területén. Írjon regényeket, drámákat, műbírálatokat és más efféléket, akkor csak a burzsoá műveltségnek árt ezzel és nekünk használ. Akkor

talán megérik annyira, hogy a mi területünkön is képes lesz valami teljesítményre. Azt azonban meg kell mondanom: az éretlen kacatnak és a teljes ostobaságnak olyan zagyvalékával, amilyent ez az ellenzék napfényre hozott, még soha és sehol nem találkoztam. És ezek a zöldfülűek, akik semmit nem látnak a maguk mérhetetlen önteltségén kívül, ezek akarják előírni a párt taktikáját! A bécsi „Arbeiterzeitung" egyetlen Bebel-féle tudósításából többet tanultam, mint ezeknek az embereknek az egész zagyvalékából. S ezek azt képzelik magukról, hogy többet érnek, mint ez a világos koponya, aki oly csodálatosan helyesen érti meg a körülményeket és egy-két szóval oly világosan ábrázolja őket! Ezek mind félresikerült szépirodalmárok, pedig még a sikerült szépirodalmár is gyenge egy fajzat.

Sajnálnám, ha a „Volkstribüne" megszűnnék. Az Ön szerkesztése alatt kitűnt, hogy az ilyen inkább elméleti, mint aktuális tartalmú hetilap sok mindent tehet – s én jól tudom, miféle munkatársai vannak Önnek! De persze, hogy a „Neue Zeit" mellett, mióta ez hetilappá lett, fenntartható-e, az talán kérdéses. Ön mindenesetre örülni fog, hogy megszabadulhat a szerkesztés gondjaitól és örömeitől, s egyébre is jut ideje, mint merőben újságírói munkára. S a legközelebbi jövőben Berlinben is a legutóbbi viszály különféle utóhangjai lesznek még az uralkodók, ebből pedig semmi jó nem származik annak számára, aki benne van.

Levelem részletének közlése[598] nem okozott semmi kárt, de mégis jobb, ha nem történik meg ilyesmi. Levélben fejből és gyorsan ír az ember, anélkül, hogy utánanézne stb., s így mindig belecsúszhatik olyan kifejezés, amelybe aztán beleakaszkodik valaki azok közül, akiket mifelénk, a Rajnánál „Korinthenscheisser"-eknek* neveznek, s isten tudja, micsoda ostobaságot vezet le belőle.

Nagyon köszönöm előlegezett jókívánságait 70. születésnapomra, amelyhez még egy hónap hátravan. Idáig még igen jól vagyok, csak a szememet kell még mindig kímélnem és gázvilágításnál nem szabad írnom. Reméljük, hogy nem lesz rosszabb.

Most azonban be kell fejeznem.

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

* – bölcsességpotyogtatóknak; (*szó szerint*: mazsolaszaróknak) – *Szerk.*

237

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 nov. 2.

Kedves Lafargue-om,

A szegény Nim nagyon beteg. Egy ideje úgy látszott, visszatért a menstruációja, s három hete jelentős vérvesztesége volt. Dr. Read, akivel konzultáltunk, az arcszínét nagyon sárgának találta, de vizeletében nyomát sem találta epének – ezért méhdaganatra gyanakszik, de manuálisan nem vizsgálta meg őt. Azután Nimnek fájdalmai voltak az ágyéka táján a bal oldalon, amikor a bélsár a vastagbélben a szigmabélhez ért – ez is elmúlt, s azt hittem, javul az állapota, de ekkor igen heves fájdalmak jelentkeztek a bal lábában. Az egész idő alatt teljes étvágytalanság, nagy szomjúság (kizárólag tejet és húslevest fogyasztott, szilárd ételt egyáltalán nem). A bal lábában fellépő fájdalmakat a lábikra vénájában keletkezett trombózis okozta. Úgy látszott, hogy ennek normális lefolyása lesz, a fájdalmak csökkentek, s ma reggel a jól töltött éjszaka után látszólag elég frissen, sőt vidáman ébredt. De 11 óra és dél között változás állt be, és Read 104 °F = 40 °C hőmérsékletet mért. Pedig csak 1 $^{1}/_{2}$ percig volt a szájában a hőmérő. Mintegy félálomban van, nincsen teljesen eszméleténél, érverése gyors és szabálytalan, hőmérsékletének megfelelően. Mármost Read azt gyanítja, hogy vérének kachexiás állapotában (amire az előzetes tünetek többé-kevésbé utalnak) a megalvadt vér bomlik és vérmérgezést okoz. Ma délután igyekszik magával hozni Heatht a Gower Street-i kórházból konzultáció végett.

Pillanatnyilag ennyit írhatok nektek. Ha Heath eljön, még közlöm az eredményt.

Csókoltatom Laurát.

Kész híve
F. E.

Konzultáció bizonyos Pakard úrral – ő volt az egyetlen, akit meg lehetett találni. Úgy gondolja, hogy a láb diffúz gennyesedése okozza a vérmérge-

zést; megváltoztatták a borogatás módját és beadtak neki 4 szem = $^4/_{15}$ gramm kinint. Amennyire lehetett, megvizsgálták az uterust, de eddig nem találtak semmit, kivéve egy kicsiny, valamelyest gyanús helyet a méhszájnál, ám ennek „so far"* nem tulajdonítanak jelentőséget. Természetesen az embólia lehetősége még mindig fennáll, s ennek folytán további tüdővagy más komplikációk lehetősége. De ez a férfiú optimistábban ítéli meg az esetet, mint Read.

Ha változás következik be, holnap újból írok.

Eredeti nyelve: francia

* – „egyelőre" – *Szerk.*

238

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[347]

Ma gyászhírt kell közölnöm veled. Jó, kedves, hűséges Lenchenem tegnap délután, rövid és többnyire fájdalom nélküli betegség után csöndesen elszenderült. Hét boldog évet töltöttünk itt együtt ebben a házban. Mi ketten voltunk az utolsók az 1848 előtti régi gárdából. Most megint egyedül állok. Ha Marxnak hosszú éveken át és nekem e hét esztendő alatt megvolt a nyugalmunk a munkához, akkor ez lényegében Lenchen műve volt. Hogy mi lesz most velem, nem tudom. Pártügyekben adott csodálatosan jó érzékű tanácsa szintén fájdalmasan hiányozni fog nekem. Szívélyesen üdvözlöm feleségedet, s közöld a hírt Schlüterékkel is.

Barátod
F. E.

[London, 18]90 nov. 5.

239

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

A mi kedves, jó Nimmynk tegnap délután fél háromkor csöndesen elszenderült. Csak rövid ideig volt beteg és kevés fájdalma volt, a végén semmi sem.

Barátod
F. E.

[London, 18]90. XI. 5.

240

Engels Louise Kautskyhoz

Bécsbe[599]

[London, 1890 november 9.]

...Engedje el nekem annak a leírását, hogy micsoda napokat éltem át utána, milyen szörnyen üresnek és sivárnak tűnt és tűnik még most is nekem az élet. Akkor felmerült a kérdés: hogyan tovább?, s akkor, kedves Louise, eleven vigaszképpen éjjel-nappal egy kép lebegett szemem előtt, s ez Te voltál. Akkor azt mondtam, mint Nimmy: Ó, bárcsak Louise itt volna nálam. De nem mertem a megvalósításra gondolni ... bármi történik is, soha nem lett volna többé nyugalmam, ha legelsőként és rögtön nem Önnek tettem volna fel ezt a kérdést... Akárki vezeti is háztartásomat, alá kell majd vetnie magát annak az itteni felfogásnak, hogy egy hölgy nem végezhet fizikai munkát. Talán rám is kényszerítenék ezt, s egészen bizonyosan kénytelen lennék olyasvalakihez folyamodni, aki nincs benne pártunkban... Önnek tehát csak a felügyelettel kellene foglalkoznia, s egész többi ideje szabad lenne arra, amihez kedve van...

Akkor itt megbeszélhetnők az egész ügyet, s vagy régi barátokként együtt maradunk, vagy régi barátokként szétválunk. Nos, hozza meg döntését. Fontolja meg a dolgot, tanácskozzék Adlerral*. Ha, mint tartok tőle, ez az ábrándom nem valósulhat meg, vagy ha Ön úgy találja, hogy ez több hátránnyal vagy kényelmetlenséggel jár Önre nézve, mint amennyi előnnyel és örömmel, akkor kertelés nélkül tudassa velem. Sokkal jobban szeretem, mintsem hogy áldozatot kívánjak Öntől... És éppen ezért arra kérem, ne hozzon áldozatot értem, s az Ön útján kérem Adlert, beszélje le Önt erről. Ön fiatal és szép jövő előtt áll. Én három hét múlva hetven leszek és már csak rövid időm van az életből. Ezért a néhány évért nem szabad egy fiatal, reményteli életet föláldozni. Hiszen van még erőm rá, hogy átverekedjem magam...

El nem múló szeretettel

---

* Viktor Adler. – *Szerk.*

Helene Demuth

241

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1890 november 15.

Kedves Adler,

Szívélyes köszönet leveledért. Éppen most voltak nálam Avelingék egy távirattal Louisétól, aki ma akart ide utazni Bécsből: send money, küldjetek pénzt. Aveling rögtön küldött neki egy tíz fontra szóló csekket. De mert félek, hogy visszakérdezés nélkül nem fizetik ki, s ez időbe kerül, biztonságosabbnak tartom, hogy feladjak itt egy tíz fontra szóló pénzesutalványt, mégpedig, minthogy megérkeztekor Louise talán már eljött, a *te nevedre*, s itteni feladóként Edward Aveling nevével. Magát az utalványt a postai utasítás szerint itt kell tartanunk, mert a pénzt neked kifizetik általunk megadott lakcímeden.

Ha Louise már eljött, akkor további intézkedésig tartsd magadnál a pénzt a mi rendelkezésünkre.

Barátod
F. Engels

Éppen most jött vissza Aveling, mindenhol elkésett, mert szombaton 4 óra után nem vesznek föl utalványt!!

Így hát hétfőn küldjük.

242

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe

London, 1890 november 17.

Kedves Adler,

Bizonyára megkaptad szombati levelem. Közben jött egy távirat Avelingéknek Louisétól (tegnap éjjel 11 óra körül): „Thusday morning Victoria." Mármost ez jelenthet thursdayt, csütörtököt, de tuesdayt, keddet is. De ez volna a legkevesebb. Mi itt egyáltalán nem ismerjük a Bécsből induló legújabb közvetlen gyorsvonati járatokat, csak azt tudjuk, hogy Calais-n, Ostendén vagy Vlissingenen keresztül lehet utazni. A calais-i vagy ostendei vonatok azonban reggel 5 óra körül érkeznek, a vlissingeniek 8 óra körül, szintén reggel. Táviratoztam tehát neked (nem tudván, nem indult-e már el Louise) valamivel 4 óra előtt: Vlissingenen, Ostendén vagy Calais-n keresztül jön-e Louise, válasz fizetve (12 szóig). Ezt a történtek magyarázatául írom, mert különben rejtélyesnek és zavarosnak tűnhetik fel neked.

Minthogy Louise most határozottan bejelentette ideérkezését, nincs ok arra, hogy pénzesutalvánnyal elküldjem a második tíz fontot, ez tehát elmarad.

Barátod

F. Engels

Nr. 1

Herr Friedrich Engels

wird von den Unterzeichneten eingeladen, dem

Parteitag

der

ungarländischen Sozialdemokratie

als Gast beizuwohnen.

Zeit: 7. und 8. Dezember 1890.

Ort: Budapest, alte bürgerl. Schiessstätte, VII. Schiessstätte-Platz.

Budapest, 24. November 1890.

NÉPSZAVA BUDAPEST ARBEITER WOCHEN CHRONIK

Die Redaktion der „Arbeiter-Wochenchronik," Budapest.
Die Redaktion der „Népszava", Budapest.

Friedrich Engels meghívója
a magyar szociáldemokrácia 1890. évi pártkongresszusára[600]

243

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1890 nov. 26.

Kedves Sorge,

Mióta jóságos Lenchenem haláláról értesítettelek, Louise Kautsky – az elvált felesége, nem a II. számú – ideiglenesen idejött hozzám, és ezzel ismét kisütött egy kissé a nap. Egészen pompás asszony, s Kautsky bizonynyal nem volt eszén, amikor elvált tőle.

Már most érkeznek a gratulációk holnaputáni 70. születésnapomra, s most még Singer, Bebel, Liebknecht is bejelenti idelátogatását. Bár már túl lennék ezen a történ, egyáltalán nem vagyok születésnapi hangulatban, s hozzá még ez a fölösleges hűhó, amelyet amúgy sem szenvedhetek. És végül én nagyrészt mégis csupán az az ember vagyok, aki Marx dicsőségét aratja le!

A hallei kongresszus[520] ragyogóan folyt le. Tussy ott volt, egészen el van ragadtatva a küldöttektől, a frakciótól azonban nem különösebben, mindenféle filiszterek vannak benne. De gondoskodás történt arról, hogy a legközelebbi választáson ilyesmi ne forduljon újra elő. Egyelőre nagyobb fegyelmet tartanak az emberek a Reichstagban, mintsem remélni lehetett, és tartják – a szájukat, különben nem lehetne elkerülni, hogy szégyent ne valljunk.

Az 1891-es egyesített kongresszusért indított kampányunk teljes mértékben sikerült. Nyilván olvastad a hallei nemzetközi konferencián[546] hozott határozatokat: kongresszus Brüsszelben, előfeltétel a kongresszus teljes szuverenitása. Ez minden, amit mi kívántunk, és a belga Anseele maga tett javaslatot arra, hogy a svájciak *és* a belgák, *mindkét* 1889-es kongresszus[543] megbízottai, együtt bocsássák ki az összehívást. Minthogy ráadásul a poszszibilisták menthetetlenül meghasonlottak egymással, nyílt belső harcban vannak[567], s a párizsi boulangizmus széthullásával a benne részt vett szocialista elemek *hozzánk* csapódnak, nem a posszibilistákhoz, úgyszólván walk over the course*, vitathatatlanul győzni fogunk. Hyndman elkövette azt

* – versenytárs nélkül – *Szerk.*

az érthetetlen ostobaságot, hogy a nemes Brousse-szal szövetkezett Allemane ellen[582], s ez szintén rengeteget fog ártani neki.

A németek bizonyára szívesen kapcsolatba lépnek majd az American Federation of Laborrel[307], beszélni fogok az itteniekkel és igyekszem befolyást gyakorolni Fischerre, aki benne van a pártvezetőségben. Fischer a legjobbak egyike, nagyon intelligens, olvas franciául és angolul, s mindkét ország mozgalmát ismeri. Nemzetközi ügyekben kiegyensúlyozza majd Liebknecht *egyoldalú befolyását.*

Nagyon jól kezdted a „Neue Zeit"-ban[601], folytasd csak így tovább, hamarosan megint beledolgozod magad az írásba. A tiszteletdíj körülbelül a kétszerese annak, amit az itteni munkatársaknak fizetnek (oldalanként 5 márkát); mihelyt újra belelendülsz gyorsabb munkával, nem találod majd olyan nagyon alacsonynak. Szeretnék pontosabb bizonyítékot látni arra, amit Schlüter mesélt neked. Az biztos, hogy én és mások oldalanként 5 márkát kapunk a „N. Z."-nál, s hogy ez ott az általánosan szokásos tiszteletdíj. Magam írtam meg Kautskynak, hogy neked többet kell adniok*. Schlüter néha egy kissé meggondolatlanul fecseg a levegőbe. Amerikai számítás szerint persze kevés oldalanként 2 $, s ha úgy véled, hogy amerikai árakat kell követelned, akkor nagyon igazad van. De Kautskynak, aki biztosan mindent megtesz érted, Dietzre is tekintettel kell lennie, aki a kincstárnok, és én nem szeretném, ha ilyen szempontok miatt megnyílnék a „N. Z." ajtaja a „Volkszeitung" vagy a „Sozialist" valamelyik embere előtt. Gondold meg még egyszer a dolgot, s ha ragaszkodol a többlethez, írd meg nekem, akkor meginterpellálom emiatt Kautskyt, így aztán minden ajtó nyitva marad.

A bojkottot ellenem már Rosenberg és Tsai kimondták, s ha most a nacionalisták csatlakoznak ehhez, akkor úgy kell nekem.[602] Miért is nem mondok le az osztályharcról! Ugyanígy járunk Marx meg én itt a fábiánusokkal[129], akik szintén a munkásoknak a „műűveltek" által való felszabadítását akarják nyélbe ütni.

A „Labor Standard" George-ról szóló cikkeit[603] elteszem magamnak, amíg lesz időm elolvasni, eddig nem volt. Fogalmad sincs róla, hogy a lapok, brosúrák stb. milyen áradata érkezik hozzám.

A „Tőke" I. megjelent lengyelül Kasprowicznál, Lipcsében, s nekem Varsóból küldték el.

Szívélyes üdvözlet feleségednek.

Barátod
F. Engels

* *V. ö. 423. old. – Szerk.*

244

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 dec. 1.

Kedves Laurám,

Végre! Túl vagyok a 70. születésnapon. Csütörtökön megjött Bebel, Liebknecht és Singer. Pénteken tömegestül levelek és táviratok, az utóbbiak Berlinből (3), Bécsből (3), Párizsból (román diákok és Frankel), Bernből Russische Sozialdemokraten*), Lipcse városából és környékéről, Bochumból (Klassenbewusste Bergleute – miners**), Stuttgartból (Sozialdemokraten Württembergs***), Fürthből, Höchstből (Pauli), Londonból (munkásegylet[24]), Hamburgból. A frakció gyönyörű albumot küldött, 35 tagjának arcképével, Dietz egy könyvet kiváló müncheni festmények fényképeivel, a solingeniek egy kést belevésett felirattal stb. stb. Enfin j'étais écrasé!° Nos, este itt volt nálunk az egész társaság, amelyet később még a kis Oswald és a munkásegylet négy küldöttje is ékesített (egyikük tökrészegen), s reggel fél négyig fönt voltunk, és bordóin kívül 16 palack pezsgőt megittunk – reggel megettünk 12 tucat osztrigát. Amint látod hát, megtettem a magamét annak bebizonyítására, hogy még élek és virulok.

De ez jó dolog. Az ember csak egyszer ünnepelheti 70. születésnapját. Pokoli időt vesz majd el, hogy válaszoljak mindezekre a levelekre – csupán azokra is, amelyekre személyesen *kell* válaszolnom. Ez a próza, amely az élet költészetére következik, s hogy késleltessem, azzal kezdem, hogy írok az egyetlen olyan embernek, akinek igazán örömmel tudok írni – és ez te vagy.

Louise Kautsky kedden érkezett, miután elmentél, s azóta rendkívüli kényelmet teremtett nekem. Ami a jövőt illeti, arról még nem beszélgettünk; szeretném, ha előbb látná, hogyan mennek a dolgok, s aztán kérném meg,

---

* – orosz szociáldemokraták – *Szerk.*

** – osztálytudatos bányászok – *Szerk.*

*** – württembergi szociáldemokraták – *Szerk.*

° – szóval elárasztottak! – *Szerk.*

hogy döntsön véglegesen. Pumpsszal nagyon jól megvagyunk; úgy látszik tett rá némi hatást prédikációm és az a később megismételt néhány figyelmeztetésem, hogy igen nagy részben saját viselkedésétől függ, milyen a helyzete házamban. Reméljük, tartós lesz ez a hatás.

Bebel meglehetősen megviseltnek és jóval idősebbnek látszott, mint legutóbbi találkozásunkkor. Singer is őszül, és persze Liebknecht szintén, de ő kövérnek és önelégültnek látszik; szörnyen panaszkodik, hogy a fiatalabb nemzedékben kevés a tehetség, s következésképpen lehetetlen jó erőket szereznie lapja számára, de egyébként nagyon meg van elégedve a dolgokkal általában és a berliniekkel különösen. Holnap nyílik meg a Reichstag, s igen nagy fáradságunkba került itt tartani Singert és Bebelt, hogy találkozzanak Tussynál Burnsszel, C. Grahammel, Thorne-nal és másokkal. S most, hogy *sikerült* itt tartanunk őket, átkozott köd ereszkedett le (du. 2-kor), amely még az írásban is megakadályoz, s ha idejében szét nem oszlik, meghiúsíthatja az egész tervezett nemzetközi értekezletet.

A köd által félbeszakítva tehát – gázvilágításnál tilos írnom – zárom levelem.

Hű barátod
F. Engels

Mondjátok meg Mémének, hogy az orrom külsőleg teljesen rendben van, de belsőleg náthás.

Eredeti nyelve: angol

245

Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz

Hágába[604]

London, 1890 dec. 3.

Tisztelt Elvtárs!

Őszintén köszönöm immár szerencsésen átvészelt hetvenedik születésnapomra küldött jókívánságait. Úgy fogadom őket, mint az Ön személyes, valamint a holland munkáspárt[605] jókívánságait, s ennek a legszebb sikereket kívánom, Önnek pedig egészséget és erőt, hogy betölthesse azt a fontos szerepet, amely a pártban Önnek jutott. S kérem, tolmácsolja az ottani elvtársaknak e köszönetemet és jókívánságaimat.*

Ami mármost azt a kérdését illeti, hogy megváltsa-e fiát a katonai szolgálat alól, elvileg ebben nem találnék semmi megengedhetetlent. Nekünk – általánosan szólva – éppen úgy szabad a magunk javára fordítanunk a mai állam által a társadalom kiváltságosainak nyújtott kedvezményeket, mint ahogyan mások termékeiből**, tehát közvetve mások kizsákmányolásából szabad és *kell* is élnünk, ha magunk nem vagyunk gazdaságilag termelők. Én ezt, ha előnyhöz jut vele a munkáspárt, még kötelességnek is tekinteném. Amellett az az osztály, amelyből a remplaçant-ok*** rekrutálódnak, többnyire nem a tulajdonképpeni munkásosztály, hanem az a réteg, amely már erősen a lumpenproletariátusba megy át. S ha ennek egy tagja pénzért eladja magát néhány évre a hadseregnek, akkor csak egy nem-foglalkoztatott talált elhelyezkedésre.

Különösen döntő lehet azonban itt az, hogy milyen benyomást tesz majd az Ön ilyen eljárása a pártbeli elvtársakra és aztán az egész, még a párton kívül álló munkástömegre is, hogy a munkásközvélemény közömbös lenne-e iránta, vagy ezzel a szociáldemokrácia ellen lehetne uszítani. Ez olyan kérdés, amelyet csak a helyszínen dönthet el a viszonyok alapos ismerője, s ezért én ebben tartózkodom mindennemű véleménytől.

---

* *A fogalmazványból ez a bekezdés hiányzik. – Szerk.*

** *A fogalmazványban*: mások munkájának termékeiből – *Szerk.*

*** – helyettesek – *Szerk.*

Éppily kevéssé ismerem a katona helyzetét a holland hadseregben, pedig ezen szintén sok fordul meg. Németországban a mi embereink a legjobb katonák.

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

Bielefeldi incidense után Ön bizonyára nem egyhamar kívánkozik majd megint a porosz nemzet szent német birodalmába!*

* *A fogalmazványból ez a mondat hiányzik. – Szerk.*

246

Engels Amand Goegghöz

Renchenbe (Baden)

London, [18]90 dec. 4.

Kedves Goegg,

Hálás köszönet szívélyes szerencsekívánataidért. Mi öregek, egyre fogyatkozunk, kedves Lenchenem halála is megint fájdalmasan figyelmeztetett erre. Nos, egy kis ideig azért még elhúzzuk, s remélem, hogy ezt derekasan kihasználom még.

Öreg barátod
F. Engels

247

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

London, 1890 dec. 4.

Kedves Schorlemmer Úr,

Csak ma jutok hozzá, hogy hálás köszönetet mondjak Önnek szívélyes szerencsekívánataiért. Egészségem még egészen tűrhető, csak szemem megengedné, hogy többet dolgozzam íróasztalomnál, így ez hosszadalmas és unalmas, de bele kell nyugodni. A dohányzást is csak ritkán engedhetem meg magamnak, s az Ön szép pipái a kandallón

rám tekintenek:

Öreg fickó, hát mit tettek veled?[606]

Szívélyesen üdvözli kedves édesanyját, testvéreit és családjukat és minden elvtársat

öreg híve

F. Engels

248

Engels Édouard Vaillant-hoz

Párizsba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1890 dec. 5.

Kedves Vaillant Polgártárs,

Köszönöm, nagyon köszönöm múlt hó 28-i levelét és jókívánságait. Azon a napon minden ország szocialistái elhalmoztak az elismerés jeleivel. A sors úgy akarta, hogy mint túlélő, én arassam le mindazt az elismerést, amely elhunyt kortársaim, főképpen pedig Marx munkáit illeti. Higgye el nekem, semmiféle illúzióban sem ringatom magam e tényre és arra a csekély részre vonatkozóan, amely személy szerint nekem jár mindeme elismerésből.

Köszönöm az együttérzés szavait is, amelyeket a kedves Helene halála alkalmából intéz hozzám – az ő gondoskodásának köszönhetem, hogy hét éven át nyugodtan dolgozhattam. Igen fájdalmas veszteség volt ez számomra. De még a harc kellős közepén vagyunk; nem szabad túl sokat hátratekintenünk, amikor az ellenség előttünk van; ha nem tévedek, közeledik a csata döntő szakasza. Önöknél a boulangizmus összeomlása egyfelől megszabadította a korrumpált és korrumpáló opportunista kormányt[75] minden közvetlenül veszélyes ellenségtől, s ismét megnyitotta azt a piacot, amelyen Franciaországot eladják a tőzsde uzsorásainak; másfelől pedig ez az összeomlás visszaadta a szabadságot a forradalmi ellenzék közéjük tévedt elemeinek, hogy új csoportosulásokat alkothassanak, s ezeknek az elemeknek – az áruló vezetők eltávolítása után – ismét meg kell jelenniök a színen, így vagy amúgy csatlakozva azon forradalmárok tömegéhez, akik hívek maradtak hagyományaikhoz. A bohózat után a tragédia.

Nálunk a szocialista párt gyors haladása szükségképpen siettetni fogja a fiatal Vilmos* kiábrándulását abból a hiedelméből, hogy vonzerőt gyakorol a munkásosztályra. Ennek is válsághoz kell vezetnie; minél tovább késik ez, annál súlyosabb lesz.

Tehát legkésőbb négy vagy öt év múlva itt lesz az a válság, amely, remé-

* II. Vilmos. – *Szerk.*

lem, meghozza nekünk a győzelmet. S remélem, látni fogom ezt a „század-vég"-et!

Tolmácsolja tiszteletem kifejezését Vaillant-né asszonynak és édesanyja őnagyságának.

Teljes szívből barátja
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

249

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1890 dec. 5.

Drága Lavrov Barátom,

Ezer köszönet november 27-i szíves leveléért, valamint jókívánságaiért és szocialista honfitársai jókívánságaiért, akiknek a nevében beszél. De ez megint a régi história. A legnagyobb része az elismerésnek, amellyel múlt pénteken elhalmoztak, nem engem illet, s ezt senki sem tudja jobban nálam. Engedje meg hát, hogy Marx sírjára helyezzem a legnagyobb részét azoknak a dicséreteknek, amelyekben részesített, s amelyeket csak az ő műve folytatójaként fogadhatok el; ami pedig azt a kicsiny részt illeti, amelyet szerénytelenség nélkül elfogadhatok saját nevemben, minden tőlem telhetőt meg fogok tenni, hogy méltóvá legyek rá.

Végül is, nem vagyunk még olyan öregek, Ön meg én. És remélhetjük, hogy megélünk és meglátunk egyet-mást. Láttuk Bismarck felemelkedését, nagyságát és letűnését, miért ne láthatnók hát az orosz cárizmusnak – mindnyájunk nagy ellenségének – nagysága után letűnését (amely már elkezdődött) és végleges bukását is?

Teljes szívből híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

250

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

London, [18]90 dec. 8.

Kedves Liebknecht,

Ez a Brentano nagyobbat kap majd a fejére, mint amekkorát vár – csak nyugalom és türelem! Köszönöm a Gladstone-ról szóló jegyzetet, de meg fogod érteni, *hogy nekem a „Deutsches* Wochenblatt"-számra[607] *van szükségem azzal, amit Brentano és Gladstone benne mondanak*, eredetiben – a rövid jegyzet csak tévútra vezetne engem, s ezt nem hagyhatom. Ha nincs időd, hogy megszerezd nekem, akkor kérd meg erre Fischert, ő biztosan azonnal megteszi.

Brentanót bízd rám. Meg leszel elégedve. De e nélkül az *új* anyag nélkül nem fejezhetem be.[608]

Barátod
F. E.

Minthogy Gladstone levelei nov. 22-én és 28-án keltek, nem lehet kétséges, hogy a „Wochenblatt"-nak *melyik* számában van az a zagyvalék.

251

Engels Mohrhennhez

Barmenba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]90 dec. 9.

Tisztelt Mohrhenn Elvtárs!

Nem mulaszthatom el, hogy hálás köszönetet ne mondjak Önnek azért a fáradságáért, hogy fényképeket készített szülőházamról a Bruchban. Óriási örömet szerzett nekem vele és felidézett emlékezetemben néhány vad gyerekcsínyt, amely ehhez a lépcsőfeljáróhoz, ehhez vagy ahhoz a szobához vagy ablakhoz fűződik. Az öreg Demuth kisasszonynak igaza van, valóban az a bruchi ház, amely ifjúkoromban a 800. számot viselte, az igazi, mögötte volt a kertünk, utána a fehérítő, az Engels-Gangig, aztán szemben nagyapám, Kaspar Engels, és fivére, Benjamin Engels házai, amelyekben később Kaspar és August nagybátyáim laktak. Homályosan mintha még emlékeznék Demuth kisasszonyra, bizonyára találkozott is néhányszor velem Kaspar unokatestvéremnél, amikor még mindketten fiatalok voltunk. Nyilván családom ősi házát is le tudja még írni Önnek, amelyben nagyapám született. Fönt állt az Engels-Gang végén, ott, ahol ez találkozik a Bruchhal, szemben azzal az úttal, amely fölvezet a Bökenre, s amelynek akkor nem volt neve. Igazi kispolgári, kétemeletes ház volt, az én fiatal koromban alul raktár, fönt pedig nagyszüleim két szolgálója lakott, akik egész életüket családunknál élték le, Drütschen és Mineken néven ismeretesek, s akik gyakran megvendégeltek minket, gyerekeket, almalekváros kenyérrel. A vasút eltüntette a házat.

Hogy a Bruch, amint mi már akkor mondtuk, korántsem olyan jámbor, mint azelőtt volt, afelől már évekkel ezelőtt felvilágosított Rudolf fivérem[609]. Rámutatott a szemben levő házra, amelyben azelőtt bizonyos Ottenbruch lakott és amelyen vendéglős-cégér volt: „Látod, már gyakran járnak ide szociáldemokraták is!" Szociáldemokraták a Bruchban – ez mindenesetre óriási forradalom volt az 50 évvel azelőttiekhez képest.

Még nagyobb dolog lenne persze az, ha a mi régi házunk szociáldemokrata nyomdává válnék. Ehhez azonban nagyon ügyesen kellene hozzáfognia.

A ház most Hermann fivéremé, ha még el nem adta, s ő aligha adja el, ha megtudja, mi a szándék vele. Nos, ebből egyhamar nemigen lesz valami, túl szép lenne.

Hát minden jót. Valamikor csak eljutok még Barmenba, s akkor meglátogatom Önt, és Ön elmondja majd nekem, micsoda disznóságok történtek a szocialista-törvény[17] idején.*

Őszinte üdvözlettel

híve
F. Engels

* *Ezt a mondatot rajnai tájszólásban írta Engels. – Szerk.*

252

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe

London, 1890 dec. 12.

Kedves Adler,

Éppen készültem rá, hogy megköszönöm a te és feleséged táviratát, amikor megkaptam 9-i leveledet, Aveling visszaküldött csekkjével*. Ezzel szemben mellékelten küldök neked egy ugyanezen bank helyi fiókjára szóló 10.4 fontos csekket, a költségeket is beszámítva, s ez a csekk nem fog visszajönni.

Avelingnél az irodalmár bohémnak a rendetlensége az, ami ilyesmire vezet, ha a bohém fejébe veszi, hogy bankszámlája lesz. „Ilyen fiatal és máris cseh**", erre is rá lehetne mondani. Egyébként épp most jelentették be magukat nálunk mindketten ebédre, s akkor megmoshatom Edward fejét ezért a hanyagságért és Eleanorét azért a szörnyű magasztalásért, amellyel a „Sozialdemokratische Monatsschrift"-ban nyakon öntött[610]. Csak egy dolog igaz: hogy szakállam furcsán féloldalt áll – aminek egyébként igen elégséges okai vannak, de ezektől megkíméllek.

Nagyon köszönöm Louiséra vonatkozó utalásaidat. Nekem is az a vágyam, hogy nálam maradjon, s ha ez nem teljesülne, nagyon nehezemre esik majd megválni tőle. De állandó nyomasztó érzés lenne, ha azt kellene hinnem, hogy kedvemért feláldozta egyéb kötelességeit és egyéb kilátásait. Nos, egy-két héten belül bizonyára eldől ez. Ha itt marad, ezen a télen mindenesetre még egyszer el kell mennie Bécsbe, hogy mindent rendezzen.

Ami pedig azt a veszélyt illeti, hogy túl sokat dolgozik, azt hiszem, Bécsben ez csakugyan elég nagy mértékben fennállt. Itt viszont aligha lehet szó erről. Tulajdonképpeni házimunkát egyáltalán nem kell és nem szabad végeznie – már csak a szolgálók miatt sem, akik akkor nem tekintenék igazi ladynek. Csak irányítania és felügyelnie kell. Emellett átveszi a titkári teendőket mellettem, diktálok neki vagy másoltatok vele, hogy kímélhessem a

---

* *V. ö. 489. old. – Szerk.*

** Bohème – cseh, bohém. – *Szerk.*

szememet, s aztán vele együtt foglalkozom mindenfélével, először is kémiával; azután franciával, ő latinnal is szeretne, s ebben segíthetek. Ebéd után alszunk, és este 11-től 12-ig kártyázunk, hogy pihentessem a szemem az olvasástól, és kiszellőzött fejjel könnyebben elaludjam. Ismerem egyébként azt a törekvését, hogy másokért feláldozza magát, s éppen *ez* késztet meggondolásra, szabad-e nagyon rábeszélnem, hogy nálam maradjon. Tegnapelőtt este részletesen beszélgettünk a dologról, s úgy látom, a legfőbb akadály — anyja, akivel csak tegnap közölte azt a szándékát, hogy itt marad. Az erre adott válasz természetesen döntő fontosságú lesz. De milyen helyzetbe kerülnék, ha azt kellene mondanom magamnak: kiszakítottam Louisét egy új, neki megfelelő és reményekkel kecsegtető életpályáról, hogy olyan állásba helyezzem, amelyben nem szabadulhat attól az érzéstől, hogy vétkezett anyja ellen?

Tehát nemhogy bármennyire is zokon venném az ügyre vonatkozó megjegyzéseidet, ellenkezőleg, nagyon hálás vagyok neked értük. Hiszen Louisét éppen csak egy ponton hagyja el ösztönös őszintesége: ott, ahol arról van szó, hogy eltitkolja önfeláldozását. S ezért mindnyájunknak kötelességünk, hogy ügyeljünk rá.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és gyerekeidnek, akikről Louise sok vidám dolgot mesél, s neked magadnak Louisétól és

barátodtól
F. Engelstől

253

Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez

Stuttgartba

London, 1890 dec. 13.

Igen Tisztelt Dietz Úr,

Még hálás köszönetemet kell kifejeznem Önnek azért a pompás születésnapi ajándékért, amelyet küldött nekem. Különösen a Reinicke-képek szereztek nagy örömet nekem, most első ízben látok olyan német zsánerképeket a nagyvárosi életből, amelyeken egyáltalán nincsen meg az a merevség és mesterkéltség, amely egyébként olyan makacsul tapad a német zsáner- és történelmi festőkre. Itt azonban nincs póz, itt friss élet van.

Hogy a 70. születésnapot derekasan végigiszogattuk, azt bizonyára hallotta már a napkeletre visszatért három királyoktól.[611] S hogy Németországban lendületesen halad az ügy, azt naponta látom és hallom, s ez a legjobb.

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

254

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]90 dec. 13.

Kedves Kautsky,

Őszinte köszönet két leveledért és a nekem szentelt, sajnos, nagyon is hízelgő cikkért[612]. Szerencsésen átvészeltem a születésnapot, ha odakinn nem volt is köd, a fejemben fél négy tájt, amikor lefeküdtem, bizony volt. Majdnem úgy éreztem magam, mint te az 1883-as születésnapomon, amikor betegágyam körül folyt az ivászat.

Brentanóra vonatkozóan mellékelten küldök némi előzetest, bizonyára leszel szíves becsempészni, ha lehet, a „Neue Zeit" következő számába. Ez az ember meg fog emlegetni. Szeretné válaszomig tartalékolni Gladstone leveleit, de megakadályozzuk benne.[608]

Legközelebb kapsz Marx hagyatékából is egy cikket, egészen új és ráadásul rendkívül időszerű és aktuális dolog.[613] Már le van másolva, de előbb át kell néznem és esetleg néhány sor bevezetést írnom hozzá. De kérlek, nyilvánosan még ne beszélj róla, teljesen elfoglal a levelezés és a sok levélre adandó válasz, s nem tudom pontosan megmondani, *mikor* küldöm.

Marx IV. kötetének[186] további füzeteit semmiképpen sem lehet és szabad rábíznom a postára vagy más közvetítőkre. Egyelőre tehát a 2. füzet után nem kapsz többet. Ez azzal is összefügg, hogy a későbbi füzetekben vannak mindenféle kitérők és áthúzott hosszú részek, amelyeket esetleg nem kell lemásolni, úgyhogy ezeknél folytonos tanácskozásokra van szükség, tehát csak itt lehet elvégezni a munkát. Később, ha egyszer újra idejössz majd és én jobban tájékozódtam a kéziratban, meglátjuk, mi a teendő. Persze ami nálad van, azt készítsd el.

Lekötelezne, ha még 6 példányt küldenél a 8. füzetből[614], ennyi bizonnyal elég lesz.

Most azonban zárnom kell levelem, mellékelek még két sort Dietzhez, szíves átadás végett.

Öreg barátod
F. Engels

255

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1890 dec. 17.

Kedves Laurám,

Két jó hír.

Először. A szokásos láda puddingot, süteményt és édességet Mémének és fivéreinek tegnap elküldtük címetekre, mint rendesen, s remélem, legkésőbb pénteken megérkezik. Ha nem, fordulj kérlek az Expéditions Grande Vitesse irodájához, Gare du Nord, vagy P. Bigeault-hoz, 23, rue Dunkerque, vagy E. D'Odiardihoz, 18, rue Bergère.

Másodszor. Louise Kautsky véglegesen itt marad. Gondjaim így megoldódtak. Úgy látszik, ez mégis jobban tetszik neki, mint az, hogy mások gyerekeit világra segítse.[187] És kitűnően megvagyunk egymással. Ő felügyel a háztartásra és titkári munkát végez nekem, ami kíméli a szememet és lehetővé teszi, hogy kárpótoljam azért, mert abbahagyta foglalkozását, legalábbis egyelőre. Kéri, hogy adjam át neked szívélyes üdvözletét.

Padlewski emlékművet és életjáradékot érdemel. Nem annyira azért, hogy leszámolt Szeliversztovval, ezzel az aljas barommal, mint inkább azért, hogy megszabadította Párizst az orosz lidércnyomástól.[615] Valóban csodálatos a párizsi sajtó megváltozása e kivégzés óta, s ha az olyan gazember, mint Labruyère, kifizetődőnek tartja, hogy segítse Padlewski szökését, akkor csakugyan igen nagy lehet a közhangulatban bekövetkezett fordulat. Még a boulangistáknak és az „Intransigeant"-nak is ehhez kell igazodniok.[616]

De ez igazi párizsi dolog. Érvelés meg értelem semmit sem ér a cár* szövetségéért való soviniszta lelkesedéssel szemben. Hirtelen történik valami, ami villámcsapásként fényt visz a szellemi sötétségbe. Most látják, hogy cinkosaivá szegődtek ennek az orosz hivatalos aljasságnak, s hogy ha nekik maguknak nincs bátorságuk ahhoz, hogy kimásszanak belőle, egy lengyel-

* III. Sándor. – *Szerk.*

nek van, s vajon segédkezet nyújthatnak-e ők ahhoz, hogy ez a lengyel kiadassék a burzsoá „igazságszolgáltatásnak"? A cárért való lelkesedést egyszeriben átvitték a lengyelekre és a nihilistákra, s a cár, vesződsége és kiadott pénze ellenére, pácban van.

Mindamellett aligha lett volna ekkora a hatás, ha a mieink nem támadták volna olyan kitartóan és elszántan a cárt.

Mindenesetre örülök ennek.

Pumps hirtelen jobb belátásra jutott. Louise és én rábeszéltük kicsit. A prédikáció után, amelyet tartottam neki, Percy is tartott egyet, s most maga a kedvesség, nemcsak Louiséval, hanem Annie-val szemben is. Nos, remélem, ez tartós lesz, de ha nem, az ő hibája, s akkor én tiszta helyzetben leszek, és eszerint fogok cselekedni. Ezúttal én *lehetek* és leszek is az úr a házban.

Hogy áll Paul ügye Levraut-val?[617]

Fortin azt írja, hogy ő és Paul szeretné közölni a „Socialiste"-ban a „Brumaire 18-á"-t, de kell nekik hozzá a hozzájárulásom. Természetesen szívesen megadtam neki. — Azt is mondta, hogy a „Revue socialiste"[618] *szeretné újra közölni ugyanezt és ezen kívül a „Filozófia nyomorúságá"*-t. Erre azt mondtam, hogy Marx sosem bocsátaná meg nekem, ha bármelyik kéziratát olyan emberek kezére bíznám, akik képesek mindenféle változtatásokat eszközölni rajta; ami a „Filozófia nyomorúságá"-t illeti, mindazon csalódások után, amelyek ezzel értek, *csakis könyv alakban való* újrakiadásához járulnék hozzá és csak miután teljes biztosítékot kaptam az ígéret megtartására.[619]

Amit Paul Rothschildéknak a Baring-válságban[620] való részességéről ír, az nem látszik alaptalannak. Baringék elég gazdagok ahhoz, hogy minden veszteségüket kifizessék és még bőven maradjon pénzük. A kezesek tehát teljes biztonságban lesznek. De Baringék nem maradhatnak elsőrendű cég, s ezért nem lehetnek tovább az argentin kormány pénzügyi megbízottai. Itt természetesen Rothschildék fognak Baringék örökébe lépni. S hogy engedékenységre bírják az argentin kormányt, a francia és a német Argentína-bizottságnak szembe kell helyezkednie a londoni bizottság által tett nagyon ésszerű (az *összes felek* érdekeinek megfelelő) javaslatokkal, s ragaszkodnia kell a kuponok készpénzben való kifizetéséhez, amit a londoniak hajlandók 3 évre felfüggeszteni és összegüket újabb tartozássá átalakítani. És a párizsi sajtó készpénzzel fizetett fajankói keményen dolgoznak a Rothschildok érdekében.

Tartok tőle, hogy egy időre ez lesz az utolsó hosszú levél, amelyet kaptál tőlem. Annyira túl vagyok halmozva munkával, hogy a levelezésnek a szük-

séges minimumra kell korlátozódnia. Sürgős vitám van Brentanóval (a „Tőke" 4. kiad. előszava)[608], s az efféléket nem tudom diktálni.

Szeretettel üdvözlöm Mémét.

Hű barátod
F. Engels

Minden jót Paulnak.

Eredeti nyelve: angol

256

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

London, 1890 dec. 18.

Kedves Liebknecht,

Helyesen fejtetted meg a neveket.

De hogy mire lenne jó ennek a zavaros és a hegelies nyelve miatt ma már érthetetlen levélváltásnak a kinyomatása[621], azt nem tudom felfogni. Vagy mindent ki akarsz nyomatni, amin Marx neve áll, vagy pedig – a kezdete lenne ez annak az „összes művek kiadásának", amelyet Paul Ernsttel együtt brosúrák, ill. füzetek formájában terveztél?

Ez ellen már tiltakoztam itt és továbbra is ezt fogom tenni.

Szívesen hozzájárulok ahhoz, hogy brosúrák formájában kinyomtassák Marxnak olyan egyes írásait, amelyek jegyzetek és magyarázatok nélkül is érthetők ma, mégpedig *egyszerű újranyomásukhoz, bárminemű jegyzet és magyarázat nélkül.* De ha itt előterjesztett tervedet meg akarod valósítani, rögtön közbelépek.

Előszót nem írhatok. A levélváltásról legföljebb annyit, hogy Marx nemegyszer mondta nekem, hogy Ruge átszerkesztette őt és mindenféle hülyeséget belerakott.

Csak hagynátok örökös igényeitekkel időt arra, hogy befejezzem a III. kötetet[7], akkor magamtól is tudnék írni valami rendeset ezen a téren. Már megmondtam neked, elmúlt az az idő, hogy rendelésre dolgozhatom neked. Egyáltalán semmi újat nem vállalok el, még ha csak 3 sor is, amíg azt a halom munkát el nem intézem, amelyet már elvállaltam.

Ha csak nappali világításnál szabad írnia az embernek, mégpedig legföljebb 3, de gyakran csak 2 órát naponta, s ezt is csak megszakításokkal, akkor megértheted, hogy minden szükségtelen levél a legdrágább időmet veszi el. Ráadásul 12 napja alig van nappali világosság.

Tedd meg tehát végre azt a szívességet, hogy hagysz nyugodtan dolgozni.

Sybelnek azt a passzusát hosszú keresés ellenére sem találom most.[622] Szándékosan úgy el van rejtve, hogy az átlapozás nem segít. De egyáltalán nem ártana neked, amikor Bismarckkal foglalkozol, ha magad néznéd át

ezt a fontos forrást és akkor megtalálnád ezt a passzust a 4. vagy az 5. kötetben.

Valamennyien szívélyesen üdvözlünk mindnyájatokat és kellemes ünnepeket.

Barátod
F. E.

Ma Dietz megint emlékeztet az „Eredet"[472] újrakiadására. Hogyan győzzem, ha nincs nyugtom?

257

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba[347]

Kedves Sorge,

Megkaptam leveleidet, a f. hó 9-it is. Az én leveleimet használd fel belátásod szerint[623]. Örülök, hogy érdeklődtél Schlüternél a tiszteletdíj kérdésében* és rendben van a dolog. *Német* viszonyokhoz képest a felkínált összeg *nagyon* tisztességes. Egyébként ez a Schoenlank, aki azt írta, nagyon züllött egy alak, aki csakugyan nem feszélyezteti magát abban, hogy minden alkalmat felhasználva pénzt sajtoljon ki a pártból. A hallei kongresszuson[520] ismét bizonyítékát adta ennek.

Nagyon túl vagyok halmozva munkával, ezért ma csak ezt a lapot küldöm. Brentano úr van soron, őt pedig „tiszta és kétséget kizáró módon" ki kell készítenem[608].

Louise Kautsky elhatározta, hogy *teljesen* nálam marad. Én persze nagyon boldog vagyok és szívből hálás ennek a kedves teremtésnek. Nagy áldozatot hoz értem, de szerencsére módomban van, hogy én is nyújtsak neki egyetmást, amiben Bécsben nem lehetett része. A háztartás vezetésén kívül elég sok titkári munkát is végez nekem – éppen erre volt szükségem. Látod hát, egyelőre még nem fogadhatom el szívélyes meghívástokat, hogy települjek át Hobokenba, éppen most bérelem ki újabb három évre a házamat**.

Remélem, mire ez a levelem megérkezik, feleséged ismét teljesen rendben van. Schorlemmer ezen a karácsonyon sem jöhet el makacs fülhurutja miatt, nehogy megsüketüljön. Szóval legközelebb többet. Boldog ünnepeket.

Öreg barátod
F. E.

[London, 18]90. XII. 20.

---

* *V. ö. 494. old. – Szerk.*
** *V. ö. 457. old. – Szerk.*

258

Engels Frankel Leóhoz

Párizsba[624]

London, 1890 december 25.

Kedves Frankel,

Épp néhány szabad perccel rendelkezem – ami ritka eset nappal (csak ekkor szabad írnom) – így mindjárt válaszolok neked.

Sürgönyödért s utólagos jókívánságaidért fogadd őszinte köszönetemet, s bocsánatodat kérem, hogy az előbbinek vételét azonnal nem tudattam. A szó szoros értelmében agyonnyomott a levelezés.

De most, békét hagyva a bókoknak, térjünk leveled fő pontjára. Álláspontod a francia viszálykodásokkal szemben[625], amely a francia mozgalomtól való hosszas távolléted miatt nagyon is érthető, már ismeretes volt előttem a „Sächsische Arbeiterzeitung"-ba írt cikkeidből, melyek nekem Berlinből beküldettek. A viszálykodások éppoly sajnálatosak s éppoly elkerülhetetlenek, mint annak idején a lassalleánusok s az eisenachiak közöttiek[415], egyszerűen azért, mert mindkét esetben az egyik párt élére élelmes üzletemberek állottak, akik a pártot az ő saját üzleti érdekeikre használják ki és azért s annyi ideig, amíg ez a párt ezt eltűri. Brousse-szal és Társaival éppoly kevéssé lehet együtt dolgozni, mint Schweitzerrel, Hasselmann-nal és Társaival. Ha úgy mint én, végigvívtad volna az egész harcot elejétől fogva és minden részleteivel egyetemben, úgy előtted is éppoly világos volna, mint előttem, hogy itt az egyesülés elsősorban azt jelenti: megadás egy ármánykodókból és állásvadászokból álló banda előtt, akik a párt igazi alapelveit és régtől fogva bevált harcmodorát folytonosan eladják az uralkodó burzsoáknak, hogy maguknak állásokat s hogy az őket követő munkásoknak apró mellékes előnyöket szerezzenek. És így az egyesülés egyértelmű volna az ezen urak előtt való teljes meghódolással. Ezt az 1889-es párizsi kongresszus[313] tárgyalásai is beigazolták.

Megjön majd az egyesülés, akárcsak Németországban, de csak akkor lehet tartós, ha a csatát megvívták, az ellentétek kiegyenlíttettek és – amikor a gazembereket maguk a híveik kidobták. Amikor a németek közeledtek az egyesüléshez, Liebknecht a mindenáron való egyesülés mellett kardosko-

dott. Mi elleneztük: a lassalleánusok közelednek a szétbomláshoz, meg kell várni ezen folyamat végét, akkor majd magától jön az egyesülés. Marx az ún. egyesülési programról hosszú bírálatot írt[613], melyet kéziratban terjesztettek.

Napirendre tértek fölöttünk. Eredmény: Hasselmannt magunkhoz kellett vennünk, a világ előtt rehabilitálnunk és azután hat hónap múlva mégis mint gazembert kidobnunk. És a programba be kellett vennünk a Lassalle-féle ostobaságokat s így a programot pozitíve megrontanunk. Kettős felsülés volt ez, ami némiképp kevesebb türelmetlenség mellett elkerülhető lett volna.[361]

Franciaországban a posszibilisták éppoly bomlási processzusban vannak, mint a lassalleánusok 1875-ben. A vezetők *mindkét* iránynál, melyeknél szakadás állt be[567], szerintem mit sem érnek. Ezen folyamatot, amelyben a vezérek egymást kölcsönösen felfalják, azonban az alapjában véve jó tömeget hozzánk átvezetik, szerintem csak *egy* hibával zavarhatjuk és gátolhatjuk – ha mi idő előtti kísérleteket teszünk az egyesülésre.

Ezzel szemben mi már döntő lépést tettünk, amely az egyesülést mindenesetre sietteti, esetleg azonnal meg is teremti. Ugyanis az én javaslatomra, Tussy Avelinggel, Bernsteinnel és Fischerrel (jelenleg a pártvezetőségben) való tanácskozása után, először a franciák (a *mi* marxistáink), azután pedig Hallében a németek[520] egyhangúlag elhatározták, s Hallében a svájciak, dánok, svédek, osztrákok ehhez csatlakoztak[546], hogy 1891-ben nem tartanak külön kongresszust, hanem hogy a posszibilisták által Brüsszelbe összehívottra mennek, miután a belgák elfogadták azon feltételeket, amelyeket mi 1889-ben állítottunk föl, melyeket azonban, bármily magától értetődőek voltak is, a posszibilisták megtagadtak. Megengeded, hogy ez nagy engedmény volt a mi részünkről, midőn az európai pártok óriási többsége mi mögöttünk állott. De mi megtettük, mert tudjuk, hogy nekünk a posszibilistákkal szemben egyenlő fegyverekkel és egyenlő harci feltételekkel kell szembeszállnunk, hogy itten Brousse, ott Allemane uralmának gyorsan véget vessünk. Amint a posszibilista munkások tömege tisztába jön azzal, hogy mily elkülönítve áll Európában és hogy Hyndman úron és társain kívül biztos szövetségese nincsen (akik az *ő* tömegeikkel szemben teljesen ugyanazon helyzetben vannak, mint Brousse) és hogy összes nagyzolásaik csak vezetőik kedvéért voltak, elül a lárma. És ezt majd elvégzi a kongresszus.

Csak még egy fél évig légy türelemmel. Minden kísérletet részünkről korábbi egyezség létesítésére úgy Brousse, mint Allemane gyöngeségünk bizonyítékának magyarázza majd és sokkal inkább gátolna, mint segítene

De ha majd eljő az idő, és véleményem szerint gyorsan közeleg, akkor a posszibilista munkások éppúgy hozzánk pártolnak, mint a lassalleánusok, éspedig anélkül, hogy ármánykodókat, árulókat és semmirekellőket vezető állásban velük együtt kellene átvennünk.

Senki sem kívánhat nálam jobban erős szocialista pártot Franciaországban. De kellően méltányolom a már egyszer létező tényeket, s így azt csak azon egyedüli alapon óhajtom, amely tartósságot ígér s mely *valóságos*, nem pedig Brousse-féle humbug-mozgalmat eredményezhet.

Szívélyes üdvözlettel

a te öreg
F. Engelsed

A „*Bataille*" cikkét is köszönöm.[626] Kautsky Lujza, ki nálam van s nálam marad, szívélyesen üdvözöl.

259

Engels G. Bluméhoz

Hamburgba[627]

London, 1890 december 27.

Tisztelt Elvtárs!

596 000 német munkás kongresszusra összegyűlt képviselőinek nevében hozzám intézett szívélyes szerencsekívánatait Stinzleih úr átadta nekem. Nem szükséges bizonygatnom Önnek, mekkora örömet szerzett nekem, hogy gondoltak reám azon a kongresszuson. Sajnos, a tagoknak, akik most már újra szétszéledtek Németország különböző részeire, nem mondhatok köszönetet, s ezért arra kell szorítkoznom, hogy az elnöknek fejezzem ki hálás köszönetemet, őszintén biztosítva őt afelől, hogy amíg csak erőm lesz rá, ki fogok tartani a munkásosztály felszabadításáért folyó harcban.

Őszinte híve

F. Engels

MELLÉKLET

Paul Lafargue Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

Le Perreux, [18]89. XII. 14.

Tisztelt Uram,

Köszönöm levelét és az abban foglalt közléseket cikkeimre vonatkozóan: a folyóirat* szerkesztőjétől** még nem kaptam semmiféle értesítést***.

Engels szeme még mindig nincs rendben; de azt hiszem, az általa tett óvintézkedések eredményeképpen inkább javult, mint romlott. Engels nem szeret magáról beszélni; csak harmadik személyek révén tudok egészségi állapotáról, amely szerencsére kielégítő.

Jelenleg a III. köteten[7] dolgozik. Kautsky segít neki.[628] – Ön ismeri Williams° apró betűit; kézirataiban ez még rosszabb, mert ezek olyan rövidítéseket tartalmaznak, amelyeket meg kell fejteni, olyan törléseket és föléjük írt javításokat, amelyeket ki kell betűzni; olvasásuk éppen olyan nehéz, mint egy ligaturás görög palimpszesztoszé[629]. – Kautsky végzi az első olvasást és másolatot készít a kéziratról, ezt Engels átnézi, kiegészíti a többi kézirat alapján. Egyik legutóbbi levelében[222] Engels azt írta nekem, hogy ezzel a munkamódszerrel meg van elégedve, s hogy Kautsky nagyon jártas Williams szövegének a kibetűzésében.

Engels most töltötte be 69. életévét, s mint írja, akárhogyan forgatja a számokat, mindig 69 jön ki; azt válaszoltam neki, hogy el kell érnie 99. évét, hogy ha a két számot megfordítja, 66 legyen belőle. – Egészen rendkívüli, hogy el tudja látni Williams művei kiadásának munkáját és azt a kiterjedt levelezést, amelyet csaknem valamennyi európai és amerikai országgal folytat. Nem tudom, oroszul ír-e Önnek, hiszen folyékonyan olvas oroszul, de az a szokása, hogy mindig annak a nyelvén levelezzen, akinek ír. Igazi poliglott, nemcsak az irodalmi nyelveket ismeri, hanem a dialektusokat is, mint például az izlandit, s az olyan régi nyelveket, mint a provánszi, a katalán. Nyelvismerete nem felszínes; Spanyolországban és Portu-

* „Szevernij Vesztnyik". – *Szerk.*

** Anna Mihajlovna Jevreinova. – *Szerk.*

*** *V. ö. 309. old.* – *Szerk.*

° Marx. – *Szerk.*

gáliában olvastam leveleket, amelyeket ottani barátaihoz intézett, akik úgy ítélték meg, hogy a leghibátlanabb spanyol, illetve portugál nyelven íródtak, s tudom, hogy olaszul is ír. Semmi sem nehezebb, mint ezen az egymáshoz annyira hasonló három rokon nyelven írni anélkül, hogy összekevernők őket. – De Engels csodálatos ember, sohasem találkoztam ilyen fiatal és ilyen friss szellemmel, akinek ilyen enciklopédikus tudása van. Ha arra gondolunk, hogy több mint 20 évig dolgozott egy manchesteri kereskedelmi cégnél, amelynek egyik vezetője volt, felmerül bennünk a kérdés, hogyan volt ideje arra, hogy mindezt a tudást elraktározza a koponyájában, amely, mellesleg, nem nagyon nagy, noha Engels igen magas termetű.

Közölni fogom Kautskyval, amit Ön róla ír – hozzám hasonlóan ő is örömmel fogja hallani, hogy írásait éppúgy megbecsülik Oroszországban, mint Németországban és Franciaországban.

Cikkeimben lesznek grafikonok; összehasonlító és filozófiai statisztika elképzelhetetlen grafikonok nélkül. – Elküldöm Önnek az egyik táblázatot. – Ha a folyóirat kívánja, elküldhetem neki a táblázatok kliséit; de jobban szeretném, ha újakat készíttetne, mert kutatásaimat 1886 helyett 1888-ig fogom kiterjeszteni. – Vállalom az ábrák elkészíttetését, ez nem fog nagyon sokba kerülni; mert fotogravür eljárással fogják reprodukálni őket, mint azt a lenyomatot, amelyet küldök Önnek.

Híve

P. Fargaule

Eredeti nyelve: francia

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] Engelsnek ez a levele kéziratos, francia nyelvű fogalmazványban maradt ránk, valamint nyomtatva, román nyelven, a „Contemporanul" 1888 január 6. számában. Közlésünk a román folyóirat szövegén alapul, de egybevetettük ezt a francia nyelvű fogalmazvánnyal; a tartalmi jelentőségű eltéréseket lábjegyzetben közöljük. – *3*

[2] „Die Neue Zeit" – a német szociáldemokrácia elméleti folyóirata, 1883-tól 1890 októberéig havonta, majd 1923-ig hetenként jelent meg Stuttgartban, 1883-tól 1917-ig Karl Kautsky, 1917-től 1923-ig Heinrich Cunow szerkesztésében. Engels 1885 és 1894 között több cikket írt a lapba, segítette és bírálta a szerkesztőséget. Engels halála után a lap egyre inkább revizionista irányzatú lett; az első világháború idején centrista volt, s ténylegesen a szociálsovinisztákat támogatta. – „Revista socială" – román folyóirat, 1884-től 1887-ig jelent meg Ion Nădejde szerkesztésében Iașiban. – „Contemporanul" – szocialista irányzatú román esztétikai és politikai folyóirat volt, ezzel a címmel 1881 júl.-tól 1890 dec.-ig jelent meg Iașiban, előbb kétszer, majd egyszer havonta. E levél megírásáig a „Contemporanul" 1885. évi 17–21. és 1886. évi 22–24. számában megjelent Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. műve (lásd 21. köt. 21–157. old.), a „Revista socială" 1886 dec.-i 2. számában pedig „Európa politikai helyzete" c. cikke (lásd uo. 296–303. old.). – *3*

[3] Mindkét brosúrát C. Dobrogeanu-Gherea írta (a második névtelenül jelent meg). – *3*

[4] Az 1831. évi Règlement organique (Alaprendelet) az 1828–29-es orosz–török háborút lezáró drinápolyi békeszerződés (1829 szept. 14.) értelmében orosz megszállás alatt levő két dunai fejedelemség, Moldva és Havasalföld első alkotmánya volt; tervezetét P. D. Kiszeljov, a fejedelemségek közigazgatási főnöke dolgozta ki. A Règlement értelmében a törvényhozói hatalom mindkét fejedelemségben a földbirtokosok által választott gyűlést illette meg; a végrehajtó hatalmat pedig a fejedelmek (hoszpodárok) gyakorolták, akiket egész életükre választottak meg a földbirtokosok, a papság és a városok képviselői. A régi feudális rend s vele a robot fennmaradt. A Règlement több polgári reformot is bevezetett: eltörölte a belföldi vámokat, szabaddá tette a kereskedelmet, a bíráskodást elválasztotta a közigazgatástól stb. A fejedelemségek 1849. évi megszállásakor megújították a Règlement érvényét, amely a 60-as években, a román állam megalakításakor szűnt meg. Marx a „Tőke" I. kötetében foglalkozik a Règlement-nal (lásd 23. köt. 221–223. old.). – A havasalföldi és moldvai forradalom elnyomására 1848-ban a bojárok behívták az országba Oroszország és Törökország csapatait. Az 1849 máj. 1-i balta-limani orosz–török egyezmény a forradalmi veszély teljes megszűntéig megadta e két országnak a jogot a fejedelemségekben való beavatkozásra (csak 1851-ben vonták vissza az idegen csapatokat).

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanúgy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

Az 1812 máj. 28-i bukaresti békeszerződés értelmében Besszarábia Oroszországé lett. Az 1856. évi párizsi béke Besszarábia egy részét török uralom alá helyezte, de az 1878. évi berlini egyezmény alapján Oroszország visszakapta ezt. – *5*

[5] 1887 dec. 11-i (23-i) levelében Danyielszon adatokat közölt az 1885-ben alapított orosz állami nemesi földhitelbankról. Ez a bank földjük elzálogosítása ellenében alacsonyabb kamatra adott a nemeseknek hosszú lejáratú hitelt, mint a többi orosz bank; a cári kormány ugyanis tekintélyes anyagi támogatásban részesítette. – *7*

[6] Célzás A. I. Herzen „Sz tovo berega" (A túlsó partról) c. könyvére, amelyet Iszkander álnéven 1885-ben Londonban jelentetett meg. – *7*

[7] Marx halála után Engels rögtön hozzáfogott, hogy feldolgozza Marx kéziratos hagyatékát. Miután 1885 február 23-án nyomdába küldte a „Tőke" II. kötetének kéziratát, e hónap végén megkezdte az igen vázlatos fogalmazványként hátrahagyott III. kötet sajtó alá rendezését. Ez a munka – megszakításokkal – mintegy 10 évig tartott; részleteit illetően lásd Engelsnek ehhez írt előszavát (25. köt. 3–10. old.). A kötet 1894 végén jelent meg. – *8 10 21 99 106 110 113 120 127 129 133 137 144 145 172 197 226 227 237 266 279 283 293 300 361 367 470 514 523*

[8] „The Athenaeum. Journal of Literature, Science, and the Fine Arts" – angol irodalmi hetilap, 1828-tól 1921-ig jelent meg Londonban. – *8*

[9] W. S. Jevons egyik megalapítója volt a határhaszon-elméletnek, a múlt század 70-es éveiben a marxi munkaérték-elmélettel szemben felállított polgári gazdasági elméletnek. Tanítása szerint az áru értékét „határhaszna" szabja meg; határhasznon azon áruegység hasznosságának szubjektív becslését érti, amely a vásárló legkevésbé sürgős szükségletét, adott nagyságú árukészlet mellett kielégíti. Ez az elmélet az érték nagyságát az áruk viszonylagos ritkaságától teszi függővé. A valóságban azonban az áruk viszonylagos ritkasága függ többé vagy kevésbé magas értéküktől, amelyet a társadalmilag szükséges munkaráfordítás határoz meg. Az áruk értéke a piaci árakon keresztül befolyásolja a fizetőképes kereslet mértékét, s ehhez a kereslethez alkalmazkodik az árukínálat. – *8 107 344*

[10] „Academy. A Monthly Record of Literature, Learning, Science and Art" – angol havi folyóirat, ezzel a címmel 1869-től 1902-ig jelent meg Londonban. – *8*

[11] 1887 augusztusában Danyielszon közölte Engelsszel, hogy G. A. Lopatyin (Mr. Mutual a „mutual friend" – közös barátunk szóból), aki akkor a schlüsselburgi erőd foglya volt, meghalt. Engels erre megkérte Lavrovot, hogy ellenőrizze ezt a hírt, s kiderült, hogy az nem felel meg a valóságnak. – *8 107*

[12] Danyielszonhoz írt leveleiben Engels konspirációs okokból P. W. Rosher nevét használta, aki elhunyt felesége unokahúgának férje volt. – *8 108 238 242 309 406*

[13] F. A. Sorge 1887 szept.-től 1888 márc.-ig Rochesterben lakott, New York államban (USA), ahol fia is élt. – *9 21*

[14] Boulanger tábornok németellenes soviniszta és revansista propagandáját Bismarck ürügyül használta fel a francia–német viszony kiélezésére, háborús hangulat szítására, és ezzel együtt a belső ellenzékével szembeni erőszakosabb fellépésre. – *9 42 57 62 115 122 125*

[15] Bismarck, hogy megakadályozza a forradalmi munkásmozgalom erősödését, a megtorlások politikája mellett a megvesztegetés politikájával is kísérletezett: 1881 nov. 17-én

egy császári üzenet szociális reformokat jelentett be a Reichstagban. De ezek a reformok csak nagyon lassan és nem kielégítő módon valósultak meg: a betegbiztosítás 1883-ban, a balesetbiztosítás 1884-ben, a rokkantsági és öregségi biztosítás 1889-ben vált törvénnyé; a munkaidő szabályozására és a női meg gyermekmunka korlátozására nem volt hajlandó Bismarck. A szociális törvényhozásból mindazt, ami valóban javított a munkásosztály helyzetén, a forradalmi munkásmozgalom csikarta ki. – *9*

[16] Puttkamer, porosz belügyminiszter 1886 ápr. 11-i sztrájkrendelete – amely a 80-as évek közepének nagy sztrájkharcaira, s különösen az 1885. évi berlini kőművessztrájkra való reakció volt – fokozta a megtorló intézkedéseket a munkásszervezetek és a sztrájkoló munkások ellen. Ez is azt mutatta, hogy Bismarcknak a szociáldemokrácia elleni harcában kudarcot vallott az „enyhe gyakorlat" politikája és kezdődik a szocialista-törvény alkalmazásának új szakasza (v. ö. 17. jegyz.). E rendelet alapján munkásgyűléseket betiltottak, szakszervezeti vezetőket kiutasítottak lakóhelyukről, szakmai egyesületeket és kolcsonos segélyező pénztárakat feloszlattak, s vagyonukat az állam lefoglalta. Az 1886 és 1888 közötti időszak ezen intézkedéseit Franz Mehring „a kivételes torvény végvonaglásai"-nak nevezte. – *9*

[17] A Reichstag 1888 jan. 14-i ülésén benyújtott torvényjavaslat 1893 szept. 30-ig meghosszabbította volna a szocialista-torvény érvényét és szigorította volna intézkedéseit (v. o. 38. jegyz.): előírta, hogy a tiltott nyomtatványok terjesztőire súlyosabb büntetéseket rójanak ki, azokat pedig, akik a „titkos szövetkezés", külföldi szocialista osszejoveteleken való részvétel stb. vádja alá esnek, meg lehet fosztani állampolgárságuktól és ki lehet utasítani az országból. – A szocialista-torvényt (Törvény a szociáldemokrácia kozveszélyes törekvései ellen) a Reichstag 1878 okt. 19-én fogadta el, s már okt. 21-én hatályba lépett. E törvény alapján feloszlatták a párt osszes szervezeteit és a szocialista célokat követő szakszervezeteket, betiltották az összes jelentősebb szocialista újságokat és a szocialista gyűléseket; tömeges letartóztatások történtek; bizonyos városokban és kerületekben kihirdették az ún. „kis ostromállapotot", s ezzel a rendőrségnek lehetővé tették, hogy szociáldemokrata munkásokat és funkcionáriusokat onkényesen kiutasítson. A Németországi Szocialista Munkáspárt megszervezte az illegális harcot a kivételes törvény ellen; ennek során meg kellett utkoznie a soraiban levő jobboldali opportunistákkal és egy anarchista csoporttal. – Marx és Engels minden módon segítették a pártot a forradalmi stratégia és politika kidolgozásában és megvalósításában. Az összes lehetséges legális és illegális harci formákat összekapcsoló forradalmi taktika segítségével a párt megállta a próbát, s a kivételes törvény elleni harcban marxista tömegpárttá fejlődött; az 1890 februári választásokon a szavazatok 19,7 %-át kapta, s az ország legerősebb pártjává lett. 1890 január 25-én a Reichstag a tömegek nyomására elutasította a szocialista-torvény meghosszabbítását; a törvény érvénye 1890 szept. 30-án lejárt. – Engels tobb cikket írt a szocialista-törvényről (lásd pl. 19. köt. 145–146., 315–317., 22. köt. 1–7., 68–71. old.). – *9 12 128 294 316 343 358 372 374 386 389 427 430 435 437 467 506*

[18] Köztudomású volt, hogy Frigyes Vilmos trónorokos (a későbbi III. Frigyes császár) előrehaladott gégerákban szenved. – *9 12 22 34 46 53 63*

[19] Az 1887. évi franciaországi elnokválságot Daniel Wilsonnak, Grévy köztársasági elnok vejének botránya idézte elő. Wilson cinkosa volt Caffarel tábornok vezérkari főnoknek, akit azzal vádoltak, hogy a becsületrenddel üzérkedett. Miután Wilson 1887 novemberben a képviselőház határozata értelmében bíróság elé került, Grévynek dec. 2-án le kellett mondania. Utódául a mérsékelt republikánusok Carnot-t, Ferryt, Freycinet-t stb., a szélsőjobboldaliak Saussier-t jelolték. A reakcióval kacérkodó Ferry jelölése ellen élesen tiltakozott a párizsi munkásság és kispolgárság. A blanquisták, akiknek élén Eudes, a Kommün volt tábornoka, és Vaillant, a párizsi községtanács tagja állt, a guesdistákkal

egyutt gyuléseket és tuntetéseket szerveztek Ferry megválasztása ellen. A választás első menete után Ferry visszalépett Carnot javára, akit azután megválasztottak elnokké. – *10 22 31*

[20] Posszibilisták (broussisták) – reformista áramlat a francia munkásmozgalomban, Brousse és Malon vezetésével 1882-ben kivált a francia Munkáspártból (Parti ouvrier français) és Szocialista Munkások Foderációjának (Fédération des Travailleurs socialistes) nevezte magát. A posszibilista nevet onnan kapták, hogy propagandájuk szerint a „lehetségesre" („possible") torekedtek. Fejlődésuk részleteit illetően lásd 21. kot. 469–470., 475–476. es 484–486. old. – *10 49 117 131 142 145 150 155 156 160 162 164 169 170 173 176 179 200 210 219 223 228 233 234 239 243 245 264 266 270 274 276 289 293 295 297 341 348 356 379 381 421 476*

[21] „The Commonweal" – angol hetilap, 1885-től 1891-ig és 1893-tól 1894-ig jelent meg Londonban, a Szocialista Liga lapja. Engels 1885–86-ban kozoltette néhány cikkét benne. – „Gleichheit. Sozialdemokratisches Wochenblatt" – osztrák hetilap, Viktor Adler alapította, 1886 dec.-től 1889 júl.-ig jelent meg Bécsben. 1889 óta „Arbeiterzeitung" néven jelenik meg. – „Today" – szocialista irányzatú havi folyóirat, 1883 ápr.-tól 1889 jún.-ig jelent meg Londonban, 1884 júl.-tól 1886-ig Hyndman szerkesztette (lásd meg 372. jegyz.). – *11*

[22] W. Liebknecht feltehetően azt az aggodalmát fejezte ki Engelsnek, hogy a szocialistatorvény (v. o. 17. jegyz.) meghosszabbítása és megszigoritasa esetén családjával egyutt Amerikába kell majd emigrálnia. – *12*

[23] Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (Socialist Labor Party of North America) 1876-ban alakult meg a philadelphiai egyesítő kongresszuson, a Nemzetkozi Munkásszovetség F. A. Sorge és Otto Weydemeyer vezette marxista eróiből, s a Labor Party of Illinois és a Social Democratic Party lassalleánusaiból (A. Strasser, A. Gabriel, P. J. McGuire). A kongresszuson elfogadott pártprogram a leglényegesebb kérdésekben az Internacionálé álláspontjára helyezkedett, de a párton belul tovább folytak a viták a marxisták és lassalleánusok kozott. 1877-ben ez utóbbiak kezébe kerult a vezetés. A párt tagságának nagy része új emigránsokból (főként németekből) állt, akiknek nem volt szoros kapcsolatuk az Amerikában szuletett munkásokkal. Szektás politikája, az amerikai proletariátus tomegszervezeteiben végzendő munka elutasítása miatt a párt nem tudott forradalmi marxista tomegpárttá válni. – *12 78 128 189 310 342*

[24] A londoni Kommunista Munkás Muvelődési Egyletről van szó, amelyet 1840-ben K. Schapper, J. Moll, H. Bauer és az Igazak Szovetségének más tagjai alapítottak meg Német Munkás Muvelődési Egylet néven. Az egyletben az Igazak Szovetségének, ill. később a Kommunisták Szovetségének tagjai vitték a vezető szerepet. Marx és Engels 1847-ben és 1849 szeptemberétől tevékenyen részt vettek munkájában. 1850 szept.-ben Marx, Engels es tobb harcostársuk kilépett az egyletből, mert ez a Kommunisták Szovetsége Kozponti Vezetőségében folyó harcban a szektás, kalandor taktikára hajlamos kisebbséget, a Willich–Schapper-frakciot támogatta. Az 50-es évek végétől ismét részt vettek az egylet tevekenységében. Az egylet 1865 jan.-ban az elsők kozott csatlakozott a Nemzetkozi Munkásszovetséghez; tobb tagja (pl. Lessner, Eccarius, Lochner, A. Pfänder) a Főtanácsnak is tagja volt, s ott Marx vonalát támogatta. A szocialista-torvény időszakában az anarchistáknak erős befolyásuk volt az egyletben. Az egylet 1918-ig állt fenn, ekkor az angol kormány feloszlatta. – *12 27 495*

[25] 1887 vegén a munkanelkuliek tobb tuntetést rendeztek Londonban, főleg a Trafalgar Square-en, ezért nov. 8-án a rendőrfőnok, Warren, minden gyulést megtiltott ezen a

téren. Válaszul a Metropolitan Radical Federation, a londoni radikális klubok (v. ö. 58. jegyz.) csúcsszervezete, tömegtüntetést hirdetett nov. 13-ra, vasárnapra. E napon mintegy 100 000 munkás vonult fel minden irányból a Trafalgar Square felé, amelyet 4000 rendőr szállt meg. Heves utcai harcok törtek ki, amelyeknek sok sebesültjük volt; néhányan később belehaltak sebükbe. A tüntetés több szervezőjét, köztük Robert Cunninghame-Grahamet és John Burnst letartóztatták, és 1888 jan. 18-án 6 heti fogházra ítélték, de a közvélemény nyomására kénytelenek voltak korábban szabadon bocsátani őket (v. ö. 55. jegyz.). 1887 november 13. mint „véres vasárnap" vonult be az angol munkásmozgalom történetébe. – *12 24 28*

[26] 1887 dec. 30-i levelében Schluter ezt írta Engelsnek: „Ede arra kéri Önt, engedje meg neki, hogy már most kinyomassa a »Sozialdemokrat«-ban a »Mordspatrioten«-hoz Ön által írt előszó végét. Ha nem történik ellenvetés az Ön részéről, akkor ő ezt úgy tekinti, hogy Ön beleegyezik. Attól tart, hogy az események túlhaladottá tehetik az Ön fejtegetéseit, innét a sietség." 1888 jan. 15-én a „Sozialdemokrat" „Mi vár Európára" címmel közölte Engels bevezetésének második felét. – *14*

[27] Engels azt tervezte, hogy brosúrában kiadatja az „Anti-Duhring" második szakaszának „Erőszakelmélet" c. három fejezetét (lásd 20. kot. 156–180. old.), kiegészítve egy negyedik fejezettel. E negyedik fejezet megírását 1887 decemberében elkezdte, de 1888 márciusában más elfoglaltságai miatt félretette és többé nem folytatta. A befejezetlen kézirat címe: „Az erőszak szerepe a történelemben" (lásd 21. kot. 335–386. old.). – *14 16 17 19 20 34*

[28] A német szociáldemokraták 1882 aug. 19-21-i zürichi konferenciája elhatározta pártarchívum (pártirattár) létesítését. Az archívumot, amelynek anyagát Bernstein kezdte gyűjteni Zürichben, 1883 ápr.-tól Schluter vezette. Mikor a „Sozialdemokrat" kénytelen volt átköltözni Londonba (v. ö. 79. jegyz.), 1888 jún.-ban az archívumot is ott állították fel. A szocialista-törvény bukása után az archívum Berlinbe került. A pártarchívum gyűjtötte és őrizte a német munkásmozgalom vezetőinek, elsősorban Marxnak és Engelsnek az irodalmi hagyatékát, a német és a nemzetközi munkásmozgalom történetének irodalmát és a munkássajtót. – *14 20 112 154 266 312*

[29] „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" – német folyóirat, melyet Marx és Engels 1849 decemberében alapítottak a „Neue Rheinische Zeitung" folytatásaként. Összesen hat füzete jelent meg, az utolsó 1850 novemberében, kettős számként. A lap cikkeinek nagy részét Marx és Engels írták. – 1887 dec. 30-i levelében Schluter ezt írta Engelsnek: „Mihelyt még 1 vagy 2 példányt felhajtok, a »Revue der Neuen Rheinischen Zeitung«-ból, elküldom Önnek. Persze, igen nehéz lesz kapni. A könyvkereskedők ugyanis nemrég azt a divatot vezették be, hogy kiaknáznak mindent, amit a régi szocialista írások közül fel tudnak hajtani. Így a napokban azt láttam, hogy Önnek és Marxnak egy csomó olyan írását hirdetik, amelynek a címét nem ismertem... Végül kitunt, hogy a könyvkereskedő szétvágta a »Revue der Neuen Rheinischen Zeitung« néhány számát, s az egyes cikkeket önálló írásokként kínálta és természetesen könnyen el is adta... Néhányat e cikkek közül megvettem; szívesen el is küldtem volna Önnek, de ez nem tette volna az Ön »Revue«-példányait teljesse." – *14*

[30] Lásd 14. kot. 510–511. old., lábjegyzet. Az itt említett kézirat „A számkivetés nagyjai" (lásd 8. kot. 223–321. old.). A kéziratot Marx 1852 júl. elején Bangya János magyar emigránsnak adta oda, hogy vigye Németországba kinyomatni, de Bangya mint később kiderült, rendőrügynök volt, s eladta a porosz rendőrségnek. Karl von Bruhn, Bernhard Beckernek egy rágalmazó állítására támaszkodva, azzal vádolta Marxot és Engelst, hogy maguk adták el a kéziratot. – Bangya szerepéről lásd még 9. kot. 36–39., 12. köt. 518–525. old. – *14*

[31] Martignetti 1887 elején kozolte Engelsszel, hogy szocialista meggyőződése miatt üldözik őt, s az a veszély fenyegeti, hogy elbocsátják a királyi közjegyzőségről. Arra kérte Engelst, hogy szerezzen neki munkát valahol Olaszország határain kívul. Engels megkísérelte, hogy a hamburgi „Burgerzeitung" szerkesztője, Wedde révén szerezzen állást neki, de sikertelenül. – *15*

[32] „Burgerzeitung" – német szociáldemokrata napilap, 1881-től 1887-ig jelent meg Hamburgban. – *15*

[33] 1887 őszén Kautsky írt egy Engels-életrajzot az „Österreichischer Arbeiterkalender"-be (Osztrák Munkásnaptár). Martignetti lefordította olaszra, s 1888 jan. 3-án elkuldte Engelsnek a „Mefistofele"-nek azt a számát, amelyben elkezdődott ennek kozlése. Martignetti brosúraként is ki akarta adni az életrajzot, ezért arra kérte Engelst, hogy nézze át a megjelent fordításrészletet és mondjon véleményt róla. – „Il Mefistofele" – olasz demokratikus folyoirat, 1884-től jelent meg Beneventóban. – *15 51*

[34] 1886 febr.-ban Martignetti átnézésre elküldte Engelsnek Marx „Bérmunka és tőke"-jének általa készített olasz fordítását. A „Tőke" I. kotete angol kiadásának munkái és szemének rossz állapota azonban egy ideig megakadályozták Engelst abban, hogy átnézze a kéziratot. Az olasz fordítás 1893-ban jelent meg Milánóban. – *15 361*

[35] „A Kommunista Párt kiáltványa" angolul először 1850-ben a „Red Republican" c. chartista lapban jelent meg, Helen Macfarlane fordításában, rovidítve. Az 1888-as új angol kiadást Samuel Moore fordította és W. Reeves adta ki Londonban; a fordítást Engels Moore-ral egyutt átnézte, néhány jegyzetet fűzott a szoveghez és előszót írt hozzá (lásd 21. kot. 391–397. old.). – *16 27 29 30*

[36] Engels „Porosz pálinka a német Reichstagban" c. írása (lásd 19. kot. 35–48. old.), amelyet 1876 febr.-ban írt s amely a „Volksstaat"-ban és kulonnyomatban jelent meg, a porosz junkerok uzelmeit leplezte le. – *16*

[37] „Le Socialiste" – francia hetilap, 1885-től jelent meg Párizsban Guesde szerkesztésében. 1888 febr. 5-i levelében Paul Lafargue kozolte Engelsszel, hogy a „Socialiste" febr. 4-én beszüntette megjelenését. 1890 szept.-ben a lap újra megindult (v. o. 428. jegyz.), 1902-ig a francia Munkáspárt, 1902-től 1905-ig a Franciaországi Szocialista Párt, 1905-től a Francia Szocialista Párt orgánuma volt. A 80-as és 90-es években Engels is a lap munkatársai közé tartozott. – A Guesde és Lafargue vezette francia Munkáspárt, amelynek tagjait marxistáknak vagy guesdistáknak nevezték, éles harcban állt a posszibilistákkal (v. o. 20. jegyz.). A párt a Marx és Engels hatékony kozreműködésével kidolgozott és az 1880. évi Le Havre-i pártkongresszuson elfogadott program alapján működött; befolyása különösen az ország ipari centrumainak munkásai korében volt erős, Párizsban pedig viszonylag csekély. A guesdisták sokat tettek azért, hogy a marxizmus elterjedjen a francia munkásság korében, de Marx és Engels gyakran volt kénytelen megbírálni a párt vezetőinek nem eléggé kovetkezetes politikáját. – „Le Prolétariat" – francia hetilap, a posszibilisták orgánuma, ezzel a címmel 1884 ápr. 5-től 1890 okt. 25-ig jelent meg Párizsban. – *16 123 125 166 293 305*

[38] A szocialista-torvény (v. o. 17. jegyz.) érvényének meghosszabbításáról szóló torvényjavaslat 1888 jan.–febr.-i vitájában a kormány ténylegesen vereséget szenvedett a Reichstagban. Nagy befolyást gyakoroltak a vita kimenetelére Bebel és Singer felszólalásai, amelyek leleplezték a besúgórendszert és bebizonyították, hogy Puttkamer belugyminiszter torvénytelen eszkozoket alkalmaz a munkásmozgalom ellen. A Reichstag nem

ot evvel hosszabbította meg a torvény érvényét, amint a kormány kívánta, hanem mindössze két évvel, 1890 okt. 1-ig; a torvényt lényegesen megszigorító új cikkelyeket nem fogadta el. – *18 22 26 29 30*

[39] „Der Sozialdemokrat" – a német szociáldemokrácia kozponti lapja, a szocialista-torvény idején (v. o. 17. jegyz.) jelent meg, 1879 szept.-tol 1888 szept.-ig Zurichben, 1888 okt.-tól 1890 szept.-ig Londonban, 1879–80-ban Vollmar, utána Bernstein szerkesztésében. Marx és Engels szoros kapcsolatot tartottak a lappal es nagy befolyásuk volt szerkesztésére, Engels cikkeket is írt számára. – *19*

[40] 1887 májusában New Yorkban megjelent Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" (lásd 2. kot. 211–473. old.) c. muvének amerikai kiadása Florence Kelley-Wischnewetzky angol fordításában, s Engels előszót írt hozzá (lásd 21. kot 319–326. old.), amely azután jul -ban kulonnyomatként is megjelent ugyanott angolul es nemetul. Reeves ezt az előszót Londonban utánnyomásban kiadta brosúrakent. – *21 23 54*

[41] A „révolution du mépris" kifejezés 1847-bol, a francia februári forradalmat megelőző időből származik; akkoriban Franciaországban sok botrány és korrupció kerult napvilágra, s a kormány tagjai is bele voltak keveredve ezekbe (v. o. 4. kot. 175–181. old.), úgyhogy polgári republikánus korokben „a megvetés forradalmát" josolták. – Engels itt arra a botrányra céloz vele, amely 1887-ben a francia elnokvalságra (v. o. 19 jegyz.) vezetett. – *22*

[42] „The National Reformer" – angol hetilap, a polgári radikálisok lapja, 1860-tól 1893-ig jelent meg Londonban. – „Weekly Dispatch" – angol hetilap, 1801-tól 1928-ig jelent meg Londonban, a 80-as években radikális irányzatú. – „Reynolds's Newspaper" – radikális hetilap, 1850 aug. óta jelenik meg Londonban, a chartistákhoz kozel álló George William Mac Arthur Reynolds alapította. – „Club and Institute Journal" – angol folyóirat, 1888-tól 1934-ig jelent meg Londonban. – „Our Corner" – angol havi folyóirat, fábiánus irányzatú (v. o. 129. jegyz), 1883-tól 1888-ig jelent meg Londonban, Annie Besant szerkesztésében. – „The Christian Socialist" – angol havi folyóirat, 1883-tól 1891-ig jelent meg Londonban. – „The Pall Mall Gazette" – angol esti lap, 1865 febr -tól 1920-ig jelent meg Londonban, konzervatív irányzatú, 1870 júl.-tól 1871 jún.-ig Marx es Engels kapcsolatban álltak vele. – *23*

[43] „Justice" – angol hetilap, 1884-től 1925-ig jelent meg Londonban, a Szociáldemokrata Foderáció (v o. 85. jegyz.) lapja. – *24*

[44] A „Kommunista Kiáltvány" első amerikai kiadása a szerzok megjelolése nélkul, rovidítve, „Manifesto of the German Communist Party" címmel a New York-i „Woodhull & Claflin's Weekly" 1871 dec. 30-i számaban jelent meg; a „Justice" 1888 jan. 7-i, 14-i, 21-i, 28-i, febr. 4-i és 11-i száma „Manifesto of the Communists" címmel kozolte – *24*

[45] Florence Wischnewetzky azt írta Engelsnek, hogy a New York-i német szocialisták gyakorlatilag bojkottálják „A munkásosztály helyzete Angliában"-t (v. o 40 jegyz.). „Hivatalos német szocialisták"-on Engels az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. o. 23. jegyz.) végrehajto bizottságát értette, amelyben sok lassalleánus is volt – *24*

[46] A Torveny és Szabadság Liga (Law and Liberty League) a „véres vasárnap" (v o 25. jegyz) után, 1887 nov. 18-án alakult meg, a radikális munkásklubok, a Szocialista Liga, a Szociáldemokrata Foderáció es a Fábiánus Társaság (v. o. 58 , 86 , 85 és 129 jegyz.) képviseloibol. A liga, amelynek vezetői Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling, William

Morris, John Burns, Sidney Webb és mások voltak, a szólási és gyulekezési szabadságot védelmezte s a parlamenti önálló munkásképviseletet propagálta. Csak néhány hónapig mukodott. – *24*

[47] A XIX. század 70-es éveiben az ír liberális burzsoázia kovetelése a home rule (onkormányzat) volt, vagyis az, hogy a brit birodalom keretei kozott Írország kapjon korlátozott onkormányzatot. Ennek értelmében önálló ír parlamentnek kellett volna alakulnia, a kulcspozíciok azonban továbbra is az angol uralkodó osztályok kezében maradtak volna – *24 311*

[48] Az 1886 őszi kozségi választások előkészítése során New Yorkban Egyesult Munkáspárt alakult a New York-i Kozponti Munkásegyletnek, a városban működő szakszervezetek 1882-ben alakult egyesülésének kezdeményezésére. New York mintájára számos más városban is alakult ilyen párt. A New York-i, chicagói és milwaukee-i választásokon ezen új pártok vezetésével jelentős sikereket ért el a munkásosztály: a párt New York-i főpolgármester-jeloltje, Henry George, az osszes szavazatok 31%-át kapta meg; Chicagóban a párt egy jeloltje bekerult az állam torvényhozó testületének szenátusába és kilenc a képviselőházába, s csak 64 szavazat hiányzott ahhoz, hogy a párt jelöltje bejusson a szovetségi Kongresszusba. Milwaukee-ban a párt jeloltje lett a polgármester, egy jeloltje bekerult az állam torvényhozó gyűlésének szenátusába, hat a képviselőházába és egy az Egyesult Államok Kongresszusába. – *24 28*

[49] Marxnak a szabadkereskedelemről szóló 1848 jan. 9-i beszédét (lásd 4. kot. 422–435. old.) Florence Wischnewetzky fordította le angolra; a fordítást Engels átnézte. Fuzetben 1888 szept.-ben jelent meg a bostoni Lee and Shepard kiadónál, Engels előszavával. Ez az előszó már aug.-ban megjelent a New York-i „Labor Standard"-ben, s ez előtt Engels saját német fordításában a „Neue Zeit" 1888 júl.-i számában, „Védővám és szabadkereskedelem" címmel; befejező része a New York-i „Sozialist" 1888 okt. 27-i számában is megjelent. – *25 44 52 54 56 59 61 92 134*

[50] Betegsége miatt Hasenclever nem vehetett részt a Reichstag munkájában; helyébe 1888 aug. 30-án pótválasztáson W. Liebknechtet választották meg jelentős szavazattobbséggel a berlini 6. választókerulet szavazói. – *26 85*

[51] W. O'Brien ír képviseló 1888 febr. 16-án az angol Alsóházban élesen megbírálta a Balfour által Írországban folytatott politikát. – *26 30*

[52] „The Saturday Review of Politics, Literature, Science and Art" – angol konzervatív hetilap, 1855-től 1938-ig jelent meg Londonban – *26*

[53] A védkotelezettség tartamát meghosszabbító új véderő-torvényjavaslat vitájában mondott 1888 febr. 6-i beszédében Bismarck magasztalta III. Sándor cárnak Németország iranyában folytatott politikáját, szembeállítva azt az orosz sajtó némethellenes kampányával; ugyanakkor egy némethellenes francia–orosz szovetség lehetőségére hivatkozva kovetelte, hogy jelentősen fokozzák a német hadsereg harci erejét. – „Gatcsinai fogoly"-nak azért nevezték III. Sándort, mert az elődje, II. Sándor elleni halálos merénylet (1881 márc 13.) után gatcsinai (a mai Leningrádtól délnyugatra) kastélyába zárkózott be, hogy megóvja magát a forradalmárok esetleges újabb merényleteitől. – *26*

[54] A monda szerint a delphoi jósda jovendolte ezt Kroiszosz ludiai királynak, mikor az a perzsa Kurosz ellen hadjáratra indult (az i. e. VI. sz.-ban); valójában saját országát tette tonkre ezzel a lépéssel. – *26 231*

[55] Robert Cunninghame-Graham és John Burns szabadon bocsáttatása alkalmából (v. ö. 25. jegyz.) 1888 febr. 19-én nagy gyűlés volt Londonban. – *27 28 30*

[56] „Freedom" – angol anarchista havi folyóirat, 1886 okt.-től 1936 szept.-ig jelent meg Londonban. – *27*

[57] A „Sozialdemokrat" 1887 dec. 24-i száma listát közölt a berlini rendőrfőnökség szolgálatában álló 12 titkos ügynökről, akiknek az a feladatuk, hogy megismerkedjenek a külföldön levő német szociáldemokratákkal és felderítsék ezeknek Németországgal fenntartott kapcsolatait. A listán a Londonban élő Th. Reuss is szerepelt. A „Commonweal" átvette a listát a „Sozialdemokrat"-ból és fontos tényekkel kiegészítette, Reussra vonatkozóan is. – *27 30 245*

[58] A radikális klubok túlnyomórészt munkásokból álló, a liberális párttal laza kapcsolatban levő radikális demokrata egyesületek voltak. A 80-as évek végén a munkásmozgalom fellendülése folytán megszaporodtak ezek a klubok s a szocialista eszmék terjesztésének fontos területei lettek. – *28 203 249 387 393 395 401*

[59] Edward Aveling és Eleanor Marx-Aveling 1886 szept.-től dec.-ig agitációs körútat tett az USA-ban; novemberig W. Liebknecht is velük volt. Az utazás befejeztével az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. ö. 23. jegyz.) országos végrehajtó bizottsága azzal vádolta Avelinget, hogy hamis költségszámlákat mutatott be. A polgári sajtó azonnal felhasználta szocialistaellenes propagandára ezt a vádat. Engels sok levelet írt az ügy tisztázása céljából. – *28 251 401*

[60] Landwehr – eredetileg általános felfegyverzés; az állandó hadsereg bevezetésével elvesztette ezt a jelentőségét, csak a napóleoni háborúk idején tértek ismét vissza hozzá; az 1807-es tilsiti béke után Poroszországban a Landwehr az állandó hadsereggel szoros kapcsolatba került. Az 1815-ös rendelet alapján a Landwehr főként tartalékosokból álló miliciaszerű külön alakulat volt, amely két korosztályra oszlott. Az első korosztály a katonai szolgálatból leszerelt és a tényleges szolgálatra be nem hívott 26–32 éves férfiakat (a kiszolgált tartalékosokat) ölelte fel, a második korosztály a 32–40 éveseket. Az utóbbit háború esetén helyőrségi és megszálló csapatoknak szánták. A porosz törvények szerint a Landwehrt csak háború alkalmával lehetett behívni. – A területi hadsereg 1872 óta a francia hadsereg része; a német–francia háború idején keletkezett; a hátországi helyőrségi és őrségi szolgálatot látta el; az állandó hadseregben és a tartalékban szolgálati idejüket letöltött, idősebb korosztálybeli hadköteleseket foglalta magában. – *31*

[61] „The Daily News" – angol napilap, ezzel a címmel 1846-tól 1930-ig jelent meg Londonban, a liberális ipari burzsoázia lapja. – „The Evening Standard" – a „The Standard" c. napilap esti kiadása, 1857-től 1905-ig jelent meg Londonban. – *32*

[62] A féniek titkos szervezete a XIX. század 50-es éveinek végén alakult meg az amerikai ír emigránsok körében, majd Írországban is. Objektíve az ír parasztság érdekeit képviselte; célja a független ír köztársaság megteremtése volt. 1865-ben sok vezetőjét letartóztatták és kegyetlenül bántalmazták. 1867-ben az angolok leverték a féniek régóta előkészített fegyveres felkelését, letartóztatták és bíróság elé állították sok vezetőjüket. Marx és Engels sokszor rámutattak a féni mozgalom gyengéire, bírálták összeesküvő taktikáját, szektás és polgári nacionalista hibáit; de becsülték forradalmiságát, s arra törekedtek, hogy a fénieket elvezessék a tömegharc és az angol munkásosztállyal közös akciók útjára. A múlt század 70-es éveiben a mozgalom szétesett. – Az Orangista Rend nevű terrorszervezetet 1795-ben írországi földesurak és protestáns lelkészek alapították az ír nemzeti felszabadító mozgalom elleni harc eszközeként. Nevét III. (orániai) Vilmos angol királyról kapta, aki az 1689–90-es ír felkelést leverte. – *33*

[63] Trónra léptekor, 1888 márc. 12-én III. Frigyes német császár proklamációt adott ki „An mein Volk" megszólítással; ugyanakkor Bismarck kancellárhoz is leiratot intézett. Ezeket a „Weekly Dispatch" márc. 18-i száma is közölte. – *34 35 46*

[64] 1888 márc. 15-i levelében P. Lafargue azt a gyanúját közölte Engelsszel, hogy a kamara vissza fog térni a lajstromos választásról az 1875-ben bevezetett, kerületek szerinti választásra, annak megakadályozása végett, hogy Boulanger a radikálisok (v. ö. 105. jegyz.) listáján bekerüljön a képviselőházba (v. ö. 106. jegyz.). A lajstromos választást (scrutin de liste) 1885-ben vezették be Franciaországban. Ez a rendszer a kis választókerületeket összevonta megyék szerintiekké; minden megye (département) a népessége arányában választott küldötteket (700 000 ember egyet), s a választóknak a megye összes jeloltjére együttvéve kellett szavazniok, a pártok által felállított listák alapján. A pártok taktikai mérlegelése és a választási fordulók eredményeinek figyelembevétele alapján hol önálló, hol vegyes jeloltlistákkal léptek fel. Ez a választási rendszer 1889-ig volt érvényben. – *36*

[65] A zsákmányolt ágyúkból ontott diadaloszlopot I. Napóleon 1805. évi győzelme emlékére 1806–10-ben állították fel a párizsi Vendôme téren. 1871 máj. 16-án a Párizsi Kommün határozatára mint a sovinizmus és népuszítás jelképét ledöntötték (ezt a munkát a magyar Gyorok Leó irányította); 1875-ben visszaállították. – *36*

[66] Üdvhadsereg (Salvation Army) – katonai külsőségeket utánzó vallási szervezet, 1865-ben alapította W. Booth, metodista prédikátor, mai nevét 1878-ban kapta. Hirdetett célja minden felekezettől fuggetlenul az emberiség, főképpen a szegények testi és lelki üdvéért küzdeni. Látványos jótékonysági akciókat, felvonulásokat, szabad ég alatti istentiszteleteket szervez. – *38*

[67] A francia legitimisták a Bourbon-dinasztia 1830-ban elűzött idősebb ágának a hívei voltak, s a nemesi nagybirtok érdekeit képviselték. – *39*

[68] Az 1832 jún. 5–6-i párizsi felkelésről van szó, amely a Lajos Fulöp rendszerével szemben álló Lamarque tábornok temetésekor tort ki. A republikánus párt balszárnyának és a forradalmi titkos társaságoknak a tagjai barikádokat emeltek és hősiesen védték ezeket; a Saint-Méry (Merri) kolostor közelében levő barikád az utolsók kozott esett el. – Balzac „Les illusions Perdues" (Elveszett illúziók) és „Les secrets de la Princesse de Cadignan" (Cadignan hercegnő titkai) c. műveiben említi a republikánus Michel Chrestient, aki a Saint-Méry kolostornál halt meg, és aki nagy államférfivá válhatott volna. – *40 262*

[69] P. Lafargue Fergus álnéven cikket írt a „Nouvelle Revue" (v. ö. 73. jegyz.) 1888 márc. 15-i és ápr. 1-i számába az 1789. évi forradalom előtti és utáni francia nyelvről. Mint Engelsnek írt 1887 nov. 27-i leveléből kitűnik, Lafargue e cikket egy nagyobb munka részének szánta, amelyben meg akarta vizsgálni a forradalom által a tulajdon, a filozófia, a muvészet stb. területén előidézett változásokat is. – *41*

[70] „Boustrapa" – III. Napóleon gúnyneve, Boulogne, Strasbourg és Párizs első szótagjából osszetéve; utalás strasbourg-i (1836 okt. 30.) és boulogne-i (1840 aug. 6.) puccskísérletére, valamint párizsi államcsínyére (1851 dec. 2.), amely a bonapartista diktatúra létrejottére vezetett. – *41 165*

[71] Valentine Baker angol ezredest a bíróság elítélte, amiért a vonaton molesztált egy ifjú holgyet. A görog monda szerint Zeusz (a rómaiaknál Jupiter) bika képében rabolta el Európát. – *41*

[72] A British Association for the Advancement of Science (A Tudomány Előmozdítására alakult Brit Társulat), amely 1831 óta áll fenn, évi kozgyűléseinek anyagát évi beszámolók

formájában teszi közzé; az Engels által említett anyagok az 1887 szept. 1-i ülésen hangzottak el és az 1887-es beszámolóban jelentek meg. – *42*

[73] „La Nouvelle Revue" – francia polgári republikánus folyóirat, Juliette Adam alapította, 1879-től jelent meg Párizsban. – *42*

[74] Az 1870–71-es német–francia háború idején, amikor a párizsi munkások kikiáltották a francia köztársaságot, Trochunek, a „nemzeti védelem kormánya" elnökének a terve, – mint Marx írta – Párizsnak a németek előtti kapitulációja volt (lásd 17. köt. 291–292. old.). – *43*

[75] Opportunistáknak nevezték Franciaországban a mérsékelt polgári republikánusokat. Az opportunisták pártja 1879-ben kormányra került, de kormányzása idején választóinak nagy részét elvesztette, mert kizárólag a nagyburzsoázia érdekeit képviselte, ígéreteit (a szenátus eltörlése, állam és egyház szétválasztása, progresszív jövedelmi adó bevezetése) nem teljesítette, népszerűtlen gyarmati kalandokba bocsátkozott (Indokínában), növelte az adókat, deficitessé tette a költségvetést; számos vezető politikusuk kétes pénzügyi spekulációkba és korrupciós ügyekbe bonyolódott. – *43 101 125 139 171 258 277 279 501*

[76] Az USA Kongresszusa 1888 ápr.-ban tárgyalta R. Q. Mills törvényjavaslatát, amely az ipari nyersanyagok vámjának eltörlésére és sok importcikk vámjának mérséklésére irányult. A javaslatot elutasították. – *44*

[77] Wischnewetzkynét és férjét 1887 júl.-ban kizárták az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. ö. 23. jegyz.) New York-i szekciójából, mert visszautasították az Avelingék ellen emelt vádakat (v.ö. 59. jegyz.). A párt végrehajtó bizottságának ezt a határozatát Wischnewetzkyék nem fogadták el és rehabilitálásukat kérték. A „Wochenblatt der N. Y. Volkszeitung"-nak, a „New Yorker Volkszeitung" mellékletének 1888 márc. 31-i száma szerint a végrehajtó bizottság úgy döntött, hogy mielőtt a rehabilitálásról határoz, újabb anyagokat kell gyűjteni az ügy tisztázására. – „New Yorker Volkszeitung" – német nyelvű szocialista napilap, 1878-tól 1932-ig jelent meg New Yorkban. – *45 54 92*

[78] 1888 márc. 8-i levelében Bebel ezt írta Engelsnek: „Ebben a pillanatban Németországban a dolgok olyan fordulata előtt állunk, amelynek horderejét senki nem láthatja előre." Taglalta, milyen hatása lehet I. Vilmos várható halálának és III. Frigyes trónra lépésének, s ezt a következtetést vonta le: „Nos, meglátjuk majd, mit hoz az új éra. A fődologban minden a régiben fog maradni." – *46*

[79] 1888 ápr.-ban a svájci szövetségi tanács a német hatóságok követelésére kiutasította a „Sozialdemokrat" Zürichben működő szerkesztőségének tagjait, Bernsteint, Mottelert, Tauschert, Schlütert. A szerkesztőség Engels segítségével Londonba költözött át, s a lap okt. 1-től itt jelent meg. – *46 51 54 57 60 61 62 67 72 99 100 315*

[80] 1887 jan.-ban Bismarck feloszlatta a Reichstagot, s ekkor a Német Konzervatív Párt, a Német Birodalmi Párt (szabad-konzervatívok) és a Nemzeti Liberális Párt választási szövetséget (kartellt) kötött; ez a szocialista munkásmozgalom és ezen túlmenően minden polgári demokratikus és liberális áramlat ellen irányult és Bismarck militarista politikáját támogatta. Az 1887 februári választáson nagy többséget kapott kartellre támaszkodva Bismarck reakciós törvényeket hozatott a junkerok és a nagyburzsoázia érdekében (a védővám-tarifa bevezetéséről, adóemelésekről stb.). A kartell később a pártjai közötti ellentétek kiéleződése és 1890. évi választási veresége következtében szétesett. – *47 349*

[81] Az udvar házasságot tervezett III. Frigyes leánya, Friderike Amalie Wilhelmine Viktoria és Alexander von Battenberg kozott, aki 1879-től 1886-ig I. Sándor néven bolgár cár volt és onálló, bár nem Oroszország ellen irányuló politikát folytatott. Bismarck ellenezte a házasságot – amely végul nem jott létre –, mert attól tartott, hogy rontaná a német–orosz kapcsolatokat. – *47*

[82] Az 1861 jún.-ban megalakult baloldali liberális haladópárt (Fortschrittspartei) programjában Németországnak porosz vezetés alatti egyesítését, össznémet parlament egybehívását és a képviselőháznak felelős erős liberális kormány alakítását kovetelte. Az Ausztria folott aratott 1866-os porosz győzelem után a párt jobbszárnya megalakította a Nemzeti Liberális Pártot, amely minden lényeges kérdésben támogatta Bismarckot. A haladópártban megmaradt politikusok főként a kereskedő burzsoázia, a kisvállalkozók és a városi kispolgárság érdekeit képviselték, de a kispolgári szárny legtobbszor háttérbe szorult. A 70-es években a haladópártnak a Bismarck-rendszerrel szemben tanúsított ellenzékisége egyre lanyhább lett. A 80-as évek elején még egyszer parlamenti sikereket ért el azzal, hogy szembehelyezkedett a bismarcki védővám-torvényekkel, de sikerelt, a tobbi kozott szocialistaellenes magatartása folytán, nem tudta kiaknázni. 1884-ben Német Szabadelvú Párt néven egyesult a Nemzeti Liberális Párt balszárnyával (v. o. 448. jegyz.). – *47 316 339*

[83] Engels itt Franciaország, Anglia és Spanyolország 1861–67. évi mexikói fegyveres intervenciójára céloz, amellyel meg akarták donteni Juárez progresszív kormányát és az europai nagyhatalmak gyarmatává tenni a mexikói koztársaságot. Terveik szerint Mexikót felvonulási teruletnek akarták felhasználni az amerikai polgárháborúba való beavatkozáshoz és a rabszolgatartó államok támogatásához; hamarosan azonban ellentétek támadtak kozottuk, s ennek kovetkezményeként Anglia és Spanyolország 1862 áprilisában visszavonta csapatait. A franciák folytatták hódító hadműveleteiket, mert III. Napóleon ezek sikerétől remélte belpolitikai nehézségeinek megoldását. 1863 nyarán elfoglalták Mexico Cityt, s 1864-ben proklamálták a mexikói császárságot III. Napóleon védencével, Miksa osztrák főherceggel az élén. Mexikó népe Juárez vezetésével bátran és kitartóan harcolt a francia intervenciósok ellen és dontő vereséget mért rájuk, úgyhogy 1867 márciusában kénytelenek voltak elhagyni Mexikót. Miksa a koztársaságiak fogságába kerult, s a haditorvényszék ítélete alapján június 19-én agyonlőtték. A mexikói kaland sikertelenségéhez hozzájárult az is, hogy a nemzetközi helyzet az északi államok polgárháborus győzelmei kovetkeztében alapvetően megváltozott, s hogy az intervenció Franciaországban igen népszerútlen volt. – *48*

[84] Az 1866. évi porosz–osztrák háborúban Ausztria vereséget szenvedett, s ezzel III. Napoleon elvesztette lehetséges szövetségesét Poroszországgal szemben. Az 1870 szept. 1–2-án lezajlott sedani utkozet a reguláris francia csapatok szétverésével végződott. A francia főparancsnokság által szept. 2-án aláírt fegyverletételi megállapodás szerint tobb mint 80 000 francia katona, tiszt és tábornok kerult német fogságba, III. Napóleonnal egyutt. Franciaország sedani katasztrófája meggyorsította a második császárság osszeomlását és szept. 4-én a koztársaság kikiáltására vezetett. – *48 365 375*

[85] Az angol Trades Union Congress (Szakszervezeti Tanács) 1887. évi kozgyúlése a posszibilisták (v. o. 20. jegyz.) javaslatára elhatározta, hogy 1888 nov.-re nemzetkozi szakszervezeti kongresszust hív ossze Londonba (v. o. 153. jegyz.). Az angol szakszervezetek parlamenti bizottsága (v. o. 88. jegyz.) úgy szabta meg a kongresszuson való részvétel feltételeit, hogy csak kimutathatóan fennálló munkásszervezetek kuldhetik el oda képviselőiket. Ez lehetetlenné tette a részvételt a szocialista-torvény (v. o. 17. jegyz.) által sújtott német szocialdemokrata párt és szakszervezetek számára. A német párt vezetősége határozottan tiltakozott, de a Szocialdemokrata Foderáció nyilatkozata („Az angliai Szocial-

demokrata Foderáció nyilatkozata a Londonba összehívott nemzetközi szakszervezeti kongresszus ügyében") visszautasította ezt. A nyilatkozatot a „Szocialdemokrat" 1888 ápr. 14-i száma is közölte. – Az angol Szociáldemokrata Foderáció (Social Democratic Federation) 1884 aug.-ban alakult az 1881-től működő Democratic Federation-ből, s különféle szocialista elemeket egyesített, főként értelmiségieket. Vezetésében döntő szava volt Hyndmannek, aki dogmatikus, szektás politikát folytatott. A foderáció forradalmi szárnya (Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling, William Morris és mások) kizdott Hyndman opportunista politikája ellen és a munkástömegekkel való szorosabb kapcsolat létesítéséért. 1884 dec.-ben szakadásra került sor, a baloldali elemek kiváltak és megalakították a Szocialista Ligát (v. ö. 86. jegyz.). A szakítás után a foderációban a reformisták befolyása még inkább erősödött, de a tömegek hangulatának hatására a szervezetben mindinkább újabb forradalmi, az opportunista vezetőséggel elégedetlen csoportok keletkeztek. – *49 125 131 156 173 177 195 215 218 224 228 233 235 240 243 245 249 266 280 385 387 392 443 462 476*

[86] Szocialista Liga (Socialist League) – 1884 dec. 30-án alakult meg, miután a Szociáldemokrata Foderáció (v. ö. 85. jegyz.) vezetőségi tagjainak többsége kilépett ebből a szervezetből. A liga megalapítói és vezető tagjai William Morris, Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling és Ernest Belfort Bax voltak. A liga tevékenységének sok pozitív vonása volt, de nemsokára felülkerekedtek a tagjainak egy részében kezdettől fogva meglevő ultrabaloldali tendenciák. 1887–88-ban a liga anarchisták kezére jutott, s miután Avelingék, Bax és mások kiléptek belőle, 1889–90-re elveszítette jelentőségét. – *49 156 191 206 249 385 462*

[87] Horatius: „Szatírák könyve", I 4 szatíra 62 sor. – *49*

[88] A parlamenti bizottságról (Parliamentary Committee) van szó, amelynek titkára 1875-től 1890-ig Broadhurst volt, 1871-től kezdve a trade-unionok évi kongresszusa választotta meg a parlamenti bizottságot, amely a kongresszusok közötti időben a trade-unionok központi vezető szerveként kiválasztotta a trade-unionok parlamenti képviselőjelöltjeit, támogatta a szakszervezeti érdekeket szolgáló törvényjavaslatokat, s előkészítette a kongresszusokat. A bizottságban döntő befolyásuk volt a munkásarisztokráciára támaszkodó konzervatív, reformista vezetőknek. 1921-ben a parlamenti bizottság helyett létrehozták a trade-unionok kongresszusának főtanácsát (General Council). – *49 332 462*

[89] Nyilván César De Paepe koréről van szó; De Paepe rokona volt az 1888 febr. 17-én elhunyt Désiré Brismeének. – *49*

[90] A német szociáldemokrácia 1887. évi St. Gallen-i kongresszusa (v. ö. 247. jegyz.) megbízta a pártvezetőséget, hogy „más országok munkásegyesületeivel együtt 1888 őszére nemzetközi munkáskongresszust hívjon össze". Kevéssel azelőtt az angol szakszervezeti kongresszus is nemzetközi szakszervezeti kongresszus összehívását határozta el 1888-ra (v. ö. 85. jegyz.) A német párt közölte az angol trade-unionokkal, hogy ha részt vehet a londoni kongresszuson, lemond saját tervéről. A trade-unionok azonban ragaszkodtak a maguk részvételi feltételeihez, amelyek kirekesztették a német munkásokat a kongresszusról, ezért a német szociáldemokrácia vezetői ismét latolgatták, hogy nemzetközi munkáskongresszust hívnak össze – *50 225*

[91] A melléklet Paul Lafargue-nak Liebknechthez intézett 1888 ápr. 27-i levele volt, amely a nemzetközi munkáskongresszus (v. ö. 90. jegyz.) előkészítésével foglalkozik. Lafargue azért folyamodott Engels közvetítéséhez, mert előző, közvetlenül Liebknechtnek küldött levelét az nyilván nem kapta meg. – *53*

[92] V. ö. Engels: „Anglia 1845-ben és 1885-ben" (lásd 21. kötet, 192. old.) – *55*

[93] Németországban igen kedvelt az ún. májusi ital (vagy májusi bólé): a májusban virágzó szagos mugével ízesített fehér bor (főleg moseli). – *56*

[94] P. Lafargue „Le Boulangisme et les parlementaires" c. cikkét a „L'Intransigeant" 1888 máj. 1-i száma közölte. – „L'Intransigeant" – francia újság, 1880-tól 1948-ig jelent meg Párizsban, alapítója és főszerkesztője (1910-ig) Henri Rochefort volt, a 80-as években radikális republikánus irányzatú. – *57*

[95] Valószínűleg Stead volt a szerzője annak a tudósításnak, amely „The Life and Adventures of a Lady »Special«. From our Special Commissioner in Paris" címmel a „Pall Mall Gazette" 1888 máj. 5-i számában jelent meg. – *57*

[96] 1888 márc.–ápr.-ban parasztfelkelések voltak Romániában. A parasztok udvarházakat gyújtottak fel, adósleveleket semmisítettek meg, felosztották a gabonát, az állatokat és a földet. A felkeléseket a kormány leverte. – *57*

[97] Engels 1888 máj. 9-i levelére (lásd 56. old.) válaszolva máj. 12-i levelében Laura Lafargue közölte, hogy lehetetlen elmennie hazulról, egyébként szagos müge ültetése nem is sikerult jól. – *62*

[98] A német birodalmi belugyminisztérium 1888 máj. 22-i rendelkezése értelmében a Franciaországból felől érkező kulföldiek csak a párizsi német követség által vízummal ellátott útlevéllel léphetik át a német határt; addig franciák szabadon közlekedhettek Elzászba és Lotaringiába. – *63*

[99] „Paterson Labor Standard" – amerikai hetilap, 1878-tól 1898-ig jelent meg Patersonban. – *65*

[100] „Deutsch-Amerikanische Backerzeitung – hetilap, 1885-től jelent meg New Yorkban" – *65*

[101] A „kistieberolni" (herausstiebern) szó utalás Stieberre, a német politikai rendőrség főnökére; jelentése: kifurkészni, kilesni, kiszimatolni. – *66*

[102] 1888 jún. 20-án Kautsky arra kérte Engelst, hogy fordítson le németre Shelley-verseket Edward Aveling és Eleanor Marx-Aveling „Shelley als Sozialist" c. cikkéhez, amely azután a „Neue Zeit" 1888 dec. 1-i számában jelent meg. – *66*

[103] Kautsky azt írta 1888 jún. 28-i levelében Engelsnek, hogy felesége, Louise még Bécsben van látogatóban anyjánál, akinek „gyógykezeltetése, sajnos, nem sikerült, a féreg feje bennmaradt". – *66*

[104] A francia képviselőház 1888 júl. 12-i ülésén Boulanger hevesen összecsapott Floquet miniszterelnökkel. Boulanger a kamara feloszlatását követelte, Floquet visszautasította ezt és becsületbe vágó cselekményekkel vádolta Boulanger-t; ez kijelentette, hogy Floquet hazudik, s benyújtotta a kamara elnökének előre elkészített lemondólevelét a mandátumokról, javaslatának elutasításával indokolva ezt, holott a levél átadásakor még nem történt meg a szavazás. Júl. 13-án Boulanger és Floquet párbajt vívott, s ebben Boulanger megsebesült. – *71*

[105] Radikálisok – a francia mérsékelt republikánusok (opportunisták) pártjából (v. ö. 75. jegyz.) kivált csoport a 80–90-es években. A radikálisok fenntartották azokat a republikánus követeléseket, amelyeket az opportunisták kormányzásuk idején nem valósítottak

meg: a szenátus eltorlését, az állam és egyház szétválasztását, progresszív jovedelmi adó bevezetését stb.; követelték a munkanap megrovidítését, hadirokkant-járadek folyósítását és számos más szociális intézkedést. A radikálisok vezetője Clemenceau volt. 1901-ben a radikális csoport párttá szerveződott és főként a középrétegek és kispolgárság erdekeinek képviseletében lépett fel. – *71 100 115 117 139 145 155 170 258 270 277 287*

[106] Népszavazásos boulangizmusnak Engels Boulanger-nak azt a kísérletét nevezi, hogy Franciaország sok département-jában akart mandatumot szerezni; ha valahol megurult egy hely, jeloltette rá magát, kihasználva a lajstromos választást (v. o 64. jegyz). Újabb üresedés esetén lemondott és az új helyen újra jeloltette magát. Az 1889. évi képviselőházi választásokra minden département-ban ő akart a boulangista lista vezetoje lenni, s ezzel azt a látszatot kelteni, hogy az egész francia nép választottja. Ennek megakadályozására 1889-ben a képviselőház és a szenátus újra bevezette a keruletek szerinti választást, s torvényt hozott arrol, hogy egy jelolt csak egy keruletben léphet fol – *71*

[107] 1888 július 18-i leveleben Laura Lafargue azt írta Engelsnek, hogy nagyon orul a latogatásnak (v. o. 70. old.), de keves az ágya; Helene Demuth es Mary Ellen Rosher alhatnek az ó szobájában, Schorlemmer számára pedig a kozelben bérelne ágyat. – *72*

[108] Schorlemmer útban Németországba, az átkelohajón, Vlissingenben elesett es a lába megsérult. – *75 78*

[109] 1871-ben bevezettek Angliában a bankszunnapokat: húsvet es punkosd hétfojen, augusztus első hétfőjén és dec. 26-án minden angol bank zárva tart – *77*

[110] Celzás a brit flotta akkor folyt hadgyakorlataira. – *79*

[111] E sorokat Engels levelezólapra írta. A címzés a hátoldalon: E Bernstein Esq , 4, Corinne Road, Tufnell Park N., London. – *80*

[112] E sorokat Engels levelezőlapra írta. A címzés a hátoldalon (Sorge kézírásával): F A. Sorge, Hoboken, New Jersey. – *82*

[113] A levélpapír nyomtatott feje: Adams House. No. 553 Washington Street, Boston. – *83 85*

[114] Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárton (v. o. 23 jegyz) beluli nézetelterésekrol van szó. 1888 aug. 30-i levelében Sorge kozolte Engelsszel, hogy Wilhelm Ludwig Rosenberg nem titkára tobbé a part országos végrehajtó bizottságának. Rosenberget 1889 szept.-ben zárták ki hivatalosan a bizottsagból (v o. 348. jegyz.) – „Der Sozialist" – az Észak-Amerikai Szocialista munkáspárt hetilapja, 1885-tol 1892-ig jelent meg New Yorkban. – *84*

[115] „The New York World" – az amerikai demokrata párt napilapja, 1861-tol 1918-ig jelent meg New Yorkban – „Herald" – a „Boston Herald". amerikai polgari napilap, 1846 ota jelenik meg – *84*

[116] A levélpapír nyomtatott feje a Niagara-vízesest ábrázolja, ezzel a szoveggel Spencer House, Niagara Falls, N Y – *86*

[117] A levélpapír nyomtatott feje: Richelieu Hotel, Montreal – *89*

[118] A levélpapír nyomtatott feje: Paul Smith's Fouquet House, Phelps Smith, Manager, Plattsburgh, N. Y – *90 91*

[119] A levélpapír nyomtatott feje: Broadway, opposite Bond Street, Julius A Robinson Prop'r, New York. – *92*

[120] A 94. old.-on levő, 53. sz. és a 95. old.-on levő, 54. sz. fogalmazványt ugyanarra a papírlapra írta Engels. – *94 95*

[121] „Chicagoer Arbeiterzeitung – német nyelvű szocialista újság, 1876-tól jelent meg Chicagóban, 1879-ig háromszor hetenként, majd naponta. – *95*

[122] 1842 márc.-ban a porosz kormány Bruno Bauert ateista nézetei és liberális ellenzéki megnyilvánulásai miatt elmozdította a bonni egyetemről, ahol mint a teológia magántanára tartott előadásokat. – *98 128*

[123] 1888 aug. 23-án Schmidt azt írta Engelsnek, hogy szeretne Lipcsében egyetemi magántanár lenni: „Hogy sikerül-e majd elhelyezkednem L.-ben, az persze nagyon kétséges, tekintve »Thukydidész« Roscher úrnak személyes állásfoglalását Marxhoz" (v. ö. még a 170. jegyz.). – Marx és Engels Thukudidésznek gúnyolták Roschert, mert „Die Grundlagen der Nationalokonomie" (A nemzetgazdaságtan alapzatai) c. könyve első kiadásának előszavában, mint Marx írta, „szerényen mint a politikai gazdaságtan Thukudidésze hirdette meg magát". (Lásd „Értéktobblet-elméletek", 26/III. kot. 457. old.) – *98*

[124] Előbb említett levelében ezt írta Schmidt: „Hallében való habilitációra egyébként, mint hamarosan kiderult, gondolni sem lehetett, mert ez az utolsó szigorúan felekezeti egyetem, én pedig disszidens vagyok és szabad egyházhoz tartozom." – *98 181*

[125] A „Tőke" II. kotetének előszavában, 1885-ben Engels felszólította a kozgazdászokat: mutassák ki, mielőtt Marx megoldása a „Tőke" III. kotetében megjelenik, „hogyan képződhet és kell hogy képződjék egyenlő átlagprofitráta nemcsak az értéktorvény megsértése nélkul, hanem éppen annak alapzatán" (lásd 24. kot. 20. old.). Schmidt megpróbálta „Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes" c., 1889-ben megjelent konyvében megoldani ezt a kérdést. W. Lexis szintén foglalkozott a kérdéssel, eredménytelenul, a „Tőke" II. kotetéről írt recenziójában, amely a „Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik"-ban jelent meg (új sor. 11. kot., 1885). Lexis és Schmidt munkáját Engels a „Tőke" III. kotetének előszavában értékelte (lásd 25. kot. 11–15. old.). – *98 181 282 293*

[126] Roscher: „Geschichte der Nationalokonomik in Deutschland", München 1874, 1021–1022. old. – *99*

[127] Az interjú a „New Yorker Volkszeitung" 1888 20-i számában jelent meg (lásd 21. kot 466–467. old.). – *101*

[128] Louise Kautsky kozolte, hogy férje, Karl Kautsky el akar válni tőle (v. ö. 102–103., 109–110. old.). – *102*

[129] Engels nyilván a Fábiánus Társaság négy befolyásos tagjára gondolt: Sidney Webbre, és későbbi feleségére, Beatrice Potterre, G. B. Shawra és Edward Pease-re. – A Fábiánus Társaság (Fabian Society) angol reformista szervezet volt, 1884-ben alapították polgári értelmiségiek; vezetőik Sidney Webb és Beatrice Potter voltak. A szervezet névadója Fabius Maximus, i. e. III. századi római hadvezer, aki a második pún háborúban tanúsított halogató taktikájával, a dontő csaták elől való kitéréssel a Cunctator (Halogató) melléknevet szerezte meg. – A fábiánusok szembehelyezkedtek az osztályharc és a szocialista forradalom marxista tanaival és lehetségesnek tartották, hogy apró reformokkal, a társadalom apránkénti átalakításával, ún. „municipiális szocializmus" útján megvalósuljon az átmenet a kapitalizmusból a szocializmusba. A Fábiánus Társaság 1900-ban csatlakozott a munkáspárthoz. A fábiánus szocializmus az egyik forrása a revizionizmus és reformizmus ideológiájának. – *107 344 418 494*

[130] Pontos címe: „Department of the Interior. Census Office. Compendium of the tenth census (June 1, 1880)", I–II., Washington 1883. – *107*

[131] „Russzkije Vedomosztyi" – orosz liberális napilap, 1905 után a kadettpart jobbszárnyának orgánuma, 1863-tól 1918-ig jelent meg Moszkvában. – *108*

[132] 1888 okt. elején Kautsky írt Engelsnek az ausztriai munkásmozgalom belső nehézségeiről. E mozgalomban már hosszabb ideje torekvések voltak az anarchista befolyás alatt álló „radikális" csoportoknak és a magukat marxistának valló „mérsekelteknek" egy pártban való egyesítésére. Lényegesen segítette ezt az egységtorekvést az 1886 végétől megjelenő „Gleichheit", s 1887 első felében már mutatkoztak eredmenyek Bécsben. 1887 végén a cseh párt kongresszusa elhatározta, hogy az ausztriai német elvtársakkal egyutt egységes szociáldemokrata munkáspártot alakítanak. 1888 okt. végére tisztázodtak a foként a program kérdéseiben fennállt nézeteltérések; 1888 dec. 30-tól 1889 jan. 1-igülésezett az Ausztriai Szociáldemokrata Part hamfeldi, alapító kongresszusa; az ezen elfogadott forradalmi program lényegében a „Kommunista Kiáltvany" elvein alapult. – *110 313*

[133] Engelsnek az volt a szándeka, hogy útivázlatokat ír amerikai útjáról, s ebben (mint egy fennmaradt toredek mutatja (lásd 21. kot. 414–416. old.)) bemutatja az ország társadalmi es politikai életét. E szándékát azonban nem valósíthatta meg. – *110*

[134] Bebel nagyobb muvet szándekozott írni Weitlingről. 1888 okt. 15-en ezt írta Engelsnek: „Schluter kozolte veled, hogy egy munkát készítek Dietz számára Weitlingről, s ez alkalommal a 40-es évek társadalmi mozgalmát is be akarom vonni az ábrázolás és tárgyalás korébe... Nagyon hálás lennék neked, ha kozolnéd velem, mit gondolsz az egészről, s a rendelkezésedre álló anyag átengedésével is segítenél." – A „Garantien der Harmonie und Freiheit" és a „Das Evangelium eines armen Sunders" Weitling két müve. – „Der Hulferuf der deutschen Jugend" – havi folyóirat, 1841 szept.-től adta ki Weitling Svájcban, 1842 jan.-tól 1843 máj.-ig „Die junge Generation" címmel jelent meg. – *112*

[135] A Weitling-féle kommunizmus az utópista munkáskommunizmus egyik formája volt, amelyet a XIX. század 30-as éveinek vegén és 40-es éveinek elején Weitling dolgozott ki es propagált, s amely egy ideig az Igazak Szovetségének is politikai és ideológiai platformja volt. A tudomanyos kommunizmus kialakulásáig lenyegében pozitív szerepet toltott be a munkásmozgalomban; ekkor azonban primitív egyenlőség-kommunizmusra torekvó utópikus irányzata akadályává vált a munkásmozgalom fejlődésenek. 1846 máj.-ban, az „igazi szocialista" Kriege elleni korlevél kapcsán (lasd 4. kot. 1–15. old.) Weitling végleg szakított Marxszal és Engelsszel. – *112*

[136] Az „igazi szocializmus" kispolgári ideologia; 1844–45-ben keletkezett, fó képviseloi Karl Grun, Moses Hess es mások Az „igazi szocialisták" filozofiai idealisták voltak; nem a kapitalista termelési viszonyokban, hanem az emberek onzeseben látták minden baj okát, elutasitottak a forradalmi osztályharcot, s úgy gondoltak, hogy a kizsákmányolokat es kizsákmányoltakat osszekotó „általános emberiességrol" es „szeretetről" szóló frázisaik megszuntethetik az osztályosszeutkozéseket. Akadályozták az onálló proletármozgalom kibontakozását, a munkásosztály forradalmi pártjának megalakulását és minden demokratikus erőnek a feudalis reakció elleni harcra való egyesítéset. Azok a „régi kéziratok", amelyekben Marx es Engels az „igazi szocialisták" nezeteit bírálta: a „Német ideológia" (lásd 3. kot. 449–538. old), továbbá „Német szocializmus versben es prózaban" és „Az igazi szocialisták" (lásd 4 kot. 195–235 , 236–279 old.) – *112*

[137] Engels itt „A Kommunisták Szövetsége történetéhez" (lásd 21. köt. 200–216. old.) c. művére utal, amelyet Marxnak a „Leleplezések a kölni kommunista-perről" c. műve harmadik, 1885 végén Hottingen–Zürichben megjelent kiadásához bevezetésként írt. – *112*

[138] Miután 1843 jún.-ban Svájcban letartóztatták Weitlinget, az ottani „Ifjú Németország" mozgalomban átmenetileg nagy szerepet kapott Kuhlmann, ez a „kihasználó szélhámos próféta" (lásd 21. köt. 207. old.). Kuhlmann nézeteinek bírálatát lásd 3. köt. 530–538. és 22. köt. 424–425. old. – *112*

[139] Weitlingnek Hesshez intézett 1846 márc. 31-i leveléről van szó (megjelent a moszkvai és a berlini Marxizmus–Leninizmus Intézet által kiadott, „Der Bund der Kommunisten" c. dokumentumgyűjteményben, I. köt. Dietz, Berlin 1970 307–308. old.). Weitling beszámol itt a brüsszeli kommunista levelező bizottság 1846 márc. 30-i üléséről, amelyen éles összetűzés volt Marx és Weitling között abban a kérdésben, hogyan folytassanak kommunista propagandát Németországban; ez felvetette a propaganda tartalmának kérdését is. Marx határozottan szembeszállt Weitling szektás és álforradalmi nézeteivel, cáfolta azt, hogy a kommunista forradalom közvetlenül a küszöbön áll, s hogy a munkások általában a kizsákmányolt néptömegek „érettek" rá. Weitlingnek azzal a véleményével szemben, hogy csak érzelmekre ható propaganda szükséges, Marx kifejtette, hogy tudományosan megalapozott tanítással kell a munkásokhoz fordulni, s azzal fejezte be szavait, hogy a tudatlanság még soha senkinek nem vált javára. A levelező bizottság más tagjai sem támogatták Weitlinget. – *112*

[140] Annyenkov visszaemlékezése először a „Vesztnyik Jevropi" (Európai Hírnök) c. pétervári liberális folyóirat 1880. évi 1–5. számában jelent meg: egy részletét a „Neue Zeit" I. évf. (1883) 5. száma közölte (236–241. old.). Magyarul lásd „Népszabadság", 1972 nov. 6. – *112*

[141] Julius Meyer és Rudolf Rempel anyagi támogatást ígért Marx, Engels és Hess néhány művének kiadásához. Elsőként a „Német ideológiá"-nak kellett volna megjelennie, s 1846 ápr. végén Joseph Weydemeyer el is vitte az I. kötet nagy részét a kiadás helyére, Vesztfáliába. Meyer és Rempel azonban halogatták, majd júl. közepén elutasították a kinyomatását, ők ugyanis az „igazi szocialistákkal" rokonszenveztek. Marx és Engels 1847 tavaszáig igyekeztek kiadót találni a műre, de kísérleteik megbuktak a cenzúraviszonyokon, vagy a kiadóknak a megbírált filozófiai irányzatokkal való rokonszenvén. – *113*

[142] Weitling e műve, „Allgemeine Denk- und Sprachlehre nebst Grundzügen einer Universalsprache der Menschheit" nem maradt fenn. A könyv racionális elemeken kívül nyilván sok naiv-utópista és primitív gondolatot tartalmazott. – *113*

[143] Weitling levelének 5. és 6. pontja így szól: „5. Küzdeni kell a »kézműves-kommunizmus« a »filozófiai kommunizmus« ellen [ez utóbbin az ún. „igazi szocializmus" értendő – Szerk.], az érzelem kigúnyolandó, az csak afféle ábrándozás, nem kell semmi szóbeli propaganda, nem kell megszervezni titkos propagandát, egyáltalán a jövőben nem is kell többé a »propaganda« szót használni. 6. A kommunizmus megvalósításáról egyelőre nem lehet szó, előbb a burzsoáziának kell a kormányra jutnia." – *113*

[144] Lorenz Stein „Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs" és Karl Grün „Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien" c. művéről van szó. Marx és Engels a „Német ideológiá"-ban bírálta ezeket és a hasonló írásokat (lásd 3. köt. 454–529. old.). – *113*

[145] Engels ebben az időben a „Tőke" III. kötetének harmadik fejezetén dolgozott (v. ö. 7. jegyz.). – *115 117*

146 „Le Figaro" – francia napilap, 1826 óta jelenik meg Párizsban, konzervatív, a 60–70-es években bonapartista, majd klerikális monarchista volt. – *146*

147 Célzás Paul Lafargue „Die Beschneidung, ihre soziale und religiose Bedeutung" (A körülmetélés társadalmi és vallási jelentősége) c. cikkére, amely a „Neue Zeit" 1888. évi 11. számában jelent meg. – *116*

148 Lafargue cikket írt a „Sozialdemokrat" számára a posszibilistákról (v. o. 20. jegyz.). Miután Bernstein elkuldte a cikket Bebelnek, Lafargue úgy vélte, hogy a cikk teljesítette hivatását, a német elvtársaknak a posszibilisták szerepéről és szándékairól való informálását, s a kozlest már nem tartotta szukségesnek. – *117*

149 A franciaországi munkatőzsdék (bourses du travail) a 80-as évek második felétől, főként a nagyvárosok kozsegtanácsa mellett létesultek és a kulonféle szakszervezetek képviselőiből állottak. Kezdetben az állami szervek támogatták őket, nemritkán pénzzel is, mert arra akarták felhasználni ezt az intézményt, hogy visszatartsák a munkásokat az osztályharctól. A munkaborzék igyekeztek munkát szerezni a munkanélkulieknek, új szakszervezeteket alapítani, szakszervezeti nevelést nyújtani a munkásoknak és a sztrájkokat irányítani. – *117 126 225 466 471*

150 „Tisztják" (franciául: les purs, katarok) – eredetileg egy, a XI. sz.-ban keletkezett eretnek szekta híveit nevezték így, akik a feudalizmus ellen lázadtak. „Tisztáknak" nevezték később a francia blanquisták egy csoportját is (lásd 18. kot. 501. old.). – *118 258 288*

151 V. o. Heine: „Disputation". – *118*

152 A posszibilisták (v. o. 20. jegyz.) az 1886. évi párizsi nemzetkozi konferencia (v. o. 165. jegyz.) megbízása alapján 1889-re nemzetkozi munkáskongresszust készítettek elő Párizsba. Az 1888-as londoni nemzetkozi szakszervezeti kongresszus (v. o. 153. jegyz.) szintén megbízta őket e kongresszus megrendezésével. – *118 125 135 145 155 156 160 162*

153 Az 1888 nov. 6–10-i londoni nemzetkozi szakszervezeti kongresszust az angol tradeunionok hívták ossze; képviseltették magukat az angol, a belga, a holland, a dán, az olasz szakszervezetek, a franciák kozul pedig a posszibilistákhoz kozel állók. A német szocialdemokratáknak és szakszervezeteknek, valamint az osztrák szocialistáknak nem tették lehetővé a részvételt az angol szakszervezeti vezetők által megszabott feltételek (v. o. 85. jegyz.). A reformista angol vezetőknek azonban nem sikerult rákényszeriteniok politikájukat a kongresszusra. A kongresszus felhívta a dolgozókat, hogy kuzdjenek munkásvédelmi torvényekért és a nyolcórás munkanap torvényes bevezetéséért. Legfontosabb dontése az volt, amely megerősítette az 1886-os párizsi konferenciának (v. o. 152. jegyz.) azt a határozatát, hogy 1889-re Párizsba nemzetkozi kongresszust kell osszehívni, s az osszehívás a posszibilisták (v. o. 20. jegyz.) feladata. (A londoni kongresszus értékeleset lásd 21. kot. 471. old.-tól.) – *118 126 135 189 215 218 225 462*

154 A francia szakszervezetek országos kongresszusa (v. o. 163. jegyz.) kimondta, hogy 1889-re Párizsba nemzetkozi munkáskongresszust kell osszehívni. – *118 123*

155 A posszibilisták (v. o. 20. jegyz.) elhatározták, hogy 1888 dec.-ben munkáskongresszust rendeznek Troyes-ban. Minthogy azonban a troyes-i szervező bizottsag Franciaország minden szocialista és munkásegyletének képviselőit meghívta, tehát marxistákat is, a posszibilisták végul elutasították, hogy részt vegyenek a kongresszuson (v. o 161. jegyz.). – *119 131 186 203*

[156] A „Tőke" III. kotetének harmadik és negyedik fejezetéről van szó (v. ö. 7. és 145. jegyz.). – *120*

[157] „Le Parti Ouvrier" – a posszibilisták lapja, 1888 márciusától jelent meg Párizsban. A lap 1888 dec. 28-i számában megjelent „L'Agglomération parisienne" c. cikk azzal vádolta a francia marxistákat, hogy támogatni akarták a boulangista mozgalmat, Guesde, Lafargue és Deville parlamentbe juttatása végett. „Agglomération parisienne"-nek a francia Munkáspárt párizsi szervezete nevezte magát (v. ö. 37. jegyz.). 1888 dec. 27-i levelében Laura Lafargue azt írta Engelsnek, hogy P. Lafargue-nak Boulanger-ra vonatkozó nézetei egyéniek, s nem azonosak Guesde vagy Deville nézeteivel. Kifejtette továbbá, hogy a posszibilisták azért népszerűbbek a marxistáknál, mert ez utóbbiak internacionalisták, s a posszibilisták ezt a sovinizstа kozhangulatban kihasználják a maguk javára; egyébként amit csak lehet, átvesznek a marxista programból, de zavarossá teszik és legyengítik. – *122*

[158] Cadettistáknak nevezték az Emberi és Polgári Jogok Társaságának (Société des Droits de l'Homme et du Citoyen) tagjait; ezt a társaságot polgári radikálisok és mérsékelt republikánusok alakították meg 1888 máj. 25-en, a boulangizmus (v. ö. 14. jegyz.) elleni harcra. Nevét a párizsi rue Cadet-ról kapta, ahol a társaság székhelye volt. – *123 271 288*

[159] A francia szakszervezeti kongresszus által tervezett nemzetközi kongresszusról van szó (v. ö. 154. jegyz.). – *123*

[160] A.-A. Hude képviselő 1888 dec. 23-i elhunytával megüresült egy Szajna megyei mandátum (Párizs és elővárosai). A pótválasztást 1889 jan. 27-re írták ki. – *123*

[161] Az 1888 dec.-i troyes-i kongresszus (v. ö. 155. jegyz.) jóváhagyta a bordeaux-i francia szakszervezeti kongresszusnak (v. ö. 163. jegyz.) a nemzetközi munkáskongresszus összehívásáról szóló határozatát. Olyan határozatot is hozott, hogy az 1889 jan. 27-i képviselőházi pótválasztáson (v. ö. 160. jegyz.) önálló szocialista jelöltet kell indítani minden más csoport jelöltjével szemben. Ennek alapján a Munkáspárt Boulé kőfaragót jelölte. – *123*

[162] 1888 dec. 29-én W. Liebknecht megírta Engelsnek, hogy Párizsba és Londonba utazik, hogy tárgyalásokat folytasson a készülő nemzetközi munkáskongresszusról. – *123 125*

[163] 1888 okt. 28-tól nov. 4-ig ülésezett a francia szakszervezetek országos kongresszusa. Az ülések Bordeaux-ban kezdődtek, de ott a rendőrség feloszlatta a kongresszust, mert az emelvényen voros zászló lobogott; így Le Bouscat-ban, Bordeaux egyik elővárosában folytatták. A tanácskozáson 272 szakszervezet – szindikátusi kamara (v. ö. 274. jegyz.) és helyi csoport – volt képviselve; a legtobb kuldott a marxista irányzathoz tartozott. A kongresszus elhatározta, hogy a francia forradalom századik évfordulójára nemzetközi munkáskongresszust hív ossze Párizsba; ezt a határozatot az 1888 évi troyes-i kongresszus is (v. ö. 155. jegyz.) megerősítette. A bordeaux-i kongresszus az általános sztrájk kérdésével is foglalkozott, s a kapitalista kizsákmányolás elleni harc legjobb és legforradalmibb fegyverének nevezte ezt. – *125 186*

[164] Émile Eudes-nek, a Párizsi Kommun tábornokának 1888 aug. 8-i temetése a párizsi munkásság hatalmas demonstrációjává lett, amelyen voros zászlókat vittek és egy új Kommun kikiáltására hívtak fel. A tuntetést a rendőrség szétkergette. – *126*

[165] 1886-ban a posszibilisták nemzetkozi konferenciát hívtak ossze Párizsba, amely a nemzetkozi munkaugyi torvényhozás, a normálmunkanap és a szakmai képzés kérdéséről tárgyalt; határozatában kizárólag gazdasági koveteléseket állított fel. Kulfoldi képviselőkként

részt vettek a konferencián: az angol trade-unionok küldöttei, néhány belga, egy német egy ausztráliai, egy svéd, egy osztrák kuldott, valamint a londoni nemet egylet egy kuldottje. – *126*

166 A posszibilisták kilencedik országos kongresszusa 1887 okt. 2-tól 8-ig, Charleville-ben ülésezett. A kongresszus főként a választásokon való részvétel kérdéséről tárgyalt. – *126*

167 H. Soetbeer: „Die Stellung der Sozialisten zur Malthus'schen Bevolkerungslehre". – *127*

168 X. Károly francia király 1825-ben kibocsátott torvénye értelmeben az egykori emigránsok a francia forradalom idején elkobzott birtokaikért kártalanítást kaptak. E kártalanításból, amely 1 milliárd frankra rúgott és 3%-os állami járadékként kerult kifizetésre, a legnagyobb osszegeket az udvari arisztokrácia és a nagybirtokosok kapták. – *127*

169 Schulenburg porosz miniszter szavai abból a felhívásból, amelyet az 1806 okt. 14-i jénai vereség után (v. o. 215. jegyz.) Berlin lakosaihoz intézett. – *127*

170 E leveleiben Schmidt kozolte Engelsszel szocialista nézetei miatt megtagadták tőle, hogy a lipcsei egyetemen magántanárként működhessék (v. o. még 181. old. és 123. jegyz.). – *128 181*

171 Duhring, aki 1863 óta a berlini egyetem magántanára volt, 1872-tól hevesen támadott írásaiban néhány egyetemi tanárt (koztuk Helmholtzot) és élesen bírálta az egyetemi rendtartást. 1877-ben még nyomatékosabban megismetelte vádjait és kifogásait; ekkor fegyelmi eljárás indult ellene, s 1877 júl.-ban megvonták tóle előadási jogát. Emiatt nemcsak Duhring hívei tiltakoztak, hanem a munkásmozgalom és más demokratikus korók is elítélték ezt az onkényt. – *128*

172 „Philadelphia Tageblatt" – német nyelvu amerikai szociáldemokrata napilap, 1877-től kezdve jelent meg. – „St. Louis Tageblatt. Den Interessen des arbeitenden Volkes gewidmet" – német nyelvu amerikai szocialista napilap, 1888 ápr.-tól 1897-ig jelent meg. – *128*

173 „Archiv fur soziale Gesetzgebung und Statistik" – német politikai gazdaságtani folyóirat, 1888-tól 1903-ig negyedévenként jelent meg Tubingenben, majd Berlinben Heinrich Braun szerkesztesében. – „Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik" – kéthetenként megjelenő német folyóirat, 1863-ban alapították Jénában, 1872–90 Johannes Conrad, 1891–97 Wilhelm Lexis szerkesztette. – „Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen" – német gazdaságtörténeti monográfiák gyujteménye, 1876–1916 Gustav Schmoller adta ki (1903-tol Max Sering gel egyutt). – *129*

174 „First Report from the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, and Appendix". (Ordered, by the House of Commons, to be Printed, 11 August 1888, London) – „Sweating system" (izzasztó rendszer) a munkának kozbensó személyek útján valo „albérletbe adása" (lásd 23. kot. 515–516. old.). – *129 159*

175 Demagógoknak nevezte Németországban a reakció 1848 elott a haladó eszmek kepviseloit. A német szovetsegi államok 1819-es miniszteri konferenciáján Metternich osztrák kancellar szorgalmazására tobb határozatot hoztak (karlsbadi határozatok) a napoleoni háborúk idején kialakult viszonylagos liberalizálódásnak es a nemzeti es demokratikus mozgalmaknak a felszámolására. A határozatok előírták az egyetemek legszigorúbb felugyeletét, a diákegyesuletek betiltását, fokozott cenzúrát vezettek be a folyóiratokra és

konyvekre, és kozponti vizsgáló bizottságot hívtak életre az ún. demagóg uzelmek felderítésére. Hasonlo szellemben rendelkezett az 1832-es demagógtorvény (Demagogengesetz) is. – *129*

[176] Az 1889 jan. 27-i párizsi pótválasztáson (v. o. 160. és 161. jegyz.) a jobboldali csoportok jelöltje Boulanger (v. o. 14. jegyz.), a republikánus párté Jacques volt. A földmunkások Boulét jelölték, ót támogatták a francia Munkáspárt (v. o. 37. jegyz.) és a blanquisták. A heves választási harcban Boulanger 250 000 szavazattal fölényesen győzött; Boule 17 000 szavazatot kapott. – *131 139 155 196 200 441*

[177] „The Labour Elector" – angol szocialista hetilap, 1888 júniusától 1894 júliusáig jelent meg Londonban. – *131*

[178] A Section française de 1871 (Branche française, francia tagozat) 1871 szept.-ben Londonban alakult meg francia emigránsokból. Az Internacionálé e szekciójának vezetői szoros kapcsolatban álltak a svájci bakunyinistákkal és velük együtt harcoltak az Internacionálé szervezeti elvei ellen. Mikor a Főtanács megvizsgálta a szekció szabályzatát és azt javasolta nekik, hogy hozzák összhangba a Nemzetközi Munkásszövetség általános szabályzatával, megtámadták a Főtanácsot és kétségbe vonták illetékességét. 1872 elején e szekció maradványai angol polgári republikánusokkal (köztük volt Smith Headingley) és szakadár tevékenységük miatt az Internacionáléból kizárt lassalleánusokkal együtt megalakították az „egyetemes föderális tanácsot" (v. o. 18. kot. 74–76. old.); ez magához akarta ragadni az Internacionálé vezetését. – *131 476*

[179] Ál-Főtanácson Engels azt a brit föderális tanácsból kivált csoportot érti, amelynek élén Hales, Jung és mások állottak, s amely elutasította a hágai kongresszus határozatainak végrehajtását, ezért 1873 máj. 30-án kizárták az Internacionáléból (v. o. 18. kot. 636. old.). – *132*

[180] F. H. Geffcken, III. Frigyes bizalmasa, 1888 szept.-ben a „Deutsche Rundschau"-ban (Német Szemle) a német–francia háború idejére vonatkozó részleteket közölt az elhunyt uralkodó naplójából, ezek bírálták Bismarck politikáját, különösen a német birodalom megalapításával kapcsolatban. Bismarck elérte, hogy Geffcken ellen hazaárulási per indult, a bíróság azonban 1889 jan. 4-én felmentette őt. Ügyanebben az időben Bismarck legidősebb fia, Herbert, azzal vádolta Morier angol diplomatát, hogy közvetített az akkor trónorokos Frigyes és Franciaország között. Morier erre nyilvánosságra hozta Bazaine francia marsallal folytatott levelezését; ez megcáfolta azt a rágalmat, hogy ő adatokat szolgáltatott a német hadseregről. – *132*

[181] 1888 decemberében Párizsban 125 millió rubel (kb. 20 millió font sterling) összegű orosz kölcsön került kibocsátásra. – *132*

[182] 1889 jan.-ban Bismarck, hogy biztosítsa pozícióját Franciaország és Oroszország egymáshoz való közeledésével szemben, védelmi szövetség megkötésére irányuló tárgyalásokat kezdett Angliával; ezek gyarmati kérdéseket is érintettek. Ebben az időben Anglia és Németország Kelet-Afrikában támogatták egymást az ugandai és zanzibari népi felkelés leverésében; az angol és a német flotta együtt vette blokád alá a kelet-afrikai partvidéket. 1890 júl. 1-én aláírtak egy német–angol gyarmati egyezményt (a Helgoland–Zanzibar-szerződést); ez rendezte a kelet-afrikai német és angol gyarmatok határait, Angliára ruházta a Zanzibar és Pemba feletti protektorátust, egyes gyarmati területeknek Anglia, ill. Németország számára való átengedését irányozta elő, s Németországnak adta a stratégiai fontosságú Helgoland-szigetet. A két ország átmeneti közeledése azonban nem vezetett angol–német szövetségre. – *133 249*

183 1877-ben Londonban megjelent L. H. Morgan konyve: „Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization". Az angol hivatalos tudomány nem méltányolta kellően és sokáig elhallgatta Morgan művét. Marx és Engels felismerték a konyv nagy jelentőségét. – *134*

184 E levelében Engels annak a válasznak a fő pontjait ismerteti P. Lafargue-gal, amelyet Bebel 1889 jan. 8-án adott Engels jan. 5-i levelére (lásd 125–126. old.), továbbá W. Liebknecht jan. 11-i, Engelshez írt levelének ide vonatkozó részeit. – *135*

185 A német szociáldemokrácia képviselői javasolták, hogy 1889 jan. 18-ra hívjanak ossze Nancyba – a nemzetkozi szocialista kongresszus előkészítésére – előzetes konferenciát, amelyen a franciákon kívül a belgák, a hollandok, a svájciak és a németek lennének képviselve. Ez a konferencia azonban nem jött létre. – *135*

186 A „Tőke" IV. kotete az „Értéktöbblet-elméletek", amelyet 1862–63-ban írt Marx. Ebből az időszakból származó gazdasági kéziratainak ez a legterjedelmesebb és legkidolgozottabb része; a politikai gazdaságtan kritikai történetét tartalmazza, kezdeteitől a XIX. sz. közepéig. Engelsnek nem sikerult megvalósítania azt a szándékát, hogy ő adja ki ezt a kéziratot; az „Értéktöbblet-elméletek"-et először Karl Kautsky tette kozzé 1905 és 1910 között. Ez a kiadás azonban sok helyütt önkényesen eltér a marxi kézirattól, felborítja az anyag elrendezését, fontos részeket kihagy. A mu új, szoveghu kiadása 1954 és 1961 kozott jelent meg a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet gondozásában oroszul és 1956 és 1962 kozott eredeti nyelven. Magyarul 1958 és 1963 kozott, majd a sorozatban (26/I–III. kot.) 1976-ban kerult kiadásra. – *138 374 510*

187 Louise Kautsky szulésznő-tanfolyamra járt. – *139 182 213 511*

188 Az ún. Schnaebelé-ugy a Bismarck-kormány által kiprovokált konfliktus volt Németország és Franciaország kozott. 1887 ápr. 20-án Guillaume Schnaebelé, a határ menti Pagny-sur-Moselle francia rendőrbiztosa, szolgálati megbeszélésre ment a német határtisztviselőkhoz, de a német rendőrség kémkedés címén letartóztatta. Az eset a német uralkodó koroknek franciaellenes sajtókampány megindítására, a francia revansistáknak pedig németellenes propagandára adott újabb urügyet, s katonai konfliktussal fenyegetett. Oroszország és Ausztria–Magyarország azonban nem támogatta ebben az ugyben Bismarckot, ezért Schnaebelét ápr. 30-án szabadon engedték. – „Schnabeleskedés" (Schnabelei) egyébként azt is jelenti: „csókolózás, nyalakodás". – *139*

189 „L'Égalité" – francia szocialista újság, 1877-ben alapította Jules Guesde, 1880-tól 1883-ig a francia Munkáspárt párizsi lapja volt. Hat sorozatban jelent meg, az 1., 2. és 3. sorozat hetenként (osszesen 113 szám), a 4. és 5. sorozat naponta (osszesen 56 szám). A hetenkénti megjelenésre szánt 6. sorozatból csak egy szám jelent meg, 1886 áprilisában. Minden sorozatnak más alcíme volt. – 1889 febr. 1-én Laura Lafargue kozolte Engelsszel, hogy a blanquisták lapja, a „Le Cri du Peuple" (v. o. 190. jegyz.) megszűnik és új lap fog megjelenni „L'Égalité" címmel; szerkesztő bizottságának tagjai: a marxisták részéről Guesde, Lafargue, Deville, a blanquistáktól Vaillant, Granger, Place, a posszibilistáktól Malon, továbbá Hovelacque és Boulé. Az újság alcíme „Organe de concentration socialiste" (A szocialista tomorulés lapja) volt; első száma febr. 8-án jelent meg. A lap kezdetben kozolte Guesde, Lafargue és más marxisták cikkeit, de már márc. 3-án szakadás kovetkezett be a szerkesztőség marxista, ill. blanquista tagjai és a lapot finanszírozó J. Roques kozott (v. o. 217. jegyz.). Ezután az újság nem volt tobbé a szocialisták orgánuma. – *141 144*

190 „Le Citoyen" – francia szocialista napilap, 1881-től 1884-ig jelent meg Párizsban, különféle címekkel, szerkesztőségének tagja volt Lafargue, Malon, Massard, A. Secondigué

is. – „Le Cri du Peuple" – francia szocialista napilap, 1871 febr.-tól máj.-ig és 1883 okt.-tol 1889 febr. 10-ig jelent meg Párizsban. – *141*

[191] Napóleon, aki akkor tábornok volt, vendémiaire 12-én és 13-án (1795 okt. 4-én és 5-én) tuzerséggel leverte a konvent ellen irányulo royalista folkelest. – *141*

[192] Brumaire 18-án (1799 nov. 9-én) Napóleon államcsínnyel megdontotte a direktóriumot és katonai diktatúrát hozott létre. – 1848 dec. 10-én választották meg Louis Bonaparte-ot a francia koztársaság elnokévé. – *142*

[193] „Recht voor Allen" – holland szocialista újság, Nieuwenhuis alapította 1879-ben. 1889 jan. 30-i számában szerkesztőségi cikk jelent meg „Boulanger en Bourgeois-Republiek" címmel, febr. 1-i számában pedig Souvarine párizsi tudósítása: „Parijsche Brieven. XV." – *142*

[194] Charles Longuet „Que faire?" c. cikkéről van szó, amely az „Égalité" 1889 febr. 10-i szamában jelent meg. – *145*

[195] Paul Lafargue „Le Travail de nuit" c. cikkéről van szó, amely az „Égalité" 1889 febr. 9-i szamában jelent meg. – *145*

[196] 1889 febr. 28-án Hágában nemzetkozi szocialista konferenciát tartottak, amelyen a német, a francia, a belga, a holland és a svájci szocialista mozgalom képviselői vettek részt. A konferenciát a német szociáldemokrata Reichstag-frakció tagjai kezdemenyeztek a párizsi nemzetkozi szocialista munkáskongresszus (v. o. 313. jegyz.) osszehívása feltételeinek megállapítása végett. A posszibilisták kaptak meghívót a konferenciára, de elutasították a részvételt és nem ismerték el a hozott határozatokat. A konferencia megállapította a kongresszus hatáskorét, időpontját és napirendjet, s megteremtette a lényeges biztosítékait annak, hogy a kongresszuson a marxista pártoké legyen a vezető szerep; határozatai Engels hatása alatt jottek létre (E határozatokra vonatkozólag lásd 21. kot. 473–474. old.) – *146 155 156 160 162 164 167 173 176 179 186 189 191 194 210 240 459*

[197] Atherley Jones, Ernest Jones angol chartista vezető fia, ki akarta adni apja osszegyujtott muveit; J. L. Mahon útján arra kérte Engelst, hogy támogassa ebben. – *147*

[198] J. L. Mahon 1888-ban kiadta „A Labour Programme" c. írását, amelyet kozos platformnak szánt mindazok számára, akik egy szocialista jellegu, politikailag onálló, széles munkáspárt megalakítását kívánják. Igyekezett felhasználni írásában Marx es Engels útmutatásait és angolul megjelent muveit, programja azonban, pozitív vonasai ellenére, az elmélet lebecsuléséről tanúskodik. – *147 153*

[199] Kautsky „Die Klassengegensatze von 1789" c. cikkeről van szó, amely a „Neue Zeit" 1889. evi 1–4. számában jelent meg. – *148*

[200] Taine „Les origines de la France contemporaine" es Tocqueville: „L'Ancien régime et la revolution". – *148*

[201] Ny. Karejev „Kresztyjanye i kresztyjanszkij voprosz vo Francii" Kautsky számára Engels kivonatokat készített és fordított a konyvből és kiegeszítette Karejev forráshivatkozásait. – *148*

[202] 1789 júl. 14-en ostromolta meg Párizs népe a Bastille-t, ezt tekintik a francia forradalom kezdetének. 1789 okt. 5–6-án a Versailles-ba vonult párizsi néptomegek kikényszeritették – a királyi testorseggel való osszecsapása után – XVI. Lajosnak Párizsba való visszatére-

sét, s meghiúsították a versailles-i udvarban szőtt ellenforradalmi összeesküvést. 1792 aug. 10-én forradalmi népfelkelés tört ki Párizsban; ezzel megdőlt a monarchia és összehívták a nemzeti konventet, az általános választójog alapján, 1792 szept. 2–5-én a párizsi nép, a külföldi intervenciós csapatok támadására és a belső ellenforradalmi erők aktivizálódására válaszolva, behatolt a börtönökbe és rögtönzött néptörvényszékek útján számolt le az elfogott ellenforradalmárokkal. – *149*

[203] A párizsi községtanács, „kommün" vezette 1792-től 1794-ig a tömegeknek a határozott forradalmi intézkedések megvalósításáért folyó harcát, így nagy szerepet vitt a monarchia megdöntésében, a jakobinus diktatúra megteremtésében, a maximált árak bevezetésében, a gyanúsak elleni törvény elfogadtatásában stb. A thermidor 9-i (1794 júl. 27-i) ellenforradalmi államcsíny szétverte a kommünt. – *150 307*

[204] A belgiumi Fleurus-nél a francia hadsereg 1794 jún. 26-án győzött a koburgi herceg csapataival szemben; ezzel nemcsak Franciaország területe szabadult fel, hanem Belgium francia megszállása is lehetővé vált. – *150 307*

[205] Lengyelország 1793. évi felosztásakor Belorusszia egy részét és Ukrajnának a Dnyepertől jobbra eső részét Oroszország, Danzigot, Thornt és Nagy-Lengyelország egy részét Poroszország kapta meg. – *150*

[206] Rudolf osztrák–magyar trónörökös, I. Ferenc József fia, 1889 jan. 30-án mayerlingi vadászkastélyában a polgári származású Vetsera Mária bárónővel együtt öngyilkosságot követett el. – *150*

[207] A panaszfüzetek (cahiers de doléance) a helyi panaszok, sérelmek és követelések jegyzékei voltak, amelyeket az 1789. évi francia forradalom előtt a harmadik rend választói gyűlései állítottak össze. – *151*

[208] A francia alkotmányozó gyűlés 1789 júl. 9-től 1791 szept. 30-ig működött. – *152*

[209] „The People's Paper" a chartisták hetilapja volt, E. Jones alapította 1852 májusában Londonban, 1852 okt.-tól 1856 dec.-ig Marx és Engels is közreműködtek a lapban. – *153*

[210] „The Labor Standard" – amerikai szocialista hetilap, 1876-tól 1900-ig jelent meg New Yorkban, 1878-ban Engels cikksorozatot írt a lapba. – *154*

[211] 1889 jan. 29-én Sorge elküldte Engelsnek a New York-i „Standard" egy közleményét, amely tudatta, hogy D. Appleton és Tsa, amerikai könyvkereskedő cég átvette a „Tőke" első kötete angol kiadásának amerikai terjesztését. – *154*

[212] „Der arme Teufel" – német nyelvű szocialista hetilap, 1884-től 1900-ig jelent meg Detroitban. 1889 febr. 10-i levelében Sorge figyelmeztette Engelst a lap 1889 jan. 26-i számában közölt londoni tudósításra, amelyben becsmérlő megjegyzések voltak E. Avelingről. – *154*

[213] 1889 febr. 10-i levelében Sorge ezt írta Engelsnek: „Némi megütközéssel olvastam a héten a »Neue Zeit« februári számában Rappaport cikkét az amerikai munkásmozgalomról. A cikkben úgyszólván semmi nincsen, s a »Neue Zeit« valószínűleg jobban tette volna, ha Tussy és Aveling művecskéjéből – »Az amerikai munkásmozgalom« c. írásukra gondolok – hoz részleteket." – *154*

[214] P. Lafargue: „Cours d'économie sociale. Le Matérialisme économique de Karl Marx", G. Deville, „L'Évolution du capital. Cours d'économie sociale. II." – *154*

[215] Az 1806 okt. 14-i jénai vereség, amelynek következtében Poroszország kénytelen volt kapitulálni a napóleoni Franciaország előtt, a Hohenzollern-monarchia társadalmi és politikai korhadtságának jelképe. – *155*

[216] A posszibilistáknak a hágai konferenciát elutasító magatartásáról van szó (v. ö. 196. jegyz.). – *156*

[217] Az „Égalité"-t finanszírozó Jules Roques szervezetlen munkásnőket alkalmazott s napi 35 fr.-kal kevesebbet fizetett nekik, mint amennyit a szervezetteknek kellett volna fizetnie. Ezért a szerkesztőség néhány tagja (köztük Guesde, Lafargue, Vaillant) elhatározta, hogy megválik a laptól; ezt a szerkesztőség a lap 1889 márc. 3-i számában közölte, megállapítva Roques felelősségét. – *156*

[218] Valószínűleg a „Justice" 1889 márc. 2-i számában megjelent „A Plea for Harmony" és márc. 9-i számában megjelent „The Old Ruinous Game" c. cikkről van szó. – *157*

[219] 1889 márc. 5-i levelében K. Schmidt beszámolt Engelsnek arról, hogy nem sikerül kiadatnia „Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes" c. munkáját. A mű végül J. H. W. Dietz (Stuttgart) kiadásában jelent meg 1889-ben. – *158*

[220] Engels 1841 szept.-től 1842 okt.-ig lakott Berlinben, ahol katonaidejét töltötte. – *158 284*

[221] „Az 1889. évi nemzetközi munkáskongresszus. Felelet a »Justice«-nak" c. röpiratról van szó (lásd 21. köt. 468–476. old.), amelynek első fogalmazványát Engels kezdeményezésére Bernstein készítette. Az Engels által megszerkesztett szöveg előbb angol nyelven jelent meg, Londonban, füzetként, majd német nyelven a „Sozialdemokrat" 1889. márc. 30-i és ápr. 6-i számában; mindkettő Bernstein neve alatt. – *161 163 168 171 173 177 179 195 197 223*

[222] A levelet eddig nem sikerült megtalálni. – *162 183 186 201 237 240 261 309 369 523*

[223] Marx: „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" (lásd 8. köt. 195. old.). – *165*

[224] Hegel: „Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse", I. rész: „Die Logik", II. szakasz 121 §. – *166*

[225] A posszibilisták nemzetközi kongresszusának időpontját 1889 júl. 14-re, a Bastille ostromának 100. évfordulójára tűzték ki. – *167*

[226] A francia kormány, megijedve Boulanger tábornok (v. ö. 14. jegyz.) népszerűségétől, az állam belső biztonsága elleni merénylet vádjával bíróság elé szándékozott állítani őt. Boulanger erről értesülve 1889 ápr. 1-én legközvetlenebb híveivel, Rochefort-ral és Dillonnal előbb Brüsszelbe, majd Londonba menekült. Ápr. 8-án felfüggesztették parlamenti mentelmi jogát, s aug. 14-én a törvényszék távollétükben deportálásra ítélte őt és a vele menekülteket. – *170*

[227] Liebknecht 1889 márc. 20-i és 28-i leveléről van szó. – *171*

[228] Hüllő-alap (Reptilienfonds) – hüllőknek nevezték a Bismarck-kormányt támogató megvásárolható és megfizetett újságírókat és lapjaikat; az őket pénzelő alapot, mint hüllőalapot emlegették. A „hüllő" kifejezést először Bismarck használta 1869 jan. 30-án a kor-

mány ellenfeleire. A kifejezés értelme azonban a visszájára fordult, amint azt Bismarck is kénytelen volt 1876 febr. 9-én a Reichstagban elismerni. – *171*

[229] A hágai konferencia (v. ö. 196. jegyz.) határozatáról v. ö. 221. jegyz. – *172 175 179 211 223*

[230] A Párizsban rendezendő nemzetközi munkáskongresszusról van szó (v. ö. 163. jegyz.), amely végül a II. Internacionálé alapító kongresszusává lett (v. ö. 313. jegyz.). – *172 173 182 194 210 227 230 234*

[231] Az angliai trade-unionok néhány csoportja elítélte a parlamenti bizottság (v. ö. 88. jegyz.) álláspontját, amely szerint a trade-unionoknak nem kell részt venniök az 1889 júl.-ra összehívott párizsi nemzetközi kongresszuson, mert Angliában a munkások bére magasabb és munkaidejük rövidebb, mint másutt Európában, nekik tehát nincs kiharcolandó érdekük. 1889 márc. 11-én, több trade-union tagjainak gyűlésén a parlamenti bizottság álláspontja ellen „tiltakozó bizottság" alakult, ez tiltakozó gyűléseket szervezett és a kongresszus előkészítése ügyében levelezési kapcsolatba lépett más országok pártjaival. – *173 177 211 224*

[232] Hyndman: „The International Worker's Congress of Paris of 1889 and the German Social-Democrats"; „Justice", 1889 ápr. 6. – *173 177*

[233] Liebknecht, mint Engelshez intézett 1889 ápr. 9-i leveléből kitűnik, elküldte ezt a levelet, de nem Bernsteinnek címezve, mert ezt kompromittálónak tartotta, hanem Engelsnek. Engels mint Lafargue-hoz írt ápr. 10-i leveléből kitűnik (v. ö. 177. old.), megkapta ezt. – *174*

[234] Ezt a levelet eddig nem sikerült megtalálni, de Bebelnek Engelshez intézett ápr. 14-i leveléből kitűnik, hogy ő megkapta ezt. – *174*

[235] A belga munkáspárt 1889 ápr. 21–22-én, Jolimont-ban (Svájcban) tartotta országos kongresszusát. Ez úgy határozott, hogy mind a marxisták által összehívott nemzetközi szocialista munkáskongresszusra, mind a posszibilisták által előkészített kongresszusra elküldi képviselőjét. – *175 176 183 186 190 194 211 223*

[236] A „Sozialist" 1889 márc. 16-i számában megjelent „Zum Internationalen Kongress in Paris" c. cikkről van szó. – *175*

[237] V. ö. Terentius: „Andria" (Az androszi lány), I. 1., 99. sor. – *178*

[238] Engels Liebknecht egy keltezetlen levelére válaszolt itt. Ebben Liebknecht – egyebek közt – ezt írta: „A *határozatok közlésének* persze meg *kellett* történnie, de *általunk, a konferencia részvevői által!* kellett volna. Ezt már Hágában eldöntöttük, s hogy nem történt meg idejében, arról csak svájci utam tehet, amely két hétre megbénított." Bernstein brosúrája azért volt szerinte „valóságos vízesés az államügyészség számára", mert a „Sozialdemokrat"-nak a pártvezetőséggel való szoros kapcsolatát bizonyította, amelyet pedig a Reichstag-frakció törvényességi okokból tagadott. Írt Liebknecht arról is, hogy a „Volksbibliothek"-ban (Népkönyvtár) az ő tiltakozása ellenére megjelent „egy kétes fajta nemzetgazdasági írás" (v. ö. 239. jegyz.). – *179*

[239] Bruno Geiser, Liebknecht veje, 1889-ben a „Volksbibliothek" c. könyvsorozatban, amelynek Liebknecht volt az egyik kiadója, megkezdte Maximilian Schlesinger „Die soziale Frage" c. írásának füzetekben való megjelentetését. A szerző ebben az antimar-

xista írásában kijelentette, hogy szándéka „továbbfejleszteni" Marx tanításait. Liebknecht csak szept.-ben határolta hivatalosan el magát ettől az írástól (v. o. 365. jegyz.). – *180 181 212 274 291*

[240] A Fábiánus Társaság (v. o. 129. jegyz.) egyik összejöveteléről van szó. Londoni tartózkodása alatt Bernstein rendszeresen járt ezekre. – *180*

[241] Katedraszocialisták – a XIX. sz. 70-es éveiben keletkezett német politikai-gazdaságtani irányzat. Képviselői – Lujo Brentano, Gustav Schmoller, Adolph Wagner, Karl Bücher, Werner Sombart stb. – a polgári reformizmus álláspontjáról harcoltak a marxizmus ellen, az államot osztályok feletti intézménynek tekintették, amely alkalmas az ellenséges osztályok összebékítésére és a tőkések érdekeinek sérelme nélkül „szocializmus" bevezetésére (betegség és baleset elleni biztosítási pénztárak szervezése és gyári törvényhozás útján). – *181*

[242] „Le Père Duchesne" címmel (a név a francia népet személyesíti meg) kulonbozó időkben (1790–94, 1848 és 1871, a Kommün idején) politikai szatirikus lapok jelentek meg, kulonbozó irányzattal, de a mindenkori néphangulatot tükrözve. 1889 ápr. 26-i levelében Paul Lafargue kifogásolta a német szociáldemokratáknak a készülő párizsi kongresszussal szemben elfoglalt álláspontját; erre célozva nevezi Engels Lafargue-ot Père Duchesnenek. – *183*

[243] Auer és Schippel a posszibilista kongresszuson való részvétel mellett foglalt állást a sajtóban; ilyen értelmű volt a „Berliner Volksblatt" 1889 ápr. 21-i számának „Der internationale Arbeiterkongress" és a „Berliner Volkstribüne" ápr. 27-i számának „Zum Pariser Arbeiterkongress" c. cikke (Schippel az utóbbi lap egyik szerkesztője volt). Bonnier-nak az előbbire adott válasza a „Berliner Volksblatt" ápr. 26-i számában jelent meg, „In Sachen des Internationalen Arbeiterkongresses" címmel. – *183 194 211 224*

[244] A szocialista-törvény idején (v. o. 17. jegyz.) a Reichstag-frakció vezette a német szociáldemokrata pártot. 1889 máj. 18-án a frakció felhívta a német munkásságot, hogy minél tobb képviselőjét kuldje el Párizsba a júl. 14-re összehívott nemzetkozi szocialista munkáskongresszusra. – *183 312*

[245] A munkásmozgalom erősodő nyomására a hatóságok kénytelenek voltak a vádlottak egy része ellen megszuntetni a bírósági eljárást és elhalasztani a tárgyalást, amely végul 1889 nov. 18-tól dec. 30-ig folyt le Elberfeldben (v. o. 410. jegyz.). – *184*

[246] A wydeni kastélyban (Svájc) tartották meg 1880 aug. 20-tól 23-ig a német szociáldemokraták első illegális kongresszusát. Ez véget vetett a szocialista-torvény előidézte zavar és ingadozás korszakának és levonta a kovetendő stratégiáról és taktikáról folyt viták tanulságait. Az új feltételek között a kongresszus, szemben a párton beluli jobb- és „baloldali" erőkkel, úgy határozott, hogy a porosz-német militarista állam elleni harcot forradalmi taktikával „minden eszközzel" folytatni kell (nemcsak „minden torvényes eszközzel", mint a gothai program mondta); a „Sozialdemokrat"-ot a párt hivatalos lapjává tette és tisztázta a párt megszilárdításában és a marxista eszmék terjesztésében betöltendő szerepét. Ez a kongresszus rakta le az alapját a szocialista-torvényen aratott későbbi győzelemnek. – *184*

[247] A német szociáldemokraták St. Gallenban (Svájc) 1887 okt. 2-tól 6-ig tartott illegális kongresszusán a pártnak az 1883. évi koppenhágai kongresszus óta kovetett politikájáról és taktikájáról, valamint feladatairól tanácskoztak. Megtárgyalta a kongresszus a szociáldemokrata képviselőknek a Reichstagban és az egyes államok országgyűléseiben végzett

munkáját. A kongresszus elhatárolta magát az állam és az osztályharc kérdésében jelentkező anarchista nézetektől. Határozataiban hangsúlyozta, hogy a parlamenti tevékenységben nagy figyelmet kell fordítani a Bismarck-kormány ún. szociális reformjainak bírálatára és a szociáldemokrata elvek népszerűsítésére. Kimondta, hogy 1888 őszére nemzetközi munkáskongresszust kell összehívni (v. ö. 90. jegyz.). A kongresszus megmutatta, hogy mind jobban érvényesül a pártban a marxizmus; a küldöttek nagy többsége a Bebel és Liebknecht által képviselt marxista politikát támogatta, és elítélte azt a néhány szociáldemokrata képviselőt, aki opportunista politikát folytatott. – *184 210*

[248] A hágai konferencia (v. ö. 196. jegyz.) részvevőinek egy része, köztük Nieuwenhuis, hajlamosnak mutatkozott a posszibilistákkal (v. ö. 20. jegyz.) kötendő kompromisszumra. – *184*

[249] Párizsban végrehajtó bizottság alakult a nemzetközi munkáskongresszus összehívására; összetétele a következő volt: a párizsi szindikátusi kamarák föderációja (Boulé, Besset, Féline, Monceau, Roussel), Párizs szocialista szervezetei (Vaillant, Guesde, Deville, Jaclard, Crépin, Lafargue), a párizsi községtanács szocialista csoportja (Daumas, Longuet, Chauvière, Vaillant) és a képviselőház szocialista csoportja (Ferroul, Planteau). – *184 201*

[250] A nemzetközi szocialista munkáskongresszus összehívásáról szóló felhívást (lásd 21. kot. 479–480. old.) Lafargue szovegezte meg tobbedmagával és május 6-án küldte el Engelsnek, aki egyetértett vele, németre fordította, s közremúkodött az angol és a német szoveg kiadásában. A német szoveg a „Sozialdemokrat" 1889 máj. 11-i számában jelent meg. A „Berliner Volksblatt" máj. 10-i száma egy másik német fordítást közölt, Liebknechtét. Az angol szoveg ropiratként, továbbá a „The Labour Elector" máj. 18-i, a „Reynolds's Newspaper" máj. 19-i és a „The Commonweal" máj. 25-i számában jelent meg. – *187 191 197 206 208 215*

[251] Lyonból munkások levelet küldtek Engelsnek, s azt kérték, hogy küldje el nekik muveit. Engels megkérte Paul Lafargue-ot, hogy betuzze ki az olvashatatlan aláírásokat. – *188 206*

[252] „Moniteur universel" – francia napilap, 1789-től 1901-ig jelent meg Párizsban. 1799-től 1814-ig és 1816-tól 1868-ig hivatalos kormánylap volt. Erre utalva Engels a „Moniteur" szót itt „hivatalos közlony" értelemben használja. – A kongresszus előkészítésének orgánumául Franciaországban valószínűleg a dél-franciaországi Commentryban kiadott „Socialiste" c. lap szolgált. Ez 1889 ápr. 20-tól júl. 14-ig jelent meg hetenként (összesen 12 szám) és helyet kaptak benne a kongresszusra vonatkozó összes közlemények. – *188*

[253] „Social-Demokraten" – dán napilap, a Dániai Szociáldemokrata Munkáspárt központi lapja, e névvel 1872-től 1959-ig jelent meg Koppenhágában. – „Arbejderen" – dán hetilap, a dán szociáldemokrata párt balszárnyának az orgánuma, 1889 ápr.-tól 1893 márciusig jelent meg Koppenhágában. (v. ö. 254. jegyz.) – „Muncitorul" – román munkásújság, 1887 nov.-től 1889 aug.-ig jelent meg Iaşiban, hetenként. – *189*

[254] Az 1876-ban megalakult Dániai Szociáldemokrata Munkáspárton belül harc folyt a reformista szárny és a G. Trier meg N. Petersen vezette forradalmi szárny közt. Az utóbbi az „Arbejderen" c. lap körül csoportosult és a pártnak proletár osztálypárttá való átalakításáért küzdött. 1889-ben a központi pártvezetőség (Hovedbestyrelsen) kizáratta a pártból a forradalmár kisebbséget; ez önálló szervezetet alakított, de vezetőinek szektás hibái miatt nem fejlődött proletár tomegpárttá. – *189 267 316 381 462*

[255] „Vooruit. Organ der Belgische werkliedenpartij" – szocialista napilap, 1884-től 1928-ig jelent meg Gentben flamand nyelven, szerkesztője E. Anseele volt. – *190*

[256] A „Prolétariat" 1889 ápr. 27-i számában megjelent „Au congrès belge" c. tudósításról van szó. – *190*

[257] Engels itt és a következőkben a Paul Lafargue 1889 máj. 6-i levelében foglaltakra válaszol. – *192*

[258] A levél a „Labour Elector" szerkesztőségének (lásd 21. kot. 477–478. old.) 1889 máj. 4-én jelent meg. Charles Bonnier, francia szocialista, aki Engels kezdeményezésére bekuldte a lapnak, ebben az időben Londonban élt és tevékenyen kozreműkodott a nemzetkozi munkáskongresszus előkészítésében. A levélnek az volt a célja, hogy leleplezze az angol munkások elott a posszibilistáknak a kongresszus előkészítésével kapcsolatos intrikáit. – *192*

[259] „Te akartad!" V. o. Molière: „George Dandin", I. felv. 9. szín. – *193*

[260] 1889 márc.-ban Oroszország 175 millió aranyrubel értékben újabb külfoldi kolcsont bocsátott ki egy előző, 5%-os kölcsonének konvertálására. – *193 231*

[261] Nyilván a „Star" 1889 máj. 3-i számában megjelent „The Paris International Congress" c. cikkről van szó. – „The Star" – angol napilap, a Liberális Párt orgánuma, 1888-tól jelent meg Londonban, eleinte kozel állt a Szociáldemokrata Foderációhoz. – *193*

[262] A francia Munkáspárt (v. o. 37. jegyz.) párizsi szervezete „Agglomération parisienne"-nak („Párizsi tomörulés"-nek) nevezte magát. – *196*

[263] A „Star" 1889 máj. 4-i és 7-i számáról van szó; ez utóbbiban jelent meg egy cikk „The Workmen's Party. – A Chat with some Practical Socialists at the Hôtel de Ville" címmel. – *196*

[264] Sok posszibilista szervezet volt elégedetlen a vezetőknek az 1889 jan. 27-i választáson (v. ö. 176. jegyz.) és a nemzetkozi munkáskongresszus előkészítésénél tanúsított magatartásával, s bírálta meg ezért őket. Válaszul ápr. 16-án kizárták az Union fédérative du Centre posszibilista szervezetből a párizsi XIV. kerület csoportját; április végén a párizsi XIII. kerület legfontosabb szervezetei kiléptek (v. ö. még 21. kot. 484–485. old.). – *198 203*

[265] Miután Boulanger kulfoldre menekult (v. ö. 226. jegyz.) és így gyakorlatilag nem játszott tobbé szerepet a francia politikában, ismét nagy politikai aktivitásba kezdett Ferry, a mérsékelt polgári republikánusok egyik vezetője. Egy jobboldali újság szerkesztője lett, s felszólalt politikai gyúléseken és osszejoveteleken. – *198*

[266] 1877-ben Mac-Mahon marsall, Franciaország elnoke, államcsínnyel megkísérelte a monarchia visszaállítását. De nemcsak a tomegek nem kovettek, hanem a hadsereg nagy része, a republikánus érzelmú katonák és tisztek sem. Az 1877 okt.-i választásokon a republikánusok győztek, Gambetta vezetésével, s Mac-Mahonnak bele kellett torődnie egy polgári republikánus kormány megalakulásába. 1879 jan.-ban lemondott. – *198 378*

[267] E néhány sort Engels Laura Lafargue 1889 máj. 12-i, hozzá intézett levelének utolsó oldalára írta. Laura Lafargue ebben a levelében Engels máj. 7-i és 11-i levelére válaszolt (lásd 191–193., 196–198. old.), s kozolte vele: addig nem sikerult rábeszélnie Vaillant-t

vagy másokat, hogy a „Star"-nak levelet írjanak. Egyben kijelentette: kételkedik is ennek hasznosságában. Engels máj. 14-én válaszolt erre (v. o. 200–202. old.). – *199*

[268] A „Star" 1889 máj. 14-i számában „An Invitation" címmel megjelent Paul Lafargue aláírásával a nemzetkozi szocialista munkáskongresszus összehívásáról szóló korlevél rovidített szövege. – *200*

[269] Engels itt Laura Lafargue máj. 12-i levelére válaszol (v. o. 267. jegyz.). – *201*

[270] A nemzetközi szocialista munkáskongresszus (v. ö. 313. jegyz.) összehívásáról szóló kozleményt Lafargue és Guesde fogalmazta meg és küldte el 1889 máj. 14-én Engelsnek. Engelsnek e levélben tett megjegyzéseit figyelembe vették a végleges szovegben (v. o. 21. kot. 496. old.). A kozleményt 1889 jún.-ban ropiratban adták ki, franciául Párizsban, angolul Londonban; német szövege a „Sozialdemokrat"-ban jún. 1-én, a „Berliner Volksblatt"-ban 2-án jelent meg. Angolul megjelent még a „Commonweal" jún. 8-i számában és a „The International Working Men's Congress of 1889. II. A Reply to the »Manifesto of the Social Democratic Federation«" c. füzet fuggelékében (v. o. 290. jegyz.). A kozlemény első kiadásairól még hiányzik egyes országok szocialistáinak az aláírása; a további csatlakozó nyilatkozatok beérkezésével az aláírók száma is megnőtt. – *203 206 215 218 219 223*

[271] „Berliner Volkstribüne" – német társadalmi és politikai hetilap, 1887-től 1892-ig jelent meg, közel állt az „Ifjak" fél-anarchista csoportjához. – *203*

[272] A Ruhr-vidéki bányászsztrájk, amely 1889 máj. 3-án Essenben kezdődott meg és néhány nap alatt a dortmundi bányakapitányság valamennyi bányájára kiterjedt, a XIX. sz. legnagyobb németországi sztrájkja volt; részvevőinek száma máj. 12. és 14. között csaknem 100 000-re rúgott. A német szociáldemokráciának ekkor sikerult első ízben befolyásra szert tennie a bányászok körében. A sztrájkolók béremelésért, nyolcórás munkanapért, a túlórázások ellen és munkabizottságaik engedélyezéséért küzdottek. A sztrájk méreteitől megrémült hatóságok arra késztették a bányatulajdonosokat, hogy tegyenek engedményeket, s ennek ígéretére a bányászok máj. 18. után munkába álltak. Rogtön kiderült azonban, hogy a bányatulajdonosok nem szándékoznak megtartani ígéreteiket, erre újra kitört a sztrájk, s csak jún. elején fejeződött be. A munkások kovetelései csak kis részben teljesültek. Ezzel a sztrájkkal érte el csúcspontját a német proletariátusnak a szocialista-torvény időszakában (v. o. 17. jegyz.) vívott tomegharca; ez a sztrájk lényegesen hozzájárult e torvény hatálytalanításához és Bismarck bukásához. – *204 231 254 267 340*

[273] Az 1871 máj. 21-től máj. 28-ig terjedő időt, a Párizsi Kommünnek a versailles-i csapatok által való vérbefojtását nevezték véres hétnek. – *204*

[274] A szindikátusi kamarák (chambres syndicales) eredetileg, a XIX. sz.-ban, hivatalos munkáltatói érdekvédelmi szovetségek voltak Franciaországban (az első, az ácsmestereké, 1808-ban alakult meg). 1848-tól munkások szakmai szervezeteit is nevezték így, s voltak vegyes, munkáltatói–dolgozói szindikátusi kamarák is. – *204 243*

[275] „Berliner Volksblatt" – német szociáldemokrata napilap, 1884-ben indult meg, 1891-től kezdve „Vorwarts. Berliner Volksblatt" címmel a Németországi Szociáldemokrata Párt központi lapjaként jelent meg, főszerkesztője W. Liebknecht volt. – *206*

[276] Edward Aveling álnéven írt „Dregs" (Sopredék) c. színdarabjára, valamint Edward Rose és I. T. Douglas „Her Father" (A lány apja) c., „Time of Trial" (A próbatétel ideje) alcímű színmúvéről van szó. Mindkettőt a Vaudeville-színházban, 1889 máj. 16-án mutatták be. – *207*

277 „The Sun" – angol polgári radikális hetilap, 1888-tól 1890-ig jelent meg Londonban. A lap 1889 máj. 14-i száma a „Political Men and Matters" rovatban, Alec Rubie aláírással, két jegyzetet kozolt az 1889 júl.-ra Párizsba osszehívott két nemzetkozi kongresszusról. – *208*

278 A „Justice" 1889 máj. 18-i számának „Much Ado about Nothing" c. cikkéről van szó (v. o. 282. jegyz.). – *208*

279 A „Prolétariat" 1889 máj. 18.-i számának „Un congrès panaché" c. cikkéről van szó. – *208*

280 1889 máj. 18-án este Rochefort osszetalálkozott Pilotell-lel, az ismert francia karikaturistával, s az pofon utotte; Rochefort erre revolvert rántott, de letartóztatták. Boulanger óvadéka ellenében hamarosan szabadlábra kerult. – *209*

281 V. o. Biblia, Mózes I, 1., 3. – *210*

282 A „Justice" „Much ado About Nothing" c. cikke (v. o. 278. jegyz.) szemukre vetette a francia és német szocialistáknak, hogy távol tartották a posszibilistákat a hágai konferenciától; ezért „caucus"-nak nevezte azt. Caucus amerikai kifejezés: olyan valamely párton belüli bizottság, amely bitorolja megbízatását, politikai klikk, párthatalmi csoport. – *210*

283 1889 márc. közepén Liebknecht Svájcban járt, a német szociáldemokrácia képviselőjeként Genfben, márc. 17-én a Saint-George temetőben részt vett Johann Philipp Becker síremlékének ünnepélyes leleplezésén. – *211 224*

284 A Szocialdemokrata Foderáció (v. o. 85. jegyz.) kiáltványáról van szó (Manifesto of the Social-Democratic Federation. Plain Truths about the International Congress of Workers in Paris in 1889), amely a „Justice" 1889 máj. 25-i számában jelent meg. (v. o. 285. jegyz.) – *215*

285 A Szociáldemokrata Foderáció kiáltványa (v. o. 284. jegyz.) azt állította, hogy a londoni nemzetkozi szakszervezeti kongresszus (v. o. 153. jegyz.) egyhangúlag felhatalmazta a posszibilistákat a párizsi nemzetkozi munkáskongresszus osszehívására, s hogy Farjat mint „az ún. francia marxisták vagy guesdisták" képviselője (v. o. 37. jegyz.) hozzájárult ehhez. Bernstein bebizonyította brosúrájában (v. o. 290. jegyz.), hogy mindez hazugság; Farjat nem a francia párt, hanem a szakszervezetek küldötte volt és nem is szavazta meg ezt a határozati javaslatot (v. o. 21. kot. 483. old.). Később a párizsi nemzetkozi kongresszust osszehívó végrehajtó bizottság egyik közleményének függelékében Farjat leszogezte, hogy a londoni kongresszus nem szavazta meg azt a határozatot, amely nemzetkozi kongresszus osszehívására hatalmazta fel a posszibilistákat, egyébként nem is volt szavazás ilyen javaslatról. – *216 220 225*

286 A nemzetkozi szocialista munkáskongresszus osszehívásáról szóló kozleményhez szukséges aláírások gyújtéséről van szó. A dán párt, amely nem vett részt a hágai konferencián (v. o. 196. jegyz.), de előzetesen egyetértését nyilvánította minden hozandó határozatával, váratlanul elutasította, hogy elkuldje képviselőit akár a marxisták által összehívott kongresszusra, akár a posszibilistákéra. A dán szocialista mozgalom irányzataira vonatkozóan v. o. a 254. jegyz. – *216*

287 Az I. Internacionálénak a bakunyinisták tevékenységét leleplező két kiadványáról van szó; az első: „A Szocialista Demokrácia Egyesulése és a Nemzetkozi Munkásszovetség", a második: „Az állítólagos szakadások az Internacionáléban" (lásd 18. kot. 311–445. és 1–44. old.). – *219*

288 1889 máj. 14-i levelében P. Lafargue megkérte Engelst: írja meg Danyielszonnak, hogy teremtsen számára kapcsolatot a „Szevernij Vesztnyik" (v. ö. 309. jegyz.) szerkesztőjével. E lap 1889 áprilisi száma ugyanis közölte Lafargue „Das Proletariat der Handarbeit und Kopfarbeit" (A kétkezi munka és a fejmunka proletariátusa) c., a „Neue Zeit" 1888. évi 3. számában megjelent cikkének utolsó fejezetét „Masina kak faktor progressza" címmel. Lafargue szeretett volna a „Szevernij Vesztnyik" állandó munkatársa lenni. – „Szevernij Vesztnyik" – orosz irodalmi, tudományos és politikai havi folyóirat, 1885-től 1898-ig jelent meg Pétervárott, 1891 közepéig liberális-narodnyik irányzatú volt. – *219*

289 A Labour Electoral Associationt (Munkás választási szövetséget) a trade-unionok alakították meg 1887-ben a Labour Electoral Committee (Munkás választási bizottság) utódaként. Azt tűzte ki céljává, hogy segítse munkások beválasztását a parlamentbe és a községtanácsokba. – *219 232 236 344*

290 A Szociáldemokrata Föderáció 1889 máj. 25-i kiáltványára (v. ö. 284. és 285. jegyz.) adandó válaszról van szó. Ez jún. elején, füzetben jelent meg, Londonban, a következő címmel: „The International Working Men's Congress of 1889. II. A Reply to the »Manifesto of the Social Democratic Federation«" (lásd 21. köt. 481–495. old.). Ezt a röpiratot Bernstein fogalmazta, Engels kezdeményezésére, s Engels szerkesztette meg. – *220 223*

291 London County Council (London grófság tanácsa) – a londoni grófság közigazgatási szerve, amelynek hatáskörébe pl. a helyi költségvetés is tartozik. Az angol helyi közigazgatásnak 1888 augusztusi reformja értelmében a grófsági tanácsokba minden választójoggal rendelkező személy beválasztható, valamint 30 éven felüli nők is. – *224 331 385*

292 A Szociáldemokrata Föderáció Battersea városi szervezete belépett a trade-unionok tagjai által alakított tiltakozó bizottságba (v. ö. 231. jegyz.). – *224*

293 A Munka Lovagjainak Nemes Rendje (Noble Order of the Knights of Labor) – amerikai munkástársaság, mely 1869-ben alakult meg Philadelphiában titkos társaságként és 1878-tól kezdve legális szervezetként működött. A rend főként tanulatlan munkásokat tömörített, közöttük sok négert. Célja szövetkezetek alakítása és a kölcsönös segítség megszervezése volt. A rend vezetősége ellenezte a munkásosztály részvételét a politikai küzdelemben és osztályegyüttműködést hirdetett; 1886-ban megtiltotta a rend tagjainak a sztrájkban való részvételt. Ennek ellenére a rend sok szervezete és legtöbb tagja részt vett a sztrájkokban. A továbbiakban a rend mindinkább elvesztette befolyását a munkástömegekre és a 90-es évek végén végképp feloszlott. – *225 235*

294 A Nemzetközi Munkásszövetség hágai kongresszusa 1872 szept. 2-től 7-ig tanácskozott. Előkészítésében, a proletár erők összefogása érdekében Marx és Engels nagy munkát végzett; tevékenyen részt vettek a kongresszus elé terjesztendő javaslatok kidolgozásában. A kongresszus fő feladata az 1871 szeptemberi londoni konferencián „a munkásosztály politikai tevékenységéről" és a Főtanács jogkörének kibővítéséről hozott határozatok megerősítése volt. Marxnak, Engelsnek és híveiknek a kispolgári szektás irányzatok ellen évek óta vívott küzdelme eredményeképpen a kongresszus elítélte az anarchisták bomlasztó aknamunkáját és kizárta vezetőiket az Internacionáléból. A hágai kongresszus határozatai lerakták az alapokat ahhoz, hogy országonként megalakuljanak a munkásosztály önálló politikai pártjai. – *225 246*

295 A bakunyinista svájci jurai föderáció 1871 nov.-i sonvillier-i kongresszusa körlevelet intéz a Nemzetközi Munkásszövetség valamennyi föderációjához, felszólítva őket arra, hogy szegüljenek szembe a londoni konferencia határozataival és követeljék egy kongresszus azonnali összehívását. Az Internacionálé angliai, franciaországi, németországi, belgiumi,

hollandiai, egyesult államokbeli és milánói szekciója elutasította a sonvillier-i korlevelet Nem azonosították magukat nyíltan a korlevéllel még egyes spanyolországi szekciók sem, amelyek pedig bakunyinista hatás alatt állottak – A sonvillier-i kongresszus és korlevél értékelését lásd 17. kot. 442–447. old. – *225*

296 V. o. Schiller: „Die Burgschaft" (A kezesség) – *225*

297 Célzás arra, hogy Lafargue egyik nagyszuloje mulatt volt – *228 233*

298 Ferdinand Lassalle: „Der Kriminalprozess wider mich wegen Verleitung zum Kassettendiebstahl oder: Die Anklage der moralischen Mitschuld". – *230*

299 „Neue Rheinische Zeitung Organ der Demokratie" – német napilap, Marx szerkesztésében 1848 jún. 1-től 1849 máj. 19-ig jelent meg Kolnben. Mint a demokrácia proletar szárnyának orgánuma, az ellenforradalom ellen harcra nevelte a neptomegeket. – *230*

300 Lassalle 1846-tól 1854-ig Sophie von Hatzfeldt grófné ugyvédje volt ennek váloperében 1848 febr.-ban letartóztatták azzal a váddal, hogy felbujtója volt egy kazetta ellopásának, amelyben a grófné ugye szempontjából fontos iratokat sejtett; 1848 aug.-ban az eskudtszék folmentette. – *230*

301 „Konighch privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen" („Vossische Zeitung") – német napilap, 1751-ben Christian Friedrich Voss tulajdonába kerult és róla kapta kozhasználatú nevét, 1704-tol 1934-ig jelent meg Berlinben, kulonbozo címekkel – *230*

302 „The Standard" – angol napilap, 1827-tól 1916-ig jelent meg Londonban, 1857-tol a Konzervatív Párt lapja. – *230*

303 Az orosz hadseregnek sok tisztje volt híve a mérsékelt alkotmányos reformra torekvó liberális zemsztvo-mozgalomnak. – *231 365*

304 Ez a levél eddig nem kerult elő, de Bebelnek Engelshez intézett 1889 jún. 16-i levelebol kitunik, hogy ó megkapta. Bebel azt írta, hogy Liebknecht útján 300 fr.-ot ajánlottak fel a párizsiaknak és 400 M-t fognak kuldeni nekik – *232*

305 A „Justice" 1889 jun. 22-én kozolte Sztyepnyak (Sz M Kravcsinszkij) levelét. – *232*

306 Paul Lafargue 1889 jún. 16-i levelében írt erről Engelsnek. Megkérdezte azt is: igaz-e, hogy Aimé Lavynak – akit a tanítók posszibilista szervezete delegált az 1888-as londoni szakszervezeti kongresszusra (v. o. 153. jegyz.) – nem engedték meg az e kongresszuson való reszvételt azért, mert nem fizikai munkas. – *235*

307 Az American Federation of Labor (AFL) (Amerikai Munkásszovetség) 1886 decemberében jott létre az 1881-ben megalakult Federation of Organized Trades and Labor Unions of the United States and Canada-ból. Foként a szakképzett munkásokra támaszkodott es szakmai szervezetekre épult. Programjában a szocialista eszmék bizonyos hatasa is tukrozódott A 80-as és 90-es években az AFL novelte befolyását és jelentós szerepet vitt az amerikai munkások osszefogásában és a nyolcórás munkanapért vivott harcukban Lassanként a reformista elemek kerekedtek felul soraiban, s a XIX sz végére reformista szervezetté lett, amely fóként a munkásarisztokrácia felé fordult és a vállalkozókkal valo osztályegyuttmukodes politikáját folytatta. Később igen ellenséges magatartást tanúsított a Szovjetunioval szemben. Az AFL 1955-ben egyesult a Congress of Industrial Organi-

zationsszel (CIO, Ipari Szervezetek Kongresszusa) American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations (AFL–CIO) néven. – *235 494*

[308] Az 1889 szeptemberére kitűzött francia képviselőházi választáson Lafargue-nak eredetileg a párizsi V. keruletben és Avignonban kellett volna indulnia. – Engels arra céloz itt, hogy Petrarca Avignonban, a Santa Chiara-templomban látta meg először szerelmét, Laurát. – *236*

[309] Valószínuleg P. Lafargue „Masina kak faktor progressza" c. cikkéről van szó, amely a „Szevernij Vesztnyik" 1889. évi 4. számában jelent meg (v. o. 288. jegyz.), valamint K. Kautsky „Arthur Schopenhauer" és „Protyivorecsija klasszovih intyereszov v 1789 godu" c. cikkeiről, amelyek e lap 1888. évi 12., illetve 1889. évi 4–6. számában jelentek meg. – *237*

[310] Lafargue itt említett cikke jelent meg a „Szevernij Vesztnyik"-ben. – *237*

[311] Danyielszon 1889 márc. 27-én (április 8-án) kozolte Engelsszel, hogy G. A Lopatyin (Mutual) néhány hónappal azelőtt súlyos beteg volt, de már ismét egészséges. – *237*

[312] Az Engels által itt említett muvek: John Fullarton: „On the Regulation of Currencies" és Thomas Tooke: „An Inquiry into the Currency Principle..." – *242*

[313] A nemzetkozi szocialista munkáskongresszus, amely ténylegesen a II Internacionálé alapító kongresszusa volt, 1889 júl. 14-től 20-ig ulésezett Párizsban, 22 európai és amerikai ország mintegy 400 kuldottjének részvételével. Ugyanakkor tanácskozott Párizsban a posszibilisták (v o. 20 jegyz.) kongresszusa is, amelyen csak 14 ország kuldottei voltak jelen. A marxisták kongresszusán anarchisták és reformisták is részt vettek, s ezek mindenáron a posszibilista kongresszussal való egyesulést akarták; e korul az első uleseken nagy vita folyt A negyedik ulésen a tobbség elfogadta Liebknechtnek az egyesulésről szóló javaslatát (v. o 317. jegyz.), de a posszibilisták magatartása meghiúsította az egyesulést. Ezután a kongresszus meghallgatta a kuldottek beszámolóit országuk munkásmozgalmának helyzetéről és kidolgozta a nemzetkozi munkásvédelmi torvényhozás alapjait. Kovetelte a nyolcórás munkanap torvényes bevezetését, a gyermekmunka eltiltását és a fiatalkorúak és nők védelmét szolgáló intézkedéseket, Bebel ezekre vonatkozó javaslatait a tobbség az anarchisták szavazataival szemben elfogadta A kongresszus a politikai szervezkedést, a demokratikus célokért folytatandó harcot, e harcban az osszes legális lehetőségek kihasználását, valamint végcélként a politikai hatalom meghodítását állította a nemzetkozi munkásmozgalom elé. Kovetelte az állandó hadseregek megszuntetését és a nép felfegyverzésével való helyettesítését, s a békét „a munkások felszabadítása első és elengedhetetlen feltételének" nevezte. Úgy határozott, hogy 1890 május elsejére minden országban tuntetést szerveznek a nyolcórás munkanapért es a nemzetkozi szolidaritásért, ez lett az alapja a május elseji unnepnek – *243 248 264 265 270 283 294 312 356 379 401 462 517*

[314] A Párizsban tárgyaló két nemzetkozi kongresszus (v. o. 313 jegyz.) bányász kuldottei 1889 júl 18–19-én bányászkonferenciát tartottak. Ez a kulonbozó országok és bányavidékek képviselőinek beszámolói után elhatározta a bányászok nemzetkozi kapcsolatainak fejlesztését és e célból nemzetkozi bányászkongresszus tartását a kozeljovóben. – *243*

[315] „The New York Herald" – amerikai republikánus napilap, 1835-tól 1924-ig jelent meg. – *244*

316 „Evening News and Post" – angol liberális napilap, 1889-től 1911-ig jelent meg Londonban. – A lap egyik munkatársa interjút készített L. Ny. Hartmann-nal, s ezt német lapok átvették. Az interjú szerint Hartmann kijelentette, hogy álnéven egy fél évig Németországban, Ausztriában, Franciaországban és Svájcban élt, s ott szervezte a felforgatás pártját, amely nagy tettekre készul. Engels kérésére Sorge Hartmannhoz fordult, s ő aug. 5-én egy levelezőlapon megcáfolta a lapok hazugságát, kijelentve, hogy nem hagyta el az USA-t. – *245 269*

317 A posszibilisták (v. o. 20. jegyz.) és a Szociáldemokrata Foderáció (v. o. 85. jegyz.) minden eszkozzel megkísérelték, hogy lejárassák a párizsi nemzetkozi szocialista munkáskongresszust (v. o. 313. jegyz.). E kongresszuson a tobbség elfogadta Liebknechtnek azt a javaslatát, amely lehetővé tette a posszibilisták egyidejuleg folyó kongresszusa tagjai számára, hogy csatlakozzanak a marxista kongresszushoz anélkul, hogy ez veszélyeztetné a marxista vezetést. A posszibilista kongresszus azonban, amelynek csekély számú kulfoldi részvevője is részben nem létező szervezeteket képviselt, elutasította a marxisták javaslatát, s ahhoz a feltételhez kototte a két kongresszus egyesítését, hogy vizsgálják felul a marxista kongresszus kuldotteinek megbízóleveleit (lásd még 21. kot. 420–422 old.). – *246 248 258 266 294 462*

318 Ferdinand Lingenau, Amerikába kivándorolt nemet szocialista, 1876 márciusában végrendeletileg mintegy 7000 dollárt hagyott a Németorszagi Szocialista Munkáspártra. Végrendeletének végrehajtóivá Bebelt, Johann Philipp Beckert, Brackét, Geibet, Liebknechtet és Marxot nevezte ki. 1877-ben St. Louisban bekovetkezett halála után a végrendelet végrehajtói igyekeztek a pénzt a pártnak biztosítani; Sorgét bízták meg teljhatalmú képviselojuknek. Bismarcknak diplomáciai nyomással sikerult megakadályoznia, hogy a német szociáldemokrácia hozzájusson az orokséghez. – *246*

319 A liberális-unionisták a Liberális Párt Joseph Chamberlain vezette szélsőségesen imperialista szárnyát alkották. Ez a csoport 1886-ban az Írországnak némi onkormányzatot nyujtó, Gladstone-féle home rule torvény koruli vitákban szakadt el a liberálisoktól, e javaslat ellen szavazott és lemondásra kényszerítette a Gladstone-kormányt. A liberális unionisták az angol–ír unió hívei voltak, amelynek kovetkeztében Írország 1801-ben elvesztette autonómiájának utolsó maradványait is; később egyesultek a konzervatívokkal. – *248*

320 Tory-szocialistáknak Engels a Konzervatív Párt balszárnyához tartozókat nevezi. Ezek főként az ipari burzsoázia és az értelmiség kepviselői (írók, ugyvédek stb.) – az 1884 évi parlamenti reform után (v. o. 345. jegyz.) társadalmi reformok demagóg programjával igyekeztek a választásokon munkásszavazatokat szerezni maguknak. – *248*

321 J. Burns „The Paris International Congress" c. cikkét 1889 aug. 3-án, Engels „A posszibilisták megbízóleveleiről" c. cikkét (lásd 21. kot. 420–422. old.) aug. 10-én kozolte a „Labour Elector". – *248 258 267*

322 II. Vilmos 1889 aug. 2-tól 8-ig Angliában tartózkodott. – *249*

323 Zsófia porosz hercegnő 1889 okt.-ban házasságot kotott Konstantin gorog trónorokossel (a későbbi gorog királlyal). – *249*

324 1889 ápr. 19-i leveleben Liebknecht főleg a hágai határozatok (lásd 211. old. és 196. jegyz.) titokban tartásának kérdésével foglalkozott. Kijelentette, hogy ő nem tárgyalt a posszibilistákkal, s hogy Geiser az ő tiltakozása ellenére jelentette meg Schlesinger írását (v. o. 239 és 365. jegyz.). – *251*

325 Ennek a levélnek egyes részei – a forrás megjelölése nélkül – megjelentek a „Sozialdemokrat" 1889 aug. 31-i számának „Der Streik der »Unqualifizierten«" (A „szakképzetlenek" sztrájkja) c. vezércikkében. – *253*

326 „Progress" – angol tudományos, politikai és irodalmi havi folyóirat, 1883-tól 1887-ig jelent meg Londonban, egy ideig közel állt szocialista korokhoz, munkatársai közé tartozott Eleanor Marx és Edward Aveling is. A folyóirat 1883. évi II. kötetében jelent meg Engels „A Jelenések Könyve" c. cikke (lásd 21. kot. 7–12. old.). – *253*

327 A londoni dokkmunkássztrájk 1889 aug. 12-től szept. 14-ig tartott, mintegy 30 000 dokkmunkás és több mint *30 000* más szakmabeli munkás vett részt benne, jórészt szakképzetlenek és szervezetlenek. A szervezetlen és szervezett munkások egyuttes harcukban kitartásukkal és fegyelmukkel kivívták követeléseik teljesítését: a béremelést és a munkakörulmények javítását. A sztrájk megszilárdította a munkások nemzetköziségét is; a sztrájkalapra kb. 50 000 £ érkezett, ebből 30 000-et az ausztráliaiak adtak. A sztrájk eredményeként megalakult a dokkmunkások szövetsége, s más szakegyletek is, amelyek sok tanulatlan munkást tomorítettek. A trade-unionok taglétszáma több mint a kétszeresére nőttt (1889-ben 860 000, 1890-ben csaknem 2 millió volt). – A londoni dokkok főleg az East Enden, a város munkáslakta keleti részén voltak. – *253 259 260 263 265 267 269 280 302 320 331 342 390*

328 1888 júl.-ban sztrájkba léptek egy londoni gyufagyár munkásnői, s kiharcolták maguknak a béremelést és munkakörulményeik lényeges megjavítását. – *253*

329 Dante: „Divina Commedia", Pokol, III. ének 9. vers. – *253*

330 1886 febr. 8-án a Szociáldemokrata Foderáció (v. ö. 85. jegyz.) a konzervatívoknak a véd ő-vám-tarifáért folytatott agitációjával szemben munkanélküli-tuntetést rendezett, s ehhez lumpenproletár elemek is csatlakoztak, ezek fosztogatni kezdték az üzleteket. A rendőrség erre letartóztatta a foderáció vezetőit, Hyndmant, J. Burnst, H. H. Championt és J. E. Williamst; felforgató szónoklatok tartásával vádolták, de a bírósági tárgyaláson (ápr. 5–10.) felmentették őket. – *254*

331 Bernstein: „Anarchistische Phraseologie". – *254*

332 A „Prinz Eugen, der edle Ritter" (Jenő herceg, a nemes lovag) kezdetű népdalból. – *255*

333 Franciaországban 1889 szept.–okt.-re tűzték ki az általános képviselőházi választásokat. A francia Munkáspárt (v. ö. 37. jegyz.) 6 mandátumot szerzett. Paul Lafargue Saint Amand-ban indult, de nem választották meg. A választási eredmények értékelését lásd 276–277. old. – *257 260 264 269 270 274 276 279 288 299*

334 A blanquisták egy csoportja, Roche és E.-H. Granger vezetésével, nyíltan támogatta Boulanger-t. – *258 288*

335 Célzás Victor Hugo ilyen c. regényére. – *259*

336 Meyerbeer „Le prophète" c. operája az újrakeresztelő Jan van Leidenről (Leydeni János) szól. – *259*

337 A skóciai Dundeeban tartották 1889 szept. elején az angol trade-unionok évi kongresszusát. Előkészítése és lefolyása annak a harcnak a jegyében állt, amely a Trades Union Congress régi, konzervatív vezetése (v. ö. 88. jegyz.) és a tanulatlan munkástömegeket

magukban foglaló új trade-unionok között folyt. A tanácskozás egyik fő kérdése a nyolcórás munkanap törvénybe iktatásáért folytatandó harc volt. Az új trade-unionok tobb szocialista vezetője a dokkmunkássztrájk miatt (v. o. 327. jegyz.) nem vehetett részt a kongresszuson, s ezért ez elutasította az említett követelést; a Broadhurst-féle régi vezetés megtartotta hatalmát, bár Broadhurst ellen az a vád merult fel, hogy kapcsolatban áll Brunner nagytőkéssel. – *259 267*

[338] Marija Fjodorovna orosz cárnő IX. Keresztély dán király leánya volt, fivére, Valdemár pedig Lajos Fulop dédunokájának, Marie orléans-i hercegnőnek a férje. – *261*

[339] „La Voix" – francia radikális republikánus napilap, 1889 aug.-tól nov.-ig jelent meg Párizsban. – *261*

[340] Shakespeare: „Macbeth", I. felv. 5. szín. – *261*

[341] „La Justice" – francia napilap, 1880-tól 1930-ig jelent meg Párizsban, Clemenceau alapította és 1897-ig szerkesztette, ez idő alatt a radikális párt (v. o. 105. jegyz.) ún. szélsőbal szárnyának a lapja volt, amely a demokratikus és szocialista reformok programját, a kispolgárság és középburzsoázia érdekeit képviselte. Az 1880 júl. 11-i amnesztia után Charles Longuet is tagja lett a szerkesztőségnek. – *261*

[342] Adolf Soetbeer: „Edelmetallproduktion und Wertverhaltnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zu Gegenwart". – *266*

[343] Viktor Adler leleplezéseit Engels felhasználta „A posszibilisták megbízólevelei" c. cikkében. – *267*

[344] „Arbeiterzeitung" – az osztrák szociáldemokrácia lapja, 1889-től 1893-ig hetenként, 1894-ben kétszer hetenként jelent meg, 1895 óta naponta jelenik meg Bécsben. Szerkesztője V. Adler volt. A 90-es években a lap kozolte Engels tobb cikkét; munkatársai kozott volt A. Bebel, Eleanor Marx-Aveling és a munkásmozgalom tobb más vezetője is. – *267*

[345] Az 1867. és az 1884. évi parlamenti reformról van szó. Az első, 1832. évi parlamenti reformot kovető második, 1867-es reform annak a munkás tomegmozgalomnak a nyomására jött létre, amelyben az Internacionálé Főtanácsa tevékenyen részt vett. Ez a torvény leszállította a grófsági választók vagyoni cenzusát (a bérlőkét évi 12 £-ben állapította meg). A városokban választójogot kapott minden háztulajdonos és házbérlő, valamint azok a lakásbérlők, akik legalább egy éve egy helyben laktak és legalább 10 £ lakbért fizettek. A szakmunkások egy része is megkapta a választójogot. Ezzel tobb mint a kétszeresére nőtt a választójogosultak száma. A harmadik, az 1884. évi reform kiterjesztette a választójogot a kisgazdákra és a mezőgazdasági munkások egy részére. A falusi proletariátus, a városi szegények és a nók ekkor sem kaptak választójogot. – *267*

[346] K. Kautsky bécsi címe Igelgasse 13. volt. Igel – magyarul: sundisznó. – *268*

[347] E sorokat Engels levelezőlapra irta. A címzés a hátoldalon: F. A. Sorge Esq., Hoboken N. Y., US Amerika. – *269 279 366 439 468 471 486 516*

[348] 1889 szept.-ben személyi változások történtek az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. ö. 23. jegyz.) végrehajtó bizottságában: a kulonbozó áramlatok kozotti harc során kizárták a végrehajtó bizottság vezetéséből Rosenberget, Hintzét, Sautert és Guerickét, s beválasztották abba Schewitschet, Reimert, Ibsent és Praastot. Ennek kovetkeztében a párt kettévált, s a két rész kulon-kulon kongresszust tartott Chicagóban, szept. végén,

illetve okt. 12-én. Az utóbbi, amelynek részvevői a „New Yorker Volkszeitung" köré csoportosult párttagok voltak, új pártprogramot fogadott el, amely a párt haladó szárnyának nézeteit fejezte ki. – *269 279 318 332 341*

349 G. J. Harney „The Revolt of the East End" c. cikkét a „Newcastle Weekly Chronicle" 1889 szept. 26-i száma közölte; egyes részeit a „Labour Elector" szept. 28-i számának „A Voice from the Past" (Egy hang a múltból) c. jegyzete idézte. – *269*

350 „Pionier. Illustrierter Volkskalender" – evkonyv, az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (v. o. 23. jegyz.) adta ki német nyelven New Yorkban, 1883-tól 1904-ig. – *269 468 471*

351 „Nationalist" – a nacionalista klubok reformista folyóirata, a kapitalizmusnak a szocializmusba való békés belenövését hirdette, 1889-től 1891-ig jelent meg Bostonban. (v. ö. 352. jegyz.) – *269*

352 Engels a fábiánusokhoz (v. ö. 129. jegyz.) hasonlítja az amerikai nacionalistákat, akik azt hirdették, hogy a termelés és elosztás nacionalizálása egymaga lehetővé teszi a kapitalizmus bajainak megszuntetését és a szocializmusba való békés belenövést. Ez az irányzat a 80-as évek végén keletkezett az USA-ban, Eduard Bellamy „Looking Backward 2000–1887" (Visszatekintés 2000-ből 1887-re) c. utópikus regényének hatására. Az első nacionalista klub 1888-ban alakult meg Bostonban; 1891-ben már tobb mint 160 mukodött az országban, tagjaik főleg burzsoák és kispolgárok voltak. Ennek a mozgalomnak az amerikai szocialistákra is volt bizonyos hatása. Folyóiratuk a „Nationalist" volt (v. o. 351. jegyz.). – *269 342 384*

353 A párizsi nemzetkozi szocialista munkáskongresszus (v. o. 313. jegyz.) tartama alatt a francia kuldottek két kulöntanácskozást folytattak; ennek eredményeként megalakult a francia Munkáspárt (v. o. 37. jegyz.) országos tanácsa, a párt tevékenységének irányítására. Az országos tanács, amelynek tagjai Guesde, Deville, Dereure, Camescasse, Crépin, P. Lafargue és Lenoel voltak, megbízást kapott kongresszus összehívására. A párt lille-i kongresszusa (1890 okt. 11–12., v. o. 572. jegyz.) véglegesítette az országos tanács összetételét és funkcióit; 1890–91-re Guesde-et, Dereure-t, Camescasse-ot, Quesnelt, Crépint, Lafargue-ot és Ferroult választotta be az országos tanácsba. Az országos tanács megalakulásáról szóló, Engels által említett közlemény a „Labour Elector" 1889 szept. 28-i számában jelent meg. – *270 451*

354 „El Socialista" – spanyol hetilap, a Spanyolországi Szocialista Munkáspárt kozponti lapja, 1885-től jelent meg Madridban. – *271*

355 Ezt a levelet (amelyet eddig nem sikerult megtalálni) feltehetoen 1889 szept. 24. korul írta Engels. Bebel szept. 27-én így válaszolt rá: „E pillanatban szavazásra van feltéve az a kérdés, hogy adjunk-e még pénzt a francia választásokra, vagy ne. Az *én véleményem* is az, hogy jóváhagyás esetén a pénzt kifejezetten Guesde megválasztására fordítsák. Ezt kifejezetten javasoltam." P. Lafargue-nak Engelshez intézett okt. 7-i leveléből kitunik, hogy Bebel a pártvezetőség megbízásából Guesde választására 500 és Lafargue választására 610 fr.-ot kuldott. – *271*

356 A párizsi nemzetkozi szocialista munkáskongresszus idején (v. o. 313. jegyz.) a német küldöttek 1000 fr.-ot adtak át a francia kuldotteknek a saint-étienne-i bányaszerencsétlenség áldozatainak családtagjai számára. – *271*

[357] A „Congrès international ouvrier socialiste. Rapport de la Commission d'organisation" c. brosúra kiadásának költségeiről van szó. – *271*

[358] „Arbeitstag: Der achtstündige Arbeitstag" – szociáldemokrata újság, amely az 1889. évi nemzetközi szocialista munkáskongresszus (v. o. 313. jegyz.) határozata alapján jelent meg, 1889 dec.-től 1890 jún.-ig hetenként egy-kétszer, Bázelban, németul, angolul és franciául. – *271*

[359] 1890 febr. 20-ra voltak kitúzve a választások a német Reichstagba (v. o. 435. jegyz.). – *271*

[360] V. Jaclard-nak a „La Voix" c. újságban „Lundis socialistes" címmel megjelenő heti krónikája 1889 szept. 30-i cikkéről van szó. – *271*

[361] A 70-es évek közepén kedvező feltételei alakultak ki annak, hogy egyesuljon a német munkásmozgalom két irányzata, az 1869-ben megalakult, Bebel és Liebknecht által vezetett Szociáldemokrata Munkáspárt (eisenachiak) és a lassalleánus Általános Német Munkásegylet (v. o. 415. jegyz.) Tagságának nyomására ez az utóbbi egylet kénytelen volt eltérni addigi szektás politikájától és egyuttmúkodni az eisenachiakkal. 1874 elejétől a Reichstagban egységesen lépett fel a két parlamenti frakció. Az 1875 máj. 22–25-i gothai kongresszuson megtortént a két pártnak Németországi Szocialista Munkáspárttá való egyesulése. Az egyesult pártnak a kongresszuson elfogadott programja azonban súlyos hibákat és a lassalleanizmusnak tett engedményeket tartalmazott (lásd 19. kot. 1–30. old.). – *271 473 518*

[362] Boulanger Londonban a Portland Place-en lakott. – *272 275*

[363] Az austerlitzi csata 1805 dec. 2-án folyt le, az orosz–osztrák csapatok (a harmadik franciaellenes koalíció csapatai) és a francia seregek kozott, s I. Napóleon győzelmével végzodott. – *272*

[364] W. Liebknecht, 1889 szept. 27-én Párizsból levelezőlapon kérte Engelst, írjon Bebelnek, hogy szervezzen gyujtést a francia Munkáspárt választási alapja javára (v. o. 355. jegyz.) Szept. 28-án a „Sozialdemokrat" cikket kozolt a francia választásokról, s ebben hangsúlyozta: a német elvtársak meg fogják tenni a magukét azért, hogy Guesde győzzon a pótválasztáson. – *274*

[365] A „Neue Preussische Zeitung" (v. o. 460. jegyz.) 1889 szept. 18-i számában cikk jelent meg „Ein sozialdemokratischer Antimarxist" címmel; kozvetlenul ez késztette Liebknechtet arra, hogy a Schlesinger-féle brosúra (v. o. 239. jegyz.) ugyében szept. 27-én nyilatkozatot tegyen, s ebben kijelentse, hogy a „Volksbibliothek" sohasem állt kapcsolatban „a Szociáldemokrata Párt frakciójával és egyáltalán a párttal mint ilyennel", s hogy Schlesinger írása az ó hozzájárulása nélkul jelent meg. E nyilatkozatot a „Berliner Volksblatt" szept. 29-i és a „Sozialdemokrat" okt. 5-i száma kozolte. Vele egyutt jelent meg Bebel szept. 19-i nyilatkozata, amely szintén cáfolta a „Neue Preussische Zeitung"-nak azt az állítását, hogy a „Volksbibliothek" kapcsolatban van a szociáldemokrata frakcióval és Schlesinger tagja a szociáldemokrata pártnak. – *274*

[366] Az 1889 szept. 22-i általános választáson a montmartre-i választókerulet beválasztotta a képviselőházba Boulanger-t, de Constans belugyminiszter érvénytelenítette ezt a mandátumot, valamint Boulanger két leghívebb kovetőjéét, Rochefort-ét és Dillonét is, mert a legfelsőbb torvényszék távollétukben mindhármukat deportálásra ítélte (v. o. 226. jegyz.). A Montmartre képviselője a posszibilista Joffrin lett, aki Boulanger után a legtobb szavazatot kapta. – *275*

367 A megválasztott két posszibilista jelölt: Jean-Baptiste Dumay és Jules-François-Alexandre Joffrin: az utóbbi súlyos beteg volt. – *276*

368 „Le droit à la paresse" – P. Lafargue pamfletje, amely 1880-ban az „Égalité"-ben és 1883-ban kulonnyomatkent jelent meg Párizsban. – *276 443*

369 J. Ferry a Vosges département-ban megbukott, E Crawford cikke, „The French Elections. Composition of the New Chamber" címmel, a „Daily News" 1889 okt. 8-i számában jelent meg – *277*

370 „Elégedettek" (satisfaits) – így nevezték az 1848. évi forradalmat megelőző időkben a francia kamarának a Guizot-kormányt támogato reakciós többségét. Az uralkodó osztályok korruptságát bizonyító anyagok tárgyalásakor ezek a képviselők kijelentették, hogy meg vannak elégedve a kormány állásfoglalásával (v. o 4. kot 24–25., 175–181. old.). – *277*

371 A párizsi rue de Poitiers-n levó klub volt a vezető szerve az ún rendpártnak, a két francia monarchista frakció: a legitimisták (v. o 67. jegyz.) és az orléanisták (az Orléans-dinasztia hívei) koalíciójának A konzervatív nagyburzsoáziának ez a pártja, amely a proletariátus ellení koalícióként alakult meg 1848-ban, 1849-tól az 1851 dec. 2-i államcsínyig vezeto szerepet toltott be a második koztársaság torvényhozó gyulésében. – *277*

372 „The International Review" – angol szocialista havi folyóirat, 1889 júl.-tol szept -ig jelent meg Londonban, Hyndman szerkesztésében, a „Today" folytatásaképpen. – *279*

373 „Time" – szocialista irányzatú angol havi folyóirat, 1879-től 1891-ig jelent meg Londonban. – *279*

374 Sorge Daniel De Leonnal, a „Workman's Advocate" szerkesztójével vitatkozott, aki a nacionalisták (v. o. 352. jegyz.) nézeteit képviselte. – „Workman's Advocate" – az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt hetilapja, 1885-től 1891 márc -ig jelent meg New Yorkban. – *279*

375 „Socialists and the French Elections", „Justice", 1889 okt 12 , v. o még 333. jegyz – *280*

376 V. o 25 kot. 13–14 old. – *282*

377 1889 okt. 19-i levelében Max Hildebrand azt írta Engelsnek, hogy tobb mint 15 eve foglalkozik az európai demokratikus mozgalmakkal, sok ezekre vonatkozó konyvet olvasott, s kulonosen érdekesnek találta Max Stirner „Der Einzige und sein Eigentum" c. muvét, ezért Stirner életére vonatkozó adatokat kér Engelstől Levele végén megkérdezte, vannak-e olyan torteneti muvek, „amelyek figyelemmel kísérik a március előtti idók szellemi áramlatainak képviselóit és ezeknek az életsorsát ? Ha nincsenek, tehetnék-e Önnek, igen tisztelt Uram, egy javaslatot ? Jelenleg talán Ón az egyetlen, aki ilyen történelmet még meg tudna írni, a tudomány hálás lenne érte Önnek, igen tisztelt Uram." – *284*

378 Marx egyetemi tanulmányai idején, 1836 okt. kozepétól 1841 ápr. kozepéig lakott Berlinben – *284*

379 „Nationalzeitung" – német hetilap, a Nemzeti Liberális Párt orgánuma, 1848 ápr. 1-tól 1915-ig jelent meg e címmel Berlinben. – „Rheinische Zeitung fur Politik, Handel und Gewerbe" – német napilap, 1842 jan 1-től 1843 márc. 31-ig jelent meg Kolnben. Marx

1842 ápr.-tól munkatársa, okt.-tól pedig főszerkesztője volt. A forradalmi demokratikus irányzatú lapot a porosz kormány 1843 jan. 19-én rendeletileg és ápr. 1-i hatállyal betiltotta és addig is kettős cenzúra alá vetette. – *284*

380 „Es" a németben az egyes szám harmadik személyű személyes névmás semlegesnemű alakja („ő, az"); ezzel képezik a személytelen igealakot: „es schneit, es regnet" – „havazik, esik". – *285*

381 Engels 1842 nov.-től 1844 aug.-ig Manchesterben tartózkodott, hogy kereskedői képzését befejezze. Ez idő alatt történt a filozófiai idealizmusról a materializmusra és a forradalmi demokratizmusról a kommunizmusra való áttérése is. – *285 477*

382 Marx és Engels 1845 október végétől–november elejétől, mintegy 1846 nyaráig írta meg Brusszelben a „Német ideológiá"-t (lásd 3. kot. v. o. még 141. jegyz.). – *285*

383 A Stirner-féle „felzúdulást" (Emporung) illetően v. o. 3. kot. 367–380. old. – *285*

384 O. A. Ellissen F. A. Lange életrajzán dolgozott, s annak hagyatékában megtalálta Engels hozzá írt leveleit; ezért 1889 okt.-ben arra kérte Engelst, bocsássa rendelkezésére Lange esetleg nála levő leveleit és engedélyezze levelezésüknek a tervezett életrajzban való felhasználását. – Ellissen levelének szélére Engels ezt a megjegyzést írta: „Levelek rendezetlenek, III. kot. befejezése előtt, tavaszig nem láthatok hozzá, akkor rendelkezésére állnak; teljesen vagy részben kozolni, az utóbbi esetben azonban kérem, az ill. részeket *teljes összefüggésükben szíveskedjék megadni.* Emlbeck, 89. okt. Dr. O. A. Ellissennek, Lange levele ügyében." – *286*

385 „La patrie en danger!" (Veszélyben a haza!) – ezzel a jelszóval mozgósította a francia forradalom törvényhozó gyűlése 1792 júl. 11-én a népet a forradalmi honvédő háborúra. Ennek analógiája a „la république en danger" jelszó, a polgári rend demokráciájának védelmére. – *287*

386 A Kommunisták Szövetségéről, a munkásosztály első forradalmi pártjáról van szó. Az 1847-től 1852-ig fennálló Kommunisták Szövetsége mind programját, mind összetételét tekintve a munkásosztály nemzetközi szervezete és ezzel a Nemzetközi Munkásszövetség előfutára volt. Egyúttal ez volt az első német munkáspárt is; tagjainak többsége német munkásokból, főleg kézművesegényekből állt. – *290*

387 1848 márc. 3-án a kolni munkások és kézművesek nagy tüntetést rendeztek, amelyet a Kommunisták Szövetségének kölni szervezete készített elő, s amelynek során Andreas Gottschalk demokratikus szabadságjogokat követelő petíciót adott át a városi tanácsnak. A tuntetést a katonaság szétkergette, vezetőit, Gottschalkot, Willichet és Annekét letartóztatták. A márc. 3-i kolni eseményekkel kezdődött meg a forradalmi harc Poroszországban. – *290*

388 1889 okt. 26-i levelében Liebknecht azt kérdezte Engelstől, nem tudja-e, mikor tette Gottschalk a következő kijelentést: „20 000 proletár nevében vagyok itt, akiknek teljesen kozombos, hogy koztársaság van-e nálunk, vagy monarchia." – *290*

389 A kolni Munkásegyletről van szó, amelyet a Kommunisták Szövetsége kolni tagjai 1848 ápr. 13-án alakítottak meg. Az egylet első elnoke Gottschalk volt, aki szektás politikát folytatott; Marx, Engels és a Szovetség más tagjai szembeszálltak ezzel, s sikerült érvényesíteniok a Szovetség irányvonalát. Jún. 3-án, Gottschalk és Anneke letartóztatása után, Joseph Moll lett az egylet elnoke; ő szept.-ig maradt ebben a tisztségében, ekkor a letar-

tóztatás elől emigrálnia kellett. Okt.-ben Marx vette át az egylet vezetését, 1849 febr.-ban pedig Karl Schapper. A kölni Munkásegylet 1849 tavaszán fontos szerepet játszott a rajna-vesztfáliai munkásegyletek Marx és Engels által kezdeményezett összefogási kísérleteiben. Az ellenforradalom győzelme után csak munkás művelődési egyletként működhetett tovább 1850-ig, ebben az időben is a Kommunisták Szövetségének tagjai vezették. – *290*

[390] 1889 okt. 26-i levelében Liebknecht közölte Engelsszel, hogy megszüntette a „Volksbibliothek"-et; a konyvsorozat kiadásában való részvétel jelentékeny anyagi károkat okozott neki. – *291*

[391] Közismert, tobb változatban elterjedt bécsi utcai nóta Augustinról, a XIX. sz. elején élt híres bécsi bohócról. – *291*

[392] A francia szakszervezeteknek 1888-ban, a bordeaux-i szakszervezeti kongresszuson (v. ö. 163. jegyz.) megalakított országos tanácsáról és a szintén 1888-ban, a troyes-i kongresszuson (v. ö. 155. és 161. jegyz.) megalakított végrehajtó bizottságról van szó. – *293*

[393] Az 1889. évi választások küszöbén Eugène Protot, marseille-i ügyvéd rágalomhadjáratot indított Guesde ellen. A pótválasztáson az opportunista (v. o. 75. jegyz.) Bouge győzött; Guesde rágalmazásért beperelte Protot-t. A bíróság Protot-t pénzbüntetésre ítélte, s az ítéletet a marseille-i és a párizsi lapoknak kozolniok kellett. – *294*

[394] 1889 nov. 4-i levelében P. Lafargue közolte Engelsszel, hogy a képviselőházban és a párizsi községtanácsban szocialista frakciót készülnek alakítani. Azt írta: e terv megvalósulása esetén a parlamenti frakció nyilatkozatot bocsát ki, amely hangsúlyozza a frakció fuggetlen és szocialista jellegét, s a szocialista képviselők legközelebbi feladatává tette az 1889. évi nemzetközi szocialista munkáskongresszus (v. ö. 313. jegyz.) határozatainak törvénybe iktatását. – *295*

[395] Boulé, aki az 1889 jan.-i párizsi pótválasztáson (v. ö. 176. jegyz.) mint a szocialisták jeloltje lépett fel, később a kozségi választásokon Haute-Marne département-ban a boulangisták híveként jelöltette magát. Ezért leváltották a szindikátusi kamarák (v. o. 274. jegyz.) szövetségének titkári funkciójából. Az „Intransigeant" védelmébe vette őt 1889 okt. 29-i cikkében, s nov. 2., 3. és 5-i számában közölte Boulé cikksorozatát a Le Bourget-i kristálymetszők sztrájkjáról. – *298*

[396] P. Lafargue elküldte Engelsnek C. De Paepe-nak a belga sajtóban megjelent cikkét Csernisevszkij haláláról és megkérdezte, megfelel-e a hír a valóságnak. – *298*

[397] Béranger „Le sénateur" c. versét Laura Lafargue lefordította angolra és férje 1889 nov. 4-i levelében elkuldte Engelsnek. – *299 301*

[398] 1889 nov. 14-i levelében Laura Lafargue megírta Engelsnek, hogyan fogadta a francia polgári sajtó azt, hogy Thivrier szocialista képviselő bányászzubbonyban jelent meg a képviselőházban. – *299*

[399] Silvertownban, London keleti szélének egy kis negyedében 1889 szept. közepétől decemberig sztrájkolt a kábel- és gumigyárak kb. 3000 munkásnője. Magasabb akkord- és órabért, a túlórák és a munkaszüneti napokon végzett munka, valamint a gyermekmunka magasabb bérezését kovetelték. Eleanor Marx-Aveling kezdeményezésére a sztrájk idején megalakult a fiatal munkásnők külon szakszervezete. A sztrájk, a tobbi trade-union támogatásának hiányában nem járt eredménnyel. – *302 313 320 332 385*

[400] Az 1889 szeptemberi–októberi képviselőházi választásokon (v. o. 333. jegyz.) Guesde egy marseille-i kerületben indult, de nem választották meg (v. o. 393. jegyz.). – *305*

[401] 1889 nov. 23-i levelében P. Martignetti arra kérte Engelst, hogy szerezzen neki ajánlást A. Labriolához P. Lafargue-tól. Engels Lafargue-hoz intézett levele eddig még nem került elő. – *306*

[402] Az 1792 aug. 10-i eseményekről v. o. 202. jegyz. – Thermidor 9-én (1794 júl. 27-én) ellenforradalmi államcsíny megdöntötte a jakobinus diktatúrát és megteremtette a nagyburzsoázia uralmát. A propagandaháborút 1792 novemberében indította meg a francia forradalom, deklarálva, hogy a francia nép „testvéri segítséget fog nyújtani minden népnek, amely vissza akarja szerezni szabadságát". – *307*

[403] A Kozjóléti Bizottság, amely 1793 ápr.-ban alakult, a francia koztársaság forradalmi kormányzatának központi szerve volt a jakobinusok uralma idején, 1793 jún. 2-tól 1794 júl. 27-ig. – A forradalmi Franciaország és I. Napóleon elleni első koalíciónak (1792–93, 1797) Ausztria, Poroszország, Anglia, Hollandia és Spanyolország voltak a tagjai. – *307*

[404] A bázeli békét 1795 ápr. 5-én kötötte a francia koztársaság Poroszországgal; az utóbbi kivált a franciaellenes koalícióból (v. o. 403. jegyz.). Ezt részben a francia hadsereg sikerei idézték elő, részben a koalíció tagjai között, főként Poroszország és Ausztria között levő ellentétek. Ezzel megkezdődött az első koalíció bomlása – A direktórium a forradalmi jakobinus diktatúra megdöntése után, 1795-ben elfogadott alkotmány alapján jött létre és Franciaország legfőbb kormányszerve volt; öt tagból állt, akik közül évenként egyet újraválasztottak. A direktórium terroruralmat gyakorolt a demokratikus erőkkel szemben és a nagyburzsoázia érdekeit képviselte; Bonaparte Napóleon 1799. évi államcsínyéig állt fenn. – *308*

[405] V. o. 23. kot. 137–138. old. – *309*

[406] A Gas Workers' and General Labourers' Union (Gázgyári Munkások és Segédmunkások Szovetsége) 1889 tavaszán alakult meg; vezetői közé tartozott Eleanor Marx és Edward Aveling. Ez a szervezet követelte a nyolcórás munkanapot, s a sztrájkkal való fenyegetés hatására 1889 júl.-ban a londoni gáztársaságok kénytelenek voltak beleegyezni ennek bevezetésébe. Ezzel nagy tekintélyt szerzett magának a munkások körében, taglétszáma egy év alatt 100 000-re nőtt. A szervezet aktívan részt vett a londoni dokkmunkássztrájk (v. o. 327. jegyz.) előkészítésében és lefolytatásában. – *310 384 387 393 394*

[407] Sorge 1889 nov. 21-én ezt írta Engelsnek: „Keresztkötésben elkuldtem neked az »Indianer Tribune« (Indianai Szószék) egy számát, amelybe Rappaport úr írt. Miután elolvastad ezt a holmit, kuldd el Kautskynak, hadd lássa, miféle fajzat ez a »Neue Zeit«-beli munkatársa" – *311*

[408] A. Hepner az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspártnak mindkét, egymással ellenséges, 1889. évi kongresszusán (v. o. 348 jegyz.) részt vett. Ezzel kapcsolatban Sorge 1889 okt 18-án ezt írta Engelsnek: „Hepner a pártatlant akarta játszani, s mind a két ún. kongresszusra elment Chicagóba." – *311*

[409] 1889 okt. 29-i levelében Sorge megkérdezte Engelst, megvan-e nála az a lista, amely Marxnak a „New York Daily Tribune"-ban megjelent cikkeit sorolja fel, s megvannak-e újságkivágásban ezek a cikkek. A listát Hermann Meyer állította össze és Sorge adta át Marxnak, mikor 1872-ben az Internacionálé hágai kongresszusán (v. o 294 jegyz.) találkoztak. – „New York Daily Tribune" – amerikai polgári napilap, 1841-től 1924-ig

jelent meg, H. Greeley alapította. Az 50-es évek kezdetétől az amerikai whig-párt balszárnyának, majd a Republikánus Pártnak a lapja volt. A 40–50-es években haladó, rabszolgaságellenes nézeteket képviselt. Marx munkássága az újságnál 1851 augusztusától 1862 márciusáig tartott; a nevében küldött cikkek egy részét – Marx kérésére – Engels írta. Marx munkatársi kozremúkodése az amerikai polgárháború idején szűnt meg; ebben dontő szerepe volt annak, hogy a szerkesztőség összetétele megváltozott és a lap irányzata egyre inkább hajlott a rabszolgatartó államokkal való kompromisszum felé. – *312*

410 Az elberfeldi perben (1889 nov. 18–dec. 30.) 87 szociáldemokrata állt a bíróság előtt, köztuk A. Bebel, F. Harm, G. Schumacher és K. Grillenberger Reichstag-képviselők. A vádlottak közt rendőrügynokok is voltak, így a per során leleplezett E. Röllinghoff. A per célja annak a bebizonyítása volt, hogy van egy egész Németországot behálózó „titkos szovetség", s ennek feje a szociáldemokrata Reichstag-frakció. A vádlottak bűnéül rótták fel a „Szozialdemokrat" és más tiltott nyomtatványok terjesztését. Bebel 1889 dec. 27-i nagy beszéde és az ugyésszel való heves összecsapásai szétzúzták a vádat; a vádlottak közül 43-at fel kellett mentenie a bíróságnak, köztük Bebelt is. – *312 320 339*

411 Engels: „Bismarck úr szocializmusa" (lásd 19. köt. 166. old.). – *314*

412 Venstre (Baloldal) – 1870-ben alakult dán kispolgári demokrata párt. – *316*

413 1875-ben Dániában alkotmánykonfliktus tört ki a Folketingben többségben levő Venstre (v. ö. 412. jegyz.) és a kormányon levő nemzeti liberálisok közt. A Venstre az alkotmány 49. §-ára hivatkozva azt kívánta, hogy a kormány által előterjesztett költségvetésről és kiegészítéseiről a parlament határozzon; a király és a kormány a 25. §-ra hivatkozva ideiglenes költségvetéssel dolgozott, parlamenti jóváhagyás nélkul. Az adónak a Venstre által való megtagadása (1885–94) folytán J. B. S. Estrup diktatórikusan kormányzott; zavargások tortek ki, kulonosen falun, ezeket elfojtották. 1894-ben létrejott a Venstrével való kiegyezés, amely a párt szakadására vezetett. – *317*

414 Physical force chartistáknak (fizikai erőszakot hirdető chartistáknak) a chartista mozgalomnak azt a politikai irányzatát nevezték, amelynek hívei a csak erkölcsi erőben bizakodóktól eltérően, forradalmi harci módszerekkel akarták koveteléseiket kivívni. Vezetőik F. O'Connor, G. Harney, E. Jones és mások voltak. – *317*

415 Az Általános Német Munkásegylet 1863 máj. 23-án alakult meg Lipcsében, az 1848–49-es hagyományokat őrző német munkásegyletek kezdeményezésére. Szervezője és (1864-ben bekovetkezett haláláig) vezetője Lassalle volt, aki a haladó német munkásokat a burzsoáziától független politikai szervezetbe tomorította. Lassalle számos kérdésben téves nézeteket képviselt, például azt, hogy a fennálló állam segítségével lehetséges a békés belenovés a szocializmusba; ezzel helytelen irányba terelte a proletár osztályharcot. Nehezítették a forradalmi német munkáspárt kialakulását azok a diktatórikus szervezeti elvek is, amelyeket Lassalle kényszerített rá az egyletre, s amelyeket utódai, köztük J. B. von Schweitzer is kovettek, Lassalle körüli személyi kultuszt alakítva ki. Az Általános Német Munkásegyletben egyre erősodött az ellenállás a vezetők opportunista és szektás politikájával szemben. Az ellenzéki erők 1869-ben kiléptek az egyletből, s A. Bebellel és W. Liebknechttel együtt megalakították a Szociáldemokrata Munkáspártot. 1869 után az osztályharc gyakorlata tovább bomlasztotta a lassalleánus szervezetet. Az egylet tagságának követelésére 1874-ben az Általános Német Munkásegylet vezetői kénytelenek voltak egyesulési tárgyalásokat kezdeni a Szociáldemokrata Munkáspárttal (v. ö. 361. jegyz.). Az egyesülés 1875-ben, a gothai kongresszuson történt meg. – *318 430 517*

416 A dél-londoni gázipari munkások 1889 decemberétől 1890 februárjáig sztrájkoltak, mert a vállalkozók az előzetes megállapodások ellenére nem vezették be a nyolcórás munkana-

pot, nem emelték fel a munkabéreket és nem kizárólagosan a gáziparnak szakszervezetéhez tartozó munkásokat alkalmaztak. A sztrájk eredménytelen volt, mert a többi trade-union, elsősorban a dokkmunkások szakszervezete, nem támogatta kellőképpen; 1890-ben egyébként is apadásnak indult a sztrájkmozgalom. A gáziparban megszüntették a nyolcórás munkanapot. – *320 331 344 385*

417 Ezeket a sorokat Engels levelezőlapra írta. A címzés a hátoldalon: Dr. Kugelmann úrnak* Hannover, Németország. – *321*

418 Engels „Az orosz cárizmus kulpolitikája" c. cikkének (lásd 22. kot. 9–44. old.) első fejezetét küldte el Kravcsinszkijnak a „Szocial-Demokrat" számára. Ez a fejezet a lap 1890 febr.-i 1. füzetében jelent meg, a többi a csak 1890 aug.-ban kiadott 2. füzetben. – „Szocial-Demokrat" – orosz nyelvű marxista irodalmi és politikai folyóirat, 1890-től 1892-ig jelent meg, először Londonban, majd Genfben, összesen négy száma volt. A Munka Felszabadítása csoport adta ki; a szerkesztőség tagjai közé volt Vera Zaszulics, Plehanov és Akszelrod. – *323 362 366*

419 P. Lafargue 1889 dec. 24-én közölte Engelsszel, hogy a francia Munkáspárt (v. ö. 37. jegyz.) új napilap kiadását tervezi. A lap finanszírozója olyan szerződést javasolt, amely szerint J. Guesde és Quercy kivételével a szerkesztőség munkatársai nem kaptak volna fizetést munkájukért (v. ö. még 428. jegyz.). – Engelsnek Bonnier-hoz intézett levelét eddig nem sikerült megtalálni. – *325 341 344*

420 A verset Babits Mihály fordításában közöljük. – *327*

421 E korlevélben arról volt szó, hogy Engels unokaöccsei, Hermann, Moritz és Emil Engels, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosai lettek. – *329*

422 „Commonwealth" – amerikai lap, 1889-től 1891-ig jelent meg. – 1889 dec. 20-i levelében H. Schluter ezt írta: „Mintegy negyedéve van itt egy bizonyos George W. Reid, aki azt állítja, Londonból küldték ide, hogy itt a kikötőmunkásokat és matrózokat szervezze... A kikötőmunkások egyre bizalmatlanabbak vele szemben. Megkértek, próbáljak meg többet megtudni róla. Különösen az a körülmény késztet e kívánság teljesítésére, hogy meggyőződésem szerint Reid Hyndman ügyeit intézi itt." – *331*

423 Az 1851-ben megalakult Amalgamated Society of Engineers (Egyesült Géplakatos Szövetség) jellegzetes régi fajta angol trade-union volt: a szakképzett munkásokat tömörítette, a munkások harcát kizárólag szakmájuk gazdasági követeléseire irányította és elvonta őket a politikai küzdelemtől. – *331 367*

424 A London Trades Council (Londoni Szakszervezeti Tanács), amelyet 1860 máj.-ban a londoni trade-unionok küldöttértekezlete alapított, a főváros több tízezer szakszervezeti tagját egyesítette vezetése alatt és az egész angol munkásosztályra nagy befolyást gyakorolt. A 60-as évek első felében hatalmas munkásdemonstrációkat vezetett a kormány azon tervei ellen, hogy Anglia fegyveresen beavatkozzék az amerikai polgárháborúba a rabszolgatartók oldalán. Rokonszenvtüntetéseket rendezett az olasz szabadságmozgalom és a lengyel felkelés mellett. Később ez vezette a trade-unionok törvényes elismeréséért folyó mozgalmat. A Trades Union Congress (v. ö. 88. jegyz.) megalakulásával, a 60-as évek végétől a londoni tanács, bár nagy maradt a befolyása, nem volt többé középpontja az angol szakszervezeti mozgalomnak. Túlnyomórészt a régi trade-unionokat foglalta magában, s a 90-es évek elején elutasító álláspontot foglalt el az új trade-unionok megalakításával és a nyolcórás munkanapért folyó mozgalommal szemben. A tömegmozgalom nyomására azonban kénytelen volt részt venni a május 1-i demonstrációkon. – *332 385 387 392 394*

425 Kentish Town, London egyik városrésze, itt volt a „Sozialdemokrat" szerkesztőségi helyisége. – *333 369 434 436*

426 A „Vorwärts" szocialista klubot német emigránsok alakították meg Buenos Airesben 1882 jan.-ban. A klub és a kiadásában 1886-tól kezdve megjelent „Vorwärts" c. német nyelvű újság a szocializmus eszméit terjesztette, életkorülményeik megjavítására, sztrájkharcokra hívta a munkásokat. – *334*

427 A levélhez csatolt és a következőkben közölt igazolólevél kéziratos vázlata fennmaradt. – *334*

428 Engels e sorokat Bonnier hozzá intézett 1890 jan. 14-i levelére írta. Bonnier arra kérte őt, hogy tájékoztatásul küldje el Eleanor Marx-Avelingnek ezt a levelet, amely főleg a francia Munkáspárt új lapjának kiadásával (v. ö. 419. jegyz.) foglalkozik. Lapkiadásának tervét azonban csak 1890 szept.-ben sikerült megvalósítani a „Socialiste" c. hetilapnak (v. ö. 37. jegyz.), a francia Munkáspárt kozponti orgánumaként való újra megjelentetésével. – *336*

429 Ezeket a sorokat Engels levelezőlapra írta. A címzés a hátoldalon: H. Schluter Esq., 73. First Avenue, New York City, US Amerika. – *337*

430 1889 nov. 5-én, 6-án és 1890 jan. 22-én, 23-án és 25-én tárgyalta a Reichstag a szocialistatorvény (v. ö. 17. jegyz.) módosításáról szóló torvényjavaslatot, amelynek értelmében meghatározatlan időre meghosszabbították volna a torvény érvényét és szigorították volna az időszaki sajtótermékek stb. elleni intézkedéseket, továbbá lehetővé tette volna a „közrendre veszélyes" személyek egy évig terjedő időre való kiutasítását. A Reichstag 1890 jan. 25-én 169 szavazattal 98 ellenében elutasította a javaslatot; ez a tomegek nyomásának eredménye volt és megmutatta, hogy a munkásmozgalom novekvő erejének hatására az uralkodó osztályok közotti nézeteltérések is novekszenek. – *339*

431 Bebel a bécsi „Arbeiterzeitung" állandó németországi tudósítója volt. Engels az 1890 jan. 17-i számban megjelent tudósításra gondol. – *339*

432 A Nemzeti Liberális Párt (Nationalliberale Partei) 1866 őszén a haladópártban (v. o. 82. jegyz.) bekövetkezett szakadás után alakult meg. A nemzeti liberálisok a burzsoázia anyagi érdekeinek kedvéért feladták a politikai uralomra irányuló követeléseiket és Bismarcknak behódolva fő céljuknak a német államok porosz vezetés alatti egyesítését tekintették. Németország egyesítése után a Nemzeti Liberális Párt végleg a nagyburzsoázia és főleg az iparmágnások pártjává lett. – *339 347 350*

433 Az 1887 febr.-i Reichstag-választásokon a szociáldemokrata párt felhívta a választókat, hogy a pótválasztáson szavazzanak a polgári és kispolgári ellenzék jelöltjeire, ezek az általános választójog mellett és a kivételes torvény ellen foglalnak állást. Így sok választókerületben munkásszavazatok mentették meg a Német Szabadelvű Párt (v. ö. 448. jegyz.) jeloltjeit. Más kerületekben viszont a Szabadelvű Párt a kartell (v. ö. 80. jegyz.) jelöltjeit támogatta a szociáldemokratákkal szemben, s ezzel hozzájárult ennek győzelméhez. – *340*

434 Gladstone, hogy az írek támogatását megszerezze, 1886 ápr.-ban home rule (onkormányzati, v. o. 47. jegyz.) törvényt terjesztett az angol parlament elé. E törvény tervezete a Liberális Párt szakadására és az ún. liberális-unionisták (v. o. 319. jegyz.) kiválására vezetett. A parlament nem fogadta el a torvényjavaslatot. – *340*

[435] Az 1890 febr. 20-i Reichstag-választásokon a német szociáldemokrácia nagy győzelmet aratott: összesen 1 427 298 szavazatot kapott, a szavazatok 19,7%-át, az első fordulóban 20 mandátumot szerzett, a márc. 1-i pótválasztáson pedig további 15-öt. Szavazatainak számát 1887-hez képest csaknem megkétszerezte, s Németország legerősebb pártjává lett. – *340 346 349 372 375 386 392 467*

[436] 1890 jan. 20-án Bebel választási beszédet mondott Hamburgban egy 20 000 fős választói nagygyűlésen. – *340*

[437] Valószínűleg Gladstone 1890 jan. 22-én a liberálisok chesteri gyűlésén mondott beszédéről van szó, amelyben elítélte a török kormány krétai és örményországi magatartását (v. ö. 249. old.). – *341*

[438] „Vízipolyákok" – a sziléziai lengyelek német gúnyneve; eredetileg az oderai tutajosokat nevezték el így, akik legnagyobbrészt lengyelek voltak. – *342*

[439] A „Labour Elector" 1890 jan. 25-i és febr. 1-i számának szerkesztőségi glosszái élesen bírálták Ernest Parke-nak lord Eustonnal szembeni fellépését. T. Mann, G. Bateman és mások a lap febr. 1-i számában állást foglaltak a kozlemények ellen. – *343*

[440] 1889 ápr.-ban konfliktus támadt Portugália és Anglia között, mert az utóbbi ki akarta terjeszteni kelet-afrikai befolyását. A két ország 1890 nov.-ben és 1891 máj.-ban egyezményben rendezte a vitás kérdéseket; Portugália engedményeket tett. – A „Labour Elector" 1890 jan. 25-i számának „True Patriots All" c. cikke támogatta az angol kormány hódító politikáját. – *344*

[441] „Fabian Essays in Socialism". – *344*

[442] Az 1890 febr. 4-én, kevéssel a Reichstag-választások előtt kiadott császári leiratokkal a kormány választási esélyeit akarták javítani a szociáldemokráciával szemben. Első leiratában II. Vilmos utasította kancellárját egy nemzetközi munkaügyi konferencia egybehívására, egységes munkaügyi törvényhozás megteremtése céljából. A Berlinben 1890 márc.-ban megtartott konferencián Németország, Anglia, Franciaország, Ausztria–Magyarország, Olaszország és még néhány európai állam kormányai képviseltették magukat. Határozatokat hoztak a 12 éven aluli gyermekek munkájának eltiltásáról, a fiatalkorúak és nők munkaidejének lerovidítéséről stb., de a határozatok nem voltak kotelező érvényűek a konferencia résztvevőire. – Második leiratában a császár felkérte a kozmunkaügyi meg a kereskedelem- és iparügyi minisztert a meglevő munkásvédelmi torvények felülvizsgálására, a munkások helyzetének javítását tuntetve fel célnak. A két leirat kozzététele azt mutatta, hogy csődot mondott Bismarck módszere, a munkásmozgalomnak elsősorban buntető intézkedésekkel való leküzdése. Németország uralkodó osztályai ehelyett az erőteljesebb szociális demagógiára és a „cukroskenyér és ostor" hagyományos politikájának rugalmasabb alkalmazására próbáltak áttérni. – Engels itt Bebelnek arra a tudósítására utal, amely a bécsi „Arbeiterzeitung" 1890 febr. 7-i számában „Berlin, február 4." keltezéssel jelent meg. – *346 375*

[443] A szocialista-törvény meghosszabbításáról és szigorításáról szóló torvényjavaslat (v. ö. 430. jegyz.) vitájában a nemzeti liberálisok a kiutasításra vonatkozó paragrafus ellen szavaztak. – *347*

[444] A Centrumpárt 1870-ben alakult meg a katolikus porosz képviselőkből; 1871-ben parlamenti párt lett; hintapolitikát folytatott a kormányhoz hű pártok és a baloldali ellenzéki frakciók kozott; képviselői az ulestermek kozepén foglaltak helyet. A Centrumpárt támo-

gatta a nyugat- és délnyugat-németországi kis- és középállamok földbirtokosainak és burzsoáziájának szeparatista és poroszellenes törekvéseit, ellenzékben volt a Bismarck-kormánnyal szemben, de támogatta annak szocialistaellenes intézkedéseit és a forradalmi munkásmozgalom ellen tett rendszabályait. A Centrumpártról v. ö. 21. kot. 386. old. es 22. kot. 5. old. – *347 350*

445 1890 jan. 31-i választási beszédében, Stolpéban, Puttkamer azt a meggyőződését fejtette ki, hogy a szocialista-törvény (v. o. 17. jegyz.) megszüntetése esetén a kormányhoz hű hadsereg és hivatalnoki kar a garanciája az ország rendje fenntartásának; továbbá hogy ha az új Reichstag nem szavazza meg a törvény szigorítását (v. ö. 430. jegyz.), akkor a kis ostromállapot helyébe a nagy lép, a 28. § helyébe az ágyúk. A szocialista-törvény 28. §-a szerint ugyanis kis ostromállapotot lehetett kihirdetni egyes körzetekre és helységekre, egyévi időtartamra. A kis ostromállapotba helyezett területeken gyűléseket csak előzetes rendőri engedéllyel lehetett tartani, tilos volt nyilvános helyeken nyomtatványokat terjeszteni, a „kozbiztonság vagy kozrend veszélyeztetésével" vádolt embereket ki lehetett utasítani, s tilos vagy bizonyos föltételekhez kötött volt a fegyvertartás és -viselés, fegyverek bevitele és eladása. – *347 355 358*

446 1890 márc. 1-én tartották meg a febr. 20-i Reichstag-választást követő pótválasztást (v. ö. 435. jegyz.). – *349*

447 Régi angol gyermekvers arról, hogy ami már összetörött, az sehogy sem válhat újra egésszé. – *350*

448 A Német Szabadelvű Párt (Deutsch-Freisinnige Partei), amely 1884-ben, a haladópártnak (v. ö. 82. jegyz.) és a nemzeti liberálisok (v. ö. 432. jegyz.) balszárnyának fúziójából jött létre, a liberális burzsoázia és kispolgárság érdekeit képviselte, szemben állt a szociáldemokráciával és néhány kérdésben ellenzéki volt a Bismarck-kormánnyal szemben (v. ö. 433. jegyz.). – *350*

449 P. Lafargue interjút adott a „Gaulois" egy tudósítójának, s ebben állást foglalt a németországi választások eredményével (v. ö. 435. jegyz.), valamint II. Vilmosnak azzal a tervével kapcsolatban, hogy a munkásvédelmi törvényhozás ügyében nemzetközi konferenciát hívjanak össze (v. o. 442. jegyz.). Az interjút „En Allemagne" címmel 1890 márc. 3-án közölte a lap. – „Le Gaulois" – francia konzervatív monarchista napilap, a nagyburzsoázia és a nemesség orgánuma, 1867-től 1929-ig jelent meg Párizsban. – *352*

450 Engels: „Az orosz cárizmus kulpolitikája" (v. o. 418. és 467. jegyz.). Ezt a cikket a „Time" 1890 áprilisi és májusi száma is közölte. – *353 373 391*

451 1888–90-ben George Kennan amerikai újságíró „Siberia and the Exile System" címmel cikksorozatot tett közzé a „The Century Illustrated Monthly Magazine" (Évszázad, Képes Havilap) c. amerikai folyóiratban; ebben szibériai úti tapasztalatai alapján tényszerűen leírta, hogy milyen kegyetlenül bánnak ott a politikai elítéltekkel. A sorozatot lefordították németre, franciára és oroszra, s könyvben is kiadták; így a tények széles körben váltak ismertté. 1890 febr.-ban a „Szocial-Demokrat" c. orosz folyóirat újabb adatokat közölt a Jakutföldre száműzött politikai elítéltekre vonatkozóan. – *353 365*

452 P. Lafargue „Rousseau et l'Égalité, réponse au professeur Huxley" c. cikke a „Nouvelle Revue" 1890 márc. 15-i számában jelent meg, Fergus álnévvel. – *353*

453 A „Time" 1890 febr.-i száma közölte P. Lafargue „Darwinism on the French Stage" c. cikkét. – *353*

[454] Az 1890 febr. 20-i Reichstag-választáson (v. o. 435. jegyz.) Liebknecht kapta az összes képviselők közül a legtöbb szavazatot. – *355*

[455] V. o. Biblia, Máté 5, 39. – *356*

[456] Valószínuleg a „Recht voor Allen" c. holland újság egyik cikkéről van szó – *356*

[457] „The Nineteenth Century" – angol liberális havi folyóirat, ezzel a címmel 1877-től 1900-ig, „The Nineteenth Century & After" címmel 1951-ig jelent meg, azóta „The Twentieth Century" címmel jelenik meg Londonban. – „The Contemporary Review" angol liberális havi folyóirat, 1866 óta jelenik meg Londonban. – *356*

[458] „Deutscher Parlamentsalmanach" – hivatalos kiadvány, 1867-től jelent meg. – *358*

[459] „Breslauer Neueste Nachrichten" – német polgári napilap, 1888-tól jelent meg. – *358*

[460] „Neue Preussische Zeitung" – német napilap, 1878 júniusától jelent meg Berlinben, az ellenforradalmi udvari kamarilla és a porosz junkerok érdekeit képviselte, „Kreuzzeitung"-nak is nevezték, mert címlapján rajta volt a Landwehr-vaskereszt. – *358*

[461] A. Labriola: „I problemi della filosofia della storia". – *360*

[462] Engels: „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége" (lásd 21. kot.). – *360*

[463] A levél egy része, amelyet Martignetti elkuldott a „Cuore e critica" (Szív és kritika) c. bergamói folyóirat szerkesztőségének, megjelent a lap 1890 április 16-i számában. – *361*

[464] Labriola egy Baccarinihoz intézett levelében kifejtette nézeteit a gyarmatokon levő megmüveletlen föld (terra libera) felhasználásáról A levél egy részét „La terra a chi la lavora" címmel közölte a „Messaggero" (v. o 466. jegyz.) 1890 márc. 15-i száma Martignetti, akit Labriola felszólított, hogy írjon cikket erről a kérdésről, elkuldte a lap e számát Engelsnek, s 1890 márc. 26-i levelében megkérdezte, mi az ő véleménye róla – *361*

[465] Lásd 23. kot. 714–722. old. – *361*

[466] „Il Messaggero" – olasz polgári napilap, a kormány hivatalos lapja, 1878 óta jelenik meg Rómában. – *361*

[467] Engels „Az orosz cárizmus kulpolitikája" c. cikkének első két fejezete (v. o. 418. és 450. jegyz.) németul a „Neue Zeit" 1890 ápr.-i számában jelent meg. Szovegét azonban helyenként megváltoztatták, letompítva Engelsnek az orosz és a porosz uralkodó korokról, a Hohenzollernokról stb. valo véleményét. Engels tiltakozására a lap májusi száma az eredeti fogalmazvány szerint közölte az első két fejezetet, kiegészítve a III. fejezettel. A szerkesztőség ehhez a kovetkező lábjegyzetet fuzte: „Az I. és a II. fejezet szovegébe, amelyet a »Neue Zeit« áprilisi fuzete közolt, tévedés folytán belecsúszott néhány, a cikk jellegét lényegesen befolyásoló eltérés az eredeti szovegtől. Olvasóink bizonyára hálásak lesznek nekunk, ha mellőzve az egyes passzusokat felsorolo helyesbítést, az egész cikket újra közoljuk eredeti alakjában. Ebben a fuzetben teljes terjedelmében megtalálható." – *362 363 366*

[468] 1890 márc végén írt levelében Vera Zaszulics kérte Engelst, hogy kuldje el neki „Az orosz cárizmus kulpolitikája" (v. o. 418. jegyz.) III fejezetét, hogy a II. fejezettel egyutt közolje a „Szocial-Demokrat"-ban. – *364*

469 A „Szocial-Demokrat" 1890 febr.-i száma, amelyet Sztyepnyak (Sz. M. Kravcsinszkij) adott át Engelsnek, kozolte V. I. Zaszulics „Revolucionyeri iz burzsuaznoj szregyi" c. cikkét és Plehanov „Ny. G. Csernisevszkij" c. cikkének első részét. (Ennek második része a lap augusztusi számában jelent meg.) – *364*

470 1890 febr. végén Moszkvában diákzavargások tortek ki, s ezek gyorsan átterjedtek a péterváli, a kazanyi, a kijevi, a harkovi és az odesszai egyetemre is. A diákok a tudomány szabadságának és az egyetemek autonómiájának korlátozása ellen tiltakoztak, s a rendőrség letartóztatással, kiutasítással, számuzetésbe küldéssel igyekezett letorni mozgalmukat. – *365*

471 Sztyepnyak (Sz M. Kravcsinszkij) kezdeményezésére 1890-ben megalakult Angliában a Friends of Russian Freedom (Orosz Szabadság Barátai) nevü társaság, amelynek célja az volt, hogy Nyugat-Európában rokonszenvet keltsen az orosz forradalmi mozgalom iránt. 1891-től 1900-ig a társaság lapot is kiadott „Free Russia" (Szabad Oroszország) címmel. – *365*

472 Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. munkája negyedik, kiegészített kiadásáról van szó, amely 1891-ben (1892-es keltezéssel) jelent meg Stuttgartban. (Lásd 21. kot. A 441 oldalon levő, Kovalevszkijre vonatkozó megjegyzés a 21. kotet 55. old.-án található.) – *369 400 422 441 452 515*

473 1890 márc. 3–6-i levelében Sorge ezt írta Engelsnek: „Schluter úgy véli, most talán hamarosan módodban lesz kozzétenni Miquel leveleit, s ez esetben orulne, ha a »New Yorker Volkszeitung« kedvezményben részesülne olyanképpen, hogy előre átkuldenéd ide a másolatot és az alkalmas pillanatban távirati lag utasítást adnál a kozlésre." – Johannes Miquel ezeket az Engelsnél levő leveleket akkor írta, amikor még a Kommunisták Szovetségének (v. o. 386. jegyz.) tagja volt. – *371*

474 K. Schmidt, akit Engels tobbszor is hívott Londonba (v. o pl. 315. old.), 1890 ápr. 1-i levelében megkérdezte Engelst, hogy segíthetne-e valahogyan a Marx-hagyaték kiadásában. (Engelsnek azt a levelét, amelyre Schmidt válaszol, eddig még nem sikerult megtalálni.) – *374*

475 V. o. 24 kot. 4. old. – *374*

476 Koniggratznél (mai nevén Hradec Kralovénál), Sadová falu mellett folyt le 1866 júl. 3-án a porosz–osztrák háború dontő utkozete, amely az osztrák hadsereg teljes vereségével végződott. – *375*

477 A. Loriának K. Schmidt konyvéről szóló, a „Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik"-ban megjelent ismertetésére vonatkozóan v. o 25. kot 21–22. old – *375*

478 V. o. 19. kot 471–473. old. – *376*

479 Code Napoléon – francia torvénygyujtemény, I. Napóleon idején, 1804 és 1810 kozott állitották ossze; ot torvénykonyvből áll: polgári torvénykonyv, polgári perrendtartás, kereskedelmi torvénykonyv, buntető torvénykonyv és bunvádi perrendtartás. – *377 480*

480 „Le Parti socialiste. Organ du Comité Révolutionnaire Central" – francia blanquista hetilap, 1890-től 1898-ig jelent meg Párizsban. – *380*

[481] „L'Autonomie" – francia szocialista hetilap, 1888 ápr.-tól jelent meg Párizsban. – „Le Combat" – francia napilap, 1882-től jelent meg Párizsban, 1890 márc.-tól máj.-ig – amikor Guesde, Vaillant és mások szerkesztették – a szocializmus eszméit propagálta. – *380*

[482] A „Sozialdemokrat" 1890 ápr. 5-én közölte G. Beck „Erwiderung" c. cikkét, feleletül a lap márc. 22-i számában Zkw. jelzéssel megjelent, „Aus der russischen Bewegung" c. tudósításra. Ápr. 26-án a lap „Über die Propaganda unter der russischen Arbeitern" (Az orosz munkások közötti propagandáról) címmel közölt egy, a szerkesztőséghez intézett levelet; ennek aláírása Ossipowitsch volt (valószínűleg Vera Zaszulics álneve). – *381*

[483] 1890 ápr. 10. körüli, Engelshez intézett levelében Vera Zaszulics felsorolt néhány 1888–89-ben Svájcban megjelent orosz újságot: a „Szvobodá"-t (Szabadság), a „Borbá"-t (Harc), a „Szamoupravlenyijé"-t (Önkormányzat) és a „Szvobodnaja Rosszijá"-t (Szabad Oroszország). – *382*

[484] Dismal Swamp – kiterjedt mocsaras terület az USA-beli Virginia államban. – *384*

[485] „The People's Press – angol hetilap, az új trade-unionok orgánuma, 1890 márc.-tól 1891 febr.-ig jelent meg Londonban. – *384*

[486] A Reichstag szociáldemokrata frakciójának hallei értekezletén 1890 ápr. 13-án elfogadott május 1-i felhívás felszólította a német munkásokat, hogy a párizsi nemzetközi szocialista munkáskongresszus határozata értelmében (v. ö. 313. jegyz.) május 1-ét a nyolcórás munkanapért és az országos és nemzetközi munkásvédelmi törvényhozásért rendezett tüntetésekkel, gyűlésekkel stb. ünnepeljék meg. Javasolta továbbá, hogy gyűjtsenek mindenütt aláírásokat a Reichstaghoz intézendő petícióra, amely a párizsi kongresszus határozatainak megvalósítását követelné. A gyűléseket használják fel új munkásszervezetek megalakítására és a fennállók megszilárdítására is. Az „Ifjak" elképzeléseivel ellentétben (v. ö. 492. jegyz.) a felhívás a legális harci formák felhasználását helyezte előtérbe. Figyelmeztette a munkásokat, hogy meggondoltságukkal és fegyelmükkel hiúsítsák meg az uralkodó osztályok legreakciósabb csoportjának és a hadsereg vezetőinek provokációs terveit. Munkabeszüntetést a frakció csak olyan helyeken javasolt, ahol ez nem vezet összeütközésekre; hangsúlyozta, hogy a nemzetközi kongresszus sem fogadta el azt a javaslatot, hogy általános sztrájkot szervezzenek május 1-re. – *386*

[487] E levél egy részét a „New Yorker Volkszeitung" 1890 máj. 10-i száma közölte először. – *387*

[488] A Bloomsbury Socialist Society (Bloomsburyi szocialista társaság, London egy szegénynegyedéről elnevezve) önálló szervezetként 1888 aug.-ban alakult meg, elszakadva a Szocialista Ligától (v. ö. 86. jegyz.), amelyben az anarchisták kerekedtek felül. A társaság Eleanor Marx és Edward Aveling vezetésével élénk agitációs és propagandamunkát végzett a londoni East End munkásai közt. Képviselői tagjai voltak az 1890 máj. 4-i Hyde Park-i tüntetést szervező központi bizottságnak (v. ö. 489. jegyz. és 22. köt. 55–56. old.). – *387*

[489] A Londonban 1890 máj. 4-én rendezendő első angol májusi demonstráció megszervezésére központi bizottság alakult a trade-unionok, a radikális klubok (v. ö. 58. jegyz.) és egyes szocialista csoportok képviselőiből. A tüntetést követő hónapokban ez a bizottság vezette a küzdelmet a nyolcórás munkanap törvénybe iktatásáért, az 1889. évi párizsi kongresszus (v. ö. 313. jegyz.) határozatainak megvalósításáért és a munkáspárt megalaki-

tásáért. A bizottság kezdeményezte a Legal Eight Hours and International Labour League (Törvényes nyolcórás munkanapért küzdő és nemzetközi munkásliga) 1890 júl.-ban történt megalakulását. – *388 393 395 396 400 462*

[490] Bebelnek arról a tudósításáról van szó, amely az „Arbeiterzeitung" 1890 ápr. 25-i számában jelent meg. Schippelre vonatkozóan v. ö. 492. jegyz. – *389*

[491] 1890 ápr. 9-i, Zürichben kelt levelében Bebel (Engelsnek egy eddig még meg nem talált levelére válaszolva) ezt írta: „Amit V[ilmos] elmeállapotáról írsz, az régóta az én véleményem is", ti. hogy a császár nem normális, nyughatatlan, ontelt, cezaromániás. – Ugyanebben a levelében kozolte Bebel, hogy leányát, Friedát eljegyezte dr. Ferdinand Simon, orvos, aki most Zürichben dolgozik, de az ifjú pár később valószínűleg áttelepül az Egyesult Államokba, bármilyen kellemetlen is ez a szulőknek. – *391*

[492] 1890 márc. végén a berlini szociáldemokraták egy csoportja és benne M. Schippel felhívást adott ki „Was soll am 1. Mai geschehen?" (Mi történjék május 1-én?) címmel, s ebben általános munkabeszüntetésre hívta fel a munkásokat. A felhívás az „Ifjak"-nak nevezett kispolgári anarchisztikus csoport nézeteit fejezte ki, amely 1890-ben alakult ki. A csoport magvát diákok, fiatal irodalmárok, helyi lapok szerkesztői alkották, akik szektás, osszeeskuvő politikát akartak rákényszeríteni a pártra. A csoport vezetői a munkásoknak egyes opportunista szociáldemokrata Reichstag-képviselőkkel szemben való bizalmatlanságát a pártvezetőség és a párt marxista stratégiája és taktikája elleni harcra használták ki; figyelmen kívül hagyták a szocialista-törvény (v. ö. 17. jegyz.) eltörlése után kialakult uj helyzetet, tagadták a harc legális eszkozeit és követelték a parlamenti tevékenységről való lemondást; a szovetségi politikát opportunizmusnak tekintették és a pártvezetőséget a kispolgári érdekek védelmével, a pártdemokrácia megsértésével vádolták. Az erfurti kongresszus (1891 okt.) az „Ifjak" néhány szóvivőjét kizárta a pártból. – Az „Ifjak" felhívására a pártvezetőség a Reichstag-frakció ápr. 13-i, „An die Arbeiter und Arbeiterinnen Deutschlands!" megszólítású felhívásával (v. ö. 486. jegyz.) válaszolt. – *392 439 440 444 473 482*

[493] 1890 szept. 30-án járt le a szocialista-törvény (v. ö. 17. jegyz.) érvénye. – *392*

[494] Az 1889. évi párizsi nemzetkozi szocialista munkáskongresszus (v. o. 313. jegyz.) határozatairól van szó. – *395*

[495] L. H. Morgan „Houses and Houselife of the American Aborigines" c. könyvéről van szó. – *396 400 418 429*

[496] Engels itt Danyielszon 1890 máj. 17-i levelének elejét idézi. – *396*

[497] A boulangistáknak az 1890 ápr. 27-i és máj. 4-i párizsi községi választáson elszenvedett súlyos veresége után feloszlott a Nemzeti Republikánus Bizottság, amelynek Boulanger volt az elnöke. – *396*

[498] E sorokat Engels levelezőlapra írta, amelynek sarka le van szakítva. A szogletes zárójelben levó szavak szerkesztőségi kiegészítések. – *398*

[499] Sorge és Schluter nyilatkozatban tiltakozott az ellen, ahogy A. Sartorius von Waltershausen „Der moderne Sozialismus in den Vereinigten Staaten von Amerika" (A modern szocializmus az Amerikai Egyesult Államokban) c. konyve Marxrol beszélt. A nyilatkozatot a „Sozialdemokrat" 1890 máj. 31-i száma közolte. – *399*

[500] Az 1890 máj. 4-i demonstrációról van szó (v. ö. 392–393. old. és 22. köt. 54–59. old.). – *400*

[501] Célzás arra, ahogyan a „New Yorker Volkszeitung" az Aveling ellen emelt vádakkal (v. ö. 59. jegyz.) foglalkozott. – *400*

[502] Engels: „Május 4-e Londonban" (lásd 22. köt. 54–59. old.). – *401*

[503] A levél egy részét Engels idézi „Válasz Paul Ernst úrnak" c. cikkében (lásd 22. köt. 72–76. old.). Ez utóbbit Engels válaszul írta P. Ernstnek a „Volksstimme" 1890 szept. 16-i számában megjelent cikkére, amely elferdíti Engelsnek e levélben kifejtett gondolatait, s megkísérli Engelst az „Ifjak" csoportjával (v. ö. 492. jegyz.) eszmei kapcsolatba hozni. – *402 482*

[504] H. Bahr a „Freie Bühne für modernes Leben" (Szabad színpad a modern élet számára) c. folyóirat 1890 máj. 28-i, 17. számában „Zur Frauenfrage. – Die Epigonen des Marxismus" címmel támadta P. Ernst „Frauenfrage und soziale Frage" c., e lap máj. 14-i számában megjelent cikkét. Máj. 31-i levelében Ernst arra kérte Engelst, hogy támogassa őt Bahrral való vitájában. – *402*

[505] „Térjünk vissza birkáinkra" (revenons à nos moutons) – a „Maître Pathelin" (Pathelin mester) c. középkori francia bohózatból származó mondás; jelentése: térjünk vissza a kiindulópontra, beszélgetésünk tárgyára. – *404*

[506] 1890 febr. 24-i levelében Danyielszon szerencsekívánatait fejezte ki a német szociáldemokrácia nagy választási sikere (v. ö. 435. jegyz.) alkalmából. – *405*

[507] 1890 jan. 22-én Danyielszon elküldte Engelsnek a „Sztatyisztyicseszkij jezsegodnyik po Moszkovszkoj gubernyiji za 1889 g." c. kiadványt, különösen figyelmébe ajánlva benne Ny. Ny. Csernyenkov „Kresztyanszkij kregyit v Moszkovszkoj gubernyiji po szoobscsenyijam g. g. korreszpongyentov" és „Nyekotorije szvegyenyija o kresztyanszkih obscsesztvennih zajmah v Moszkovszkoj gubernyiji (po isszledovanyijam 1876–1878 gg.)" c. cikkeit. – *406*

[508] A Stuart-házbeli Charles Edward híveinek 1745–46-os felkeléséről van szó, amelyben egyszersmind kifejezésre jutott a skót és az angol néptömegek tiltakozása a földesúri kizsákmányolás és a szegényparasztok tömeges elűzése ellen. A felkelés leverésének következtében teljesen szétzúzódott a skóciai klán-rendszer, a parasztok elűzése még nagyobb arányokban folyt tovább. – *406*

[509] Lásd 23. köt. 682–683. old. – *406*

[510] 1890 jún. 3-i levelében Schlüter közölte Engelsszel, hogy megbízták őt a „New Yorker Volkszeitung" által kiadott „Pionier" népkalendárium szerkesztésével, s engedélyt kért, hogy közölhesse ebben Engels 1877-ben írt Marx-életrajzát (lásd 19. köt. 98–107. old.). Kérte Engelst, hogy néhány sorral egészítse ki ezt az életrajzot Marx haláláig. Ugyanakkor azt is közölte Schlüter, hogy az eddigi főszerkesztő kilépése miatt ideiglenesen őt nevezték ki ezen újság főszerkesztőjévé. E tisztsége azonban csak átmeneti volt. – *407*

[511] Lásd 19. köt. 461–465. old. – *407*

[512] Az 1890 jún. 3-án aláírt német–angol gyarmati egyezmény értelmében (v. ö. 182. jegyz.) Anglia átadta Németországnak Helgoland szigetét. – *408*

[513] Ernst Moritz Arndt: „Des Deutschen Vaterland". – *409*

[514] Ennek a levélnek a borítékja is megvan; címzése: W. Liebknecht Reichstag-képv. úrnak, Fürbringerstr. 17. II., Berlin, Németország. – *410*

[515] E levelet eddig nem sikerült megtalálni. – *410*

[516] 1861 jan.-ban Lassalle azt javasolta Marxnak, hogy közösen indítsanak újságot Berlinben. Kikötései azonban nem tették lehetővé Marx és Engels számára, hogy részt vegyenek e terv megvalósításában. Erre vonatkozóan v. ö. 30. köt. 143., 151., 157–158. old. – *410*

[517] 1890 jún. 13-i levelében Kugelmann arra kérte Engelst, küldje el neki a „Daily Telegraph"-nak azt a két számát, amelyben Kingston beszámol Bismarcknál tett látogatásáról. „The Daily Telegraph" – angol napilap, 1855 óta jelenik meg Londonban, előbb liberális, majd a 80-as évektől konzervatív, 1937-ben fuzionált a „Morning Post"-tal, azóta „Daily Telegraph and Morning Post" címmel jelenik meg. – *412*

[518] Ezeket a sorokat Engels levelezőlapra írta. A címzés a hátoldalon: W. Liebknecht Reichstag-képv. úrnak, Fürbringerstr. 17. II., Berlin, Németország. – *413*

[519] Liebknecht nyilván arra kérte Engelst, hogy írjon választ a „Justice" 1890 jún. 21-i számában megjelent „Make a Note of this!" c. glosszára. Ez Brousse-ra, a posszibilisták (v. ö. 20. jegyz.) vezetőjére hivatkozva azt állította, hogy Liebknecht a német szociáldemokrácia nevében kijelentette: „Mi nem vagyunk forradalmárok"; továbbá, hogy a német szociáldemokrácia minden reményét a propagandába veti, nem pedig a forradalmi tettekbe. Következő, jún. 28-i számában közölte a lap F. Gilles „German Social-Democrats still Revolutionists" c. válaszát; eszerint ha Liebknecht megtette is az idézett kijelentést, ezt nem az egész párt nevében tette, mert a párt az összes kongresszusain hangsúlyozta a forradalmi elvekhez való hűségét. A „The People's Press" aug. 2-i száma közölte Liebknecht nyilatkozatát erről a két írásról. – *413 421*

[520] A német szociáldemokrácia 1890 okt. 12-től 18-ig Hallében tartotta a szocialista-törvény (v. ö. 17. jegyz.) eltörlése utáni első kongresszusát; ezen a „Németországi Szociáldemokrata Párt" nevet vette föl. A kongresszus fő napirendi pontja az új szervezeti szabályzat (v. ö. 536. jegyz.) megvitatása volt. Liebknecht javaslatára elhatározták, hogy a következő kongresszusra kidolgozzák és három hónappal annak megtartása előtt vitára bocsátják az új pártprogram tervezetét. Tárgyalt a kongresszus a pártsajtóról is, valamint a pártnak a sztrájkok és bojkottok kérdésében való állásfoglalásáról. – *416 429 441 443 445 466 471 475 493 516 518*

[521] Ezeket a sorokat Engels levelezőlapra írta. A címzés a hátoldalon: F. A. Sorge Esq., Hoboken N. Y., US Amerika; a Mt. Desert, Maine idegen kéz javítása. – *418*

[522] Leedsben a gázgyárak tulajdonosai azt követelték, hogy a munkások négyhavi időtartamra legyenek alkalmazva és erre az időre mondjanak le a sztrájkjogról, valamint hogy a nyolcórás munkanap alatt a munkateljesítmény legyen 25%-kal magasabb, mint a régebbi hosszabb munkaidőben. Ezzel gyakorlatilag felszámolták volna Leedsben a gázgyári munkások szakszervezetét és az általa kiharcolt nyolcórás munkanapot. 1890 júl. elején valóságos csaták folytak a tiltakozásul sztrájkoló munkások és a katonaság által támogatott sztrájktörők közt, de végül a munkások elszánt ellenállása győzött, s a vállalkozóknak le kellett mondaniok követeléseikről. A leedsi események egyik hősének, Will Thorne-nak, Engels megbecsülése jeléül Marx „Tőké"-je I. kötetének angol kiadását ajándékozta ezzel az ajánlással: „To Will Thorne, the victor of Leeds battle, with fraternal greetings from

Frederick Engels" (Will Thorne-nak, a leedsi csata gyoztesének, testvéri udvozlettel Frederick Engelstól) – *418 419*

[523] „Neuer Welt Kalender" – a „Neue Welt" c. szocialista folyóirat évkonyve, 1883-tól 1914-ig Stuttgartban, 1915-tól 1933-ig Hamburgban jelent meg. – *420*

[524] Ezeket a sorokat Engels levelezolapra irta. A címzés a hátoldalon: W. Liebknecht úrnak, Sudplatz 11., Lipcse, Németország. – *421 436*

[525] A prospektus bejelentette, hogy a „Neue Zeit" a jovóben hetenként jelenik meg Ez 1890 okt.-től valósult meg. – *423*

[526] Engels: „Az óskeresztenyseg történetéhez" (lásd 22. kot. 419–442. old.). A mu csak 1894 júl.-ban készult el és a „Neue Zeit" XIII. evf. (1894–95) I. kot. 1. és 2. sz.-ban jelent meg. – *423*

[527] E level egy része megjelent a „Berliner Volkstribune" 1890 szept. 27-i számában. – *425*

[528] Kékkonyveknek (Blue Books) nevezték kék borítólapjukról az angol parlament és a kulugyminiszterium dokumentumkozlo kiadványait. – *425*

[529] „Deutsche Worte" – osztrák társadalmi-politikai folyóirat, 1881-tol 1904-ig jelent meg Bécsben, 1883 júl.-ig hetenként, utána havonta. – *425*

[530] A „Berliner Volkstribune" 1890 jún. 14-i, 28-i, júl. 5-i és 12-i számában „Jedem der volle Ertrag seiner Arbeit" gyujtőcímmel cikkek jelentek meg F. D. Nieuwenhuistol, P Ernsttól, P. Fischertól es „Egy munkástól". Júl 12-en a szerkesztőség zárszót irt a vitához. – *426*

[531] „Bergensposten" – norvég napilap, 1854-tól 1893-ig jelent meg. – *429*

[532] Az „Ifjak" csoportjáról van szó (v. o. 492. jegyz.). – *430 434*

[533] A „Berliner Volksblatt" 1890 júl. 29-i számában megjelent Bebelnek egy nyilatkozata, válaszul a „Sachsische Arbeiterzeitung" (v. o. 534. jegyz.) júl. 23-i, „Der 1. Oktober" c. cikkére. – *430*

[534] „Sachsische Arbeiterzeitung" – német szocialdemokrata napilap, 1890-tól 1908-ig jelent meg Drezdában – „Volksstimme" – német szocialdemokrata napilap, 1890-től 1933-ig jelent meg Magdeburgban. Mindkét lap a 90-es évek elején az „Ifjak" (v. o. 492. jegyz.) orgánuma – *430*

[535] Engels· „Május 4-e Londonban". – *430*

[536] A hallei pártkongresszus elott (v. o 520. jegyz) 1890 augusztusában vitára bocsátották a párt új szervezeti szabályzatának a Reichstag-frakció által kidolgozott tervezetét; ez a frakciónak felugyeleti és ellenőrzesi jogot adott volna a pártvezetőség felett. A szocialdemokrata munkások elutasították ezt a pártdemokrácia elleni támadást, a kongresszus olyan szervezeti szabályzatot fogadott el, amely megvonta a frakciótól az ellenőrzés jogat Egyes elójogai azonban megmaradtak. Az elfogadott szervezeti szabályzat a demokratikus centralizmus elvein épult, de nem szabályozta részleteiben a párttagok kotelességeit Tisztázta a vezetőségi tagok fizetésének mértékét és a helyi szervezetek kongresszusi képviseletének módját is. A szabályzat az adott korulmenyek kozt lehetővé tette, hogy a párt mint tomegpárt epítse ki szervezeteit es megfeleljen az osztályharc feladatainak – *434*

[537] O v. Boenigk, aki előadást készült tartani a szocializmusról, 1890 aug. 16-i levelében megkérdezte Engelst: „hitt-e Karl Marx és hisz-e Friedr. Engels úr abban, hogy a szocialista eszme a műveltség, vagyis a belátás ma uralkodó kulonfélesége idején udvosen megvalósítható, vagy azt gondolja – amit én helyesebbnek latok –, hogy várni kell a megvalósítással addig, amíg meg nem lesz ez az egyontetu belátás". A másik kérdése Marx feleségének származására vonatkozott. – *436*

[538] Engels és Schorlemmer 1890 július 1-től 26-ig hajóutat tett Norvégiában. – *439 445 456*

[539] A Párizs kozelében, Versailles mellett levő, I. Napóleon által alapított saint-cyri tiszti iskola végzett novendékeit a francia tisztikar elitjéhez tartozóknak tekintették. – *440*

[540] A drezdai gyülés 1890 augusztus 10-én, a magdeburgi 13-án volt; mindkettő teljes bizalmat szavazott Bebelnek és az általa vezetett Reichstag-frakciónak. A berlini gyülés, amelyet eredetileg 20-ra tűztek ki, 25-én folyt le, s ennek résztvevői is Bebel és a pártvezetőség oldalára álltak. – *441*

[541] A „Figaro" 1890 aug 20-án cikksorozatot kezdett „Les coulisses du boulangisme" címmel Az X jelzésu cikkek szerzője Mermeix, volt boulangista volt – *441*

[542] Marknak nevezték a germánok nemzetségi-torzsi szállását, majd a korai feudalizmusban a német falukozosségeket, amelyek a föld koztulajdonán alapultak (V o 20 kot. 611-624 old) A mir ugyanezen alapuló orosz falukozosség volt. – *441*

[543] A belga Munkáspárt, amelynek vezetésében a posszibilisták (v o. 20 jegyz) voltak hangadók, 1889-ben Párizsban mind a marxisták kongresszusán (v ó. 313. jegyz.), mind a posszibilistákén (v o 317. jegyz) képviseltette magát, s ez utóbbin megbízatást kapott a kovetkező nemzetkozi kongresszus osszehívására. A marxisták kongresszusa a svájci szocialistákat bízta meg, hogy alakítsanak végrehajtó bizottságot, amely előkészíti a kovetkező kongresszusnak Svájcba vagy Belgiumba való osszehívását. Így ez a bizottság cselekedeteiben a belga Munkáspárttól fuggott 1890 nyárutóján a belga párt fótanácsa az 1889-es posszibilista kongresszus megbízásából kikuldte a meghívásokat a Brusszelben 1891-ben rendezendó nemzetkozi munkáskongresszusra. Minthogy a svájciak végrehajtó bizottsága addig semmiféle kongresszusi előkészuletet nem tett, az a veszély fenyegetett, hogy 1891-ben ismét két nemzetkozi munkáskongresszus tárgyal majd egyidejűleg. – *442 445 447 466 493*

[544] Engels: „Az 1891-es nemzetkozi munkáskongresszus" (lásd 22. kot. 64–67. old.). – *442 448*

[545] Az angol trade-unionok 1890 szept. 1–6-i liverpooli kongresszusán 460 kuldott vett részt, tobb mint 1,4 millió szervezett munkás képviseletében. Ezúttal először volt jelentős képviseletuk az új trade-unionoknak is, amelyekre az angol szocialisták bizonyos befolyást gyakoroltak. A régi trade-unionok vezetőinek ellenállásával szemben a kongresszus kimondta határozatában, hogy koveteli a nyolcórás munkanap torvénybe iktatását, s célszerúnek tartja a trade-unionoknak a nemzetkozi munkásszervezetek tevékenységében való részvételét. Úgy határozott, hogy a trade-unionok képviseltetik magukat a brusszeli nemzetkozi munkáskongresszuson. – *442 444 466*

[546] A német szociáldemokrácia hallei kongresszusa alatt (v. o. 520. jegyz.) 1890 okt. 16-án és 17-én Bebel, Liebknecht és a pártvezetőség más tagjai tanácskozást folytattak a kongresszus kulfoldi vendégeivel Engels javaslatainak megfelelően elhatározták, hogy 1891-ben, Brusszelben egyesult szocialista kongresszust rendeznek. Kimondták, hogy a II.

Internacionálé alapító kongresszusa által felállított svájci végrehajtó bizottság (v. ö. 543. jegyz.) egyezzék meg a belga Munkáspárt főtanácsával a nemzetközi munkáskongresszusnak 1891 augusztus 16-ra, Brüsszelbe való összehívásáról; a kongresszusra a világ minden munkásszervezete kapjon meghívást; a posszibilisták is részt vehetnek rajta, ha elismerik a kongresszus teljes szuverenitását. – *443 448 459 466 468 471 473 476 493 518*

547 K. Kautsky megírta Engelsnek, hogy a hallei kongresszus után (v. ö. 520. jegyz.) bíráló cikkeket akar közölni a „Neue Zeit"-ban a gothai programról (v. ö. 361. jegyz.); szerzőül meg akarta nyerni Engelst, Bebelt és a párt más vezetőit. – *444*

548 „Schwäbische Tagwacht" – német szociáldemokrata napilap, 1881-től jelent meg Stuttgartban. – *444*

549 Lujo Brentano „Die Arbeitergilden der Gegenwart" c. kétkötetes művében állította ezt. – *444*

550 „Búcsúlevél a »Sozialdemokrat« olvasóihoz" (lásd 22. köt. 68–71. old.). – *445*

551 „Válasz a »Sächsische Arbeiterzeitung« szerkesztőségének" (lásd 22. köt. 62–63. old.). – *445*

552 1890 szept. 16-i levelében Lafargue közölte Engelsszel, hogy a francia szocialisták lehetségesnek tartják nemzetközi munkáskongresszusnak 1891-ben Belgiumban való megtartását, mert a posszibilisták (v. ö. 20. jegyz.) minden befolyásukat elvesztették a belgákra és a hollandokra, s nem veszélyeztetik a kongresszus sikerét. – *447*

553 Ezt a levelet eddig nem sikerült megtalálni, de Bebel 1890 szept. 23-i válaszában ez áll: „Konferencia-félét rendezni Hallében jó és könnyű lenne, mert a franciákon és Nieuwenhuisön kívül az osztrákok is képviselve lesznek három-négy fővel." – *448*

554 „L'Idée nouvelle" – francia szocialista havi folyóirat, 1890-től 1892-ig jelent meg Párizsban, munkatársai voltak Guesde, Lafargue és Vaillant is. – *448*

555 A „Justice" 1890 szept. 20-i számának „The Death of a Hero" c. cikkéről van szó. – *449*

556 1890 szept. 17-i levelében Ch. Caron engedélyt kért Engelstől, hogy a „Revue politique et littéraire"-ben (Politikai és irodalmi szemle) Marx és Engels írásainak fordításait közölje (v. ö. 557. jegyz.) – *450*

557 1890 szept. 19-i levelében P. Lafargue figyelmeztette Engelst, hogy ne adjon engedélyt Ch. Caronnak Marx „A filozófia nyomorúsága" c. műve közlésére (v. ö. 556. jegyz.), mert Caron magánvállalkozó, aki már régen visszavonult a munkásmozgalomtól. – *451*

558 1890 szept. 3-i levelében J. Bloch a következő kérdéseket tette föl Engelsnek: 1. Hogyan lehetséges, hogy a görögöknél a vérrokonsági család megszűnte után sem volt megengedhetetlen a testvérházasság? 2. A materialista történetfelfogás szerint *csakis* a gazdasági viszonyok a meghatározó mozzanatok, vagy pedig ezek csupán mintegy szilárd alapját alkotják az összes többi viszonyoknak, amelyek azután szintén gyakorolhatnak hatást? – *452*

559 V. ö. 21. köt. 40–41. old. – *452*

560 A Ptolemaioszok macedón-görög eredetű egyiptomi uralkodócsalád voltak, i. e. 305–30. – *452*

561 Lásd 8. kot. 101–196. old. – *454*

562 Lásd 20. kot. 1–317. és 21 kot 249–293. old. – *454*

563 1890 szept. 19-i levelében J. Guesde helyesbítette azt, amit Engels Bonnier-nak írt (v. o. 544. jegyz.), hogy az 1889 évi párizsi nemzetkozi munkáskongresszus (v o. 313. jegyz.) a svájci és a belga szocialistákat egyuttesen bízta meg a kovetkező kongresszus összehívásaval. Hangsúlyozta, hogy a marxista kongresszus határozata szerint a svájciaknak végrehajtó bizottságot kell alakitaniok, amely a kovetkezo kongresszust összehívja Svájcba vagy Belgiumba (v. o. 543. jegyz.). – *459*

564 Ezt a levelet eddig nem sikerult megtalálni. 1890 szept. 29-én Bebel ezt írta Engelsnek: „Ma tanácskoztunk a nemzetkozi konferencia ugyében. Nem tudtuk rászánni magunkat, hogy további meghivásokat kuldjunk ki, már csak azért sem, hogy olyan látszatot ne keltsunk, mintha a nemzetkozi delegációk révén kulonos dicsfénnyel akarnók ovezni kongresszusunkat. Az idő is nagyon előrehaladott. Az osztrákokon, franciákon és hollandokon kívul tehát egy belga és egy svájci bizottsági tag jelenik meg meg. Az utóbbi már a múlt héten elhatározta, hogy Belgium mellett foglal állást, nehogy szakadást idézzen elő. Azt hiszem, ilyen képviseletekkel bizonyára lehetséges lesz minden kérdésben a mi nézeteinknek megfelelő megállapodást elérni. Kizártnak tartom, hogy hasonló dolgok történjenek, mint tavaly Párizsban." – *459*

565 Egy nagy barna kortéról van szó, amelyről Laura Lafargue azt írta, hogy valószínuleg ki kell majd dobni. Az idezetet v. o. Schiller: „Don Carlos", V. felv. 10. jel. – *460*

566 Engels itt von Schleinitz gróf és von Schaumburg gróf ongyilkosságára, von Kleist gróf bebortonzésére és a „Neue Preussische Zeitung" 1890 szept. 22-i, „Ein ernstes Wort" c. cikkére utal, valamint arra a Pompadour márkinőnek tulajdonított, de valójában régebbi, ismeretlen eredetú mondásra: „Après nous le déluge!" (Utánunk az ozonvíz!) – *461*

567 1890 okt. 9–15-i châtellerault-i kongresszusukon a posszibilisták végleg két csoportra szakadtak. broussistákra (v. o. 20. jegyz.) és allemanistákra (v. o. 466. old.). Az utóbbiak, akik szervezetuket Parti ouvrier socialiste révolutionnaire-nek (Szocialista Forradalmi Munkáspártnak) nevezték, nem mentek ugyan túl a posszibilisták ideológiai és taktikai álláspontján, de – ezektól eltéroen – igyeketek propagandát kifejteni a szakszervezetekben (szindikátusokban), amelyeket a munkások szervezkedése fő formájának tekintettek. Fontos harci eszkozként propagálták az általános sztrájkot, de (a posszibilistákhoz hasonlóan) nem voltak az egységes, centralizált párt hívei, hanem autonómiát hirdettek, s nagy jelentőséget tulajdonítottak kozségtanácsi képviselői helyek megszerzésének. – *463 466 468 471 472 493 518*

568 V. o. Dante: „La Divina Commedia", Pokol, I. ének 1. sor. – *464*

569 A „Daily Chronicle" 1890 szept. 25-i száma kozolte E. Aveling „The New Era in German Socialism" c. cikkét, amely idézte Engelsnek a „Sozialdemokrat" utolsó számába írt „Búcsúlevel"-ét (v. o. 550. jegyz.) – „The Daily Chronicle" – angol liberális napilap, 1855-tól (e címmel 1877-től) 1930-ig jelent meg Londonban. A 80-as évek végén es a 90-es évek elején kozolt cikkeket az angol munkásmozgalomról is – Avelingnek Bernsteinnel készített interjúja a „Star" 1890 szept. 29-i számában jelent meg, ezzel a címmel: „Germany Flooded with Papers from Kentish Town – A Talk with the Editor." – *464*

570 1890 szept. 10-ről kelt két levelében F. A. Sorge azt írta, hogy Schewitsch (v. o. 348. jegyz.) kegyelmet konyorgott ki magának a cártól és állást kapott Rigában. Ezt a hírt alá-

támasztja Schewitschnek egy levele, amelyben kérte, hogy holmiját küldjék utána egy rigai szállóba. – *465*

571 A „New Yorker Volkszeitung" 1890 szept. 10-i száma közölte J. Grunzig „Die Vorgänge im Lager der deutschen Sozialdemokratie" c. cikkét, amely az „Ifjak" (v. ö. 492. jegyz.) nézeteit képviselte. – *465*

572 A francia Munkáspárt VIII., lille-i kongresszusa (1890 okt. 11–12.), amelyen 97 helység több mint 200 pártszervezetének képviseletében 70 küldött vett részt, felülvizsgálta a párt szervezeti szabályzatát, megválasztotta 1890–91-re a párt országos tanácsát (v. ö. 353. jegyz.) és meghatározta ennek hatáskörét. A párt hivatalos lapja a „Socialiste" lett. A kongresszus 1891 máj. 1-re béketüntetést hirdetett. Nem támogatta az általános sztrájk gondolatát abban a formájában, amelyben a szakszervezetek 1888. évi bordeaux-i kongresszusán szó volt róla (v. ö. 163. jegyz.), de célszerűnek tartotta a nemzetközi bányászsztrájkot. Fölszólította a kongresszus a párttagokat, hogy lépjenek be a szakszervezetekbe és terjesszék ott a szocializmus eszméit. – A francia szakszervezetek IV., calais-i kongresszusa (1890 okt. 13–18.) elfogadta a lille-i kongresszusnak a május 1-i tüntetésre és a bányászsztrájkra vonatkozó határozatát. – *466 471 473*

573 A posszibilisták elutasították az 1890 máj. 1-i tüntetésen való részvételt. Ezt azzal indokolták, hogy a tüntetésen boulangisták és reakciós ügynökök is részt akarnak venni, s ezért félő, hogy az kárára lesz a munkásosztálynak. – *467*

574 Lásd 23. köt. 32–37. old. – *467*

575 Engels e kérdése Sorge 1890 szept. 23-i levelének egy megjegyzésére vonatkozik. Okt. 14-i levelében Sorge megmagyarázta: arra gondolt, hogy Eleanort nem engedték be a liverpooli szakszervezeti kongresszusra (v. ö. 545. jegyz.), s föltehetően ellene irányult a „People's Press" szept. 13-i cikke is. – *468*

576 V. ö. Freiligrath: „Der Mohrenfürst" (A mór fejedelem). – *469*

577 Liebknecht valószínűleg a „Berliner Volksblatt" 1890 okt. 1–5-i számait küldte el Engelsnek. Az okt. 5-i szám közölte Engels cikkét, „Válasz Paul Ernst úrnak" (v. ö. 503. jegyz.). Miután a szocialista-törvény (v. ö. 17. jegyz.) bukásával a „Sozialdemokrat" betöltötte hivatását és megszűnt, a „Berliner Volksblatt" lett a párt központi lapja, a hallei kongresszus után (v. ö. 520. jegyz.) hivatalosan is, 1891 január 1-től „Vorwärts" címmel. – *470*

578 „Hamburger Echo" – német szociáldemokrata napilap, 1887 okt.-től jelent meg. – *470*

579 „St. Johann–Saarbrücker Volkszeitung" – német napilap, 1876-tól 1902-ig jelent meg Saarbrückenben és St. Johannban. – *470*

580 „Deutscher Reichsanzeiger und Königlich Preussischer Staatsanzeiger" – német napilap, a kormány hivatalos lapja, 1819-ben alapították, 1871-től 1917-ig Berlinben jelent meg. – „Állami értesítőnkön" a „Berliner Volksblatt" értendő. – *470*

581 A bectoni Gas Light and Coke Co. tulajdonosai sztrájk kitörésétől féltek, s katonasággal akarták megfélemlíteni munkásaikat; ezért a hadsereg Chathamben állomásozó egységei 1890 okt. 3-án készenléti állapotban voltak, bevetésükre azonban nem jött parancs. London több kerületében munkásgyűlések ítélték el a kormánynak arra való készségét, hogy csapatokkal siessen a vállalkozók segítségére a sztrájkoló munkások ellen. – *470*

[582] A „Justice" 1890 okt. 18-i sz.-nak „The Split in France" c. szerkesztőségi cikkéről van szó. – *471 473 494*

[583] 1890 szept. 28-i levelében Laura Lafargue írt Engelsnek arról, hogy férje galandféregtől szenved. – *472*

[584] Engels itt a lille-i és calais-i kongresszusra (v. ö. 572. jegyz.) és a hallei pártkongresszusra (v. ö. 520. jegyz.) utal. – *472*

[585] 1888-ban a posszibilisták elutasították, hogy a maguk összehívta troyes-i kongresszuson részt vegyenek (v. ö. 155. jegyz.). – *473*

[586] „Gil Blas" – francia bulvárlap, 1879 nov.-től 1914 júl.-ig naponta jelent meg Párizsban, 1889-ben Boulanger-t támogatta, 1890 okt. 17-i számában egy szemmel láthatóan kitalált Bebel-interjút közölt; P. Lafargue megkérdezte Engelst: lehetséges-e, hogy az interjú Bebeltől származik. Engels elküldte Bebelnek az interjút egy kísérőlevéllel, amelyet eddig nem sikerült megtalálni. Bebel okt. 24-én azt felelte, hogy az interjú az első betűtől az utolsóig hamisítás; ő senkinek nem adott interjút. Lafargue a „Socialiste" okt. 26-i számának „Le Gil Blas interviewer" (Az interjúvoló Gil Blas) c. glosszájában leleplezte a hamisítást. – *473*

[587] 1890 okt. 16-i levelében Lafargue azt írta Engelsnek, hogy a burzsoázia bosszúja folytán a lille-i kongresszusnak majd minden küldötte elveszítette munkáját, s kénytelen kisiparosként stb. dolgozni. Figyelemre méltó azonban – írta –, hogy sokuk választott funkcióba jutott községi tanácsban stb.; ez azt mutatja, hogy növekszik a francia Munkáspárt befolyása. – *474*

[588] P. Lafargue visszaemlékezése Marxról a „Neue Zeit" IX. évf. (1890–91) I. kot. 1–2. sz.-ban jelent meg. (Magyarul lásd „Marx. Írások életéről és tevékenységéről", Budapest 1968, 138–154. old.). – *474*

[589] Ezeket a sorokat Engels arra a levélre írta, amelyet Eleanor Marx-Aveling 1890 okt. 16-án Halléból küldött neki, s amelyet ő Bernsteinhez továbbított. – *475*

[590] A „Berliner Volksblatt" 1890 okt. 14-i száma és melléklete „Der Parteikongress" címmel beszámolókat közölt a hallei pártkongresszusról. – *475*

[591] E sorokat Engels levelezőlapra írta. A címzés a hátoldalon: W. Liebknecht úrnak, Kantstrasse 160, Charlottenburg–Berlin, Németország. – *476*

[592] A levélnek egy részét közölte a „Leipziger Volkszeitung" 1895 okt. 26-i számának melléklete. – *477*

[593] 1890 okt. 20-i levelében K. Schmidt közölte Engelsszel: azt az ajánlatot kapta, hogy vegye át a „Zuricher Post" tőzsdei rovatának szerkesztését. Ezt az ajánlatot el is fogadta, de nem a tőzsdei rovat, hanem a külpolitikai hírrovat szerkesztését bízták rá. 1891 jún. 18-án közölte Engelsszel, hogy megválik a laptól. – *477*

[594] 1688-ban, a Stuart-dinasztia megdöntése után alkotmányos polgári monarchia jött létre Angliában, élén Orániai Vilmossal, az új földbirtokos arisztokrácia és a finánctburzsoázia közötti kompromisszumként. Az angol polgári történetírás „dicsőséges forradalomnak" (Glorious Revolution) nevezi ezt az átalakulást. – *481*

595 A deisták olyan vallásfilozófiai irányzatot képviseltek, amely szerint van ugyan isten és ez teremtette a világot, de a fejlődés további menetére nincs semmi hatása. A feudalizmusban uralkodó egyházi világszemlélettel szemben ez haladó irányzat volt; a deisták bírálták a középkori vallásos nézeteket és egyházi dogmákat, és leleplezték a papság élősdi voltát. – *481*

596 V. ö. 21. kot. 279–293. old. – *482*

597 V. ö. 23. kot. 216–283., 668–713. old. – *482*

598 Schmidt a „Berliner Volkstribüne" 1890 szept. 27-i számában közzétette Engels hozzá intézett aug. 5-i levelének (lásd 425–428. old.) egy részét. – *483*

599 Ennek a levélnek csak azok a részletei állanak rendelkezésünkre, amelyeket Gustav Mayer kozolt „Friedrich Engels. Eine Biographie" c. könyve II. kötetében (Hága 1934). Levelét Engels Helene Demuth halálának és temetésének közvetlen hatása alatt írta, válaszul Louise Kautsky részvéttáviratára, amely – ahogyan írta – „úgy felmelegített és megorvendeztetett, mint egy csók és kézszorítás". Engels azt a reményét fejezte ki, hogy Louise Kautsky hajlandó lesz átköltozni Londonba és az ő házában élni, átvéve a háztartásvezető és a titkárnő szerepét, de nem akarta rákényszeríteni a dontést, s azt javasolta, utazzék egy időre Londonba, hogy a helyszínen határozzon. – *488*

600 1890 dec. 7–8-án Budapesten tartotta kongresszusát a Magyarországi Általános Munkáspárt, s itt vette fol a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nevet. A kongresszus, amelyen 87 budapesti és 34 vidéki küldott vett részt, megvizsgálta a magyarországi munkásmozgalom helyzetét és külon napirendi pontban foglalkozott az agrárkérdéssel; határozatában állást foglalt a földbirtok köztulajdonba vétele mellett, s torvényeket követelt a kizsákmányolt mezőgazdasági munkásság védelmére. A szakszervezeti mozgalomról szóló határozatában országos szakszervezeti szovetségek létesítését javasolta, s a segédmunkások és a munkásnők megszervezésére is felhívta a figyelmet. A kongresszus pártprogram jellegű dokumentumot fogadott el, az Elvi Nyilatkozatot (amely lényegében azonos az osztrák párt 1888-ban elfogadott hainfeldi elvi nyilatkozatával). A nyilatkozat célul tuzi ki a „mai termelési módnak a társas munkával leendő helyettesítését" a termelési eszkozok koztulajdonba vétele útján, amely feladatot „az osztálytudatos és pártként szervezett proletárság" hivatott elvégezni; nem foglalkozik azonban a nemzetiségi és az agrárkérdéssel. – Engels nem volt jelen a kongresszuson; a meghívásra az „Arbeiter-Wochenchronik és a „Népszava" szerkesztőségéhez intézett köszönőlevéllel válaszolt (lásd 22. köt. 79. old.). Engels meghívójának magyar szövege a következő:

1. *sz.*

Friedrich Engels urat
az alulírottak meghívják, hogy
a
magyarországi szociáldemokrácia
pártkongresszusán
mint *vendég* vegyen részt.

Idő: 1890 december 7. és 8.
Hely: Budapest, régi polg. lovolde, VII. Lovölde tér.

Budapest, 1890 november 24.

Az „Arbeiter-Wochenchronik" szerkesztősége, Budapest.
A „Népszava" szerkesztősége, Budapest. – *491*

601 F. A. Sorgénak a „Neue Zeit" által kozolt első cikkének a címe: „Briefe aus Nordamerika", a lap IX. évf. (1890–91) I. kot. 8. számában jelent meg. – *494*

602 1890 okt. 14-én Sorge ezt írta Engelsnek: „A nacionalista urak (v. o. 352. jegyz.) bojkottot hirdettek ellened. Már tavaly nyáron hallottam erről, s csakugyan, kozelebbről megnézve úgy találtam, hogy ismertetéseikben es konyvajánlásaikban a te írásaidat sohasem említik. De Leon professzor úr, akinek nevével gyakran találkozhattál (az, akivel tavalv az általam kozzétett levelezést folytattam [v. o. 374 jegyz.]), állítólag kijelentette, hogy írásaid ártalmasak a mozgalomra (persze a nacionalista mozgalomra). Ez az ember most gyakran beszél a New York-i szocialisták szószékéről és nagy elmének számít. De a legszebb a dologban az volt, hogy L. Daniel, ez a hiú kantiánus, a »Workman's Advocate« szerkesztője (francia szuletésú), kiterjesztette ezt a bojkottot a »Workman's Advocate«-re is, s a munkatársak fenyegetésenek kellett annyira kényszerítenie, hogy megszüntesse a bojkottot." – *494*

603 Valószínuleg a „Paterson Labor Standard" 1890 okt 11-i számának egyik cikkéről van szó; ennek elolvasását Sorge okt. 14-i levelében javasolta Engelsnek. – *494*

604 Ennek a levélnek a fogalmazványa is megmaradt, szovege nagyrészt azonos a levélével Az eltéréseket lábjegyzetben kozoljuk. – *497*

605 A hollandiai Szociáldemokrata Szovetségről van szó, amely 1882 febr.-ban alakult meg és az osszes hollandiai szocialistákat magában foglalta. A 80-as évek végén megerősodott benne az anarchista és reformista elemek befolyása, s a vezetőknek, főként D. Nieuwenhuisnek a szektás politikája, valamint a kormány uldozése szakadást idézett elő. A hollandiai Szociáldemokrata Munkáspárt 1894 aug -ban alakult meg. – *497*

606 V. o. Goethe: „Mignon". – *500*

607 „Deutsches Wochenblatt" – német polgári folyóirat, 1888 ápr.-tól 1900 szept -ig jelent meg Berlinben. – *504*

608 A „Tőke" I. kotete negyedik kiadásának előszavában, 1890 jún.-ban, Engels megcáfolta L. Brentanónak azt az állítását, hogy Marx az „Alapító uzenet"-ben és a „Tőké"-ben meghamisítva idézte Gladstone 1863 ápr. 16-i koltségvetési beszédét (v. o. 23. kot. 33–37. old.). Brentano „Meine Polemik mit Karl Marx" c. brosúrájával (Berlin 1890) válaszolt erre; ennek bevezetését előzóleg a „Deutsches Wochenblatt" 1890 nov 6-i számában kozoltette. Dec. 4-én Brentano ugyanebben a lapban Gladstone 1890 nov. 22-i és 28-i leveleiből vett idézetekkel igyekezett bizonyítani vádját. Engels erre „A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ugyben" c. brosúrával válaszolt (Lásd 22. kot. 83–174 old.); ebben ismertette az évtizedek óta húzódó vitát, kozolte az ide tartozo osszes dokumentumokat, s ezzel kimutatta Brentano Marx elleni vádjának teljes alaptalanságát. – *504 510 513 516*

609 Engels 1873 ószén, anyja halálakor Barmenban volt – *505*

610 Engels 70. szuletesnapja alkalmából Eleanor Marx-Aveling „Friedrich Engels" címmel cikket írt a bécsi „Sozialdemokratische Monatschrift" 1890 nov. 30-i számába – *507*

611 Engels itt Bebelre, Liebknechtre és P Singerre celoz, akik 70. szuletésnapja alkalmából a német párt képviseletében folkeresték ót Londonban (v. o. 495–496. old) – *509*

612 Engels 70 szuletésnapjára Kautsky „Friedrich Engels" címmel (névtelenul) cikket írt a „Neue Zeit" IX évf. (1890–91) I. kot. 8. sz -ába – *510*

613 Marx: „Széljegyzetek a német munkáspárt programjához" (A gothai program kritikája, lásd 19 kot 13–30. old.) – *510 518*

[614] A „Neue Zeit" IX. évf. (1890–91) I. kot. 8. sz.-ról van szó, amely újra kozolte Engels „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" c. fiatalkori muvét (lásd 1. kot. 497–522. old.). – *510*

[615] 1890 nov. 18-án Padlewski lengyel forradalmár Párizsban megolte Ny. D. Szeliversztov orosz tábornokot, a cári titkosrendőrség franciaországi főnokét Padlewski, miután nehány napig egy francia nőnél rejtőzkodott, el tudott menekülni Franciaországból. – *511*

[616] A „L'Éclaire" dec. 14-i száma közolte Labruyère kilenchasábos cikkét, amelyben elmondja, hogyan szoktette meg Padlewskit. Az „Intransigeant" cikkei kezdetben tábornoknak címezték Szeliversztovot, de csakhamar arról írtak, hogy besúgó és rendőri szervezetet vezetett Franciaországban. – *511*

[617] P. Lafargue a munka történetéről szóló tanfolyamok megindításáról tárgyalt Levraut-val, a párizsi kozségtanács oktatási bizottságának elnokével. Ezt a tervet Vaillant kezdeményezte. – *512*

[618] „La Revue socialiste" – francia havi folyóirat, B. Malon alapította, kezdetben republikánus-szocialista, majd szindikalista és szovetkezeti orgánum, 1880-tól Lyonban és Párizsban, 1885-től 1914-ig Párizsban jelent meg; 1880-ban Marx és Engels is írt a lapba. – *512*

[619] Marx „A filozófia nyomorúsága" c. muvének (lásd 4. kot. 58–174. old.) második francia kiadásáról van szó; ennek előkészítését L. Lafargue 1884-ben kezdte meg, de a mu csak Engels halála után, 1896-ban jelent meg, Párizsban. – *512*

[620] A világhírú londoni Baring Brothers & Co. bankház 1890 nov.-ben az argentin kolcsonben való erós részesedése folytán 21 millió £ adóssággal súlyos válságba kerult; az Angol Bank és más bankok segítségével kilábalt ugyan belőle, de elveszítette előbbi jelentőséget. – *512*

[621] Liebknecht újra ki akarta adni Marx és A. Ruge 1843. évi levélváltását, amely a „Deutsch-Franzosische Jahrbucher"-ben, 1844-ben jelent meg (lásd 1. kot. 339–348. old.). – *514*

[622] „Die Emser Depesche" (Az emsi távirat) c. brosúrájában (Nurnberg 1891) W. Liebknecht idézni akarta H. von Sybel művének („Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I.", Munchen–Lipcse 1889–90) azt a részét, amely szerint Bismarck kész lett volna arra, hogy esetleges teruleti engedményeket nyújtson Franciaországnak (IV. kot. 411–414. old.). – *514*

[623] 1890 dec. 2-i levelében Sorge arra kérte Engelst, engedje meg, hogy leveleit felhasználhassa a „Neue Zeit"-nak kuldendő tudósításaiban. – *516*

[624] Engels e levelének eredeti szovegét eddig nem sikerult megtalálni. A levelet a „Népszava" 1906 jún. 3-i számában megjelent magyar szoveg (Mérő Gyula fordítása) alapján kozoljuk, de mai helyesírással és apróbb helyesbítésekkel. – *517*

[625] 1890 dec. 23-i levelében Frankel Leó a franciaországi munkásmozgalom helyzetéről kért értékelést Engelstől. Kulonosen az érdekelte őt: mi Engels véleménye arról a helyzetről, amely a mozgalom Guesde vezette forradalmi, marxista szárnya (v. o. 37. jegyz.) és a posszibilisták (v. o. 20. jegyz.) kozotti szakadással bekovetkezett. – *517*

626 Valószínűleg arról a cikkről van szó, amelyet Frankel Engels 70. születésnapjára írt. „La Bataille" – francia baloldali radikális napilap, 1882 óta jelent meg Párizsban, P. Lissagaray szerkesztésében. – *519*

627 Engels G. Blume következő levelére válaszol:

„Hamburg, 1890 december 18

Friedrich Engels elvtársnak,

London.

A szabad és a tartományi jogszabályok alapján létesült segélypénztárak kongresszusa, amely december 8-tól 11-ig Berlinben ülésezett és amelyen 596 000 tag 335 küldöttje volt jelen, meghatalmazta alulírottat, hogy régi, kipróbált és hűséges elvtársunknak, *Friedrich Engelsnek* még utólag fejezze ki legszívélyesebb szerencsekívánatait 70. születésnapja alkalmából.

Amikor ezennel teljesítem a kapott megbízatást, egyúttal magam is legszívélyesebb szerencsekívánatomat küldöm és maradok elvtársi üdvözlettel

híve
G. Blume,
a kongresszus elnöke." – *520*

628 K. Kautsky Marx később „Értéktöbblet-elméletek" címmel megjelent (26/I–III. köt.) gazdasági kéziratainak kibetűzésén és letisztázásán dolgozott. (V. ö. 186. jegyz. és 523. old.) – *523*

629 Ligatúráknak nevezik a régi kézírásos irodalomban és a könyvnyomtatás kezdeti időszakában is gyakran alkalmazott betűösszevonásos szórövidítéseket. Palimpszesztoszok az olyan papirusz- vagy pergamenlapok, amelyekről az ókorban vagy a középkorban eltávolították az eredeti szöveget és helyébe mást írtak, alatta azonban a megfelelő eszközökkel sokszor rekonstruálni lehet az eredetit. – *523*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ABD UL HAMID, II. (1842–1918) – török szultán 1876–1909. – *249*

»*Academy. A Monthly Record of Literature, Learning, Science and Art*« (Akadémia. Havi híradó irodalomról, művelődésről, tudományról és művészetről), London. – *8* ([10])

ADAM, Juliette (szül. Lamber) (1836–1936) – francia írónő és publicista; 1879–86 a „Nouvelle Revue" c. folyóirat alapítója és szerkesztője. – *353* ([73])

ADLER, Emma – Viktor Adler felesége. – *308 507*

ADLER, Georg (1863–1908) – polgári német közgazdász és publicista, katedraszocialista, több szociálpolitikai mű szerzője. – *8*

– *Die Grundlagen der Karl Marx'schen Kritik der bestehenden Volkswirtschaft. Kritische und ökonomisch-literarische Studien* (A fennálló nemzetgazdaság Karl Marx-i kritikájának alapjai. Kritikai és gazdasági-irodalmi tanulmányok), Tübingen 1887. – *8*

ADLER, Viktor (1852–1918) – az osztrák szociáldemokraták egyik vezetője, az „Arbeiterzeitung" és a „Gleichheit" szerkesztője, küldött az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson; 1889-től kapcsolatban állt Engelsszel; később az osztrák pártban és a II. Internacionáléban az opportunizmus egyik képviselője. – *150 210 244 265 267 307 308 313 423 443 475 488–490 507 508* ([21 343 344])

AKSZELROD, Nagyezsda Iszakova (megh. 1906) – Pavel Boriszovics Akszelrod orosz narodnyik, később mensevik felesége. – *219*

ALLEMANE, Jean (1843–1935) – francia nyomdász, kispolgári szocialista; a Párizsi Kommünben való részvételéért kényszermunkára ítélték, 1880-ban amnesztiát kapott; a 80-as években posszibilista; 1890-től az anarchoszindikalisták vezetője; az első világháború idején visszavonult a politikától. – *466 467 471 494 518*

An die Arbeiter und Arbeiterinnen Deutschlands! (Németország munkásaihoz és munkásnőihez!); „Berliner Volksblatt", 1890 ápr. 15. – *386* ([486 492])

ANNEKE, Friedrich (kb. 1817 – kb. 1872) – porosz tüzértiszt, a hadseregből kizárták; 1848-ban tagja a Kommunisták Szövetsége kölni csoportjának; egyik alapítója és titkára

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik, vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

a kölni Munkásegyletnek; 1849-ben a badeni–pfalzi felkelés résztvevője; később kivándorolt Amerikába és az északiak ezredeseként részt vett a polgárháborúban. – *290* (387 389)

ANNIE – Engels háztartási alkalmazottja. – *63 72 512*

ANNYENKOV, Pavel Vasziljevics (1812–1887) – orosz publicista és irodalomkritikus, földbirtokos, mérsékelt liberális; a 40-es években Nyugat-Európában élt és személyes kapcsolatban állt Marxszal. – *112* (140)

– *Замемательное десятилетие 1838–1848. Из литературных воспоминаний* (Figyelemreméltó évtized 1838–1848. Az irodalmi visszaemlékezésekből); „Vesztnyik Jevropi" 1–5. könyv., 1880 jan.–máj. – *112*

– *Eine russische Stimme über Karl Marx* (Egy orosz hang Karl Marxról); „Die Neue Zeit", I. évf. 1883. 5. sz. – *112* (140)

ANSEELE, Eduard (1856–1938) – belga szocialista, reformista; a belga szocialista párt egyik alapítója és vezetője; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus elnökhelyettese; a II. Internacionálé opportunista szárnyának egyik vezetője. – *119 132 174 176 190 211 305 493*

ANTOINE, Jules-Dominique (1845–1917) – francia politikus, a német–francia háború résztvevője; 1882–89 Elzász-Lotaringia képviselője a német Reichstagban; Elzász-Lotaringia Franciaországnak történő visszaadását követelte, 1889-ben lemondott mandátumáról és áttelepült Franciaországba. – *170*

APPLETON – amerikai könyvkereskedő. – *154* (211)

»*Arbeiterzeitung*« (Munkásújság), Bécs. – *267 268 298 339 373 389 401 423 430 467 483* (344)

– 1889 júl. 12. – *268*

– 1889 aug. 23. – *268*

»*Arbeitstag: Der achtstündige Arbeitstag*« (Munkanap: A nyolcórás munkanap), Bázel. – *271* (358)

»*Arbejderen*« (Munkások), Koppenhága. – *189 232* (253)

»*Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*« (A szociális törvényhozás és statisztika archívuma), Tübingen–Berlin. – *129 315 425* (173)

»*Der arme Teufel*« (A Szegény Ördög), Detroit. – *154*

– 1889 jan. 26.: *Korrespondenz des A. T. aus London, England* (A. T. tudósítása Londonból, Angliából). – *154*

ARNDT, Ernst Moritz (1769–1860) – német romantikus író, történész és filológus, a Napóleon elleni küzdelmek aktív résztvevője. – *409* (513)

– *Des Deutschen Vaterland* (A német ember hazája). – *409* (513)

»*The Athenaeum. Journal of Literature, Science, and the Fine Arts*« (Athenaeum. Irodalmi, tudományos és szépművészeti folyóirat), London. – *8* (8)

– 1887 márc. 5.: *Capital: a Critical Analysis of Capitalist Production. By Karl Marx. Translated from the Third German Edition by S. Moore and E. Aveling, and edited by Frederick Engels. 2. vols.* (Sonnenschein & Co.) (A tőke: a kapitalista termelés kritikai elemzése. Írta Karl Marx. A harmadik német kiadás alapján fordította S. Moore és E. Aveling; szerkesztette Friedrich Engels. 2 köt. (Sonnenschein és Tsa.)), – *8*

AUER, Ignaz (1846–1907) – német szíjgyártó, publicista; 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, majd egyik vezetője; 1877-től (megszakításokkal) Reichstag-képviselő; a párton belüli vitákban 1893-ig Bebel híve, később opportunista. – *183 194 224 295* (243)

»*L'Autonomie*« (Az Önkormányzat), Párizs. – *380* (481)

AVELING, Edward (1851–1898) – angol orvos, író és publicista, szocialista; Samuel Moore-ral a „Tőke" első kötetének angol fordítója; 1884-től a Szociáldemokrata Föderáció tagja; a Szocialista Liga egyik alapítója; a 80-as évek végén és a 90-es évek elején a szakképzetlen munkások és a munkanélküliek mozgalmának egyik szervezője; küldött az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson; 1884-től Eleanor Marx élettársa. – *21 28 36 41 42 45 56 57 59 65–67 69 70 72 75 77 78 81 84 85 89 98 105 109 122 137 139 154 155 193 200 203 206 244 246 251 259 265 279 287 301 312 315 319 320 324 333 336 353 356 387 388 392 393–395 400 401 418 429 442 448 451 459 464 471 489 490 507 518* (46 59 77 86 102 276 326 488 501)

– és Eleanor MARX-AVELING: *The Labour Movement in America* (Az amerikai munkásmozgalom), London 1888. – *154* (213)

– és Eleanor MARX-AVELING: *Shelley als Sozialist* (Shelley mint szocialista); „Die Neue Zeit", VI. évf. 1888. 12. sz. – *66* (102)

– (Névtelenül:) *The New Era in German Socialism* (A német szocializmus új korszaka); „The Daily Chronicle", 1890 szept. 25. – *464* (569)

– *Germany Flooded with Papers from Kentish Town — A Talk with the Editor* (Kentish Town-i újságok áradata Németországban. Beszélgetés a szerkesztővel); „The Star", 1890 szept. 29. – *464* (569)

AVENEL, Georges (1828–1876) – francia történész és publicista, demokrata; több, a francia forradalom történetével foglalkozó mű szerzője. – *127 307*

– *Anacharsis Cloots l'orateur du genre humain* (Anacharsis Cloots, az emberi nem szószólója), I–II. köt. Párizs 1865. – *307*

– *Lundis revolutionnaires 1871–1874* (Forradalmi hétfők 1871–1874), Párizs 1875. – *127 308*

B

BABEUF, François-Noël (Gracchus) (1760–1797) – francia forradalmár, utópikus kommunista, az „Egyenlők" összeesküvésének megszervezője; kivégezték. – *150*

BACK – oroszországi német, svájci emigráns; a 80-as években egy német nyelvű genfi folyóirat kiadója. – *354*

BAHLMANN, Ignaz Bernhard Maria – gazdag német vállalkozó, közel állt a szociáldemokratákhoz. – *434*

BAHR, Hermann (1863–1934) osztrák művészet- és irodalomkritikus, író és dramaturg. – *402 404* (504)

– *Zur Frauenfrage. – Die Epigonen des Marxismus* (A nőkérdéshez. – A marxizmus epigonjai); „Freie Bühne für modernes Leben", 17. füzet, 1890 máj. 28. – *402 404* (504)

BAKER, Valentine (Baker pasa) (1827–1887) – angol katonatiszt, egyévi börtönre ítélték, mert egy vasúti kocsiban erőszakoskodott egy fiatal nővel. – *41* (71)

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814–1876) – orosz forradalmár, emigráns Nyugat-Európában; 1848–49 részt vett a németországi forradalomban, később az anarchizmus ideológusa, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1869-ben csatlakozott az I. Internacionáléhoz; 1872-ben bomlasztó tevékenysége miatt kizárták. – *225 228 285*

BALFOUR, Arthur James, Earl of (1848–1930) – angol államférfi; 1874–1922 parlamenti képviselő; 1887–91 Írország államtitkára; 1895–1911 a konzervatívok vezére; 1902–05 miniszterelnok. – *26 30* (50)

BALZAC, Honoré de (1799–1850) – francia író. – *39–40 127*
– *La Comédie humaine* (Emberi színjáték). – *39*
– *Les Paysans* (A parasztok). – *127*

BANGYA János (1817–1868) – magyar újságíró és katonatiszt, reszt vett az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban; a szabadságharc bukása után Kossuth kulfoldi megbízottja, egyben rendőrugynok; később Mehemed bej néven a torokoknél katonai szolgálatba lépett. – *14* (30)

BARDORF, Josef (1847–1922) – osztrák szocialdemokrata, a „mersekeltek" egyik vezetője, a „Wahrheit" szerkesztője, majd 1884-tól kiadója; később kivalt az Osztrák Szocialdemokrata Pártból. – *150*

BARING – londoni bankház. – *512*

BARRY, Maltman (1842–1909) – angol újságíró, szocialista, egy rovid ideig az I. Internacionálé aktív tagja, majd a „Standard" c. konzervatív lap munkatársa; a 80-as és 90-es evekben a konzervatívok ún. „szocialista szárnyát" támogatta. – *344*

BARTH, Paul (1858–1922) – német filozófus, szociologus és pedagógus; 1897-től a lipcsei egyetem professzora. – *425 427 482*
– *Die Geschichtsphilosophie Hegel's und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann. Ein kritischer Versuch* (Hegel és a hegelianusok történetfilozofiája Marxig és Hartmannig. Kritikai kísérlet), Lipcse 1890. – *425–427 482*

BASLY, Émile-Joseph (1854–1928) – francia bányász, szocialista szakszervezeti vezető; 1880-ban és 1884-ben bányászsztrájkot szervezett; 1885-ben republikánus képviselőjelolt; 1891-ben szocialista képviselőként a kamarába választják; a bányászszakszervezet elnoke. – *271*

»*La Bataille*« (A Csata), Párizs. – *519* (626)

BATEMAN, George – angol kéziszedő, szocialista, a Szocialdemokrata Foderáció tagja. – *219 248 267 344* (439)

BATTENBERG, Alexander von (1857–1893) – a hessen herceg fia; I. Sándor néven bolgár cár 1879–1886. – *47* (81)

BAUDIN, Eugène (1853–1918) – francia porcelánkészítő, blanquista szocialista, az I. Internacionálé tagja, a Párizsi Kommun resztvevője, a Kommun leverése után Anglliába emigrált, majd az 1880-as amnesztia után hazatert; 1889-tol kamarai képviselő. – *271 274 276 419*

BAUER, Bruno (1809–1882) – német ifjúhegelianus filozófus, valláskritikus; 1866 után nemzeti liberális. – *98 128 284* (122)

BAUER, Edgar (1820–1886) – német publicista és ifjúhegelianus filozofus; az 1848–49-es forradalom után Anglliába menekult, az 1861-es amnesztia után porosz állami tisztviselő; Bruno Bauer occse. – *284*

BAX, Ernest Belfort (1854–1926) – angol újságíró, tortenész és filozófus, szocialista, a marxizmus első angliai propagátorainak egyike; a Szocialdemokrata Foderáció balszárnyához tartozott; 1884-ben a Szocialista Liga egyik alapitoja, Engels barátja, később az Angol Szocialista Párt egyik alapítója és vezetője; 1916-ban szocialsoviniszta nézetei miatt szakított a párttal. – *142 145 146 150 193 215 279 310 312 315 320 344 353 354* (86)
– *M. Vaillant*; „The Star", 1889 máj. 22 – *215*

BEAUMARCHAIS, Pierre-Augustin Caron de (1732–1799) – francia drámaíró. – *148*
– *Collection complette des Mémoires de Monsieur de Beaumarchais, avec la suite de sa justification* (Monsieur de Beaumarchais emlékiratainak teljes gyűjteménye, igazolásával együtt), I–II. kot., Hága 1777. – *148*

BEBEL, August (1840–1913) – német esztergályos, Marx és Engels tanítványa és barátja, a II. Internacionálé és a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezetője; 1867-től Reichstag-képviselő. – *18 22 29 30 46–48 112–114 117 119 123 125 126 135 136 142 146 155 158 160 162 164 167 168 170 174 176 178 183 184 188 189 197 198 201 208 212 216 224 225 232 235 236 239 240 246 271 274 282 293–295 298 320 339–341 346–348 358 373 391–393 423 430 439 441 444 448 459 460 461 467 473 475 483 493 495 496* (38 78 134 148 184 247 304 318 344 355 361 364 365 410 415 431 436 491 540 546 547 553 564 586 611)
– [*Beszéd a német Reichstagban, 1888 január 30-án*;] „Gleichheit", 1888 febr. 11. – *22*
– (Névtelenül:) *Deutschland. Aus Norddeutschland, 29. Jänner* (Németország. Észak-Németországból, január 29-én); „Gleichheit", 1889 febr. 1. – *142*
– (Névtelenül:) *Ausland. Deutschland* (Külföld. Németország); „Arbeiterzeitung", 1890 jan. 17. – *339*
– (Névtelenül:) *Ausland. Deutschland* (Külfold. Németország); „Arbeiterzeitung", 1890 febr. 7. – *346* (442)
– (Névtelenül:) *Deutschland ohne Bismarck* (Németország Bismarck nélkül); „Arbeiterzeitung", 1890 ápr. 4. – *373*
– (Névtelenül:) *Ausland. Deutschland* (Külföld. Németország); „Arbeiterzeitung", 1890 ápr. 25. – *389* (490)
– *Erklärung* (Nyilatkozat); „Berliner Volksblatt", 1890 júl. 29. – *430* (533)

BEBEL, Frieda (1869–1948) – August Bebel leánya; 1891-től Ferdinand Simon orvos felesége. – *295 391* (490)

BEBEL, Julie (1843–1910) – Bebel felesége és harcostársa. – *295 391*

BECK, Grigorij – oroszországi narodnyik, 1886-tól emigrációban; a 90-es évek elején visszavonult a forradalmi tevékenységtől. – *381–382*
– *Erwiderung* (Viszonzás); „Sozialdemokrat", 1890 ápr. 5. – *381 382* (482)

BECKER, Johann Philipp (1809–1886) – német kefekötő, a 30-as és 40-es évek németországi és svájci demokratikus mozgalmainak, majd az 1848-as forradalomnak aktív résztvevője, 60-as években az I. Internacionálé egyik svájci vezetője, Marx és Engels barátja és harcostársa. – *209 354* (283 318)

BÉRANGER, Pierre-Jean de (1780–1857) – francia demokrata költő. – (397)
– *Le sénateur* (A szenátor). – *299 301* (397)

»*Bergensposten*« (Bergeni Posta). – *429* (531)

»*Berliner Volksblatt*« (Berlini Néplap). – *206 392 399 449 466 470* (275 577)
– 1889 ápr. 21.: *Der internationale Arbeiterkongress* (A nemzetközi munkáskongresszus). – *183 224* (243)
– 1890 okt. 14.: *Der Parteikongress* (A pártkongresszus). – *475* (590)

»*Berliner Volkstribüne*« (Berlini Néptribun). – *203 253 426 428 430 483* (243 271)
– 1890 júl. 12.: *Jedem der volle Ertrag seiner Arbeit. Von einem Arbeiter* (Mindenkinek munkája teljes hozadékát. Írta egy munkás). – *436* (530)
– 1890 júl. 12.: *Schlusswort zur Debatte* (Zárszó a vitához). – *436*

BERNSTEIN, Eduard (1850–1932) – német szociáldemokrata, újságíró, a „Sozialdemokrat" és a „Neue Zeit" szerkesztője, állandó kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; Engels halála után a revizionizmus elméletének megalapítója, a szociáldemokrácia opportunista

szárnyának egyik vezetője. – *14 57 60 72 75 80 100 102–105 109 110 117 119 138 139 142 146 150 155 157 162 168 169 171–177 179 180 182 184 186 188 194 195 197 200 203 206 208 215 218 238 253–254 263 266 282 298 312 319 333 339 346 348 358 369 370 374 381–383 392 400 423 425 433 445 449 460 464 467 468 475 482 518* (26 28 39 79 111 148 233 240 285 290 589)

– *The International Workingmen's Congress of 1889. A Reply to „Justice"* (Az 1889. évi nemzetközi munkáskongresszus. Felelet a „Justice"-nak), London 1889. – *161 163 168 171–173 175 177 179–180 195 197 211 223 224* (221 229)

– *Der Internationale Arbeiterkongress von 1889. Eine Antwort an die „Justice"* (Az 1889. évi nemzetközi munkáskongresszus. Felelet a „Justice"-nak); „Der Sozialdemokrat", 1889 márc. 30. és ápr. 6. (21. kot. 468–476. old.) – *173*

– *The International Workingmen's Congress of 1889. II. A Reply to the „Manifesto of the Social Democratic Federation"* (Az 1889. évi nemzetközi munkáskongresszus. II. Felelet a „Szociáldemokrata Foderáció kiáltványá"-ra), London 1889. (21. kot. 481–495. old.) – *223 226* (270 290)

– (Névtelenul:) *Boulanger's Sieg in Paris* (Boulanger győzelme Párizsban); „Der Sozialdemokrat", 1889 febr. 3. – *119 142*

– *The Paris Congress. To the Editor of Justice* (A párizsi kongresszus. A „Justice" szerkesztőjének); „Justice", 1889 ápr. 13. – *177*

– *Anarchistische Phraseologie* (Anarchista frazeológia); „Der Sozialdemokrat", 1889 aug. 24. – *254* (331)

– *Politische Übersicht. Grossbritannien* (Politikai szemle. Nagy-Britannia); „Berliner Volksblatt", 1890 máj. 6. – *392*

BERNSTEIN, Regina (Gina) – 1887-től Bernstein felesége. – *66 72 75 105 138 140 319 333 400*

BESANT, Annie (1847–1933) – angol kispolgári radikális, átmenetileg a szocialista mozgalomhoz csatlakozott; a 80-as években a Fábiánus Társaság és a Szociáldemokrata Foderáció tagja, részt vett a szakképzetlen munkások szervezésében, később egy misztikus irányzat képviselője lett. – *23 54* (42)

BEUST, Friedrich von (1817–1899) – volt porosz tiszt, szocialista, az 1848–49-es forradalom résztvevője, a kolni Munkásegylet egyik vezetője, a forradalom után Svájcba emigrált, ahol pedagógiai tevékenységet folytatott; az I. Internacionálé zurichi német szekciójának tagja; 1869 után visszavonult a munkásmozgalomtól. – *57*

BEVAN, Phillips George (megh. 1889) – angol kozgazdász és statisztikus. – *107*

– *The Industrial Classes, and Industrial Statistics* (Az ipari osztályok és az ipari statisztika), London 1876. – *107*

BIGEAULT, P. – *511*

BISMARCK, Herbert, Furst von (1849–1904) – német politikus és diplomata, Otto von Bismarck fia; 1886–90 kulugyminisztériumi államtitkár és kancellárhelyettes; Reichstag-képviselő és a Birodalmi Párt tagja. – *100* (180)

BISMARCK, Otto, Furst von (1815–1898) – német államférfi, 1862–71 porosz miniszterelnok, 1871–90 birodalmi kancellár. – *4 5 9 10 12 14 16–18 22 26 27 31 33 35 43 46–48 50 53 57 63 71 100 118 132 133 142 155 165 169 228 240 245 312 316 339 346 347 349 350 352 353 355 375 377 417 467 503 514* (14 15 16 53 80 81 82 180 182 188 228 272 318 442 517)

BLAND, Hubert (1856–1914) – angol újságíró, a Szociáldemokrata Foderáció tagja, a Fábiánus Társaság egyik megalapítója. – *23*

BLANK, Rudolf – Engels rokona. – *255*

BLOCH, Joseph (1871–1936) – berlini diák, a „Sozialistischer Akademiker" és a „Szozialistische Monatshefte" szerkesztője. – *452–455* (558)

BLOCK – R. Block apja, német származású amerikai szocialista, a német pékek szakszervezetének titkára, a „Deutsch-Amerikanische Backerzeitung" szerkesztője. – *65*

BLOCK, R. – *65*

BLOS, Wilhelm (1849–1927) – német újságíró és történész, szocialista; 1877–1918 (megszakításokkal) Reichstag-képviselő, a „Volksstaat", a „Neue Zeit" és a „Neue Welt" munkatársa, a szociáldemokrata Reichstag-frakció jobbszárnyának egyik vezetője; az első világháború idején szociálsoviniszta, az 1918-as novemberi forradalom után az ideiglenes kormány elnöke; 1919–20 württembergi államelnok. – *372 391*

BLUM, Robert (1807–1848) – lipcsei könyvkereskedő és publicista, kispolgári demokrata; 1848-ban az elóparlament alelnoke és a frankfurti nemzetgyülés baloldalának vezére; részt vett az 1848 októberi bécsi felkelésben; Bécs eleste után főbe lőtték. – *131*

BLUME, G. – német szocialista. – *520* (627)

BOELLING, August (1810–1889) – Engels rokona. – *330*

BOELLING, Friedrich (1816–1884) – német kereskedő, Engels egyik nővérének, Hedwignek a férje. – *330*

BOELLING, Hedwig (szul. Engels) (1830–1904) – Engels egyik nővére. – *415*

BOENIGK, Otto, Baron von. – *437 438* (537)

BOIVIN-CHAMPEAUX, Louis (1823–1899) – francia jogász és történész. – *152*

Bonaparte *lásd* Napóleon, I.

BONNIER, Charles (szul. 1863) – francia író és újságíró, szocialista, hosszú ideig Angliában élt; a francia Munkáspárt tagja, a szocialista sajtó munkatársa; az 1889-es és 1891-es nemzetkozi szocialista munkáskongresszusok szervezője és résztvevője. – *160 162 169 171 176 178 179 183 188 192 200 201 203 218 298 302 305 325 442 443 448 449 459* (258 419 428 563)

– *In Sachen des Internationalen Arbeiterkongresses* (A nemzetkozi munkáskongresszus ugyében); „Berliner Volksblatt", 1889 ápr. 26. – *183* (243)

– *The Paris Congress* (A párizsi kongresszus); „The Star", 1889 máj. 15. – *201 203*

»*The Boston Herald*« (Bostoni Hírnok). – *85* (115)

– 1888 aug. 31. – *85*

BOTTA, Carlo Giuseppe Guglielmo (1766–1837) – olasz polgári történész és politikus. – *51*

– *Storia dei popoli italiani dai tempi de'romani fino al 1814* (Az itáliai népek története a rómaiak korától 1814-ig), Milánó 1847. – *51*

BOULANGER, Georges-Ernest-Jean-Marie (1837–1891) – francia tábornok, harcolt a Párizsi Kommun ellen; 1886–87 hadugyminiszter; revansista, soviniszta demagóg propagandával katonai diktatúrára torekedett; 1889-es sikertelen államcsínye után elmenekult Franciaországból és 1891-ben ongyilkos lett – *36 41–43 48 53 62 63 70 71 101 115 118 125 126 133 139 141 142 145 155 164 165 170 193 198 204 258 261 272 275 276 288 297 305 341 378 379 396 441 449* (14 64 104 106 157 176 226 265 280 334 362 366 497 586)

BOULE – francia kőfaragó, blanquista szocialista, szakszervezeti vezető, 1889-ben szocialista választási jelolt, kuldott az 1889-es nemzetkozi szocialista munkáskongresszuson. – *131 196 200 216 298* (161 176 189 395)

Boustrapa *lásd* Napóleon, III

BOWEN, Paul T. – amerikai szakszervezeti vezető, a washingtoni szakszervezetek küldötte az 1889-es párizsi posszibilista kongresszuson. – *243*

BOYER, Antoine (Antide) (1850–1918) – francia munkás, szocialista, a marseille-i kommün résztvevője, 1889–1910 kamarai képviselő. – *271 274 294 380*

BRADLAUGH, Charles (1833–1891) – angol újságíró és politikus, polgári radikális, a „National Reformer" szerkesztője. – *23*

BRAUN, Heinrich (1854–1927) – német szociáldemokrata, újságíró és folyóiratszerkesztő, reformista, a Reichstag tagja. – *129 158 315 425* (173)

BRENTANO, Lujo (Ludwig Joseph) (1844–1931) – német közgazdász, katedraszocialista, polgári reformista; 1872-ben részt vett a Szociálpolitikai Egyesület megalapításában. – *108 444 504 510 513 516* (241)

– *Die Arbeitergilden der Gegenwart* (A jelenkori munkáscéhek), I–II. kot., Lipcse 1871–72. – *444* (549)

– *Die klassische Nationalökonomie. Vortrag gehalten beim Antritt des Lehramts an der Universität Wien am 17. April 1888* (A klasszikus nemzetgazdaságtan. Székfoglaló előadás a bécsi egyetemen 1888 április 17-én), Lipcse 1888. – *108*

– *Meine Polemik mit Karl Marx* (Vitám Karl Marxszal); „Deutsches Wochenblatt", 1890 nov. 6. – *504* (608)

»*Breslauer Neueste Nachrichten*« (Boroszlói Legújabb Hírek). – *358* (459)

BRETT – angol borkereskedő. – *456*

BRISMÉE, Désiré (1823–1888) – belga nyomdász, proudhonista, később bakunyinista; 1865-ben az I. Internacionálé belga szekciójának egyik megalapítója, később a belga Munkáspárt vezetőségének tagja. – *49* (89)

BROADHURST, Henry (1840–1911) – angol építőmunkás, a trade-unionok liberális frakciójának vezére, liberális párti parlamenti képviselő, a trade-unionok parlamenti bizottságának titkára, 1886-ban a Gladstone-kormány államtitkár-helyettese. – *49 224 225 249 267 332* (88 337)

BROUSSE, Paul-Louis-Marie (1854–1912) – francia orvos, kispolgári szocialista, részt vett a Párizsi Kommünben, a Kommun leverése után emigrációban élt; csatlakozott az anarchistákhoz; 1879-től a francia Munkáspárt tagja; az 1882-es saint-étienne-i kongresszuson nagy része volt a párt kettészakadásában; a posszibilisták egyik vezetője és ideológusa. – *118 169 173 176 178–180 196 197 210 211 224–226 228 240 246 466 467 471 473 476 494 517–519* (20 519)

BRUHN, Karl von (szül. 1803) – német újságíró, a Számkivetettek, az Igazak, majd a Kommunisták Szovetségének tagja (az utóbbiból 1850-ben kizárták); részt vett az 1848–49-es németországi forradalomban, később a „Nordstern" c. lassalleánus újság szerkesztője Hamburgban; 1863-tól 1865-ös kizárásáig az Általános Német Munkásegylet tagja. – *14* (30)

BUHL, Ludwig Heinrich Franz (1814 – kb. 1882) – német publicista, ifjúhegeliánus. – *284*

BUNTING, Percy William (1836–1911) – polgári liberális angol újságíró, 1882-től a „Contemporary Review" kiadója. – *357*

Buonaparte (Boûnaparte) *lásd* Napóleon, III.

BURNS, John (1858–1943) – angol munkás, a 80-as években az új trade-unionok egyik vezetője; az 1889-es londoni dokkmunkássztrájk egyik szervezője; 1892-től a parlament

tagja, a 90-es évektől szocialistaellenes, több liberális kormány minisztere. – *12 27 30 215 218 219 224 225 248 258 259 267 311 313 325 331 332 337 343 344 384 496* (25 46 55 330)

– *The Paris International Congress* (A párizsi nemzetközi kongresszus); „The Labour Elector" 1889 aug. 3. – *248 258 267* (321)

BURNS, Lydia (Lizzy) (1827–1878) – ír munkásnő, részt vett az ír nemzeti felszabadító mozgalomban, Mary Burns testvére, Engels második felesége. – *300*

BURNS, William (Willie) – Lydia Burns unokaöccse. – *82 83–84*

»*Bürgerzeitung*« (Polgárújság), Hamburg. – *15* (31 32)

C

CAMPBELL, Ellen – amerikai, Florence Kelley-Wischnewetzky barátnője. – *24*

CARACCIOLI, Louis-Antoine (Vartout, Nicolas) (1721–1803) – francia író és publicista. – *151*

– *Letre d'un paysan à son curé, sur une nouvelle manière de tenir les États-Généraux* (Egy paraszt levele papjához, a rendi gyűlés megtartásának új módjáról), Sartrouville 1789. – *151*

CARIA, Léopold – francia kalandor; részt vett a Párizsi Kommünben és fosztogatott, a Kommün leverése után Angliába menekült, tagja lett az I. Internacionálé 1871-es londoni szekciójának; rágalmazta a Kommün résztvevőit. – *476*

CARLYLE, Thomas (1795–1881) – angol publicista, író, történész és idealista filozófus; romantikus álláspontról támadta a burzsoáziát; 1848 után a munkásmozgalom nyílt ellensége. – *143*

CARNOT, Marie-François-Sadi (1837–1894) – francia politikus, mérsékelt, polgári republikánus, többször miniszter; 1887–94 köztársasági elnök. – *71* (19)

CARON, Charles – francia könyvkiadó. – *448 450 451* (556 557)

CASTELAR Y RIPOLL, Emilio (1832–1899) – spanyol politikus, történész és író, a jobboldali republikánusok vezére; 1873 szept.–1874 jan. a monarchia visszaállításának utat nyitó kormány feje. – *354*

CHAMPION, Henry Hyde (1857–1928) – angol szociálreformer, a Szociáldemokrata Föderáció tagja, a „Labour Elector" szerkesztője; 1887-ben a konzervatívokkal való választási együttműködés miatt kizárták; a 90-es évektől Ausztráliában élt és részt vett az ottani munkásmozgalomban. – *131 219 248 267 280 281 311 331 343 344 384* (330)

»*Chicagoer Arbeiterzeitung*« (Chicagói Munkásújság). – *95 128* (121)

CHRISTENSEN – 1889-ben a „Chicagoer Arbeiterzeitung" szerkesztője. – *128 189*

CHRISTENSEN, P. – dán szociáldemokrata. – *189*

The Christian Socialist« (A Kereszténységszocialista), London. – *23 54* (42)

»CIONCA – egy román nyelvtan szerzője. – *3*

Circulaire à toutes les fédérations de l'Association Internationale des Travailleurs (Körlevél a Nemzetközi Munkásszövetség minden föderációjához), Genf 1871. – *225*

»*Le Citoyen*« (A Polgártárs), Párizs. – *141 378* (190)

CLAUSIUS, Rudolf Julius Emanuel (1822–1888) – német fizikus, a termodinamika második főtételének felfedezője és idealista értelmezője. – *108*

CLEMENCEAU, Georges-Benjamin (1841–1929) – francia publicista és politikus; a 80-as évektől a radikális párt vezetője; 1906–09 és 1917–20 mint miniszterelnök imperialista politikát folytatott. – *63 258* (105 341)

CLÉMENT, Jean-Baptiste (1836–1903) – francia költő, szocialista, a Párizsi Kommün résztvevője, a Kommun leverése után emigrációban élt; az 1880-as amnesztia után hazatért, posszibilista, a pártszakadás után allemanista. – *471*

CLOOTS, Jean-Baptiste du Val-de-Grâce, baron de (Anacharsis, C.) (1755–1794) – porosz származású francia író és politikus, jakobinus, a konvent tagja. – *307 308*

›*Club and Institute Journal*‹ (Klub és intézeti hírlap), London. – *23* (42)

CLUSERET, Gustave-Paul (1823–1900) – francia politikus és katona, az I. Internacionálé tagja, a Párizsi Kommün résztvevője, emigrált, majd az amnesztia után 1884-ben hazatért; 1888-ban kamarai képviselő, a szocialistákhoz csatlakozott; küldött az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson. – *271 274 276*

COHN, Gustav (1840–1919) – német közgazdász, 1875-től zürichi, később göttingai egyetemi tanár. – *99*

COLLETTA, Pietro (1775–1831) – olasz történész és politikus. – *51*
– *Storia del Reame di Napoli dal 1734 sino al 1825* (A nápolyi királyság története 1734-től 1825-ig), I–II. kot., Capolago 1837. – *51*

›*Le Combat*‹ (A Harc), Párizs. – *380 389* (481)

»*The Commonweal*« (A Közjó), London. – *11 24 27 30 100 154 189 215 217 279* (21 57)

›*Commonwealth*‹ (Köztársaság). – *331* (422)

Congrès international ouvrier socialiste. Rapport de la Commission d'organisation (Nemzetközi szocialista munkáskongresszus. A szervezőbizottság jelentése), Párizs 1889. – *271* (351)

CONRAD, Johannes (1839–1915) – német polgári közgazdász, a „Jahrbücher für Nationalokonomie und Statistik" kiadója. – *129 375* (173)

CONSTANTINUS, I. (Nagy), Flavius Valerius (kb. 274–337) – római császár 306–337. – *51*

»*Contemporanul*« (A Kortárs), Iași. – *3* (1 2)

›*The Contemporary Review*‹ (Jelenkori Szemle), London. – *356 357* (457)

CORNELIUS, Wilhelm – radikális német publicista, az 50-es években londoni emigráns, Marx baráti köréhez tartozott. – *284*

COULOMBEAU – a francia Munkáspárt tagja. – *451*

CRAWFORD, Emily (1831–1915) – angol újságírónő, angol lapok párizsi tudósítója. – *35 277 299*
– *The French Elections. Composition of the New Chamber* (A francia választások. Az új kamara összetétele); „The Daily News", 1889 okt. 8. – *277* (369)

CREMER, William Randall (1838–1908) – ács, angol trade-unionista, reformista; részt vett az I. Internacionálé alapítógyűlésén, 1864–66 a Főtanács főtitkára, ellenezte a forradalmi taktikát; később a Liberális Párt tagja lett, 1885–1908 (megszakítással) parlamenti képviselő. – *29 311*

»*Le Cri du peuple*« (A Nép Hangja), Párizs. – *141 144 145 154 378* (190)

CROLL, Cornelius (1857–1895) – holland publicista, szociáldemokrata. – *356*

CUNNINGHAME-GRAHAM, Robert Bontine (1852–1936) – skót író, arisztokrata származása ellenére a 80-as és 90-es években részt vett a szocialista mozgalomban; parlamenti képviselő, az 1889-es nemzetkozi szocialista munkáskongresszus küldötte, később fontos szerepet játszott a skót nemzeti mozgalomban. – *12 27–28 30 124 218 248 344 496* (25 55)

CUNO, Theodor Friedrich (1847–1934) – német szocialista, az I. Internacionálé tagja; az 1872-es hágai kongresszus után emigrált az Egyesult Államokba, s ott vezető szerepet játszott a Munka Lovagjai mozgalmában. – *77 78 86*

CS

CSERNISEVSZKIJ, Nyikolaj Gavrilovics (1828–1889) – orosz író és kritikus, az orosz szociáldemokrácia egyik legjelentősebb előfutára. – *383 405* (396)

CSERNYENKOV, Ny. Ny.
– *Крестьянский кредит в Московской губернии по сообщениям г. г. корреспондентов* (Paraszti hitel a moszkvai kormányzóságban a tudósító urak közlései szerint); „*Статистический ежегодник по Московской губернии*", *1889.* – *406* (507)
– *Некоторые сведения о крестьянских общественных займах в Московской губернии (по исследованиям 1876–78 г. г.)* (Néhány adat a moszkvai kormányzóságbeli paraszti kozös kolcsonokről (az 1876–78-as évi kutatás szerint));
– „*Статистический ежегодник по Московской губернии*", 1889. – *406*

D

DÄHNHARDT, Marie Wilhelmine (1818–1902) – Max Stirner felesége 1843–47-ig. – *285*

»*The Daily Chronicle*« (Napi Krónika), London. – *464 470* (569)

»*The Daily News*« (Napi Hírek), London. – *32 33 254 391* (61)

»*The Daily Telegraph*« (Napi Híradó), London. – *412* (517)

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz költő. – *253*
– *La Divina Commedia* (Az isteni színjáték). – *253 464* (329 568)

DANTON, Georges-Jacques (1759–1794) – párizsi ugyvéd, a forradalomban a jakobinusok jobbszárnyának vezére. – *150 307*

DANYIELSZON, Nyikolaj Francevics (Nyikolaj-on) (1844–1918) – orosz író és kozgazdász, a narodnyikok egyik ideológusa a 80–90-es években; évekig levelezett Marxszal es Engelsszel; ő fordította oroszra a „Tőke" három kotetét (az elsőt Lopatyinnal együtt). – *7–8 106–108 204 219 237 238 242 309 396 405 406 523 524* (9 11 12 288 311 496 506 507)

DARWIN, Charles Robert (1809–1882) – angol természettudós. – *108*

DAUMAS, Augustin-Honoré (szul. 1826) – francia műszerész és politikus, szocialista; a 70–80-as években a küldottkamara, majd a szenátus, 1889-ben a párizsi kozségtanács tagja, kuldott az 1889-es nemzetkozi szocialista munkáskongresszuson. – *216*

DAVIES, Sir John (1569–1626) – angol politikus, koltó, Írország történetével foglalkozó muvek szerzője; 1609–19 Írország koronaugyésze, Írország gyarmatosításának hive. – *406*

– *Historical tracts* (Történelmi traktátusok), Dublin 1787. – *406*

DAVITT, Michael (1846–1906) – ír forradalmi demokrata, az ír nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezetője; 1879-ben egyik szervezője és vezetője a Foldligának, az ír onkormányzat hive; parlamenti képviselő 1895–99; kozel állt a Szociáldemokrata Foderációhoz. – *385*

DELAHAYE, Pierre-Louis (szul. 1820) – francia muszerész, proudhonista, az I. Internacionálé tagja, a Párizsi Kommun résztvevője; a Kommun leverése után emigrált Angliába; 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja. – *65*

DELL, Robert Edward (1865–1940) – angol újságíró, baloldali fábiánus, a „People's Press" szerkesztője. – *384 413 418*

DEMUTH, Helene (Lenchen, Nim, Nimmi, Nimmie) (1823–1890) - a Marx család, majd Marx halála után Engels házvezetőnője. – *31 36 37 48 56 58 59 62 63 67 70 72 75–79 102–106 119 122 145 182 188 213 216 234 257 265 269 278 280 281 299–301 319 322 330 333 351 354 369 379 380 408 414 460 468 470–472 484–488 494 499 501* (107 599)

DE PAEPE, César (1842–1890) – belga szedő, majd orvos, az I. Internacionálé belga szekciójának egyik megalapítója, a belga foderális tanács tagja, kuldott az Internacionále tobb kongresszusán és konferenciáján; az 1872-es hágai kongresszus után egy ideig a bakunyinistákat támogatta; 1885-ben a belga Munkáspárt egyik megalapítója. – *298* (89 396)

Department of the Interior, Census Office. Compendium of the tenth census (June 1, 1880) (Belugyi osztály, Összeírási Hivatal. A tizedik osszeírás osszefoglalása (1880 június 1.)), I–II. kot., Washington 1883. – *107* (130)

DEROSSI, Karl (1844–1910) – német kalapkészítő, majd újságíró, az Általános Nemet Munkásegylet és a Németországi Szocialista Munkáspárt vezető tagja; 1879-től Svájcban kozremúkodott a „Szozialdemokrat" illegális terjesztésében, a 80-as években Amerikába emigrált, ahol német nyelvu munkásújságok munkatársa volt. – *399*

DESCARTES (Cartesius), René (1596–1650) – francia filozófus, matematikus és természetkutató. – *426*

»*Deutsch-Amerikanische Backerzeitung*« (Német-Amerikai Pékújság), New York. – *65* (100)

»*Deutsche Worte*« (Német Szavak), Bécs. – *425* (529)

»*Deutscher Parlamentsalmanach*« (Nemet Parlamenti Almanach). – *358* (458)

»*Deutscher Reichsanzeiger und Koniglich Preussischer Staatsanzeiger*« (Német birodalmi értesito és királyi porosz állami ertesító), Berlin. – *470* (580)

»*Deutsches Wochenblatt*« (Német Hetilap), Berlin – *504* (607)
– 1890 dec 4.: *Mitteilung* (Kozlemény). – *504*

DEVILLE, Gabriel (1854–1940) – francia publicista, szocialista; egy konyve nepszeruen ismertette a „Toke" első kotetét; később visszavonult a munkásmozgalomtol és diplomaciai szolgálatba lépett. – *122 144 154 197 294 325 442 448 451* (157 189 303)
– *L'Évolution du capital. Cours d'Économie Sociale* (A tóke kialakulása. Társadalomgazdaságtani tanfolyam), Párizs 1884. – *154* (214)

DIETZ, Johann Heinrich Wilhelm (1843–1922) – nemet nyomdász és konyvkiado, a későbbi szocialdemokrata pártkiado alapítója, szocialdemokrata Reichstag-képviselő;

élete vége felé kozel állt az opportunizmushoz es revizionizmushoz. – *158 358 362 363 369 422 423 469 494 495 509 510 515* ([219])

DIEZ, Christian Friedrich (1794–1876) – német nyelvész, a román nyelvek filológiájának egyik megalapítója. – *3*

– *Grammatik der romanischen Sprachen* (A román nyelvek nyelvtana), I–III. kot., Bonn 1836–44. – *3*

DILKÉNÉ – Ashton Dilke, angol politikus és újságíró ozvegye, a „Weekly Dispatch" kiadója. – *32*

Dispatch *lásd* Weekly Dispatch

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin, (1876-tol Earl of Beaconsfield) (1804–1881) – angol politikus, író, a toryk egyik vezetoje, 1852, 1858–59, 1866–68 pénzugyminiszter; 1868, 1874–80 miniszterelnok. – *24*

DOBROGEANU-GHEREA, Constantin (Kaz, Solomon) (1855–1920) – román szociologus és irodalomkritikus, a szociáldemokrata mozgalom résztvevoje, késobb reformista. – ([3])

– (Névtelenul:) *Karl Marx şi economiştii noştri* (Karl Marx és a mi kozgazdászaink); „Revista socială", 1884 április. – *3*

– *Ce vor socialiştii romîni. Expunerea socialismului ştiinţific şi Programul socialist* (Mit akarnak a román szocialisták. A tudományos szocializmus kifejtése és a szocialista program); „Revista socială", 1885–86. 8–11. szám. – *3*

D'ODIARDI, E. – *511*

DORMOY, Jean (1851–1898) – francia fémmunkás, a Munkáspárt aktív tagja; 1883-ban Jules Guesde-del es Paul Lafargue-gal egyutt letartóztatták; 1888-ban a párizsi kozségtanács tagja; 1889-ben megyei tanácsos, Montluçon polgármestere, a francia Munkáspárt és a II. Internacionálé majdnem minden kongresszusán részt vett. – *126*

DUCHATELLIER, Armand-René (1797–1885) – francia történész és kozgazdász, Bretagne történetéről szóló muvek szerzoje. – *152*

DUFAURNY DE VILLIERS, Louis-Pierre (1739–1796) – a francia forradalom politikusa. – *151*

– *Cahier du quatrieme ordre, celui des pauvres journaliers, des infirmes, des indigents etc., l'ordre sacré des infortunés 25 avr. 1789* (A negyedik rend – a szegény napszámosok, a nyomorékok, az ínségesek stb. – panaszfuzete, a szerencsétlenek szent rendje 1789 április 25-én). – *151*

DUMAY, Jean-Baptiste (szul. 1841) – francia munkás, a Le Creusot-i kommun vezetője; a Kommun leverése után emigrált, az 1880-as amnesztia után hazatért; 1887-től a párizsi kozségtanács tagja; 1889-tól kamarai képviselő, posszibilista. – *272 274 276 288* ([367])

DUVAL, Louis (szul. 1840) – francia történész. – *152*

DÜHRING, Eugen Karl (1833–1921) – német eklektikus filozófus, vulgáris kozgazdász; 1863-tól a berlini egyetem magántanára; 1877-ben ellenzékisége miatt megvonták tole eloádói jogát. – *128* ([170])

E

ECCARIUS, Johann Georg (1818–1889) – német szabó, londoni emigráns, az Igazak Szovetségének, majd a Kommunisták Szovetségének tagja, a londoni Német Munkás Muvelodesi Egylet egyik vezetoje; 1864–72 az I. Internacionálé Fotanácsának tagja,

1867–71 főtitkára, az Internacionálé minden kongresszusának és konferenciájának kuldotte; később a trade-unionok reformista szárnyához csatlakozott. – *50 225* (24)

ECHEGARAY Y EIZAGUIRRE, José (1833–1916) – spanyol drámaíró, matematikus és politikus; 1866-tól a tudományos akadémia tagja; az 1868-as forradalom után 1873-ban kereskedelmi és oktatásugyi miniszter; 1904-ben Nobel-díjat kapott. – *206*
– *Conflicto entre dos deberes* (A kotelességek konfliktusa). Madrid 1883. – *206–207*

Ede *lásd* Bernstein

Edward *lásd* Aveling, Edward

»*L'Égalité*« (Az Egyenlőség), Párizs. – *141 144 145 151 154 156 183 203 314* (189)

EICHHOFF, Karl Wilhelm (1833–1895) – német szocialista, Marx és Engels jó barátja, az I. Internacionálé tagja és első történetírója; Margaret Harkness „A City Girl" c. regényének német fordítója. – *38*

EISENGARTEN, Oskar – német betüszedő, szocialista, londoni emigráns; 1884–85 Engels titkára. – *138*

ELLEN – Engels háztartási alkalmazottja. – *257*

ELLISSEN, O. Adolph – einbecki gimnáziumi tanár. – *286* (384)

ELY, Richard Theodore (1854–1943) – amerikai közgazdász, egyetemi tanár. – *400 401 418*

ENGELS, August (1797–1874) – barmeni gyáros, Engels nagybátyja. – *505*

ENGELS, Benjamin (1751–1820) – Engels apjának nagybátyja. – *505*

ENGELS, Emil (1828–1884) – Engels fivére, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *367*

ENGELS, Emil (1858–1907) – Emil Engels fia, Engels unokaöccse, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *329* (421)

ENGELS, Emma (szul. Croon) (szul. 1834) – Hermann Engels felesége. – *81 97 256 330 415*

ENGELS, Friedrich (1820–1895).
– *Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie* (A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata) [1843 vége–1844 eleje]; „Die Neue Zeit", IX. évf. 1890–91. I. kot. 8. sz. (1. kot. 497–522. old.) – *510* (614)
– *The Condition of the Working Class in England in 1844 etc.* (A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben stb.), Engels 1886-os fuggelékével és 1887-es előszavával. Ford. Florence Kelley-Wischnewetzky, New York 1887. – *21 23 54* (40 45)
– (Névtelenul:) *Deutscher Sozialismus in Versen und Prosa* (Német szocializmus versben és prózában) [1846 vége–1847 eleje]; „Deutsche Brusseler Zeitung, 1847 szept. 12. (4. kot. 195–235. old.) – *112* (136)
– *Die wahren Sozialisten* (Az igazi szocialisták) [1847 január–április] (4. kot. 236–279. old.) – *112* (136)
– *Preussischer Schnaps im deutschen Reichstag* (Porosz pálinka a német Reichstagban) [1876 február]; „Der Volksstaat", 1876 febr. 25. és 27., márc. 1. (19. kot. 35–48. old.) – *16* (36)
– *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (Eugen Duhring úr tudományforradalmasítása) [1876 második fele–1878 első fele], II. kiad., Zurich 1886. (20. kot. 1–317. old.) – *17 454* (27)
– *Karl Marx* [1877 június kozepe]; „Volkskalender", Braunschweig 1878. (19. kot. 98–107. old.) – *407* (510)

– *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig) [1880 január–március közepe], Hottingen–Zürich 1882. (19. kot. 173–218. old.) – *334*
– *Il socialismo utopico e il socialismo scientifico* (Az utópikus szocializmus és a tudományos szocializmus), Benevento 1883. – *334*
– (Névtelenül:) *Le socialisme de M. Bismarck* (Bismarck úr szocializmusa) [1880 február vége]; „L'Égalité", 1880 márc. 3. és 24. (19. kot. 164–171. old.) – *314*
– *The Book of Revelation* (A Jelenések Konyve) [1883 eleje]; „Progress", II. kot., London 1883. (21. köt. 7–12. old.) – *253* (326)
– *Das Begräbnis von Karl Marx* (Karl Marx temetése) [1883 március 18. körül]; „Der Sozialdemokrat", 1883 márc. 22. (19. kot. 461–465. old.) – *407*
– *Der Ursprung der Familie des Privateigentums und des Staats. Im Anschluss an Lewis H. Morgan's Forschungen* (A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lewis H. Morgan kutatásai nyomán) [1884 március vége–május 24.], III. kiad., Stuttgart 1889. (21. kot. 21–157. old.) – *452*
– IV. kiad., Stuttgart 1892. – *369 400 422 441 515* (472)
– *L'origine della famiglia, della proprietà privata e del lo stato. In relazione alle ricerce di Luigi H. Morgan* (A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lewis H. Morgan kutatásai nyomán), Pasquale Martignettinek a szerző által átnézett fordítása, Benevento 1885. – *334 335*
– *Originĕ familiei, proprietătei private şi a statului. In legătură cu cercetările lui Lewis H. Morgan* (A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lewis H. Morgan kutatásai nyomán); „Contemporanul", 1885. 17–21. sz. és 1886. 22–24. sz. – *3* (2)
– *Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse* (A család, a magántulajdon és az állam eredete), Gerson Triernek a szerző által átnézett dán fordítása, Koppenhága 1888. – *189*
– *England in 1845 and in 1885* (Anglia 1845-ben és 1885-ben) [1885 február kozepe]; „The Commonweal", 1885 márc. (21. kot. 187–192. old.) – *54–55* (92)
– *Vorwort* (Előszó) [1885 május 5.] Marx „A tőke" c. műve második kötetéhez, Hamburg 1885. (24. köt. 3–21. old.) – *181 374* (125)
– *Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten* (A Kommunisták Szovetsége történetéhez) [1885 október 8.]; Marx: „Enthullungen uber den Kommunistenprozess zu Koln" c. művéhez csatolva, Hottingen–Zürich 1885. (21. köt. 200–216. old.) – *112* (137)
– *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie* (Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége) [1886 eleje], Stuttgart 1888. (21. köt. 249–293. old.) – *360 454 482* (462)
– *Situation politique de l'Europe* (Európa politikai helyzete) [1886 október 25.] (21. kot. 296–303. old.) – *3*
– *Starea politică socială* (A társadalompolitikai helyzet); „Revista socială", 1886 dec. 1. – *3 4* (2)
– *Előszó a „Munkásosztály helyzete Angliában" 1887-es amerikai kiadásához* [1887 január 26.], London 1887. (21. kot. 319–326. old.) – *21 23*
– New York 1887. – *23–24*
– *Einleitung* (Bevezetés) [1887 december 15.] S. Borkheim: „Zur Erinnerung fur die deutschen Mordspatrioten. 1806–1807" c. írásához, Hottingen–Zurich 1888. (21. kot. 329–334. old.) – *14* (26)
– *Was Europa bevorsteht* (Mi vár Európára); „Der Sozialdemokrat", 1888 jan. 15. – *14* (26)
– *Die Rolle der Gewalt in der Geschichte* (Az erőszak szerepe a történelemben) [1887 december vége–1888 március eleje] (21. kot. 335–386. old.) – *14 16 17 19 20 34* (27)
– *Előszó a „Kommunista Párt kiáltványa" 1888-as angol kiadásához* [1888 január 30.], London 1888. (21. kot. 391–397. old.) – *21* (35)
– *Védővám és szabadkereskedelem. Előszó Marx szabadkereskedelemről tartott 1848. évi beszédének 1888-as amerikai kiadásához* [1888 április–május eleje] (21. kot. 398–413. old.). – (49)

– *Preface* (Előszó) Karl Marx: „Rede über die Frage des Freihandels" c. művének angol nyelvű fordításához, Boston 1888. (21. köt. 398–413. old.) – *25 44 52 54 56 59 61* (19)
– [*Levél a „Labour Elector" szerkesztőségének*] [1889 április vége]; „The Labour Elector", 1889 máj. 4. (21. köt. 477–478. old.) – *192* (258)
– (Névtelenül:) *Possibilist Credentials* (A posszibilisták megbízólevelei), [1889 augusztus eleje]; „The Labour Elector", 1889 aug. 10. (21. köt. 420–422. old.) – *248 258 267* (321 343)
– *Die auswärtige Politik des russischen Zarentums* (Az orosz cárizmus külpolitikája) [1890 február vége]; „Die Neue Zeit", VIII. évf. 1890. 4. és 5. sz. (22. köt. 9–44. old.) – *353 362 363 366 391* (467)
– *The Foreign Policy of Russian Tsardom* (Az orosz cárizmus külpolitikája); „Time", 1890 ápr. és máj. – *353 365 366 373* (450)
– *Иностранная политика русского царства* (Az orosz cárizmus külpolitikája); „Szocial-Demokrat", I–II. köt., 1890 febr. és aug. – *323 362 364* (418 468)
– *Der 4. Mai in London* (Május 4-e Londonban) [1890 május 5. és 21. között]; „Arbeiterzeitung", 1890 máj. 23. (22. köt. 54–59. old.) – *401 430* (502 535)
– *Zur vierten Auflage* (A negyedik kiadáshoz) [1890 június 25.], előszó Marx: „A tőke" c. műve első kötetének negyedik kiadásához, Hamburg 1890. (23. köt. 32–37. old.) – *467 513* (608)
– [*Válasz a „Sächsische Arbeiterzeitung" szerkesztőségének*] [1890 szeptember 7.]; „Der Sozialdemokrat", 1890 szept. 13. (22. köt. 62–63. old.) – *445* (551)
– *Congrès ouvrier international de 1891* (Az 1891-es nemzetközi munkáskongresszus) [1890 szeptember 9. és 15. között], (22. köt. 64–67. old.) – *442 448 459* (544)
– [*Búcsúlevél a „Sozialdemokrat" olvasóihoz*] [1890 szeptember 12. és 18. között]; „Der Sozialdemokrat", 1890 szept. 27. (22. köt. 68–71. old.) – *445* (550 569)
– *In Sachen Brentano kontra Marx wegen angeblicher Zitatsfalschung. Geschichtserzahlung und Dokumente* (A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben. A kérdés története és dokumentumok) [1890 december–1891 február], Hamburg 1891. (22. köt. 83–174. old.) – *513 516* (608)
– *„Die Neue Zeit"*, IX. évf. 1890–91. I. köt. 13. sz. – *510*
– *Zur Geschichte des Urchristentums* (Az őskereszténység történetéhez) [1894 június 19–július 16.]; „Die Neue Zeit", XIII. évf. 1894–95. I. köt. 1–2. sz. (22. köt. 419–442. old.) – *423* (526)
– *Vorwort* (Előszó) [1894 október 4.] Marx „A tőke" c. műve harmadik kötetéhez, Hamburg 1894. (25. köt. 3–24. old.) – *98 282* (7 125)

ENGELS, Hermann (1822–1905) – Engels fivére, barmeni gyáros, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *81 96 255 256 329 330 415 456 506*

ENGELS, Hermann Friedrich Theodor (1858–1910) – Hermann Engels fia, Engels unokaöccse, gyáros, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *329* (421)

ENGELS, Johann Kaspar (1753–1821) – barmeni gyáros, Engels nagyapja. – *505*

ENGELS, Kaspar (1792–1863) – barmeni gyáros, Engels nagybátyja. – *505*

ENGELS, Kaspar (1816–1889) – barmeni gyáros, Engels unokafivére. – *505*

ENGELS, Kaspar (szül. 1841) – krefeldi kereskedő, Engels Kaspar nevű unokafivérének fia. – *255*

ENGELS, Luise Friederike (szül. Noot) (1762–1822) – Engels nagyanyja. – *505*

ENGELS, Mathilde (1831–1905) – Rudolf Engels felesége. – *415*

ENGELS, Rudolf (1831–1903) – Engels fivére, barmeni gyáros, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *97 330 415 505*

ENGELS, Rudolf Moritz (1858–1893) – Rudolf Engels fia, Engels unokaöccse, gyáros, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *329* (421)

ENGELS, Walter (szül. 1869) – német orvos, Hermann Engels fia, Engels unokaoccse. – *330*

Erklärung der Sozialdemokratischen Föderation Englands in Sachen des nach London einberufenen internationalen Gewerkschaftskongresses (Az angliai Szociáldemokrata Föderáció nyilatkozata a Londonba összehívott nemzetközi szakszervezeti kongresszus ügyében), „Der Sozialdemokrat", 1888 ápr. 14. – *49* (85)

ERNST, Paul (1866–1933) – német író és kritikus, a 80-as évek végén a szociáldemokrácián belüli félanarchista ellenzék, az „Ifjak" egyik vezetője; 1891-ben kizárták a pártból; az első világháború után a fasizmus egyik szellemi előkészítője. – *402–404 482 514* (503 504)

– *Frauenfrage und soziale Frage* (A nőkérdés és a szociális kérdés); „Freie Bühne für modernes Leben", 1890 máj. 14. – *402* (504)

– *Jedem der volle Ertrag seiner Arbeit!* (*Erwiderung*) (Mindenkinek munkája teljes hozadékát! (Válasz)); „Berliner Volkstribüne", 1890 jún. 28. – *426* (530)

ESTRUP, Jakob Brönnum Scavenius (1825–1913) – konzervatív dán politikus; 1865–69 belügyminiszter; 1875–94 miniszterelnök és pénzügyminiszter. – *316 317* (413)

Északi Hírnök *lásd* Северный Вестник

EUDES, Émile-François-Désiré (1843–1888) – francia újságíró, blanquista, a Kommün egyik tábornoka, hadügyi biztos, a Kommün leverése után emigrált; az 1880-as amnesztia után hazatérve a blanquista központi bizottság egyik megszervezője. – *126* (19 164)

EUGÉNIA (Eugénie-Marie de Montijo de Guzman, comtesse de Teba) (1826–1920) – francia császárné, III. Napóleon felesége. – *297*

EUSTON, Lord – angol arisztokrata. – *343* (439)

»*Evening News and Post*« (Esti Hírek és Posta), London. – *245 249* (316)

»*The Evening Standard*« (Esti Zászló), London. – *32* (61)

EWERBECK, August Hermann (1816–1860) – német orvos és író, az Igazak Szövetsége párizsi tagozatának vezetője, a Kommunisták Szövetségének tagja; 1850-ben kilépett ebből. – *113*

F

Fabian Essays in Socialism (Fábiánus esszék a szocializmusról), írták: G. Bernard Shaw, Sidney Webb, William Clarke, Sidney Olivier, Annie Besant, Graham Wallas és Hubert Bland; szerkesztette: G. Bernard Shaw, London 1889. – *344*

FAILLET, Eugéne-Louis (Dumont) (szül. 1840) – francia szocialista, a Párizsi Kommun résztvevője, posszibilista, majd a pártszakadás után allemanista. – *471*

FARJAT, Gabriel (1857–1930) – francia szövőmunkás, szocialista, 1879-ben a francia Munkáspárt egyik alapítója; 1886-ban a francia szakszervezetek országos foderációjának főtitkára; küldött az 1889-es és 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszusokon. – *216 220* (285)

FAUCHER, Julius (Jules) (1820–1878) – német publicista, vulgáris kozgazdász, ifjúhegeliánus, szabadkereskedő; 1850–61 angliai emigráns, az 50-es évek elején polgári

anarchista nézeteket hirdetett, később haladópárti, majd nemzeti liberális, a porosz képviselőház tagja. – *284*

Fergus *lásd* Lafargue, Paul

FERROUL, Joseph-Antoine-Jean-Frédéric-Ernest (1853–1921) – francia orvos, újságíró és politikus, szocialista; 1888-tól a küldöttkamara tagja; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus résztvevője. – *274 276 419* (353)

FERRY, Jules-François-Camille (1832–1893) – francia ügyvéd és politikus, mérsékelt republikánus; 1870–71 Párizs polgármestere, a nemzeti védelem kormányának tagja; 1880–81, 1883–85 miniszterelnök, számos gyarmati expedíció szervezője. – *22 125 139 198 258 277 305* (19 265 369)

FEUERBACH, Ludwig (1804–1872) – német materialista filozófus. – *360 482*

FIELD – angol újságíró, a Szociáldemokrata Föderáció tagja. – *232*

»*Le Figaro*« Párizs. – *115 441* (146)

First Report from the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, and Appendix (A Lordok Háza szűkebb bizottságának első jelentése az „izzasztó rendszerről", a bizottság tanácskozásaival, a vallomások jegyzőkönyvével és függelékkel), London 1888. – *129 159* (174)

FISCHER, Paul – német szociáldemokrata, a „Berliner Volkstribüne" munkatársa. – *253* – *Nochmals das „Recht auf den vollen Arbeitsertrag"* (Még egyszer a „jog a teljes munkahozadékra"); „Berliner Volkstribüne", 1890 júl. 5. – *426* (530)

FISCHER, Richard (1885–1926) – német szedő és szerkesztő, szociáldemokrata; 1879–90 a „Sozialdemokrat" munkatársa; 1890–92 a pártvezetőség jegyzője és titkára; 1893–1926 Reichstag-képviselő; a századfordulótól revizionista, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *263 319 333 346 422 449 460 473 494 504 518*

FISCHERNÉ – Richard Fischer felesége. – *319 333*

FLOQUET, Charles-Thomas (1828–1896) – francia politikus, polgári radikális; 1876–93 képviselő, többször a képviselőház elnöke, 1888 és 1889 miniszterelnök; a Panama-botrányban való részességének lelepleződése miatt 1892-ben visszavonult. – *70–71 142* (104)

FORTIN, Édouard – francia publicista, a Munkáspárt tagja; Marx több művét fordította le franciára, így 1891-ben a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájá"-t is. – *512*

FOX, Charles James (1749–1806) – angol politikus, a whigek vezére, többször külügyminiszter. – *307*

FRANKEL, Leo (1844–1896) – magyar ötvösmunkás, a Párizsi Kommün munkaügyi minisztere, az I. Internacionálé tagja, Marx irányvonalának követője; 1876-ban visszatért Budapestre; 1876–83 a Magyarországi Általános Munkáspárt egyik megszervezője és vezetője; 1883-ban elhagyta Magyarországot és részt vett a II. Internacionálé szervezésében és irányításában; 1889-ben Magyarországon részt vett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezésében. – *139 150 507 517–519* (625 626)

– *Zur französischen Arbeiterbewegung* (A francia munkásmozgalomhoz); „Sächsische Arbeiterzeitung", 1890 dec. 3. és 12. – *517*

»*Freedom*« (Szabadság), London. – *27* (56)

FRÉJAC, Raoul (szül. 1849) – francia szocialista, küldött az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson. – *216*

FRIGYES, II. (Nagy) (1712–1786) – porosz király 1740–1786. – *100 155 349 352*

FRIGYES VILMOS (1831–1888) – porosz trónörökös, 1888-ban (márc. 9–jún. 15.) III. Frigyes néven porosz király és német császár. – *9 12 17–18 22 34 35–36 46–48 50 53 63 346 371* (18 78 81 180)
– *An mein Volk* (Népemhez); „Kölnische Zeitung", különkiadás. – *34 46* (63)
– *Letter to Prince Bismarck* (Levél Bismarck herceghez); „Weekly Dispatch", 1888 márc. 18. – *35* (63)
– *Proclamation of the Emperor* (A császár kiáltványa); „Weekly Dispatch", 1888 márc. 18. – *35*

FRIGYES VILMOS, III. (1770–1840) – porosz király 1797–1840. – *346*

FRIGYES VILMOS, IV. (1795–1861) – porosz király 1840–1861 (1857-től elmebeteg). – *129*

Fritz *lásd* Frigyes Vilmos (a későbbi III. Figyes)

Fritz, öreg *lásd* Frigyes, II.

FULLARTON, John (1780–1849) – angol közgazdász, a currency-elmélet ellenfele. – *237*
– *On the Regulation of Currencies etc.* (A forgalmi eszközök szabályozásáról stb.), London 1845. – *237 242* (312)

G

»*Le Gaulois*« (A Gall), Párizs. – *352* (149)
– 1890 márc. 3.: *En Allemagne* (Németországban). – *352* (449)

GEFFCKEN, Friedrich Heinrich (1830–1896) – német jogász és diplomata, 1866–69 a Hanza londoni főmegbízottja. – *132* (179)

GEISER, Alice (szül. 1857) – Wilhelm Liebknecht legidősebb lánya, Bruno Geiser felesége. – *320*

GEISER, Bruno (1846–1898) – német újságíró, 1869-től a Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, szileziai agitátor; 1872-ben az I. Internacionálé tagja; 1875-ben a „Volksstaat", 1877–86 a „Neue Welt" szerkesztője; 1881–87 Reichstag-képviselő, a Reichstag-frakció jobbszárnyának egyik vezetője; az 1887-es sankt-galleni pártkongresszus felmentette a pártban viselt minden bizalmi tisztsége alól. – *252 291* (239 324)

GÉLY, André – francia szocialista, posszibilista, a párizsi községtanács tagja. – *173 466*

GEORGE, Henry (1839–1897) – amerikai publicista és közgazdász, polgári reformista; a föld nacionalizálását propagálta mint a tőkés társadalom ellentmondásainak megoldását; befolyása alá akarta vonni az amerikai munkásmozgalmat is. – *385 494* (48)

GEORGEI, Max – az 1889-es párizsi posszibilista kongresszuson amerikai küldött Washingtonból. – *243*

»*Gil Blas*« Párizs. – *473 474* (586)
– 1890 okt. 17. – *474* (586)

GILLES, Ferdinand (szül. 1856) – szociáldemokrata újságíró; 1886-ban Londonba emigrált, az ottani „Arbeiterzeitung" munkatársa; a Kommunista Munkás Művelődési Egyletben tevékenykedett; 1891-ben leleplezték mint rendőrbesúgót. – *12 413 421*
– *German Social-Democrats still Revolutionists* (A német szociáldemokraták még forradalmárok); „Justice", 1890 jún. 28. – *413* (519)

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol politikus, tory, majd peelista, később a Liberális Párt vezetője; 1852–55 és 1859–66 pénzügyminiszter; 1868–74, 1880–85,

1886 és 1892–94 miniszterelnök. – *133 249 311 340–341 353 357 365 504 510* (319 434 437 608)

»*Gleichheit. Sozialdemokratisches Wochenblatt*« (Egyenlőség. Szociáldemokrata Hetilap), Bécs. – *11 22 100 142 154* (21)

GOEGG, Amand (1820–1897) – német újságíró, kispolgári demokrata; 1849-ben a badeni ideiglenes kormány tagja; az emigrációban a pacifista Béke- és Szabadságliga egyik vezetője; a 70-es években a német szociáldemokráciához csatlakozott. – *499*

GOTTSCHALK, Andreas (1815–1849) – német orvos, a Kommunisták Szövetsége kölni csoportjának tagja; 1848-ban a kölni Munkásegylet elnöke; kispolgári szektás nézeteket hirdetett. – *290–291* (387 388 389)

GOULD, Jay (1836–1892) – amerikai nagytőkés, vasútépítkezési vállalkozó és pénzember. – *478*

Graham *lásd* Cunninghame-Graham, Robert Bontine

GRANGER, Ernest-Henri (szül. 1844) – francia újságíró, blanquista szocialista, a Párizsi Kommün résztvevője, a Kommün leverése után angliai emigráns; az 1880-as amnesztia után hazatért és a boulangistákhoz csatlakozott; 1889-ben kamarai képviselő. – *288* (189 334)

GREULICH, Hermann (1842–1925) – német könyvkötő; 1865-ben Svájcba ment; 1867-től a zürichi Internacionálé-szekció egyik vezetője, a Svájci Szociáldemokrata Párt egyik megalapítója, a jobbszárny prominens képviselője, a II. Internacionálé reformista szárnyának egyik vezetője; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *465*

GRILLENBERGER, Karl (1848–1897) – német munkás, majd publicista, szociáldemokrata; 1881-től Reichstag-képviselő, a parlamenti frakció jobbszárnyához tartozott. – *358*

GRONLUND (Grönlund), Laurence (1846–1899) – dán származású amerikai publicista, szocialista; 1886-tól az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt végrehajtó bizottságának tagja. – *23*

GROVER – londoni háztulajdonos. – *74*

GRUNZIG, Julius (szül. 1855) – berlini diák, szociáldemokrata, a szocialista-törvény alapján Berlinből kiutasították, Amerikába emigrált, ahol a „New Yorker Volkszeitung" munkatársa lett. – *465*

– (Névtelenül:) *Die Vorgänge im Lager der deutschen Sozialdemokratie* (Események a német szociáldemokrácia táborában); „New Yorker Volkszeitung", 1890 szept. 10. – *465* (571)

GRÜN, Karl (Ernst von der Haide) (1817–1887) – német kispolgári publicista, a 40-es években az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője; az 1848–49-es németországi forradalom résztvevője, a forradalom leverése után brüsszeli emigráns, majd 1862–65 majna-frankfurti, 1870-től bécsi egyetemi tanár. – *112 113* (136 144)

– *Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien. Briefe und Studien* (A franciaországi és belgiumi társadalmi mozgalom. Levelek és tanulmányok), Darmstadt 1845. – *113* (144)

GUESDE, Jules (Mathieu-Basile) (1845–1922) – francia szocialista; a 70-es évek elején az anarchistákhoz csatlakozik; 1879-ben a francia Munkáspárt egyik alapítója és a marxizmus eszméinek hirdetője Franciaországban, huzamosabb ideig a francia szocialista mozgalom forradalmi szárnyának vezetője; az első világháború idején soviniszta; 1914–15 tárcanélküli miniszter a Viviani-kormányban. – *122 144 155 197 218 267 269 271 274 276 279 288 294 302–305 312 325 380 389 394 419 442 448 449 451 459 468 470* (37 157 189 270 353 355 364 393 399 419 481 554 563 625)

GUILLAUME-SCHACK, Gertrud (szül. Schack grófnő) (1845–1905) – a 80-as években a polgári feminista mozgalom oldaláról a proletár nőmozgalom oldalára állt, amelynek

berlini szervezeteiben egy ideig vezető szerepet játszott; 1886-ban Angliába ment, ahol rövid ideig ismeretségben állt Engelsszel, később az anarchistákhoz csatlakozott – *27 300 357*

GUIZOT, François-Pierre-Guillaume (1787–1874) – francia történész és politikus, orleanista, 1840–48 Franciaország bel- es kulpolitikájának irányítója, a finánctburzsoázia erdekeinek kepviselője – *277*

GUMPERT, Eduard (megh 1893) – manchesteri német orvos, Marx és Engels jó barátja – *300*

H

HALES, John (szul 1839) – angol szovómunkás, trade-unionista vezető, 1866–72 az Internacionále Főtanácsának tagja, 1871–72 titkára, a Reformliga es a Föld- és Munkaliga tagja; 1872-től a brit foderális tanács reformista szárnyának élen állt, 1873-ban kizárták az Internacionáléból – *132* (179)

»*Hamburger Echo*« (Hamburgi Visszhang) – *470* (578)

HARDIE, James Keir (1856–1915) – angol bányász, majd publicista, reformista; 1888-tól a Skot Munkáspárt vezetoje, 1893-tól a Munkáspárt egyik vezető személyisége. – *203*

HARKNESS, Margaret (John Law) – szocialista angol írónő, a munkásélet ábrázolója, a Szociáldemokrata Foderácio tagja, a „Justice" munkatársa – *38–40 234 236 300*
– *A City Girl: a Realistic Story* (Nagyvárosi lány; realista történet), London 1887. – *38–39*

HARNEY, George Julian (1817–1897) – angol munkasvezér, újságíró, a chartisták balszárnyának egyik vezetője, kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; időnként kispolgári befolyás alatt állt; 1863–88 Amerikában élt – *82 147 153 269 324* (414)
– *The Revolt of the East End* (Az East End lázadása), „Newcastle Weekly Chronicle", 1889 szept 26 – *269* (349)

HARNEY, Marie – George Julian Harney felesége – *82*

HARTMANN, Lev Nyikolajevics (1850–1908) – orosz narodnyik forradalmár, 1879-ben részt vett a II Sándor elleni merényletben; Franciaországba, Angliába, végul 1881-ben az Egyesult Államokba emigrált – *245 249* (316)

HASENCLEVER, Wilhelm (1837–1889) – német tímár, szociáldemokrata, lassalleánus, az Általános Német Munkásegylet' titkára, később penztárosa, 1871–75 elnoke, a „Szozialdemokrat" társszerkesztője; 1876–78 Liebknechttel egyutt a „Vorwarts" szerkesztője, 1874–87 a Reichstag tagja – *26* (50)

HASSELMANN, Wilhelm (szul. 1844) – német szociáldemokrata, újságíró, a lassalleánus Általános Német Munkásegylet egyik vezetője; 1871–75 a „Neuer Sozialdemokrat" szerkesztoje, 1875-tol a Németorszagi Szocialista Munkáspárt tagja; 1880-ban anarchista nézetei miatt kizárták a pártbol, Amerikába koltozott – *473 517 518*

HAWTHORNE, Nathaniel (1804–1864) – amerikai író – *56*
– *Scarlet Letter* (A skarlát betu) – *56*

Headingley *lasd* Smith, Adolphe

HEATH, Christopher (1835–1905) – angol orvos – *484*

HÉBERT, Jacques-René (1757–1794) – francia forradalmár, a jakobinus diktatúrát balról tamado tulzok egyik vezetoje – *307*

HEDWIG *lásd* Boelling, Hedwig

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *166 285 481 482*

– *Enzyklopadie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. Erster Teil. Die Logik* (A filozofiai tudományok encyklopédiája alapvonalakban. Első rész. A Logika), „Werke" („Muvei"), VI. kot., Berlin 1840. – *166 285* ([224])

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író, 1843-tól Marx barátja. – *118 301 440*

– *Disputation* (Hitvita). – *118* ([151])

HELLDORFF (Helldorff-Bedra), Otto Heinrich von (1833–1908) – német politikus, a konzervatívok egyik vezére; 1871–93 (megszakításokkal) Reichstag-képviselő. – *355*

HEPNER, Adolf (1846–1923) – német szociáldemokrata, a „Volksstaat" szerkesztője; az 1872-es lipcsei hazaárulási per egyik vádlottja; 1882–1908 Amerikában élt; az első világháború idején szocialsovíniszta. – *311* ([408])

Herald *lásd* The Boston Herald

Herald *lásd* The New York Herald

HESS, Moses (1812–1875) – német publicista, a „Rheinische Zeitung" egyik alapítója és munkatársa; a 40-es évek kozepén az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője; a 60-as években lassalleánus, részt vett az Internacionálé 1868-as brusszeli és 1869-es bázeli kongresszusán. – *112–113 290* ([136 139 141])

HILDEBRAND, Max – berlini népiskolai tanító. – *284 285* ([377])

HOBBES, Thomas (1588–1679) – angol filozófus, mechanikus materialista, az abszolút monarchia híve. – *481*

HOCH, Gustav (1862–1942) – német újságíró, szociáldemokrata; 1898–1903, 1907–18 és 1920–28 Reichstag-képviselő, az 1919–20-as német alkotmányozó nemzetgyűlés tagja. – *129*

HOHENZOLLERNOK – német uralkodóház; brandenburgi választófejedelmek 1415–1701, porosz királyok 1701–1918, német császárok 1871–1918. – *22 346* ([215 467])

HOVELACQUE, Alexandre-Abel (1843–1896) – francia nyelvész, publicista és politikus, radikális szocialista, a párizsi kozségtanács elnoke, 1889-tól kamarai képviselő. – *141* ([189])

HOWELL, George (1833–1910) – angol kőmuves, egykori chartista; az I. Internacionálé es 1864–69 a Főtanács tagja, a Reformligának és az angol szakszervezeti szövetség parlamenti bizottságának titkára; meghamisította az I. Internacionálé történetét. – *29*

HÖCHBERG, Karl (Ludwig Richter) (1853–1885) – német újságíró és könyvkiadó, szociálreformista; 1876-ban csatlakozott a Szocialista Munkáspárthoz; 1877–78 a „Zukunft"; 1879–81 a „Jahrbuch fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" kiadója. – *435*

HUDE, Antoine-Auguste (1851–1888) – francia borkereskedő, radikális; 1885–88 kamarai képviselo. – *123* ([160])

HUGO, Victor-Marie (1802–1885) – francia író, a nemzetgyulés tagja, Louis Bonaparte ellenfele, a csaszárság alatt emigrációban elt. – *57* ([335])

HUNTER, Alexander William (1844–1898) – liberális angol politikus; 1885–96 parlamenti képviselő, a „Weekly Dispatch" szerkesztoje. – *32*

HUXLEY, Thomas Henry (1825–1895) – angol természettudós, biológus, Darwin barátja es munkatársa, kovetkezetlen materialista. – *353*

»*Der Hülferuf der deutschen Jugend*« (A német ifjúság segélykiáltása). – *112* (134)

HYNDMAN, Henry Mayers (1842–1921) – angol ügyvéd és publicista, reformista; a 80-as években a Szociáldemokrata Föderáció egyik alapítója és vezetője; John Broadhouse álnéven lefordította angolra a „Tőke" első kötetének egy részét; később a Brit Szocialista Párt egyik vezetője; 1916-ban imperialista háborús propagandája miatt kizárták. – *30 49 50 131 142 145 150 155 157 163 173–175 177 178 189 192 193 195 201 208 210 215 218 220 224–226 229 232 248 254 258 267 270 279 297 310 345 387 389 394 413 430 449 471 473 493 518* (85 330 372 442)

– *The International Worker's Congress of Paris of 1889 and the German Social-Democrats* (Az 1889-es párizsi nemzetközi munkáskongresszus és a német szociáldemokraták); „Justice", 1889 ápr. 6. – *173 177* (232)

– *The International Worker's Congress and the Marxist Clique* (A nemzetközi munkáskongresszus és a marxista klikk); „Justice", 1889 jún. 15. – *232*

I

IBSEN, Henrik (1828–1906) – norvég drámaíró. – *206 402 404 446*

– *Fruen fra Havet* (A tenger asszonya). – *446*

»*L'Idée nouvelle*« (Az Új Eszme), Párizs. – *448* (554)

IGLESIAS POSSE, Pablo (1850–1925) – spanyol nyomdász és publicista, az Internacionálé tagja, harcolt az anarchista befolyás ellen; 1879-ben részt vett a spanyolországi Szocialista Munkáspárt alapításában; később e párt reformista szárnyának egyik vezetője. – *354*

IHRING, Ferdinand – német rendőrügynök; 1885 végén Mahlow néven befurakodott a kelet-berlini körzeti munkásegyletbe, hogy az ottani szervezett munkásokat az egyéni terror útjára vigye; 1886 februárjában leleplezték. – *48*

»*The International Review*« (Nemzetközi Szemle), London. – *279* (372)

International Socialist Labour Congress 14th to 21st July, 1889. Manifesto to the Workingmen and Socialists of Europe and America (Nemzetközi szocialista munkáskongresszus 1889 július 14–21. Felhívás Európa és Amerika munkásaihoz és szocialistáihoz), London 1889. – *191 192 196 197 203 206 215* (250)

International Socialist Labour Congress, 14th to 21st July 1889. Manifesto to the Workingmen and Socialists of Europa and America (Nemzetközi szocialista munkáskongresszus 1889 július 14–21. Felhívás Európa és Amerika munkásaihoz és szocialistáihoz); „The Labour Elector", 1889 máj. 18. – *187 197* (250)

International Socialist Workingmen's Congress, 14th to 21st July, Paris, 1889. Address to the Workmen and Socialists of Europe and America (Nemzetközi szocialista munkáskongresszus, Párizs 1889 július 14–21. Felhívás Európa és Amerika munkásaihoz és szocialistáihoz); „The Commonweal", 1889 máj. 25. – *215* (250)

International Socialist Workingmen's Congress, 14th to 21st July, 1889. Circular of convocation (Nemzetközi szocialista munkáskongresszus, 1889 július 14-től 21-ig. Összehívó körlevél), (21. köt. 496–497. old.). – *203 218 219 220 223 225* (270)

International Workmen's Congress (Nemzetközi munkáskongresszus); „Reynolds's Newspaper", 1889 máj. 19. – *208* (250)

Der Internationale Arbeiterkongress. Aufruf an die Arbeiter und Sozialisten Europas und Amerikas (A nemzetközi munkáskongresszus. Felhívás Európa és Amerika munkásaihoz és szocialistáihoz); „Berliner Volksblatt", 1889 máj. 10. – *206* (250)

Internationaler Sozialistischer Arbeiterkongress 14 bis 21 Juli 1889. Aufruf an die Arbeiter und Sozialisten Europas und Amerikas (Nemzetkozi szocialista munkáskongresszus 1889 július 14–21. Felhívás Európa és Amerika munkásaihoz és szocialistáihoz); „Der Sozialdemokrat", 1889 máj. 11. (21. kot. 479–480. old.). – *187 197 206* (250)

»*L'Intransigeant*« (A Radikális), Párizs. – *57 298 511* (94)

ISAACS, Henry Aaron – 1889–90 londoni polgármester. – *263 311*

J

JACLARD, Charles-Victor (1843–1903) – francia publicista, blanquista; a 70-es évek elejétől az Internacionálé tagja, Marx híve; a Párizsi Kommun idején a nemzeti gárda kozponti bizottságának tagja és egyik légiójának parancsnoka; a Kommun leverése után svájci, majd oroszországi emigrációban; az 1880-as amnesztia után hazatért és folytatta politikai tevékenységét. – *240 271*

– *Lundis socialistes* (Szocialista hétfők); „La Voix", 1889 szept. 30. – *271* (360)

JACQUES, Edouard-Louis-Auguste (szul. 1828) – francia vállalkozó és politikus, mérsékelt republikánus; 1871-től a párizsi kozségtanács tagja; 1887-től Szajna megye főtanácsának elnoke; 1889-ben Boulanger ellenjeloltje; beválasztották a kamarába. – *131 155*

»*Jahrbucher fur Nationalokonomie und Statistik*« (Nemzetgazdaságtani és statisztikai évkonyvek), Jéna. – *129 375* (173)

JAKINS. – *457 458*

JAN VAN LEIDEN (Bockelson, Johann) (kb. 1510–1536) – az újrakeresztelók egyik radikális vezetője – *259* (336)

Jean *lásd* Longuet, Jean-Laurent, Frederick

JEVONS, William Stanley (1835–1882) – angol kozgazdász és filozófus, a marginalizmus teoretikusa. – *8 107 344* (9)

JEVREINOVA, Anna Mihajlovna (1844–1919) – orosz írónó, a „Szevernij Vesztnyik" kiadója. – *237 309 396 523*

JOFFRIN, Jules-François-Alexandre (1846–1890) – francia muszerész, szocialista, a párizsi műszerész-szakszervezet egyik alapítója; részt vett a Párizsi Kommunben, annak leverése után 1871–81 angliai emigrációban; Franciaországba való visszatérése után a Munkáspárt posszibilista szárnyának egyik vezetoje, 1882-től a párizsi kozségtanács, 1889-től a kamara tagja – *272 274 276 288 449 466* (366 367)

Jollymeier *lásd* Schorlemmer

JONAS, Alexander (megh. 1912) – német származású amerikai konyvkereskedő, szocialista 1878-tól a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője. – *86 101 399–401 439 465*

JONES, Atherley – Ernest Charles Jones fia. – *147 153* (197)

JONES, Ernest Charles (1819–1869) – angol proletárkolto és publicista, a chartisták balszárnyának egyik vezetője, az 50-es évek derekáig szoros kapcsolatban volt Marxszal es Engelsszel. – *153* (197 414)

JOOS, Josef – nemet szocialdemokrata, zurichi, majd londoni emigrans, a „Sozialdemokrat" munkatársa. – *142*

JOULE, James Prescott (1818–1889) – angol fizikus. – *108*

JOURDAN, Jean-Baptiste, comte (1762–1833) – francia tábornagy, részt vett a francia köztársaság és Napóleon háborúiban. – *150*

JOURDE, Antoine (1848–1923) – francia kereskedelmi alkalmazott, kezdetben a szocializmushoz közeledett, később csatlakozott a boulangistákhoz; küldött a francia Munkáspárt néhány kongresszusán; 1889-től kamarai képviselő. – *288 291*

JUNG, Hermann (1830–1901) – svájci órás, részt vett a svájci munkásmozgalomban, majd Londonba emigrált; az I. Internacionálé egyik vezetője, az 1872-es hágai kongresszusig Marx híve, majd csatlakozik a trade-unionok reformista szárnyához; 1877 után visszavonul a munkásmozgalomtól. – *132 225 240 344* (179)

– *To the Editor of Justice* (A „Justice" szerkesztőjének); „Justice", 1889 júl. 6. – *240*

»*Die junge Generation*« (A Fiatal Nemzedék). – *112* (134)

JUNGNITZ, Ernst (megh. 1848) – német publicista, ifjúhegeliánus. – *284*

»*La Justice*« (Az Igazság), Párizs. – *261* (341)

„*Justice*" (Igazság), London. – *24 142 157 161 163 171 173 177 189 208 215–218 232 280 413 421 430 449 471 473 476* (43 44)

– 1889 márc. 2.: *A Plea for Harmony* (Egyetértési kérelem). – *157* (218)

– 1889 márc. 9.: *The Old Ruinous Game* (A régi, káros játék). – *157* (218)

– 1889 márc. 16.: *The German „official" Social-Democrats and the International Congress in Paris* (A német „hivatalos" szociáldemokraták és a párizsi nemzetközi kongresszus). – *161 163 171*

– 1889 máj. 18.: *Much Ado about Nothing* (Sok hűhó semmiért). – *208 210* (278 282)

– 1889 okt. 12.: *Socialists and the French Elections* (A szocialisták és a francia választások). – *280* (375)

– 1890 jún. 21.: *Make a Note of this!* (Ezt jegyezzétek fel!). – *413* (519)

– 1890 jún. 28.: *Tell tale straws* (Áruló előjelek). – *430*

– 1890 szept. 20.: *The Death of a Hero* (Egy hős halála). – *449* (555)

– 1890 okt. 18.: *The Split in France* (A franciaországi szakadás). – *471 473 494* (582)

K

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozófus. – *230 481*

KARDORFF, Wilhelm von (1828–1907) – német politikus; 1868–1906 a Reichstag tagja, a Szabadkonzervatív Párt (Birodalmi Párt) egyik alapítója; Bismarck politikáját támogatta. – *355*

KAREJEV, Nyikolaj Ivanovics (1850–1931) – liberális orosz történész és publicista. – *148 150 152* (201)

– *Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII. века. Историческая диссертация* (Parasztok és parasztkérdés Franciaországban a XVIII. sz. utolsó negyedében. Történelmi értekezés), Moszkva 1879. – *148 150–152* (201)

KASPROWICZ, E. – a „Tőke" első kötetének lengyel nyelvű kiadója. – *494*

KAUTSKY, Fritz (szül. 1857) – német főhadnagy, Karl Kautsky egyik fivére. – *182*

KAUTSKY, Johann (kb. 1827–1896) – német dekoratőr és festő, Karl Kautsky apja. – *66*

KAUTSKY, Johann (Hans) (szül. 1864) – német színpadi festő, Karl Kautsky egyik fivére. – *103 104 113*

KAUTSKY, Karl (1854–1938) – német publicista, szociáldemokrata; 1883–1917 a „Neue Zeit" szerkesztője; kezdetben marxista, később a centrizmus fő ideológusa a német szociáldemokráciában és a II. Internacionálében. – *3 8 28 36 49 66 102–105 107 109–111 113 137 139 144 148–152 154 158 181 182 237 238 265–268 274 282 283 289 300 311 312 339 346 362 363 365 370 374 422–424 433 444–446 469 487 493 494 510 523 524* (2 33 102 103 128 132 186 201 346 407 547 628)

– *Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft* (A népszaporulat hatása a társadalom haladására), Bécs 1880. – *266*

– *Die Entstehung der Ehe und Familie* (A házasság és a család kialakulása), különnyomat a „Kosmos" VI. évf.-ból, 1882. – *266*

– *Karl Marx's Ökonomische Lehren* (Karl Marx gazdasági tanai), Stuttgart 1887. – *8*

– *Артур Шопенгауер. Очерк.* (Arthur Schopenhauer, Vázlat) „Szevernij Vesztnyik", 1888. 12. sz. – *237* (309)

– *Federico Engels* (Friedrich Engels); „Il Mefistofele", 1888 jan. – nov. – *17 51* (33)

– *Friedrich Engels*; „Österreichischer Arbeiterkalender für das Jahr 1888". – *17* (33 612)

– *Die Klassengegensätze von 1789. Zur hundertjährigen Gedenkfeier der grossen Revolution* (Az osztályellentétek 1789-ben. A nagy forradalom százéves emlékünnepére); „Die Neue Zeit", VII. évf. 1889. 1–4. sz. – *148–150 266* (199)

– *Die Bergarbeiter und der Bauernkrieg vornehmlich in Thüringen* (A bányamunkások és a parasztháború, különös tekintettel Türingiára); „Die Neue Zeit", VII. évf. 1889. 7–11. sz. – *266*

– *Противоречи классовых интересов в 1789 году* (Az osztályok érdekellentétei 1789-ben); „Szevernij Vesztnyik", 1889. 4–6. sz. – *237 266* (309)

– (Névtelenül:) *Friedrich Engels. Zu seinem siebzigsten Geburtstag* (Friedrich Engels. Hetvenedik születésnapjára); „Die Neue Zeit", IX. évf. 1890–91. I. köt. 8. sz. – *510*

KAUTSKY, Louise (szül. Strasser) (1860–1950) – osztrák szocialista, Karl Kautsky első felesége (1889-ig), 1893-tól Ludwig Freyberger felesége, 1890-től Engels titkárnője, a bécsi „Arbeiterinnenzeitung" egyik szerkesztője, az 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusok résztvevője. – *36 61 66 102–105 109 110 113 115 138 139 182 210–213 265 356 475 488–490 493 495 507 508 511 512 516 519* (103 128 187 599)

KAUTSKY, Luise (szül. Ronsperger) (1864–1944) – osztrák szocialista, Karl Kautsky második felesége (1890-től). – *493*

KAUTSKY, Minna (1837–1912) – német írónő, Karl Kautsky anyja. – *66 104–105*

KAUTSKY, Minna (szül. 1856) – Karl Kautsky nővére. – *104–105*

KELLEY-WISCHNEWETZKY, Florence (1859–1932) – amerikai szocialista, később polgári reformista; Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művének angol fordítója, Lazar Wischnewetzky felesége. – *21 23–25 44–45 54–55 61 69 92–93 101 132 134 154 223 245* (40 45 49 77)

KENNAN, George (1845–1924) – amerikai újságíró és felfedező, 1885–86-os szibériai utazásáról cikksorozatot írt. – *365* (451)

– *Siberia and the Exile System* (Szibéria és a száműzetés-rendszer); „The Century Illustrated Monthly Magazine", 1888–90. – *365* (451)

KEUSSLER, Ivan Avgusztovics (1843–1896) – orosz közgazdász. – *7*

– *Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland* (Az oroszországi paraszti közös birtoklás történetéhez és kritikájához), I. köt., Riga–Moszkva–Ogyessza 1876; II. köt., Szentpétervár 1882. – *7*

KISZELJOV, Pavel Dmitrijevics gróf (1788–1872) – orosz politikus és diplomata, tábornok; 1829–34 Moldva és Havasalföld kormányzója; 1835-től tagja a parasztkérdés vizsgála-

tára alakult titkos bizottságoknak; 1837-től a kincstári birtokok minisztere, a mérsékelt reformok híve. – *5* (4)

KLEIN, Julius Leopold (1810–1876) – német drámaíró és színikritikus, ifjúhegeliánus. – *284*

KNAPP, Georg Friedrich (1842–1926) – német közgazdász, az újabb történeti iskola híve; 1867-től Lipcse statisztikai hivatalának igazgatója. – *283 425*

– *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens* (A parasztfelszabadítás és a mezőgazdasági munkásság eredete Poroszország régebbi tartományaiban), I–II. köt., Lipcse 1887. – *283 425*

KNOWLES, James (1831–1908) – angol építész és könyvkiadó, a „Nineteenth Century" c. folyóirat alapítója és 1877-től szerkesztője. – *357*

KOSSUTH LAJOS (1802–1894) – a magyar reformellenzék egyik vezetője, majd az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején a forradalmi kormány feje. – *14*

KOVALEVSZKIJ, Makszim Makszimovics (Maxime Kovalevsky) (1851–1916) – polgári liberális orosz társadalomtudós, történész és jogász. – *441*

– *Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété* (A család és a tulajdon fejlődésének és eredetének vázlata), Stockholm 1890. – *441*

»*Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen*« (Királyi kiváltságos berlini újság állami és tudós ügyekről). – *230* (301)

KÖPPEN, Karl Friedrich (1808–1863) – német radikális publicista és történész, ifjúhegeliánus. – *284 308*

– (Névtelenül:) *Leo's Geschichte der Revolution* (Leo műve a forradalom történetéről); „Rheinische Zeitung", 1842 máj. 19., 21. és 22. – *308*

KRAVCSINSZKAJA, Fanny Markovna (kb. 1853–1945) – a 70-es években az oroszországi narodnyik mozgalom résztvevője, Szergej Mihajlovics Kravcsinszkij felesége. – *323*

KRAVCSINSZKIJ, Szergej Mihajlovics (Sztyepnyak) (1851–1895) – orosz író és publicista, narodnyik forradalmár; 1878-ban Pétervárott merényletet követett el a csendőrség főnöke ellen; emigrált, 1884-től Angliában élt. – *232 323 364 365 392* (418 469 471)

– *To the Editor of „Justice"* (A „Justice" szerkesztőjéhez); „Justice", 1889 jún. 22. – *232*

Kreuzzeutung *lásd* Neue Preussische Zeitung

KUGELMANN, Franziska (szül. 1858) – Ludwig Kugelmann leánya. – *127*

KUGELMANN, Gertrud (szül. Oppenheim) (szül. kb. 1839) – Ludwig Kugelmann felesége. – *127*

KUGELMANN, Ludwig (1830–1902) – német orvos; részt vett az 1848–49-es forradalomban, az I. Internacionálé tagja, szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; sokat tett a „Tőke" németországi terjesztéséért. – *127 321 412* (417 517)

KUHLMANN, Georg (szül. 1812) – német kalandor; prófétaként lépett fel a svájci német kézművesek előtt és az „igazi szocializmust" prédikálta; később kiderült, hogy az osztrák kormányzat szolgálatában álló provokátor. – *112* (138)

– *Die neue Welt oder das Reich des Geistes auf Erden. Verkündigung* (Az új világ avagy a szellem birodalma a földön. Hirüladás), Genf 1845. – *112*

KUNERT, Fritz (1850–1932) – német szociáldemokrata; a 80-as és 90-es években szociáldemokrata újságok szerkesztője; 1890–1924 Reichstag-képviselő (megszakításokkal); 1917–22 a Németországi Független Szociáldemokrata Párt, majd újra a Németországi Szociáldemokrata Párt tagja. – *358*

L

»*The Labor Standard*« (A Munkászászló), New York. – *154* (49 210)

»*The Labour Elector*« (A Munkásválasztó), London. – *131 187 189 192 197 201 215 236 248 249 267–269 271 276 279 298 331 343 384 390* (178)

– 1889 jan. 5. – *131*

– 1889 szept. 28. – *269* (349)

– 1890 jan. 25.: *True Patriots All* (Igaz hazafiak mind). – *344* (410)

– 1890 jan. 25. és febr. 1.: *The New Journalism* (Az új újságírás). – *343* (439)

– 1890 febr. 1.: *Mr. Parke and Lord Euston* (Parke úr és lord Euston). – *343* (439)

– 1890 febr. 1.: *The Parke Case* (A Parke-eset). – *343*

LABRIOLA, Antonio (1843–1904) – olasz filozófus és publicista, a marxizmus egyik első olaszországi terjesztője. – *306 360 361 398* (401 464)

– *I problemi della filosofia della storia. Prelezione letta nella universita di Roma, il 28 Febbraio 1887* (A történetfilozófia problémái. A római egyetemen 1887 február 28-án tartott előadás) – *360* (461)

– *Del Socialismo* (A szocializmusról), Róma 1889. – *360*

– *La terra a chi la lavora* (A föld legyen azé, aki megműveli); „Il Messaggero", 1890 márc. 15. – *361* (464)

LABRUYÈRE, Georges de – francia újságíró; a „Cri du peuple" munkatársa, a 80-as évek végén boulangista; 1888-ban megalapította a „Cocarde" c. lapot. – *511* (616)

LABUSQUIÈRE, Jean (szül. 1852) – francia újságíró, szocialista, az Internacionálé tagja; a „Bataille" c. lap szerkesztőségében Brousse irányzatának híve, később független szocialista. – *198*

LACHIZE, Jean-Benoît (Felix) (szül. 1859) – francia takács, blanquista; a francia Munkáspárt tagja, 1889-ben kamarai képviselő. – *276*

LAFARGUE, Ana Virginia Armaignac (szül. 1803) – Paul Lafargue anyja. – *257*

LAFARGUE, Laura (1845–1911) – Marx középső leánya, a francia munkásmozgalom résztvevője, 1868-tól Paul Lafargue felesége. – *17 21 30–32 41–43 56–58 67 70–73 75 76 104 105 115 116 122–124 141–143 145 146 157 163 178 184 189 191–193 197 199 216 227–229 233–236 257–264 276–278 280 281 287–289 299–301 324 326 349–351 354 356 358 359 377–380 394 395 397 405 408 414 419 420 440 448 460 464 472–474 495 496 511–513* (97 107 157 189 267 269 397 398 565 583)

LAFARGUE, Paul (1842–1911) – francia orvos, szocialista; Marx és Engels tanítványa; a francia Munkáspárt egyik megalapítója; az I. Internacionálé Főtanácsának tagja; Marx veje. – *17 18 21 31 35–37 41 42 56 57 62 63 65 104 115–119 122 123 125 131 135 136 142–146 156 157 160–170 172 176 179 183–189 191–193 196–198 200 203–209 215 220 227–229 232 233 235–237 239 240 242 257 260 261 264 267 270–273 276 278 288 291 294 297 302 306 309 325 326 352–354 356 358 377 392 394–397 405 414 420 430 433 440–443 447–449 450 451 462 463 467 468 472–474 484 485 512 523 524* (37 64 69 91 147 148 157 184 189 242 250 251 257 268 270 288 297 306 308 333_353 355 394 396 401 419 449 552 554 557 586 617)

– *Le droit à la paresse. Réfutation de Droit au Travail de 1848* (A restséghez való jog. A munkához való jog 1848. évi vívmányának megdöntése), Párizs 1883. – *276* (368)

– *Cours d'économie sociale. La Matérialisme économique de Karl Marx* (Gazdaságtani tanfolyam. Karl Marx gazdasági materializmusa), Párizs 1884. – *154* (214)

– *La langue française avant et après la révolution. Fergus* (A francia nyelv a forradalom előtt és után. Fergus (azaz Lafargue)); „La Nouvelle Revue", 51. kót., 1888 márc. 15. és ápr. 1. – *41–42* (69)

– *Le Boulangisme et les parlementaires* (A boulangizmus és a parlamentiek); „L'Intransigeant", 1888 máj. 1. – *57* (94)
– *Die Legende von Victor Hugo* (Victor Hugo legendája); „Die Neue Zeit", VI. évf. 1888. 4–6. sz. – *57*
– *Le Travail de nuit* (Az éjszakai munka); „L'Égalité", 1889 febr. 9. – *145* (195)
– *An Invitation* (Egy meghívás); „The Star", 1889 máj. 14. – *200* (268)
– *Машина как фактор прогресса* (A gép mint a haladás tényezője); „Szevernij Vesztnyik", 1889. 4. sz. – *219 237* (288 309)
– *Darwinism on the French Stage* (A darwinizmus francia színtéren); „Time", 1890 febr. – *353* (453)
– *Rousseau et l'Égalité, réponse au professeur Huxley. Fergus* (Rousseau és az egyenlőség, válasz Huxley professzornak. Fergus (azaz Lafargue)); „La Nouvelle Revue", 63. köt. 1890 márc. 15. – *353* (452)
– *Die sozialistische Bewegung in Frankreich von 1876–1890* (A szocialista mozgalom Franciaországban 1876–1890); „Die Neue Zeit", VIII. évf. 1890. 8. sz. – *433*
– *Karl Marx. Persönliche Erinnerungen* (Karl Marx. Személyes emlékek); „Die Neue Zeit", IX. évf. 1890–91. I. köt. 1–2. sz. – *474* (588)

LAHR – angol pék, Johanna Lahr férje. – *214*

LAHR, Johanna – német származású angol szocialista, a Szocialista Liga tagja. – *214*

LAJOS FÜLÖP (1773–1850) – francia király 1830–1848. – *277 278* (338)

LANGE, Friedrich Albert (1828–1875) – német publicista, szociálökonómus és filozófus, szociálreformer; az I. Internacionálé és a Német Munkásegyletek Szövetsége állandó bizottságának tagja; 1870-től svájci egyetemi tanár. – *286* (384)

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus, az Általános Német Munkásegylet alapítója (1863); támogatta Németország „felülről" való egyesítését; a német szociáldemokráciában az opportunizmus első képviselője. – *230 410 518* (300 415 516)
– *Der Kriminalprozess wider mich wegen Verleitung zum Kassettendiebstahl oder: Die Anklage der moralischen Mitschuld* (A kazettalopásra ösztönzés miatt ellenem indított bűnper avagy: az erkölcsi bűnrészesség vádja), Köln 1848. – *230* (298)

Laura *lásd* Lafargue, Laura

LAVIGERIE, de – *419 451*

LAVROV, Pjotr Lavrovics (1823–1900) – orosz publicista és szociológus, narodnyik, az I. Internacionálé tagja; 1870-től emigrációban; a Párizsi Kommün résztvevője; 1873–76 a „Vperjod" c. folyóirat, 1875–76 a „Vperjod" c. újság szerkesztője; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus egyik alelnöke. – *219 382 503* (11)

LAVY, Aimé (szül. 1850) – francia szocialista újságíró, posszibilista; 1887-től a párizsi községtanács tagja; 1890–98 kamarai képviselő. – *235 466* (306)

Law, John *lásd* Harkness, Margaret

LEE – Marx „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" c. munkájának amerikai kiadója. – *134*

LEE, Henry William (1865–1932) – angol szocialista, reformista; a Szociáldemokrata Föderáció tagja; 1885–1913 titkára; 1913–24 a londoni „Justice" szerkesztője. – *180*

Lehmann, I. *lásd* Vilmos, I.

LEITNER, von – német ifjúhegeliánus, a berlini „szabadok" társaságának tagja. – *284*

Lenchen *lásd* Demuth, Helene

LEO, Heinrich (1799–1878) – reakciós német történész és publicista, a hegeliánusok ellenfele, a porosz junkerség ideológusa. – *308*
– *Geschichte der französischen Revolution* (A francia forradalom története), Halle 1842. – *308*

LESSNER, Friedrich (1825–1910) – német szabó; a Kommunisták Szövetségének tagja, részt vett az 1848–49-es forradalomban, a kölni kommunista-perben háromévi várbörtönre ítélték; 1856-ban Angliába emigrált, részt vett az I. Internacionálé minden kongresszusán és konferenciáján, tagja a Főtanácsnak, a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek, a brit föderális tanácsnak, egyik alapítója az angol Független Munkáspártnak; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *27 120 121 275 387* (24)

LEVRAUT – 1890-ben a párizsi községtanács tagja, az oktatási bizottság elnöke. – *512* (617)

LEXIS, Wilhelm (1837–1914) – német statisztikus. – *98* (125 173)
– *Die Marx'sche Kapitaltheorie* (A marxi tőkeelmélet); „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", új sorozat, XI. köt., Jéna 1885.– *98* (125)

LIEBKNECHT, Gertrud – Wilhelm Liebknecht lánya. – *263 265*

LIEBKNECHT, Natalie (1835–1909) – Wilhelm Liebknecht második felesége, Karl Liebknecht anyja. – *263 319 320 410 411*

LIEBKNECHT, Theodor Karl (1870–1948) – Wilhelm Liebknecht fia, ügyvéd, politikai védő; a Szociáldemokrata Párt, majd a Független Szociáldemokrata Párt tagja; 1921-től a porosz képviselőház tagja; 1933-ban emigrált. – *263 265 319 320*

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826–1900) – német szocialista, a Kommunisták Szövetségének tagja és az 1848–49-es forradalom résztvevője, utána Svájcba, majd Londonba emigrált; 1862-ben visszatért Németországba; az I. Internacionálé tagja és a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik megalapítója, a „Vorwärts" szerkesztője, később a II. Internacionálé egyik fő szervezője, Marx és Engels barátja és harcostársa. – *12 13 26 27 32 33 49 50 85 118 119 122 125 135 136 146 155 157 170–174 176–181 186–189 191 192 194 195 197 206 208 210–212 216 223 224 232 235 240 243 246 251 252 263–266 274 275 288 290 291 298 320 341 355–357 386 389 408–411 413 416 417 421 429 430 434–436 441 460 470 473 476 493–496 504 514 515 517* (22 50 59 91 162 184 227 233 238 239 247 283 304 313 317 318 324 361 364 365 388 390 415 514 518 519 520 523 546 577 591 611 621 622)
– *Erklärung von 27. September 1889* (Az 1889 szeptember 27-i nyilatkozat); „Berliner Volksblatt", 1889 szept. 29. és „Der Sozialdemokrat", 1889 okt. 5. – *274*
– *Brief an die Redaktion „People's Press"* (Levél a „People's Press" szerkesztőségéhez); „People's Press", 1890 aug. 2. – *421* (519)

LINGENAU, Johann Karl Ferdinand (megh. 1877) – német származású amerikai szocialista, az 1848–49-es németországi forradalom résztvevője; annak veresége után Amerikába emigrált; vagyonát a nemzetközi munkásmozgalomra, elsősorban a Németországi Szocialista Munkáspártra hagyományozta. – *246* (318)

LOCKE, John (1632–1704) – angol közgazdász és szenzualista filozófus. – *481*

LOLLINI, Vittorio – olasz ügyvéd, szocialista. – *360 398*

LONGUET, Charles (1839–1903) – francia újságíró, proudhonista; az I. Internacionálé Főtanácsának tagja, a Kommün résztvevője; annak leverése után emigrált Angliába; 1872-től Marx lányának, Jennynek férje; a posszibilistákhoz csatlakozott; a 80-as és 90-es években a párizsi községtanács tagja. – *31 37 70 72 105 145 163 197 216 240 264 278 279 281 287 294 377* (341)
– (Névtelenül:) *Que faire?* (Mi a teendő?); „L'Égalité", 1889 febr. 10. – *145* (194)

LONGUET, Edgar (1879–1950) – Jenny és Charles Longuet fia, a Francia Szocialista Párt, 1938-tól a kommunista párt tagja, az antifasiszta ellenállás résztvevője. – *67 259 264 265 279 511*

LONGUET, Jean-Laurent-Frederick (Johnny) (1876–1938) – Jenny és Charles Longuet fia, a Francia Szocialista Párt egyik vezetője. – *67 70 259 264 265 279 511*

LONGUET, Jenny (Mémé) (1882–1952) – Jenny és Charles Longuet lánya. – *67 414 419 496 511*

LONGUET, Marcel (1881–1949) – Jenny és Charles Longuet fia. – *67 264 287 511*

LOPATYIN, German Alekszandrovics (1845–1918) – orosz közgazdász, forradalmár; Csernisevszkij tanítványa, Londonban Marx köréhez tartozott; 1870-ben az Internacionálé Főtanácsának tagja; a „Tőke" első kötetének orosz fordítója, munkáját letartóztatása után Ny. F. Danyielszon folytatta. – *8 107 237* ([11 311])

LORIA, Achille (1857–1943) – olasz közgazdász és szociológus, egyetemi tanár. – *375*
– *Karl Marx*; „Nuova antologia di scienze, lettere ed arti", második sorozat, 38. köt., 1883 ápr. 1. – *376*
– *La teoria economica della costituzione politica* (A politikai berendezkedés gazdaságelmélete), Róma–Torino–Firenze 1886. – *375*
– [*Recenzió*] *K. Schmidt „Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes"* (*Stuttgart 1889*) [c. *művéről*]; „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", új sorozat, 20. köt., 1890. – *375* ([477])

Louis Bonaparte *lásd* Napóleon, III.

LOVELL, John W. – amerikai könyvkiadó, 1887-ben kiadta Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művét. – *23*

Löhr *lásd* Lafargue, Laura

LUBBOCK, John – londoni püspök. – *263*

LÜNING, Otto (1818–1868) – német orvos és publicista; 1844-től az „igazi szocializmus" híve; 1866 után nemzeti liberális, a „Neue Deutsche Zeitung" szerkesztője. – *113*

M

MACDONNEL, J. Patrick (1847–1906) – ír munkásvezető, féni; 1871–72 az I. Internacionálé Főtanácsának tagja és Írország ügyeivel megbízott titkára; 1872-ben emigrált az Egyesült Államokba és az amerikai munkásmozgalomban tevékenykedett. – *65*

MAC-MAHON, Marie-Edme-Patrice-Maurice, comte de, duc de Magenta (1808–1893) – francia marsall, a Kommün ellen harcoló francia seregek főparancsnoka; 1873–79 köztársasági elnök. – *198 378* ([266])

MAHON, John Lincoln (1865–1930) – angol műszerész, munkásmozgalmi vezető; 1884-ben a Szociáldemokrata Föderáció végrehajtó bizottságának, 1884 dec.-től a Szocialista Ligának a tagja, 1885-ben titkára; 1887-ben az Észak-Angliai Szocialista Föderáció egyik szervezője; a „Labour Programme" c. írás szerzője; Engels ismerőse. – *59 147 153* ([197 198])
– *A Labour Programme* (Munkásprogram), London 1888. – *147* ([198])

MALON, Benoît (1841–1893) – francia kispolgári szocialista; az I. Internacionálé és az 1871-es versailles-i nemzetgyűlés tagja; lemondott mandátumáról és részt vett a Párizsi Kommünben; annak leverése után Olaszországba, majd Svájcba emigrált, ahol az

anarchistákhoz csatlakozott; később a posszibilisták egyik vezetője. – *144 189* (20 189 190 618)

Manifesto of the Social-Democratic Federation. Plain Truths about the International Congress of Workers in Paris in 1889 (A Szociáldemokrata Föderáció kiáltványa. Meztelen igazságok az 1889. évi párizsi nemzetközi kongresszussal kapcsolatban); „Justice", 1889 máj. 25. – *215 216 225* (284)

MANN, Thomas (Tom) (1856–1941) – angol fémmunkás, szakszervezeti vezető; 1885-től a Szociáldemokrata Föderáció, 1893-tól a Független Munkáspárt funkcionáriusa; 1920-ban az angliai Kommunista Párt alapító tagja. – *215 218 219 248 259 267 311 332 384* (439)

MANNING, Henry Edward (1808–1892) – angol pap; 1851-ben katolizált; 1875-től bíboros, közel állt a kereszténységszocializmushoz. – *263 311*

MANTEUFFEL, Otto Theodor, Freiherr von (1805–1882) – reakciós porosz politikus; 1850–58 miniszterelnök és külügyminiszter. – *438*

MARTIGNETTI, Pasquale (1844–1920) – olasz hivatalnok, szocialista, Marx és Engels műveinek olasz fordítója. – *15 51–52 241 247 292 306 334 335 360 361 397 398* (31 33 34 401 463)

MARX, Jenny (szül. von Westphalen) (1814–1881) – Marx felesége és harcostársa. – *359 438* (537)

MARX, Karl Heinrich (1818–1883).
– (Névtelenül:) [*Levelek a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ből*] [1843 március]; „Deutsch-Französische Jahrbücher", I–II. sorozat, Párizs 1844. (1. köt. 339–348. old.). – *514* (621)
– és Friedrich ENGELS: *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Konsorten* (A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen) [1844 szeptember–november], Majna-Frankfurt 1845. (2. köt. 1–210. old.) – *14 154*
– és Friedrich ENGELS: *Die deutsche Ideologie* (A német ideológia) [1845–1846] (3. köt. 11–538. old.) – *112–113 285* (136 141 144 382)
– *Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra) [1847 első fele], Friedrich Engels előszavával, Párizs 1896. (4. köt. 58–174. old.) – *512* (557 619)
– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke) [kb. 1847 december] (6. köt. 386–412. old.) – (34)
– *Capitale e salario.* (Tőke és bér), a szerző életrajzával és Friedrich Engels bevezetőjével. Első olasz ford., készítette P. Martignetti, Milánó 1893. – *15 335 361* (34)
– és Friedrich ENGELS (névtelenül:) *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa) [1847 december–1848 január], London 1848. (4. köt. 437–470. old.) – *317*
– és Friedrich ENGELS: *Manifesto of the German Communist Party* (A Német Kommunista Párt kiáltványa); „Woodhull & Claflin's Weekly", 1871 dec. 30. – *24* (44)
– és Friedrich ENGELS: *Manifesto of the Communists* (A kommunisták kiáltványa); „Justice", 1888 jan. 7., 14., 21., 28., febr. 4. és 11. – *24* (44)
– és Friedrich ENGELS: *Manifesto of the Communist Party* (A Kommunista Párt kiáltványa), hiteles angol ford., szerk. és jegyzetekkel ellátta Friedrich Engels, London 1888. *16 17 19 20 21 24 27 29 30* (35)
– és Friedrich ENGELS: *Das Kommunistische Manifest* (A Kommunista Kiáltvány), IV. hiteles német kiad., Friedrich Engels előszavával, London 1890. – *389 433*
– *Discours sur la question du libre échange* (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről) [1848 január 9.], Brüsszel 1848. (4. köt. 422–435. old.) – *54 56*

– *Rede über die Frage des Freihandels* (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről), megjelent K. Marx „Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons »Philosophie des Elends« c. műve második függelékeként, Stuttgart 1885. – *54*
– *Free Trade* (Szabadkereskedelem), Florence Kelley-Wischnewetzky fordításában, Friedrich Engels előszavával, Boston 1888. – *25 44 54 56 61 92 134* (49)
– *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája) [1851 december–1852 március], Hamburg 1869. (8. köt. 223–321. old.) – *165 454 482*
– *Le dix-huit Brumaire de Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája); „Le Socialiste", 1891 jan.–nov. – *512* (223)
– és Friedrich ENGELS: *Die grossen Männer des Exils* (A számkivetés nagyjai) [1852 május–június], (8. köt. 223–321. old.) – *14* (30)
– *Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln* (Leleplezések a kölni kommunistaperről) [1852 október eleje–december vége], újranyomás Friedrich Engels bevezetőjével és dokumentumokkal, Hottingen–Zürich 1885. (8. köt. 389–452. old.) – *112* (137)
– *Herr Vogt* (Vogt úr) [1860 jan.–nov.], London 1860. (14. köt. 319–627. old.) – *14*
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., I. könyv: *Der Produktionsprozess des Kapitals* (A tőke termelési folyamata) [1863–1867], III. bőv. kiad., Hamburg 1883. (23. köt.) – *8 361 406* (4 608)
– IV. átn. kiad., Hamburg 1890. – *263 266 269 279 283 293 300 309 311 405 448 454 467 482 513*
– *Le Capital. Critique de l'économie politique* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., ford. J. Roy, Párizs 1872–75. – *309*
– *Capital: A critical analysis of capitalist production* (A tőke: a tőkés termelés kritikai elemzése), I. köt., ford. S. Moore és E. Aveling, Engels kiad., London 1887. – *8 16 105 154 238 279 283 293 309* (34 522)
– *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., Lipcse 1884–89. – *494*
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), II. köt., II. könyv: *Der Zirkulationsprozess des Kapitals* (A tőke forgalmi folyamata) [1860-as évek közepe], Friedrich Engels kiad., Hamburg 1885. (24. köt.) – *8 181 374* (7 125)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), III. köt., III. könyv: *Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion* (A tőkés termelés összfolyamata) [1860-as évek közepe] Friedrich Engels kiad., Hamburg 1894. (25. köt.) – *8 10 21 44 98 99 106 110 113 115 117 120 126 129 133 137 138 144 145 172 181 197 226–228 237 238 266 269 279 282 283 286 293 300 361 367 376 470 482 514 523* (7 125 145 156)
– *Theorien über den Mehrwert* (Értéktöbblet-elméletek) (A „Tőke" IV. könyve) [1862 január–1863 június], I–III. rész (26. köt.) – *138 144 238 265 374 510* (186 628)
– és Friedrich ENGELS: *Les prétendues scissions dans l'Internationale. Circulaire privée du Conseil Général de l'Association Internationale des Travailleurs* (Az állítólagos szakadások az Internacionáléban. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának bizalmas körlevele) [1872 január közepe–március eleje], Genf 1872. (18. köt. 1–44. old.) – *219* (287)
– és Friedrich ENGELS: *L'Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs* (A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség) [1873 április–július], London–Hamburg 1873. (18. köt. 311–445. old.) – *219* (287)
– *Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei* (Széljegyzetek a német munkáspárt programjához) [1875 április–május eleje], „Die Neue Zeit", IX. évf. 1890–91. I. köt. 18. sz. (19. köt. 13–30. old.) – *510 518* (613)

MARX-AVELING, Eleanor (Tussy) (1856–1898) – Marx legfiatalabb lánya, az angol és nemzetközi munkásmozgalom résztvevője, publicista; a Szociáldemokrata Föderáció tagja, a Szocialista Liga egyik alapítója, a szakképzetlen munkásság tömegmozgalmainak,

valamint a londoni gázipari és kikötőmmunkások szakszervezeteinek szervezője; 1884-től Edward Aveling élettársa. – *21 28 36 41 42 45 54 57 59 67 69 70 72 75 78 81 85 89 98 102 105 109 122 129 132 137–139 145 154 158 173 177 182 193 196 197 199 203 208 213 215 232 235 236 244 259–261 263 265 269 278–281 283 293 300 302 305 310 312 313 315 319 320 325 331 336 344 353 356 358 359 384 385 387 388 392–395 400 401 418 429 442 443 448 451 459 465 466 468 470 471 473–475 489 490 493 496 507 518* (46 59 77 86 102 326 344 399 406 428 488 575 589)

– *Friedrich Engels*; „Sozialdemokratische Monatsschrift", 1890 nov. 30. – *507* (610)

MASSINGHAM, Henry William (1860–1924) – angol újságíró, a „Star" szerkesztője. – *193 196 200 201 203 206 216*

MAURER, Georg Ludwig, Ritter von (1790–1872) – német történész és politikus; a németországi földmagántulajdon történelmi kialakulását vizsgálta. – *427*

MAYER, Julius Robert (1814–1878) – német természetbúvár, az energia-megmaradás törvényének egyik első megfogalmazója. – *108*

MEISSNER, Otto Karl (1819–1902) – hamburgi könyvkiadó, a „Tőke" és más Marx- és Engels-művek kiadója. – *105 158 263 448 464*

»*Il Mefistofele*«, Benevento. – *15 52* (33)

Mémé *lásd* Longuet, Jenny

MERMEIX. –
– (Névtelenül:) *Les coulisses du boulangisme* (A boulangizmus kulisszái); „Le Figaro", 1890 aug. *20.* és *23.* – *441* (541)

»*Il Messaggero*« (A Hírnök), Róma. – *361* (466)

MEYEN, Eduard (1812–1870) – német publicista, ifjúhegeliánus, később nemzeti liberális. – *284*

MEYERBEER, Giacomo (Jakob Leibmann Meyer Beer) (1791–1864) – francia zeneszerző. – *259* (336)
– *Le prophète* (A próféta) – *259* (336)

MILLERAND, Étienne-Alexandre (1859–1943) – francia ügyvéd, publicista és politikus, kispolgári radikális; 1885-től kamarai képviselő, a 90-es években a szocialista mozgalomhoz csatlakozott és az opportunista irányzat egyik vezetője lett; 1904-ben kizárták a Francia Szocialista Pártból; 1920–24 köztársasági elnök. – *258 261*

MILLS, Roger Quarles (1832–1911) – demokratapárti amerikai politikus; 1873–93 a képviselőház; 1892–99 a szenátus tagja. – *44* (76)

MIQUEL, Johannes (1828–1901) – német politikus, a Kommunisták Szövetségének tagja, később nemzeti liberális; 1867-től Reichstag-képviselő és a Nemzeti Liberális Párt egyik vezére; 1890–91 pénzügyminiszter. – *371* (473)

MOHRHENN – német szocialista. – *505 506*

MOLTKE, Helmut Karl Bernhard, Graf von (1800–1891) – porosz vezértábornagy, katonai szakértő és író, a porosz militarizmus egyik ideológusa; 1857–71 porosz, 1871–88 birodalmi vezérkari főnök; a német–francia háborúban a német hadsereg tényleges főparancsnoka. – *47 349*

MOORE, Samuel (kb. 1830–1911) – angol bíró, Marx és Engels barátja, az I. Internacionálé tagja, a „Kommunista Kiáltvány"-nak és (Avelinggel együtt) a „Tőke" első kötetének angol fordítója. – *16 21 24 105 122 129 199 226–228 233 236 238 278 279 281 312 315 373 377 445 448 469* (35)

MOREAU DE JONNÈS, Alexandre (1778–1870) – francia közgazdász és statisztikus. – *148*
– *État économique et social de la France depuis Henri IV jusqu'à Louis XIV* (1589–1715) (Franciaország gazdasági és társadalmi helyzete IV. Henriktől XIV. Lajosig (1589–1715)), Párizs 1867. – *148*

MORGAN, Lewis Henry (1818–1881) – amerikai etnológus, régész és őstörténész. – *134 396 400 418 429* (183)
– *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization* (Őstársadalom, vagy kutatások az emberi haladás vonalairól a vadságtól a barbárságon át a civilizációig), London 1877. – *139* (183)
– *Houses and Houselife of the American Aborigines* (Az amerikai bennszülöttek házai és háztartása), Washington 1881. – *396 400 418 429* (495)

MORIER, Robert Burnett David (1826–1893) – angol diplomata. – *132 133* (180)

MORRIS, William (1834–1896) – angol költő, író, művész, szocialista, a Szociáldemokrata Föderáció tagja; 1884–89 a Szocialista Liga egyik vezetője, majd a ligában lábrakapó anarchista tendenciák miatt újra visszalépett a Szociáldemokrata Föderációba; küldött az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson. – *24 27 30 191 206 215 249 317 384 418* (46 86)

MOST, Johann (1846–1906) – német könyvkötő, szociáldemokrata, később anarchista; a „Berliner Freie Presse", majd a londoni „Freiheit" szerkesztője. – *121*

MOTTELER, Emilie (Tante) – Julius Motteler felesége. – *66 72 75 319 460*

MOTTELER, Julius (1838–1907) – német posztókészítő és könyvelő; 1863-tól a Német Munkásegyletek Szövetségének tagja; 1866-ban a Szász Néppárt egyik alapítója; az I. Internacionálé tagja; 1869-ben a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; 1874–78 és 1903-tól Reichstag-képviselő; a szocialista-törvény idején Svájcból irányította a szocialista sajtó és irodalom terjesztését; 1888-ban Svájcból kiutasították; 1901-ig Londonban, majd Lipcsében élt, a revizionizmussal szemben Bebel mellett állt. – *60 75 154 254 312 319 346 399 400 434 449 460* (79)

»*Muncitorul*« (A Munkás), Iași – *189* (253)

MURRAY, Alma – angol színésznő. – *70*

MUSSAK – berlini tanár, ifjúhegeliánus. – *284*

Mutual *lásd* Lopatyin, German Alekszandrovics

MÜGGE, Theodor (1806–1861) – német író és publicista, ifjúhegeliánus. – *284*

N

NĂDEJDE, Ion (1854–1928) – román publicista, szociáldemokrata, Engels több művét románra fordította; a 90-es években opportunista, 1899-ben csatlakozott a nemzeti liberális párthoz. – *3–6 57* (2)

NAPÓLEON, I. Bonaparte (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815. – *36 47 127 141 272 378 402* (65 191 192 363 403 404 479 539)

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse, 1848–52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *41 272 287 297 377 378* (70 83 84 192)

NAPORRA, Rudolph – a politikai rendőrség ügynöke, provokációs céllal politikai gyűlésekre járt; 1888-ban leleplezték. – *47*

NASZR-ED-DIN (1831–1896) – perzsa sah 1848–1896. – *231*

»*Nationalist*« (Nacionalista), Boston. – *269 384* (351)

»*The National Reformer*« (A Nemzeti Reformer), London. – *23* (12)

»*Nationalzeitung*« (Nemzeti Újság), Berlin. – *284* (379)

»*Neue Preussische Zeitung*« (Új Porosz Újság), Berlin. – *358 461* (460)
– 1890 szept. 22. esti kiad.: *Ein ernstes Wort* (Komoly szó). – *461* (566)

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *230 284 290 460* (29 299)
– 1848 júl. 9.: *Der Kriminalprozess wider mich wegen Verleitung zum Kassettendiebstahl oder: die Anklage der moralischen Mitschuld* (A kazettalopásra ösztönzés miatt ellenem indított bűnper avagy: az erkölcsi bűnrészesség vádja). – *230*

»*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue* (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle), London–Hamburg–New York. – *14* (29)

Neue Rheinische Zeitung Szemléje *lásd* Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue

»*Neuer Welt Kalender*« (Az „Új Világ" Naptára), Stuttgart–Hamburg. – *420* (523)

„*Die Neue Zeit*" (Az Új Idő), Stuttgart. – *3 4 57 110 112 148 158 283 315 353 362 363 366 369 383 423 433 439 444 449 467 469 470 474 483 494 510* (2)
– IX. évf. 1890–91. I. köt. 1. szám. – *469*

»*New York Daily Tribune*« (New York-i Napi Híradó). – *312* (409)

»*The New York Herald*« (New York-i Hírnök). – *244* (315)

»*The New York World*« (A New York-i Világ). – *84* (115)

»*New Yorker Volkszeitung*« (New York-i Népújság). – *77 78 84 94 128 189 269 366 371 373 386 388 399–401 439 465 467 494* (77)
– 1888 aug. 28. – *83*
– 1888 szept. 20. – *101* (127)
– 1890 máj. 10.: *Die Sozialisten und die Hydepark-Demonstration* (A szocialisták és a Hyde Park-i tüntetés). – *388 399 401* (487)

NIEUWENHUIS – Ferdinand Domela Nieuwenhuis fia. – *367 497*

NIEUWENHUIS, Ferdinand Domela (1846–1919) – a holland Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; 1888-tól parlamenti képviselő; a 90-es évektől anarchista. – *28–29 184 189 235 240 259 263 356 367 368 443 468 497 498* (193 248 553 605)
– (Névtelenül:) *Jedem der volle Ertrag seiner Arbeit* (Mindenkinek munkája teljes hozadékát); „Berliner Volkstribüne", 1890 jún. 14. – *426* (530)

Nim (Nimmi, Nimmie, Nimmy) *lásd* Demuth, Helene

»*The Nineteenth Century*« (A Tizenkilencedik Század), London. – *356 357* (457)

NITZER, Karl August. – *33*

NOILLIAC, Benique-Victor-Aimé – a francia forradalom résztvevője, pamfletszerző. – *151*
– *Le plus fort des pamphlets. L'ordre des paysans aux États-généraux* (A legerőteljesebb pamflet. A parasztok rendje a rendi gyűlésben), 1889. – *151*

„Northern Review" *lásd* „Северный Вестник"

»*La Nouvelle Revue*« (Az Új Szemle), Párizs. – *42 353* (73)

O

O'BRIEN, William (1852–1928) – ír újságíró, polgári nacionalista politikus; 1883-tól parlamenti képviselő. – *26 30* (50)

O'CONNOR, Feargus Edward (1794–1855) – angol munkásvezető; 1832–35 ír parlamenti képviselő, majd a chartisták balszárnyának egyik vezetője, a „Northern Star" alapítója és szerkesztője; 1848 után reformista. – *317* (414)

OKECKI, Alexandre – francia szocialista politikus, az „Autonomie" c. szocialista hetilap kiadója és szerkesztője; az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus résztvevője. – *215 216 380*

ORLÉANS-OK – a Bourbon-ház oldalága, a főág trónfosztása után a francia királyi trónon 1830–1848. – *261 341*

OSTEROTH, Friedrich (megh. 1889) – Engels rokona. – *330*

OSWALD, Eugen (1826–1912) – német újságíró, kispolgári demokrata; 1848–49 részt vett a badeni forradalmi mozgalomban, majd Angliába emigrált. – *495*

»*Our Corner*« (A Mi Szögletünk), London. – *23 54* (42)

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utópikus szocialista. – *39*

P

PADLEWSKI, Stanisław (1857–1891) – lengyel szocialista; 1890-ben Párizsban agyonlőtte Szeliverstov, orosz csendőrfőparancsnokot, majd Londonba, később Amerikába települt; itt öngyilkos lett. – *511 512* (615 616)

PAKARD – angol orvos. – *484 485*

»*The Pall Mall Gazette*« (Pall Mall Újság), London. – *23 30 32 301* (42)

PARKE, Ernest – angol újságíró, a „Star" szerkesztője. – *343* (139)

Parlamentsalmanach *lásd* Deutscher Parlamentsalmanach

PARNELL, Charles Stewart (1846–1891) – polgári nacionalista, ír politikus; 1875-től parlamenti képviselő; 1877-től az ír önkormányzat híveinek vezetője; 1879-ben egyik alapítója, 1880–81 vezetője az ír Földligának. – *340*

PARNELL, William – angol asztalos, szakszervezeti funkcionárius, a 80-as, 90-es években síkraszállt a trade-unionok részvétele mellett a nemzetközi szocialista mozgalomban. – *215 218 219 225 232 236*

– *Brief an die Redaktion des „Labour Elector"* (Levél a „Labour Elector" szerkesztőségéhez); „The Labour Elector", 1889 jún. 22. – *236*

»*Le Parti Ouvrier*« (A Munkáspárt), Párizs. – *122 136 208 344* (157)

– 1888 dec. 28.: *L'Agglomération parisienne* (A párizsi pártszervezet). – *122* (157)

»*Le Parti socialiste. Organ du Comité Révolutionnaire Central*« (A Szocialista Párt. A Központi Forradalmi Bizottság orgánuma), Párizs. – *380* (480)

»*Paterson Labor Standard*« (Patersoni Munkászászló). – *65 494*

– 1890 okt. 11. – *494* (99 603)

Paul *lásd* Lafargue, Paul

PAULI, Ida – Philipp Viktor Pauli felesége. – *70*

PAULI, Philipp Viktor (1836–1916 után) – német vegyész, a rheinaui (Mannheim melletti) vegyészeti gyár vezetője, Schorl mmer barátja, szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *70 495*

»*The People's Paper*« (A Nép Újsága), London. – *153* (209)

»*The People's Press*« (A Nép Sajtója), London. – *384 394 401 413 418 421* (485) – 1890 máj. 10. – *394*

Percy *lásd* Rosher, Percy White

PETERSEN, Niels Lorenz (1814–1894) – a dán és a nemzetközi munkásmozgalom résztvevője, Weitling híve; a Kommunisták Szövetségének tagja, párizsi emigráns; 1859-ben a „Volk" c. lap munkatársa, Párizsban tagja az I. Internacionálé német szekciójának, a Dániai Szociáldemokrata Munkáspárt balszárnyának egyik vezetője; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus résztvevője. – *189 232 263 267* (254)

PETRARCA, Francesco (1304–1374) – olasz költő. – *236* (308)

PFÄNDER, Karl (kb. 1818–1876) – német miniatúrafestő, az Igazak Szövetségének tagja, a londoni Német Munkás Művelődési Egylet egyik alapítója, a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének, majd az I. Internacionálé Főtanácsának tagja, Marx és Engels harcostársa. – *32*

PFÄNDERNÉ – Karl Pfänder felesége. – *27 32 48*

»*Philadelphia Tageblatt*« (Philadelphiai Napilap). – *128* (172)

PINOFF – porosz államügyész, az 1889-es elberfeldi perben a vád képviselője. – *339*

»*Pionier. Illustrierter Volkskalender*« (Úttörő. Képes Népkalendárium), New York. – *269 468 471* (350)

PITT, William, ifj. (1759–1806) – angol politikus, tory, 1783–1801, 1804–06 miniszterelnök. – *307*

PLATTER, Julius (1844–1923) – svájci közgazdász és publicista. – *99*
– *Gustav Cohns „ethische" Nationalökonomie* (Gustav Cohn „etikus" nemzetgazdaságtana), Bécs 1886. – *99*

PLEHANOV, Georgij Valentyinovics (1856–1918) – orosz forradalmár, az első orosz marxista csoport, a Munka Felszabadítása megalapítója (1883), a marxizmus kiváló ismerője és úttörője Oroszországban, az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus és a II. Internacionálé több más kongresszusának résztvevője, később mensevik, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *219 364 382 383*
– *Előszó P. A. Alekszejev beszédéhez*, Genf 1889. – *382*
– *N. G. Tschernischewsky* (Ny. G. Csernisevszkij); „Die Neue Zeit", VIII. évf. 1890 8–9. sz. – *383*
– *Н. Г. Чернышевский* (Ny. G. Csernisevszkij); „Szocial-Demokrat", 1890 febr. és aug. – *364 383* (469)

POTTER, George (1832–1893) – angol ács, a Londoni Szakszervezeti Tanács tagja, az Építőmunkások Egyesült Szövetségének egyik vezetője, alapítója és kiadója a „Bee-Hive"-nak, amelyben a liberális burzsoáziával való egyezkedés politikáját folytatta. – *29 311*

Programm der deutschen Arbeiterpartei (A német munkáspárt programja); „Protokoll des Vereinigungskongresses der Sozialdemokraten Deutschlands abgehalten zu Gotha, vom 22. bis 27. Mai 1875" (Németország szociáldemokratái 1875 május 22-től 27-ig Gothában megtartott egyesülési kongresszusának jegyzőkönyve), Lipcse 1875. – *518*

»*Progress*« (Haladás), London. – *253* (326)

»*Le Prolétariat*« (A Proletariátus), Párizs. – *17 190 208* (37)
– 1889 ápr. 27.: *Au congrès belge* (A belga kongresszuson). – *190* (256)
– 1889 máj. 18.: *Un congrès panaché* (Tarkabarka kongresszus). – *208* (279)

PROTOT, Eugène (1839–1921) – francia ugyvéd, orvos és újságíro, jobboldali blanquista, a Párizsi Kommun és a jogugyi bizottság tagja; a Kommun leverése után Svájcba, majd Angliába emigrált, fellepett az I. Internacionálé és a marxizmus ellen – *294* (393)

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista, az anarchizmus egyik megalapítója; 1848-ban az alkotmányozó nemzetgyulés tagja. – *285*

PTOLEMAIOSZOK – egyiptomi uralkodóház i. e. IV. sz.–i. sz. I. sz. – *452* (560)

Pumps *lásd* Rosher, Mary Ellen

PUTTKAMER, Robert Viktor von (1828–1900) – porosz reakciós politikus, 1881–88 belugyminiszter, a szocialista-torvény idején a szociáldemokraták uldozésének szervezője – *9 26 27 30 46 48 347 355 358 375* (16 38 445)

PYAT, Félix (1810–1889) – francia publicista, drámaíró és politikus, kispolgári demokrata; részt vett az 1848-as forradalomban, 1849-ben Svájcba, majd Belgiumba és Angliába emigrált; az onálló munkásmozgalom ellenzője, rágalomhadjáratot folytatott Marx es az I. Internacionálé ellen; a Párizsi Kommun tagja, annak leverése után ismét Angliában; az 1880-as amnesztiával hazatért. – *294*

R

RANKE, Johannes (1836–1916) – német fiziológus és antropológus, muncheni egyetemi tanár, 1889-től kurátor. – *107*
– *Grundzuge der Physiologie des Menschen mit Rucksicht auf die Gesundheitspflege und das praktische Bedurfniss des Arztes* (Az emberi fiziológia alapvonásai, kulonos tekintettel az egészség védelmére és a gyakorlati orvosi szukségletekre), Lipcse 1868. – *107*

RANKE, Leopold von (1795–1886) – német reakciós idealista történész – *150*
Über die Epochen der neueren Geschichte (Az újabb történelem korszakairól), Lipcse – 1888. – *150*

RAPPAPORT, Philipp – amerikai szocialista, a 80–90-es években a „Neue Zeit" munkatársa. – *154 311* (407)
– *Über die Arbeiterbewegung in Amerika* (Az amerikai munkásmozgalomról); „Die Neue Zeit", VII. évf. 1889. 2. sz. – *154* (213)

READ – angol orvos. – *484–485*

»*Recht voor Allen*« (Jogot Mindenkinek), Amszterdam. – *142 189* (193)
– 1889 jan. 30.: *Boulanger en Bourgeois-Republiek* (Boulanger és a burzsoá koztársaság). – *142* (193)

REEVES – angol orvos.– *78*

REEVES, William Dobson (kb. 1827–1907) – angol konyvkiadó és konyvkereskedő. – *21 23–24 61 92 134* (35 40)

REICHEL, Alexander (1853–1921) – svájci ugyvéd, szociáldemokrata – *189*

REICHENSPERGER, Peter Franz (1818–1892) – német igazságugyi hivatalnok, katolikus politikus; 1848-ban az előparlament tagja és porosz nemzetgyulési kepviselő (jobboldali); később a Centrumpárt egyik vezetője; 1871–92 Reichstag-képviselő – *18*

REID, George W. – *331 338* (422)

REINICKE, Paul René (1860–1926) – német festő és rajzoló. – *509*

REMPEL, Rudolph (1815–1868) – német vállalkozó, a 40-es évek közepén „igazi szocialista". – *113* (141)

REUSS, Karl Theodor – német újságíró, a 80-as években a politikai rendőrség ügynöke, 1887 decemberében leleplezték. – *27 30–31 245* (57)

REUTER, Fritz (1810–1874) – német író, diákegyleti kapcsolatai miatt halálra ítélték, majd az ítéletet harmincévi várfogságra változtatták; 1840-ben amnesztiát kapott. – *284 379* – *Ut mine Festungstid* (Várfogságom idejéből); „Olle Kamellen", II. köt., Wismar–Ludwigslust 1863. – *284*

»*Revista socială*« (Társadalmi Szemle), Iași. – *3* (2)

»*La Revue socialiste*« (Szocialista Szemle), Párizs. – *512* (618)

»*Reynolds's Newspaper*« (Reynolds Újsága), London. – *23 208 244* (42) – 1889 júl. 13. – *244*

»*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe*« (Rajnai Újság, politika, kereskedelem és ipar), Köln. – *284 308* (379)

ROBESPIERRE, Maximilien-Marie-Isidore de (1758–1794) – a francia forradalom politikusa, a jakobinusok vezetője; 1793–94 a forradalmi kormány feje. – *150 307*

ROBINSON, A. F. – angol szocialista, a Szocialista Liga tagja. – *214*

ROCHEFORT, Victor-Henri, marquis de Rochefort-Luçay (1830–1913) – francia publicista és politikus, baloldali republikánus; 1868–69 a „Lanterne", 1869–70 a „Marseillaise" kiadója; 1870 szept.–nov. a nemzeti védelem kormányának tagja; elítélte a kormány ellenforradalmi politikáját, de ugyanakkor a Kommün ellen fordult; a Kommün leverése után deportálták Új-Kaledóniába; megszökött, majd az 1880-as amnesztiával hazatért; az „Intransigeant" kiadója; a 80-as évek végén monarchista és boulangista. – *36 43 118 164 209* (94 226 280 366)

ROESGENNÉ – Charles Roesgen felesége. – *75*

ROESGEN, Charles – a manchesteri Ermen & Engels cég alkalmazottja. – *75*

ROMM, Julie (szül. Zadek) (megh. 1920) – Makszim Romm felesége, a „Neue Zeit" munkatársa, később Amerikába költözött és a „New Yorker Volkszeitung"-nál dolgozott. – *468*

ROMM, Makszim (megh. 1921) – Berlinben, Würzburgban és Zürichben tanuló orosz orvostanhallgató; később Amerikába költözött. – *468*

ROQUES, Jules – az „Égalité" pénzembere 1889–1891. – *141 156* (189 217)

ROSCHER, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) – német vulgáris közgazdász. – *98–99* (123)

– *Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland* (A nemzetgazdaságtan története Németországban), München 1874. – *98–99* (126)

ROSE, Edward (Baby) (1849–1904) – angol drámaíró és színikritikus, kapcsolatban állt a Szociáldemokrata Föderációval, a Szocialista Ligával, majd a Fábiánus Társasággal. – *206*

ROSENBERG, Wilhelm Ludwig (von der Mark) (szül. kb. 1850) – német származású amerikai újságíró, szocialista, a 80-as években az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt végrehajtó bizottságának titkára, a párt lassalleánus frakciójának vezetője; 1889-ben kizárták. – *84 279 310 318 332 341 494* (114 348)

ROSHER – Percy White Rosher apja. – *289 291 319*

ROSHER, Charles – Percy White Rosher fivére. – *289 300 338*

ROSHER, Frank. – *379 397*

ROSHER, Lilian (szül. 1882) – Mary Ellen és Percy White Rosher lánya. – *66*

ROSHER, Mary Ellen (Pumps) (szül. Burns) (szül. kb. 1860) – Engels feleségének unokahúga, 1881-től Percy White Rosher felesége. – *66 67 70 72–73 75 77–79 116 122 129 132 280 299–301 319 324 333 496 512* ([107])

ROSHER, Percy White – angol kereskedő, 1881-től Mary Ellen Burns férje. – *66 70 75 103 119 122 250 289 291 300 319 324 333 338 345 512* ([12])

ROSHERNÉ – Percy White Rosher anyja. – *75*

ROTHSCHILD – nemzetközi bankház. – *512*

ROTHWELL, Richard R. Marquis de (megh. 1890) – azoknak a Regent's Park Road-i házaknak a tulajdonosa, ahol Engels 1870-től 1894-ig élt. – *457 458 464*

ROUANET, Gustave-Armand (szül. 1855) – francia szocialista újságíró, posszibilista, a „Revue socialiste" szerkesztője; 1890–93 a párizsi községtanács tagja, 1893-tól kamarai képviselő; 1904-es alapításától kezdve az „Humanité" munkatársa. – *189*

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712–1778) – francia felvilágosító, kispolgári demokrata. – *353*

RÖLLINGHOFF, Ewald – az 1889-es elberfeldi per egyik vádlottja, a per folyamán kiderült róla, hogy politikai ügynök; öthónapi várfogságra ítélték. – *339*

RUBIE, Alec. –
– *Political Men and Matters* (Politikai személyek és ügyek); „The Sun", 1889 máj. 19. – *208* ([277])

RUDOLF FERENC KÁROLY JÓZSEF (1858–1889) – osztrák trónörökös; öngyilkos lett. – *150–151* ([206])

RUGE, Arnold (1802–1880) – kispolgári radikális német publicista, ifjúhegeliánus; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldali); az 50-es években az angliai német kispolgári emigráció egyik vezetője; 1866-tól nemzeti liberális. – *514* ([621])

»*Русскіе Вѣдомости*« (Orosz Közlöny), Moszkva. – *108*
– 1888 júl. 14. – *108* ([131])

RUTENBERG, Adolf (1808–1869) – német újságíró, ifjúhegeliánus, a „Rheinische Zeitung" munkatársa, egy ideig szerkesztője, egyetemi évei alatt Marx barátja; 1866 után nemzeti liberális. – *284*

S

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utópista szocialista. – *39*

SAKIR, pasa – török politikus, 1889-ben Kréta kormányzója. – *249*

SALISBURY, Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil, Marquis of (1830–1903) – konzervatív brit politikus; 1866–67 és 1874–78 az indiai ügyek minisztere; 1878–80 külügyminiszter; 1885–86, 1886–92 és 1895–1902 miniszterelnök. – *26 133*

Sam *lásd* Moore, Samuel

SÁNDOR, III. (1845–1894) – orosz cár 1881–1894. – *26 31 47 57 71 118 231 245 261 311 341 365 378 511 512* (53)

»*The Saturday Review of Politics, Literature, Science and Art*« (Szombati politikai, irodalmi, tudományos és művészeti szemle), London. – *26 32* (52)

SAY, Jean-Baptiste-Léon (1826–1896) – francia közgazdász és politikus, polgári republikánus, a „Journal des Débats" szerkesztője; 1872-től nemzetgyűlési képviselő, 1871–82 (megszakítással) pénzügyminiszter; a szocializmus és a munkásmozgalom ellensége. – *287*

„*Sächsische Arbeiterzeitung*" (Szász Munkásújság), Drezda. – *430 434 441 517* (534)

Schack *lásd* Guillaume-Schack, Gertrud

SCHERRER, Heinrich (1847–1919) – svájci ügyvéd, szociáldemokrata. – *189 223*

SCHEWITSCH, Szergej – orosz származású amerikai szocialista, a 70–80-as években a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője. – *310 439 465* (348 570)

SCHILLER, Friedrich von (1759–1805) – német költő. – *354* (296 565)

SCHIPPEL, Max (1859–1928) – német közgazdász és publicista, előbb Rodbertus híve, 1886-tól szociáldemokrata, az „Ifjak" baloldali opportunista csoportjának egyik szóvivője; később revizionista, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *183 194 224 389 429 430* (243 490 492)

– (Névtelenül:) *Zum Pariser Arbeiterkongress* (A párizsi munkáskongresszushoz); „Berliner Volkstribüne", 1889 ápr. 27. – *183 194 224* (243)

SCHLESINGER, Maximilian (1855–1902) – szociáldemokrata, német publicista, lassalleánus; a „Wahrheit" c. boroszlói szociáldemokrata újság szerkesztője (1876–78) és más szociáldemokrata és baloldali lapok munkatársa; a szocialista-törvény kibocsátásakor kivált a pártból. – *180 181 212 252 274* (239 324 365)

– *Die soziale Frage* (A szociális kérdés), Boroszló 1889. – *180 181 212 252 274 291* (239 324)

SCHLÜTER, Hermann (megh. 1919) – a német és az amerikai munkásmozgalom résztvevője; a 80-as években a zürichi szociáldemokrata kiadó vezetője, a német szociáldemokrácia első archívumának szervezője; 1888-ban kiutasították Svájcból; 1889-ben Amerikába emigrált és részt vett az ottani szocialista mozgalomban; több művet írt az angol és az amerikai munkásmozgalom történetéről; levelezett Engelsszel. – *14 16 19 20 34 60 64 74 75 112 122 132 139 140 154 244 312 320 331–333 337 342 345 366 371 373 386 399 400 407 486 494 516* (26 28 29 79 134 422 429 473 499 510)

SCHLÜTERNÉ – Hermann Schlüter felesége. – *66 72 75 140 312 320 331 345 407*

SCHMIDT, Konrad (1863–1932) – német szociáldemokrata, közgazdász és filozófus, levelezett Engelsszel; a „Vorwärts", majd 1890-ben a „Berliner Volkstribüne" szerkesztője, az „Ifjak" baloldali opportunista csoportjának tagja, később revizionista. – *98 99 128–130 158 159 181 230 231 282 283 293 295 314 315 374–376 425–428 444 477–483* (123 124 170 219 474 477 593 598)

– *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes* (Az átlagprofitráta a marxi értéktörvény alapján), Stuttgart 1889. – *98 158 181 230 282 293 375* (125)

SCHMOLLER, Gustav von (1838–1917) – német polgári történész és közgazdász, az újabb történeti iskola vezető képviselője, hallei, strassburgi és berlini egyetemi tanár. – *129* (173 241)

SCHNAEBELÉ, Guillaume (1831–1900) – francia határőrbiztos, 1887 áprilisában a francia–német határon a német hatóságok kémkedés gyanújával letartóztatták, de szabadon bocsátották. – *139* (188)

SCHOEMANN, Georg Friedrich (1793–1879) – német filológus és történész, az ókori Görögország történetével foglalkozó művek szerzője. – *455*
– *Griechische Altertümer* (Görög régiségek), I–II. köt., Berlin 1855–59. – *455*

SCHOENLANK, Bruno (1859–1901) – német szociáldemokrata újságíró, a szocialistatörvény idején különböző szociáldemokrata újságok szerkesztője, a revizionizmus előretörése idején marxista állásponton maradt. – *516*

SCHORLEMMER, Karl (1834–1892) – német kémikus, a manchesteri egyetem professzora, dialektikus materialista, a német szociáldemokrata párt tagja, Marx és Engels barátja, Engels kísérője amerikai és norvégiai útján. – *10 31 41 56 67 70 72 75 77 78 81 82 85 89 98 102 105 122 123 129 180 182 236 244 246 250 261 319 345 356 366 369 373 386 408 416 418 423 425 445 446 460 516* ([108 538])

SCHORLEMMER, Ludwig – Karl Schorlemmer fivére. – *75 500*

»*Schwäbische Tagwacht*« (Sváb Napi Őrszem), Stuttgart. – *444* ([548])

SCHWEICHEL, Robert (Rosus) (1821–1907) – német író és újságíró, demokrata, később szociáldemokrata, Liebknecht, Bebel és Mehring barátja, Königsbergben részt vett az 1848–49-es forradalomban; 1850–62 svájci emigrációban; különböző német újságok szerkesztője; haladó szellemű történelmi regények és falusi tárgyú történetek szerzője. – *127*
– *La Terre* (A Föld); „Die Neue Zeit", VII. évf. 1889. 1. sz. – *127*

SCHWEITZER, Johann Baptist von (1834–1875) – német ügyvéd, publicista; 1864–67 a „Sozialdemokrat" tulajdonosa és főszerkesztője; 1865–71 az Általános Német Munkásegylet elnöke; Bismarck politikájának támogatója a német munkásmozgalomban; 1872-ben leleplezték a kormányhoz való viszonyát és kizárták az Általános Német Munkásegyletből. – *318 430 517* ([415])

SENECA, Lucius Annaeus (i. e. kb. 4–i. sz. 65) – római sztoikus filozófus. – *300*

SÉNÉGAS – 1889-ben francia kamarai képviselő, szocialista. – *299 300*

SHELLEY, Perc Bysshe (1792–1822) – angol költő. – *66*
– *The Complete Poetical Works* (Összes verses munkája), I–IV. köt., Boston – New York 1892. – *66*

SHEPARD – Marx „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" c. munkájának amerikai kiadója. – *134*

SHIPTON, George (1839–1911) – angol munkásvezető, a Szobafestők és Lakberendezők Egyesült Társaságának alapítója és titkára (1872–96), a „Labour Standard" szerkesztője, reformista. – *224 249 388 389*

SIMON, Ludwig (1810–1872) – német ügyvéd, kispolgári demokrata; 1848–49 a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldali); 1848-ban Svájcba emigrált, részt vett a Béke- és Szabadságliga 1867-es genfi kongresszusán. – *354*

SINGER, Paul (1844–1911) – a német szociáldemokrácia egyik vezetője; 1885-től a Reichstag-frakció elnöke; 1887-től a pártvezetőség tagja; fellépett a revizionizmus ellen. – *18 22 30 158 172 263 265 266 410 473 495 496* ([38 611])

SMITH, Adolphe (Smith Headingley) – angol újságíró, szocialista; a 80-as években a Szociáldemokrata Föderáció tagja; közel állt a francia posszibilistákhoz, támadta a marxistákat. – *119 131–132 145 192 193 196 201 297 476* ([178])
– (Névtelenül:) *The International Workmen's Congress of 1889* (Az 1889-es nemzetközi munkáskongresszus); „The Weekly Dispatch", 1889 febr. 10. – *145*
– *French and German Possibilists* (A francia és német posszibilisták); „Justice", 1890 okt. 25. – *476*

»*Social-Demokraten*« (Szociáldemokrata), Koppenhága. – *189* (253)

»*El Socialista*« (A Szocialista), Madrid. – *271* (354)

»*Le Socialiste*« (A Szocialista), Párizs. – *17 22 124 166 183 325 341 344 463 468 512* (37 428 572)

SOETBEER, Georg Adolf (1814–1892) – német polgári közgazdász és statisztikus. – *266 478*

– *Edelmetallproduktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerika's bis zur Gegenwart* (Nemesfémtermelés és az arany és ezüst közötti értékviszony Amerika felfedezésétől a jelenkorig), Gotha 1879. – *266 478*

SOETBEER, Heinrich – *127*

– *Die Stellung der Sozialisten zur Malthus'schen Bevölkerungslehre* (A szocialisták állásfoglalása a Malthus-féle népességtannal kapcsolatban), Göttingen 1886. – *127* (167 342)

SOMMIER, Antoine (1812–1866) – francia történész, 1849-ben a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; III. Napóleon államcsínye után kiutasították Franciaországból; később hazatért. – *152*

SONNENSCHEIN, William Swan (1855–1917 után) – angol könyvkiadó, 1887-ben Marx „Tőke" c. műve első kötetének angol kiadója. – *105 154 299 448*

SORGE, Adolph – Friedrich Adolph Sorge fia. – *90 250 345*

SORGE, Friedrich Adolph (1828–1906) – német kommunista, részt vett az 1849-es badeni felkelésben; az I. Internacionálé tagja, az amerikai szekciók szervezője; a Főtanács New Yorkba való áthelyezése után 1872–74 annak főtitkára, Marx és Engels barátja és harcostársa. – *9–11 21–23 45 54 69 77 82–86 89–91 100 101 120 131 154 155 194 195 223–226 243–246 248–250 269 279 310–313 333 342–345 366 371–373 384–390 399–401 418 423 429–433 439 465–468 471 486 493 494 516* (13 23 112 114 213 316 318 347 374 407 408 409 473 499 521 570 575 601 602 623)

– és SCHLÜTER, Hermann: *Erklärung* (Nyilatkozat); „Der Sozialdemokrat", 1890 máj. 31. – *399*

– *Briefe aus Nordamerika* (Észak-amerikai levelek); „Die Neue Zeit", IX. évf. I. köt. 1890–91. 8. sz. – *494* (601)

SORGE, Katharina – Friedrich Adolph Sorge felesége. – *82 92 134 516*

SOUVARINE. – (193)

– *Parijsche Brieven. XV.* (Párizsi levelek. XV.); „Recht voor Allen", 1889 febr. 1. – *142* (193)

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Zürich–London. – *19 46 54 57 76 100 119 129 132 138 142 157 163 171 173 180 184 187 189 197 206 243 253 271 276 292 298 381–383 399 407 425 445 449 460 464 465 467 468* (39 246)

– 1889 márc. 16.: *Sozialpolitische Rundschau* (Szociálpolitikai szemle). – *157*

– 1890 szept. 27. – *449 460 464 465*

»*Sozialdemokratische Monatsschrift*« (Szociáldemokrata Havi Folyóirat), Bécs. – *507*

»*Der Sozialist*« (A Szocialista), New York. – *84 94 128 175 189 494*

– 1889 márc. 16.: *Zum Internationalen Kongress in Paris* (A párizsi nemzetközi kongresszushoz). – *175* (49 236)

SPEYER, Karl (szül. 1845) – német asztalos; a 60-as években a londoni Német Munkás Művelődési Egylet titkára; 1872-től az I. Internacionálé Főtanácsának tagja Londonban, majd Amerikában. – *120*

»*Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen*« (Állam- és társadalomtudományi kutatások). *129* (173)

»*The Standard*« (A Zászló), London. – *230 231* (61 302)

»*The Star*« (A Csillag), London. – *193 196 197 200 201 203 206 208 215 216 244 343 344 389 464* (261)
– 1889 máj. 3.: *The Paris International Congress* (A párizsi nemzetközi kongresszus). – *193* (261)
– 1889 máj. 4. – *196 197* (263)
– 1889 máj. 7. – *196 197 200* (263)
– 1889 máj. 7.: *The Workmen's Party. – A Chat with some Practical Socialists at the Hôtel de Ville* (A munkáspárt. – Csevegés néhány gyakorlati szocialistával a [párizsi] városházán). – *196 200* (263)
– 1889 júl. 15. – *244*

STEAD, William Thomas (1849–1912) – angol újságíró és publicista, polgári liberális; 1883–89 a „Pall Mall Gazette" szerkesztője. – *57* (95)
– (Névtelenül:) *The Life and Adventures of a Lady „Special". From our Special Commissioner in Paris* (Egy „különleges" hölgy élete és kalandjai. Párizsi különmegbízottunktól); „The Pall Mall Gazette", 1888 máj. 5. – *57* (95)

STEHELY – berlini cukrászda-tulajdonos, cukrászdája a berlini irodalmárok és a „szabadok" találkozóhelye volt. – *284*

STEIN, Lorenz von (1815–1890) – német történész és közgazdász, hegeliánus, a kieli egyetemen a filozófia és az államjog professzora. – *113* (144)
– *Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs* (A mai Franciaország szocializmusa és kommunizmusa), Lipcse 1842. – *113* (144)

STIEBER, Wilhelm (1818–1882) – német rendőrtanácsos; 1850–60, a porosz politikai rendőrség főnöke, a kölni kommunista-per megszervezője és koronatanúja, a porosz–francia háborúban a katonai rendőrség és a kémiroda főnöke. – *14* (101)

STINZLEIH. – *520*

STIRNER, Max (Johann Kaspar Schmidt) (1806–1856) – német idealista filozófus, a polgári individualizmus és anarchizmus ideológusa. – *284–285* (377)
– *Der Einzige und sein Eigentum* (Az egyetlen és a tulajdona), Lipcse 1845. – *284 285* (377)

»*St. Johann-Saarbrücker Volkszeitung*« (St. Johann-i és saarbrückeni népújság). – *470* (579)

»*St. Louis Tageblatt. Den Interessen des arbeitenden Volkes gewidmet*« (St. Louis-i Napilap. A dolgozó nép érdekeinek szolgálatában). – *128* (172)

»*The Sun*« (A Nap), London. – *208* (277)

SYBEL, Heinrich von (1817–1895) – német történész és politikus, nemzeti liberális, porosz soviniszta, a porosz állami levéltárak igazgatója. – *150 514*
– *Geschichte der Revolutionszeit von 1789–1795* (A forradalmi idők története 1789–1795), I–III. köt., Düsseldorf 1853–58. – *150*
– *Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I.* (A német birodalom megalapítása I. Vilmos által), I–V. köt., München–Lipcse 1889–90. – *514* (622)

Szeliga *lásd* Zychlinsky, Franz Zychlin von

SZELIVERSZTOV, Nyikolaj Dmitrijevics (1830–1890) – orosz tábornok, csendőrfőparancsnok; 1890-ben Padlewski, lengyel szocialista agyonlötte. – *511* (615 616)

Szerecsen *lásd* Marx, Karl Heinrich

»*Северный Вестник*« (Északi Hírnök), Szentpétervár. – *219 237 266 309 396 405 523 524* (288)

Соціаль-Демократ« (A Szociáldemokrata), London – Genf. – *323 362 364* (418)

»*Статистический ежегодник по Московской губернии за 1889 г.*« (A moszkvai kormányzóság statisztikai évkönyve az 1889-es évre). – *406* (507)

Sztyepnyak *lásd* Kravcsinszkij, Szergej Mihajlovics

Sztyepnyakné *lásd* Kravcsinszkaja, Fanny Markovna

SZTRABON (i. e. kb. 63–i. sz. kb. 20) – görög földrajzi és történeti iró. – *453*
– *Geographika* (Földrajz) – *453*

T

Tábornok *lásd* Engels, Friedrich

TACITUS, Publius Cornelius (kb. 55–kb. 120) – római történetíró. – *441*

TAINE, Hippolyte-Adolphe (1828–1893) – francia filozófus, comteista; az 50-es években mérsékelt liberális, a Párizsi Kommün leverése után az ellenforradalmi burzsoázia ideológusa. – *127 148*
– *Les origines de la France contemporaine* (A jelenkori Franciaország eredete), I–IV. köt., Párizs 1876–85. – *127 148* (200)

Tante (Néni) *lásd* Motteler, Emilie

TAUSCHER, Leonhard (1840–1914) – német szociáldemokrata, a szocialista-törvény idején a „Sozialdemokrat" zürichi és londoni nyomdájának vezetője, később a stuttgarti „Schwäbische Tagwacht" szerkesztője. – *60 64 75 122 449 460* (79)

TECHOW, Gustav Adolf (1813–1893) – volt porosz tiszt, kispolgári demokrata; 1848-ban részt vett a berlini forradalmi eseményekben; 1849-ben a pfalzi forradalmi hadsereg vezérkari főnöke; Svájcba emigrált, majd 1852-ben Ausztráliában telepedett le. – *285*

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és politikus, orléanista; 1832–34 belügyminiszter, 1836, 1840 miniszterelnök; az alkotmányozó és a törvényhozó nemzetgyűlés tagja; a Párizsi Kommün vérbefojtója; 1871–73 köztársasági elnök. – *277*

THIVRIER, Christophe (1841–1895) – francia bányász, később borkereskedő, szocialista; a francia Munkáspárt tagja, 1889-től kamarai képviselő. – *271 276 299* (398)

THORNE, William James (1857–1946) – angol szociáldemokrata, szakszervezeti szervező és vezető, a szakképzetlen munkások tömegmozgalmának szervezője, a Gázgyári Munkások és Segédmunkások Szakegyletének titkára; 1906-tól parlamenti képviselő, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *419 496* (522)

TILLETT, Benjamin (1860–1943) – angol szocialista, az 1889-es londoni dokkmunkássztrájkok és az új trade-unionok szervezője és vezetője, a munkáspárt egyik alapítója, 1887–1921 a teaipari munkások, később pedig a dokkmunkások szakszervezetének titkára, parlamenti képviselő; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *267 384*

»*Time*« (Idő), London. – *279 312 315 320 344 353 366 373 389* (373)

TOCQUEVILLE, Alexis Clérel de (1805–1859) – francia történész és politikus, legitimista, az alkotmányos monarchia híve. – *148*
– *L'Ancien régime et la révolution* (A régi rendszer és a forradalom), Párizs 1856. – *148* (200)

»*Today*« (A Mai Nap), London. – *11 23 54 100* (21)

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele, ártörténész. – *237 242 309*

– *An Inquiry into the Currency Principle etc.* (Vizsgálódás a currency-elvről stb.), II. kiad., London 1844. – *237 242 309* (312)

Tribune *lásd* New York Daily Tribune

TRIER, Gerson (szül. 1851) – dán tanító, forradalmi szociáldemokrata, harcolt a dán párt opportunista szárnyának politikája ellen; Engels több művét dánra fordította. – *189 216 232 263 267 316–318* (254)

TROCHU, Louis-Jules (1815–1896) – francia tábornok és politikus, orléanista; részt vett Algéria meghódításában; 1859-ben az itáliai háborúban hadosztályparancsnok; 1870 szept.–1871 jan. a párizsi hadsereg főparancsnoka, a Kommün egyik vérbefojtója, küldött az 1871-es nemzetgyűlésen. – *43* (74)

Tussy *lásd* Marx-Aveling, Eleanor

V

VAILLANT, Marie-Anne-Cécile-Ambroisine (szül. Lachouille) – Marie-Édouard Vaillant anyja. – *502*

VAILLANT, Marie-Édouard (1840–1915) – francia mérnök és orvos, blanquista; a Párizsi Kommün tagja, 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja; az 1880-as amnesztia után visszatért Franciaországba, a francia szocialista párt egyik megalapítója; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus alelnöke; 1884-től a párizsi községtanács tagja; a millerandizmus elleni harcban a guesdistákhoz közeledett; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *10 22 122 126 144 145 155 163 196 197 200 215 240 258 288 294 302 449 459 501 502* (19 189 267 481 554 617)

VAILLANTNÉ – Marie-Édouard Vaillant felesége. – *502*

VAN BEVEREN, Edmond – belga szocialista. – *119 132*

VANDERBILTEK – amerikai pénz- és iparmágnás család. – *478*

Vartout *lásd* Caraccioli, Louis-Antoine

VÉSINIER, Pierre (1826–1902) – francia kispolgári publicista, az I. Internacionálé londoni francia szekciójának egyik szervezője; 1868-ban a brüsszeli kongresszuson a Főtanács megrágalmazása miatt kizárták az Internacionáléból; a Párizsi Kommün tagja, a Kommün leverése után Angliába emigrált, a Marx, Engels és a Főtanács ellen harcoló Föderalista Világtanács tagja. – *476*

VICO, Giovanni Battista (1668–1744) – olasz történész, jogász és filozófus. – *360*

VIERECK, Louis (1851–1921) – német szociáldemokrata, a szocialista-törvény idején a párt jobbszárnyának egyik vezetője; 1884–87 Reichstag-képviselő, a St. Gallen-i pártkongresszus felmentette valamennyi a pártban viselt bizalmi tisztsége alól, mire visszavonult a szocialista mozgalomtól és 1896-ban kivándorolt Amerikába. – *33*

VIKTÓRIA (1819–1901) – angol királynő 1837–1901. – *47*

VIKTÓRIA ADELAIDE MÁRIA LUJZA (1840–1901) – Viktória, angol királynő legidősebb lánya, Frigyes Vilmos, német trónörökös (a későbbi III. Frigyes német császár) felesége. – *18 35 47*

VILMOS, I. (1797–1888) – porosz herceg, régensherceg 1858–61; porosz király 1861–1888, német császár 1871–1888. – *9 12 17 34–36 43 46 155 349 352* (78)

VILMOS, II. (1859–1941) – német császár 1888–1918. – *9–10 12 17–18 22 35–36 48 53 100 132 133 142 155 231 249 272 273 312 346 347 349 350 352–353 355 366 371–373 377 386 407 416 419 439 445 446 467 501* (322 442 449 491)
– *An die Minister der öffentlichen Arbeiten und für Handel und Gewerbe, Berlin, 4. Februar 1890* (A közmunkaügyi, kereskedelmi és iparügyi miniszterekhez. Berlin, 1890 február 4.); „Kölnische Zeitung", 1890 febr. 5. – *346 384* (442)
– *An den Reichskanzler, Berlin 4 Februar 1890* (A birodalmi kancellárhoz. Berlin, 1890 február 4.); „Kölnische Zeitung", 1890 febr. 5. – *346 384* (442)

VIRCHOW, Rudolf (1821–1902) – német természettudós és politikus, Darwin híve, majd a darwinizmus ellensége; a német haladópárt egyik alapítója; 1871 után a szocializmus ellensége. – *47*

VIZETELLY – londoni könyvkiadó. – *38*

»*La Voix*« (A Hang), Párizs. – *261 271* (339)

VOLDERS, Jean (1855–1896) – belga publicista, szocialista; a belga Munkáspárt egyik megalapítója; az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus résztvevője. – *174*

Volksblatt *lásd* Berliner Volksblatt

»*Volksstimme*« (A Nép Szava), Magdeburg. – *430 441*

Volkstribüne *lásd* Berliner Volkstribüne

Volkszeitung *lásd* New Yorker Volkszeitung

VOLLMAR, Georg Heinrich von (1850–1922) – német szociáldemokrata, az opportunista-reformista szárny egyik vezére; többször Reichstag-képviselő, a bajor Landtag tagja; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *358* (39)

»*Vooruit. Organ der Belgische werkliedenpartij*« (Előre. A belga Munkáspárt orgánuma), Gent. – *190* (255)

»*Vorwärts*« (Előre), Buenos Aires. – *334* (426)

Vorwärts *lásd* Berliner Volksblatt

Vossische Zeitung *lásd* Königlich privilegierte Berlinische Zeitung von Staats- und gelehrten Sachen

W

WACHENHUSEN, Hans (1823–1898) – német polgári író és publicista. – *284*

WACHSMUTH, Ernst Wilhelm Gottlieb (1784–1866) – német történész, lipcsei egyetemi tanár; az ókorral és Európa történelmével foglalkozó művek szerzője. – *452*
– *Hellenische Altertumskunde aus dem Gesischtspunkte des Staates* (Hellén ókortudomány az állam nézőpontjából), Halle 1826–30. – *452*

WALDECK, Benedikt Franz Leo (1802–1870) – német jogász, polgári demokrata politikus; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés alelnöke és a baloldal egyik vezetője; később haladópárti. – *284*

WALDECK, Julius – német orvos, a berlini „szabadok" egyike, ifjúhegeliánus. – *284*

WALDEYER, Wilhelm von (1836–1921) – német anatómus, berlini egyetemi tanár. – *47*

WALTER, F. – német könyvkereskedő, anarchista. – *121*

WALTHER VON DER VOGELWEIDE (kb. 1170–kb. 1230) – középfelnémet lírikus és epikus költő. – *324*
– *Under der Linden* (A hársfaágak csendes árnyán). – *324 326–327*

WARREN, Sir Charles (1840–1927) – angol hadmérnök, gyarmati tisztviselő; 1886–88 a londoni rendőrség főnöke, az 1887 nov. 13-i munkásfelvonulás vérbefojtója. – *12–13* (25)

WEBB, Sidney James, Baron Passfield (1859–1947) – angol szociológus és közgazdász; a Fábiánus Társaság egyik alapítója, feleségével, Beatrice-szel együtt a munkáspárt szellemi vezetője, több reformista irányzatú mű szerzője. – *180* (46 129)

WEDDE, Friedrich Christoph Johannes (1843–1890) – német író és újságíró, szociáldemokrata; a szociáldemokrata „Bürgerzeitung" alapítója és 1881–87 kiadója; 1887-ben kiutasították Hamburgból. – *15* (31)

»*Weekly Dispatch*« (Heti Értesítő), London. – *23 32 35 145* (42)

WEERTH, Georg Ludwig (1822–1856) – német proletárköltő és publicista, a Kommunisták Szövetségének tagja, 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" tárcaszerkesztője; Marx és Engels barátja. – *331*

WEILL, Ábrahám (Alexandre) (1811–1899) – elzászi német író és újságíró, 1837-től Párizsban élt, több német és francia újság munkatársa. – *358*

WEITLING, Christian Wilhelm (1808–1871) – német szabó, az első német munkásíró, az utópikus egyenlősítő kommunizmus teoretikusa; 1849-ben Amerikába emigrált. – *112 113* (134 135 138 139 143)
– *Garantien der Harmonie und Freiheit* (A harmónia és a szabadság garanciái), Vevey 1842. – *112* (134)
– *Das Evangelium eines armen Sünders* (Egy szegény bűnös evangéliuma), Bern 1845. – *112* (134)
– *Allgemeine Denk- und Sprachlehre nebst Grundzügen einer Universalsprache der Menschheit* (Gondolkodástan és nyelvészet az emberiség egyetemes nyelvének alapvonalaival egyetemben). – *113* (142)

WERDER, Karl Friedrich (1806–1893) – német költő és filozófus, hegeliánus. – *285*

WESTPHALEN, Ferdinand Otto Wilhelm von (1799–1876) – reakciós porosz politikus; 1850–58 belügyminiszter, Jenny Marx asszony féltestvére. – *438*

WESTPHALEN, Ludwig von (1770–1842) – trieri titkos tanácsos, Jenny Marx apja. – *438*

WILLICH, August (1810–1878) – volt porosz hadnagy, politikai meggyőződése miatt nyugállományba vonult; a Kommunisták Szövetségének tagja; 1849-ben egy szabadcsapat vezetője a badeni–pfalzi felkelésben; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Schapperral együtt a Marx-ellenes frakció vezére; 1853-ban az Egyesült Államokba emigrált; az amerikai polgárháborúban az északiak tábornoka. – *346* (24 387)

WILSON, Daniel (1840–1919) – francia politikus, mérsékelt republikánus; 1871-től nemzetgyűlési képviselő, J. Grévy köztársasági elnök veje; pénzügyi manipulációkba bonyolódott; 1887–88 vád alá helyezték rendjelek árusítása miatt. – *31* (19)

WIRTH, Friedrich Moritz (1848–1916 után) – német író. – *425 426*
– *Hegelunfug und Hegelaustreibung im modernen Deutschland* (Hegel-bajkeverés és Hegelkiűzés a modern Németországban); „Deutsche Worte", 10. évf., 1890 Bécs. – *425*

Wischnewetzky *lásd* Kelley-Wischnewetzky

WISCHNEWETZKY, Lazar – lengyel orvos, 1886-ban Amerikába emigrált, ahol tagja lett az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspártnak; Florence Kelley-Wischnewetzky férje. – *21 69 92–93 134 195 223 245* (77)

»*Wochenblatt der N. Y. Volkszeitung*« (A New York-i népújság hetilapja). – *45* (77)
– 1888 márc. 31.: *Sozialistische Arbeiterpartei. National-Exekutivkomitee* (Szocialista Munkáspárt. Országos végrehajtó bizottság.) – *45* (77)

WOLFF (WOLF), Wilhelm (Lupus) (1809–1864) – német tanító és újságíró, Marx és Engels barátja, a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a forradalom után Svájcba, majd 1851-ben Angliába emigrált; emlékének ajánlotta Marx a „Tőke" első kötetét. – *283*
– (Névtelenül:) *Die schlesische Milliarde* (A sziléziai milliárd); „Neue Rheinische Zeitung", 1849 márc.–ápr. és különlenyomatként ugyanaz, névvel, Friedrich Engels előszavával, Hottingen–Zürich 1886. – *283*

»*Workman's Advocate*« (A Munkás Ügyvédje), New York. – *279 388 401* (374)

Y

YOUNG, Edward – amerikai statisztikus, a washingtoni statisztikai hivatal vezetője, a munkásosztály helyzetével foglalkozó művek szerzője. – *107*
– *Labor in Europe and America etc.* (A munka Európában és Amerikában stb.), Washington 1875. – *107*

Z

ZABEL, Friedrich (1802–1875) – liberális német publicista; 1848–75 a berlini „National-zeitung" szerkesztője, Németország porosz uralma alatti egyesítésének híve, a Német Nemzeti Egylet tagja. – *284*

ZADEK, Ignaz – német orvos, szociáldemokrata. – *322 391*

ZADEKNÉ. – *322*

ZASZULICS, Vera Ivanovna (1851–1919) – orosz forradalmár, narodnyik, később szociáldemokrata; a Munka Felszabadítása csoport egyik alapítója; Marx orosz fordítója; levelezett Marxszal és Engelsszel; később mensevik. – *219 364 365 381–383 405* (468 483)
– *Революционеры из буржуазной среды* (Forradalmárok burzsoá környezetből); „Szocial-Demokrat" 1890 febr. – *364* (469)

ZETKIN, Klara (1857–1933) – német tanítónő és írónő, a német és nemzetközi munkásmozgalom és a szocialista nőmozgalom résztvevője; 1878-tól a Németországi Szocialista Munkáspárt tagja, a „Sozialdemokrat" munkatársa és a „Gleichheit" szerkesztője (1891–1917); az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus egyik szervezője, a II. Internacionálé tagja; harcolt a revizionizmus ellen; később a Német Kommunista Párt egyik vezetője. – *203*
– (Névtelenül:) *Der internationale Arbeiterkongress und die Streitigkeiten unter den französischen Arbeitern* (A nemzetközi munkáskongresszus és a francia munkások belső viszályai); „Berliner Volkstribüne", 1889 máj. 11. – *203*

ZKW. –
– *Aus der russischen Bewegung* (Az orosz mozgalomból); „Der Sozialdemokrat", 1890 márc. 22. – *381* (482)

ZOLA, Émile (1840–1902) – francia író. – *39*

ZYCHLINSKY, Franz Zychlin von (1816–1900) – porosz tiszt, ifjúhegeliánus; Szeliga néven 1843–45 az „Allgemeine Literaturzeitung" és Bruno Bauer „Norddeutsche Blätter"-jének munkatársa. – *284*

Tartalom

Előszó a harminchetedik kötethez V

Engels levelei

1888 január eleje — 1890 december vége

1888

1. Engels Ion Nădejdéhez. Január 4. 3
2. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Január 5. 7
3. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Január 7. 9
4. Engels Wilhelm Liebknechthez. Január 10. 12
5. Engels Hermann Schlüterhez. Január 10. 14
6. Engels Pasquale Martignettihez. Január 10. 15
7. Engels Hermann Schlüterhez. Január 23. 16
8. Engels Paul Lafargue-hoz. Február 7. 17
9. Engels Hermann Schlüterhez. Február 12. 19
10. Engels Hermann Schlüterhez. Február 19. 20
11. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Február 22. 21
12. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Február 22. 23
13. Engels Wilhelm Liebknechthez. Február 23. 26
14. Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz. Február 23. 28
15. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 25. 30
16. Engels Wilhelm Liebknechthez. Február 29. 32
17. Engels Hermann Schlüterhez. Március 17. 34
18. Engels Paul Lafargue-hoz. Március 19. 35

19. Engels Margaret Harknesshoz. Április eleje 38
20. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 10. 41
21. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Április 11. 44
22. Engels August Bebelhez. Április 12. 46
23. Engels Wilhelm Liebknechthez. Április 16. 49
24. Engels Pasquale Martignettihez. Április 20. 51
25. Engels Wilhelm Liebknechthez. Április 29. körül 53
26. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Május 2. 54
27. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 9. 56
28. Engels Eleanor Marx-Avelinghez. Május 10. 59
29. Engels Hermann Schlüterhez. Május 10. 60
30. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Május 16. 61
31. Engels Laura Lafargue-hoz. Június 3. 62
32. Engels Hermann Schlüterhez. Június 15. 64
33. Engels Paul Lafargue-hoz. Június 30. 65
34. Engels Karl Kautskyhoz. Július 6. előtt 66
35. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 6. 67
36. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Július 11. 69
37. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 15. 70
38. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 23. 72
39. Engels Hermann Schlüterhez. Július 21. vagy 28. 74
40. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 30. 75
41. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 4. 77
42. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 6. 78
43. Engels Eduard Bernsteinhez. Augusztus 9. 80
44. Engels Hermann Engelshez. Augusztus 9. 81
45. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 28. 82
46. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 31. 83
47. Engels Wilhelm Liebknechthez. Augusztus 31. 85

48. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 4. 86
49. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 10. 89
50. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 11. 90
51. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 12. 91
52. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Szeptember 18. ... 92
53. Engels a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztőségéhez. Szeptember 18. 94
54. Engels a „Chicagoer Arbeiterzeitung" szerkesztőségéhez. Szeptember 18. 95
55. Engels Hermann Engelshez. Szeptember 27–28. 96
56. Engels Konrad Schmidthez. Október 8. 98
57. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Október 10. 100
58. Engels Louise Kautskyhoz. Október 11. 102
59. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 13. 104
60. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Október 15. 106
61. Engels Karl Kautskyhoz. Október 17. 109
62. Engels August Bebelhez. Október 25. 112
63. Engels Laura Lafargue-hoz. November 24. 115
64. Engels Paul Lafargue-hoz. December 4. 117
65. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. December 15. 120
66. Engels F. Walterhez. December 21. 121

1889

67. Engels Laura Lafargue-hoz. Január 2. 122
68. Engels August Bebelhez. Január 5. 125
69. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Január 10. 127
70. Engels Konrad Schmidthez. Január 11. 128
71. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Január 12. 131
72. Engels Florence Kelley-Wischnewetzkyhez. Január 12. 134
73. Engels Paul Lafargue-hoz. Január 14. 135

74. Engels Karl Kautskyhoz. Január 18. 137
75. Engels Karl Kautskyhoz. Január 28. 138
76. Engels Hermann Schlüterhez. Január 31. 140
77. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 4. 141
78. Engels Karl Kautskyhoz. Február 7. 144
79. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 11. 145
80. Engels John Lincoln Mahonhoz. Február 14. 147
81. Engels Karl Kautskyhoz. Február 20. 148
82. Engels John Lincoln Mahonhoz. Február 21. 153
83. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Február 23. 154
84. Engels Paul Lafargue-hoz. Március 12. 156
85. Engels Konrad Schmidthez. Március 12. 158
86. Engels Paul Lafargue-hoz. Március 21. 160
87. Engels Paul Lafargue-hoz. Március 23. 162
88. Engels Paul Lafargue-hoz. Március 25. 164
89. Engels Paul Lafargue-hoz. Március 27. 166
90. Engels Paul Lafargue-hoz. Április 1. 169
91. Engels Wilhelm Liebknechthez. Április 4. 171
92. Engels Wilhelm Liebknechthez. Április 5. 173
93. Engels Paul Lafargue-hoz. Április 10. 176
94. Engels Wilhelm Liebknechthez. Április 17. 179
95. Engels Karl Kautskyhoz. Április 20. 181
96. Engels Paul Lafargue-hoz. Április 30. 183
97. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 1. 186
98. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 2. 188
99. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 7. 191
100. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Május 11. 194
101. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 11. 196
102. Engels Eleanor Marx-Avelinghez. Május 13. körül 199

103. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 14. 200
104. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 16. 203
105. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 17. 206
106. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 20. 208
107. Engels Karl Kautskyhoz. Május 21. 210
108. Engels A. F. Robinsonhoz. Május 21. 214
109. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 24. 215
110. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 25. 218
111. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 27. 219
112. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Június 8. 223
113. Engels Laura Lafargue-hoz. Június 11. 227
114. Engels Konrad Schmidthez. Június 12. 230
115. Engels Paul Lafargue-hoz. Június 15. 232
116. Engels Laura Lafargue-hoz. Június 28. 234
117. Engels Nyikolaj Frencevics Danyielszonhoz. Július 4. 237
118. Engels Paul Lafargue-hoz. Július 5. 239
119. Engels Pasquale Martignettihez. Július 9. 241
120. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Július 15. 242
121. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Július 17. 243
122. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Július 20. 245
123. Engels Pasquale Martignettihez. Július 20. 247
124. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 17. 248
125. Engels Wilhelm Liebknechthez. Augusztus 17. 251
126. Engels Eduard Bernsteinhez. Augusztus 22. 253
127. Engels Hermann Engelshez. Augusztus 22 255
128. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 27. 257
129. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 1. 260
130. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 9. 263
131. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 15. 265
132. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 26 269

133. Engels Paul Lafargue-hoz. Október 3. 270
134. Engels Wilhelm Liebknechthez. Október 3. 274
135. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 8. 276
136. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Október 12. 279
137. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 17. 280
138. Engels Konrad Schmidthez. Október 17. 282
139. Engels Max Hildebrandhoz. Október 22. 284
140. Engels O. A. Ellissenhez. Október 22. 286
141. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 29. 287
142. Engels Wilhelm Liebknechthez. Október 29. 290
143. Engels Pasquale Martignettihez. November 9. 292
144. Engels August Bebelhez. November 15. 293
145. Engels a John Henry Johnson, Son& Ellis céghez. November 15. 296
146. Engels Paul Lafargue-hoz. November 16. 297
147. Engels Laura Lafargue-hoz. November 16. 299
148. Engels Paul Lafargue-hoz. November 18. 301
149. Engels Jules Guesde-hez. November 20. 302
150. Engels Pasquale Martignettihez. November 30. 306
151. Engels Viktor Adlerhoz. December 4. 307
152. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. December 5. ... 309
153. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. December 7. 310
154. Engels Konrad Schmidthez. December 9. 314
155. Engels Gerson Trierhez. December 18. 316
156. Engels Natalie Liebknechthez. December 24. 319
157. Engels Ludwig Kugelmannhoz. December 30. 321

1890

158. Engels Zadekhéhoz. Január eleje 322
159. Engels Szergej Mihajlovics Kravcsinszkijhoz (Sztyepnyakhoz). Január 3. 323

160. Engels Laura Lafargue-hoz. Január 8. 324
161. Engels Hermann Engelshez. Január 9. 329
162. Engels Hermann Schlüterhez. Január 11. 331
163. Engels Pasquale Martignettihez. Január 13. 334
164. Engels Eleanor Marx-Avelinghez. Január 14. 336
165. Engels Hermann Schlüterhez. Január 15. 337
166. Engels Charles Rosherhoz. Január 19. előtt 338
167. Engels August Bebelhez. Január 23. 339
168. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Február 8. 342
169. Engels August Bebelhez. Február 17. 346
170. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 26. 349
171. Engels Paul Lafargue-hoz. Március 7. 352
172. Engels Wilhelm Liebknechthez. Március 9. 355
173. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 14. 358
174. Engels Antonio Labriolához. Március 30. 360
175. Engels Pasquale Martignettihez. Március 30. 361
176. Engels Karl Kautskyhoz. Április 1. 362
177. Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez. Április 1. 363
178. Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz. Április 3. 364
179. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 4. 366
180. Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz. Április 9. 367
181. Engels Karl Kautskyhoz. Április 11. 369
182. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 12. 371
183. Engels Konrad Schmidthez. Április 12. 374
184. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 16. 377
185. Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz. Április 17. 381
186. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 19. 384
187. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Április 30. 387
188. Engels August Bebelhez. Május 9. 391

189. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 10. 394
190. Engels Paul Lafargue-hoz. Május 21. 396
191. Engels Pasquale Martignettihez. Május 24. 398
192. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Május 29. 399
193. Engels Paul Ernsthez. Június 5. 402
194. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Június 10. 405
195. Engels Hermann Schlüterhez. Június 14. 407
196. Engels Wilhelm Liebknechthez. Június 19. 408
197. Engels Natalie Liebknechthez. Június 19. 410
198. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Június 30. 412
199. Engels Wilhelm Liebknechthez. Június 30. 413
200. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 4. 414
201. Engels Hermann Engelshez. Július 8. 415
202. Engels Wilhelm Liebknechthez. Július 22. 416
203. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Július 30. 418
204. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 30. 419
205. Engels Wilhelm Liebknechthez. Augusztus 1. 421
206. Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez. Augusztus 5. 422
207. Engels Karl Kautskyhoz. Augusztus 5. 423
208. Engels Konrad Schmidthez. Augusztus 5. 425
209. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 9. 429
210. Engels Wilhelm Liebknechthez. Augusztus 10. 434
211. Engels Wilhelm Liebknechthez. Augusztus 15. 436
212. Engels Otto von Boenigkhez. Augusztus 21. 437
213. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Augusztus 27. 439
214. Engels Paul Lafargue-hoz. Augusztus 27. 440
215. Engels Paul Lafargue-hoz. Szeptember 15. 442
216. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 18. 444
217. Engels Paul Lafargue-hoz. Szeptember 19. 447

218. Engels Charles Caronhoz. Szeptember 20. 450
219. Engels Paul Lafargue-hoz. Szeptember 20. 451
220. Engels Joseph Blochhoz. Szeptember 21–22. 452
221. Engels Hermann Engelshez. Szeptember 22. 456
222. Engels Jakinshez. Szeptember 23. 457
223. Engels a Strutt & Parker céghez. Szeptember 23. 458
224. Engels Jules Guesde-hez. Szeptember 25. 459
225. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 25. 460
226. Engels Paul Lafargue-hoz. Szeptember 25. 462
227. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 26. 464
228. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Szeptember 27. 465
229. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Október 4. 468
230. Engels Karl Kautskyhoz. Október 5. 469
231. Engels Wilhelm Liebknechthez. Október 7. 470
232. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Október 18. 471
233. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 19. 472
234. Engels Eduard Bernsteinhez. Október 20. 475
235. Engels Wilhelm Liebknechthez. Október 25. 476
236. Engels Konrad Schmidthez. Október 27. 477
237. Engels Paul Lafargue-hoz. November 2. 484
238. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 5. 486
239. Engels Karl Kautskyhoz. November 5. 487
240. Engels Louise Kautskyhoz. November 9. 488
241. Engels Viktor Adlerhoz. November 15. 489
242. Engels Viktor Adlerhoz. November 17. 490
243. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 26. 493
244. Engels Laura Lafargue-hoz. December 1. 495
245. Engels Ferdinand Domela Nieuwenhuishöz. December 3. ... 497
246. Engels Amand Goegghöz. December 4. 499

247. Engels Ludwig Schorlemmerhez. December 4. 500
248. Engels Édouard Vaillant-hoz. December 5. 501
249. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. December 5. 503
250. Engels Wilhelm Liebknechthez. December 8. 504
251. Engels Mohrhennhez. December 9. 505
252. Engels Viktor Adlerhoz. December 12. 507
253. Engels Johann Heinrich Wilhelm Dietzhez. December 13. 509
254. Engels Karl Kautskyhoz. December 13. 510
255. Engels Laura Lafargue-hoz. December 17. 511
256. Engels Wilhelm Liebknechthez. December 18. 514
257. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. December 20. 516
258. Engels Frankel Leóhoz. December 25. 517
259. Engels G. Bluméhoz. December 27. 520

Melléklet

Lafargue Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. 1889 december 14. .. 523

Függelék

Jegyzetek 527
Mutató 592

Képmellékletek

Friedrich Engels (1888) 64/65
Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz írt 1888 szeptember 4-i levele ... 87
Engels Paul Lafargue-hoz írt 1889 május 27-i levelének első oldala .. 221
Engels Jules Guesde-hez írt 1889 november 20-i levelének második oldala 303

Eleanor Marx-Aveling 360/361

A „Kommunista Párt kiáltványa" negyedik német kiadásának címoldala, Engelsnek Laura Lafargue-hoz szóló dedikációjával 431

Helene Demuth 488/489

Friedrich Engels meghívója a magyar szociáldemokrácia 1890. évi pártkongresszusára 491

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS – LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

77/4647 Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vágó Sándorné igazgató